

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Európa és a magyarság a 18–20. században
Doktori Program

Huszár Mihály

Marcali zsidók

Egyén és a közösség szerepe a magyar-zsidó történelemben

című

Doktori értekezés

Témavezető: Dr. habil. Bebesi György egyetemi docens
(Pécsi Tudományegyetem – BTK Történettudományi Intézet)

Társtémavezető: Dr. habil. Vajda Károly egyetemi tanár

Pécs, 2023.

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
Témaválasztás és célkitűzés	9
A téma forrásai és a feldolgozás módszertani kérdései	12
Akiknek köszönettel tartozom	16
1. HISTORIOGRÁFIA	18
1.1 A magyarországi zsidóság történetének historiográfiája	18
1.2 A zsidók Somogy megyei és marcali történetének historiográfiája	23
2. A ZSIDÓK MARCALIBAN (1725–1851)	30
2.1 Bevezetés	30
2.2 A zsidók megjelenése, letelepedése Marcaliban (1725–1851)	38
2.1.1. Bevezetés.....	38
2.1.2. A zsidók Somogyba költözése a 18. században.....	39
2.1.3. A marcali zsidók helyzete a 18. században.....	40
2.1.4. Az első zsidó imaház és az első zsinagóga épületei	43
2.1.5. A marcali zsidók helyzete a 19. század közepéig.....	46
2.3 Marcali zsidó katonák az 1848–49-es szabadságharcban	50
2.4 Összegzés	53
3. A ZSIDÓK ÉS AZ IZRAELITA HITKÖZSÉG MARCALIBAN (1851–1889)	54
3.1 Bevezetés	54
3.2 A főrabbi és közössége a beilleszkedés, az egyenjogúsítás és az antiszemitizmus metszetében (1851–1889)	60
3.2.1. Bevezetés.....	60
3.2.2. Morgenstern Mihály rabbi hitközségi munkája	63
3.2.3. Országos szerepben: az Izraelita Egyetemes Gyűlés kerületi képviselője.....	66
3.2.4. Az izraelita elemi iskola és a zsidó tanítók (1851–1888)	71
3.2.5. Morgensternből Marczali: a magyarosodás szintjei és az együttélés szinterei	75

3.2.6.	Örömök és viták Somogyban az egyenjogúsítás és a magyarosodás ügyében	80
3.2.7.	Az 1882–83-as antiszemita hullám somogyi és marcali eseményei	86
3.2.8.	Két rabbibeszed a magyarosodásról és a zsidóellenességről	94
3.2.9.	Egy konzervatív somogyi országgyűlési képviselő zsidóképe (1883).....	98
4.	A ZSIDÓK ÉS AZ IZRAELITA HITKÖZSÉG MARCALIBAN (1889–1920)	101
4.1	Bevezetés.....	101
4.2	A hitközséget szolgáló rabbik 1889 és 1915 között	103
4.2.1	Bevezetés.....	103
4.2.2	Dr. Klein József főrabbi.....	104
4.2.3	Weisz Salamon rabbihelyettes	108
4.2.4	Dr. Enten Manó főrabbi.....	109
4.3	Hitközségi tagok és alkalmazottak	110
4.3.1.	Hitközségi elnökök és képviselő-testületi tagok.....	110
4.3.2.	Az izraelita elemi iskola és a zsidó tanítók (1888–1919)	113
4.4	Az első zsidó orvos Marcaliban	117
4.5	A zsidók és keresztények gazdasági kapcsolatainak szinterei	118
4.6	A zsidók és keresztények közéleti kapcsolatainak szinterei.....	125
4.7	A magyaros szecesszió temploma. A második zsinagóga története.....	128
4.7.1.	Bevezetés.....	128
4.7.2.	Az zsidó hitközség új templomot épít (1896–1906).....	129
4.7.3.	A zsinagóga elhelyezkedése Marcali építészeti környezetében.....	132
4.8	Marcali zsidók az első világháborúban és 1918–1919 forradalmi időszakában	134
4.8.1.	A zsidók és a hitközségek Magyarországon az első világháború és a forradalmak idején	134
4.8.2.	A marcali zsidók első világháborús szerepvállalása	138
4.8.3.	A marcali zsidók 1918–1919-es szerepvállalása	142
4.8.4.	Az első világháborús zsidó és a közös hősi emlékművek Marcaliban.....	145
4.8.5.	A marcali hősi emlékművön szereplő zsidó katonák nevei	149
5.	A MARCALI IZRAELITA HITKÖZSÉG (1920–1944).....	159
5.1	Rabbihány 1915 és 1938 között	159
5.2	A hitközség vezetősége.....	160

5.3	A temetkezési egyesület, a nőegylet és a leányegylet	163
5.4	Fiókhitközségek	164
5.5	Kántorok.....	166
5.6	Az utolsó tanító	167
5.7	Az utolsó főrabbi, dr. Lówy Adolf.....	170
5.6.1.	Életút Tokajtól Marcaliig.....	170
5.6.2.	Az 1938-as rabbibeiktatás története.....	172
6.	A MARCALI ZSIDÓK A ZSIDÓTÖRVÉNYEK SZORÍTÁSÁBAN ÉS A HOLOKAUSZT IDEJÉN.....	176
6.1	Bevezetés.....	176
6.2	Pillanatfelvétel a marcali zsidó közösségről (1944 tavasza)	179
6.3	Pillanatfelvétel a marcali anyahitközséghez tartozó falvakban élő zsidókról (1944 tavasza)	184
6.4	Munkaszolgálatosok	189
6.5	A marcali zsidók deportálása	192
7.	A MARCALI ZSIDÓK ÉS A HITKÖZSÉG 1945 UTÁN.....	197
7.1	Bevezetés.....	197
7.2	A holokauszt marcali áldozatai és túlélői	199
7.3	A marcali zsidók és a hitközség 1945 és 1955 között	203
7.4	A zsidókat segítők egyike: Roszjár József	206
7.5	Az „elárvult” zsinagóga története 1944 és 1963 között.....	210
7.6	A zsidó tulajdonú lakóingatlanok és ingóságok sorsa	213
7.7	A Chevra Kadisa 1945 után	215
7.8	A zsidó temetők helyzete	218

	7.9 A Marcali Izr. Hitközség Kölcsonkönyvtára.....	219
8.	A MARCALI ZSIDÓK SZÁMARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA TELEPÜLÉSI, JÁRÁSI ÉS MEGYEI KONTEXTUSBAN (1725–1951)	221
	8.1 Bevezetés.....	221
	8.2 A zsidók számaránya Marcali összes lakosságához képest (1725–1951)	223
	8.3 Az anyakönyvi kerület zsidóinak számaránya Marcaliban, a hozzátartozó településeken és a Marcali járásban (1828–1951).....	225
	8.4 A marcali hitközség létszámadatainak viszonya Somogy vármegye legnagyobb hitközségeihez mérten (1851–1951).....	233
	8.5 Összegzés	237
9.	NEOLÓG ZSIDÓ CSALÁDI MINTÁK A JÁRÁSI SZÉKHELY TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉBEN	238
	9.1 Bevezetés.....	238
	9.2 A rabbi atyák mintaképétől a történettudomány nagy hatású alakjáig	238
	9.2.1. Bevezetés.....	238
	9.2.2. Morgensternek Szalónakról: Morgenstern Mihály identitása és családja	240
	9.2.3. Morgenstern Mihály iskolái, tanárai és vándorlása	244
	9.2.4. Morgenstern Mihály és a Freyer rabbicsalád.....	249
	9.2.5. A Marczaliak családi viszonyai	255
	9.2.6. A marcali, aki a történetírás híressége lett: Marczali Henrik.....	258
	9.2.6.1 Taníttatása, felekezeti és családi viszonyai	258
	9.2.6.2 Munkássága, tudományos teljesítménye	260
	9.2.6.3 Családja és az utolsó évei.....	263
	9.2.6.4 Recepciója és emlékezete.....	267
	9.3 A gabonakereskedelemtől a Kossuth-díjig. A Lengyel–Mayer család	268
	9.3.1 Marcali elitjének reprezentásai: a Lengyelek	268
	9.3.2 Lengyel József írói munkássága és emlékezete	275
	9.4 Az árendabérléstől a nizzai deportálásig. A Mitzki–Lówy–Steiner család	277
	9.4.1 Pálinkaárúsok és nagyvállalkozók: Weiler Jakobtól Széll György Kálmánig	277
	9.5 A bádgosipartól a Vádló szoborig. A Gold család története	283
	9.5.1 Bevezetés.....	283

9.5.2	A körorvos: Dr. Gold Samu.....	284
9.5.3	A bádigosok: Gold Vilmos és Gold Ferenc	285
9.5.4	Gábor Ignácné és Gold Márton	288
9.6	Marczalitól Marcalig. A Marczali–Berger–Dénes család története.....	291
9.6.1	Bevezetés.....	291
9.6.2	A Kohn–Dénes család békeidőben	292
9.6.3	A Dénes család férfitagjai az első világháborúban	294
9.6.4	Az 1919-es tragédia és hatása.....	298
9.6.5	Dr. Dénes Imre pályaképe a marcali zsidók történetének metszéspontjaiban	301
9.6.5.1	Egy jogász és egy mérnök a Dénes-családban	301
9.6.5.2	A Dénes-Berger család sorsa 1944–45-ben	304
9.6.5.3	Újrakezdés Marcaliban	309
9.6.5.4	A Vádló szobor felállítása és a Lehner-per	313
9.6.5.5	Dénes Imre kitiltási ügye és internálásának évei (1952–1955).....	316
9.6.5.6	Epilógus	320
10.	MARCALI A NEMZETKÖZI ÉS MAGYAR ANTISZEMITA POGROMOK KONTEXTUSÁBAN (1882–83, 1919, 1944)	322
10.1	Az európai antiszemitizmusok és a jelentősebb pogromok. Nemzetközi háttér	322
10.2	Antiszemita támadások a 19–20. századi magyar történelemben	328
10.3	A zsidóellenes atrocitások jellemzői Marcaliban	331
11.	ZSIDÓ ÁLDOZATOKBÓL KOMMUNISTA MÁRTÍROK. A MARCALI MÁRTÍRHAGYOMÁNY REPREZENTÁCIÓJA (1945–1956).....	336
11.1	A marcali munkásmozgalmi emlékezetpolitika jellegzetességei.....	336
11.2	Löbl Lipót emlékének műtárgyai. Mikrotörténeti megközelítés.....	340
11.3	Összegzés	342
12.	AMI MEGMARADT... A MŰTÁRGYAK.....	345
12.1	Bevezetés.....	345
12.2	Morgenstern/Marczali Mihály személyéhez köthető tárgyak.....	346
12.3	Az új zsinagóga építésére adományokat gyűjtő bizottság felhívása (1896)	348
12.4	Marczali Henrik levelei (1930)	349

12.5 A Mayer István Árvaházi Alapítvány dokumentumai (1936–1939)	350
12.6 Lówy Adolf főrabbi székfoglaló beszéde (1938) és üdvözlő levele (1942)	352
12.7 A zsinagóga bútorzatának maradványai és néhány síremlék töredéke	353
ÖSSZEFOGLALÁS.....	355
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	361
ZSIDÓ MINILEXIKON	397
MELLÉKLETEK	407
KÉPMELLÉKLETEK.....	482

Bevezetés

Témaválasztás és célkitűzés

A disszertáció elkészítésének elsődleges célja, hogy a marcali zsidók történetének csomópontjait, az egyén és a közösség viszonyát a megismert források alapján bemutatsam. Milyen is volt egy járási székhely szerepű településen élő vallási kisebbség építő, alkotó, közösségszervező tevékenysége, amellyel az együttéléshez hozzájárult? Kik voltak a jelentős teljesítményt nyújtó, min-taadó személyiségek? Miként befolyásolták a magyar történelem eseményei a helyi viszonyokat? Mikor és mit gondoltak a közösséget ért kihívásokról a marcali zsidók?

Rámutatok az egyén történelmet formáló, alakító szerepére, illetve az egyének motivációit, háttérét és identitását meghatározó jellegzetességekre. A legfőbb kérdésemet talán úgy lehet megfogalmazni, hogy milyen mélységben és részletesen lehet megismerni egy adott vallási kisebbség történetét a primer források révén? A forrásokból kibomló szálak egyaránt lehetővé tették a mélyfúrás módszerének az alkalmazását a Marcaliban szolgáló rabbik életrajza, a 19. századi megyei asszimilációs és magyarosodási viták, a neológ zsidó családtörténetek vonatkozásában. Megismertem és ismertetem továbbá a marcali zsidók első világháborús érintettségét, majd később a holokauszt közösséget elpusztító számszerűsíthető és a személyeket nevesíthető veszteségeit, a sorsokat befolyásoló események összefüggéseit is megismerhettem. A marcali zsidók forrásokkal adatolt története a 18. század elején kezdődik, míg a lezáró, minden tekintetben szimbolikus esemény, a zsinagóga lebontása 1963-ban adja az időbeli keret végpontját. A források egyenetlensége, a célkitűzés miatt azonban nem törekedhettem minden korszak teljes bemutatására. A kutatás és feldolgozás mostani szintjén, amely természetesen majd tovább folyik, nem akartam minden adatot és történeti szálát felgöngyöltíteni, a legteljesebb megismeréshez közelíteni. Jellemzően bizonyos történeti csomópontok köré rendeztem a disszertáció egyes fejezeteit, emellett az egyéni életutak, a tevékeny és maradandót alkotó családok történeteire, valamint a marcali zsidók fontosabb szervezeteinek a bemutatására fókuszáltam. A téma miatt most nem törekedtem a várostörténet külön fejezetben való bemutatására, azért sem, mert a zsidók és a többség viszonya lépten-nyomon megjelenik az egyes csomópontok és kapcsolatok „zsidó nézőpontú” bemutatásakor.

A kutatásom 2015-ben Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonjában megjelent rövid szócikk tanulmányozásával kezdődött. Ebben Morgenstern/Marczali Mihály

rabbiról írtak, felsorolva a hét megjelent beszédét és írásművét. Az eltelt időben sikerült megvalósítani azt a törekvést, hogy felszínre hozzam a magyar-zsidó történelem egyik elfeledett alakját, inspiráló tevékenységét, akire – mint a magyarosodás mintaadó hívére – több forrásban is utaltást tettek. Sőt sikerült a publikációi közül hármat megszerezni, amelyek elsőrangú forrásoknak bizonyultak a marcali zsidók története (1868–69, 1883) fordulópontjainak feltárásában. Hovább Marczali Mihály feltárt életútján keresztül egy kiterjedt családtörténet is megismerhetővé vált, a híres rabbi ősöktől kezdve Marczali Henrik történetíróig.

A továbbgondolt kutatási terv végül az lett, hogy közismertebb marcali születésű személyiségek, mint Marczali Henrik történetíró, Lengyel József író életét és családtörténetét szándékoztam csupán újabb eredményekkel kiegészíteni és a szakmai közönség elé tárni. Miután azonban szembesültem a téma adatgazdagságával és szerteágazó, izgalmas résztemák lehetőségével, úgy döntöttem, hogy kiszélesítem a vizsgálódást a közösség történetének bizonyos időszakaira, vezető családjainak és személyiségeiknek a történetére is. Az univerzálisabb megközelítést az is motiválta, hogy várostörténeti kutatásaim során lépten-nyomon a közösség említésére bukkanok. Az interdiszciplináris megközelítés miatt olyan – magán- vagy közgyűjteményi – forrásbázissal dolgozhattam, amelynek megismerése nélkül nem lehetett volna ezt az alapkutatást elkezdeni.

A Marcali Múzeumban 2010 óta folytatott munkám során tapasztaltam meg, hogy a város zsidóságáról meglepően kevés dokumentum, fénykép és tárgyi anyag található. Az intézmény így 2015-ben újabb tématervként felvette a helyi zsidók történetének kutatását. Megindítottuk ennek a gyűjteményi egységnek a gyarapítását, amely ma is folyamatosan bővül, jellemzően családtörténeti anyagokkal. Ez a zsidó vallású személyekre és családokra fókuszáló törekvés szerencsésen egybeesett azzal, hogy a történeti gyűjteményben található jeles marcali famíliák múltjának kutatását már addig is prioritásként kezeltük, és kezeljük mind a mai napig.

Szerencsés találkozások és eredményes együttműködések is motiváltak abban, hogy mélyebb elmerüljél a témában.

2015-ben kerültem munkakapcsolatba Dénes Iván Zoltán professzorral, aki Marczali Henrik távoli rokonaként folytatott kutatásokat. Az azóta eltelt időben létrejött a Marczali Henrik Kutatócsoport (OR-ZSE), amely a magyar-zsidó identitásokat, a hitközségtörténetet és a jeles magyar-zsidó filozófusok, tudósok munkásságát kutatja és publikálja. A közös munka eredményeként többek között Marczali Henriknek és édesapjának életútja és munkássága vált alaposab-

ban megismerhetővé, így ráirányulhat a szakmai és a szélesebb közönség figyelme is a történetíróra. Folyamatos motivációt jelent számomra továbbá a zsidó múlttal foglalkozó szakmai közegekből kapott pozitív és támogató visszajelzés, a kutatás iránti élénk érdeklődés.

A Marcali Múzeum együttműködő partnere hosszú évek óta Lengyel Tatjana, Lengyel József író leánya. A vele folytatott beszélgetések a kutatásnak újabb irányokat jelöltek ki, amelyek a családtörténeti szinteknek és az egyén szerepének vizsgálati elemeit is beemelték a dolgozatba.

2016-ban kereste fel a múzeumot dr. Dénes Veronika, Marczali Mihály főrabbi ükunokája, akitől nagyszerű családtörténeti dokumentumokat és fényképeket kaptam a kutatáshoz. Édesapja, Dénes Imre holokauszt-túlélő, példaértékű erkölcsi tartású ügyvéd érdekesebbnél érdekesebb életeseményeinek megosztásával hozzájárult a Marczali–Dénes család és a zsidó közösség kapcsolatának feltárásához, valamint a településen betöltött szerepének alaposabb megismeréséhez. Ki volt az ifjú, Pécssett végzett jogász, akit Marczali Henrik leveleivel és kapcsolatrendszerének mozgatásával támogatott a pályán való elindulásban? Mi motiválhatta a családját elvesztő, helyi közösségből kitaszított embert arra, hogy szülőhelyére visszatérve 1945 telén 200 éhező gyerekeknek nyisson ingyenkonyhát? Miért ragaszkodott a második kitaszítást, az 1950-es évekbeli kitelepítést követően továbbra is Marcalihoz? Talán az egyszerre megragadó, döbbenetes és felemelő információknak a birtokában köteleződtem el végleg a mélyebb megismerés irányába.

Marcali történetének van egy időszaka, amely miatt a neve 1949-et követően is közismert volt. Az 1919-es fehérterror gyilkosságaihoz és az erre ráépült munkásmozgalmi hagyományhoz kötődő eseménysor jelentős kisugárással bírt a helyi zsidó közösségre is. (1919-nek előzménye, az 1882–83-as antiszemita hullám Somogy vármegyében a Marcali járásban fejtette ki leginkább a hatását.) A magyar pogromok történetében is kiemelkedik az 1919 augusztus végén fehér különítményesek által elkövetett gyilkosságsorozat, amelynek az áldozatai hosszú évtizedekig csupán munkásmozgalmi, kommunista mártírokként szerepeltek. A zsidó közösség kutatása során több olyan új forrás került elő, amelyek a hat zsidó áldozat árnyaltabb, realisabb megismerését tették lehetővé. Ennek a részben antiszemita megtorlásnak a magyarországi mellett nemzetközi, főképpen kelet-európai párhuzamos példái is ismertek. A PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoportban 2004-től végzett munka, főképpen pedig a kutatócsoport vezetőjének, Bebesi György egyetemi docensnek az orosz szélsőjobboldal és a pogromok történetével kapcsolatos kutatásai jelen-

tették azt a tudásbázist, amely lehetővé tette a helyi események, résztvevők és motivációk összehasonlító elemzését. A közös minta és kontextus keresése irányította a kutatásomat. Ezért vált célkitűzésemmé, hogy bemutassam a pogromtörténet marcali mikroszintjeit: az 1882–83-as antiszemita hullámot, az 1919-es fehérterrort és az 1944–45-ös holokausztot is.

Az eredmények összegzésének távlati célja lehet a marcali zsidók történetének megismerése a múzeumi ismeretátadás különböző szintjein (pl. kiállítások, publikációk, előadások, múzeumpedagógiai foglalkozások, városismertető séták) keresztül.

Végezetül összefoglalásként arra vállalkoztam, hogy a helyi zsidó közösség történetét befolyásoló csomópontok, egyes maradandót alkotó személyiségek életútjainak és a közösség érdekében tevékeny családok történetének tudományos igényű feldolgozásával hozzájáruljak a magyar tudományossághoz. Az eredményeket pedig a marcali, a dél-dunántúli és a mai magyar zsidóság emlékezetének részévé kívánom tenni.

A téma forrásai és a feldolgozás módszertani kérdései

Egyes magyarországi zsidó hitközségekre vonatkozó írások már a 19. század végén, de főképpen a két világháború között megjelentek (például Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*; Kecskeméti Ármin: *A Csanád megyei zsidók története*). Az 1960-as évektől Scheiber Sándor és Schweitzer József tudós rabbik a hagyomány újjáélesztésével indították el a nagyobb városi hitközségekre fókuszáló monográfiásorozat kiadását. Az 1990-es, de inkább a 2000-es évektől a téma ismét a szélesebb közönség elé került részben a forrásbázis könnyebb elérhetősége miatt, de nem utolsósorban azért, mert megnövekedett a hazai zsidóság múltja iránti érdeklődés. Az 1989-es rendszerváltás hozta el azt az új szemléletet, amely elsősorban a holokauszt feldolgozásához kívánt minél pontosabb és teljesebb tudományos háttérrel biztosítani konferenciák szervezésével, kiállítások rendezésével, múzeumok nyitásával és a mindenkori emlékezet helyszíneinek megteremtésével.

Az életrajzok terén a zsidó származású, de zsidóságtól eltávolodott értelmiségiekről (például Jászi Oszkártól Ignótus Pálig) sok írás született. De a felekezeti életben belül működő – akár neológ, akár ortodox – rabbikról, akik mégiscsak felekezetük választott szellemi vezetői voltak, máig alig áll rendelkezésre magyar nyelvű történetírói munka. (Említhetem például Löw Lipótót, a fiát Löw Immánuel, Schwab Löwt, vagy Kohn Sámuel). Ezzel a munkával ezen a téren szeretnék kezdeményező lenni. Kitérni akarok továbbá a Marcaliban működő rabbik mellett

mindazon személyiségekre, akik tipikus példái voltak a vidéki hitközségeknek, ahol a helyi társadalmak megbecsült tagjai, formálói voltak. Alapítottak egyesületeket, működtettek intézményeket, építettek lakó- és közcélú épületeket és segítettek – felekezeti különbség nélkül. Ezt a megismerést segítették az elmúlt évtizedben megjelent monográfiák és a részterületekre (közösségtörténet, asszimiláció és identitás, magyar-zsidó kultúrtörténet) fókuszáló publikációk.

A kutatás során felmerült, hogy a feldolgozás milyen módszertan alapján történjen. A látszólagos adatbőség ellenére egyes résztémák esetében a források hiánya miatt komplex módszert kellett kidolgozni. Prioritást élvezett a prozopográfiai módszer. Az elsődleges források (írott, nyomtatott, közgyűjteményi, családi hagyaték, fotó, oral history) mellett minden olyan másodlagos, szaktudományos forrást igénybe vettem, amelyek az egyes korszakok tágabb és a helyi viszonyokról szóló kereteinek bemutatásához szükségesek voltak. Az írottakon kívül bevontam más forrástípusokat is, és alkalmaztam a történelem segédtudományainak, például a genealógiának különféle eszközeit.

A megismert források sokfélesége, az eltérő írásmódok miatt bizonyos személynevek, sőt akár ugyanazon személyek vezetéknevei többféleképpen is előfordulnak, mint például Hofmann – Hoffmann, Deuts – Deutsch. A 18–19. századi források és minden sajtóforrás közlésénél a betűhű formát követtem, az eredetiben szereplő formában szerepeltettem mindent, mert ezeknek jelentés megkülönböztető, árnyaló stb. szerepe van. A 20. századi szövegeket viszont jellemzően szövegűen közöltem, jelölés nélkül javítva bennük az elírásokat, elgépeléseket, helyesírási hibákat, mert ezeknek semmilyen jelentőségük nincs. (A mellékletekben közölt teljes dokumentumokban a [sic!] jelölés használatával jelzem a szövegekben található egyenetlenségeket.) Ugyancsak indokoltá vált, hogy a zsidó vallással és a kulturával kapcsolatos szavak magyarozatát egy Zsidó minilexikon című fejetében helyezzem el, amelynek elkészítésében Vajda Károly segített.

Külön fejezetben kapott helyet a marcali zsidók történetéről szóló fényképválogatás, amely csupán ízelítőt ad egy roppant gazdag és eddig egyáltalán nem ismert forráseggyüttesből, amelynek a részleges feldolgozása megkerülhetetlen.

Mindenképpen érdemes kitérni arra, hogy a vizsgált korszak forrásaiban legtöbbször a „zsidó” megnevezést használták, de az „izraelita” szóval is lehet találkozni. A „izraelita” kifejezés szolgált ebben a korban a „zsidó” hivatalos megnevezéseként. (Ezek mellett egyes dokumentumokban, mint például a rabbibeszédekben a hitsorsos szó is előfordul.) Az izraelita megnevezést jellemzően a hivatalos statisztikákban, a sajtóban, a megyei, a járási, a települési szintű közigazgatás irataiban, az országos népszámlálásokban és hitközségi, intézményi

elnevezésekben használták, mint például Marczali Izraelita Anyakönyvi Kerület, Marczali Izraelita Nőegylet.

A magyar-zsidók története kapcsán három olyan kifejezést – hiszen éppen azért szorulnak magyarázatra, mert „fogalomként” jelentésük változó, nem egyértelmű – kell megemlíteni, amelyek a kutatás során az egyes életutak, vagy a közösség egészének vizsgálata során lépten-nyomon előkerülnek. Ezek pedig az „akkulturáció”, a „magyarosodás” és az „asszimiláció”. A marcali zsidók beilleszkedése a 19–20. század során a többségi társadalomba ezeken a szinteken történt. A 19. század második felében Marcaliban letelepedő első zsidók kezdeti lépésként a formális akkulturáció, elsősorban a magyar nyelv felvétele révén kapcsolódtak a helyi társadalomhoz, fenntartva ugyanakkor hagyományos életmódjuk számos elemét. A jellemző színtér ekkor még csupán a mindennapi gazdasági – a német nyelvet is párhuzamosan használó – együttműködés világa volt. A következő lépést, vagy inkább lépéseket a kulturális magyarosodás jelentette, amelybe a kötelezően előírt elemi iskolában elsajátított nyelvhasználat mellett már egyes esetekben megjelent a magyar vezetéknev felvétele és elterjedt a nem bibliai utónevek használata is. A hazafiasság rendszeres kinyilvánítása, a magyar művelődési szokásokkal és a többségi kultúrával való azonosulás, sőt a jogkiterjesztéssel a közügyekbe való bekapcsolódás széles tárháza tartozott bele a magyarrá válás folyamatába.

Az asszimiláció volt a következő szint, ameddig Marcaliban még csupán egy-két – például kereszténnyel kötött házasság miatt kitért – személy jutott el. Ennek során a zsidók a teljes beolvadás útjára léptek, nevet változtattak, „elhagyták atyáik hitét” (vagyis kitértek), majd valamelyik keresztény felekezetbe léptek át. Mindez már a 20. század katalizmákkal, hatalmi átrendeződésekkel és jogkorlátozásokkal terhes időszakát, valamint a holokauszt traumáját követő éveket vetítette előre. Az asszimiláció végül a zsidó eredettudat családi hagyományaként való megmaradásának vagy akár a zsidó elődöktől történő teljes elfordulásnak a példáját is eredményezhette.

A primer forrásokra különböző közgyűjteményekben (a Magyar Nemzeti Levéltár megyei és országos levéltárai, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Marcali Múzeum, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, OSZK Kézirattár), valamint a téma szempontjából nélkülözhetetlen családi hagyatékokban bukkantam. Kiemelt fontossággal bírtak az anyakönyvek (felekezeti, állami), a sajtó és egyéb múzeumi források. A 21. századi modern kutatómódszertan alapját a digitalizált forrásokhoz való gyors hozzáférés tette lehetővé, azzal a veszéllyel, hogy az adatgyűjtés a feldolgozás rovására végtelenné válik. Ez a lehetőség

jellemzően a mikrotörténetek, a közösségi események és az átlagemberek életútjának rövidebb-hosszabb, sajtóban történő azonosításához járult hozzá. A közgyűjteményi források tanulmányozásához olyan segítőkészséggel találkoztam, amely nagyban megkönnyítette a munkámat.

A primer források feldolgozása mellett a hazai szakirodalmi munkákat, szaktanulmányokat is felhasználtam. Igyekeztem a legfrissebben megjelent, kurrens publikációkból is válogatni. Természetesen az antikvár kiadványok is megkerülhetetlenek voltak, főképpen a Somogy megyei levéltár zsidókra vonatkozó gazdag anyagának részleges feldolgozását, jelentő különböző kötetek és évkönyvtanulmányok. Több olyan szomszédos, nagyobb hitközség (Keszthely, Nagykanizsa), történetének a feldolgozását teljesen vagy részben elvégezték már amelyek mintát, hivatkozást is jelentettek. Ugyanígy viszonyítási pont volt az egyes részproblémákkal, úgymint a zsidó temetőkkel, a zsinagógaépítéssel, a családtörténettel foglalkozó szakirodalom. A zsidó családtörténeti kutatás pedig igazi reneszánszát éli, gondoljunk csak a közelmúltban megjelent tanulmányokra, könyvekre. (például Kelbert Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből.*; Tárkányi Sándor: *Elfeledett Soproniak. Családok, tárgyak, hagyományok*) Szerencsés lehetek abban a tekintetben, hogy viszonylag rövid idő alatt számos segítő révén juthattam hozzá azokhoz a kuriózum értékű rabbibeszedekhez, amelyeket eddig csak az életrajzi lexikonok szócikkeiben említettek.

A primer és szekunder források feldolgozásával nem csak a szűken vett adatbázis-építésre (prozopográfia), hanem Marcali társadalom-, kultúr-, felekezeti- és várostörténeti összefüggéseire is hangsúlyt fektettem. A kutatás során újabb részterületek nyíltak meg, sőt újabb források és adatok előkerülésével idővel bővíthető és javítható lesz a disszertáció tartalma.

E dolgozat megszületéséhez a muzeológiai munkában és az ismeretátadás szintjeiben – a tudományos közegetől a helyi lakossággal való párbeszédig – való elmélyülés is kellett. Az elmúlt másfél évtized tanulmányai és beszélgetései nélkül nem kerekedhetett volna ki a marcali zsidó egyéniségek, családok és a közösséget formáló csomópontok története.

A 21. századi újfajta kutatási módszerek mellett a témaválasztás behatárolt keretei miatt egy településre, sőt részben a járás falvaira is kitekintő vallásiközösség- történetet kívántam részben bemutatni és elemezni. Jellemzően a névlisták, anyakönyvi adatok nyújtottak olyan adatbázist, amelyeknek vizsgálatában a statisztikai és szociológiai feldolgozás vezetett eredményre. A korábbi marcali vonatkozású publikációkban a mikrotörténelem kutatói ugyan számos esetben ennek az új módszernek az alkalmazásával feltártak néhány adatot, sajnos azonban igen kevés jól használható munka jelent meg az elmúlt fél évszázadban.

Akiknek köszönettel tartozom

Mindenekelőtt köszönettel tartozom témavezetőimnek, dr. habil. Bebesi György docensnek (PTE BTK), a PTE BTK TI MOSZT Kutatócsoport vezetőjének, aki nélkül nem tudtam volna tudományos pályára lépni, a kutatómódszertant elsajátítani, megszerezni azokat a készségeket és tapasztalatot, amely hozzájárult a tudományos igényű publikálás elkezdéséhez.

Köszönettel tartozom dr. habil. Vajda Károly egyetemi tanárnak, társtémavezetőmnek, akinek tanácsai és kérdései a téma feldolgozásában, a disszertáció formába öntésében nélkülözhetetlen segítséget jelentettek.

Köszönetemet szeretném kifejezni dr. Dénes Veronikának, aki önzetlenül kutatásom részévé tette a családi hagyaték fényképeit és dokumentumait, és a Dénes családra vonatkozó fejezetek formálásában nyújtott hasznos útmutatásokat. A dolgozat egyik nem várt célja lett, hogy ő is jobban, mélyebben megismerhette a család történetét, kiegészítve az eddig nem kutatott közgyűjteményi forrásokkal. Ily módon lehetővé vált, hogy a leszármazottak tovább adhassák a családtörténet feltárt a hiteles adatait, így megőrizvén felmenőik emlékezetét. Köszönettel tartozom továbbá dr. Dénes Györgynének és Major Zsuzsannának (dr. Dénes Samu unokájának), hogy felajánlották a családi dokumentumokat és megosztották velem a történeteket. Dénes Iván Zoltán professor emeritusnak, a Marczali Henrik Kutatócsoport vezetőjének is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a téma fontosságára, és motiváló, feladatra koncentráló javaslatát is, amelyek támogatták a disszertáció megszületését.

Hálás köszönetemet fejezem ki Polgár Tamás levéltár-igazgatónak, Récsei Balázs főlevéltárosnak, Farkas Péter levéltárosnak (MNL Somogy Megyei Levéltára), akiknek orszlánrészük volt a levéltári forrásfeltárásban, ezzel roppantul meggyorsítva a feldolgozó munkát, valamint köszönöm a felmerült szerkesztési és egyéb kérdésekben nyújtott tanácsaikat. Hozzájuk hasonlóan Rózsás Szabolcs volt az, aki önzetlenül segítette az adatgyűjtést. A somogyi zsidók múltja iránti elköteleződése pedig mindig inspirációt adott, hogy újult erővel folytassam a munkát. Turbucz Péter főlevéltárosnak, a Marczali Henrik Kutatócsoport tagjának azért tartozom köszönettel, mert olyan szemléletet, kutatási metódust és szerkesztési ötleteket kaptam tőle, amelyek a dolgozat megformálását segítették.

A kutatás háttérét a Marcali Múzeum biztosította és biztosítja ma is, valamint a lehetőséget is, hogy a múzeum kutatási tématerveként megjelölhettem a marcali zsidók történetét, továbbá időt és támogatást kaptam a megvalósításra. Ezért hálás köszönettel tartozom a mindig segítőkész Vidák Tünde múzeumigazgatónak.

Köszönettel tartozom Németh Ildikó szociológusnak, akivel közösen végeztük el a közösség első és második világháborús történetére vonatkozó létszám- és anyakönyvi adatok összegyűjtését és elemzését; Bíró Hajnalkának (Holokauszt Emlékközpont), akitől a marcali deportáltakra vonatkozó adatokat kaptam meg. Támogatta a munkámat továbbá dr. Majdán János professor emeritus, valamint Samuné Bogyó Hajnalka, a Marcali Múzeum igazgatóhelyettese. A forrásanyagok legépelésében és gyors digitalizálásában Balácsi Nóra és Androsics Erik könnyítette meg a munkát. A disszertáció anyanyelvi korrekcióját először Tóth Irén tanárnő, majd stilisztikai és szaknyelvi alapossggal, valamint tartalmi jellegű hasznos kiegészítéssel Kiss Norbert Péter főlevéltáros, igazgatóhelyettes (MNL Somogy Megyei Levéltára) végezte el.

Végezetül pedig nagyon köszönöm családomnak az elmúlt években nyújtott támogatást és megértést.

Marcali–Pécs, 2023 január

Huszár Mihály

1. Historiográfia

1.1 A magyarországi zsidóság történetének historiográfiája

A zsidókról szóló történetírás szerteágazó és könyvtárakat megtöltő publikációi és könyvei közül most a témánkhöz kapcsolódó és a kutatás során részben felhasznált írásokat mutatom be. Jellemzően az általános történeti munkák mellett így elsősorban a hitközségtörténeti munkákról és a közösségek életéhez kapcsolható jelenségeket és eseményeket vizsgáló publikációkról lesz szó. A 19. század utolsó harmadától a történettudományi munkák között megjelentek a szakszerű módszertan alapján dolgozó országos rabbiképzőben végzett rabbik és tudósok közösségtörténetről szóló tanulmányai és könyvei. Az 1929-ben kiadott *Magyar zsidó lexikon*ban mindazon somogyi hitközségeket bemutatták, amelyek az 1920 utáni Magyarországon jelentősebb közösséggel rendelkeztek. Általában bizonyos létszám feletti, jellemzően anyakönyvi kerületi központokról vagy híres zsidó közösségekről készültek szócikkek.¹

A második világháború előtti hitközségtörténeti munkákkal foglalkozó elkötelezett értelmiségiek közé tartozott Büchler Sándor keszthelyi főrabbi. *A zsidók története Budapesten a legrégibbi időktől 1867-ig* címmel átfogó és a teljesség igényével készült könyvet jelentett meg 1901-ben. A megyei közösségtörténeti feldolgozások közé tartozik Kecskeméti Ármin *A Csanád megyei zsidók története* című munkája 1929-ből. A települési szintű feldolgozások egyik jól sikerült példája pedig Kemény József 1930-ban készült *Vázlatok a győri zsidóság történetéből* című kötete.²

Az 1960-as évek közepén Scheiber Sándor, az Országos Rabbiképző Intézet tudós igazgatója elindította, pontosabban fogalmazva újraindította a Soá idején megszakadt hitközségtörténeti kutatást és publikálást. Sorozatának (*A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái*) első kötete, a Schweitzer József rabbi által *A Pécsi Izraelita Hitközség története* címmel írt s 1966-ban kiadott könyv lett a mérce.³ A kötet a társadalmi, gazdasági kérdések összefoglalása és kronologikus leírása mellett a korábban nem ismert dokumentumok közlésével teremtett új forrásfeldolgozó mintát. A sorozatban megjelent több közösségtörténeti munka, így *A kőszegi zsidók*, *A szentesi izraelita hitközség története* vagy *A Tolna megyei zsidók története*

¹ Az egyik legteljesebb zsidó tematikájú adatgyűjteményre lásd: ÚJVÁRI 1929, 1–1028.

² KECSKEMÉTI 1929, 1–66.; KEMÉNY 1930, 1–236.; BÜCHLER 1901, 1–524.

³ SCHWEITZER 1966. 1–175.

1867-ig című kötetek. Dávid Ferenc tollából pedig *A soproni ó-zsinagóga* címmel készült el a templom történetét bemutató munka.⁴ A zsidóságtörténeti kutatások egyik legelső demográfiai célú összegzéseként érdemes visszautalni a sorozat második köteteként Moess Alfréd tollából 1968-ban megjelent *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája (1749–1846)* című művére. A szerző megyei, járási és települési szintű adatsorai alapozták meg a további településtörténeti feldolgozásokat, valamint felhívta a figyelmet a zsidó népesség történetére irányuló kutatások fontosságára.⁵

A magyarországi zsidóság történetére vonatkozóan érdemes kiemelni néhány olyan 1989 után megjelent monográfiát, amely a közösség egész történetét vette górcső alá. Alapmunkának számít Gonda László 1993-ban megjelent *A zsidóság Magyarországon 1526–1945* című műve, amely közölte a történeti áttekintéshez szükséges alapvető forrásértékű dokumentumokat is.⁶ A másik nemzetközi kitekintéssel és kontextussal megírt munka Prepuk Anikó *A zsidóság Közép és Kelet-Európában a 19–20. században* címmel 1997-ben publikált könyve.⁷ Megkerülhetetlen és monumentális munka *A zsidók története Magyarországon* című kétkötetes mű és a kiegészítő szöveggyűjtemények Komoróczy Géza tollából. Ezekben a kötetekben a zsidóság történetét tárgyaló kronologikus és tematikus fejezetekben a hitközségek történetére vonatkozó adatok, források és elemzések is bőségesen napvilágot láttak.⁸

A historiográfiai kutatás alapmunkájának számító, a közösségek történetére vonatkozó publikációk szisztematikus, sőt teljesnek mondható gyűjtése önálló kötetben 2008-ban jelent meg. Haraszi György Hágár országában című munkájában az 1945 előtti és utáni közösségtörténeti munkákat vette számításba. A monográfiák mellett a jelentősebb szaktanulmányokat, sőt a Magyar Zsidó Lexikon adott településre vonatkozó hitközségi szócikkeit is összegyűjtötte.⁹

A magyarországi zsidó hitközségek monográfiája sorozat folytatásának tekinthető néhány dunántúli közösség- és családtörténeti vetületű munka. A Marcalihoz közel eső, annak hitközségével időszakosan szorosabb kapcsolatban is lévő keszthelyi közösségről Cséby Géza, Szarka Lajos és Goldschmid István írt könyvet 1999-ben *A keszthelyi zsidóság története (1699–1999)*

⁴ HARSÁNYI 1970. 1–208.; HARSÁNYI 1974. 1–258.; DÁVID 1978. 1–176.; SCHWEITZER–SZILÁGYI 1982. 1–369.

⁵ MOESS 1968. 1–175.

⁶ GONDA 1993, 1–389.

⁷ PREPUK 1997, 263.

⁸ KOMORÓCZY I. 2012. 1–1230.; KOMORÓCZY II. 2012.1–1213.; KOMORÓCZY 2013, 1–1469.; KOMORÓCZY I. 2015, 1–861.; KOMORÓCZY II. 2015, 1–966.

⁹ HARASZTI 2008, 1–125.

címmel. 2000-ben jelent meg Szarka Lajosnak *A hévízi zsidóság története* című kötete, amelyben a holokauszt témájához még túlélők visszaemlékezéseit is fel tudta használni.¹⁰ Az elmúlt évtized talán legalaposabb kutatásainak eredményeit Jakab Réka két kötetben is publikálta. Az egyik *a Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848* című 2014-ben megjelent kötet, míg a másik, a Kákonyi Anna társszerzésében 2020-ban kiadott *Táguló és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete* címet viseli.¹¹ A térségben, a Balaton-felvidéken meghatározó szerepet betöltő zsidó borkereskedők kapcsolatrendszeréről 1988-ban jelentetett meg alapkutatásokra épülő tanulmányt Csoma Zsigmond.¹² Ugyancsak közgyűjteményi anyagok, hely- és családtörténeti kutatások eredményeképpen jelentek meg 1995-ben, 2002-ben és 2008-ban Mohos Mária zsidó borkereskedőkről szóló tanulmányai, amelyeket 2018-ban Hangodi László *Zsidó borászdinasztiák Tapolcán és szerepük a térség borkultúrája történetében (1703–1944)* című munkája követett. Ezek a tanulmányok és kötetek jó példák arra, hogy miként lehet egy gazdasági részterület vonatkozásában sikeres család- és életmódtörténeti kutatást elvégezni.¹³ A Dél-Dunántúlról érdemes megemlíteni Radnóti Ilona munkásságát, aki több tanulmányban foglalkozott a pécsi és baranyai zsidók történetével, így többek között a temetkezési szokásaikkal, Pécs és a zsidók kapcsolatával, a siklói és a mohácsi zsidó közösségek múltjával. A Radnóti Ilona tiszteletére ezekből a tanulmányaiból összeállított 2012-ben megjelent kötet a *Weismayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18-20. századi történetéből* címet viseli.¹⁴ 2011-ben jelent meg hatalmas vállalkozás eredményeképpen Klein Rudolf építéstörténész munkája, a *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918*, amelyben a szerző a teljességre törekvés igényével számba vette az első világháború előtt épült szinte összes magyarországi zsinagógát. Majdnem mindegyikről képeket is publikált; a legértékesebb és az egyes építési korszakokat jól reprezentáló templomok építéstörténetét bővebben be is mutatta. Ez a kötet hiánypótló volta miatt a mai zsidóságtörténeti kutatások megkerülhetetlen forrásbázisát jelenti.¹⁵

A legújabb, a trianoni Magyarország 134 hitközségének történetét röviden bemutató könyv 2021-ben jelent meg *Zsidó örökség (A vidéki zsidó hitközségek Magyarországon)* címmel.

¹⁰ SÁGI – SZARKA – GOLDSCHMIED 1999. 1–133.; SZARKA 2000, 1–98.

¹¹ JAKAB 2014. 1–322.; JAKAB – KÁKONYI 2020. 1–486.

¹² CSOMA 1988. 133–164.

¹³ MOHOS 1995. 140–148.; MOHOS 2002. 251–259.; MOHOS 2008. 124–134.; HANGODI 2018. 1–132.

¹⁴ RADNÓTI 2012. 1–239.

¹⁵ KLEIN 2011, 1–680.

A szerző Cseh Viktor a nagyobb, kerületi feladatokat is ellátó települések és városok hitközségeiről igyekezett Klein Rudolf munkájához hasonló léptékű leírást adni. A levéltári és a felekezeti sajtóforrások bőséges idézésével a korabeli események hangulatát kívánta visszaadni. Ezáltal egységes keretben és lexikálisabb, kevésbé elemző bemutatásban lehet az egyes hitközségek történetét egészen napjainkig megismerni.¹⁶

A közgyűjteményekben található dokumentumok lehetőséget adtak arra, hogy a vészkorszakot követően a még manapság is megmaradt vidéki közösségekről és épületeikről egy kevésbé közismert időszakból (1945–55) is készülhessen forrásgyűjtemény. Toronyi Zsuzsanna *Zsidó közösségek öröksége* című, 2010-ben megjelent munkája révén kaphatunk néhány konkrét adatot többek között a marcali zsidók helyzetéről is.¹⁷

A zsidó közösségtörténeti feldolgozások sikeres példájának tekinthető a korszerű muzeológiai eszközökkel megrendezett néhány állandó és időszaki kiállítás. Megrendítő élményt jelentett a pápai zsidóság sorsát feldolgozó, Gyekiczki András és Rajk László által 2012-ben rendezett *Elfeledett szomszédaink* című időszaki kiállítás.¹⁸ A *Szemtől szemben. Képek a szombat-helyi zsidóság történetéből* című, ugyancsak hatalmas érdeklődésre számot tartó kiállítást pedig 2016-ban egy monumentális társadalom- és családtörténeti kötet követte.¹⁹

2019-ben a keszthelyi Balatoni Múzeum a holokauszt idején elrejtett zsidó tulajdonban álló kincsleletből készített *Rejtélyes gyűjtemény – Egy keszthelyi zsidó család megmentett öröksége* címmel közösség- és családtörténeti vonatkozású időszaki kiállítást. Jól jellemzi a vidéki közösségek pusztulásának mértékét, hogy mennyire kevés adat állt rendelkezésre a meggyilkolt tulajdonosok családjáról. A tárlat tanulsága, hogy egy-két generáció alatt is kihullhat a városi emlékezetből egy, a foglalkozása révén sokakkal kapcsolatot tartó kereskedőfamília.²⁰ Hasonlóan család- és műtárgytörténeti fókuszú Tárkányi Sándor az *Elfeledett Soproniak. Családok, tárgyak, hagyományok* című munkája, amely egy 2014-ben készített időszaki kiállítás aprópóján, a soproni közösség történetébe – magán- és közgyűjteményekből válogatott anyag feldolgozásával – vezeti be az olvasót.²¹

¹⁶ CSEH 2021, 1–789.

¹⁷ TORONYI 2010, 1–169.

¹⁸ VATHY 2012, 16–23.

¹⁹ KELBERT 2014. 1–656.

²⁰ Németh Péter, a Balatoni Múzeum igazgatójának a szíves közlése szerint (2019. október 20, Keszthely).

²¹ TÁRKÁNYI 2016. 1–174.

A zsidók általános magyarországi történetére, illetve az egyes közösségek és hitközségek múltjára fókuszálás mellett dolgozatom egyik részfejezetének témája a marcali zsidókat ért három trauma (1882–83, 1919, 1944–45) valamint ezek hazai és nemzetközi kontextusa. Ennek megismeréséhez az antiszemitizmus „alakváltozataival” foglalkozó szakirodalom könyvtárnyi méretű, így csak röviden foglalkozom a zsidók elleni pogromok történetének kutatásával. A téma a hazai történetírásban jellemzően az elmúlt két-három évtizedben vált kiemelten vizsgált és elemzett irányvonallá. A pogromokkal kapcsolatos vérvádak történetének szakirodalmában Kende Tamásra érdemes hivatkozni, aki több művében írt a téma nemzetközi és magyar vonatkozásairól, így például a *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép-Európában* című alapmunkájában. A tiszzaeszlári vérvádról, s az azt követően az országban kirobbant antiszemita hullámról Kövér György *A tiszzaeszlári dráma* című monográfiájában elképesztő mélységű és mérvű kutatásait tette közkinccsé. Hasonlóképpen a per alapos feldolgozásai közé tartozik Blutman László *A rejtélyes tiszzaeszlári per* című könyve.²² A tömegerőszak, az antiszemita pogromok 1945 utáni történetének kérdéséről Apor Péter foglalkozik *Forradalom a hátsó udvarban* címmel megjelent művében.²³ Mindegyik kötet a magyarországi zsidóellenesség konkrét ügyekben megnyilvánuló jellemzőit veszi górcső alá, részletgazdagon elemezve az eseményeket, a személyeket, a közhangulatot és a történések későbbi hatását is.

Az oroszországi pogromtörténelem magyarországi kutatói közé tartozik Bebesi György. Az elmúlt évtizedekben a pogromok eseménytörténete mellett az azokban résztvevő, azokat irányító személyek életútját, motivációit is feldolgozta *A feketeszázak* (1999), A „fekete század” lovagjai. *Portrék az orosz szélsőjobb századeleji történetéből* (1999), *Az orosz pogromtradíciók és a pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban* (2014) című munkáiban. Kiemelendő még Bebesi György kutatásaiból a vérvádakkal kapcsolatos azon publikációja, amelyben a Bejilisz-ügy történetét dolgozta fel.²⁴ Ezekben az írásokban mindazon hasonlóságokról és különbségekről olvashatunk, amelyek a magyarországi pogromokban, így a Marcaliban lezajlott antiszemita támadásokban is felismerhetők.²⁵

²² KÖVÉR 2011, 1–749.; BLUTMAN 2017, 1–511.

²³ KENDE 1995, 1–183.; KENDE 2005, 44–58.; APOR 2021. 1–319.

²⁴ BEBESI 2013, 197–206.

²⁵ BEBESI 1999a, 1–331; BEBESI 1999b, 1–97.; BEBESI 2014, 47–62.

1.2 A zsidók Somogy megyei és marcali történetének historiográfiája

Bergel (Bergl) József orvos 1877-ban kiadott *Kaposvár 40 év óta* című munkájában részletesen feltárta a somogyi zsidók, pontosabban a Kaposváron élő közösség történetére vonatkozó adatokat.²⁶ Az 1914-ben a Csánki Dezső főszerkesztette *Magyarország vármegyei és városai* sorozat Somogy vármegyeről szóló kötetében csupán a vármegyei zsidóság és az egyes települések zsidó lakosságáról szóló nagyon rövid adatsort lehet olvasni.²⁷ Ezzel szemben igen részletes települési adatokat mutat be az 1924-ben megjelent *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára* elnevezésű munka, amelyből, ugyan névhibákkal, de a marcali zsidóság foglalkozási mutatói is jól kiolvashatók.²⁸

Az 1929-ben megjelent Magyar zsidó lexikonban mindazon somogyi hitközségeket bemutatják, amelyek érdemi közösséggel rendelkeztek: Tab, Marcali, Kaposvár, Szigetvár, Lengyeltóti, Csurgó, Nagyatád. A lexikon szócikkei kitértek a hitközség történetére, aktuális viszonyaira (létszám, tisztségviselők, intézmények stb.), az első világháborúban elesettekre, valamint a fehérterror idején esetlegesen kivégzett hitsorsosokra is.²⁹ Az 1932-ben megjelent *Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára* című munkában már az egyes települések részletes adatsorait gyűjtötték össze. Ebben pontos adatokkal szerepeltek a zsidó hitközségek, jótékonyági egyesületeik, és számos esetben rövid életrajzokkal is kiegészítették a leírásokat.³⁰ Az 1937-ben Zsadányi Oszkár szerkesztésében megjelent *Somogy megye adattára* című kötetben a már részletesen kidolgozott életrajzok, intézmények és magáncégek leírása között megtalálhatóak zsidók és az általuk működtetett szervezetek adatai is. Ebben a kötetben részletes életutakra, cégtörténeti adatokra lehet lelni.³¹ A Szeghalmy Gyula által szerkesztett és 1938-ban kiadott *Dunántúli vármegyék* című monográfia ugyancsak szócikk hosszúságban mutatja be a megyei településeket, megemlítve a vallási viszonyokat is, ám a személyi adattárban gazdagon

²⁶ BERGEL 1877, 1–71. Bergel József itt hivatkozott könyve mellett egy jelentősebb magyar nyelvű publikációval írta még be magát a magyar–zsidó történetírásba: Lásd: BERGEL 1879.

²⁷ CSÁNKI 1914. 31–33, 188, 283–285. 566.

²⁸ CÍMTÁR 1924, 1054.

²⁹ ÚJVÁRI, 1929. 185, 451–452, 531, 574–575, 625, 792, 871. Ma a megyéhez tartozó Siófok csak 1950-ben került át Veszprém megyétől.

³⁰ F. SZABÓ 1932. 1–514.

³¹ ZSADÁNYI 1937. 1–301.

részletezett dél-dunántúli zsidó életutakkal lehet találkozni.³² Mindegyik megyei adatokat tartalmazó monográfia közös jellemzője, hogy az egyes személyek bemutatásakor részletesen tárgyalták annak első világháborús tevékenységét is. Az utóbb említett mű a magyar zsidók első világháborús szerepvállalásához és erőfeszítéseinek feldolgozásához nyújt páratlan segítséget.

A második világháborút követően, az államszocializmus évtizedeiben megjelent a Somogy megyei zsidókról szóló első tanulmányok közül kiemelendő Harsányi László *A kaposvári zsidók múltjának kezdete* című tanulmánya, amely egy patinás, országos izraelita tudományos folyóiratban, a Magyar Izraeliták Országos Képviselői kiadványában, az *Évkönyv 1977–78-as* számában látott napvilágot. 1984-ben a megyei levéltári periodikában (*Somogy megye múltjából*) jelent meg Andrásy Antalnak a zsidóüldözéssel kapcsolatos tanulmánya (*Zsidóüldözés Somogyban, 1944. március–július.*).³³

Az 1989-es rendszerváltást követő évtizedekben a megyei levéltárak munkacsoportjai és egyéni kutatók igyekeztek elkészíteni a zsidóság megyei történetére vonatkozó, elsősorban forrásgyűjtéseket tartalmazó vagy temetőket bemutató könyveiket.³⁴ Ugyanakkor rész kérdésekkel – mint az 1882–83-as antiszemita hullám – kapcsolatban is jelent meg kiemelkedően részletes tanulmány Bősze Sándor tollából *Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások* címmel.³⁵ Somogy megyében három, alpmunkáknak számító kötet látott napvilágot, közülük a harmadik tartalmára bővebben is kitérek. Az egyik 1994-ben a *Holocaust Magyarországon* sorozat részeként jelent meg *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez* címmel, Bősze Sándor és Nagy Pál szerkesztésében. A következő 1995-ben a Szili Ferenc által szerkesztett, a holokauszt 70. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányait tartalmazó *Zsidósors a Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holocaustig* című kötet volt. Az erre a könyvre épülő, azt bőséges levéltári források bemutatásával és elemzésével kiegészítő harmadik tudományos munka pedig a Bősze Sándor szerkesztésében 2005-ben megjelent *Újrakezdések. Zsidó sors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig* című tanulmánykötet. Ez utóbbi kötet igazi mintapéldája, hogy miként lehet jellemzően a levéltári források feldolgozásával megírni a megyei zsidók történetét. Bősze Sándor az előszóban kifejtette, hogy ezzel a munkával a hiányzó alap kutatást kezdték meg,

³² SZEGHALMY 1938. 655–932.

³³ HARSÁNYI 1978, 187–202.; ANDRÁSSY 1984, 333–360.

³⁴ Zala megye településeire vonatkozólag lásd: NÉMETH 2002. 1–290.; NÉMETH – PAKYS 2004. 1–605.; SZARKA 2010, 1–240.

³⁵ BŐSZE 1991a, 73–94. Bősze Sándor, a Somogy Megyei Levéltár 2014-ben elhunyt főlevéltáros-igazgatója a megyei zsidóság történetével (hitközségtörténet, 1882–83-as antiszemita hullám, egyesületek története stb.) kapcsolatban megkerülhetetlen alap kutatásokat végzett és azok eredményeit publikálta is.

de az iratcsomókból ömlő adatok ellenére számos kérdés maradt nyitott, a források pedig jelentős hiányokkal maradtak csak fenn. A kötet szerkesztője az 1848–49-es szabadságharc és az 1867-es kiegyezés közötti időszakot tekintette át, illetve a zsidó egyesületekről írt egy fejezetet. Gózsy Zoltán a somogyi zsidók 18. század eleji megtelepedésétől 1815-ig végezte el a kutatást. Polgár Tamás a somogyi zsidók és a közigazgatás kapcsolatának kérdését vizsgálta, míg Récsei Balázs a hitközségek dualizmus kori történetének forrásaiból készített bőségesen adatolt fejezetet. Csóti Csaba az első világháború kezdetétől 1939-ig dolgozta fel a vármegyei zsidókra vonatkozó forrásokat, Kovács Tamás pedig a II. világháború éveit dolgozta fel a zsidók deportálásáig. Gyenesi József egy különleges és adatokban bőséges forrástípus, a népbírói perek anyagának elemzésével mutatta be az 1945 utáni időszakot. Szántó László a koncentrációs táborokat túlélők hazatértét, a hitközségek újraszerveződését és gyors megszűntetését vizsgálta. Récsei Balázs önálló fejezetben, széleskörű adatgyűjtéssel foglalta össze a megyei zsidó iskolák történetét a nem hivatalos oktatás kezdetétől 1868-ig. A kötetet híres somogyi zsidók Gyenesi József által írott életrajzai és Vonyó Anita gazdag bibliográfiája, valamint több demográfiai táblázat zárja.³⁶

Mindegyik megyetörténeti munkában megtalálhatóak marcali zsidókra vonatkozó adatok is, hiszen a közösség jelentőségét és létszámát tekintve Somogyban az első négy-öt közé tartozott. Kiváltképpen az 1868–69-es egyetemes izraelita gyűlés és az 1883-as antiszemita hullám idejéről maradtak fenn kuriózumnak számító, marcali vonatkozású források.³⁷

Somogy megyében többségében hitközségekről szóló monográfiákat találunk, szűken vett településtörténeti perspektívájú kötet kevés készült el. Inkább az egyes települések zsidó származású lakosairól, a tágabb közösség életében betöltött szerepükről, esetleg a temetőikről szóló tanulmányok és könyvek láttak napvilágot. Fájó hiányt jelent a kaposvári, szigetvári (1950-től Baranya megye) vagy a tabi hitközségek történetének eddig elmaradt feldolgozása. Ugyan több tanulmánykötet részfejezeteként lehet például a kaposvári közösségről olvasni, ám önálló kötetben nem. Ilyen Matyikó Sebestyén József *Zsidók Siófokon* című 2000-ben megjelent könyve, amelyben a szerző a hitközség története mellett külön fejezetben gyűjtötte össze a neves siófoki zsidókat, valamint bemutatta a temetőt is. A sírkertről egy teljesebb feldolgozás született

³⁶ BŐSZE – NAGY 1994, 1–95.; SZILI 1995, 1–320.; BŐSZE 2005, 1–272.

³⁷ Lásd néhány példát a marcali adatokra: BŐSZE – NAGY 1994, 77.; SZILI 1995, 62–63, 66, 70, 84–90.; 231–235.; BŐSZE 2005, 11–12, 15, 50, 59–62, 64, 127, 131, 140, 163, 205.

2008-ban Matyikó Sebestyén József és Haraszti László közös munkájának gyümölcseként *A siófoki zsidó temető* címmel háromnyelvű kiadványként.³⁸ A barcsi zsidóság múltjáról a település várossá nyilvánításakor, 1979-ben napvilágot látott kötetben több fejezetben esik szó.³⁹ A rendszerváltás után a Dráva Múzeum kiadásában (Dráva Menti Füzetek) több olyan munka is megjelent, amely ezzel vagy részben ezzel a témakörrel foglalkozott: Rózsás Márton: *Barcsi temetők* (1993), Kéri Nagy Béla: *Izraeliták Barcson – A Holocauszt külső-belső háttere* (2004) és Rózsás Márton: *Az idő sodrásában. Barcs története dióhéjban*.⁴⁰ Ugyan Fonyódon sohasem működött önálló hitközség, mivel 20-30 tagnál többet egy időben nem számláltak a balatoni fürdőtelepülésen, ám gazdag forrásanyag összegyűjtésével 2005-ben jelentetett meg Varga István *Adalékok a zsidóság fonyódi történetéhez* címmel forráskiadványt. A kutatását folytatva, bővítette ki az 1919-es, főképpen a fehér megtorlás zsidó áldozatairól szóló forrásgyűjtés (*Fonyód 1919-ben. Források Tószeghy Albert és társai meggyilkolásához*) 2019-ben látott napvilágot. Varga István a levéltári és sajtóforrások mellett a holocauszt-túlélők és a fonyódi zsidó családok leszármazottainak visszaemlékezésével is ki tudta egészíteni a köteteit.⁴¹ A megye elhagyott és részben elpusztult temetőinek bemutatását Ábrahám Vera végezte el, akinek a „*Hol sírjaink domborulnak...*”. *Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében* című munkája 2006-ban jelent meg. A kötetben 101 somogyi település sírkertjének 2005-ös állapotát dokumentálta az utókornak. 2008-ban került ki a nyomdából a lengyeltóti temető epigráfiai és szimbólumkincseit a pusztulás mértékéhez képest a teljesség igényével feltáró könyv. A munkát a közösség hitéleti, társadalmi és gazdaságtörténetére vonatkozó adatsorok, valamint anyakönyvi listák egészítik ki.⁴² A legfrissebb kiadvány Horváth Iván tollából *Zsidó-sors Bogláron. A piactértől a tabi gettóig* címmel 2020-ban jelent meg.⁴³ A Marcali járás jelenlegi 38 településének zsidótörténeti munkái közé tartozik Ábrahám Vera – Kovács Ilona *Fejezetek Balatonberény zsidóságának történetéből és a Bét Olám* című 2014-ben megjelent könyve. Ebben a szerzők egy rövid közösségtörténeti adatgyűjtemény, valamint korábban megjelent cikkek mellett elsősorban az anyakönyvek és a temető adatainak szinte teljes körű feldolgozását végezték el.⁴⁴

³⁸ MATYIKÓ 2000. 1–175.; MATYIKÓ – HARASZTI 2008, 1–64.

³⁹ RAKONCZAY 1979. 1-194.

⁴⁰ RÓZSÁS 1993. 1–26.; KÉRI NAGY 2004.1–44.; RÓZSÁS 2005. 1–126.

⁴¹ VARGA 2005. 1–361.; VARGA 2019, 1–374.

⁴² ÁBRAHÁM 2006. 1–139.; ÁBRAHÁM 2008, 1–208.; HU-MNL-SML-XV.86. Ábrahám Vera kéziratai és gyűjtései a somogyi zsidóság történetével, temetőivel kapcsolatban. 1–7. doboz.

⁴³ HORVÁTH 2020. 1–152.

⁴⁴ ÁBRAHÁM – KOVÁCS 2014. 1–88.

A megyei munkákra egyaránt jellemző a teljességre törekvés, az alapos forráskutatás és adatgyűjtés. A kisebb közösségekkel rendelkező falvakban az anyakönyvek adta lehetőséggel élve szinte a teljes helyben született, házasodott és elhalálozott zsidó lakosság nevesíthető és számba vehető. A szerzők elsősorban lelkes, a településüket jól ismerő helytörténeti kutatók és könyvtárosok, akik ugyanakkor kevésbé törekedtek a zsidóknak a helyi gazdasági-társadalmi életben való elhelyezkedésének, a keresztény többséghez való viszonyának és a magyar-zsidó történelem kontextusában való vizsgálatára. (Kiemelkedik viszont Ábrahám Verának a lengyel-tóti temetőt bemutató könyve, amelyben a síremlékek szövegeit és motívumkincseit alaposan körbejárta, elemezve egyúttal a zsidó vallási szokásokat és temetkezési hagyományokat is.) Az elemzések elmaradása miatt az összegyűjtött források csak azt illusztrálják, hogy melyik évben milyen ügyekben képződtek az egyes zsidókra és családjaikra vonatkozólag adatok, valamint milyen hitközségi ügyeket dokumentáltak. Nem tudjuk meg, hogy a különböző történeti korszakokban milyen mélységű volt az asszimiláció, milyen volt a hitélet a neológ és ortodox szembenállás viszonyrendszerében, milyen volt a szomszédos települések közösségeinek egymáshoz és a nagyobb hitközségekhez való viszonya, milyen ellentétek jellemezték a keresztény és zsidó együttélést, milyen volt a keresztény lakosság „zsidóképe”. Amikor megjelent az említett munkák többsége, akkor még sokkal nehezebb volt a közgyűjteményi és sajtóforrások kutatásának helyzete. Ezért is elismerésre méltóak az eredmények. A digitalizálásnak köszönhetően mára szinte bármilyen kisebb-nagyobb forrás korlátlanul elérhetővé vált. Sokkal differenciáltabb képet lehet kapni a vidéki zsidók 19–20. századi mindennapjairól. A közösségekre vonatkozó gyűjtésekből – Horváth Iván munkáját kivéve – hiányoznak a Soá bemutatását illusztráló források, oral history anyagok. Ennek a magyarázata a háború hatalmas pusztítása, a túlélők kis száma, az első- és másodgenerációs adatközlők szétszóródása a világban, valamint az írásos források alacsony száma.

A források különleges csoportját jelentik az egyéni életutakat bemutató, jellemzően a holokauszt időszakával foglalkozó visszaemlékezések. Ezek közé tartozik a marcali hitközség anyakönyvi kerületéhez tartozó Buzsák faluban született és onnét deportált Fürst Lászlóné Bárány Katalin könyve, amely a *Miért?* címet kapta. A munka megrázó részletességgel taglalja a deportálást, a koncentrációs- és munkatáborok világát. Ugyanakkor részletesen olvashatunk benne a háború előtti falusi zsidók mindennapjairól is. A szerző unikális módon kitért a holokausztot követő újrakezdés időszakára is, amely újabb megbélyegzéssel (kuláklista) büntetett.

Részletekbe menően betekintést nyújt a túlélők mindennapi küzdelmeibe⁴⁵ a kommunista állam keretei között. Szintén somogyi életúttörténet Bauer Júliáé, aki az igali járáshoz tartozó Somogyzilben született, élt, majd onnét deportálták. Az ő naplójából készült az *És mégis* című, bevezető tanulmánnyal, interjúval és versekkel is ellátott kötet. A munka marcali vonatkozását az adja, hogy a szerző a holokausztot követően Pusztakovácsiba került, ott férjhez ment, majd Marcaliba költöztek, és haláláig ott is élt családjával. Olyan történeti forrásról van szó, amely naplót az írója a deportálást követően egészen a felszabadulásáig folyamatosan vezetett, és szerencsésen meg tudta őrizni.⁴⁶

A marcali zsidók történetével kapcsolatban eddig az új izraelita temetőről készült a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskolán szakdolgozat. Illés Sarolta: *A marcali izraelita temető* címmel 1995-ben megvédett munkájában a temető síremlékeit vette számba, és néhány érdekesnek tűnő anyakönyvi adatot, valamint a közösség életére vonatkozó levéltári forrást kutatott fel.⁴⁷ Nagy Csaba helyi kutató pedig néhány zsidó személy életútjáról, illetve a közösség 1944-es tragédiájáról publikált adatokat a második világháború marcali eseményeit számbavevő írásában.⁴⁸ A 2011-ben megjelent *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918* című munkában Klein Rudolf az 1906-ban felépült marcali zsinagógát mint a magyarországi szecesszió értékes alkotását mutatta be.⁴⁹ Jelen doktori munka szerzője 2015-ben publikálta az utolsó marcali főrabbi életéről szóló írását a *Szombat* című zsidó politikai és kulturális folyóiratban.⁵⁰ A 2016 januárjában létrehozott Marczali Henrik Kutatócsoport ma az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem keretében működik. Egyik célkitűzése Marczali Henrik történetíró életének, identitása hátterének és munkásságának kutatása. Ennek a tematikának a részeként jelent meg 2019-ben a *Magyar-zsidó identitás minták* című tanulmánykötetben az első marcali rabbi történetéről szaktanulmány *Marcali első rabbija, Morgenstern/Marczali Mihály életének, identitásának tényezői és kapcsolati hálója* címmel. Ezt követte 2020-ban *Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és a marcali zsidó hitközség a magyarosodás útján (1851–1889)* című publikáció.⁵¹ Még 2019-ban jelent meg a magyar múzeumi történészek évkönyvében, a *Történeti Muzeológiai Szemlében* jelen munka szerzőjének a tollából egy muzeológiai szempontú, a Marcali Múzeumban tárggyarapítással kialakított új

⁴⁵ BÁRÁNY 2014, 1–144.

⁴⁶ BAUER 2012, 1–562.

⁴⁷ ILLÉS 1995. 1–58.

⁴⁸ NAGY 2010, 83–86.

⁴⁹ KLEIN 2011, 1–677.

⁵⁰ HUSZÁR 2015, 29–31.

⁵¹ HUSZÁR 2019, 13–41.; HUSZÁR 2020, 19–47.

gyűjteményi egység szerzeményeit bemutató szaktanulmány. Az írásba egy rövid, addig ilyen formában sehol meg nem megjelent közösségtörténetet bemutató fejezet is került.⁵² Cseh Viktor és Mózes Krisztián *Balaton környéki zsidó emlékek nyomában – két keréken* című 2020-ban megjelent útikalauzában az észak-somogyi helyszínek közé bevette Marcalit és a környék egykor nagyobb zsidó közösséggel rendelkező falvait és városait (pl. Nemesvid, Kéthely, Balatonkeresztúr, Nikla, Lengyeltóti) is. A települések turisztikai leírása mellett helyet kaptak a kötetben a zsidókra vonatkozó archív sajtó anyagok és a mára megmaradt temetők és egyes épületek bemutatása is.⁵³ Erre az ismeretterjesztő útikönyv sorozatra épülve készült el Cseh Viktor 2021-ben megjelentetett könyve, a fentebb már említett *Zsidó örökség – Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon* című munka, amelyben a marcali hitközségre vonatkozó részben az útikönyvnél részletesebb és tudományosabb leírást lehet olvasni.⁵⁴

A tudományos és ismeretterjesztő igényű publikációkon kívül az emléktáblák és emlékművek is őrzik az elpusztított marcali zsidók emlékét. Ezeknek az emlékhelyeknek a létrehozásáról, a megemlékezésekről időközönként a helyi és megyei sajtó (*Somogyi Hírlap*) is beszámolt. Közadakozás eredményeképpen 1990-ben állították fel a város második világháborús hősi halottainak és polgári áldozatainak a tiszteletére készített, 403 nevet őrző szobrot.⁵⁵ 2012-ben pedig dr. Suchman Tamás kezdeményezésére és a Marcali Városi Helytörténeti Múzeum szakmai segítségével a zsinagóga helyén álló gimnázium, illetve zsidó családok házának a helyén álló üzletház falán emléktáblákat helyeztek el. A megemlékezésen részt vett az egyik utolsó holokauszt túlélő marcali, Wallentin Magdolna is.⁵⁶

⁵² HUSZÁR 2019, 169–182.

⁵³ CSEH – MÓZES 2020, 154–162.

⁵⁴ CSEH 2021, 589–592.

⁵⁵ Süli Ferenc: Emlékműavatás Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 1990. november 12. 4. Az alkotást Tóth Emőke szobrász tervezte és Vida Endre marcali kőfaragóval együtt kivitelezte.

⁵⁶ Vigmond Erika: Mártírnapi megemlékezés Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 2012. július 9. 4.

2. A zsidók Marcaliban (1725–1851)

2.1 Bevezetés

A török hódoltsági területek felszabadító harcai (1686) idején a királyi Magyarország zsidó⁵⁷ lakossága már 150 éve kiűzetett a nagyvárosokból (például Pozsony, Sopron, Nagyszombat) és nyugat-magyarországi főúri birtokokon talált menedéket. A hódoltsági területen, főképpen Budán *szefárd (szfárádi)*⁵⁸ zsidók éltek, ám a háború és Buda várának ostromát követően ez a közösség elpusztult. Az Erdélyi Fejedelemségben viszonylag békében élhettek és kereskedhettek, sőt egy a kereszténységből kiszakadt, Mózes öt könyve alapján élő és a 19. század végén majd a zsidó vallást végleg felvevő és hitközségbe szerveződő szombatos közösség is kialakult.⁵⁹ Az 1720–30-as években a Morvaországból kiinduló északnyugati bevándorlás már békés keretek között zajlott. A magyarországi szabad királyi városokból ebben a korszakban a „*jus non tolerandis Judaesi*”, „a zsidók nem tűrésének joga” alapján végig ki voltak tiltva. Legfőképpen Pozsony és Buda járt az élen a zsidókkal kapcsolatos gazdasági alapú szabályozásokban a helyi német eredetű polgárság érdekeinek védelmében. Számos főúri birtokon, így például az Eszterházyaknál (Kismarton, Köpcsény), a Batthyányaknál (Kanizsa, Rohonc), a Zichyeknél (Óbuda), a Károlyiaknál (Szatmár) mint közösség kaptak kiváltságos jogokat, személyes védelmet, amelyet a kegyúr által kiállított kiváltságlevélben (privilegium) részleteztek. (Az első ilyen dokumentum 1690-ben Kismartonban készült.) A kötelezettségeiket is felsorolták, meghatározták a kereskedési és kézműves foglalkozási ágakat, amelyeket űzhettek, és szabályozták egyes árucikkeknek általuk való forgalmazását is. A kiváltságlevelek foglalkoztak a peres ügyek rendezésével, így a hagyományos zsidó bíróság (*bét-din*)⁶⁰ hatáskörével is, valamint rögzítették a kegyúri védelemért fizetendő összeg mértékét. Habár a zsidó közösségek továbbra is a földbirtokos jobbagyainak számítottak, ezekkel az előnyökkel és kötelezettségekkel kapcsolódtak be a gazdasági életbe. A leghíresebb kiváltságos terület a Hét Község (*seva kehilot*), az Eszterházyak hét faluja (Kismarton, Nagymarton, Németkeresztúr, Sopronkeresztúr, Kabold, Lakompak, Boldogaszony és Köpcsény) volt. Nathaniel Katzburg megfogalmazását idézve: „*A városokból kizárt*

⁵⁷ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 406. oldalon.

⁵⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 404–405. oldalon.

⁵⁹ SCHWEITZER 2007, 298–300.

⁶⁰ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 398. oldalon.

zsidók a főúri birtokokon politikai és gazdasági biztonsághoz jutottak, önkormányzati alapon szabadon gyakorolhatták községi életüket. [...] A zsidók gazdasági integrációja a reformkori modernizációs törekvések egyik alapja volt.”⁶¹ Ezekben az évtizedekben a földesurakkal kialakított jó viszony eredményeképpen hozhatták létre az első szervezeteiket, intézményeiket. Az 1735 és 1739 közötti második összeírásuk szerint országosan már 2430 zsidó családot tartottak nyilván.⁶²

A 18. századi Magyar Királyságban, Európa többi országához hasonlóan, a zsidóság minden téren elkülönülő életének keretét a zsidó község (*kehilá*)⁶³ határozta meg, így nem integrálódtak a környező többségi társadalomba. Ezek a községek széleskörű vallási, jogi, oktatási, jóléti és gazdasági feladataik miatt egyedülálló autonómiával rendelkeztek. A zsidók életét a születéstől a halálig meghatározta a Tórának⁶⁴ a törvényeit magyarázó szokásjog (*háláchá*)⁶⁵, amelynek a megtartását, mint például a *kóser*⁶⁶ étkezést, a választott elöljárók, a *sakter*⁶⁷ és a *rabbik*⁶⁸ felügyelték. Az akkori és a mai közösség liturgikus, zökkenőmentes működésének az alapfeltételét a *bár-micvót*⁶⁹ követően felnőttnek tekintett 10 férfi együtt imádkozása (*minjan*)⁷⁰ képezte. A közösség legfontosabb épülete, az istentisztelet helye, a templom (*zsinagóga*)⁷¹ volt, valamint a legkisebb közösségnek is kellett temetőt (*Örökkévalóság Háza*)⁷² fenntartania. A zsidó községek a zsinagógák mellett működtettek alapfokú iskolákat (*héder*)⁷³, neves rabbik vezetésével felsőbbfokú, a *Talmud*⁷⁴ gyűjteményen alapuló ismereteket oktató tanodákat (*jesiva*)⁷⁵, a temetkezési egyleteket (*Chevra Káddisa* vagy a marcali közösségre vonatkozó forrásokban *Chevra Kadisa*)⁷⁶, bíróságokat (*bét-din*) és rituális fürdőket (*mikve*)⁷⁷ is. Ezen intézmények felett még az államhatalom sem tudott felügyeletet gyakorolni. A 18. századtól a zsidó közösségek nem csak

⁶¹ KATZBURG 1999, 19–21, 23–24, 33–34.

⁶² KATZBURG 1999, 31–35.; SCHWEITZER 2007, 298–301.

⁶³ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 406. oldalon.

⁶⁴ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 405–406. oldalon.

⁶⁵ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 399. oldalon.

⁶⁶ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 402. oldalon.

⁶⁷ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 403–404. oldalon.

⁶⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 403. oldalon.

⁶⁹ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 397–398. oldalon. Ugyanígy a későbbi neológ irányzat fontos ünnepe lett a leányavatás (*bát micvá*). Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 398. oldalon.

⁷⁰ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 402. oldalon.

⁷¹ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 406. oldalon.

⁷² Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 405. oldalon.

⁷³ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 399. oldalon.

⁷⁴ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 405. oldalon.

⁷⁵ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 400–401. oldalon.

⁷⁶ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 398. oldalon.

⁷⁷ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 402. oldalon.

társadalmi, hanem földrajzi értelemben is elkülönültek. Az európai zsidók (lengyel, orosz, német, francia, Osztrák-Magyar Monarchia területe) legnagyobb része, az *askenázi*⁷⁸ ritust követte. Magyarországon főképpen a nyugati vármegyékben külön városnegyedeket alkottak (*gettó*),⁷⁹ ám az ország belsejébe haladva idővel a szórt letelepedési lehetőségek miatt már nem alakultak ki zárt zsidó negyedek. Jellemzően a nagyobb városokban egy tömbben, egyes utcák mentén telepedtek le.⁸⁰ A kisebb falvakban pedig a legfontosabb beköltözési szempontot a gazdasági lehetőségek minél jobb kihasználása és a földesúr által engedélyezett bérletek elhelyezkedése határozta meg.

A zsidók hagyományos szerveződésének felbomlása, amely az integráció előszobáját jelentette, Európában a 18. század közepén elkezdődött. Az európai felvilágosodás fokozatosan hatolt be a zárt „*rabbínikus világ falai közé*” (Prepuk Anikó).⁸¹ Ennek hatására elindult folyamatot nevezik zsidó felvilágosodásnak, héberül *hászkálának*.⁸² Először porosz földön, annak is a központjában, Berlinben indult el a Moses Mendelssohn köré szervezett iskolából. Jellemzői közé tartozott az állam és a vallás szétválasztásának igénye, a *jiddis*⁸³, a gettó nyelvének elhagyása az irodalmi németért, Mózes öt könyvének németre fordítása, a héber nyelv ápolása, az oktatás rendjének átalakítása, világi tananyaggal való korszerűsítése, egyúttal világi műveltség szerzése, az öltözködés és életmódbeli szokások megváltoztatása, színházlátogatás. Ez lett a zsidó polgárság hivatkozási programja, ami viszont komoly konfliktusokat eredményezett a közösségeken belül a haladók és a tradicionális csoportok között. Magyarországon a *hászkálá* első képviselője és hirdetője Chorin Áron aradi rabbi volt, aki elsőként vezetett be német nyelvű hitészónoklatokat a templomában, és kritikával illette a tekintélyes törvénytárgyozókat. A zsidó felvilágosodással egy időben Kelet-Európában számos misztikus mozgalom született, amelyek közül kiemelkedett és stabil tömegmozgalommá vált a Podóliában létrejött haszidizmus.⁸⁴

A zsidó felvilágosodással egy időben II. József trónra lépésével Ausztriában és Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus szellemében új kormányzati politika kezdődött, amely jelentősen igyekezett javítani a zsidók helyzetén, azzal a céllal, hogy a „beolvasztásukkal” hasznos polgárokká váljanak. Legfontosabb rendelete a városokba költözés engedélyezése volt, így

⁷⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 397. oldalon.

⁷⁹ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 399. oldalon.

⁸⁰ GYURGYÁK 2001, 35–38.

⁸¹ PREPUK 1997, 39.

⁸² Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 399–400. oldalon.

⁸³ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 401. oldalon.

⁸⁴ PREPUK 1997, 39–45.

például néhány óbudai család 1783-ban letelepedhetett Pesten. Hasonlóan jelentős volt az 1783-as oktatási rendelkezés, amely lehetővé tette, hogy a zsidó családok gyermekei minden nyilvános iskolát látogathassanak, sőt lakóhelyeiken világi tantervvel kiegészített, az országban használatos nyelvek oktatását is végző iskolákat hozzanak létre. Ez vitákat váltott ki a zsidóságon belül: a felvilágosult értelmiségiek üdvözölték, a hagyományhűek elleneztek. A rendeletet a rabbiknak a templomokban kellett kihirdetni, így ösztönözve a vonakodó közösségeket. Összesen 22 iskola nyílt meg, amelyben 2000 diák, az összes iskoláskorú zsidó gyerek egytizede tanult. További rendelet született, elsősorban az óbudai közösség számára, amelyet országosan is kiterjesztettek. Ebben a hitközségi életet szabályozták: évente választott tisztségviselőkkel, hatósági ellenőrzéssel és pénzügyi, hivatali ügyviteli szabályozással. II. József ugyan halálos ágyán a legtöbb rendeletét, így a zsidókkal kapcsolatosakat is visszavonta, ám a hatása maradandónak bizonyult. A király bár nem törölte el a közösséget sújtó türelmi rendeletet – új, humánusabb megnevezést kapott a „*taxa tolerantialis*” helyett „*cameralis taxa*” –, viszont a városok megnyitásával, a világi oktatással előmozdította a zsidók részleges integrációját.⁸⁵

A rendi országgyűlések sorában a nagy reményekkel várt 1839–40-es fontos jelentőséget kapott, de csak részleges eredményeket hozott. Ez időre már a több mint 250 000 fős (a teljes lakosság 2,5%-át jelentő) zsidó lakosság emancipálását érintő 1839-es törvény tervezete a rendi országgyűlés előtt feküdt.⁸⁶ A 18. század végétől napirenden volt Európa-szerte a zsidók jogkiterjesztése, hogy miképpen lehet őket egyenrangú félként a polgári társadalomba beemelni. A legradikálisabb reformerek úgy vélekedtek, hogy a szekularizált államban a zsidó kisebbség teljes beolvadással, csupán felekezeti különbözőségével lesz majd jelen. A 19. század első harmadára már a legtöbben egyetértettek abban, hogy a jogkorlátozást fel kell váltania a jogkiterjesztésnek. Ez a folyamat államonként eltérően zajlott le, nyugaton általában 1848-ig tartott, míg a keleti államokban az 1860-as években zárult le.⁸⁷

Az 1790–91-es országgyűlés idején a felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek hatására a zsidóság iránt türelmesebb közvélemény alakult ki, ugyanakkor a városok magatartásában ez nem tükröződött. Továbbra is követelték, hogy a zsidóknak a II. Józseftől kapott letelepedési jogát szüntessék meg. A zsidók képviselői is az országgyűléshez fordultak. Kérelmükben

⁸⁵ KATZBURG 1999, 29–31.; SCHWEITZER 2007, 303–307.

⁸⁶ VARGA L. 1992, 66.

⁸⁷ KOMORÓCZY I. 2012, 1025–1028; RÜRUP 1985. 41.

hangsúlyozták a hazaszeretetüket, az irántuk tanúsított vallási türelmet, a magyarországi történelmi múltjukat és a haza javára végzett munkálkodásukat. Kérték a vallási szokásaik zavartalan megtartásának engedélyezését, hogy ne erőltessék rájuk a kereszténységet, biztosítsák a szabad költözködési és minden helységekre vonatkozó letelepedési, ingatlanvásárlási, szabad kereskedelmi és iparüzési, földművelési jogot, valamint keresztények alkalmazásának jogát is. A kérvényben szerepelt továbbá a szabad tanulás lehetőségének engedélyezése, valamint az, hogy a zsidó és keresztény felek közötti perekben ne csak a falu vagy város bírója, hanem az uralkodó vagy a kegyúr alá tartozó joghatóság is tárgyalhassa az ügyet. Ezek a követelések korábban már teljesültek. Az országgyűlés az 1790. évi XXXVIII. számú törvénycikkben kimondta, hogy fenntartja a zsidókra vonatkozó korábbi döntéseket, így például azokba a szabad királyi városokba és más helységekbe (kivétel a bányavárosok), ahol jelen voltak már, maradhatnak, ahonnét kiűzetek, oda visszatérhetnek. Mivel ezt a törvényt ideiglenesnek tekintették, ezért egy bizottságot állítottak fel a zsidók helyzetének végleges rendezésére. A módosított törvénytervezetet 1792 novemberében tárgyalta az országgyűlés. A zsidók szabad letelepedési kérését úgy módosították, hogy csak ott telepedhetnek le, ahol a városi testületek számukra kijelölik a helyet. Tanulhattak az összes nyilvános oktatási intézményben, tudományos fokozatot is szerezhettek, saját iskolákat nyithattak. Szabadon kereskedhettek, a peres ügyeikben is a kérésüknek megfelelően fellebbezhettek, a hivatalos okirataikat az ország nyelvén kellett kiállítaniuk. Kötelesek voltak a többi magyarországi lakoshoz hasonlóan családi és utónevet választani. A javaslat engedélyezte külföldi mesterek és tehetős kereskedők betelepülését is. A tervbe vett intézkedéseket a főrendek ellenállása miatt felfüggesztették és hatályban tartották az 1790-es korábbi törvénycikket.⁸⁸

Magyarországon a liberális nemesek a fokozatos, lépcsőzetes jogkiterjesztésben gondolkodtak. Az 1839–1840-es rendi országgyűlésben három markáns álláspont jelent meg. A többséget az alsóház liberális ellenzéki nemesei alkották, akik a teljes jogkiterjesztést támogatták, elfogadva a zsidó hitközség petícióját is. A konzervatív párt, a főrendek többsége minden újítást elvből ellenezett, míg a harmadik álláspontot a polgárság és a katolikus papság egy része képviselte, akik mereven elleneztek a jogkiterjesztést, és továbbra is ki akarták zárni a zsidókat a földbirtoklásból, az iparból, a katonai, a köztisztviselői és a tudományos pályákról.⁸⁹ Az 1840. már-

⁸⁸ KATZBURG 1999, 36–39.

⁸⁹ GROSZMANN 1916, 6, 10.

cius 9-én tartott kerületi ülésen a Pest-Pilis-Solt vármegyei követ, Dubraviczky Simon terjesztette be a törvényjavaslatot, amely indoklásában a teljes polgárjog megadása mellett egyenesen a zsidó felekezet egyenrangú elismerését indítványozta. Az 1839–40-es diétán a Vas és Pest-Pilis-Solt vármegyei követek a követutasításnak megfelelően követelték a zsidók egyenjogúsítását, majd Deák Ferenc támogatásával a képviselőházban a rendek a javaslatot 1840. március 24-én nagy többséggel elfogadták. A főrendiház azonban azt az eredeti formájában március 31-én elutasította és a fokozatos jogkiterjesztés hangsúlyozása mellett a bevándorlás korlátozását további feltételekhez kívánta kötni. Az újrafogalmazott javaslatot az alsóház április 11-i módosítóival végül május 13-án az 1840. évi XXIX. törvénycikként fogadták el.⁹⁰ Az 1840-es magyar törvényben – a magyarországi születésűek vagy törvényesen betelepültek – a bányavárosok kivételével mindenhol lakhattak. A lehangosabban, szinte egyöntetűen a szabad királyi városok utasították el a zsidók betelepülését. (Kassa például még 1844-ben is petíciókkal bombázta az udvart, hogy a zsidókat űzzék ki.)⁹¹ A törvény 4. pontja a felekezeti anyakönyvezés „divatozó nyelven” való köteleességéről rendelkezett. Erről már a II. József-féle, 1787-es rendelkezés is határozott.⁹² Szimbolikus, de a nemzeti identitással, asszimilációval kapcsolatban fontos passzus a harmadik, amely a zsidók névhasználati kötelezettségéről szól. A rendelkezés előírta a „rendes”, az állami adminisztráció számára nyomon követhető nevet. Ennek oka az lehetett, hogy az 1787-es rendelkezés által kötelezővé tett német vezetéknev-használat nem terjedt el a zsidók között, ahogyan a rendszeres anyakönyvezés és annak hivatalos nyelven való vezetése sem. Ezek pedig az állami szervek számára még mindig visszatérő problémát jelentettek.⁹³

⁹⁰ KOMORÓCZY I. 2012, 1033–1040; KOMORÓCZY 2013, 555–556. „A sidókról Addig is, míg a sidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik,⁹⁰ ezúttal határoztatik: 1. Mindazon sidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, –kivéven egyedül az 1791-dik esztendei XXXVIII. törvénycikkelyben említett bányavárosokat s azon helyeket, melyekben a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak. 2. A fennálló feltételek mellett gyárokat a sidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, s ifjakat ezekben taníthatják, – azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják. 3. Egyébiránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvben bejegyeztessenek; – továbbá, kötelesek 4. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és kapcsolt részekben divatozó nyelven szerkesztetni. 5. Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerezhethése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövődöre nézve is megállapítatik 6. Minden ezen törvénnyel ellenkező törvény, szokás, rendelet vagy határozat eltöröltetik és megszüntetik”

⁹¹ GROSZMANN, 1916, 7–10.

⁹² KOMORÓCZY I. 2012, 404–405.

⁹³ KOMORÓCZY I. 2012. 815–816.

Az 1840-es években, a reformkori politikusi nemzedék számára a zsidók helyzetének a javítása mindig napirenden volt. A zsidók számarányuk rohamos növekedése miatt a vármegyei és országos közéleti viták központi szereplői lettek. Az északkelet-magyarországi bevándorlók megjelenése a szegénységtől szenvedő vármegyékben, a házaló kereskedők mobilitása, a piacon való folyamatos jelenlétük 1805 és 1840 között 80%-os létszámnövekedést eredményezett. Az egyenjogúsításról szóló viták széles körben – így már nem csupán az időszakos országgyűlések és a kormányzat berkeiben –, számos újság hasábjain, politikai, szépirodalmi színtereken és közéleti fórumokon (pl. kaszinók) zajlottak. A politizálók egy része negatív aspektusokra hivatkozott, kiemelve például a zsidóknak a szeszeskereskedelemben és a közvetlen árusításban viselt, a szegényparasztság anyagi romlásával kapcsolatos szerepét. De hatottak rájuk a zsidó vallással szemben támasztott misztikus és titokzatos elképzelések, és az zsidók nem ismert zárt közösségi élete körül folyó elképzelések is.⁹⁴

Az egyenjogúsítás kérdésében két álláspont köré gyűltek a mértékadó reformpolitikuskok. Az egyik az Eötvös József-féle, 1840-ben meghirdetett, a kor liberális-humanista eszmei alapú feltétel nélküli egyenjogúsítása volt. A másik álláspont szerint nem elvi, inkább reális indokok alapján a zsidó közösségnek bizonyos vallási, társadalmi, belső reformokat kell hoznia a kívánt jogegyenlőségért cserébe. Ezt vallotta például Kossuth Lajos is, akivel Lőw Lipót rabbi szállt vitába, amikor kijelentette, hogy a szigorú vallási törvények megtartása nincsen összefüggésben a zsidók Magyarország iránt táplált érzéseivel.⁹⁵ Széchenyi István pedig már az első művében, a *Hitelben* (1830) kifejezte elmarasztaló véleményét. Úgy vélte, hogy a zsidók gazdasági, pénzügyi tevékenysége, a haszonra való törekvés miatt nincs tekintettel az ország javára, sőt a magyarság hanyatlását eredményezi. Az 1844-es országgyűlésen pedig az egyenjogúsítást támogató főurakkal vitatkozva azt az álláspontot hangoztatta, hogy a magyar társadalom a zsidókat a magas létszámuk miatt nem tudja magába olvasztani, így nincsen helye az egyenjogúsításuknak. Az 1840-es évek végére a zsidók negatív megítélése, valamint valódi körülményeik miatt a politikusok és értelmiségiek nem bíztak benne, hogy a polgárjogok megadása elindíthat bármilyen szintű belső vallási és társadalmi átalakulást. Ennek egyik cáfolata például, hogy 1844-ben megalakult a „Honi izraeliták között magyar nyelven terjesztő pesti egylet”, az úgynevezett Magyariró Egylet.

⁹⁴ KATZBURG 1999, 43–45.; Lásd KONRÁD 2020, 912–922.

⁹⁵ SCHWEITZER 2007, 308–309.; KONRÁD 2020, 920.

Magyar nyelvű imakönyvek készültek, és Lów Lipót rabbi, miután elfoglalta a rabbiszéket Nagyzsidókanizsán, 1841-ben megtanult magyarul, és 1844-től e nyelven tartotta a prédikációit, mintát adva a reformrabbik nemzedékének.⁹⁶

Az 1848-as forradalom Magyarország történetében minden téren, így a zsidók helyzetében is változást eredményezett. Ezt a korszakos jelentőségű évet egy fontos kormányzati döntés előzte meg. 1846-ban a zsidók képviselőivel folytatott hosszú tárgyalások után – öt éven belüli megváltandó összeg fejében – eltörölték az évtizedek óta sérelmezett türelmi adót.⁹⁷

Az utolsó, 1847–48-ban tartott rendi országgyűlésen a közéleti vitákban felülkerekedett az az álláspont, amely szerint az egyenjogúsítást a zsidók belső reformjaihoz kell kötni. Bizonyos jelek mutatkoztak a velük szemben megfogalmazott ellenséges magatartás kapcsán, amely a forradalom kitörését követő napokban a zsidók elleni pogromokban öltött testet. 1848 márciusában és áprilisában Pozsonyban és környékén, majd nyugat-magyarországi németek lakta településeken, sőt még Pesten is követelték a zsidók kiűzését. A jogkiterjesztés tárgyalását elodázták, sőt a városi polgárság gyűlölködése, az ellenséges légkör miatt le is vették a napirendről. A Batthyány-kormány csak úgy tudott véget vetni a zavargásoknak, hogy ideiglenesen felmentette a zsidókat a törvény miatt kötelezően vállalt nemzetőri szolgálatból. Miután a magyar kormány katonai és politikai helyzete a nyár folyamán rosszabb lett, mérséklődött a zsidókkal szembeni elutasítás.⁹⁸ A városok döntően német polgárai által elkövetett támadássorozattal kapcsolatban írta 1848. május 18-án az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* tudósítója: „Nagy hibát követnek el az országban élő németek, ha a teljesen németül beszélő zsidót eltaszítják maguktól. Ebben a mozgékony, jómódú és tanult népben derék szövetséges társra lelhetnek. Ám ahelyett, hogy a zsidót magukhoz ölelnék, kicsinyes gyűlölettel a magyar karjaiba kergetik, aki őt meleg pártfogásba veszi.”⁹⁹

Ugyanakkor, Konrád Miklóst idézve, a magyarországi zsidók közül soha annyian nem tértek ki csalódottságuk miatt a zsidó vallásból 1914 előtt, mint 1848 tavaszán. Még kivándorlást segítő szervezetek is alakultak Pozsonyban és százan választották a távozás lehetőségét.¹⁰⁰ A hadi helyzet átalakulása miatt Jellačić horvát bán szeptemberi támadását, majd a császári csapa-

⁹⁶ KATZBURG 1999, 39–43.; GYURGYÁK 2001, 46–47.; KONRÁD 2020, 918–919.

⁹⁷ KATZBURG 1999, 47.; GYURGYÁK 2001, 47.; Lásd KONRÁD 2020, 923–927.

⁹⁸ KATZBURG 1999, 47–50.

⁹⁹ Idézi PIETSCH 1999, 39.

¹⁰⁰ KONRÁD 2014, 208–209.

tok elleni háború kiteljesedését követően, a gyors védekezés megszervezése és a katonák számának növelése érdekében a zsidó önkéntesek felvétele előtt is megnyílt az út. A honvédsereghez sokan és lelkesen csatlakoztak. Bernstein Béla becslése szerint 20 000, míg Michael K. Silber szerint 3000 zsidó katona szolgált a magyar honvédség különböző alakulataiban, országszerte pedig a hitközségek gyűjtésekkel, templomi ezüstjeik felajánlásával járultak hozzá a küzdelemhez.¹⁰¹

1849. július 20-án a veszni látszó szabadságharc utolsó heteiben Szegeden – immár csak jelképes gesztusként – a Szemere-kormány betejesztette a zsidók, a „*Mózes vallású felekezet*” teljes politikai és jogi egyenjogúsítását. A bukást követően a császári megtorlást nem kerülték el a zsidó közösségek sem. Számos főrabbit vontak felelősségre, országos szinten pedig kétmillió-háromszázezer forint hadisarcot róttak ki a zsidókra. Ezt az összeget végül mérsékeltek, majd 1850-ben a magyar korona országainak és a Temesi bánóság zsidó községeinek adójaként, ebből biztosítottak egy alapot a zsidó iskola és tanügy fejlesztésére. A veterán zsidó honvédek közül sokan emigráltak, többeket kényszersoroztak az osztrák hadseregbe, vagy börtönbüntetést szenvedtek el. A berendezkedő osztrák kormányzat 1850-ben a protestánsokkal egyetemben a zsidó felekezet községeinek autonómiáját is felfüggesztette, korlátozta a házaló kereskedők mozgását és a községeket az addig jiddisül vagy héberül vezetett anyakönyvek vezetését német nyelvű átírássra kötelezte.¹⁰²

2.2 A zsidók megjelenése, letelepedése Marcaliban (1725–1851)

2.1.1. Bevezetés

A marcali zsidóság több mint kétszáz éves történetének első felében megtalálhatóak a tipikus magyar vidéki zsidóság sokrétű jellemzői. Eszerint már a 18. század első két évtizedében megjelentek az egyes házaló és árendákat bérlő kereskedők, majd létrejött a néhány letelepedő családból álló, földesúri engedéllyel hitéletet szabadon folytató közösség, a zsidó község. Később a

¹⁰¹ KATZBURG 1999, 47–50; GYURGYÁK 2001, 47–50. Lásd a szabadságharc zsidó katonáira vonatkozólag: BERNSTEIN 1998, 72–105 és a zsidó közösségek anyagi felajánlásával kapcsolatban: BERNSTEIN 1998, 106–123.; SCHWEITZER 1998, 83–114.; KONRÁD 2020, 926.

¹⁰² KATZBURG 1999, 48–52; GYURGYÁK 2001, 55–56; SCWEITZER 2007, 311–313.

konkurens kereskedők és iparosok ellenállása, valamint a piaci lehetőségek változékonysága miatt erősen ingadozott az *izraelita*¹⁰³ vallásúak létszáma. A 19. század közepén a marcali közösség stabil tényezővé vált, a templomépítéssel, az iskolaalapítással és az állandó rabbi foglalkoztatásával a vármegye többi településéhez hasonló utat járva be.¹⁰⁴

2.1.2. A zsidók Somogyba költözése a 18. században

A 18. század elején az ország egyik legszegényebb vármegyéjének számító Somogyba viszonylag későn, 1713-ban érkeztek (Kaposvárra) az első zsidó kereskedők, utána pedig évekig egyáltalán nem történt bevándorlás. Ennek az volt az oka, hogy az 1730-as évekig zilált volt a földbirtokok helyzete, a vármegyegyűlés pedig többször megtiltotta a zsidók számára a kereskedést, kiváltképp a bőrkereskedést.¹⁰⁵ Szinte mindegyikük az egykori Vas vármegyei, ma Ausztriához tartozó Rohoncról, az ottaniak legszegényebbjai közül házalóként, majd később uradalmi árendabérlőként érkezett. A férfiak jellemzően csak az őszi nagyünnepek idején tértek haza az Eszterházy családhoz tartozó ún. Hét községbe, valamint a Batthyány család településeinek valamelyikére.¹⁰⁶ A század közepétől a vármegyében letelepedő zsidókat három csoportba lehet sorolni. Az első csoportba azok tartoztak, akik letelepedési engedéllyel rendelkeztek, de kötötték őket bizonyos foglalkozási és tulajdonszerzési korlátozások. A második csoportot azok alkották, akik nem tudtak állandó lakóhelyen tartózkodási engedélyt szerezni, így ők a hitsorsosok háztartásaiban szolgáltak tanítóként, vagy hitközségi alkalmazottként telepedhettek le. A harmadik csoportba azokat számíthatjuk, akik nem találtak megfelelő foglalkozást, céltalanul vándoroltak egyik községtől a másikig és zsidó magánszemélyek vagy intézmények jótékonyására hagyatkoztak.¹⁰⁷

¹⁰³ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 400. oldalon.

¹⁰⁴ Lásd a marcali izraelita hitközség történetére vonatkozó bővebb adatokat: HUSZÁR 2019a. 189–182.

¹⁰⁵ HARSÁNYI 1978, 191–195. NAGY 1994, 6–7.

¹⁰⁶ GENÉÉ 1992. 102–104.; Lásd bővebben, KOMORÓCZY I. 2012, 681–696. A Hét község: Kismarton, Nagymarton, Lakompak, Sopronkeresztúr, Boldogasszony, Kabold és Köpcsény, míg a Batthyány család települései: Rohonc, Németújvár, Szalónak és Szentgotthárd volt.

¹⁰⁷ KATZ 1995. 23.

2.1.3. A marcali zsidók helyzete a 18. században

A Széchényi család a 17. század közepén már részben birtokolta Marcalit, de teljesen Széchényi II. György (1656–1732) alatt vált az egyik uradalmuk központjává. A földbirtokosok sorában 1732-től gróf Széchényi I. Zsigmond (1781–1738), majd gróf Széchényi Antal (1714–1767) és gróf Széchényi II. Zsigmond (1720–1769) következett. A leghosszabb ideig, 1769 és 1820 között gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) volt a település ura, ezen időszak alatt vált jelentős mezővárossá Marcali.¹⁰⁸ Az 1760-as években a Széchényiek birtokában a Fertő tótól a Drávaig a korabeli számítások szerint már mintegy 200 000 holdnyi föld egyesült.¹⁰⁹ Az 1806-os összeírások alapján ez összesen 400 000 magyar holdat jelentett, melyből mintegy 175 723 holdnyi terület feküdt a „nagybirtokok hazájaként” emlegetett Somogyban. Ezzel a 275 földbirtokos között immár az első volt Széchényi Ferenc (Somogyvár, Marcali, Segesd, Csokonya, Barcs és Homokszentgyörgy).¹¹⁰ Eme hatalmas birtokegyüttes uradalmainak a bérletei jelentették azt a lehetőséget, amely idevonzotta a nyugat-magyarországi zsidókat.

Egy 1725-ös forrásban említették meg a Marcaliban az első, hosszabb időre letelepedett zsidó kereskedőt, Sidó Dávidot és nyolctagú családját. A családfőről annyit lehet tudni, hogy örökös urainak, a Zichyeknek 11 forintot fizetett, míg Marcaliban „*az Uraság engedelmébül itt kalmárkodik és lakik azért fűzet árendát 12 forintot*”. (Tíz évvel később, 1735-ben valószínűleg ők voltak az egyedüli zsidó család, akiket a vármegyében számon tartottak).¹¹¹ 1727-ben a rohonci zsidók összeírásában szerepelt a Marcaliban távollévő Dávid Ábrahám, aki engedélyt kaphatott házaló kereskedésre („*handelt zu Morzel*”).¹¹² Tíz évvel később a vármegyében ugyan állandó letelepedett zsidó család már nem szerepel a bejegyzésekben, ám a forrás egy Marcaliban tevékenykedő zsidó kereskedőről, Isaacus Lebről és cselédjéről szólt. A vagyonosnak tekinthető Leb családból a feleség, a négy gyermek, valamint azok házitanítója még Rohoncon élt. A családfő Marcaliban Széchényi II. Zsigmond grófnak mint joghatóságnak évente 12 forint árendát, míg rohonci örökös urának, Batthyány Lajos grófnak 11 forintot fizetett. A Széchényi-uradalomtól bérelt boltjában posztót, vásznat, papírost és egyéb dolgokat árusított. Ez az épület a Kanizsai

¹⁰⁸ KANYAR 1991, 184–186.

¹⁰⁹ MÓRICZ 2012, 103, 109–110; KAPOSÍ 2001, 242.

¹¹⁰ KAPOSÍ 2018. 269–270.

¹¹¹ MÓRICZ 2012. 124, 202.; HARSÁNYI 1978. 191–192. Ekkor az Eszterházyak védelme alatt Kaposváron csak egy zsidó család élt.

¹¹² MAGYAR ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR 1960, 186. Közli GÖZSY 2005. 11.

vagy Úri (ma Széchenyi) utca déli uradalmi házainak sorában állt.¹¹³ 1746-ban, amikor újra számba vették a vármegyében kereskedő zsidókat, 60 főt írtak össze, ebből kettőt regisztráltak Marcaliban.¹¹⁴

A közigazgatási és piacközpont Marcaliból a zsidók könnyebben elérhették a közeli Nagykanizsa és a távolabbi Székesfehérvár vásárait is. Ebben az időszakban Toponár volt a hitéletük somogyi központja. Sajátos helyzetben volt a vármegyei zsidó lakosság, hiszen az 1750-es és 1760-as években a Marcalihoz hasonló 12 mezővárosban csupán a zsidók 10%-a, míg a falvakban és pusztákon 85-90%-a élt. (Az összlétszámot jelentő 392 főből csupán 20 főt tartottak nyilván Marcaliban.) A szatócsboltos, az árendás-kereskedő, a pálinkafőző és különféle kisiparos mesterségek mellett a legjelentősebbnek a hamuzsírégető vállalkozás számított. Emellett egyesek állatokkal kereskedtek, mások pedig már szőlő- és földműveléssel is foglalkoztak.¹¹⁵ Marcaliban 1753-ban így is csak négy, míg 1761-ben csupán öt család élt.¹¹⁶

Egy 1749-es dokumentum 75 somogyi zsidó családot említ, akik közül a rohonci hitközséghez 14-en tartoztak, ebbe pedig a Marcaliban élőket is beleszámolták.¹¹⁷ Egy 1754-es kimutatás szerint a három, zsidók által lakott legnépesebb somogyi település Büssü (20 fő), Marcali (20 fő) és Tab (19 fő) volt, a vármegyei létszám pedig nem érte el a négyszáz (396) főt. Tizenhárom évvel később ugyan már 516-an éltek a vármegyében, de Marcaliban még mindig csak három adózó családfőt írtak össze.¹¹⁸

Az igazán jelentős változás az 1771-es évben indult meg, amikor a vármegyei közgyűlés több intézkedést is hozott a zsidókkal kapcsolatban. Megfelelő okmányok nélkül nem érkezhettek Somogyba; a zsidókat mint közösséget hivatalosan is elismerték; egyetlen szervezeti-igazgatási és igazságszolgáltatási autonómiát alkothattak; a maguk által választott elöljáróságuk és bírójuk Marcaliban székeltek; minden év november 1-jén itt kellett összegyűlniük. Ennek a gyűlésnek a feladatai közé tartozott, hogy új tisztségviselőket válasszon, beszámolási kötelezettsége volt a somogyi vármegyei gyűlés felé, a „*taxa tolerantia*” beszédésére pedig egy zsidó preceptort választottak. Ekkor a bírójukat is megnevezték, a helyben lakó Dragonyos Sámuel.¹¹⁹ Ennek a

¹¹³ HARSÁNYI 1978. 191–192.; GÖZSY 2005, 11–12.

¹¹⁴ GÖZSY 2005, 12.

¹¹⁵ NAGY 2000. 7–8; 17.

¹¹⁶ MÓRICZ 2012. 202–203.

¹¹⁷ GÖZSY 2005, 12.

¹¹⁸ GÖZSY 2005, 13.; Lásd továbbá GÖZSY 2009, 30–31.

¹¹⁹ NAGY 2000. 22–23.; MÓRICZ 1970. 201–202. A legnagyobb zsidósággal rendelkező település Pozsony-Váralja (775), a legkisebb Buda (156) volt. Rohonc a 6. legnépesebb volt a listában.

részleges önkormányzati szervezetnek a létrejötte azt jelentette, hogy már jelentősebb közösség – nyolc-kilenc családról tesznek említést a források – élt a településen. Minden bizonnyal volt már imaházuk, mert megemlítik a „*Rabbinus sidó*”-t, Marcali első rabbiját is, sőt egy másik uradalmi összeírásban pedig egy 3 szobás sövényfalú, náddal fedett házról mint a „*Pap zsidó lakása*”-ról írtak.¹²⁰ Tovább erősítette Marcali vármegyei szerepét az is, hogy az 1770-es években az itt szolgáló Rabbi Meir, majd mindkét utóda is a Somogy vármegye rabbija címet viselte.¹²¹ Ekkoriban Marcali mellett már Tabon, Szigetváron, Toponáron, Gigén állt zsinagóga.¹²²

A Széchényi család toleráns szemlélete is feltételezhető mindezek egyik indokaként, hiszen az évente megrendezett vármegyei zsidógyűlés helyszínéneként és az erős nyugati kereskedelmi kapcsolatok központjaként is számon tartott mezőváros a földesúr beleegyezése nélkül nem tölthette volna be ezen szerepeket. Az Eszterházy család által birtokolt későbbi vármegyeszékhelyen, Kaposváron, ahogy már fentebb említettük, ezekben az években (1728–1767) szinte egyáltalán nem élt zsidó, csupán a vásárokat látogatták időnként. Az okok között a hercegi uradalom tisztviselői karának ellenséges magatartása feltételezhető, annak ellenére, hogy az Eszterházyak Kismarton központú uradalmában érvényes jogvédelem rájuk is vonatkozott, de a távolság itt már más realitást jelentett.¹²³ Marcaliban ezzel szemben a kereskedelmi viszonyok 1771-re úgy alakultak, hogy már két zsidó szerepelt árendásként, az egyikük a fent említett zsidó bíró, Dragonyos Sámuel volt. A konkurenciát jelentő „*Rátz bolt*”-nak nevezett árendás üzletet pedig eredetileg a távolsági kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező görög-szerb kereskedők üzemeltették, ám idővel az ő helyüket átvették a zsidó kereskedők.¹²⁴ 1778-ban Farkas Salamon személyében megjelent az első zsidó értelmiségi személy is, a „*chirurgus*”, azaz sebborbély. Kettő személyt (Simon Hersli, Josephus Isac) pedig koldusként vettek nyilvántartásba a településen. Ekkor a járási központ társadalmában a zsidók immár 36 fővel képviseltették magukat.¹²⁵ Ugyanakkor 1778 és 1784 között csupán egy-két család maradt a településen, a csökkenés mögött valószínűleg a folyamatos fluktuáció és a szomszédos településekre való átköltözködés sejthető. Volt olyan év is, például az 1780-as, amikor az egyházi összeírásban az 1333 lakosból 13 férfi

¹²⁰ MÓRICZ 2012. 231.

¹²¹ Richtmann Mózes: Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók. *Magyar Zsidó Szemle*, 1905/4. 329. Rabbi Meir az 1780-as évek elején halt meg, utóda pedig Marcaliban *Klein Jechiel Czevi* lett, aki Paksra távozott. Őt Stomfáról *Ullmann Salom* követte néhány évig, aki viszont 1799 körül már boldogasszonyi rabbiként volt feltüntetve.

¹²² GÓZSY 2009, 30.

¹²³ HARSÁNYI 1978.194–195.

¹²⁴ GÓZSY 2005, 18; MÓRICZ 2012. 231.

¹²⁵ NAGY 2000. 17, 23.; GÓZSY 2005, 13, 33.

és 16 nő tartozott a zsidó felekezethez, ami négy-öt családot jelenthetett. A „rác kereskedőket” pedig a görög-keleti vallású négy férfi és egy nő képviselte.¹²⁶ Az 1782-es vármegyei összeírásban egy érdekes feladatot ellátó Marcaliban élő zsidó, nevezetesen a „Zsidók levélhordója”-ként („*tabellarius Judaeorum*”) számba vett, a vármegyei közösségek közötti információáramlásban résztvevő Ábrahám Leopold neve is szerepel. Ugyanebben a konskripcióban az üveges termékekkel kereskedő marcali árendabérlőként említették Ábrahám Mihályt, akinek a feleségéről megjegyzték, hogy szalagokat árult.¹²⁷

A zsidók megjelenésével némi feszültség is keletkezett a településen. 1788-ban Ardrich Péter jószágkormányzó az egyéves külföldi utazáson résztvevő Széchényi Ferencnek azt panaszolta, hogy Haday Mihály nyugalmazott gazdatiszt zsidó kereskedőknek és iparosoknak adta bérbe az egyébként az uradalom építőanyagából felépített Kanizsai utcai házait, sőt a zsidók még kedvezményeket és védelmet is kaptak. Javasolta, hogy a jószágkormányzóság utasítsa Hadayt, hogy inkább olyan keresztényeket toborozzon, akik Marcaliban hiányzó szakmákat folytatnának.¹²⁸ Vályi András 1799-ben megjelent *Magyar országnak leírása* című munkájában Marcaliról azt írja: „*Magyar, és német mező Város [...] itten vagyon Somogy Vármegyében legnevezetesebb kereskedő bolt.*” A szomszédos Kis- és Nagyomba leírásánál ugyanakkor azt olvashatjuk, hogy „*lakosai katolikusok, és másfélék*”, így feltételezhető, hogy a protestánsok mellett a kisszámú zsidóság ekkor részben ide költözött át.¹²⁹

2.1.4. Az első zsidó imaház és az első zsinagóga épületei

A 18. század utolsó harmadában, miután Marcali egy ideig a zsidó hitélet és közigazgatás tekintetében központi szerepet foglalt el a vármegyében, felmerülhet a kérdés, hogy hol is állt az első imaház. 1774-ben egy katolikus egyházi összeírásban a helyszínt meg is nevezték („*Habet Synagoga*”), mégpedig a Kanizsai utcában az árendás üveges bolt hátsó részében jelölték meg. Ahol a fent említett rabbilakás egyik, vélhetően különálló helyisége szolgált imateremként vagy kisebb imaházként.¹³⁰ Egy 1799-es, a Kanizsai utcát ábrázoló térképen az árendás „*Sidó*” jelzésű

¹²⁶ MÓRICZ 2012, 141; Lásd a megyei költözésekre bővebben: GÖZSY 2005. 17.

¹²⁷ GÖZSY 2005, 19.

¹²⁸ KANYAR 1991, 186; MÓRICZ 2012, 195.

¹²⁹ VÁLYI 1799. 574–575;45–46.

¹³⁰ MÓRICZ 1970. 202–203.

telken két ház állt, a nyugati a „*partékás*”, míg a keleti az üveges boltos lakás volt. Az egyszerű ábrázoláson ugyan nem jelzik külön az imaházat, de a forrásokban mindig ezen a telken szerepelt, és gyaníthatóan egészen 1840-ig folyamatosan használták is.¹³¹

Az 1801-es nagy tűzvész után, amikor a település sövényfalú, zsúp- és nádtetős házainak jó része leégett, Széchényi Ferenc csak olyan épületek építését engedélyezte, amelyek falai téglából készültek, a tetőkre pedig cserép vagy fazsindely került. Mivel az újjáépített uradalmi árendás házak között volt a „*Sidó ház*” is, így valószínűsíthetjük, hogy az első imaház és a rabbilakás is leégett. Az új településrendezést ábrázoló 1802-es térképen jelöltek a telken két egybeépült, továbbá egy különálló házat és egy kis épületet. A nyugati, „*üveges bolt*”-ot jelölő épület hátsó, világosabb színnel jelölt házrésze lehetett a rabbilakás, a zsinagóga pedig a különálló kis épület.¹³² Egy másik, 1807-ben íródott forrásban a királykoronázásra és a leendő Magyar Nemzeti Múzeum építésére szervezett országos kötelező ajánlási listában a járás településeinek mesteremberei mellett zsidókat (összesen 40 főt) is nevesítettek. (Megjegyzendő, hogy a listában nem csak a Marcali járásban élő, hanem például csurgói, berzencei zsidókat is találunk.) A fent említett marcali zsidó ház bérlőjét „*Marczali Boltos Zsidó*”-ként tüntették fel, így neve jelenleg nem ismert.¹³³

Hogy miként is nézett ki ez az épület, azt jelenleg csak feltételezni tudjuk. Amíg csak néhány család élt Marcaliban, addig egy módosabb zsidó házában gyülekeztek a hívek, és ekkor csak alkalmi imaterem volt a szakrális tér. Amikor viszont nagyobb létszámú lett a közösség, már egy egész házat használtak. Fontos szempont volt, hogy a Széchényi-uradalom számukra egy, a település központjában fekvő árendás ház telkén engedélyezte a vallási élet gyakorlását. Amíg nem volt zsidó tulajdonban a telek, addig a közösség nem tudott, vagy nem is akart komolyabb épületet emelni. Valószínűleg egy építészetileg jelentéktelen, parasztház jellegű zsinagó-

¹³¹ MÓRICZ 2012. 257.; A térkép: MMTD Lsz.2014. 3. 25.Móricz Béla: Marcali történetének című kézirat melléklete.

¹³² „Marcali Mező Város új Regulatioja szerint való Mappája 1802”. Közli: MÓRICZ 2012. 269–270.; Lásd még: MMTD Lsz. 2014. 3, 27, Móricz Béla: Marcali történetének című kézirat melléklete.

¹³³ Érdekes ellenpélda, hogy még az egyik legkisebb járási településen, Holládon üzletet működtető zsidó nevét is megörökítették: Mizki Mojzes. Csákányban csak az utónevet (Fülöp zsidó) tüntették fel. Ebben a forrásban már ekkor előkerülnek azon családok nevei, amelyek tagjai a 20. századig, sőt a Soág ezen falvakban és Marcaliban éltek (pl. Satler, Lengyel). HU-MNL-SVL IV.1.h. Összeírások (Conscriptiones) sz. n. (Somogy vármegyében A Mesteremberek az 1807-dik Esztendei Országos Ajánlást Következő Renddel fogják fizetni.) (Köszönöm Récsei Baláznak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.)

gáról lehetett szó, amely típus a 19. század első felében élte a virágkorát, amikor zömmel falvakban lakott a zsidó lakosság döntő része. Klein Rudolf feltételezése szerint akár az ezret is elérhette az ilyen épületek száma országosan.¹³⁴ **(Lásd a képmelléklet 1-2. képét a 482. oldalon.)**

A rendszeres hitélet megszervezésének nehéz feladata azonban néhány rabbira hárult. Somogyban az 1812-es összeírás szerint már 2298 fős volt a zsidó lakosok száma, négy zsinagógájuk – Szigetvár, Toponár, Tab és Lengyeltóti vagy Marcali – volt, ám ezért a sok, megyszerte szétszóródva élő „népért” mindösszesen csak egy Toponáron lakó rabbi felelt.¹³⁵ Felmerülhetett, hogy a szomszédos Zala vármegyében működő, egymáshoz közel eső zsinagógás közösségekből, így Nagykanizsáról, Keszthelyről is elláthatták Marcaliban a hívek vallási felügyeletét. Érdekes módon Fényes Elek 1830 és 1840 között végzett adatgyűjtése során 100 fő körüli vagy annál nagyobb nagyobb zsidó közösséget Somogyban csak het településen talált: Nemesviden, Toponáron, Nagybajomban, Somogyszilben, Tabon, Szigetváron és Gigén. A Marcali járásban 1836-ban 591 zsidó élt, a nemesvidi (92 fő) és a nagyszakácsi (93 fő) voltak a legnagyobb létszámúak közösségek, a járásszékhelyen viszont csak néhány család alkotta azt.¹³⁶

Az 1840-es népszámláláskor a Marcaliban élő zsidók száma még mindig 19 fő volt, azonban már volt akkora gazdasági erejük, hogy eddigre sikerült összegyűjteni egy reprezentatív, csarnok típusú templom építési költségét. Ez egy önálló, a Széchényi család kegyúri, római katolikus plébániatemplomának a szomszédságában található, de az Úri vagy Fő (mai Széchenyi) utcától a korábbi árendás házaktól távolabb lévő, a Kátyó-patak jobb partján fekvő telkén épült fel.¹³⁷

¹³⁴ KLEIN 2011, 123–127. A parasztház típusú zsinagógák külső kinézetükben nem sokban tértek el a falvak háza-
itól. Az ablakok és ajtók kiosztása, a homlokzaton elhelyezett törvénytáblák jelezték, hogy szakrális épületről van
szó.

¹³⁵ TÓTH 1988, 49.; BŐSZE 2005, 64–65.; POLGÁR 2005, 40.

¹³⁶ Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja staistikai és geographiai tekintetben
1836, 212–213, 216.

¹³⁷ ÚJVÁRI 1929. 574.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993, 240. A környékbeli települések
izraelitái (Kéthely: 9 fő, Somogyszentpál: 15 fő, Balatonkeresztúr: 12 fő) is rendszeresen eljárhattak az istentiszte-
letekre, főképp nagyobb ünnepekre. Ekkoriban 457 zsidó élt a 40 településből álló marcali járás 17 településen.
Nagyszakácsi (93), Nemesvid (92) és Pusztakovácsi (80) községekben éltek a legtöbbben.

2.1.5. A marcali zsidók helyzete a 19. század közepéig

A marcali zsinagóga az akkori település egyik legtehetősebb lakosának az udvarában, a települést kettészelő Kátyó-patak bal partján állt.¹³⁸ Ez a kereskedő pedig az 1804-től közel harminc évig a pálinkaárusítói és üvegkereskedői bérletével sikeresen üzletelő Vailer/Weiller Jakab volt. 1815-ben az uradalom neki és feleségének, Mitzki Ruzsának az utcaszínen álló „üveges és portékás” üzletet imaházastól átengedte. A tulajdonszerzésért 1817-ig 6500 forintot fizettek három évre elosztva. A kereskedőnek a településen való további integrálódását jelzi, hogy 1819-ben a Haday Mihály által még 1796-ban a tönkrement Duka Dömötör rác „*vasáros*” kereskedőtől megszerzett, majd a Széchényi-uradalomra hagyományozott szőlőjét és pincéjét 5600 forintért megvásárolta.¹³⁹

Amikor gróf Széchényi Ferenc 1814-ben a három fia között szétosztotta a leendő örökséget, a Marcali központú birtokállományt gróf Széchényi Pál (1789–1871) kapta meg.¹⁴⁰ Az ezen időszak alatt keletkezett források szerint 1828-ban csupán kilenc zsidó élt a településen, ám a kis- és nagygombaiakkal, valamint a boronkaiakkal együtt 28-an alkották a hitközséget, amely az összlakosság 10 százalékát jelentette.¹⁴¹ Egy év múlva alakult meg a temetkezést intéző Szent Egylet, a Chevra Kadisa, amely a zsidók életének egyik alapvető, a hivatalos formula szerint zsidó község alapítását jelző egyik első intézménye volt.¹⁴² Ekkor, pontosabban szólva az 1825 és 1831 közötti időszakban épült fel a somogyi vármegyeháza Kaposváron. Az épület összes ablakának a kivitelezését a vármegyei zsidók, köztük a marcaliak, mintegy 10 000 forinttal támogatták.¹⁴³

Az 1830-as és 1840-es években a gyarapodó Marcaliban újabb zsidó kereskedők látták meg a lehetőséget, akik főképpen Nagykanizsa piacközpontjában működtek, kiterjedtebb nyugat-magyarországi kapcsolatokat építettek ki. Az 1840-es évekből egy kiemelkedő forrásban, a községbírói számadásban található a Marcaliban élő zsidókról nevesített adatokat. Az 1846–47-es év községbírói számadása szerint az árendabérlők száma 91 fő volt, akik között vezeték- és az utónév alapján bizonyíthatóan 12 fő zsidót találunk (pl. Lengyel, Mitzki, Hofmann/Hoffman,

¹³⁸ A térkép: MMTD Lsz. 2014. 3. 28. Móricz Béla: Marcali történetének című kézirat melléklete.

¹³⁹ MÓRICZ 2012. 238–239, 264.

¹⁴⁰ KAPOSÍ 2018, 151.

¹⁴¹ MÓRICZ, 2012. 286.

¹⁴² ÚJVÁRI 1929, 547.

¹⁴³ BERGEL 1877, 16.

Deuts/Deutsch). A zsellérek között is szerepeltek jó néhányan, a 60 főt számláló rétegből 16-17 fő (Pl. Lengyel, Büchler, Kohn, Klein) számítható a zsidó közösséghez, bár egyes német hangzású név mögött ugyanakkor lehetett keresztény személy is. Ha adózó családfőként számoljuk így össze a bérlőket és zselléreket, akkor 1846-ban körülbelül 30 családból állt a hagyományos működési keretet jelentő zsidó község.¹⁴⁴

A forradalom és szabadságharc éveiben, 1848 és 1849 között készített számadásban a marcali zsidó község önállóan adózott (3 krajcár). A zsidó családfők közül a legtöbbet Mitzki Kálmánné (9 forint 14 krajcár), Lengyel Farkas (5 forint 94 krajcár), Krausz József (3 forint 17 krajcár) és Lengyel Rudolf (3 forint 16 krajcár) fizette. A kiadások felsorolásánál több zsidó iparos és kereskedő nevét jegyezték fel: Lengyel Ferenc üvegesnek az iskola ablakainak üvegezését fizették ki, míg Lengyel Farkastól a toronyórához vas építőanyagot vásárolt Marcali község előljárósága. Hofmann Mihály málhakészítéssel kapcsolatos „*contóját*” szintén ekkor fizették ki.¹⁴⁵

A községbírói számadásban is szereplő Lengyel Rudolf (1803/5?–1872) és a listában nem szereplő testvére, Sámuel, már 1832-ben megkapta bérbe a Kanizsai és Kéthelyi (ma Széchenyi és Rákóczi) utcák sarkán álló postaállomás és bezálló vendégfogadó mögötti telket, hogy arra házat építsenek. A telekért 100 forintot, a leendő ház után évi 18 forintot, a boltért pedig 16 forint árendát kellett fizetniük.¹⁴⁶ Lengyel Rudolf 1846-ban 10 forint 6 krajcár járandósággal a második legvagyonosabb árendabérlők egyike volt, 1848-ban pedig már háztulajdonosként szerepelt a nemzetőr-összeírásban.¹⁴⁷ Az 1869-ben már a legtehetősebb marcali zsidók közé tartozott 500 forint éves jövedelemmel, hasonlóan Hoffman Mihályhoz (1820–1897). Ők ketten egy harmadik betársulóval, Krausz Dáviddal tudták megvenni gróf Széchenyi Gyula (1829–1921) uradalmától a postaállomás és a bezálló vendéglő épületét. Hoffman Mihály fakereskedő családja öt házzal, telekkel, uradalmi árendák megszerzésével a legnagyobb zsidó ingatlanbirtokosnak számított.

¹⁴⁴ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1846–47. évi községbírói számadása.

¹⁴⁵ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1848–49. évi községbírói számadása.

¹⁴⁶ MÓRICZ, 2012. 264.

¹⁴⁷ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1846–47. évi községbírói számadása.; ANDRÁSSY 1991, 244, 247.

Éves jövedelme 300 forint volt.¹⁴⁸ Az 1860-as évekre a mai Széchenyi utca déli sorának legtöbb uradalmi, volt árendás épülete már zsidó tulajdonba került.¹⁴⁹

Egységesítés céljából 1851-ben az addig eltérő módon működő zsidó községek szervezeti rendszerét feloszlatták. Egységes szabályok alapján hitközségként kellett megszerveződniük, és kötelezővé tették a születési, a házassági és a halálozási anyakönyvek vezetését is.¹⁵⁰ Ebben az időben Marcali 2238 főt számláló lakosságából 10 fő volt református és 42 fő zsidó vallású.¹⁵¹ Csekély létszámuk ellenére a zsidók a dualizmus kezdetén imaházzal, iskolával és bővülő gazdasági befolyással rendelkeztek. Hét évvel később, 1858-ban már 150 főre bővült a közösség, amely 16 százaléka volt a 2417 főnyi teljes lakosságnak.¹⁵²

A 19. század második felében Marcaliban az iparosok tevékenységének felvirágoztatására a községi elöljáróság által a zsidóknak engedélyezett letelepedés adott lehetőséget. A fennmaradt tanácskozási jegyzőkönyvekben (1859–1867) számos kérelem elbírálása olvasható. A nevek között megtalálhatóak olyan személyek, akik idővel tovább álltak. Velük szemben megtalálhatóak olyan iparosok, akik több generáción keresztül, egészen a *Soáig*¹⁵³ itt dolgoztak, és részt vettek a hitközség tevékenységében. Ilyenek voltak például a Rückländer kelmefestők. Rückländer József nagykanizsai illetőségű iparos 1861. január 26-án papírjainak ellenőrzését és 20 forint befizetését követően kapott letelepedési engedélyt.¹⁵⁴ Hozzá hasonlóan a többi kérelmező is ezt az utat járta be, de volt, aki ipar mellett kereskedő üzletet nyitott. Klein József pusztakovácsi zsidó kért „*letelepedési és községjogot*” 1867 januárjában, amelyet 5 forint megfizetése ellenében meg is kapott. Márciusban pedig a községben bőr-, fűszer- és aprócikk-üzletet kívánt nyitni, viszont atyja nem nyújtott biztosítékot az üzlet szakavatott működtetéséhez. „*Márpedig a mostoha időjárás mellett és tömérdek csőd és az által a kerekedői osztály hitelének és becsületének*” megőrzése miatt a községi vezetés előzetes véleményezésre vette a kérést.¹⁵⁵ A

¹⁴⁸ Marcaliban. (Újdonságok). *Somogy* 1869. január 19. 3; RÉCSEI 2005a, 146–147; GÁL 1991a, 376; MÓRICZ 2012, 313–315, 346, 353.; RÉCSEI 2005a, 146–147.

¹⁴⁹ A térkép: MMTD Lsz. 2014. 3. 31. Móricz Béla: Marcali történetének című kézirat melléklete.

¹⁵⁰ GROSZMANN 1917, 10.

¹⁵¹ Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben 1841, 207, 208, 213., Magyarország Geographiai Szótára. 1851, 137, 154–155. Feltételezhetően Fényes Elek a teljesen azonos összlétszáma miatt a tíz évvel korábbi adatokat írta bele az 1851-es munkájába.

¹⁵² MÓRICZ 2012, 381.

¹⁵³ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 404. oldalon.

¹⁵⁴ Marcali Tanácskozási jegyzőkönyvei 1859–1867. MMTD Lsz. 2022.13.1. 1861. január 26-i ülés jegyzőkönyvének a bejegyzése.

¹⁵⁵ Marcali Tanácskozási jegyzőkönyvei 1859–1867. MMTD Lsz. 2022.13.1. 1867. március 31-i ülés jegyzőkönyvének a bejegyzése.

marcali zsidó közösség egyik több generációra visszatekintő családja volt a Honig/Hónig, amelynek az egyik tagja 1867 szeptemberében kért községjogot. A jegyzőkönyv szerint a kérelem idején Honig Józsefet az izraelita hitközség már a tagjai sorába is felvette.¹⁵⁶

Egy másik korabeli forrásban a konkrét éves jövedelmi viszonyokra találhatunk adatokat. A soproni iparkamara 1869-dik évi választásra összeírt, szavazatra jogosult 105 marcali iparosból és kereskedőből 35 fő (18 iparos és 17 kereskedő) tartozott a zsidó közösséghez. (A kereskedők 76%-a, míg az iparosok 18%-a tartozott az izraeliták közé.) Közülük a legnagyobb éves jövedelemmel, 545 forinttal Kuhn Sándor férfisزابász rendelkezett. Ezzel a bevétellel az összes marcali összeírt között a negyedik volt, a már említett Lengyel József a hatodik, míg az ingatlanvásárlásokban jeleskedő Hoffman Mihály a tizedik helyen szerepelt. A zsidók éves átlagkeresete 245,4 forint volt, ami a listába vett 105 személy átlagjövedelmét (216,6 forint) meghaladta, de jócskán elmaradt a keresztények átlagos jövedelmétől (445,41 forint), amelyet viszont néhány kimagasló kereset emelt meg (pl. Babárhay János vendéglős, 1100 forint, Jaut Lajos kalapos, 950 forint, Istl Nándor kereskedő, 700 forint).¹⁵⁷ Jövedelme alapján Hoffman Mihály a vármegye által 1877-ben összeállított legtöbb adót fizetők 288 fős névsorába a kétszázhuszadikként került be. Rajta kívül Marcaliból összesen tízen szerepeltek – Széchenyi Gyulától (2.) kezdve ügyvédeként át a helyi orvosig, valamint még zsidóként Herczeg Jakab (194.) – a listában.¹⁵⁸

A megerősödő gazdasági tényezővé váló, emancipált zsidók integrálódása a település gazdasági életébe már egy új korszakot jelentett. A modernizálódó gazdaság új, az árendás bérelőket túlhaladó képviselőit jelentették azok a vállalkozások, amelyek a Monarchia piacain is megállták a helyüket. Jó példa erre a „*Krausz József Fia*” cég, amelyet a már említett Krausz József bórkereskedő 1850-ben alapított, aki 1869-ben 500 forint éves jövedelemmel rendelkezett, ami a hatodik helyet jelentette a 105 iparos és kereskedő kamarai listájában.¹⁵⁹ A cég árjegyzékén, a levelezőlapjain „*Magyar királyi és osztrák császári kizárólagosan szabadalmaztatott bőr- és*

¹⁵⁶ Marczali Tanácskozási jegyzőkönyvei 1859–1867. MMTD Lsz. 2022.13.1. 1867. szeptember 22-i ülés jegyzőkönyvének a bejegyzése.

¹⁵⁷ RÉCSEI 2005a, 146–148.

¹⁵⁸ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírójának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2909/1879. Somogy vármegye törvényhatósági bizottsága legtöbb adót fizető tagjainak 1878. évre kiigazított névsora.

¹⁵⁹ RÉCSEI 2005a, 146.

gépszíj gyára” -ként hirdette magát. A sikeres munka eredményeként 1885-ben a budapesti országos kiállításon jó munka- és versenyképességért nagy kiállítási éremmel jutalmazták ezt a marcali vállalkozást.¹⁶⁰

2.3 Marcali zsidó katonák az 1848–49-es szabadságharcban

Az 1840-es népszámlálás szerint 19 zsidó vallású személy élt ekkor Marcaliban.¹⁶¹ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején a magyar hadsereghez közülük számosan csatlakoztak is. Összesen négy kereskedő neve szerepelt a nemzetőrök listájában.¹⁶² A szomszédos Kisgombán és Nagygombán 1848-ban az összeírt gyalog és lovasnemetőrök között nem szerepelt zsidó.¹⁶³ (Azt viszont nem tudjuk, hogy a három településről a honvédseregben később ténylegesen hányan szolgáltak.) Hofman József (1822–?), Miczki Lipót (1827–?) és Spiegel Gáspár (1820–?) házbirtokos, kereskedőről semmi további adatunk nincsen. A negyedik nemzetőrrel – a korábban említett Lengyel Rudolfról (héber nevén Reuben) – némileg több adattal rendelkezünk, sőt a régi zsidó temetőben még a síremléke is megtalálható, amelynek a szokásoknak megfelelően az egyik oldalán németül, a másik oldalán héberül emlékeztek rá. A szövegben megemlézték a szegényeket pártoló közösségi szellemiségét.¹⁶⁴

A szabadságharc bukását követően készült veteránösszeírásokban szerepeltek marcali és gombai zsidó katonák. Például Hoffman Matthias (1825–?) volt honvédet 1849 után kényszerorozták az osztrák hadseregbe. Ő és a családja később is Marcaliban lakott.¹⁶⁵ 1849 októberében lajstromba vették Rohontzy Márkus (1823–?) gombai születésű és lakhelyű pálinkafőzőt, aki a 60. honvéd zászlóalj katonája volt.¹⁶⁶

¹⁶⁰ MMA Lsz. A-1629. Krausz József Fia bőr-és gépszíjgyárának árjegyzéke (1890–1900).

¹⁶¹ ÚJVÁRI 1929. 574.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993, 240.

¹⁶² ANDRÁSSY 1991, 244.

¹⁶³ ANDRÁSSY 1991, 241, 245.

¹⁶⁴ ANDRÁSSY 1991, 241. A síremlék feliratának magyar fordítása: „*Itt van eltemetve egy értékes, becsületes fiú Reuben, aki nem csak támogatta, de vagyonát és otthonát is megosztotta a szegényekkel/nyomorultakkal. A közösségében/gyülekezetében emlékezetes marad a neve. Szívében mindig a hűséges I. ten felé fordult. Munkáját, tudását és megértését a menny szolgálatára ajánlotta, békére találjon 5632 Kislev 27 napján. Lelke legyen bekötve az élet kötelékébe.*” – héberül magyarra fordította: Zeev Paskesz. Itt köszönöm meg Rózsás Szabolcs segítségét.

¹⁶⁵ BERNSTEIN 1998, 264.; RÉCSEI 2005, 149.

¹⁶⁶ ANDRÁSSY 1991, 244, 247.

Az 1850-es és 1860-as években a nyugat-magyarországi határszélről érkező és letelepedő zsidó iparosok és kereskedők között az két másik 48'-as múlttal rendelkező személy neve is előkerült. Az egyikük Kohn Lázár (1827–1915) nem marcali születésű, de ide költöző és itt élő magánzó volt.¹⁶⁷ A forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét néhány sorban mutatták be a *Világ* című napilap 1947. november 15-i számában, amikor helyszíni tudósítást közöltek a marcali új zsidó temetőről. Ahogy írták: „*Ledöntötték Kohn Lázár 48-as honvéd sírkövét, aki több mint félévszázadig hordta vállában a német ólomgolyóbist, amelyet Budavár ostrománál kapott.*”¹⁶⁸

A másik Marcaliba került '48-as kötődésű személy Lichtenstern Lipót kereskedő (1824–1912) volt, aki 1848-ban diákként az osztrák fővárosban tanult.¹⁶⁹ Március 13-án kitört a forradalom Bécsben, majd március 14-én Pozsonyból hajóval érkezett meg a magyar országgyűlési küldöttség. Lichtenstern Lipót ezen a napon láthatta és hallhatta Kossuth Lajost a kártnerstrai szálloda ablakában. De valószínűbb, hogy másnap reggel, amikor a népes magyar küldöttség a Burgba ment az uralkodóhoz és a Donner-kútnál megálltak. Itt hangzott el az a Kossuth-beszéd, amelynek hatására az ifjú egyetemista csatlakozott a magyar ügryhöz. Ebben Kossuth – miközben a karjában tartott egy osztrák gyermeket – arról beszélt, hogy ez a fiú már a szabad Ausztria polgára lesz.¹⁷⁰ Lichtenstern Lipót fia, Miksa (1872–1918) így írt minderről: „*Kossuth Lajos ... bizony olyan jól beszélt a német nyelvet, hogy 1848-ban Bécsben tartott beszédére 200 német ajkú diák (atyám is köztük, egy szót sem tudva magyarul) lejöttek Magyarország szabadságáért harcolni.*”¹⁷¹

Lichtenstern Lipót így akár a bécsi légió tagjaként is harcolhatott a szabadságharc ütközeteiben. 1901-ben honvéd hadnagyként hivatkoztak rá, míg az 1912-es halotti gyászjelentésében, valamint a régi zsidó temetőben álló síremlékén 1848-as honvéd főhadnagyként emlékeztek

¹⁶⁷ A Marcaliban meghalt zsidó lakosok összegyűjtött listája (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 1915. december 3-i bejegyzés. Szülei Kohn Mózes és Blau Eszter voltak. Mellette nyugszik felesége Schwartz Mária (1837–1924).

¹⁶⁸ Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. *Világ*, 1947. november 15. 1.

¹⁶⁹ A Marcaliban meghalt zsidó lakosok összegyűjtött listája (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 1912. szeptember 4-i bejegyzés. Az édesapja Lichtenstern Mihály volt, az édesanya rubrikájába az ismeretlen szó került.

¹⁷⁰ KATONA – RÁDAY 2013, 26–27.

¹⁷¹ Az 1876. június 26-án Lichtenstern Lipót néven sámsoni főtelepen működő cég bejegyzése. *Központi Értesítő*, 1876. augusztus 11. 446. Lásd az 1908. július 26-án megszüntetett Lichtenstern Lipót sámsoni és az ugyanezen a napon bejegyzett Lichtenstern Miksa kézmű-, divat-, és rövidárú kereskedés cégek bejegyzései. *Központi Értesítő*, 1908. augusztus 6. 1411. Lichtenstern Miksa: A magyar kereskedő és a német nyelv. *Marczali*, 1907, február 10. 4.; Érdekes adalékként említette meg Katona Tamás, hogy a Donner-kútnál Kossuth rémes németséggel beszélt, ám gyönyörű és lelkesítő tartalmú beszédet mondott. KATONA – RÁDAY 2013, 27.

meg róla.¹⁷² Bernstein Béla '48-as zsidó honvédek összeíró listájában szerepel egy, a szabadságharc után az osztrák hadseregbe besorozott, 1828-ban az akkor Sáros vármegyéhez tartozó Raszlovitson (Raszlavica, Tótraszlavica, ma Vyšné Raslavice, Szlovákia) született Lichtenstein Leopold nevű közlegény, aki akár azonos is lehetett Lichtenstern Lipóttal. (A születési évszám bemondáson alapulhatott, a vezetéknevet is elírhatták).¹⁷³ Így feltételezhető, hogy kényszerkatonai időszakot követően költözött a Marcali járásba. Az iparosok és kereskedők 1869-es összeírásában már szerepelt és egy 1876-os cégbejegyzés szerint Sámsonban (ma Somogysámson) vegyes (szatócs) boltot működtetett. Később fióküzletet nyitott Marcaliban ahová át is költözött. Lichtenstern Lipót valószínűleg a nemesvidi családból származó Kremsier Johannát (1839–1915) vette feleségül. A sikeres családi vállalkozást a fia, az említett Miksa vitte tovább, aki már egy üzletházat működtetett Marcali központjában.¹⁷⁴ **(Lásd a képmelléklet 3-4. képét a 483. oldalon.)**

A marcali zsidók magyarosodásához és a település polgárosodásában élenjáró kereskedők szemléletéhez további érdekes adalékot jelentenek a már fent idézett Lichtenstern Miksa-féle cikk másik sorai. Az eredetileg német anyanyelvű, magyarrá vált családból származó szerző nem tartja kevésbé hazafinak azt, aki a német, a francia vagy az angol nyelvet megtanulja, és a magyar kereskedelmet ezáltal bekapcsolja a világkereskedelem vérkeringésébe. „Azért mindazok a kereskedők, akik a német nyelvet bírják – fölemelt fővel elmondhatják, hogy sokkal többet használnak hazánknak, mintha nem tudnának németül. ... Sőt tovább megyek. Mindenki akinek csak módjában áll, tanuljon meg több nyelvet, mert én határozottan állíthatom, hogy az idegen nyelveknek a bírása nem csinál egy magyarból sem rossz hazafit.”¹⁷⁵

¹⁷² Hymen. *Marczali*, 1901. szeptember 12. 3. „Hymen. [...] *Fried Lajos barcsi kereskedő f. hó 11-én kötött frigyet Lichtenstern Anna kisasszonnyal, Lichtenstern Lipót 48-as honvéd-hadnagy, marczalii kereskedő leányával.*” Lásd: Lichtenstern Lipót gyászjelentése. OSZK plakát- és kisnyomtatványtár, gyászjelentések. Lásd a síremlék ki zárólag magyar (!) nyelven, héber szöveg nélkül elkészített feliratát: „*Itt nyugszik Lichtenstern Lipót 48-as honv. főhad. élt 88 évet megh. 1812. szept. 3. Családjának és hazájának élt.*”

¹⁷³ BERNSTEIN 1998, 268.

¹⁷⁴ Lichtenstern Lipót és a fia a Magyar Védőegyesület 1906-ben felvett marcali fiókjának a tagja lett. Lásd: Egyesületükbe f. hó április 1-én belépett tagok névsora. *Iparvédelem*, 1906. május 1. 31; Karácsonyi vásár Marcaliban. *Iparvédelem*, 1907, január 15. 9–10; RÉCSEI 2005, 149; A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944), 2019. 1915. december 30-i bejegyzés.

¹⁷⁵ Lichtenstern Miksa: A magyar kereskedő és a német nyelv. *Marczali*, 1907, február 10. 4.

2.4 Összegzés

Marcaliban a 18. század első harmadában kezdetben néhány házaló kereskedő uradalmi árendák bérlésével jelent meg, majd a rác-görög kereskedőkkel való konkurenciaküzdelmet a kis közösség imaházépítése, időnként rabbi alkalmazása és intézményalapítás (pl. Chevra Kadisa) követte. A zsidók integrálódása a település köz- és gazdasági életébe az uradalmi bérletek megvásárlásával, vállalkozások, üzletek alapításával az 1840-es évek végén és az 1850-es évek elején indult be igazán. 1848 őszén a marcali nemzetőrök között a helyi zsidók nevei is feltűntek, később pedig több zsidó származású egykori honvéd élte le az életét a településen. A '48-as hagyomány a családjaikban és a közösség emlékezetében pedig tovább öröklődött. Mindez az integrációs folyamat párhuzamosan haladt a zsidók országos jogkiterjesztésének 1868 előtti állomásaival, így az 1781 és 1789 közötti II. József-féle rendelkezésekkel, az 1839–40-es rendi országgyűlésen elfogadott 1840. évi XXIX. törvénycikkkel és az 1851-es államilag előírt, rendezett hitközségi rendszer felállításával.¹⁷⁶ A betelepülő zsidók, valamint a Széchényi-uradalom és a település kapcsolatának adatai szemléletesen mutatják be a köztük működő viszonyrendszert. Ennek a földbirtokosi védelem, a helyi piaci lehetőség és a hitélet gyakorlásának az engedélyezése voltak a fő sarokkövei. Ugyanekkor a vármegyei hatóságok kitiltó határozatai, a konkurens érdekcsoportok (kereskedők, iparosok) sérelmei is meghatározták a helyzetüket.

Az 1860-as évekre a korábbi létbizonytalanságból fakadó át- és elköltözéseknek, vagy az ebből következő rendszeres közösségi élet fenntartásának az időszakos nehézségei után már 200 főre bővült a hitközség létszáma, járási szerepük pedig megerősödött. A zsidó iparosok és kereskedők 1869-es összeírása alapján az látható, hogy a széles körű gazdasági befolyásuk mellett a helyi és vármegyei társadalmi elismertségük is megnőtt.

¹⁷⁶ Lásd bővebben a magyarországi emancipációs politika főbb eseményeit: GROSZMANN 1917, 10; KOMORÓCZY I. 2012. 817–819, 1039–1040.

3. A zsidók és az izraelita hitközség Marcaliban (1851–1889)

3.1 Bevezetés

Az 1848–49-es magyar szabadságharc bukását követő neoabszolutizmusnak is nevezett rendszer tíz éve kettős megítélésű periódust jelentett. Ezt a korszakot a jogfosztó, korlátozó intézkedések és a gazdasági életben való kiteljesedési lehetőség egyaránt jellemezte. A császári hatóságok 1850-ben általános vizsgálatot indítottak a zsidó elöljárók szabadságharcban viselt szerepével kapcsolatban, és a házaló kereskedőket is rendszeresen ellenőrizték. (Betiltották a Kossuth-szakáll és -kalap viselését, még a zsinagógákban is.)

Az osztrák törvénykönyv érvényét 1852-ben Magyarországra is kiterjesztették. Az egyik rendelkezése szerint a zsidók házasságot csak hivatalos engedély (politischer Eheconsens) birtokában köthettek, sőt többféle szabálynak is meg kellett felelniük. Emiatt megnőtt a hivatalosan el nem ismert, de vallási jogilag érvényesnek tekintett házasságok száma. Az ezekből megszületett gyermekeket a hatóság törvénytelennek tekintette. A további, zsidókkal kapcsolatos rendelkezések legfontosabbját az 1853. év októberi császári pátensben hirdették ki: elvették a korábban kapott ingatlanszerzési jogosultságukat. 1849 óta nem működhettek a zsidó községek, majd az osztrák kormányzat 1851-ben ezt a tradicionális, a diaszpóra zsidóságának életét minden téren szabályozó működési formáját végleg meg is szüntette. A helyére egy szűkített hatáskörű, csak egyházi, jótékonyági, tanügyi és anyakönyvezési feladatokat végző hitközségi rendszert vezetett be. A megbízhatónak ítélt elöljárókat, akik huzamosabb ideig maradtak a tisztségükben, központilag nevezte ki. Például a pesti hitközség vezetői posztjára Schossberger S. W. került, több mint tíz évre.¹⁷⁷

A korlátozó és jogfosztó rendelkezések mellett az osztrák kormányzat bizonyos kedvező változásokat elindító rendelkezéseket is bevezetett. 1851-ben valláskülönbség nélkül kiterjesztették a birodalom minden alattvalójára a szabad kereskedés és ipargyakorlás jogát, valamint kedvező vám- és adópolitikát hirdettek. Ezek szinte korlátlan lehetőséget biztosítottak a tőkeerős vállalkozóknak (pl. óbudai Goldberger, herendi Fischer). Az 1850-ben létrehozott zsidó iskolai és tanügyi alapból népiskolák sora alakult meg, az országos tanfelügyelőnek pedig Löw Lipót

¹⁷⁷ GYURGYÁK 2001, 56–58.; BŐSZE 2005, 57–58.

rabbit nevezték ki. 1858-ra 304 ilyen iskola működött országszerte. A zsidókat sújtó jogkorlátozások és a velük ellentétes hatást kiváltó gazdasági liberalizáció kettősségének fenntarthatatlanságát a kormányzat is érzékelte. 1859 novemberében engedélyezték a zsidóknak, hogy keresztény inasokat és cselédeket tarthassanak, sőt decemberben megerősítették a szabad iparüzési jogukat. A házassághoz szükséges hivatalos engedélyek bemutatási kötelezettségét is eltörölték, ezen felül visszamenőleg elismerték az addig köttetett nem hivatalos házasságokat.

1860-ban hatályon kívül helyezték a zsidók tanúskodását korlátozó rendelkezést, továbbá engedélyezték, hogy gyógyszerészettel, malomiparral, italméréssel és szeszégetéssel foglalkozhassanak. A bányavárosokban is letelepedhettek, és végül az 1860. február 18-i rendeletben visszaállították a szabad ingatlanszerzési jogukat.¹⁷⁸ Az ez év október 20-án kiadott császári pátenssel, az ún. októberi diplomával Ferenc József császár megnyitotta a magyar alkotmányosság helyreállítása előtt az utat. Az 1861-ben újra megnyíló országgyűlésen pedig – a még áprilisban a magyar politikai elit és a zsidók képviselői között megtartott informális találkozó megegyezése alapján – az emancipációval kapcsolatos tervezett törvényjavaslat kidolgozásához bizottságot állítottak fel. Ám a végleges betérésre nem került sor, mert az uralkodó augusztus 21-én feloszlatta a képviselőházat. Az újabb ideiglenes kormányzás, az ún. provizórium alatt a hitközségek autonómiáját újra felfüggesztették. Így például a szabadon megválasztott hitközségi elnököt, Hirschler Ignácot lemondatták és elődjét, a kormányzat korábbi kinevezettjét bízták meg újra. Az 1865-ben újra összeülő országgyűlésen, a politikai elit legnagyobb többségének a támogatásával, úgy vélték, hogy a feltételek nélküli, teljes jogegyenlőség biztosítása immár nem halogatható tovább. A zsidó közösség politikai egyenjogúsítását végül 1867. november 25-én a képviselőház, míg december 23-án a főrendiház óriási többséggel fogadta el. A zsidók politikai vezetői egyetértettek azzal, hogy két külön törvény formájában (honossági, politikai és polgári jogok) terjesszék be az emancipációs törvényeket, ám szerették volna elérni a vallási egyenjogúsítást (receptió) is. Erre azonban nem került sor.¹⁷⁹ A törvény kihirdetését követően országszerte hála-

¹⁷⁸ GROSZMANN 1916, 16–18.; GYURGYÁK 2001, 58–59.

¹⁷⁹ ÚJVÁRI 1929, 223; KATZBURG 1999, 56–57; GYURGYÁK 2001, 60–62; SCHWEITZER 2007, 314–315.

adó istentiszteleteket tartottak, sok helyen még a helyi keresztény elit tagjai is osztoztak az izraeliták örömeiben.¹⁸⁰ Már 1869-ben az emancipáció eredményeként megválasztották az első izraelita vallású – habár de jure nem tekintették a teljes felekezet, a kisebbség képviselőjének – országgyűlési képviselőt, Wahrmann Mór (1832–1892) malomtulajdonost.¹⁸¹

A magyarországi zsidó hitközségek életét az 1860-as évektől jelentős demográfiai változások, a befogadó településeken elmélyülő integráció, sőt a 19. század végére elterjedő asszimiláció jellemezte. A különböző nagyságú településeken a helyi utcaképek jellegzetes épületeivé váltak a zsinagógák, mint például az ország legnagyobb és legdíszesebb zsinagógája Pesten, amely a Dohány utcában 1854 és 1859 között épült fel.¹⁸² A demográfiai változásokat jól jellemezték a zsidóknak a magyar társadalom többi rétegéhez viszonyított arányszámai. Az 1830-as évek végétől 1867-ig, bő negyedszázad alatt a magyarországi zsidók létszáma a természetes népszaporulattal és a bevándorlással 216 000 főről, a teljes lakosság 2%-áról 542 000 főre, 4%-ra emelkedett. A belső migráció pedig a határszéli vármegyékből – főképpen az északkeletiekből – az ország nagyvárosai, és főképpen Pest-Buda felé irányult, amely zsidó lakosságának a száma 1825 és 1869 között 10 000 főről közel 71 000 főre nőtt, a teljes népességen belüli arányuk pedig 9,8%-ról 19, 7%-ra nőtt.¹⁸³

A nagyobb létszám megmutatkozott a vidéki közösségekben is. A 19. század utolsó harmadában már szinte nem volt olyan települése Magyarországnak, ahol ne élt volna egy-két zsidó család. A rendszeres hitélet miatt pedig a falusi zsidó közösségek igyekeztek kisebb-nagyobb imaházakat, zsinagógákat építeni, a szociális és oktatási közösségi élet megerősítésére pedig százszámra alakultak segélyező egyletek. Az egyének és a közösségek anyagi lehetőségei természetesen erősen meghatározták, hogy állandó rabbit, fizetett alkalmazottakat képesek voltak-e a kor divatja szerinti templomokat építeni és ingatlanokat vásárolni, valamint fenntartani. Olykor ez még a tehetősebb közösségek számára sem sikerült.

A magyarországi zsidók belső életét a 19. század utolsó harmadában leginkább egy korszakos jelentőségű esemény határozta meg, ez pedig az 1868–69-es „*magyar és erdélyi izraeliták egyetemes gyűlése*” és az azt követő nagy szakadás.¹⁸⁴ Az 1867-es kiegyezést követően a pesti

¹⁸⁰ Marcalira vonatkozólag lásd: Meghívás. *Somogy*, 1868. február 4. 3.; KOMORÓCZY II. 2012, 91.

¹⁸¹ KOMORÓCZY II. 2012, 96–99.

¹⁸² KOMORÓCZY II. 2012, 44–48.

¹⁸³ GYURGYÁK 2001, 63–64.

¹⁸⁴ ÚJVÁRI 1929, 500; KATZBURG 1999, 81–102.

hitközségi vezetők vetették fel az izraelita felekezet szervezeti kereteinek rendezését. Emlékiratot küldtek Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, aki szintén támogatta egy országos gyűlés összehívását. A jelentősebb hitközségek is támogatták a felvetést, ám többen, így Lőw Lipót sem értett egyet egyes szervezeti módosítási javaslatokkal (a hitközségi elöljárók széleskörű, míg a rabbik szűkített feladatköre). Az 1868. februárra tervezett kongresszus témáit öszszegző miniszteri értekezleten a jelenlévő *neológ*¹⁸⁵ irányultságúak többségi álláspontja az *ortodox*¹⁸⁶ kisebbségi véleményével szemben már előrevetítette a leendő gyűlés hangulatát, erőviszonyait és vitáit. Az 1868 novemberében hatósági felügyelet mellett lebonyolított kongresszusi képviselő-választások élénk korteshadjáratok, sajtópolémiaiak és a szavazás során több esetben sérelmezett visszaélések kísérték. A 220 megválasztott küldöttből 126-an a neológok, míg 94-en az ortodoxok közül kerültek ki.¹⁸⁷ Az 1868. december 10. és 1869. február 23. között tartott egyetemes gyűlésen már az első napok vitáiban olyan ellentét alakult ki a neológ és az ortodox küldöttek között, hogy az ortodox frakció 48 tagja elhagyta a gyűlést. A kisebbségben maradtak nem túl jelentős befolyással vettek részt a további vitákban. A gyűlés végül két konkrét téma, a hitközségi rendszer egységes szabályzata és az iskolaalap köré csoportosult. A neológ küldöttek ugyan eredményesnek ítélték a tanácskozást, ám az ortodoxokkal folytatott viták továbbra is folytatódtak.

Mindegyik közösség a királynál és a kormányzatnál kereste a támogatást. A kongresszusi szabályzatot 1869 júniusában a kormány elfogadta, majd az uralkodó jóváhagyta. Az ortodoxok kérésének megfelelően a képviselőház jóváhagyta az egyetemes gyűlés elfogadott szabályzata alól való felmentésüket. Az 1871. novemberi miniszteri utasításnak megfelelően létrehozhatták a többségében saját rabbijaikból álló vezetőségüket, hitközségeiket és intézményeiket, teljesen elkülönülve a neológoktól. Ráadásul egy harmadik, a neológ és ortodox álláspontoktól független, az egyetemes gyűlés előtti állapothoz ragaszkodó *satus quo ante*¹⁸⁸ szervezet is létrejött.¹⁸⁹ A zsidók három különböző hitközségi szervezetben való elkülönülése jelentette azt a sajátos közép-európai jelenséget, hogy a többi ország zsidóihoz képest – kiemelten a neológok – merőben más utat jártak be.

¹⁸⁵ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 402–403. oldalon.

¹⁸⁶ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 403. oldalon.

¹⁸⁷ KATZBURG 1999, 83–86.

¹⁸⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 404. oldalon.

¹⁸⁹ KATZBURG 1999, 88–94.

Az 1850–60-as években a zsidóknak a gazdasági és társadalmi keretek közötti gyarapodását egy lassan kibontakozó akkulturációs és magyarosodási folyamat követte, amely az ekkor még kívülről egységesnek tekinthető „zsidó világban” jelent meg. Ugyanakkor ebbe az erősen differenciált világba beletartozott a kelet-magyarországi haszid falvak népétől a magyar szomzédokkal jó kapcsolatokat kialakító, a vallási szabályokat olykor lazábban megtartó kis falusi családok sokaságán át a hászkálá által befolyásolt szekularizálódó városi zsidó közösségekig mindenki. Konrád Miklós szerint: *„A magyarországi zsidó társadalom akkulturációjának reformkori kezdetei azonban ne tévesszenek meg bennünket: A forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus hajnalán a hazai zsidóság nagy többsége még a vallástörvény által szentesített askenázi hagyomány világában élt, a nem zsidók iránt többé-kevésbé közömbösen, a bűnei miatt szétszóródásban senyvedő zsidó népet a Szentföldre visszatelepítő Messiasásra várva, egy olyan mentális univerzumban, ahol szent és profán, a vallásos és szekuláris fogalmi megkülönböztetés nem létezett.”*¹⁹⁰

A magyarosodás alapja, a magyar nyelvűvé válás ügye az 1850-es években lelassult, sőt Konrád Miklós szerint megfeneklett. Ennek oka a zsidók befeléfordulásában keresendő. Az emancipáció elmaradása, a szabadságharc idején tapasztalt zsidóellenesség, valamint az újra megerősödő németesítés hatására a döntően német nyelvű közösségek a kormányzattal kapcsolatban a pragmatikus pozíciót választották. Míg az 1840-es években négy rabbibeszédet is kiadtak magyarul, addig a szabadságharc leverését követően számosan emigráltak, magyar nyelven is csak egy-két író (Ballagi Mór, Helfy Ignác, Szegfi Mór) alkotott. Egyedül a magyarosodás élharcosa, Lőw Lipót publikált magyarul olyan szövegeket, amelyekben felhívta a zsidók figyelmét a magyaroktól való elfordulásukra, és a zsidóellenesség okát a zsidók pragmatizmusában láttatta.¹⁹¹

Ez a helyzet az 1860-as években változott, amikor például a pesti hitközség főtanodájában 1860-tól magyar nyelven tanítottak, 1861-ben pedig megkezdte működését a Pesti Izraelita Magyar Egylet, amely magyarnyelv-tanfolyamokat, magyar nyelvű felolvasásokat szervezett és könyveket adott ki. A zsinagógákban a királyért mondott hagyományos imát szinte minden közösségben héber helyett már magyarul mondták el, ám a prédikáció, a hitszónoklat nyelve csak lassan vált magyarrá, a 19. század végén még általánosan német vagy jiddis nyelvű volt.¹⁹² Az

¹⁹⁰ KONRÁD 2022, 74–75.

¹⁹¹ KONRÁD 2022, 75–76.

¹⁹² KOMORÓCZY II. 2012. 189–194.

1851-ben elindított zsidó felekezeti népiskolai mozgalom lassú, de forradalmi hatást eredményezett: 30-ról 300-ra nőtt a tanodák száma. Ezzel párhuzamosan, a világi oktatás elterjedésével a zsidók mindennapi életében, a judaizmus alapjait szem előtt tartó, de felvilágosult nevelést végző tanítók munkájaként újabb nemzedékek kerültek ki a héder hatása alól.¹⁹³

A magyarosodási szándék fontos elemeként, egyben az asszimiláció útjának mérföldköveként a zsidók a 19. század végére egyre inkább törekedtek németes hangzású neveiket magyarosítani, amely elvezethetett később a zsidó felekezetből való kitéréshez is.¹⁹⁴ Az 1900-as évekre a neológ zsidók nagy része a lakóhely társadalmába – a dualizmus konjunktúrális hatása, az iskolai oktatás és a magyar nyelvűség elterjedése miatt – sikeresen beilleszkedett. Természetesen az eltérő magyarosodási szinten álló zsidó csoportok beilleszkedése, főleg a vidéki Magyarország északkeleti területén csak részleges volt. A zsidók és keresztények együttélését azonban a bűvópataként futó és a nemzetközi hatások miatt felerősödő jelenség kísérte: az antiszemitizmus. A Magyarországon legutoljára az 1848–49-es szabadságharc idején felbukkanó zsidóellenes közhangulat az 1880-as évek elején egy közismertté vált, hírhedt esettel kapcsolatban erősödött meg újra. A tiszaezlári vérvádpert kísérő sajtókampányok révén, egyes vármegyékben a gazdagok és szegények, a keresztények és zsidók között meglévő feszültségek kaptak gyújtószikrát. A következő, zsidóellenes közhangulatot megalapozó esemény a polgári házasságról, illetve az izraeliták és keresztények közötti házasságról szóló törvényjavaslatok országgyűlési vitája volt. Ehhez járult hozzá nemzetközi háttérként a külföldi zsidóellenes hangulat, a német és osztrák antiszemita mozgalom, valamint az oroszországi letelepedési övezetben kitört pogromhullám és az onnét menekülőktől való félelem.¹⁹⁵ A tiszaezlári Solymosi Eszter eltűnésével kapcsolatban 1883. június 19. és július 31. között lefolytatott per a megvádolt zsidók felmentésével zárult. A neológ zsidó hitközségeket összefogó Országos Iroda megbízásából a perben védőként Eötvös Károly lépett fel. A rabbi a nemzetközi hitsorsosaikhoz fordultak a vérvád elleni állásfoglalásért. A sajtónyilvánosságban pedig Bogdányi Mór és Szabolcsi Miksa Egyenlőség című lapja, a neológ zsidók legfontosabb újságja lett a leghatásosabb fegyverük.

A pert követően a kiteljesedő zsidóellenes közhangulat országos támadássorozatot eredményezett. Az első antiszemita megmozdulások már 1882 nyarán Pozsony környékén kirobbantak, majd a pert követően, 1883 augusztusában Pesten, Pozsonyban és több vármegyében újra

¹⁹³ KATZ 1999, 54, idézi KONRÁD 2022, 76–77.

¹⁹⁴ KOMORÓCZY II. 2012. 189–194.

¹⁹⁵ KATZBURG 1999, 125–126; GYURGYÁK 2001, 319

fellángoltak. A tömegeket felbujtó uszítók számos esetben katolikus plébánosok, káplánok voltak, akik ellen egyházuk vezetésének kellett határozottan fellépni. A néhány halálos áldozattal, sok sebesülttel, zsidó üzletek és lakások fosztogatásával, rombolásával, valamint tetemes anyagi kárral járó antiszemita hullámnak a karhatalom erélyes bevetésével, és nem utolsósorban Kozma Sándor (1825–1897) királyi főügyész kemény és állhatatos fellépése révén tudták véget vetni. **(Lásd a képmelléklet 7. képét a 485. oldalon.)** A megmozdulások sikerén felbuzdulva Antiszemita Pártot hoztak létre parlamenti képviselők, majd a következő országgyűlési választásokon részsikereket értek el.¹⁹⁶ Az 1882–83-as antiszemita hullám egyaránt próbára tette a zsidó hitközségeket, a dualizmus liberális kormányzatát és a katolikus egyházat is, sőt az antiszemita irányzatok a 20. századi zsidógyűlöletnek további hivatkozási alapot jelentettek.

3.2 A főrabbi és közössége a beilleszkedés, az egyenjogúsítás és az antiszemita metizmus metszetében (1851–1889)

3.2.1. Bevezetés

Morgenstern/Marczali Mihály (1823?–1889) a magyarosodás programadó főrabbijának, Lőw Lipótnak a tanítványaként a marcali közösség első, az 1868-as kongresszuson küldöttként résztvevő, a neológia felé elköteleződő, azt vidéki közösségekben terjesztő rabbija lett. Sokoldalú, több nyelven beszélő, széles kapcsolati hálóval rendelkező, rendszeresen publikáló személyiség volt, aki egy szegény rabbicsaládból indult Városszalónakról. (Ebben a fejezetben nem lesz szó Morgenstern/Marczali Mihály részletes életútjáról, szűkebb és tágabb családjáról. Lásd a 9.2. fejezetben.)

A források feldolgozásával kirajzolódik a közösségében végzett tevékenysége, a település keresztény többségével való kapcsolata, kiemelten vizsgálva az 1882–83-as antiszemita hullám idején betöltött közéleti szerepét. Marczali Mihály emlékezete ugyan elfelejtődött, ám a neológiában betöltött szerepe és a nemzetközileg jegyzett, iskolateremtő történész fia identitását formáló atyai tevékenysége miatt érdemes elhelyezni a magyar-zsidó történelem jeles alakjai között.

¹⁹⁶ KATZBURG 1999, 131–138, Lásd részletesebben: KUBINSZKY 1976, 88–162.

Morgenstern/Marczali Mihály élettörténetben megtalálhatóak a magyarosodás jellemzői, a dilemmák és mindazok a nyelvi és kulturális elemek, amelyek a haladó (a későbbi neológ) magyar-zsidókat meghatározták. A főrabbi életútjának az egyik legnagyobb kihívását az 1882–83-as antiszemita kampány- és támadássorozat jelentette, amely az elmagyarosodó zsidók ellen irányult. Ekkor Marcaliban a felheccelt tömeg támadásával szemben a keresztények által is tisztelt rabbinak kellett megvédenie a zsidókat. Ennek az időszaknak a fennmaradt emléke az 1882-es zsidó újév első napján elhangzott rabbibeszed, amely „fegyvereket kívánt nyújtani” az antiszemiták ellen. A beszéd tágabb kontextusát a zsidó és keresztény együttélés, valamint az országos szintről induló, Somogyban is számos települést érintő zavargásokat eredményező antiszemita politika megerősödése jelentette. Mindez abban a korszakban zajlott, amelynek a honi zsidóság szempontjából az 1867 és 1895 közötti jogkiterjesztés volt a legfőbb vívmánya. A források feldolgozásával nemcsak a megyei és települési eseménytörténet rekonstruálható, hanem a haladó zsidók magyarosodása is kirajzolódik.¹⁹⁷

Az emancipációt (1867) követő közel másfél évtizedben a zsidóknak a magyar nemzethez való tartozása nem képezte vita tárgyát, akár a munkás hétköznapiak, akár a keresztény vagy zsidó ünnepek tekintetében. A helyzet azonban a kelet- és közép-európai zsidógyűlölet elterjedésével megváltozott. Az együttélés legnagyobb kihívását jelentő tisztaeszlári vérvád-per idején a zsidók magyarosodása vagy annak elmaradása a közbeszédben fontos kérdéssé vált. A mindennapi modern sajtó képezte az antiszemita kampány és antiszemita-ellenes kiállítás fórumát. A gyorsan megjelenő hírek formálták a fővárosi és a vidéki együttélést, amit a helyi konfliktusok is erősen befolyásoltak. A haladó zsidók vezetői, így a Somogyban élő marcali rabbi, Morgenstern/Marczali Mihály és a pesti rabbi, a történetíró Kohn Sámuel (1851–1920) a szószékről ellenkampányukban morális kiállást hirdettek, kijelölve a követendő utat híveik számára. Mindezt ékes magyar nyelven, kinyomtatott brosúrákon is terjesztve, hogy a keresztény többség is olvashassa. A keretet pedig az egyenjogúsítási, asszimilációs és modernizációs viták adták, sőt mindezt fokozta a haladókat és az ortodoxokat megosztó szakadás és a zsidó értelmiség csalódottsága is.¹⁹⁸

¹⁹⁷ A fejezet témájához kapcsolódó bővebb feldolgozásokról lásd: KUBINSZKY 1976.; KÖVÉR 2011.; FENYVES 2010.; KONRÁD 2014.; KOMORÓCZY II. 2012, 224–252.; GYURGYÁK 2001. 314–350.; KATZ 2005.; KATZ 1999.; KATZBURG 1999.

¹⁹⁸ KONRÁD 2019, 93. Erről a korszakról írja Konrád Miklós: „*az 1860-as évektől magyarosodó és szekularizálódó zsidóság számára az önmegkérdőjelezéstől mentes premodern zsidó azonosságtudat éppen ebben a korszakban adta át a helyét a többes kötődések révén feszültségekkel terhes modern zsidó identitásnak.*”

Az 1880-as évek elejére a zsidók úgy érezhették, hogy a befogadó magyar nemzet részei. Részesültek a békés gyarapodásból, kulturális fejlődésből, és nyugodtan gyakorolhatták hitüket. A közép-európai antiszemita közbeszéd és az oroszországi zsidók menekülése Magyarországon a politikai antiszemitizmus térnyerésével kapcsolódott össze. A somogyi zsidók az antiszemiták elleni fellépésük során így partnerekre találtak.

Ilyen személy volt Kovács Zsigmond veszprémi püspök, aki személyes jelenlétével és körlevélben állt ki a zsidók védelmében, valamint Kozma Sándor királyi főügyész, aki felkutatva és vád alá helyezte az antiszemita elkövetőket. **(Lásd a képmelléklet 8. képét 485. oldalon.)** Egy somogyi országgyűlési képviselő, Somssich Pál szintén az elsők között ítélte el az erőszakot, és több szempontból is követendő mintaként állította be a zsidókat. Ugyanakkor azt is kijelentette, hogy a magyarok ne vásároljanak, ne vegyenek fel kölcsönt a zsidóktól, sőt védekezzenek a nagytőke azaz, a „zsidóság túlkapásai” ellen.

Az 1882–83-as magyarországi antiszemita hullám az 1882. október 15-én Budapesten felállított Petőfi-szobor avatási ünnepségére is kihatott. Az Izsó Miklós szobrász által, az ifjú tanárról és történetíróról, Marczali Henrikről megmintázott alkotáshoz a szintén marcali születésű Kozma Andor (1861–1933) költő írt üdvözlő verset. A *Petőfi szobra* című vers néhány sora a gyűlölködés elterjedéséről szól: „Nyomodban ma sakter-poéta jár/ Kiből csak sakterek bakója vál. ... S nézd mit teszen az ifjú nemzedék:/ Szitokra az ajk, ütésre a kar.../ Oh, jaj! néhány roncs évtized elég, / Hogy ezzé legyen a dicső magyar! / Nézd, és legyen a szellemed vihar,/ S tisztítsa meg legünk, villámival.” Kozma Andor 1889-ben egy további jegyzetet fűzött a vers itt idézett első soraihoz, amelyben megemlíti, hogy egy híres, a korban előkelőnek számító költőre gondolt, aki a tisztaeszlári sakterek felakasztását követelte. „Az év, mikor Petőfi szobrát lelepleztük, általában a vallási türelmetlenség másodvirágzásának örökké szomorú emlékműve volt” – írta a jegyzetben.¹⁹⁹ Ugyanennek az évnek a szeptemberében Marcaliban a főrabbi, Morgenstern/Marczali Mihály tartott újévi beszédet *Fegyvereink rosszakaróink ellen* címmel, amelynek központi témája a megerősödő antiszemita kampány volt.²⁰⁰ Milyen kapcsolatban volt az evangélikus nemesi családból származó Kozma Andor és édesapja, Kozma Sándor királyi főügyész a marcali főrabbiival? Ez a társadalmi és felekezeti korlátokat átlépő, Marczali Henriket

¹⁹⁹ KOZMA 1973, 304–305., Lásd: DÉNES 2019a, 161–181.

²⁰⁰ MARCZALI Mihály 1882. 1–11.

is befogadó barátság egymás tiszteletén, teljesítményének elismerésén, valamint a közös hazafiság kötelékén alapult. Hasonlóan a többi magyarországi zsidó közösséghez, a hazafiságot valló marcali zsidókat is támadás érte 1882–83-ban.

3.2.2. Morgenstern Mihály rabbi hitközségi munkája

A nyugat-magyarországi határszélről származó Morgenstern Mihály hosszú utat tett meg, amíg Marcali rabbiszékébe került. Az 1830-as években kezdődő szellemi és térbeli utazásának (Nagy-marton, Zalaszentgrót, Pozsony, Pápa, Prága) a következő és egyben a végleges helyszíne egy olyan nagyközség lett, amelynek kicsi zsidó községében templom volt ugyan, de állandó rabbi nem. Somogyban 1850-ben sanyarú volt a helyzet, hiszen szükség volt minél több jól képzett vallási vezetőre, mert a be- és átköltöző, valamint gyermekáldásban bővülő zsidó családok létszáma évről évre növekedett. 1849-ben meghalt a Somogy vármegyei főrabbi, Kohn Tóbiás, aki valószínűleg addig ellátta több települési, így a marcali közösség vallási teendőit is.²⁰¹ Egy forrás szerint 1850-ben a vármegyében még mindösszesen csupán három rabbi szolgált.²⁰²

1851-ben a kormányzat által bevezetett szabályozás alapján szerveztek meg kilenc kerületet, köztük a marcalit is. A település zsidó hitközsége az első, helyben szolgáló rabbiját akarta megválasztani, ám ez a kísérlet meghiúsult, a jelentkezőket nem fogadták el.²⁰³ Az okok között a magyarosodás és a későbbi neológ és ortodox szétválás korai vitái érzékelhetőek. „*Egy becsületes egyén sem siet oly községnek rabbija lenni, hol a konkoly magvai olly nagy mértékben vannak elhintve! – mint nálunk*” – írta egy korabeli szemtanú.²⁰⁴ Ezt követően a hitközség új pályázatot írt ki. Morgenstern Mihályt még Prágában érte a felkérés, hogy tartson próbaprédikációt. Az 1851. november 16-án keltezett német nyelvű megállapodásban az olvasható, hogy a marcali hitközség az 1852. áprilisa és 1858. áprilisa közötti időszakra megbízta a helyi és kerületi

²⁰¹ I. Gold: Aus Somogy. *Ben Chananja*, 1858, 579.

²⁰² CSÓTI 2005, 62–64. Somogy vármegyében ekkor kilenc rabbi kerületet hoztak létre, közöttük volt egy lengyeltóti és marcali központú is. Tehát az ez évben megszüntetett közigazgatási jogait elvesztő zsidó közösség helyét átvevő marcali hitközség – kizárólag egyházi, szertartási, jótékonyági, valamint oktatási ügyekkel foglalkozhatott – magában foglalta a járás többi települését is. (Ez 938 főnyi zsidó lakosságot jelentett, a 34 519 főnyi összlakosság 2,7%-át.)

²⁰³ Magyarország Geographiai Szótára. 1851, 66. Marcaliban 2186 katolikus és 10 református mellett 42 zsidó vallású lakó élt, a szomszédos Nagygombán ugyanekkor 41 főnyi zsidóságot írtak össze, ami az 588 főnyi keresztény lakosság mellett igazán magas számot jelentett. Lengyeltótiban 1036 katolikus, 4 evangélikus és 15 református mellett 105 zsidó vallású lakost írtak össze, külön megemlítve a zsinagógát.

²⁰⁴ CSÓTI 2005, 67.

rabbiteendők ellátásával. A hitközség vezetése vállalta, hogy „*Morgenstern úr számára fix éves fizetést, 400 guldent [forint – H. M.] állapítunk meg, ehhez még... ingyenes lakhatást, és kötelezzük magunkat arra, hogy a fent nevezett járandóságot negyedévente kifizetjük. [...]* Kötelezzük Morgenstern urat, hogy az ismert és szokásos rabbitevékenységen kívül Újhold minden szombatján nyilvános előadást tartson a zsinagógában, mint Újévkor és a többi ünnepnapon. [...] Morgenstern úr feladata, hogy háromhavonta, vagy kifejezett kérésre máskor is egy körutat tegyen a kerületében, azért hogy [...] az ehhez tartozókat meggyőzze és nevezetesen szigorúbb és éberebb szemmel figyeljen a fiatalok oktatására, mivel az egész körzetben nincs tanár alkalmazva, aki a vizsgáz [tatást – H. M.] vállalná.”²⁰⁵ (Lásd a mellékletek 1. számú dokumentumát a 408–410. oldalon)

Ezekkel a vállalásokkal és egyezséggel a több mint negyven fős marcali hitközség első rabbija megkezdte a szolgálatát. A zsinagóga mellett álló rabbilakásban élő és családot alapító Morgenstern Mihályra közel negyven település kerületi rabbijaként sok mindennapi és ünnepi feladat hárult. Eredményes tevékenységének hamar híre ment, így már 1858-ban a következőképpen számoltak be róla: „*Hogy mennyit tud egy törekvő szellem, egy fanatizmustól mentes buzgóság a jóért a valós tudás és az igazi vallásosság által támogatva teljesíteni, bizonyítja a helyi kerületi rabbi, M. Morgenstern úr tevékenysége. Úgyszólván a helyi közösség teremtményének lehet őt nevezni, amikor is ő a semmiből mindent létrehozott; magát a jóakaratot, ami teljes mértékben hiányzott, szóval és példával kellett felébreszteni. Hála istennek! sikerült neki.*” A beszámoló szerzője kiemelte továbbá az iskola alapítását, a zsinagóga és a temető rendbetételét is.²⁰⁶

Ezekben az években a hitközségi adózók száma 42 tag volt – akik „*között alig van egy vagyonos, továbbá, hogy a fele alig képes a község fenntartásához járulni.*”²⁰⁷ Ennek ellenére a főrabbi a közössége felé számos elvárást is megfogalmazott. A mindennapokban és ünnepeken elutasította a külső, lelketlen, formulákhoz ragaszkodó, betűimádásban kimerülő, műveletlen vallásosságot. „*Felfogása az volt, hogy a régieknek sok mindenféle korlátot kellett felállítaniok a tudatlan, babonás tömeg fékezésére, de hogy ezekre jólelkű, művelt és felvilágosodott embe-*

²⁰⁵ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszereződése (1851). A német nyelvű szöveget magyarra Zajcsukné Páhi Katalin fordította, akinek köszönettel tartozom a munkájáért.

²⁰⁶ Marczali (Somogy). *Ben Chananja*, 1858. 531.; A. Rober: Aus Somogy. *Ben Chananja*, 1859, 575–576.

²⁰⁷ Dr. M[it]zger Miksa –H. M.]: T. szerkesztő úr! *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 12., 191.

reknek nincs szüksége. Reformja oly radikális volt, hogy több ortodox rabbi őt kiátkozta. Szerencsére a zsidóknál minden község autonóm, és a jó marcaliak nagyot nevettek ezeken az üres vilámokon. Viszont a szombat tiszteletét úgy megkövetelte, akár az angol pap, és a boltosoknál – a trafikosokat természetesen kivéve – keresztül is vitte, hogy üzletüket zárva tartsák. Sokat követelt, de nyújtott is érte” – írta a rabbiról a fia.²⁰⁸

Anyakönyvezési, iskolai ügyekben rendszeresen meglátogatta a kerületének a településeit, így a nemesvidi iskolát is, illetve ünnepi istentiszteletek megtartására is felkérték, mint például a nagybajomi közösség.²⁰⁹

Marczali Henrik így írt édesapja hitközségi munkájáról: „Mint pap, határozott jellemével és szellemi felsőbbségével csakhamar teljes tekintélyt biztosított magának. Ezt arra használta fel, hogy kevés segédeszköze ellenére is például szolgáljon a többieknek is. A templomban semmi rendetlenséget nem tűrt, ami persze ellenkezett a hagyományos zshivajjal. Az iskolában jó, kiváló tanítókról gondoskodott, napról napra utána járt megnézni, minő a haladás, buzdítja, oktatja a tanítókat, és annak a kicsi intézetnek néhány év alatt olyan hírt szerzett, hogy csaknem az egész megyéből azon keresztények, akik gyermekeiket jó tanításban és nevelésben akarták részesíteni, oda küldték őket.” Előfordult, hogy kitűnő héber írásért keresztény gyermek nyerte el az első díjat.²¹⁰

A marcali közösség megerősödését – a többi, a 19. század közepén létrejött magyarországi hitközséghez hasonlóan – kormányzati rendelkezések segítették. 1840-ben a szabad letelepedés engedélyezését követően épült fel a templom. 1851-ben új hitközségi szabályozást vezettek be, amely szerint a hagyományos héder helyett nyilvános elemi iskolát kellett nyitni, ahol a judaizmus alapelvei mellett széleskörű világi ismereteket közvetített a tanító.²¹¹ Marczali Henrik az apja példája nyomán 1930-ban *A föld az ember* címmel az Egyenlőségben megjelent, a zsidók magyarországi történetéről szóló előadásának írott változatában a középkori babonába és fanatizmusba süllyedt, valamint velük szemben az európai műveltséget elsajátító zsidók eltérő útjáról írt.²¹²

²⁰⁸ MARCZALI 2000, 26.

²⁰⁹ Maklár Károly: Tekintetes szerkesztő ur!, *Somogy*, 1868. március 10., 3.; Boskovitz Antal: Tekintetes szerkesztő ur!, *Somogy*, 1873. november 25., 2.

²¹⁰ MARCZALI 2000, 25.

²¹¹ KONRÁD 2014, 29, 34.

²¹² MARCZALI 1930, 9–35.

3.2.3. Országos szerepben: az Izraelita Egyetemes Gyűlés kerületi képviselője

Morgenstern Mihály főrabbi életútjának egyik legfontosabb eseményeként az 1868–69-es kongresszuson való részvétel tekinthető. A hivatalos képviselővé történő megválasztásig azonban egy vitákkal terhes, a vármegyei hitközségek súlyát és befolyását megmutató, ugyanakkor mindössze két hónapig tartó folyamat vezetett el. A kongresszusi küldöttválasztás megszervezésében részt vett a Somogy vármegyei vezetés, mintegy felügyelve azt. 1868. szeptember 15-én Jankovich László főispán a zsidó hitközségek előljáróinak részvételével értekezletet tartott, amelyen megválasztották a központi választmány 28 tagját, amelybe Lengyel József (1832–1895), a marcali hitközség tekintélyes személyisége is bekerült. Szeptember 21-én a „*Somogymegye Izraelita középonti választmányának*” első rendes ülésén Königsberger Antalt a választmány elnökének, Jünker Gusztávot jegyzőnek választották meg. A vármegyét négy választókerületre: a csurgóira, a kaposvárra, a lengyeltótira és a szigetvárra osztották fel. A választási előkészületek levezénylésére egy héttagú albizottságot hoztak létre, amelynek Lengyel József is tagja lett, s akinek a lengyeltóti kerület esetében tett névjavaslatát („*Marczali–Lengyeltóti–Tabi Választókerület*”) el is fogadták. Kerületenként létrehozták a szavazásra jogosultakat összeíró bizottságokat, a lengyeltóti kerület póttagja szintén Lengyel József lett. Az október 27-i második választmányi ülésen pedig a választókerületi elnököket is megválasztották, így a lengyeltóti kerületben Lengyel József lett az elnök.²¹³

Ebben az időszakban a somogyi hitközségek létszámbeli rangsorában Marcali a második-harmadik helyen szerepelt. Amint az a fentebbiektől is kitűnik, a képviselőjük bekerült minden fontos bizottságba, végül még a választókerületi elnöki tisztségre is Lengyel Józsefet választották meg. Mégis a kerületi központok kijelölésekor a marcaliak úgy érezték, hogy jelentős hátrány érte őket, amelyet tetézett a kaposvári hitközség tagjainak a bizottságokban jelenlévő nagy száma, valamint a forrásokban fellelhetőek alapján Jünker Gusztávnak a központi választmány részéről megnyilvánuló ellenszenves tevékenysége is. Ilyen légkörben a marcali hitközség 1868. szeptember 29-én levelet írt Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben a választókerületek kijelölésének méltánytalanságára és igazságtalanságára hívták fel a figyelmet, nem titkoltan vádolva a központi választmányt az aránytalan kerületi elosztás miatt. A hitközségi

²¹³ CSÓTI 2005. 43–52; Lásd egy témában született levelet: Morgenstern Mihály levele Hirschler Ignáchoz. Marczali, 1868. május 3. https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP997008860107605171/NLI (Letöltés ideje: 2022. január 4.)

levélben hat pontban emelték ki Marcali előnyeit. A 3000 fős településen 300 fős közösség, míg a kerületet alkotó 35 faluban további 909 zsidó élt. Somogy vármegye legrégebbi közössége, a marcali, „*még Kaposvárnál is előbb bírt rendezett iskolával, díszes zsinagógával s kerületi rab-bival*”. A járás politikai és főszolgabírói székhelye, egy dragonyosszázad állomáshelye régebben egykor vármegyei székhely is volt, míg Csurgó a vármegye szélén alig 15 fős közösséggel rendelkezett. „*Lengyeltóti pedig az újabb időben megszűnt lenni külön álló hitközség, nem akarván vagy bírván rabbinust tartani*” – olvasható a marcaliak levelében. Választókerületi központnak Kaposvár, Szigetvár és Marcali mellett negyedikként Tabot javasolták.²¹⁴ **(Lásd a mellékletek 4. számú dokumentumát a 418–421. oldalon.)** A kérés ugyan nem teljesült, hiszen a minisztérium visszautalta a vármegyei választmányhoz a kérvényt, és Lengyeltóti maradt a választási központ, ellenben egy másik, Eötvös miniszterhez intézett kérelem már sikerrel járt. A tabi zsidó közösség Tab és 14 környező település 1500-1600 főnyi zsidó lakosára és a lengyeltóti központtól való tetemes távolságára való hivatkozással engedélyt kapott, hogy az összeíró bizottság a helyszínen gyűjtse össze és regisztrálja a leendő szavazásra jogosultakat.²¹⁵

Lengyeltótiban 1868. november 18-án meg is tartották a kongresszusi képviselő-választást, ugyanakkor, amikor az ország többi választókerületében, és hasonló koreográfia alapján (pl. nemzeti lobogók, lovas bandériumok, parázs viták), ahogyan a korabeli országgyűlési választási korteskedések is lezajlottak.²¹⁶ A két jelölt Morgenstern Mihály marcali és Kuttna Salamon (?-?) kaposvári rabbi volt. A Morgenstern rabbit támogató marcali küldöttekből a bizottság tanúivá emelték dr. Mitzger Miksa (1834–1901) orvost, Hoffman József kántort és Berger Zsigmond kereskedőt. A szavazás eredményeként Morgenstern Mihály 206, míg ellenfele 170 szavazatot kapott.²¹⁷ Az eredményt követően a tabi ortodox küldöttek óvást intéztek, mert megsértve érezték magukat, hogy a központi választmányhoz és a miniszterhez intézett, a tabi szavazást kérelmező indítványuk ellenére Lengyeltótiba kellett utazniuk. A vesztes fél és hívei rögtön, a jegyzőkönyv

²¹⁴ HU-MNL-SML-IV.259.b. Somogy vármegye alispán hivatalának közigazgatási iratai. 5051/1868. Somogy megyei izraelita központi választmány iratai. A marcali izraeliták kérelme...Lásd: CSÓTI 2005, 53–55.

²¹⁵ HU-MNL-SML-IV.259.b. Somogy vármegye alispán hivatalának közigazgatási iratai. 5051/1868. Somogy megyei izraelita központi választmány iratai. A marcali izraeliták kérelme...; CSÓTI 2005. 55–58, 61–63.

²¹⁶ KOMORÓCZY II., 2012, 108.

²¹⁷ CSÓTI 2005, 75–76. „*A marcali izraeliták kérelme Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszterhez, Marcali választási helyé nyilvánítása tárgyában.*” A marcali anyakönyvi kerület településeinek a felsorolása: „*Marcali 300; Kéthely 53; B. Ujlak 28; Keresztur 24; B. berény 12; Battyán 5; Wörs 14; Hollád 9, 2; Tikos 4; Sávoly 6; Sámson 35; Fehéregyház 5; Zsitfa 6; Szécseny 2; Horvátkút 11; Mesztegnye 34; Kelevíz 2; Bize 4; Gadány 3; Szakácsi 38; Tapson 10; Kisfalud 6; Böhönye 12; Szenyér 9; N. Vid 80, 6; Csákány 17; B. Sz. györgy 8; N. Gomba 16; Kis Gomba 12; Sz. Pal 24; Varjas kér 17; Táská 19; Nikla 52; Csömend 9; Faisz 7; Sörnye 6.*”

aláírását is mellőzve elutaztak. Kuttna Salamonról röviden annyi tudható, hogy 1854-ben Kaposváron, a korábbi – a közösség által elbocsátott reformpárti – rabbi helyét foglalta el. Ortodoxnak tekintette magát, részt vett az 1868. november 26-án tartott budai ortodox rabbik gyűlésén, annak első jegyzőkönyvvezetője volt. Ami a legfontosabb, hogy a képviselői jelöltséget a tabi hitközség felkérésére vállalta el. Elveiről egy ortodox irányultságú lapban, a Magyar Zsidóban közzétett cikkben nyilatkozott. Ebben a közösségek közötti békét, a valláshoz való tántoríthatatlan ragaszkodását fogalmazta meg, ugyanakkor kívánatosnak tartotta az oktatásban a „nemzeties” irány továbbvitelét, és a polgári erényekre való nevelést is. „*Semmi szélsőség, semmi túlkapas, mely erőszakolásra vagy szakadásra vezetne. A vallási eszme az igazi műveltség, mind a kettőtől viszszaforrad.*”²¹⁸ Miután 1870-ben Kismartonba távozott, a kaposvári közösség a továbbiakban a neológ irányultság felé fordult.²¹⁹

A további megyei képviselő-választások eredményeként Csurgón ellenjelölt nélkül, egyhangúan Mayerhoffer Salamon választották meg, Szigetváron 156-an szavazhattak három jelöltre, akik közül 112 szavazattal Lackenbach Ignác került ki győztesen. Kaposváron két jelölt indult, a 302 szavazó közül 175 a reformpárti Stein Jakobot, míg 127 szavazó az ortodoxok jelöltjét, Freystädler Antalt támogatta. Ugyanakkor felmerült, hogy Stein pártja szavazatokat vásárolt. A lefolytatott vizsgálat miatt, amely érdemben nem is cáfolta a szavazatvásárlást, a kongresszus megnyitásaig függőben volt a mandátum, amelyet végül a győztes mégis megtarthatott.²²⁰ Így végül a vármegyét négy reformpárti személy képviselte a 220 küldött között, 33 ülésen keresztül.²²¹

Morgenstern Mihály marcali főrabbi az 1868. december 10-e és 1869. február 23-a között ülésező „*magyar és erdélyi izraeliták egyetemes gyűlése*” nevet viselő kongresszuson képviselte a somogyi zsidókat.²²² Az egyetemes gyűlés három alapvető célt fogalmazott meg: a hitközségek szervezeti életét szabályozó rendeletek megalkotását, a rendeletek alkotásához és az egyes hitközségek viszonyának rendezéséhez országos szervezet létrehozását, továbbá a későbbi kongresszusok szabályzatának elkészítését.²²³

²¹⁸ CSÓTI 2005. 41–42. KOMORÓCZY II., 2012, 109.

²¹⁹ RÉCSEI 2005c. 79.

²²⁰ CSÓTI 2005, 41, 73–75.

²²¹ KOMORÓCZY II., 2012, 110.

²²² KOMORÓCZY II., 2012, 110.; MZsML 70.27. Az Izraelita Egyetemes Gyűlés tagjainak név és lakjegyzéke.

19. E szerint a névjegyzék alapján a gyűlés idején Morgenstern Mihály Pesten a Terézvárosban, a Király utca 9-es számú házban lakott.

²²³ KATZ 1999, 186.

Morgenstern Mihály a kongresszus 1868. december 9-én tartott IX. ülésén az iskolaüggyel kapcsolatban szólalt fel először. Itt azt az álláspontot képviselte, hogy a felgyülemlett nézeteknek és indítványoknak, feszültséggel terhes vitáknak is a megegyezést kell szolgálniuk. A jegyzőkönyvbe vett szavai szerint: „*minden emberbarátunkkal beszélnünk kell: Menjen azért tönkre a város, ha csak tíz istenfélő van közöttük?*”²²⁴ A leendő rabbiképzővel kapcsolatban az volt véleménye, hogy a képviselők szakmai képesítés nélkül is alkalmasak a főiskolai és népiskolai tervezetek vitájára. „*Ehhez csak egészséges elme szükséges, hogy meg tudjuk ítélni, hogy a tervezet célravezető-e, vagy nem. Ezért úgy gondolom, hogy teljesen logikátlan az az észrevétel, mi szerint azok az urak, akik a tervezetet felsőbb iskolák számára kidolgozták, nem rendelkeznek még a népiskolákhoz szükséges szakértelemmel sem.*” Továbbá javasolta, hogy egy bizottság alkossa meg azt a tervezetet, amely a kongresszus elé kerülhet.²²⁵ Sokatmondóak azok a sorai, amelyekben az eltérő csoportok közötti kölcsönös megértés és közeledés reményének az elmúlásáról nyilatkozott. Rávilágít arra, hogy a gyűlés roppant mély ellentétekkel nyílt meg, amelyek már jelentősen befolyásolták a korábbi képviselő-választásokat is. „*A Kongresszusunk szép és jó, a gyülekezetünk javát és üdvösségét megcélzó sikerébe vetett hitemmel lettem szegényebb.*”²²⁶ Az 1869. február 9-i XX. ülésen a marcali rabbi a hitközségi rendszer működésével kapcsolatos vitában fejtette ki a véleményét. Támogatta azt a javaslatot, amely a hitközség szervezetéről, intézményeiről, a rabbiállás betöltéséről szólt. Felhívta a figyelmet a rendeletalkotás hiányosságaira, amelyekre, Bölcs Salamon mondása alapján, amíg a szeretet borít fátylat, addig a zsidóság ellenségeinek a szemében azok a gyengeség jelét hordozzák. „*Uraim, így azt gondolom, hogy sokan csupán a rabbiság elleni utálatból a rabbiknak csakis a hibáit és hiányosságait ismerik fel, de nem látják annak az előnyeit és a hasznát, amit ők a zsidóságnak nyújtanak. Némelyek csak arról tudnak mesélni, hogy a rabbik a széthúzás fáklyáját vetik a gyülekezetbe, de azt nem említik, hogy sokan, mint Áron is, a béke füstölőjével léptek be a gyülekezet felei közé és békét teremtettek, áldást hoztak rá. Uraim! Amikor mi a gyülekezeteink számára rendeleteket és határozatokat fogalmazunk meg, fontolóra kell vennünk gyülekezeteink praktikus oldalát.*”²²⁷ Morgenstern Mihály somogyi példákra utalva megjegyezte, hogy az 1851-es hivatalos hitközségi rendszer létrehozását követően sok

²²⁴ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. IX. ülés 12.

²²⁵ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. IX. ülés 13.

²²⁶ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. IX. ülés 13.

²²⁷ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. XX. ülés. 3.

gyülekezet az örömteli vívmányok közepette elfeledkezett arról, hogy a rabbijaikat megfelelő ellátással megtartsa, „szerencsésnek érezhették magukat, ha megszabadulhattak tőlük.”. Ezért sok helyen 10-15 éve nincsen pap, a vallási feladatokat sakterok (metszők) vagy „szent emberek” végzik. Indítványában továbbá azt javasolta, hogy csak az lehessen hivatalosan elismert gyülekezet, amelyik rendelkezik rabbival és rabbinátusi intézővel, amíg pedig nincsen a gyülekezetnek rabbija, addig egy másik, rabbi által vezetett hitközséghez csatlakozzon.²²⁸ Azt a módosító indítványát viszont leszavazták, amelyben javasolta, hogy a hitközég alkalmazásában álló, a rabbi felügyelete alá tartozó metsző mellett bárki magánszemélyként vagy akár a hitközségi gyülekezet frakcióját alkotó csoportként saját saktert alkalmazhasson.²²⁹

Morgenstern Mihály a kongresszus ülésrendje alapján a haladókat tömörítő úgynevezett szélsőjobboldali frakcióhoz tartozott.²³⁰ Éppen azokban az ügyekben nyilvánított véleményt (iskolaügy, nyelvhasználat, liturgiai kérdések), amelyek már az 1830-as évektől a haladó szellemiség esszenciális törekvéseit jelentették és retorikájának a központi elemei közé tartoztak.²³¹ Megemlítésre méltó, hogy a marcali rabbi a felszólalásaival országos hírnévre tett szert. Sőt egy különleges forrásra, a kongresszus neológ képviselőről 1869-ben készült monumentális díszes tablóra is felkerült a fényképportréja.²³² **(Lásd a képmelléklet 5. képét 484. oldalon.)**

Az egyetemes gyűlés céljaiul kitűzött pontokkal kapcsolatban, miután az ortodoxok nagy része távozott, csak olyan részeredményeket tudtak elérni, amit csupán a helyben maradók többsége támogatott. (A reformisták lettek a neológok.) A csonka és hiányos gyűlés ellenére is megszületett a hitközségek alapszabálya, és elhatározták a zsidó tanító- és a rabbiképző felállítását. 1869. február 22-én pedig azt az Eötvös József kultuszminiszterhez intézett felirati javaslatot is elfogadták, amelyben kérték, hogy terjessze elő, hogy a zsidó vallást törvényesen bevett vallássá nyilvánítsák. Ezt a tervezetet 1869. július 26-án szentesítette I. Ferenc József császár és király. A gyűlést a „nagy szakadás” névvel illették, az ortodoxok megkapták az önálló szervezet alakításához az uralkodó támogatását, valamint létrejöhetett a mindkét irányzattól távol álló status

²²⁸ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. XX. ülés 1-3. Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. XVIII. ülés, 5; Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. XXII. ülés, 11; Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1868. XXIII. ülés, 17.

²²⁹ Az 1869. február 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. 1869. XXI. ülés, 27–28, 39.

²³⁰ Az 1868-as kongresszus ülésrendje. MZsML 64.1953.; TURÁN 2016. 26. A csoport megnevezése az ülésrendet tükrözte: a haladók a jobb, míg az ortodoxok a bal oldalon foglaltak helyet.

²³¹ Az 1868. december 10-dikére összehívott Izraelita Egyetemes Gyűlés naplója. IX. ülés. 2.; CSÓTI 2005, 41.; TURÁN 2016, 11. A többi somogyi képviselő alig néhányszor szólalt hozzá az ülések témájához.

²³² Az eredeti tabló a Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtárában található.

quo ante közösség is. A haszidok nem csatlakoztak senkihez, megmaradtak a tradicionális, egy-egy rebe (tekintélyes rabbi) irányította ún. udvar köré szervezett, nem intézményesült hálózat kereteiben.²³³

3.2.4. Az izraelita elemi iskola és a zsidó tanítók (1851–1888)

A 19. század első felében Marcaliban – mivel iskola hivatalosan nem lehetett – külön megállapodással megbízott magán- vagy házitanítók lehettek az első pedagógiával foglalkozó zsidó értelmiségiek. Hasonlóan esetleges volt az elemi oktatás megszervezése, hiszen 1844-ben a vármegyében 5580 fős zsidó közösségében mindösszesen 24 tanítót regisztráltak. Közülük mindössze hárman dolgoztak a Marcali járás területén. A helyzet annyiban változott meg az 1850-es évekre az új hitközségi rendszer létrehozása folytán, hogy Marcaliban két magántanító két bérelt helyiségben taníthatott. Nem volt ez másként például a szomszédos Zala vármegyében sem, ahonnan a Somogyban tevékenykedő tanítók is érkeztek.²³⁴ Az 1851. február 9-én kelt iskoláskorú gyerekekről és a tanítókról szóló jelentésben Löbl Hermán és Lichtenstein Leopold tanítók neveit olvashatjuk. A felsorolásban 13 családfőt neveztek meg, valamint 19 fiút és 16 leányt (6 és 13 év közöttiek) írtak össze. A családnevek között több olyat találunk, amelyek a helyi közösségben a 20. század közepéig újfent többször előfordultak: Mitzki, Steiner, Lengyel, Krausz.²³⁵

(Lásd a mellékletek 2. számú dokumentumát a 410. oldalon.)

Egy másik forrásban maradt fenn egy harmadik segédtanító, Roder Adolf (1833–1899) neve is, aki egy évig, feltételezhetően 1851–1852-ben tanított a községben. Marcali után a vármegye észak-nyugati falvaiban és a vármegyeszékhelyen is tanítóskodott, vándorolt az egyik közösségből a másikba. Pusztakovácsiban (1852), Nemesviden (1853), Nagybajomban (1854), Osztopánban (1855) és Kaposváron (1859–1861) töltött el hosszabb-rövidebb időt. 1899-ben halt meg és Balatonberényben temették el.²³⁶ Amikor Kaposváron dolgozott, a Ben Chananja egyik

²³³ KOMORÓCZY II. 2012, 110–126.

²³⁴ RÉCSEI 2005b, 201–202. A Zala megyei zsidó elemi iskolák általános bemutatására lásd HALÁSZ 1983. 227–241.

²³⁵ HU-MNL-SML-IV.152.b. Somogy Vármegye Cs. Kir. Megyehatóságának iratai. Megyefőnöki közigazgatási iratok. Mf.266/1851. Lásd: RÉCSEI 2005b, 201–202.

²³⁶ SZINNYEI 1906. 1054.; BOROVSZKY 1914, 261. Roder Adolf később Keszthelyen (1856–59), Óváron (1861–64) és Rohoncon (1864–68) is tanított, végül 1868-ban Szombathelyen telepedett le, ahol 25 évig dolgozott és iskolaigazgató is volt. Jelentős szakirodalmi munkásságot fejtett ki, újságokat szerkesztett, tanítói egyesületet alapított és a Vas megyei német nyelvű lakosság magyarosításán munkálkodott. Rendszeresen publikált zsidó felekezeti és

1859-es számában ő adott hírt a marcali hitközségről és annak iskolájáról: „*Marcaliban Rabb. Morgenstern úr, egy éber szakember és kitűnő talmudista, szerzett jelentős érdemeket az iskola-rendszer körül. A tanerők, M. Schick és L. Schwartz urak méltó módon csatlakoznak hozzá*” – olvasható a német nyelvű tudósítás magyar fordításában.²³⁷ A két említett név közül az utóbbi szerepel a Magyar zsidó lexikon Marcaliról szóló szócikkében is.²³⁸ 1862-ban már két férfi tanító (valószínűleg a fent említett Schick és Schwartz) és egy tanítónő irányította németül és magyarul, továbbra is bérelt helyiségben, két koedukált osztályban 24 fiú és 12 leány tanulmányait. 1866-ra a marcali anyahitközség – főképpen tanítói és tanulói létszámában – már eljutott oda, hogy területén mindegyik fiókhitközségben (Kéthely, Nemesvid, Nikla, Szakácsi), ugyan elég nehéz tárgyi feltételekkel és hanyag iskolalátogatási hajlandósággal, de tudott már működni iskola.²³⁹ Bizonyos konfliktushelyzetek árnyalták az anyahitközség és a fiókhitközségek kapcsolatát, amint például 1875-ben Nemesviden történt: „[...] *a jog és szokás ellenére a marczali rabbival jóformán bezáratták az iskolát s miután így alkalmuk lett a tanítót harmad fél havi bérhátraléka visszatartásával július közepén elcsapni, az iskolát újlag megnyitották. A furfangnak még azon következése is lett, hogy a tanító, a panaszát beadta, a fizetését követelte, Drucker József hitközségi elnök a rabbi levelével takaródzott, s így a bíróság őt új keresetre utasította.*”²⁴⁰

A következő tanító, akinek a nevét a Somogy című hetilep 1871–1872-es tudósításaiban olvashatjuk, a főként, illetve kántortanítóként említett Hoffman Jakab volt, aki 1874-ben keresztény és zsidó tagságú énekkart, Marczalii Polgári Dalkör néven alapított és vezetett.²⁴¹

A gyakran cserélődő tanítóik mögött az feltételezhető, hogy a kis hitközség nem mindig tudta megfelelő módon fizetni a tanítóit – hasonlóan nehéz volt a korszakban még a rabbiállások betöltése is –, akik ezért jobban ambicionálták a nagyobb és gazdagabb hitközségek állásait. Ez a helyzet Marcaliban azzal változott meg, hogy 1877-től – kis megszakítással – több évtizeden keresztül a csurgói születésű Gold Adolf (1858–1909) töltötte be az egyik tanítói állást. Valami

tanügyi lapokban (pl. *Magyar Izraelita, Ben Chananja, Néptanítók lapja*). A berényi sírhelyéről lásd: Az Országos Izr. Tanítóegyesület Baranya-, Somogy- és Tolnavármegyei köre. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 2. 12.

²³⁷ A. Rober: Aus Somogy. *Ben Chananja*, 1859, 575–576. A szerző neve a cikk alatt tévesen Roberként jelent meg, de pontosan beazonosítható, hogy Roder Adolfról van szó.

²³⁸ ÚJVÁRI 1929. 574.

²³⁹ RÉCSEI 2005b. 205.

²⁴⁰ A zsidók nyomorúsága. *A Hon*, 1875. augusztus 18. 2.

²⁴¹ Szakács Sándor: Az érdem elismerésének... *Somogy*, 1871. március 7. 3.; Marczali, 1872. április hó. *Somogy*, 1872. április 16. 3.; Marcaliból írják nekünk! *Zalai Közlöny*, 1874. május 17. 2.; Idézi GÁL 1991a. 376.; Lásd a dalkör rendezvényének a meghívóját: MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 3.

gond lehetett azonban, mert egy forrás szerint vélhetően 1888-ban elpályázott Karádra, egy magániskolába, amelyet azonban egy év múlva betiltottak, majd rövidesen vissztért Marcaliba. Felesége a helybeli kereskedőcsaládból származó Hónig Sarolta (1864–1919) lett. Két gyermekük született: Gold (1908-tól Arany) Irén (1899-?), és Gold (1938-tól Arany) Márton (1901-?).²⁴²

A *Magyar zsidó lexikon*ban említett másik tanító, a tapolcai születésű Kuttner Miksa (1867–1944), Csurgón a református gimnáziumban végzett. A források szerint 1883–84-ben biztosan ő volt az egyik tanítója a marcali elemi iskolának.²⁴³ 1884-ben a katolikus káplánnal közös felolvasóestet tartott, és biztosan az egyik szervezője lehetett a katolikus és izraelita iskolák javára számára rendezett színelőadásnak is.²⁴⁴ Még ebben az időszakban sikerült az iskola könyvtárát is jótékony gyűjtéssel fejleszteni – a *Somogy* tudósítása szerint egy „táncvigadalommal” és gyermekelőadással –, amely így az alapját képezhette a későbbi hitközségi kölcsönkönyvtárnak. A tudósítás szerint Handelsman Antal rendezte az előadást, aki már 1886-tól Marcaliban tanítókodott, és a *Keszthelyi Hírlap* részére időnként cikkeket küldött.²⁴⁵

Jelenleg nem tudjuk, Kuttner Miksa meddig volt marcali szolgálatában. Egy adat szerint 1887-ben, a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben megjelent beszámolójában a hitközségi iskolák nehézségeiről megfogalmazta a tapasztalatait és a véleményét. Ebben ugyan a név említése nélkül, de kétséget kizáróan a marcali hitközségről példálózva írta a következőket: „Ezelőtt 11 évvel hivattam meg egy somogymegyei község iskolájának vezetésére [tehát Kuttner 1876-ban került Marcaliba – H. M.]. A jólét, a község rendezettsége, iskolájának a kor színvonalán lévő állása, békés egyetértés s általában egész szervezete mintaközséggé minősítette azt. Felvilágosodott

²⁴² Eljegyzés. *Somogy*, 1882. október 31. 3.; HU-MNL-SML-IV.412.a. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok. Kgb.855/1888. Engedély. „néh. Gold Adolf marczali izr. el. isk. tanító özv., szül. Honig Saroltának évi 700 K-t, Irén és Márton kiskorú árváinak egyenként 116 K 16 f-t, együtt 233 K 34 F-t, mindössze 933 H 34 f-t.” Gyám- ill. segélypénzt engedélyezett. *Néptanítók Lapja*, 1909. július 1. 16.; Gold Adolf gyászjelentése. OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések; A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 1919. május 23-i bejegyzés.

²⁴³ A nagy csapás daczára... *Somogy*, 1883, december 15. 1.; Folyó hó 14-én élvezetes estélye volt a marczalii közönségnek. *Somogy*, 1884. április 22. 2. Az előbbi esemény, ahol a tanító felszólalt Steiner Ignác megyebizottsági taggá választás alkalmából rendezett bankett volt, míg az utóbbi Csányi Ferenc katolikus káplánnal közösen tartott felolvasó est volt. Csányi Ferenc (1851-?) miháldi születésű egyidőben marcali káplán volt. ÚJVÁRI 1929. 574.

²⁴⁴ Folyó hó 14-én élvezetes estélye volt a marczalii közönségnek. *Somogy*, 1884. április 22. 2.; Cs[ányi] F[erenc]: A marczalii polgári dalkör... *Somogy*, 1884. december 9. 2.

²⁴⁵ 1887-ben pedig az izr. iskola javára szerveztek táncvigadalmat és gyermek színelőadást. Hogyan szerzik a könyvtárt? *Somogy*, 1887. március 29. Melléklet 1.; Handelsman azonos lehet a későbbi szabadkai tanítóval, a *Bácskai Napló* újságírójával. Szabadkai dolgok az esküdtek előtt. *Szegedi Napló*, 1911. május 11. 9. Életrajzára vonatkozólag lásd SZINNYEI 1896. 412–413. A *Keszthelyi Hírlap*ban Némo és Lavina neven publikált. Kovács Sándorné szíves közlése.

szellemű rabbiján kívül, tartott az istentisztelet emelésére alaposan képzett kántort, másod-kántort, bassistát, díjazott énekkart; iskolájában 3 férfi és 1 nőtanítót. Nem túlzok ha azt állítom, hogy ilyen szervezettel kevés község dicsekedhetett. És ma egy rövid évtized után? [...] A községi tagok száma leapadt egy harmadára, s ezzel eléggé jeleztem a községmai állapotját. Meglévő intézményei hajdani fényének sötét árnyéka. Pedig az a nemes áldozatkészség, az a békés egyetértés most sem halt ki tagjainak a szívéből, de amint kedvező viszonyok között a »sok« alkotott, azt nem képes a »kevés« szegény még a legjózanabb takarékoság mellet is fenntartani. Időről-időre a vagyonosabb tagok nagy része vasúttal bíró városokba költözött, a szegények maradtak, nevökkel jelképezvén községüket egyébbel hozzájárulni úgysem képesek.”²⁴⁶ Kuttner úgy tapasztalta, hogy hatalmas anyagi megterheléssel jár egy kis hitközségnek külön kántort, metszőt és tanítót tartani. Az olyan példák elterjedését kellene előmozdítani, amelyek szerint a számos hitközségi feladatot egy jól képzett tanító egy személyben is elláthassa. Azok az okleveles tanítók, akik kántorok és metszők is egy személyben, ezért pedig megfelelő fizetséget, lakást, mellékjövedelmet kaptak, úgy nyilatkoztak: „nem cserélnék bármely városi tanító állásával”.²⁴⁷

A következő tanító neve a Marcali járás főszolgabírájának egy 1885-ös iratában bukkan fel. Hofman Gáspár 1885 januárjában feljelentette a főszolgabírónál a kéthelyi zugiskolát. Elmondása alapján Friedlender Miksa képesítés nélkül, a helyi hitközség megbízásából tanította a kéthelyi és környékbeli zsidó gyerekeket egy jól felszerelt „iskolában”, amely Práger Salamon házában működött, annak megbízásából, engedély nélkül.²⁴⁸

Bizonyítható, a zsidó tanítók a keresztényekhez (római katolikus plébános, káplán és tanítók) hasonlóan egyenlő félként vettek részt a település közművelődési, jótékonykodási eseményein és a közoktatási egyesületek munkájában is. A két felekezet együtt munkálkodásában csak egyszer történt törés, mégpedig akkor, amikor az 1882–83-as antiszemita hullám eseményei, majd az azt követő országgyűlési képviselő-választások történései elérték Marcalit is.

²⁴⁶ KUTTNER 1887, 428.

²⁴⁷ KUTTNER 1887, 429.; ÚJVÁRI 1929, 871. Kuttner Miksa 1904-től a tabi ortodox hitközség alkalmazásában állt. Több évtizedig az iskola igazgatója volt, valamint a hitközségi jegyző tisztségét is ellátta. Leánya Kuttner Klára Tabon, míg a fia Kuttner Miksa Bonyhádon követte a tanítói hivatásban. A 77 éves nyugalmazott iskolaigazgatót 1944-ben népes családjával együtt deportálták Tabról Kaposvárra, majd Auschwitzba.

²⁴⁸ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 259/1885. Tek. Szolgabírói Hivatal! (Hofman Gáspár levele)

3.2.5. Morgensternből Marczali: a magyarosodás szintjei és az együttélés szinterei

A marcali zsidók magyarosodási folyamatának kutatása során olyan források ismerhetőek meg, amelyek plasztikusan szemléltetik az 1850-es és 1860-as évek zsidó és keresztény együttélését is.²⁴⁹

Az 1850-es években a haladók és az ortodoxok között a magyarosodás kérdésében a szembenállás országos szinten tovább éleződött, amelyre még Marcaliban is akadt példa.²⁵⁰ Amint fentebb már volt róla szó, nem ment probléma mentesen a rabbi választás 1851-ben, hiszen a helyi zsidók két csoportra oszlottak. Miután Morgenstern Mihály a próbaszónoklatát megtartotta, a szemben álló zsidók közül a haladó csoport tagjai még elkeseredetten írták: „*Mivel pedig ezen fiatal ember egyházi szónoklatában és egyéb eljárásaiban köz tetszést aratott; de különben is Rabbi hivatalhoz megkívántató kellékekkel és képzettséggel túl nyomólag bírni tapasztaltatott; panaszkodók – Isten tudja, mi okból? – annak, és nekünk halálos ellenségeink lettek.*”²⁵¹

Hét évvel később, 1858-ban viszont már látszottak a rabbi munkájának eredményei. A vármegye második-harmadik legnagyobb lélekszámú közössége rendbe tett imaházzal és temetővel rendelkezett, valamint két haladó szellemű tanító működtetett egy, magyar nyelvű elemi iskolát.²⁵² Ezek azok az évek, amikor a törekvő és a keresztény többség által is elismert rabbi mellett a zsidó iparosok és kereskedők a település gazdasági életének integráns és mérvadó részévé váltak.²⁵³ A település gazdasági szerveződése mellett a szociális és kulturális ügyekben tevékenykedő zsidó és keresztény tagságú egyesületek az országos mintát követve (pl. kaszinók) az együtt munkálkodás és a magyarosodás helyi fórumai lettek.²⁵⁴ 1881-re a Somogy vármegyei

²⁴⁹ Lásd HUSZÁR 2019, 169–182.

²⁵⁰ Az országos példákra lásd: KOMORÓCZY II. 2012, 67–70.

²⁵¹ BŐSZE 2005 67. Bősze Sándor 2005-ben még nem tudta megnevezni a próbaszónoklatot tartó rabbijelölt személyét.

²⁵² Marczali (Somogy). *Ben Chananja*, 1858, 531; A. Rober: Aus Somogy. *Ben Chananja*, 1859, 575–576.

²⁵³ MÓRICZ 2012, 394. A régebbi és az új pénzintézet tagsága között is voltak személyi átfedések. Dr. Mitzger Miksa 1871-től volt marcali járási körorvos, 1890-ben a vármegyei fenntartású marcali közkórház alorvosa lett. DOMONKOSNÉ SZALAI 2014, 45–46. Lengyel József 1869-ben 500 forint jövedelemmel a marcali zsidók legtehetősebb tagjai közé tartozott. Lásd, RÉCSEI 2005a, 147.

²⁵⁴ Lásd erre vonatkozólag bővebben: SILBER 1992, 113–114.

települések rangsorában Marcali 9,42%-os zsidó lakosságával már az ötödik helyet foglalta el. A korábbi izraelita kerületi központot jelentő Lengyeltóti (3,92%) ezzel jócskán megelőzte.²⁵⁵

Morgenstern Mihály magyarosodást serkentő tetteit és társadalmi kapcsolatait néhány korabeli újságcikkben, valamint Marczali Henrik visszaemlékezésében követhetjük nyomon. A főrabbi mintaadó tevékenysége nyomán a magyar nyelvűség nagyon hamar elfogadottá vált. (A magyar nyelvűségének az eredete a pápai protestáns iskolai évekre nyúlt vissza.)²⁵⁶ A kétosztályos, vegyes elemi iskolában viszont a magyar mellett azért még sokáig németül is tanítottak.²⁵⁷ Az 1889. október 13-án megjelent nekrológiájában így írtak róla: „*állását arra is felhasználta, hogy a magyar nyelvet terjessze. És terjesztette is nemcsak hívei között, hanem az egész országban magyar imádságos könyvei, összegyűjtött ünnepi szónoklatai és egyéb munkái által.*”²⁵⁸

A főrabbinak többnyelvűként, de identitásában zsidóként és magyarként is egyértelmű volt, hogy gyermekeit a hazafiság szellemében neveli fel. Mindig ügyelt magyar kiejtésére a hivatalos szereplésén és az otthonában is.²⁵⁹ Morgenstern Mihály, a felesége és a gyermekeik 1875-ben magyarosították a családnevüket Marczalira, s ezzel szimbolikusan is jelezte a főrabbi, hogy végleg letelepedett ezen a somogyi járási székhelyen.²⁶⁰ A gyermekei magyar identitásának erősítéséről fennmaradt egy konkrét utalás az egyik leánya levelében. Marczali Regina a bátyjához, a Berlinben tanuló Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz küldött levelében így ír: „*A k. papa [kedves papa – H. M.] esténként előolvassa a magyar Revoluziot Horvától, a mi magyarságunk, és tudásunk fejlesztésének előmozdítására nagy hatással lesz, mert a k. papa mindent megmagyaráz.*”²⁶¹ **(Lásd a képmelléklet 6. képét a 484. oldalon.)**

²⁵⁵ RÉCSEI 2005c 101. Marcali a neológ Kaposvár (18,72%), a neológ Szigetvár (14,22%), az ortodox Tab (22,90%) és a neológ Nagyatád (13,27%) mögött helyezkedett el.

²⁵⁶ HUSZÁR 2019b, 22–23.; TURÁN 2016, 14–15.

²⁵⁷ RÉCSEI 2005b, 199–225, 205. Marcaliban a német nyelvűség még a 20. század első felében is, elsősorban a gazdasági kapcsolatokban, használatban maradt.

²⁵⁸ Hazai hírek. Marczali Mihály, *Egyenlőség*, 1889. október 13. 7–8.

²⁵⁹ MARCZALI 2000, 28.

²⁶⁰ GUNST 1987, 904.; HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. Névváltoztatások, 1867–1913. A Belügyminisztériumtól érkezett, az 1875. második félévében történt névváltoztatásokról szóló nyomtatvány.

²⁶¹ OSZK Kézirattár. Marczali /Morgenstern/ Regina Marczali Henrikhez. 1875. november 8. Az említett könyv Horváth Mihály 1871-ben megjelent Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. (Ráth, Pest.) című munkája. A levél további soraiban a frissen megtörtént névmagyarosítással kapcsolatos áthallásos szójáték és a korabeli Marcali modernizációjával kapcsolatos megjegyzés található: „*Még tán nem tudjátok, hogy bár nem Morgenstern vagyunk, mégis házunktól három utza világosságot kap, mert házunk elé lámpát tettek.*”

Marcaliban a rabbi és családja olyan társadalmi környezetben élt, amelyben a magyar parasztok, a cselédek és iparosok mellett az 1800-as évek eleje óta jelen volt egy német anyanyelvű, de magyar identitású iparosréteg is. Ők 1848–49-ben a magyar ügy mellé álltak, így például Lange/Lángi Jakab (1809–1860) asztalosmester, aki – bár német földön született – magyar nyelvű és érzelmű nemzetőr, majd honvéd lett.²⁶² „Az emancipáció korában artikulálódó kettős identitás sokak számára – zsidók és nem zsidók számára egyaránt – magától értetődő volt.”²⁶³ Marczali Henrik életében ez az identitáskérdés már viszonylag korán el is dőlt. Erre jó példa egy gyermekkori történet róla. „Nagyon vallásos voltam. Mikor egyszer nagy tűz volt, félreverték a harangot, és mindenki összefutott, mi meg a kertben összebújva, várva a jövendőt, egyszerre sírva mondtam: menjünk imádkozni. A sok ceremónia és külsőség iránt, úgy látszik, soha nem volt érzékem. Az ihlet perceiben, ég felé tekintve szavaltam Berzsenyi Fohászkodását.”²⁶⁴ Érdekes adalék a nyelvi viszonyokhoz, hogy a nyugat-magyarországi, német–jiddis nyelvű családból származó főrabbi aggodás fogta el, „elszörnyülködött”, amikor az általa már valószínűleg az 1850-es évekre elhagyott jiddis nyelvet a győri gettóban, ortodox rokonoknál lakó gimnazista fia megtanulta és „hazavitte”. Marczali Henrik ekkora már a német, francia, latin és a héber nyelveket is elsajátította.²⁶⁵

A rabbiszolgálat 25 éves évfordulójára 1877-ben tartott ünnepségről és a rabbi névmagyarosításáról *A Hon* című lapban így fogalmaztak: „*Marczali Mihály kerületi rabbi (Somogy vm.) egyike leghazafiasb szellemű s legszabadelvűbb zsidó papjainak, s az egyetlen, ki magyar létére magyar nevet is mer viselni.*”²⁶⁶ A korszakban ekkor még kivételesnek számított Marczali Mihály tette, ami miatt a sikeres integráció példajaként tekintettek rá. Otthonában ugyanakkor a magyar mellett a főrabbi a feleségével és a gyermekeivel németül is beszélt, így a nekik is ez lehetett eredendően az anyanyelve, amelyet természetesen körülvett, átítatott a mindennapok magyar nyelvűsége, somogyi tájnyelve. Marczali Henrik visszaemlékezéseiben erről azt írta, hogy „*a bölcsőtől fogva hallottam a magyar nótát; anyám szépen énekelte.*”²⁶⁷

²⁶² LÁNGI 2016, 11.; ANDRÁSSY 1991, 244, 247.; MÓRICZ 2012, 362. 1848-ban a helyi zsidók közül a nemzetőrök között szerepelt Lengyel Rudolf (1803/5–1872) házbirtokos, kereskedő. 1849-ben Rohontzy Marcust, a szomszédos kiscsombai pálinkafőzőt mint a 60. honvéd zászlóalj veteránját írták össze.

²⁶³ Schweitzer Gábor: „A kettős identitás magától érthető – volt”. *Szombat*. <http://www.szombat.org/politika/a-kettos-identitas-magatol-ertetodo-volt>. (Letöltve: 2019. december 7.)

²⁶⁴ MARCZALI 2000, 31;

²⁶⁵ MARCZALI 2000, 35; SCHWEITZER 2008, 176.

²⁶⁶ Marczai Mihály, kerületi rabbi... *A Hon*, 1877. március 23. 2.

²⁶⁷ GUNST 1987, 904–905.; MARCZALI 2000, 12. A fennmaradt egyetlen levele szerint a fiával német nyelven levelezett. OSZK Kézirattár. Marczali /Morgenstern/ Mihály Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz.

A Morgenstern Mihály által vezetett, létszámában, hitéleti és iskolai téren is megerősödő zsidó közösséggel Marcali keresztény lakosságának és községi vezetőségének viszonya kiegyensúlyozottnak számított. Gazdasági téren a települési integrációra aprólékos és jól adatolható forrásokat jelentenek a községbírói számadások. Ezekből az 1846 és 1859 közötti időszakból fennmaradt dokumentumokból kitűnik, hogy a zsidóknak, köztük még a rabbinak is ugyanúgy meg kellett fizetnie a község által kivetett adókat, mint bárki másnak. Ilyen adó volt az a fogyasztási adó, amelynek a rá kivetett része az 1854–55-ös adózási évre 2 forint 20 krajcár, míg a csendőr lakhatásának támogatására levont adója pedig 1 forint 28 krajcár volt.²⁶⁸ Időnként hátraléka is keletkezett, például amikor az 1857–58-as adózási évre kivetett 2 forint 48 krajcáros fogyasztási adóval elkésett. Egy másik, a közköltség adó listája szerint Morgenstern rabbinak 1 forint 20 krajcárt, míg a közösség már említett legvagyonosabbjai közül Lengyel Rudolfnak 11 forint 40 krajcárt kellett fizetnie. A zsidó községnek – a forrásban még így szerepel, habár 1851-től már hivatalosan a hitközség volt a megnevezése – csupán 24 krajcár adót kellett befizetni.²⁶⁹ Az 1858–59-es adózási évben pedig a rabbinak a Marcali községe által megrendelt mérnöki munkabérré kivetett adója 1 forint 42 krajcár volt.²⁷⁰ Ha visszatekintünk az 1851-ben vele megkötött 500 forintról szóló éves javadalmat biztosító egyezsége, akkor jól látszik, hogy ebből a fizetésből kellett megélnie, emellett számos, de jövedeleमारányos adóval kellett hozzájárulnia Marcali község működéséhez.

A főrabbinak a keresztény elittel kialakított kapcsolatairól 1861-ből találunk egy kivételes példát. A *Magyar Izraelitában* megjelent beszámolóban Mitzger Miksa körorvos lelkesen számolt be – ahogyan ő jellemezte, a „*minden előítélet és felekezeti ellenszenvtől szabad igazság-szerető férfiú*” – Kozma Sándor marcali ügyvéd országgyűlési követé választásáról. „*A történet választás után az előjáróság, a kerületi rabbi, » tiszta magyar ajkú « Morgenstern úrral élén, ment hozzá tisztelegni.*” Megjegyzi továbbá a szerző, hogy az elmúlt vallási ünnepen elhangzott

²⁶⁸ A községbírói számadások nem naptári hanem adózási évszerint készültek, amely november 1-től a következő év október 31-ig tartott. HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások. Marcali. Marczali Mező Város közköltség kivetési lajstroma 1854/5-ik évre (1855. április 30.); HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások. Marcali. Csendőr Lakbér (1856-57. évre)

²⁶⁹ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások Marcali. Az 1856/57 évi fogyasztási adóval hátralékosok névsora (1860. január 17); HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások Marcali. Marczali Község Közköltség Kivetése 1857/8-dik évre (1858); HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások. Marcali. Marczali Község Mérnöki bér és Köz költség Kivetése 1858/9-dik évre. (1860)

²⁷⁰ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogyvármegye számvevőjének iratai. Községbírói számadások. Marcali. Marczali Község Mérnöki bér és Köz költség Kivetése 1858/9-dik évre. (1860)

magyar nyelvű rabbibeszédet a tekintélyes keresztények is hallgatták, akikre úgy hatott „*hogy egészen más érzésekkel léptek ki a zsinagógánkból a zsidó iránt, mint voltak iránta a beszéd hallgatása előtt. [...] Nem csoda ha Morgenstern úr köztiszteletben s általános szeretetben részesül.*”²⁷¹ Ezt Marczali Henrik is megerősítette, amikor arról írt, hogy jeles események idején a vármegye urai is összegyűltek a kis templomban, például a Széchenyi István halálakor (1860) tartott megemlékezésen. „*Nem volt nagy szónok, de olyan tűzzel, meggyőződéssel és oly világosan beszélt, hogy a kellő hatás ritkán maradt el.*”²⁷² A marcali rabbi azzal, hogy már viszonylag korán, 1860 körül magyar nyelvű istentiszteletet tartott, az első hitközségi vezetők közé közé tartozott. Konrád Miklós gyűjtése szerint 1867-ben Marcalival együtt is még csupán kilenc városban, Pesten, Szegeden, Székesfehérváron, Aradon, Veszprémben, Pécsen, Nagykőrösön és Nagyváradon volt ez szokásban.²⁷³

A rabbinak a keresztény elittel való kapcsolatára jó példa a néhány évig a marcali főszolgabírói posztot, tehát a legfőbb helyi hatalmat is betöltő Kozma Sándor, akiről a fia azt írta, hogy a rabbit „*mint bölcs és embert, kedvelte és becsülte.*”²⁷⁴ A főrabbi általános elismertségét jelzi, hogy kölcsönös tiszteletben élt a római katolikus plébánosokkal is, kiváltképpen Stenger Frigyes-sel.²⁷⁵

Mindezt betetőzte a zsidók jogi helyzetének 1868-as állami rendezése, amikor a főrabbi nyitott szellemisége miatt együtt, egy közös cél érdekében ünnepeltek a marcali keresztényekkel. A Somogy című lap tudósítása szerint: „*Február 9-én »egyenjogúsítási« ünnepély lesz a marcali izraelita imaházban, majd bált rendeznek a helybeli kat. és izr. iskolák javára.*”²⁷⁶

A keresztény többség részéről sem maradt el a gesztus, amikor 1869-ben, „új honpolgárként” két zsidó esküdtet választottak a községi képviselő testületbe.²⁷⁷ Egy másik, a dualizmus idején kiteljesedő gazdasági területen, a helyi pénzügyek világában is teret nyert az integráció.

²⁷¹ Dr. Mitzger Miksa: Marcali Április 5-dikén 1861. *Magyar Izraelita*, 1861. április 11. 128; LÁSZLÓ 2015, 64–74.

²⁷² MARCZALI 2000, 5, 25.

²⁷³ KONRÁD 2022, 82.

²⁷⁴ KOZMA 2001, 22. A Kozma család nem volt marcali illetőségű, csupán 1851 és 1864 között, Kozma Sándor internálása és ügyvédi munkája idején éltek itt. MARCZALI 2000, 11, 27–28, 148.

²⁷⁵ Morgenstern/Marczali Mihály szolgálata idején a következő marcali római katolikus plébánosokkal került kapcsolatba: Stenger Frigyes (1809–1860; szolgálati idő: 1839–1860); Koller József (1810–1860; szolgálati idő: 1860); Vogronics Antal (1817–1902; szolgálati idő: 1860–1878) és Ádám János (1841–1914; szolgálati idő: 1878–1914). Lásd még MARCZALI 2000, 27. Kiss Kálmán szíves közlése szerint (2020. január 10, Marcali). Stenger Frigyes komoly összetűzésbe került a Széchenyi-uradalommal, mert kizárólag magyar nyelven kívánta a hittant tanítani a német nyelvű elemi iskolában.

²⁷⁶ Meghívás. *Somogy*, 1868. február 4., 3.

²⁷⁷ Marczaliban. *Somogy*, 1869. január 19., 3.

A zsidó hitközség vezetőinek nevét a település első, 1871-től működő pénzügyintézetének (Marczali Takarékpénztár Rt.) alapítói és tisztségviselői között is megtalálhatjuk.²⁷⁸ Az együttélés további jó példáját jelentette a korábban már említett az 1874-ban szerveződött, Hoffman Jakab izraelita főkantor által vezetett, keresztény és zsidó tagságból álló dalkör, valamint ugyanígy az 1868-ban alapított Marcali Izraelita Nőegylet is, amelynek soraiba „*valláskülönbség nélkül minden tisztességes nőt*” felvettek.²⁷⁹ Zeke Gyula megfogalmazásával élve, a zsidó nők számára ezek a jótékonyági egyesületek jelentették azt a lehetőséget, hogy kilépjenek a hagyományos zsidó családból, a háztartásból, „*a zsinagógák karzatának némaságából*” és részt vegyenek a hitközségi és települési közéletben.²⁸⁰ Ugyancsak jelentős momentumnak számított a főrabbinak Deák Ferenc halálakor, 1876. február 13-án a marcali zsinagógában tartott megemlékező gyászbeszéde. Szerencsés módon fennmaradt, így annak a tartalmát – a hazafias és a magyarosodást is valló elemeivel együtt – ismerjük. A kinyomtatott beszédből befolyó jövedelmet nem meglepő módon a helybeli izraelita és a római katolikus iskolák javára fordították.²⁸¹ **(Lásd a mellékletek 5. számú dokumentumát a 421–426. oldalon.)** Ugyanezen alkalomból, 1876. március elején a főrabbit meghívták gyászbeszéd tartására a zalaszentgróti hitközségébe is, ahol a testvérei és családjaik éltek.²⁸²

A marcali zsidók beilleszkedésére egy további példa, hogy törekedtek „magyar módra” szőlőt és présházat venni. Lengyel József borkereskedőként érthető módon nagyobb birtokkal rendelkezett a Marcali melletti gombai hegyen. 1882-ben, éppen Kozma Sándor birtokának a szomszédságban, feltételezhetően a szülőföldhöz való kötődés erősítése miatt Marczali Mihály nászajándékként a már Pesten élő fiának vásárolt szőlőterületet.²⁸³

3.2.6. Örömök és viták Somogyban az egyenjogúsítás és a magyarosodás ügyében

A zsidó közéletéről beszámoló Somogy című liberális, egyenjogúsítás párti hetilapban találhatóak olyan, a magyarosodás kérdését tárgyaló cikkek, amelyek az 1860-as évek végének haladó és

²⁷⁸ MÓRICZ 2012. 394.

²⁷⁹ BŐSZE 1991b, 362; GÁL 1991a. 376.

²⁸⁰ ZEKE 1990, 142.

²⁸¹ MARCZALI Mihály 1876, 1-16.; A kötetből jelenleg egy példányt ismerünk, amely a Marcali Múzeum gyűjteményében található: MMTD Lsz. 2022.1.1. Marczali Mihály: Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött (1876).

²⁸² OSZK Kéziratár. Marczali/Morgenstern/ Janka levele Marczali Henriknek és Simonyi Zsigmondnak. 1876. március 2.

²⁸³ MARCZALI 2000, 148.

ortodox szembenállását illusztrálják.²⁸⁴ Az 1867. november 25-én Andrássy Gyula miniszterelnök által a képviselőház elé beterjesztett, majd I. Ferenc József által aláírt egyenjogúsítási törvényt követően 1868 januárjától országszerte, így Somogyban is ünnepélyeket rendeztek. Marcaliban február 9-én a katolikus és izraelita elemi iskolák javára szerveztek bált, február 24-én pedig Nagybajomban, ahol a kaposvári és marcali rabbik beszédei hangzottak el.²⁸⁵

Morgenstern Mihály a marcali templomban tartott egyenjogúsítási ünnepi beszédében kijelentette: *„Azért örülünk mi mint emberek, mint hazafiak, mint zsidók. Örül bennünk az ember, mert az emberi méltóságnak igazság szolgáltatót, örül bennünk a hazafi, mert a nemzet, e tette által az ő magyar szellemnek szép győzelmet vívott ki, és örül bennünk a zsidó, mert vallásunk jogosultsága elismertetett, mert egyenjogósítatásunk által három ezer éves szent törvényünk szelleme ismét hatalomra vergődött, mert az egyenjog, melyet most a magyar törvényhozás érvényre emelt, sajátképpen Mózes törvénye. Egyféle törvényetek van nektek és az idegennek, ki köztetek letelepedik, miként egyenlők vagytok ti és az idegenek.*”²⁸⁶

A beszédének a további részében hitet tett a felvilágosodás szabadságeszménye és a polgárosodás mellett, amelyeket ellentétbe helyezett az *„elfogultság és az előítéletek komor, sötét korszakában”* élő apák életével. Kijelentette, hogy az egyenjogúsítással leomlottak azok a falak, amelyek elválasztották az embert az embertől, nem számít majd, hogy milyen felekezethez tartozik a hazafi, a tudós, az író és az emberbarát. *„Átlátni kezdék, hogy szabadságról szó sem lehet, ahol a szabadság nem képezi a közjót, hogy a valódi haladás össze nem férhet bármely páriaság fenntartásával, hogy az összességnek érdeke s üdve minden erő s tehetség legszabadabb kifejlődését s alkalmazását kívánja.*”²⁸⁷

A magyarosodás programját teljes odaadással hirdető és valló Morgenstern főrabbi a beszédében kitért a magyar nyelvre is, amelynek az elsajátítását a hazafiság egyik legfontosabb alapjának tartotta. *„A nyelv a leghatályosabb enyv, mely a nemzet egyes tagjai összetapasztja, elválszhatlanul egyé forrasztja, s egy egésszé, egy egész nemzettestté teszi. Követeli tehát, s joggal követelheti is minden nemzet, hogy ki vele egybeolvadni óhajt, nyelvén beszéljen, nemzetiségét tegye sajátjává és vallja a haza szeretet egyik legszentebb hitágazatának. Követeli azt a dicső magyar nemzet, s joggal követelheti, kivált mitőlünk izraelitáktól, mert nekünk saját nyelvünk,*

²⁸⁴ Lásd az ortodox és neológ szétválásra vonatkozólag, KATZ 125–311.; TURÁN 2016, 5–37.

²⁸⁵ Meghívás. *Somogy*, 1868. február 4. 3; Makláry Károly: Tekintetes szerkesztő úr! *Somogy*, 1868. március 10. 3.

²⁸⁶ MORGENSTERN 1868, 4.

²⁸⁷ MORGENSTERN 1868, 7–8.

saját nemzetiségünk nincsen, s számunkra a nagy világon e kívül nincs hely. S hogy ne szeretnők e bájos szép nyelvet? Járjátok be e széles világot, találtok e szebb, elragadóbb, hangzatosb, zengzetesb nyelvet szép magyar nyelvünkénél? Az imolában, a tanodában, a házban, a társalgásban legyen beszédünk magyar, egy szóval, magyarosodjunk! Tövestül, gyökerestül! Ruhánk magyar legyen, nyelvünk magyar legyen, szívünk magyar érzelmű legyen, a haza szerelmünk örökre el nem oltható magyar szerelmi láng legyen.”²⁸⁸ A prédikáció utolsó mondatát a sajtóban megjelent beszámoló írója is kiemelte: „Kezünk a hazáért dolgozzon, szívünk a hazáért dobogjon s ha szükséges, vérünk a hazáért folyjon, akkor és csak akkor örülhetünk e napnak és örvendhetünk.”²⁸⁹ (Lásd a mellékletek 3. számú dokumentumát a 411–418. oldalon.)

A szív és a hazafiság motívumának az összekötése, hangsúlyozása már 1860-ban többször bukkant fel például a *Magyar Izraelitában* publikáló értelmiségiek írásaiban. Rosenzweig Salamon pesti tanító 1861-es cikkében a marcali rabbi fent említett beszéde záró gondolatának szinte szószerinti előpéldáját találhatjuk. „A magyar zsidónak tehát nyelve: magyar legyen, a magyar zsidó szíve: magyar érzelmű legyen, [...] a magyar zsidó honszerelme: öröme el nem oltható magyar szerelmi láng legyen.”²⁹⁰ (Hovatovább Morgenstern Mihály minden bizonnyal olvashatta ezeket a cikkeket, amelyekből a prédikációjához meríthetett is.) Az 1861-es csonka országgyűlés elmaradt zsidóemancipációja miatt átmenetileg a hazafias rajongás „szünetelt”. Így Morgenstern Mihály beszéde is az 1866-tól újult erővel előtörő megnyilvánulások közé tartozott.²⁹¹

Hasonlóan a marcali egyenjogúsítási ünnepség szónoklatához, ám két lényeges tartalmi elemben különböző prédikáció hangzott el még február 8-án Csurgón. Itt a helyi rabbi, Löwi Sámuel (?–1874) németül tartotta a templomi beszédét. A vármegyei lapban, a *Somogyban* így írtak erről: „[...] de minthogy tudta, hogy a jelenvolt vendégek nagy része a nyelvet nem érti, átengedte a szószéket Jünker Gusztáv ügyvédjelölt úrnak”. A vendégek helyi keresztények voltak, és az irántuk megnyilvánuló tisztelet jeleként hangzott el a beszéd magyarul. Az ünnep zárásaként a kántor által vezetett dalárda fellépése következett, majd átadták a zsidók által a település szegény keresztényeinek gyűjtött pénzadományt.²⁹²

²⁸⁸ MORGENSTERN 1868, 13.

²⁸⁹ MORGENSTERN 1868, 14.; Morgenstern... *Somogy*, 1868. március 24. 3.

²⁹⁰ Rosenzweig Salamon: Sok szépet... *Magyar Izraelita*, 1861. június 13. 188.; idézi KONRÁD 2022, 82–83.

²⁹¹ KONRÁD 2022, 82–83.

²⁹² Csurgón, 1869. március hó közepén. *Somogy*, 1869. március 24. 3; FROJIMOVICS 2008a, 57.

Egy másik alkalommal a marcali templomban 1868 decemberében elhangzott magyar nyelvű szónoklatról Gold Ignác így számolt be: „*az említettem szónoklat ékes magyar nyelven mondatott. Hazánk izr. templomaiban fájdalom még eddig ez a ritkaságok közé tartozik. [...] Úgy halljuk, hogy M. úr ezentúl gyakrabban fog magyar nyelven szónokolni. Adja Isten!*” Gold a beszámolójában megemlítette még, hogy a rabbit „*az elemi tanidák emelése s felvirágoztatása ügyében*” a vármegyegyűlés által létrehozott 10 fős bizottság egyetlen zsidó tagjává választották.²⁹³

1868 második felében megszervezték az izraelita egyetemes gyűlést, és ezzel a megosztottság időszaka köszöntött be a magyarországi zsidók életében. A gyűlés a haladók és ortodoxok szakadásának legfontosabb momentuma lett. Amíg a haladó szellemű közösségek a modernizációt, magyarosodást, vallási újításokat hirdették, addig az ortodoxok a tradíciók megtartását kérték számon az újítókon, vallási ügyekben pedig inkompetensnek, a hagyomány árulóinak titulálták őket.²⁹⁴ Ez a vita természetesen nem kerülte el a somogyi hitközségeket sem. 1868 novemberében a kongresszusi képviselő-választás megszervezésének idején a megyei választmányi titkár, Jünker Gusztáv ügyvédjelölt a somogyi ortodoxokról a sajtóban így írt: „[...] *orthodox lévén, egyáltalán sem megrögzött fanatisált ellensége a világosságnak s haladásnak, sőt ellenkezőleg – dacára rabbiaink sokszor kétértelmű, mindenesetre rosszalandó passiv ellentállásnak – itt ott nem ritkán, [...] rég megbarátkozott már a reformtörekvésekkel.*”²⁹⁵ A néhány családból álló, ortodox kisközösségek számítottak ilyennek, kivételt a nagy létszámú tabi zsidók csoportja jelentett. A tabiak vélt sérelmeik, háttérbe szorítottságuk miatt kérvényben tiltakoztak Eötvös József miniszternél, sőt „*nemcsak távsürgönyök útján, hanem személyesen is fent voltak ez ügyben a minisztériumnál*”.²⁹⁶

A vármegyei zsidó közéletben a reformpárti közösséget is megosztó ellentéteket figyelhetünk meg. Erről árulkodnak Jünker Gusztáv azon sorai, amelyekben a kaposvári dr. Bergel/Bergl József (1799–1884) neves orvos, hebraista *A legközelebbi izraelita congressus tagjaihoz* címmel megjelentetett brosúrájára reflektált. A kiadványban Bergel a magyarsággal tökéletes politikai és társadalmi összeolvadást sürgetett, ugyanakkor az egyetemes gyűlést a zsidó

²⁹³ Gold Ignác: Tisztelt szerkesztő úr! Marczali, decz. 22-én 1868. *Magyar Izraelita*, 1869. január 10. 15.

²⁹⁴ Lásd PREPUK 2008, 178–189, 179.

²⁹⁵ Jünker Gusztáv. Az Izraelita congressus ügye Somogy megyében. *Somogy*, 1868. november 10. 2.

²⁹⁶ Jünker Gusztáv. Az Izraelita congressus ügye Somogy megyében. *Somogy*, 1868. november 10. 2.

nemzet újjászületésének nagy lehetőségeként értékelte, emellett a vallási elzárkózást, kasztosodást kárhoztatta.²⁹⁷ „*A jelenlegi egyházi viszonyok alapjánól kiindulva, kell e ennél szebb program: Haladjunk!!! Fogjunk a hitközségi szervezkedéshez, alapítsunk tanítóképezdét és semináriumot, hogy rabbik s tanítókra szert tehessünk, kik a mellett, hogy igaz hívőket nevelnek, gyermekeink a szép erényekben s tudományokban oktassák s lángoló hazaszeretetre szoktassák!!!*” – írta Jünker.²⁹⁸ A Somogy szerkesztősége az orvos röpiratát ortodox párti álláspontként értékelte.²⁹⁹ A későbbi megválasztott somogyi képviselők, köztük Morgenstern Mihály is azonosultak Jünker, a leghangadóbb megyei zsidó személyiség kijelentésével.³⁰⁰ A tabi ortodoxokhoz hasonlóan a marcaliak is tiltakoztak Eötvös Józsefnél a központi választmány választási körzetek kialakításával kapcsolatos önkényes eljárása miatt, de eredménytelenül. Ráadásul Morgenstern ellenfele a tabiak jelöltje, az ortodox irányultságú Kuttna Salamon kaposvári rabbi lett.³⁰¹

A megyei zsidókat a haladó és ortodox vitákon kívül az időnként felbukkanó kikeresztelési ügyek is foglalkoztatták. Egy ilyen esetet illusztráló levélváltást örökített meg a *Somogy*. Komesz György kaposvári plébános olvasói levelében leírta az izraelita vallást elhagyó, 60 éves, nőtlen Sauer József történetét. A két, „*több ezer forintot érő*” kaposvári ház tulajdonosa – akinek már két testvére és édesanyja is kitért – gyermekkorra óta vonzódást érzett a kereszténység tanaihoz.³⁰² Sauer József „*a saját izraelita hitsorsosai netáni gúnyolásai*”-tól kísért, és a plébános által közzétett, propagandaértékű megkeresztelésének esete válaszlevél írására sarkalt többeket. Schwarz Samu ügyvéd – az 1870-es években többször újraválasztott kaposvári hitközségi elnök – rövid válaszlevelében kijelentette: „*önök [római katolikusok – H. M.] Sauer József keresztény-nyé tételével semmit sem nyertek, mi pedig még kevesebbet veszítettünk.*”³⁰³ A (somogy)sámsoni Erdélyi Ferenc védelmébe vette Sauer Józsefet, és a következőket írta olvasói levelében: „[...]

²⁹⁷ Az életrajzát és munkásságát lásd: GYENESEI 2005, 227; *Dr. Bergel József egy kis röpiratot írt a napokban...* *Somogy*, 1868. november 17. 3.; CSÓTI 2005, 40.

²⁹⁸ Jünker Gusztáv. Az Izraelita congressus ügye Somogy megyében. *Somogy*, 1868. november 10. 2.

²⁹⁹ CSÓTI 2005, 40.

³⁰⁰ Jünker Gusztávot egyes források az első zsidó származású tiszteletbeli megyei esküdtként tartották számon. RÉCSEI 2005c, 78.

³⁰¹ Kuttna Salamon: Választóimhoz a lengyeltóti választó-kerületben. *Magyar Zsidó*, 1869. január 17. 26–27; CSÓTI 2005, 41–42. Kuttna Salamon az 1868. november 26-én tartott budai ortodox rabbik gyűlésén vett részt, annak az első jegyzőkönyv-vezetője lett, majd 1870-ben a kismartoni közösség élére távozott. KOMORÓCZY II. 2012, 108–109.

³⁰² Komesz György: Keresztelés Kaposvárott, 1871. febr. 12. *Somogy*, 1871. február 21. 2.

³⁰³ Schwarz Samu: Tiszt. Komesz György plébános úrnak! *Somogy*, 1871. március 7. 4; RÉCSEI 2005b, 79–81.; Konrád Miklós szerint: „*A kitértekkkel szemben a neológ értelmiség nem volt sem olyan indifferens, sem olyan lenézően ellenséges mit azt a menjen aki menni akar, illetve hulljon a férgese jelmondatokban összegezhető és szüntelenül ismételt álláspont.*” Lásd, KONRÁD 2010, 38–39.

ajánlanám Izrael fiainak az igazságos mértéket. Ne csak annak örüljenek, ha a szabad eszmék és szabad elvű törvények oltalma alatt keresztényből zsidó lehet a mai nap valaki, hanem annak is, ha zsidóból kereszténnyé lehet anélkül, hogy tettét vagy szinte szándékát gyanúsítanák nyilvánosan megbélyegeznék, mert ily meggondolatban buzgóság éle csak ellenük fordulhatna ismét leginkább.”³⁰⁴

A korábban már említett Lengyel József válasza Marcaliból 1871. március 14-én jelent meg. Ebben azt vallotta: „*Ahogy a halott macska se eszik egeret, / Úgy a keresztelt zsidóból se lesz jó keresztény.*”³⁰⁵ Ezt követően egy másik levelében Erdélyi Ferenc tisztességes kereskedőkre tett becsmélő megjegyzéseit utasította vissza. A sorai széles műveltségről, latin, francia, német nyelvű filozófiai művek, valamint a Talmud elmélyült ismeretéről tettek tanúbizonyságot. Végezetül saját zsidó hitében való meggyőződéssel jegyezte meg a kikeresztelkedőről: „*Nem bánom, ha négy lovas hintón viszik [Sauer Józsefet – H. M.] mennyország felé: én inkább gyalog járok e földön esernyő nélkül a legnagyobb esőben s várom míg biztos telegrammok érkeznek.*”³⁰⁶ Lengyel Józsefet amint már fentebb szó volt róla, az 1868-ban a megyei kongresszusi választmány lengyeltóti választói kerületének elnöke lett, majd 1869-ben az egyik első marcali zsidó származású községi esküdtnak is megválasztották. Emellett alelnöke volt a két felekezet férfaiából álló helyi dalkörnek is.³⁰⁷

Az 1870-es években, az egyetemes gyűlés és az antiszemita hullám határolta időszakban országosan alacsony volt a kitérések száma. Somogy vármegyében a jelenség időközönként merült fel, általában néhány soros újsághír lett belőle. Például a Marcali melletti Bizén Braun Ignác vendéglős leánya, míg Kaposváron Freystädter Antal, az Eszterházy-uradalom bérlője, korábban a kongresszusi képviselő-választás haladó szellemű jelöltje tért ki.³⁰⁸ Az 1880-as években már országosan megemelkedett a kitérők száma, majd az első világháború idejére tömegessé vált a

³⁰⁴ Erdélyi Ferenc: Ellennyilatkozat. *Somogy*, 1871. április 4. 4.

³⁰⁵ Lengyel József: Sauer József Kaposvárott történt megkeresztelése tárgyában 3.-dik kiadásban. *Somogy*, 1871. március 14. 4. „*So wenig, wie die todte Katz die Maus nicht frisst, / So wenig wird ein getaufte Jude je ein guter Christ.*” – az eredeti német nyelvű vers magyar fordítása.

³⁰⁶ Josef ben Ruven Halevi: Lengyel József fakereskedő felelete Erdélyi Ferencz úrnak a hittudományról. *Somogy*, 1871. április 11. 3–4.

³⁰⁷ Jünker Gusztáv: Az Izraelita congressus ügye Somogy megyében. *Somogy*, 1868. november 10. 2; *Marczaliban*. *Somogy*, 1869. január 19. 3; GÁL 1991a, 376.; RÉCSEI 2005a, 146–147.

³⁰⁸ A marczalii plébániához... *Somogy*, 1886. március 16. 2; Freistädter Antal... *Somogy*, 1889, november 19. 2.; MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 32.

jelenség. Ekkorra a kikeresztelkedés a neológ értelmiség számára „központi, a modern zsidóság jövőjét szinte mindennél súlyosabban fenyegetni látszó kérdéssé vált”.³⁰⁹

3.2.7. Az 1882–83-as antiszemita hullám somogyi és marcali eseményei

Az orosz állam zsidó emancipációs politikája megkétszerezte, részlegesen követte a poroszországi és az osztrák–magyar monarchiabeli folyamatokat. A kedvező jogi könnyítések és a polgári reformok keltette gazdasági fejlődés, sőt II. Sándor cár elődjeihez képest toleráns személyisége a zsidók helyzetének viszonylagos javulását eredményezte. Ebben az időszakban egy erősödő antiszemita hullám vonult végig Kelet-Közép-Európán, amelynek a kezdőpontját a II. Sándor elleni – zsidó származású narodnyik forradalmárok által végrehajtott – sikeres merénylet jelentette.³¹⁰ 1881 és 1884 között a zsidók elleni támadások sorozatáról beszélhetünk. 1881 tavaszán és nyarán közel száz orosz településen a feltüzelt szegényparaszti tömeg pogromokat hajtott végre, amelyek a pópák áldásától és (egyes vélemények szerint) az orosz hatóság támogatásától kísérve zajlottak le.³¹¹ A támadássorozat következtében az oroszországi ún. letelepedési övezetből zsidó menekültek ezrei érkeztek a Monarchia északkeleti, galíciai tartományába. A menekültek kérése pedig komoly vitákat eredményezett a magyar országgyűlésben.³¹² Az Amerika felé irányuló zsidó migrációs folyamatban viszont Magyarország csupán az egyik állomás volt, amit az is bizonyít, hogy Budapesten 1881-ben mindösszesen 223 orosz állampolgárt számoltak össze.³¹³ 1882-ben az addig perifériaként tekinthető zsidókérdést középpontba helyezte a tiszaezlári vérvád-per is.³¹⁴ 1882 nyarán hat vármegyéből (köztük Somogyból) és egy városból érkeztek petíciók, amelyekben kérvényezték az Oroszországból érkező izraeliták bevándorlásának korlátozását. A legnagyobb nyomatékkal rendelkező tapolcai kérvényt több mint 2100 fő írta alá, követelve benne a zsidó emancipációs törvény visszavonását is.³¹⁵ Mindebben az Istóczy Győző nevével fémjelzett antiszemita csoport – akik 1883. január 21-én határozati javaslatot nyújtottak

³⁰⁹ KONRÁD 2014, 249.

³¹⁰ FILIPOV 2014, 35–46, 37.

³¹¹ Az elmúlt évtizedek történetírása részben cáfolta a korábbi historiográfiai hagyományt, miszerint az oroszországi pogromok mögött közvetlenül a cár és/vagy az orosz állam állt volna. Lásd. KLIER – LAMBROZA 1992.

³¹² A bevándorlást érintő antiszemita kérvényekről lásd még KUBINSZKY 1976, 133–142.; PAKSY 2018, 80–95.

³¹³ GYURGYÁK 2001, 76–78.; Lásd a kérdés alapos elemzését: KONRÁD 2018, 42. 1881 és 1914 között különböző számítások szerint 1,7–2 millió zsidó hagyta el Oroszországot. FILIPOV 2014, 37.

³¹⁴ Lásd a konkrét perről: KÖVÉR 2011, 432–560.; BLUTMAN 2017.

³¹⁵ KATZBURG 1999, 130.

be az emancipációs törvény revíziójára – a saját elgondolásainak az igazolását látta. Mindez időben egybeesett a vidéki zsidóellenes mozgalmak kezdetével (pl. Pozsonyban 1882. szeptember 28. és 30. között) is. Katonaságot kellett kihívni, a kormány rendkívüli állapotot rendelt el a zavargások elfojtására.³¹⁶ Emellett szeptember 11–12. között tartották Drezdában az első nemzetközi antiszemita kongresszust, amely komoly sajtóvisszhangot kapott, és ahol Istóczy Győző képviselte Magyarországot.³¹⁷

A *Somogy* című antiszemita-ellenes hetilap hasábjain jelentek meg a vérvádperről szóló tudósítások, az azzal kapcsolatos zsidóellenes megnyilvánulásokat elítélő cikkek, valamint a zsidók magyar hazafiságát bizonyító olvasói levelek. A somogyi közgyűlés közben tárgyalta a Galíciából beköltöző zsidók letelepedését megtiltó Szatmár vármegyei átiratot, amelyet el is fogadott. A főispán és a belügyminiszter elutasította ezt a vármegyei döntést. Istóczy Győző és köre komoly szervezkedésbe kezdett, a német példához hasonlóan egy majdani antiszemita párt számára vidéki fiókhálózatot kívántak kiépíteni. Kaposváron 1882. szeptember 19-én tartották az első antiszemita gyűlést, amelyet október 30-án zászlóbontás is követett. Ez a szervezet Somogy Megyei Keresztény Védszövetség néven alakult meg, ám a létszámáról ellentmondásos adatok keringtek. Mivel egy katolikus káplán és több plébános is támogatásáról biztosította a szövetséget, ezért Kovács Zsigmond (1820–1887) veszprémi püspök így figyelmeztette a papjait: „[...] *a közjólét és a keresztény szeretet érdekében, hogy híveidet figyelmesztesd ezen, a keresztény felebaráti szeretetebe ütköző mozgalmak bűnös veszélyes jellegére; intsed őket minden alkalommal, hogy magukat távol tartsák*”.³¹⁸ A belügyminiszter ugyanakkor nem engedélyezte az egyesület működését, erre válaszul az alapítók antiszemita bálók szervezésével, röplapok terjesztésével tovább szították a közhangulatot.³¹⁹

A Marcali járásban ugyan még zavargásra nem került sor, azonban a nyár elején Nemesviden egy antiszemita tartalmúnak értékelt, a főszolgabíró által is jegyzőkönyvezett esetet dokumentáltak. Boskovitz József, az izraelita hitközség elnöke május 27-én feljelentette a nemesvidi katolikus ipartársulati kört és elnökét, Csurda József káplánt, hogy 6-700 darab zsidóellenes – „*a gaz zsidókban, a legfőbb baj nem a vallás, hanem a faj*” – feliratú levélragasztó jegyet terjesztettek. A beküldött nyilatkozatokban az ipartestületi tagok védekezésül kijelentették, hogy

³¹⁶ KOMORÓCZY II. 2012, 242.; KATZBURG 1999, 130.

³¹⁷ KOMORÓCZY II. 2012, 226.

³¹⁸ A veszprémi püspök. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 4; BŐSZE 1991a, 78; Kovács Zsigmond 1877 és 1887 között töltötte be a veszprémi püspöki tisztséget. LOVÁSZ 2010, 167–182.

³¹⁹ BŐSZE 1991a, 79.

visszautasítják a vádat, hazugságnak és rágalomnak titulálják mindezt. Az ügy ennyiben is maradt volna, ha Kovács Zsigmond püspök nem fordul egy július 5-én papírra vetett levelében az alispánhoz. Ebben közölte – és egyben meg is erősítette a megfogalmazott vád hitelességét –, hogy, figyelmeztette a káplánját, „*a zsidók elleni izgatásnak még a látszatától is őrizkedjék [...] a kérdéses levéljegyek forgalma közvetítésétől tartózkodjék*”.³²⁰ A kelet-európai és a hazai zsidóellenes hírek mellett ez az eset is hozzájárult ahhoz, hogy Marczali Mihály rabbi 1882. szeptemberi zsidó újévi beszédét *Fegyvereink rosszakaróink ellen* címmel e témának szentelve tartotta meg.³²¹

Nem egészen egy évvel később, 1883. augusztus 3-án a vérvádperben hozott elsőfokú felmentő ítélet hatására elsősorban a dunántúli vármegyékben általános zavargások törtek ki, Pószonyban és Budapesten pedig már az ítélethirdetés napján tüntetésekre, zsidók elleni támadásokra került sor.³²² Erről Nathaniel Katzburg így ír: „[...] *az atrocitások központjai olyan helységekben voltak, ahol egyébként nem adódott semmiféle ürügy a zsidók elleni magatartásra. Nyugat-Magyarországon – ahol a zavargások voltak – régi, zömükben műveltebb rétegek alkotta zsidó közösségek éltek. Ellenben azokban a megyékben, ahol a bevándorlók és a nem asszimiláló zsidó rétegek megtelepedtek, nem történt semmi említésre méltó rendbontás*”.³²³ A legnagyobb méretű és létszámú tömegmegmozdulásokra Zala és Somogy vármegyében került sor. Az antiszemita hullám augusztus 19-én Kaposváron kezdődött, majd augusztus 25–26-án Csurgón, Gyékényesen és Berzence környékén folytatódott, ezután terjedt át Miháldra, valamint a Marcali és a Nagyatádi járások településeire is. Szeptember 2-án súlyos atrocitásra került sor Szigetváron, majd egy másikra a Tabi járásban, Kötcsén. Az erőszakos események késő ősszel értek véget és a vármegyében összesen 35 települést érintettek. A karhatalom egy több települést is érintő rablóvilkosság miatt már június óta érvényben lévő vármegyei statáriumnak köszönhetően gyorsan

³²⁰HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Kivonat a nemesvidi ipartestületi olvasókör 1882. június 8-án tartott rendkívüli üléséről; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Bizonyosság; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Nyilatkozat; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A nemesvidi képviselőtestület nyilatkozata; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tárgyalási jegyzőkönyv; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tekintetes Szolgabíró Hivatalnak Marczaliba! (Boskovitz József levele); HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A veszprémi püspöktől...

³²¹ MARCZALI Mihály 1882. 1–11.

³²² KOMORÓCZY II. 2012. 245–247.

³²³ KATZBURG 1999, 136–137.

beavatkozott. A királyi főügyész, Kozma Sándor szeptember 16-i Kaposvárra érkezése hozzájárult a zavargások minél gyorsabb lecsendesítéséhez.³²⁴ A források szerint a Marcali járásban augusztus utolsó hetében Kéthely, Nemesdéd és Nemesvid községekben előfordultak elő zsidóellenes támadások, ablak- és kirakatbetörések, kisebb verekedések. Vélhetően a megelőzés céljából hamarosan három századnyi katonaságot és egy pandúrszázadot rendeltek ki. Marcaliban a képviselő-testület határozatot adott ki a hangulat elmérgesedésének megakadályozása céljából. Ugyanekkor a járási főszolgabíró bírálta ezt a határozatot a megjelent – feltételezhetően a környék falvaiból beáramló – nagy tömeg előtt, mire azok kijelentették, hogy „ők zsidót őrizni nem fognak”.³²⁵ Ez egybevág Marczali Henrik visszaemlékezésével is, aki a következőt írja erről: „[Marczali Mihály – H. M.] népszerűségét bizonyítja, hogy amikor 1883-ban a Dunán túl megkezdődtek az antiszemita zavargások, a helyi polgárok deputációja jelent meg nála megmondani, hogy ők sem maradhatnak ugyan el a többitől, de hogy a főtisztelendő úrnak semmi baja nem esik, készek őt testükkal is megvédeni, ha a falunk népe bejö. De ő mégis jobbnak látta Kaposból honvédséget kérni. Akkortájt Kovács veszprémi püspök vizitációt tartott Somogyban. Atyám hozzá fordult, és kérte, vessen véget néhány vidéki káplán izgatásának. ezt a főpap meg is ígérte; volt is fogantja. De megjegyezte, hogy ezen a bajon nehéz segíteni.”³²⁶

Érdeemes idézni Csányi Ferenc marcali káplán feljegyzéseiből is, amelyek ottani szolgálata (1883–1887) idején keletkeztek.³²⁷ „A marcali zsidók is nagyon féltek, katonaságot kértek, jött is Pécsről egy század gyalogos szeptember hónapban. De itt nem volt semmi zavar. Ami volt azt is a zsidók provokálták indokolatlan gyanakodásaikkal” – írta.³²⁸ Mindkét leírás szerint az elmérgesedő közhangulat, a rémhírek terjedése és a provokációk okozták a két közösség között a feszültséget. A zsidók félelmei egyáltalán nem voltak alaptalanok, sőt Marczali Mihály a közösségének védelme érdekében a legjobb megoldást választotta, amikor a Marcaliban is vizitáló püspöktől kért segítséget. Kovács Zsigmond püspök személyes fellépése, vizitációjának megszakítása is kellett az események lecsendesítéséhez. Jól mutatja a már fentebb leírt általános tisztelet és megbecsülést, hogy az összeverődött tömeg helybeli tagjai a rabbi személyes védelmére

³²⁴ Kozma Sándor... *Somogy*, 1883. szeptember 18; BŐSZE 1991a, 82.; PAKSY 2018, 155; KÖVÉR 2011, 640–648.

³²⁵ BŐSZE 1991a, 85.

³²⁶ MARZALI 2000, 27.

³²⁷ MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: *Előjegyzetek 1883-87.* (Írógéppel készült átirat). 1–43.

³²⁸ MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: *Előjegyzetek 1883-87.* (Írógéppel készült átirat). 3.

is készek lettek volna. A *Somogy* 1883. szeptember 25-i számában arról tudósított, hogy eltávozott a katonaság Marcaliból, a rendre pedig Ádám János plébános, Bogyay Ödön szolgabíró és Lehner Sándor uradalmi ügyész, tehát a katolikus közösség, a járási közigazgatás, valamint a Széchényi-uradalom egy-egy tekintélyes vezetője felügyelt.³²⁹

A párhuzamosan zajló orosz eseményekkel szemben a somogyi példák a száraz pogrom kategóriájába sorolhatók. Egy kivétel akadt, a már említett szigetvári, sortűzzel, sebesüléssel és egy támadó halálával végződő tömegroham. Kevés leírás született ilyen típusú eseményről, az alábbi újságcikk egy a ritka beszámolók közül. A *Somogy* 1883. szeptember 25-i számában megjelent részletes tudósításban a szerző számba vette a csurgói és szigetvári támadások jellemzőit. (Feltételezhetően a marcali zsidóellenes tömeg is hasonló társadalmi csoportokból állt). Beszámol például egy szigetvári cipészről, aki a tömeg ereje miatt került az események sűrűjébe, és egy kósza lövedék eltalálta: „*midőn a harangokat félreverték, s a nagy csoportok tódultak az utcán a takarékpénztár felé, a tömeg akaratlanul sodorta magával s véletlenül kapta a lövést*” – nyilatkozta az érintett. A tömeget alkotó egyének elsősorban alacsony társadalmi rétegekhez tartoztak. Alkalmazottak, bér munkások és kis egzisztenciájú, sőt kétes életvitelű személyek voltak. „*Nagy részük rossz benyomást keltő alak, látszik rajtuk az éhség, a nyomor, de főként a lustaság, a dologkerülés pizska. Fiatal 16-18 éves paraszt suhanczok, kasza, kapa kerülők – kiknek beesett sárga arcukon már most is meglátszik a pálinka s az áttivornyázott éjek rombolása – képezik a nagyobb számot a kaputos osztályt 4 csizmadia 1 fazekas és 1 kalapos és 7 cigány képezi, ez utóbbiak a zavargások alatt a tiszaezlári nótát húzták.*” A felbujtók közül csupán egy cipészsegéd került be a szigetvári börtönben őrzött mintegy 80 főnyi letartóztatott közé. A cikk szerzője úgy vélte, hogy a „*lelkiismeretlen izgatók s népámítók*” nem kerültek börtönbe. Érdekesség, hogy öt antiszemita parasztasszonyt és leányt is begyűjtöttek.³³⁰ A romboló tömegről Kövér Györgyöt idézve elmondható, hogy míg a település paraszti lakosságához tartozók távol maradtak, addig „*a környékbeli »gatyás betyár«, pásztor vagy szolga, az iparosok között is főleg*

³²⁹ Marcaliból... *Somogy*, 1883. szeptember 25. 2; DOMONKOSNÉ SZALAI 2014, 44–45.

³³⁰ Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúl, *Somogy*, 1883. szeptember 25. 2. Mivel nem is voltak ilyen, központi terv szerint tevékenykedő felbujtók. Ami a felbujtó *antiszemita ribilliókat* illeti, *nem lehet teljesen véletlen, hogy a háttérben megbúvó izgatókat tulajdonképpen sehol sem sikerült leleplezni, vagy legalábbis a vádat rájuk bizonyítani. Legfeljebb egy-egy falusi tanító, segédjegyző vagy valami vándor szíjártó legény akadt horogra.*” KÖVÉR 2011, 654.

*tanonc és a segéd alkotta a rendbontó csapatok zömét. [...] Olyan turbulens népelemekből verbuválódtak a szereplők, akik amúgy is nehezen találták a helyüket az átalakuló társadalomban.*³³¹

A tömeget felbujtó, ám a fosztogatásoktól, verésektől magukat távol tartó, magasabb társadalmi állású személyekkel és a „döcögve haladó” vizsgálati ügyekkel kapcsolatban Kozma Sándor főügyésznek a nagykanizsai és kaposvári ügyészséghez intézett sokatmondó leveléből érdemes idézni. *„Kijelentem [...] hogy ezen mozgalom ily mérveket s ily irányt némely hatósági személyek s némely ügynevezett úri osztálybeliek könnyelmű, meggondolatlan magatartása vagy bűnös erkölcsi konnivenciája [szemhunyása – Paksy Zoltán]³³² nélkül soha nem vett s nem vehetett volna éppen úgy lehetetlen, hogy eredménytelen legyen ezen vizsgálat, hogy csak azt az illető közegek titkos hajlama, kötelesség-feledkezett részrehajlása vagy éppen bűnös egyetértése készakarva meghiúsítja.*” A főügyész határozott álláspontja szerint nemcsak a félrevezetett suhancokat, buta napszámosokat, inasgyerekeket kell a bíróság elé állítani, hanem társadalmi állásától függetlenül mindenkit, aki tanáccsal vagy példával szégyent hozott a hazára. Ez a levél komoly visszhangot váltott ki, az antiszemiták egyenesen a király és az értelmiség elleni támadásként értékelték.³³³

Az 1883. november 5-én tartott somogyi vármegyei gyűlésen megállapították, hogy a rend helyreállt, az elmenekült zsidó családok hazatértek, csupán elszórtan fordultak elő rendbontások. Az utolsóira decemberben került sor, például amikor egy somogytúri zsidó bérlőt fosztottak ki.³³⁴ Az antiszemita hullám végével a vármegyei sajtóban ismét a békés mindennapok, valamint az ünnepélyekről és emlékévfordulókról szóló tudósítások kerültek előtérbe. 1885 júniusában Kovács Zsigmond püspök a marcali bérmálás alkalmával megemlékezett a korábbi zavargásokról. A zsidó küldöttséget vezető Mitzger Miksa megköszönte a zsidók védelmében közrebocsátott főpapi pásztorlevelet, mire a püspök kijelentette: *„Örül szívem, hogy pásztor levelemre szükség nem volt Marcalii m. városában, mert a vallásfelekezetek itt békében élnek egymásközt. [...] s fáj a lelkenek, hogy azon a földön, hol születtem (Zala m.) a zavargások oly erősen dúltak a*

³³¹ KÖVÉR 2011, 655.

³³² A szó helyes értelmezése nem szemhunyas, hanem itt „cinkosságot” jelent. – Konrád Miklós szíves közlése szerint (2020. szeptember 19, Budapest).

³³³ PAKSY 2018, 159.

³³⁴ RÉCSEI 2005c, 109–110.

vallás és a faj ellen; vigasztalt azonban, hogy az értelmiségnek semmi része sem volt a zavargásokban. Anonym leveleket írtak, melyben azt állítják, hogy a zsidók szolgálatában vagyok, [...]. Kérem ne legyenek annyira érzékenyek, hiszem, hogy nem lesz baj.”³³⁵

Marcaliban a katolikus és zsidó vallási események mellett különleges emléknapot is tartottak, amelyek alkalmat adtak arra, hogy a felekezetek tagjai közösen, „kéz a kézben” jelenjenek meg. Ilyen volt például az 1886. szeptember 2-án tartott, az országos eseménysorozathoz csatlakozó, Buda török fennhatóság alóli visszavételének 200. évfordulója alkalmából rendezett zajos ünnepséggé kerekedő megemlékezés. A kisszámú protestáns lakosság ugyan nem képviseltette magát, a katolikusok és izraeliták viszont nagy számban jelentek meg az egész napos, felvonulással, beszédekkel, dalárdai előadással, görögtűzzel és esti bankettel záruló eseményen.³³⁶ A zsidók és keresztények szinte évente tartottak közösen adománygyűjtő bálakat, hangversenyeket, előadásokat az óvoda és a felekezeti elemi iskolák részére, valamint a katolikus és izraelita templomok orgonáinak a karbantartására.³³⁷ A sajtóban megjelenő békés egyetértést tükröző beszámolók ellenére időszakosan hírt adtak antiszemita tartalmú ügyekről is. Ilyen volt az 1890-es kéthelyi vérvádügy. A helyi zsinagóga építésekor megvádolták a zsidókat, hogy az épület alapjába egy elmebeteg keresztényt temettek be. A vádaskodó szóbeszéd miatt a hitközség a hatósághoz fordult segítségért. A lefolytatott vizsgálat során a kőművesmester eskü alatt vallotta a híresztelés ellenkezőjét, majd ezt követően a balatonberényi csendőrőrs beosztottjai egy ideig megelőzés céljából rendszeresebben megjelentek a faluban.³³⁸

A politikai életben viszont még nem jött el a lecsendesedés időszaka, még hátra voltak az országgyűlési választások. Az Országos Antiszemita Párt szervezkedése Somogyban is országgyűlési mandátumokat eredményezett. Két sikeres kampányt követően a marcali kerületben 1884-ben Hertelendy Ferenc (antiszemita szimpatizáns, mérsékelt ellenzéki), míg 1887-ben Svastics Gyula (mérsékelt ellenzéki) képviselőjelöltek antiszemita programmal győztek.³³⁹ Amíg

³³⁵ Kovács Zsigmond püspök Somogyban. *Somogy*, 1885. június 16. 1.

³³⁶ CSÁNYI 1889. 333.

³³⁷ A marcali izr. nőegylet f. hó 23-án sikerült táncestetélyt rendezett. *Somogy* 1884, március 4. 2; Folyó hó 14-én élvezetes estélye volt a marcalii közönségnek. *Somogy*, 1884, április, 22. 2; CS[ányi] F[erenc]: A marcalii polgári dalkör... *Somogy*, 1884, december 9. 2; Marcaliból... *Somogy*, 1889, május 7. 2.

³³⁸ RÉCSEI 2005c, 96.; MZsML F 78.74. A kéthelyi zsinagóga bejárata. Képeslap.

³³⁹ Választási mozgalmak, *Somogy*, 1887. június 14. 2; Somogy megyében a választások. *Somogy*, 1887. június 21. 1–2; Egy mintaszerű (?) tanító. *Somogy*, 1887. június 28. 2; PAKSY 2018, 191, 205, 248, 253–254. A vármegyében 1884-ben még a csurgói, a lengyeltóti és a (somogy)szili kerületben, míg 1887-ben a csurgói és lengyeltóti kerületben győzött antiszemita képviselőjelölt. 1892-ben Szalay Imre és testvére, Szalay Károly függetlenségiként Lengyeltótiiban és Csurgón, harmadszorra is megőrizték a mandátumukat.

1884-ben 17 antiszemita párti országgyűlési képviselő nyert mandátumot, addig 1887-ben már csak 11, majd 1892-ben csupán négy fő, közülük kettő somogyi. A személyes és ideológiai ellentétek végül szétrobbantották az antiszemita pártot.³⁴⁰

Az antiszemita hullám időszakának bizarr, meghökkentő esetei közé tartozik a Kovács Zsigmond püspökkel az 1880-as évek közepén, még a nevezetes marcali bérmálás előtt, Oosten-dében megeset történet, amelyben egy szimplán külső jegyek alapján megnyilvánuló antiszemita támadásról volt szó. Az idős főpapot a népszerű belgiumi tengerparti fürdővárosban fekete papi öltözéke miatt verbálisan támadták meg és inzultálták utcakölykök. Kovács Zsigmond a csődület hírére megjelenő helyi rendőrtől kért erélyesen felvilágosítást. *„Első kérdésem természetesen az volt, hogy mivel voltam szerencsés magamra vonni a nagyérdemű ostendei utcai fiatalság figyelmét? A rendőr szabódik, ötöl-hatol és nagyon furán mosolyog. Kezdem erősebben vallatni. – Tudni akarom e szertelen rakoncátlanság okát! Azok a semmirekellők ne vigyék el szárazon, hogy meg mertek sérteni egy magyar püspököt! [Kiemelés az eredeti szövegben – H. M.] Erre a rendőr arca hirtelen megváltozott s kiegyenesedve előttem, tisztelgett. Azután némán mutatott rá a lábamra. Nem értettem. A rendőr bocsánatomat kérve a vakmerőségéért, végig húzta kezét a száraz csizmámon. – A hosszú kabát alatt – mondá – ilyen csizmát csak muszka zsidók hordanak itt. Monseigneur azok a gaminek zsidónak nézték.”* Ágai Adolf az esetet hallva sommásan megjegyezte, hogy a kegyelmes úr csak fél óráig volt zsidó és mennyi keserűség érte. *„Míg mi zsidók innen-onnan kétezer esztendő óta folytatjuk ezt a mesterséget.”*³⁴¹

Komlós Aladár a zsidókat ért hirtelen jött negatív impulzusokról, ezen időszak érzésvilágáról pedig így írt: *„Hogyan hatott Tiszaeszlár a zsidókra? Mint ahogy a negyvenes évekbeli mámoros optimizmusukra a szabadságharc és az 1861-es országgyűlés csalódást hozott, úgy az emancipáció utáni boldog álmukra is hamar elkövetkezett az ébredés. A rajongó beolvadási törekvéseket mind 1848-ban, illetve 1861-ben, mind pedig 1882-ben hideg zuhannyal öntötte nyakon a zsidóellenes valóság. A megpróbáltatás ideje elsősorban karakterpróba. Most is így volt. A dacra hajló zsidók dacosabbak lettek, a megalkuvók még megalkuvóbbak. A hangosak hangosabbak, a némák némábbak, mint előbb.”*³⁴²

³⁴⁰ GYURGYÁK 2001, 321–322.; PAKSY 2018, 262–264.; SZABOLCSI 1993, 52.

³⁴¹ Ágai Adolf az egyik előadásában az örök zsidó témáját járta körül. Ebben idézte meg Kovács Zsigmond püspök alakját, akitől egy marienbadi üdüléskor hallotta a fent idézett történetet. Dr. Ágai Adolf: Az örök zsidó. *Egyenlőség*, 1897, február 7. Melléklet, 4. Idézi még: ÁGAI 2010, 214–216.

³⁴² KOMLÓS [é.n.], 161.

3.2.8. Két rabbibeszéd a magyarosodásról és a zsidóellenességről

Marczali Mihály újévi beszéde 1882. szeptember 14-én hangzott el a marcali templomban. Ebben vélhetően a szeptember 12-i kaposvári antiszemita gyűlés hírére, az ott megfogalmazott állításokra reagált. Komlós Aldadár szavaival élve, Marczali mint rabbi és iránymutató személyiség a „*hangosabbak*” csoportja közé állt.³⁴³ A beszédet a főrabbi három részre tagolta. Az elsőben a zsidók elleni harcról, a védekezés lehetséges erkölcsi fegyvereiről beszélt; a másodikban a zsidók helyéről a világban, Izrael elrendeltetett szerepéről; míg a harmadikban a védekezés további eszközeiről és a bizakodásról szólt. Amint a rabbi a szöveg elején megfogalmazta: „[...] *irigyeink, rosszakaróink hazug beszédei a tudatlan tömegnél hitelre találtak és a közvélemény már-már pálcát tör felettünk*”.³⁴⁴ Állítása szerint mindez egy olyan harc kezdetét jelenti, amelyben az ellenséges törekvések számos alakban támadhatnak: „*a babona, a balítélet, a vakbuzgóság, a kenyérírigy, a rágalom és a rosszakarat*” formájában.³⁴⁵ Így felvetődhet a kérdés a hívekben, hogy elpártoljanak-e a hazától, amelyben a rágalmazók is laknak, „*kik elég arcátlanul honfiaknak, honatyáknak nevezik magukat*”. (Név nélkül ugyan, de Istóczy Gyözőre és Ónódy Gézára utalhatott.) Marczali Mihály a továbbiakban Dávidot idézte: „*Legyen fegyverünk, mellyel ellenségeinkkel szembe szállhatunk, azaz erényesség.*” A prédikációban külön kiemelte az oroszországi hitsorsosok helyzetét is. A külső javak birtoklása az antiszemitákban irigységet, gyűlöletet és rágalmakat vált ki.³⁴⁶ Azokra a vádakra, amelyekben a zsidók hazaszeretetét kérdőjelezzik meg, Kölcsey Ferencet idézve felelt: „*»A haza minden előtt!« legyen jelszavunk. [...] Mutassuk meg, hogy ha a vallási szertartásokban különbözünk is az ország más hitfelekezeteitől; azért karonfogva járunk a magyar nemzetiséggel ott, hol szeretett hazánk dicsősége, nagysága és fennállása kívánja.*”³⁴⁷ Az egyik közismert vád a zsidók uzsorával kapcsolatos tevékenysége volt, amely ellen a főrabbi a Talmud parancsát idézte a híveinek: „*»Ne uzsoráskodj!« a nemzsidó irányába*

³⁴³ A kiadott beszéden a pontos dátumot nem tüntették fel. Az időpont beazonosításához lásd FINÁLY 1881, 282.; KOMLÓS [é.n.], 161.

³⁴⁴ MARCZALI Mihály 1882, 6.

³⁴⁵ MARCZALI Mihály 1882, 3.

³⁴⁶ MARCZALI Mihály 1882, 6.

³⁴⁷ MARCZALI Mihály 1882, 7.

is kell gyakorolnunk; a nemzsidó szegényeket és betegeket épen úgy mint a zsidóéit kell ápolnunk.”³⁴⁸ A főrabbi a beszéd második részében arról beszélt, hogy ha egy zsidó követ el bünt, az egész hitfelekezetet bemocskolják és becsmérlik majd miatta. Izraelt nem előjogokkal, hanem kötelességekkel ruházta fel a Mindenható. A kiválasztott népnek mintaképpé kell válnia, amint a bölcsek hangoztatták: „Minden izraelita felelős a másik tetteiért. Az egyes felelős az egész hitfelekezetért és az egész hitfelekezet felelős az egyesek cselekedeteiért.”³⁴⁹

Az újévi beszéd harmadik részében Marczali Mihály felhívta a hívei figyelmét, hogy az Istenbe vetett legfőbb bizalom mellett erős páncélt jelent a „minden előítéletől ment jóságos királyunk”, valamint a felvilágosult magyar kormány. „Bízhatunk a magyar nép józanságába és igazságszeretetébe is, melynek közepette századok óta a legjobb viszonyban és békében élhetünk.” Marczali Mihály a rosszakarókat, rágalmazókat nem a magyar néphez tartozóknak tekintette, „bujtógató elleneik ereiben, ha genealógiájukat kutatnók, nem magyar vér folyik”.³⁵⁰ Összegzésként Mózes 4. könyvének 4. fejezetét idézte a főrabbi: „Csak Istenhez, erényhez és a hazához ragaszkodjatok, akkor nem kell félnetek a föld népétől”.³⁵¹ A beszéd elhangzása idején a marcali zsidók ugyan nem voltak közvetlen fizikai veszélyben, ezért annak tartalma a távol tevékenykedő antiszemita honatyák és uszítók ellen irányult. Amilyen röviden szólalt meg Marczali Mihály az uzsorával kapcsolatban, annál hosszabban tért ki a hazafiság ügyére. Végezetül az uralkodóba, a magyar kormányba, sőt az egész magyar népbe vetett bizalmát hangsúlyozta. A beszédet a zsidók és Izrael kiválasztottságának, küzdelmeinek a felidézésével, valamint Dávid király zsoltárával zárta.³⁵² **(Lásd a mellékletek 6. számú dokumentumát a 426–432. oldalon.)**

Marczali Mihály beszédéhez hasonló példaként említhető Kohn Sámuel pesti rabbi 1880. szeptember 6-án elhangzott újévi beszéde.³⁵³ Az azonos és eltérő jellegzetességek, hangsúlyok összevetésével jobban megismerhetjük a magyarországi rabbikar tagjainak a megerősödő antiszemita közhangulatra és támadásokra adott válaszát.³⁵⁴ Kohn Sámuel szintén három részre

³⁴⁸ MARCZALI Mihály 1882, 7.

³⁴⁹ MARCZALI Mihály 1882, 8–9.

³⁵⁰ MARCZALI Mihály 1882, 9–10.

³⁵¹ MARCZALI Mihály 1882, 11.

³⁵² MARCZALI Mihály 1882, 9–11.

³⁵³ KOHN 1880, 3-10.; ÚJVÁRI 1929, 494–495.; KOMORÓCZY 2015, 469.

³⁵⁴ Lásd erről még Hoffman Mór (1843–1916) a nagykanizsai állami polgári iskola tanárának és a *Zala* című politikai hetilap szerkesztőjének *A semiták és antisemiták* (Franklin Társulat bizománya, Budapest, 1883.) című könyvét. KOMORÓCZY 2015, 481–495.

tagolt beszédének bevezetőjében felhívta a hallgatósága figyelmét a zsidógyűlölet feléledésére. „*S ez veszély felekezetünkre nézve, melynek üdve, jövője ahhoz van kötve, hogy a nemzettel kezét fogva s egy értelemmel haladjon, és magyar [kiemelés az eredeti szövegben – H. M.] zsidósággá válják egészen és igazán, [...].*”³⁵⁵ Kohn Sámuel a beszéd első részében történeti kontextusba helyezi a zsidógyűlöletet, amelynek „*Magyarország határai a középkorban nem egy ízben hatalmas gátat képeztek*”. Állítása szerint csak ott burjánzott el, ahol nem magyarok laktak. Számos olyan zsidóbarát irodalmi alkotásra utal, amelyekben a „*magyar írók, papok s világiak, szót emeltek a jogtalan zsidó mellett, [...].*” De zsidóként és honpolgárként a rabbi kettős fájdalommal kénytelen megállapítani, hogy a külföldről becsempészett zsidógyűlölet miatt az évezredes jó viszony hanyatlófélben van.³⁵⁶ Az ünnepi beszéd második részében azt ajánlja a közösséget támadók vádjai ellen: „*A legjobb czáfolat: a derék tett.*” Kohn rabbi szerint az ugyan igaz, hogy sokan vannak, akik még nem magyarosodtak, de a nem magyar népek között a leggyorsabban a zsidók váltak magyarrá. Egyes vidékeken pedig csak ők a magyarosodás képviselői és terjesztői manapság is. Összefoglalásként azt írja: „*[...] a hazai zsidóság rövid idő múlva egészen magyar lesz, s pedig annál hamarabb, minél kevesebb lesz az ököl, melyet ellene emelnek, és minél több a testvéri kéz, melyet barátságos szorításra feléje nyújtanak*”.³⁵⁷ Arra a vádra, hogy a zsidó nem szeret dolgozni, azt ajánlja híveinek, hogy ellenpéldaként kell felhozni a zsidó hordárt, a napszámost, a tutajost, a kézművest, a katonát és a rendőrt. Nem tartja jó gyakorlatnak, hogy egyes szülők gyermekeiből csupán értelmiségieket kívánnak nevelni, „*kik értelem ítélet nélkül, erőnek erejével csupán csak embereket akarnak csinálni gyermekeikből. Ez csak szellemi proletáriátust nevelhet, mely nekünk nem dicséretünkre, a társadalomnak pedig kárára válik.*” Kohn Sámuel szerint: „*több zsidó mesterember kell! Nincs még elég!*” A társadalom és gazdaság fontos szereplői továbbá a zsidó földbirtokosok, a bérlők és a gazdatisztek, akik a gondatlanul eltékozolt „haza szent földjét” megszerzik és művelik. Kiemeli, hogy „*zsidó földművelőket óhajtának én, olyanokat is, akik az eke után járnak, szántanak s aratnak. Ha a mezei munkától hosszú századokon át elszoktattak benneteket; szokjatok most ismét hozzá!*” Kohn szerint a zsidók elleni támadásokban rendszeresen felbukkanó „*égbekiállító vád*” az uzsora volt, és ezt a vádat részben el kell ismernie a közösségnek. Ugyanakkor egy zsidó

³⁵⁵ KOHN 1880, 3–4.

³⁵⁶ KOHN 1880, 4–7.

³⁵⁷ KOHN 1880, 7.

uzsorásra, ki a közössége szégyene, száz becsületes zsidó esik. „Mert az még hitünket is beszennyezi, szégyent hoz felekezetünkre, megvetést és gyűlöletet mindnyájunkra” – írta.³⁵⁸

Kohn Sámuel beszédében – hasonlóan Marczali Mihályéhoz – a magyarosodási és az uzsorával kapcsolatos vádak felemlítése és megcáfolása a központi gondolati szál. Mindketten a magyar hazafisággal kapcsolatos konkrét kijelentéseket tettek: „A haza minden előtt!” (Marczali); „a haza szent földjéhez” (Kohn). Lényeges különbség a két beszéd között, hogy Kohn rabbi részletesen szólt a zsidógyűlölet nemzetközi elterjedéséről, a zsidó polgár hasznos szerepeiről, sőt még konkrét javaslatokat is megfogalmazott. Kárhóztatta a zsidók tömeges tanulását, inkább a földműveléshez való ismételt „hozzászokást” óhajtotta. Amíg Marczali a hitbéli tökéletesedést, az erényességet fegyverként ajánlotta a híveinek, addig a pesti hitközség rabbija a társadalmi-gazdasági hasznosság további útjait javasolta a közösségének.

Az egyik leglényegesebb eltérés, hogy Marczali Mihály a támadások elleni védelmet az uralkodótól és a kormánytól várta el, míg Kohn Sámuel az elsők között tett burkolt szemrehányást a kormányzat felé, amikor arról beszélt, hogy nincsen senki, aki a nemzet vagy a törvényesség nevében tiltakozzon az antiszemita izgatás ellen. (A beszéde végén ugyanakkor áldást kért az uralkodóra, a nemzetre, a fővárosra, oltalmat pedig a hitközségére.)³⁵⁹

A kormányzat viselkedésével kapcsolatos ellenérzésekre további példaként említhető Neumann Ede nagykanizsai rabbi írása, amely az antiszemita hullámot követően, 1883. november 18-án jelent meg. Ebben a rabbi kijelentette, hogy a közelgő választások miatt és az antiszemiták győzelemhez szükséges szavazatainak megszerzése érdekében a Tisza-kormány „szemet hunyó” magatartást folytat. Megfogalmazása szerint: „[...] vajjon támogathatunk-e olyan pártot és kormányt mely nem nyújt elég garanciát a magyar zsidóság élet- és vagyónbiztonsága ellen irányult antiszemita merényletek megtorlása körül, [...] mely hirdeti szóval a jogegyenlőséget, tényleg pedig a zsidók társadalmi állásának elszigetelését készíti elő [...]”.³⁶⁰

Marczali Mihály beszédének utótörténetéhez hozzátartozik az új marcali zsinagóga felépítésére 1892-ben megindított gyűjtés. Az adakozás lassan haladt, ezért a beszédet 1892 és 1902 között másodszor, a jelenlegi tudásunk szerint 1902-ben harmadszor is kiadták. Berger Miksáné

³⁵⁸ KOHN 1880, 7–9.

³⁵⁹ „»Körültekintek, és nincsen aki segítene; megdöbbenve állok, és nincsen aki támogatna [Jes. 93. 5.]«; nincsen ki a nemzet, vagy csak a törvény nevében tiltakoznék e közveszedelmes izgatás ellen.” KOHN 1880, 6.; KONRÁD 2019, 96–97.

³⁶⁰ Dr. N[eumann Sándor]:. Somogy megye. Egyenlőség, 1883. november 18. 1–2.

Marczali Johanna, a főrabbi leánya nyomtatta ki, hogy annak a bevételéből a templom- és az iskolaépítési alapot gyarapítsák. (A templom végül csak 1906-ban készült el.) Berger Miksáné a kiadói előszóban így fogalmazott: „*E művecske közrebocsátásával szolgálatot vélek tenni hazámnak, felekezetemnek és hitközségemnek. [...] Zsidó nők, mindenütt és mindenkor csak az lebegjen szemeitek előtt: »Istenért és a hazáért!*»³⁶¹

3.2.9. Egy konzervatív somogyi országgyűlési képviselő zsidóképe (1883)

A romboló tömeget alkotó, jellemzően marginális társadalmi csoportokhoz tartozó személyek zsidókról alkotott képe a felbujtó, antiszemita szövegeken alapult, valamint további mozgatórugót jelentett az alkohol és a pénz. A vármegyei elitezhez tartozók zsidóképéről viszont sokkal pontosabb leírásokat találhatunk. Marczali Mihály újévi beszédének háttéréhez hozzátartoznak a keresztény elit azon megnyilvánulásai, amelyek némileg ellentmondásos módon közvetítették a zsidók melletti kiállását. Ilyen személy volt a nagy formátumú somogyi országgyűlési képviselő, reformkori konzervatív követ, a képviselőház elnöki tisztségét 1869–1872 között betöltő Somssich Pál (1811–1888).³⁶² Álláspontja egy, a Somogy 1883. szeptember 18-i számában megjelent írásban látott napvilágot.³⁶³ A csurgói választókerület lakosaihoz szóló, a zsidó újév napjaival egybeeső és az augusztusi antiszemita támadássorozatot követő beszédében így fogalmazott: „*Mi a zsidóság anyagi gyarapodásának titka? A zsidó józan, nem dorbézol, nem kocsmáz, nem pazarolja el szerzett vagyonát haszontalan korhelyiségekre, de dolgozik ésszel, azután munkája gyümölcsét megtakarítja s míg ez nem növekszik annyira, hogy a kényelmesebb életre is módot nyújthat, addig nélkülöz következetesen, és nem retten vissza semmi sanyarúságtól, fáradtságtól, sőt míg kell, határozottan megtagad magától minden költséges kényelmet; hogy pedig munkája gyümölcsöző, azaz ésszerű legyen, nevelteti és taníttatja gyermekeit, nevelteti vallásosságban, taníttatja a szükséges tudományokban és hozzászoktatja ideje korán a nélkülözések minden neimeihez; a zsidó, még ha vagyonos, sőt gazdaggá lett is – egyes ritka eseteket kivéve – mindig*

³⁶¹ MARCZALI Mihály 1902, 5.

³⁶² Somssich Pál politikusi szerepére vonatkozólag lásd: DÉNES 1989, 129–132, 171–172, 175.; A teljes életrajzát, amelyben azonban nem esik szó az antiszemita hullám idején vállalt szerepéről lásd Véssey Lajosné munkáját: VÉSSEY 1944.

³⁶³ Valószínűleg Roboz István írta a név nélkül megjelent vezércikket. Olajág a nagy emberek kezében. Somogy, 1883. szeptember 18. 1.

takarékos, gondos családátya s előrelátó józan számító – a zsidó együtt tartó, a hol egyesek ereje nem képes eredményekre hatolni, ott egyesült erővel törekszik célra érni, így alapít szegényei, árvái, némái, vakjai számára intézkedéseket, alapít jeles iskolákat, áldozik szertartásának díszes, legalább tisztességes fenntartására stb. Íme, ezen úton, ezen eszközökkel gazdagodott és gazdagodik a zsidóság – előttünk tehát az élő példa.”³⁶⁴ Somssich Pál hangot adott továbbá annak is, hogy a zsidóság elleni panaszok nem a közösség, hanem a tőkés túlkapásai ellen irányultak, valamint „vannak olyan panaszok is, melyek különösen a zsidóságra és ennek azon exkluzivitására, azon kasztszerű elszigetelésére vonatkoznak”. A képviselő szerint kívánatosak lennének reformok a zsidók közösségeiben, mert ha az elzárkózásukat fenntartják, akkor az egyenjogúsításuk kivívására „a legszabadelvűbb törvények se erőszakolhatnak, csakis a közvélemény szankciója nyújthat” hathatós segítséget.³⁶⁵

Amíg a *Somogy* lapban Kossuth Lajossal és Kovács Zsigmond püspökkel egyenrangú pozitív példaként említették Somssich Pált, addig a neológia vezérlapjában, az *Egyenlőség*ben egészen másként írtak a csurgói beszédről. A vezércikk szerzője kiemelte, hogy a somogyi képviselő az elsők között nyilvánult meg, de sajnálattal állapította meg, hogy a zsidók már egy éve várják, hogy a magyar szellem vezérei az antiszemita gyűlölet ellen fellépjenek. Somssich Pállal kapcsolatban pedig így fogalmazott: „Fájdalmasan érintett főleg a tapasztalat, hogy a szabadelvűség egyik legkiválóbb zászlóvivője más indokot nem talált az antisemita mozgalom elítélésére, mint hogy »Európa nem tűrné, hogy 700 000 embert megöljenek vagy vagyonuktól megfosztva kiűzzenek«.”³⁶⁶ A cikkszerző kritizálta Somssich azon vélekedését, hogy ha a hazai zsidóság kiváló és erényes, „élő példa”, akkor a képviselő miért is szólította fel a keresztényeket, hogy ne náluk vásároljanak. Egyszersmind a hazafiságot is megtagadják ezzel a zsidóktól, pedig „hazafiság tekintetében e honnak bármely fiával kiálljuk az összehasonlítást”. Somssich azon megjegyzését, hogy az üzérkedés a zsidók között nagyban elterjedt, az *Egyenlőség* szerzője így utasítja el: „Isten, Trefort, és Pauler urak a megmondható, hogy a zsidó fiataltság örömeztöbb adná

³⁶⁴ Olajág a nagy emberek kezében. *Somogy*, 1883. szeptember 18. 1.

³⁶⁵ Olajág a nagy emberek kezében. *Somogy*, 1883. szeptember 18. 1; GYURGYÁK 2001, 86–87. A somogyi képviselő még 1881 júniusában a galíciai menekült zsidók ügyében beadott Szatmár vármegyei kérvény országgyűlési tárgyalásakor vérvád emlegető Ónódy Géza képviselő után a felszólalásában úgy fogalmazott, hogy a vérvád hazugság. Emellett hozzátette, hogy Oroszországban pedig azért üldözik a zsidókat, sőt már a németeket és lengyeleket is, mert „egy oly országban, ahol rossz kormányzat folytán a nyomor, a szegénység napról napra nagyobb mérvben terjed, azon szegény ember nem keresi az eredeti okot”, hanem rátámad a vagyonosra. Ezzel mintegy megsemmisítette az előtte felszólaló antiszemita képviselő állításait.

³⁶⁶ Válasz Somssich Pál országos képviselő urnak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 1.

*magát a közhivatalnoki pályára, ha a folyamodásoknál a születési bizonyítványra és a keresztlevélre olyan nagy súlyt nem fektetnének.*³⁶⁷ A lapszám következő cikkében egy másik szerző azt írta, hogy nem kérnek a zsidók Somssich dicshimnuszából. A képviselő őket jobbnak tekinti másoknál, hiszen, *„se nem jobbak, se nem rosszabbak a nemzet többi fiainál; van közöttük takarékos és pazar, gyarapodó és tönkrement, tunya, tehetetlen épp úgy, mint szorgalmas és élelmes ember, szóval semmivel sem különböznek a más ember fiától”*. Végül kifejtette, hogy ha a tőke túlkapásai miatt a zsidó kereskedők és kézművesek bojkottját kívánják, inkább emancipálják a munkásokat. *„A felekezeti védvám nem vezet célhoz, mert a tőke nem felekezeti.*³⁶⁸

³⁶⁷ Válasz Somssich Pál országos képviselő urnak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 2; Lásd bővebben, KONRÁD 2014, 113–118.

³⁶⁸ - ó: A tőkeuralom és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 3–4.

4. A zsidók és az izraelita hitközség Marcaliban (1889–1920)

4.1 Bevezetés

Az 1867-es egyenjogúsítást követően a zsidók számára még egy jogi ügy rendezése maradt vissza, ez pedig az izraelitáknak a többi magyarországi felekezethez hasonló teljes jogú vallási közösségként való elismerése (receptió).³⁶⁹ A neológ zsidóság képviselői már 1869. február 22-én az Egyetemes Gyűlésen indítványozták, hogy a gyűlés felirati javaslatot küldjön Eötvös József miniszterhez. Kérték tőle, hogy kezdeményezze az országgyűlésben a zsidó vallás törvényesen bevett vallássá nyilvánítását. Eötvös ugyan támogatta ezt a törekvést, ám mindezt átfogó vallásfelekezeti reform keretében kívánta rendezni. Ugyanekkor az ortodox zsidók és a katolikus egyház ellenállása miatt ennek a kérdésnek a rendezése hosszú időre lekerült a közéleti napirendről. (Az ortodoxok az autonómiájukat féltették, a katolikus egyház pedig hallani sem akart a zsidók bevett vallásként való elismeréséről).³⁷⁰ A 19. század utolsó harmadában a többségnek a zsidókkal kapcsolatos viszonyát, sőt a zsidóknak az önképéről szóló vitáját meghatározta a zsidók másik elnevezésének, az izraelita szónak a hivatalos formulákban való 1889-től kötelezővé nyilvánítása. Ez az elnevezés az 1930-as évekig, a zsidótörvényekig megmaradt.³⁷¹ 1892 januárjában a neológ értelmiség egy csoportja Vázsonyi Vilmos receptiós mozgalma alapozva ún. receptiós bizottságot hozott létre. Kérvényüket a neológ hitközségek is támogatták. A törvénytervezetet 1893. április 26-án Csáky Albin kultuszminiszter nyújtotta be az országgyűlésnek, majd 1894 júniusában a képviselőház elfogadta, ám októberben a felsőház 109:103 arányban elutasította. A törvénytervezet ellen foglalt állást a katolikus, ortodox egyházi méltóságok, az örökös főrendek nagyobb, míg a kinevezett rendek kisebb része. A képviselőháznak visszautalt tervezetet az újra elfogadta, majd az újabb felsőházi elutasítás miatt 1895. április 23-án immár harmadszor kellett

³⁶⁹ ÚJVÁRI 1929, 733; KATZBURG 1999, 101–115; GYURGYÁK 2001, 70–75.

³⁷⁰ GYURGYÁK 2001, 67.; KATZBURG 1999, 107–111.

³⁷¹ KOMLÓS [é.n.], 162–163. Komlós Aladár irodalomtörténész, a zsidó szellemtörténet-írás jeles alakja, összefoglaló könyvében a zsidó megnevezés mellett a 19. század végén feltűnt és elterjedt izraelita elnevezésről is írt. Véleménye szerint a tisztaeszlári (1882) vérvádpert követően a zsidó név „*túlságosan megtelt a gyűlölet és megvetettség tartalmával, csakhamar mozgalom indult a kiküszöbölésére.*” A Magyar Zsidó Szemle hasábjain 1889-től megindult egy vita a zsidó szó kiváltásáról. Ebben a számos hozzászóló által felvetett mózesvallású önmegnevezés mellett az izraelita merült fel, amelynek ősi, a babilóniai száműzetés előtti eredetét emelték ki. A vita hatására 1889-ben a kultuszminiszter kötelezővé tette az izraelita elnevezés használatát. Komlós megfogalmazásával: „*a „zsidó” szó túlságosan hangos volt és rikító, az »izraelita« illedelmes, halk és aránylag finom.*”

ismételten beterjeszteni. A képviselőházi támogatást követően 1895. május 16-án a végső változatról szavazó felsőházban 96:96 arányban szavazategyenlőség alakult ki, és végül a felsőházi elnök, báró Vay Béla „igen” szavazata döntött. A törvénytervezet részleteiről egyesével szavaztak a képviselők. Az öt paragrafusból így a másodikat utasították csak el, amelyben az áttérés szabadságát szabályozták. Erről a kérdésről végül a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLII. törvénycikkben döntöttek. Mindezek folytán az izraelita felekezet elnyerte a bevett vallások között a helyét, lehetővé vált a zsidók és keresztények közötti, felekezeti vegyes házasság és a keresztények betérése a zsidóságba. Ugyanakkor a felekezeti autonómia megadása elmaradt, mert azt a neológ és ortodox szervezeti kettéválás felszámolásához kötötték. Ezek a törvényi keretek hozzájárultak az asszimiláció már zajló folyamatának a kiteljesedéséhez és gyorsulásához.³⁷²

A magyarországi zsidók létszáma 1869-ben 542 000, míg 1910-ben már 909 000 fő volt, ami a teljes lakosság 5%-át jelentette. Az 1880-as években a közbeszédben megjelenő keletről történő bevándorlás, ami a korabeli antiszemita publicisztikák visszatérő hivatkozási eleme volt, valójában nem volt olyan méretű, amint azt a kortársak vélték. A zsidók keletről zajló és Amerikába tartó migrációs folyamatának csak közbeeső állomása volt Magyarország.³⁷³ A többségében ortodox és kisebb részben haszid zsidók közül – 1880 és 1930 között – nagyjából 120 000 fő telepedett le az országban. A belső vándorlásukat jellemzi, hogy 1891 és 1900 között 50 000 fővel nőtt Budapest zsidó lakossága. (Az ortodoxok a tradicionális öltözködésük és vallási szokásaik miatt tűntek fel jobban, mint az akkulturáció és az asszimiláció között különböző szinten álló hitsorsosaik.) Budapest zsidó lakossága 1840 és 1910 között 19,7%-ról 23,1 %-ra nőtt, s a vármegyeszékhelyeken is hasonló változást figyelhetünk meg: például Debrecen (6,1-ről 9,1%-ra), Kassa (10,9-ről 15,2%-ra) esetében. Amíg 1840-ben – elsősorban a korlátozó intézkedések miatt - a zsidók kevesebb mint 20 %-a élt városokban, addig a dualizmus csúcsán, 1910-ben több mint 50%-uk.³⁷⁴

1910 körül a vidéki zsidó hitközségek mélyen beintegrálódtak a helyi társadalmakba. A zsidó polgárok a települések vezetésében – jellemzően a legtöbb adót fizető (virilis) képviselőként –, az egyesületek életében, a szociális és jótékonyági munkákban egyaránt tevékenyen

³⁷² GONDA 1992, 322.; GYURGYÁK 2001, 69–75.; KATZBURG 1999, 111–115.

³⁷³ Lásd KONRÁD 2018, 31–60.

³⁷⁴ GYURGYÁK 2001, 76–79.

résztvettek. A helyi gazdasági élet színterein, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, az iparban és a pénzügyekben a modernizáció képviselőiként tevékenykedtek. Az ortodoxok szintén részt vettek a gazdasági életben, de a hagyományos vallási kereteikből ki nem lépve tartották a megfelelő távolságot az asszimilációs kihívással, egyben a modernizációval szemben.³⁷⁵ A dualizmus integrációs és asszimilációs sikereinek ellenpontjaként ebben a korszakban erősödött meg az antiszemitizmus, és vált a modern sajtó révén könnyen mozgósítható szavazókat hozó, parlamenti mandátumokat eredményező erővé is.

Az 1851-ben bevezetett új hitközségi rendszerrel, a két tanító által működtetett elemi iskolával, a számos jótékony egyesülettel és a magyarosodást hirdető főrabbi tevékenységével a marcali izraelita hitközség Somogy vármegye második-harmadik legnépesebb anyakönyvi kerületi központjává vált. Ugyanakkor az ország más hitközségeihez hasonló problémák – mint a kevés vagyonos adózó hitközségi tag, a sok faluból álló kerület, a megüresedő rabbiszék megfelelően képzett utódrabbival való betöltése, a rendszeres kántorhiány, a romló állagú zsinagóga fenntartása – is jellemezték a helyi közösséget. Az emblemikus szerepű Marczali Mihály főrabbi halálának éve és az 1920 között született forrásokból viszonylag részletesen megismerhető a hitközségi élet.

4.2 A hitközséget szolgáló rabbik 1889 és 1915 között

4.2.1 Bevezetés

A 19. század közepétől a marcali izraelita anyahitközség legjelentősebb rabbija Morgenstern/Marczali Mihály volt. Tevékenységének idején a negyven fős közösség majdnem 350 főre nőtt. A zsidók és a település lakosságának többségét alkotó keresztények együttélését általában gyümölcsöző közéleti, kulturális és jótékonyági kapcsolat jellemezte.³⁷⁶ 1887-ben a hitközségi rendszer országos rendezése során a Somogy vármegyei járási székhelyeken működő

³⁷⁵ KATZBURG 1999, 116–120.; GYURGYÁK 2001, 80–85.

³⁷⁶ Morgenstern/Marczali Mihály életére vonatkozólag lásd: HUSZÁR 2019. 19–47.

hitközségeket is anyakönyvi kerületi központtá szervezték át. Marcalihoz a *holokauszti*³⁷⁷ mintegy negyven faluból álló, fiókhitközségek és szórvány közösségek alkotta kerület tartozott.³⁷⁸ A főrabbi halálával viszont új korszak köszöntött be nem csak a marcaliak, hanem a magyar zsidó közösségek életében is. A Morgenstern/Marczali Mihály korosztályához tartozó, a magyarosodás első generációs neológ rabbijainak képzését még a vándorlás éve alatt *bócherként*³⁷⁹ elsajátított tradicionális, egy-egy emblematikus rabbihoz köthető jesiva képzés jellemezte. Némi külföldi tanulmányi idő és a protestáns iskolázottság is alakította a műveltségüket. A 19. század utolsó harmadától, a rabbiképző létrejöttével a neológ rabbik már egységes tanulmányi rendszerben, kiegészítő egyetemi bölcsészdoktori végzettséggel léptek ki az oktatás világából és vállalták az eltérő pénzügyi lehetőségekkel rendelkező hitközségek rabbiszékeiben a hívek szolgálatát. A dualizmus prosperáló időszakának csúcsán, nagyjából a 20. század fordulóján azonban több helyen, így Marcaliban is nehezen sikerült csak rabbit találni, aki pedig vállalta a szolgálatot, néhány éven belül nagyobb és gazdagabb közösségekhez pártolt el. Ezért múltak el évek, évtizedek rabbi nélkül, helyettesítéssel, még olyan időben is, amikor a már 400 fős közösség új templomot épített.

4.2.2 Dr. Klein József főrabbi

Marczali Mihály halálát követően két évig nem tudták betölteni a rabbiszéket, csak 1891-ben sikerült meghívni a rabbiképzőt frissen befejező rabbidoktort, Klein Józsefet,³⁸⁰ aki 1866. november 30-án született Gyöngyösön (Heves vármegye). Az édesapja tanító volt. 1880 és 1890 között végezte el a rabbiképzőt, 1889-ben pedig a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarán doktorrá, majd 1890-ben rabbivá avatták.³⁸¹ Még ez év augusztusában a marcali rabbiszékre jelentkező 24 éves fiatalembert a hitközség vezetése először Marczali Henrikhez irányította, aki

³⁷⁷ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 400. oldalon.

³⁷⁸ Jegyzék. *Magyar Zsidó Szemle*, 1887. 50–51. Az ekkor megjelent lista szerint a vármegyében a rabbiszékek helyzetével kapcsolatban nehézségek mutatkoztak. Teljesen betöltött elnöki tisztség és anyakönyvvezetői rabbiszék volt Marcaliban (dr. Mitzger Miksa, Marczali Mihály rabbi), Szigetváron (Blau Bernát, dr. Klein Gyula rabbi), Tabon (Deutsch Mátyás, Breuer Vilmos rabbi), Drexler Bernát rabbihelyettesként mint ideiglenes anyakönyvvezető dolgozott Ádándon (elnök: Politzer Miksa), míg Kaposváron az ideiglenes anyakönyvvezető Büchler Salamon vállaltanító (elnök: Schwarcz Samu), Nagybajomban pedig Schlesinger Ignác szintén vállaltanítóként (elnök: Böhm Ignác) működött. Curgón az elnöki és az ideiglenes anyakönyvvezetői tisztséget egyaránt Mayerhofer József viselte.

³⁷⁹ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 398. oldalon.

³⁸⁰ 25 rabbi. *Egyenlőség*, 1892. február 19. 8.

³⁸¹ FRIEDMANN 1927, 345; ÚJVÁRI 1929, 489; FROJIMOVICS 2008a. 23–25.

feltételezhetően kifaggatta az apja székére és Simándra is egyaránt pályázó jelöltet az alkalmasságáról. „*Marczaliból a napokban újabban kaptam értesítést, mely szerint elhatározták, hogy némi tudakozódás után körülbelül aug. 16-ára meg fognak hívni. A levelet kedden kaptam, és minthogy szerdán családi ügyben bementem Pestre, reggel kiszálltam Gödöllőn, meglátogattam a fiatal Bloch tanár urat, és megkértem, hogy ha Marczaliból kérés jön, ajánljon majd. Ő azt felelte, hogy Marczaliból mindig Marczalinak [ti. Henriknek – H. M.] írnak, aki aztán hozzá fordul. [...]* azért jónak látja, ha Pesten leszek, keressem fel Marczalit. Én azt megtettem és Marczalitól megtudtam, hogy ő kapott is már a községből kérdést. Marczali azután nyomban írt Gödöllőre és a helybeli [marcali – H. M.] hitk. elnökéhez, és minthogy mindkét helyről gyors választ kért, remélhetem, hogy még 16-ára meg fognak hívni. Beszédre már készülök” – írta Klein az augusztus 1-én keltezett levelében.³⁸² A hitközségi viszonyokat, a Marczali család tekintélyét jól szemlélteti, hogy az egykori főrabbi a már régóta nem Marcaliban lakó, ekkor még csak a budapesti gyakorló gimnázium rendes tanáráként dolgozó fiának hitközségi ügyekben – többek között még a rabbiképző tanáraival ápolt viszonya okán is – a véleménye megkerülhetetlennek számított.

Dr. Klein Józsefet 1891 márciusában fényes ünnepség keretében iktatták be a tisztségébe. Erről a *Kaposvár* című újság is tudósított. Felekezeti hovatartozástól való tekintet nélkül az egész település nagy érdeklődéssel várta, hogy ki lesz az utód. Március 8-án egy háromtagú küldöttség utazott a leendő rabbi elé Siófokra, majd Balatonszentgyörgyön egy 30 fős delegáció várta a vasútállomáson. Onnét húsz lófogattal indultak Marcaliba, ahol az izraelita templom udvarán gyűlt össze az ünneplő közönség, akiknek a nevében dr. Mayer Ignác ügyvéd, hitközségi elnök köszöntötte Klein Józsefet. Ezután istentisztelet, székfoglaló beszéd és 200 terítéses bankett következett. A vacsorán „*Marcali város és kerületének összes intelligens közönsége*” megjelent, tósztok hangzottak el prominens hitközségi tagoktól, Illés Samutól és Mayer Ignáctól. A táncmulatság pedig hajnalig tartott az akkor 3700 fős település 350 tagú zsidó közösségének örömére.³⁸³ Több mint egy év múlva, 1892 júniusában már az új kerületi főrabbi avatta fel a szomszédos település, Kéthely új imaházát és iskoláját.³⁸⁴ **(Lásd a képmelléklet 9. képét a 486. oldalon.)**

³⁸² MZsML K. 70.2.599.; Idézi: FROJIMOVICS 2008a. 23. Simánd, ma Șimand, Románia.

³⁸³ Rabbi beiktatás. *Kaposvár*, 19891. március 11. Melléklet 3.; MZsML IV/39. Dr. Klein József.

³⁸⁴ D. Mitzger T.: Templom-felavatás Kéthelyen. *Marczali és vidéke*, 1892. június 2. 2.; MZsML F 78.74. Kéthelyi zsinagóga bejárata.

Egy országos jelentőségű ügyben, egy zsidó irodalmi társaság alapításának az alkalmából a marcali főrabbi komoly szervezőszerepet viselt. A Pesti Izraelita Hitközség székházában 1893. június 15-én megtartott országos értekezleten döntöttek a szervezet elindításáról, ahol Klein József felszólalásában javasolta, hogy a társulat létrehozásába be kell vonni a vidéki közösségeket és rabbikat is, s ez a szervezet pedig a vallásos életre és a vallási ismeretekre nézve várhatóan nagy horderejű lesz. Kiemelte továbbá, hogy a marcali hitközség elsőnek karolta fel ezt az ügyet, és a továbbiakban is készséggel tevékenykedik érte. Klein főrabbi a marcali hitközség 100 forintját ajánlotta fel, és vállalta, hogy a csatlakozásra buzdító körlevelét a hazai hitközségekhez eljuttatja.³⁸⁵

A társaság létrehozásáról szóló felhívásban Klein a következőképpen fogalmazta meg a somogyi hitközség szerepvállalását: „*A példa megvan. Egy maroknyi kis község, a marcali-i [kiemelés az eredetiben – H. M.], amelynek saját vagyona nincs, tagjai adományaiból össze tudott rakni száz forintot az Irodalmi Társaság részére és kérő szózattal fordul hatalmasabb, nagyobb testvéreikhez, hogy közös erővel hordják össze az anyagot a szentély felépítéséhez. És nem képzelhetjük másként, mint hogy nem fog távolmaradni egy hitközség sem azon intézménytől, amelyből dicsőség fog áradni Isten nevének, tisztelet és fény a hazai zsidó felekezetre.*”³⁸⁶ A felhívást követő gyűjtést megelőző első beszámoló szerint az első két pártoló tag – egyaránt 200 forint összeggel – Marcali és fiókhitközsége, Nemesvid volt.³⁸⁷ A lelkes szervezőszerep ellenére Klein József szűknek érezte a somogyi hitközség világát. 1894-ben, miközben egy rangosabb, városi rabbiszéket keresett, pályázott Nyitrára és Szabadkára is.³⁸⁸ Keserűen szólt egyik levelében a vidéki viszonyokról, és arról, hogy az elmúlt időszakban volt rabbiszeminaristákkal az üres állásokat hogyan töltötték fel. „[A] rabbi a Dunántúl nagy részében inkább csak parádés ló fényes szerepét játssza inkább, mintsem a hasznos és szükséges gazdasági lóét, arról sokszor lehet a Dunántúli vidékeken meggyőződni” – áll egykori tanárának, Bánóczi Józsefnek írott levelében.³⁸⁹

Klein Józsefnek Marcali és a kerület falvainak hitéleti munkája mellett országos megemlékezéseken is akadt feladata, sőt időként az állandó rabbit alkalmazni nem tudó hitközségektől

³⁸⁵ M.F.: Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság. *Magyar Zsidó Szemle*, 1893/6. szám. 348.

³⁸⁶ Klein József: Zsidó Irodalmi Társaság és Országos Rabbiképző Intézeti Internátus, *Magyar Zsidó Szemle*, 1893/6. szám. 353.

³⁸⁷ Mezey Ferenc: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, *Magyar Zsidó Szemle*, 1893/ 10-11 szám. 537.

³⁸⁸ MZsML K. 70.2.605.; Idézi FROJIMOVICS 2008a. 24.

³⁸⁹ MZsML K. 70.2.607. Idézi FROJIMOVICS 2008a. 24.

is kapott felkérést. Ilyen alkalomnak számított az 1894-ben Kossuth Lajos emlékére rendezett országos gyászmegemlékezés somogyi eseménye. 1894. március 31-én Marcaliban tartották a megemlékezést Klein főrabbi és Weisz főkantor vezetésével. Az *Egyenlőség* beszámolójában így írt erről: „*A marczali hitközség Kossuth temetésének napján du. fél 4 órakor gyászistentiszteletet rendezett, feketével bevont zsinagógájában. Az ünnepélyen - mint tudósítónk közli - a város képviselője, az ipartestület testületileg jelente meg, és részt vettek benne a város intelligentiája, a szomszédos községek előljárói, a hitközség képviselője, a járásbeli fióhitközségek küldöttségei stb. Weisz Salamon főkantor gyászimával nyitotta meg a szertartást, melyet Klein József dr főrabbi Kossuth méltató lendületes beszéde és könnyeket fakasztó gyászimája követett. Végül a kántor gyászdala és az egész közönség által énekelt »Szózat« következett.*” Hasonló módon zajlott le a tudósítás szerint két szomszédos hitközség gyászszerterése is, április 5-én Lengyeltóti-ban, április 8-án pedig (Balaton)Bogláron. Mindkét rabbi nélküli közösség zsinagógájában a marcali főrabbi és a főkantor vezette a megemlékezés szertartását.³⁹⁰

Klein József végül csak egy év múlva tudott elmenni Marcaliból, amikor 1896 januárjában elnyerte a szabadkai hitközség rabbiállását. Ténylegesen 1896. május 3-tól dolgozott Szabadkán. Szinnyei József lexikonja szerint 1896 decemberében ár a felső-magyarországi nagyváros, Kassa nagy létszámú neológ hitközségének rabbiszékét pályázta meg sikerrel. 1897 júliusában foglalta el új hivatalát.³⁹¹ Ennek ellentmond az *Egyenlőség* 1898. február 13-i számában megjelent beszámoló, amelyben még szabadkai rabbiként írnak róla. „*Klein József szabadkai rabbit kassai hitközség tudvalevőleg hitszónokává választotta, a szabadkai hitközség azonban nem eresztette el hitszónokát és őt állásában véglegesítette. Klein József dr., akinek áldásos működése a hitközségi pártokat összebékítette, elfogadta a véglegesítést annál is inkább, mert tanítványai, kiket vallásra oktat igen megkapó módon készítették a maradásra.*”³⁹² A szabadkai közösség ragaszkodása ellenére a főrabbi valószínűleg rövid időn belül mégis Kassára ment, ahol 1914-ben bekövetkezett haláláig szolgálta hitsorsosait.³⁹³ (Öccse, dr. Klein Dezső (1874–1932)

³⁹⁰ A marczali hitközség. *Egyenlőség*, 1894. április 6. 8.; A lengyeltóti hitközség. *Egyenlőség*, 1894. április 13. 5.; A boglári hitközség. *Egyenlőség*, 1894. április 18. 8.

³⁹¹ SZINNYEI, 1899, 505–506.; LIPPE 1899, 206. *Újvári Péter* lexikonjában és *Frojimovics Kinga* adatbázisában sem szerepel szabadkai rabbiként, hanem már 1896-tól mint kassai rabbi van feltüntetve. Frojimovics teljesen elvetette a szabadkai kinevezést. ÚJVÁRI 1929, 489; FROJIMOVICS 2008a, 74, 111.

³⁹² Szabadkai hírek. *Egyenlőség*, 1898. február 13. 8–9.

³⁹³ KLEIN 1927a, 39; FROJIMOVICS 2008a. 74.

szintén a rabbihivatást választotta, ő 1899-től Siklóson, 1909-től Nyitrán, végül pedig 1926-tól Eperjesen szolgált.)³⁹⁴

4.2.3 Weisz Salamon rabbihelyettes

Marcaliban 1895-től három évig ismét nem volt állandó rabbi, ezért az 1890-es évek közepétől főkántorként szolgáló Weisz Salamon végezte a vallási teendőket.³⁹⁵ 1898-ban rabbihelyettesnek nevezték ki.³⁹⁶ 1898. szeptember 18-án emlékezetes eseményre került sor: ezen a napon Erzsébet királyné halálának alkalmából a hitközség – Münz Simon elnök előterjesztésére – jegyzőkönyvbe vette a közösség gyász felett tanúsított együttérzését, majd gyászszerbartást tartottak a templomban. „Áldott emlékére és lelki üdvéért folyó hó 18-án gyász istentiszteletet tartott, melyen Weisz Salamon rabbihelyettes, főkántor meghatott hangon, a nyitott frigyszekrény előtt Löbl Lipót tanítónak ezen gyászos alkalomra szerkesztett gyászimáját mondta, amit a halottak lelki üdvéért mondani szokásos héber ima követett” – írták a Keszthelyi Hírlapban megjelent beszámolóban. A tudósításból kitűnik, hogy a rabbihelyettes egy személyben kántor is volt, ez pedig a hitközség személyi hiányosságaira és anyagi nehézségeire egyaránt utal.³⁹⁷

Ugyanakkor örömteli, emlékezetes eseményekről szóló tudósítások is születtek. Az egyik ilyen 1908-ból arról szól, hogy a marcali – más keresztény egyesületekkel kiegészült – hitközség milyen fogadtatásban részesítette az Országos Izraelita Tanítóegyesület vándorgyűlésére érkezőket. „A vasútállomástól egyenesen a tavaly felavatott szép templomba vonultak az érkezők, ott találván a hitközség tekintélyes részét és a helyi egyesületek képviselőit. A mincha-imát Weisz Salamon főkántor gyönyörű éneke és Büchler Sándor dr. a tudós keszthelyi főrabbinak a zsidó iskolák válságos helyzetét és a zsidó tanítók feladatát kimerítően tárgyaló remek szónoklata valószínű ünnepé tették. A gyűlést az ugyancsak újonnan, egy négyholdas park közepén épült iskola egyik termében tartották.”³⁹⁸

³⁹⁴ Rabbi beiktatás. *Siklós és vidéke*, 1899. június 25. 1–3.; FRIEDMANN 1927, 345.; ÚJVÁRI 1929, 489; FROJIMOVICS 2008a, 62.

³⁹⁵ Vidéki hitközségeink gyásza. A marczali hitközség... *Egyenlőség*, 1894. április 6. 8.

³⁹⁶ LIPPE 1899, 409.; FROJIMOVICS 2008a, 86.

³⁹⁷ A marczali-i izr. hitközség... *Keszthelyi Hírlap*, 1898. szeptember 25. 4.

³⁹⁸ Az országos izr. tanítóegyesület. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 16. 9.

Egy másik alkalommal az egyik közeli hitközség jelentős ünnepéről szóló tudósításban került elő Weisz Salamon neve. 1910. július 17-én Hévízfürdőtelepen dr. Büchler Sándor keszthelyi rabbi imaházat avatott fel, ahol három kántor is részt vett: Löwinger József Keszthelyről, Weisz Salamon Marcaliból és Goldstein Gyula Lengyeltótiból.³⁹⁹ Az esemény időpontjában Weisz Salamon már csak főkántorként szerepelhetett, mert pár nappal korábban sikerült megválasztani rabbihelyettes utódját, dr. Enten Manót. Weisz Salamon későbbi életútjáról jelenleg nem ismerünk további forrásokat, így nem tudjuk, hogy mi lett a sorsa.

4.2.4 Dr. Enten Manó főrabbi

A Pécsi Napló 1909. május 9-i számában megjelent egy írás a vallás- és közoktatási miniszternek Somogy vármegye alispánjához küldött leiratáról, amelyben kifogásolta, hogy számos anyahitközségben nincs megfelelő képzettséggel bíró anyakönyvvezető rabbi, de azi előfordul, hogy egyáltalán nincs rabbi. Csurgó, Lengyeltóti és Barcs mellett Marcalit is felsorolta, majd kijelentette, hogy ha hat hónap múlva sem lesz rabbi vagy rabbihelyettes, akkor visszaminősítik az anyahitközséget vagy másik anyahitközséghez csatolják fiókhitközségként.⁴⁰⁰ Ezt elkerülendő a marcali hitközség vezetése 1910-ben újra meghirdette a rabbiállást, amelyre július 10-én választották meg az – 1886. július 10-én Berzevicen (Sáros vármegye) született dr. Enten Manót (1886–1944), aki közép- és felsőfokú teológiai tanulmányait 1900 és 1910 között a budapesti rabbiképzőben folytatta, majd 1909-ben kitüntetéssel végzett a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarán, ahol doktori címet szerzett.⁴⁰¹ A hitéleti feladatokon kívül a település közoktatásában is aktívan részt vett, így például a Polgári Leányiskola Egyesület titkári posztját viselte, és 1912–1915 között az iskolában tanított.⁴⁰² 1912-ben eljegyezte, majd feleségül vette a kisszebeni

³⁹⁹ Templomavatás. *Egyenlőség*, 1910. július 24. 10.; Lásd erről SZARKA 2000. 17.

⁴⁰⁰ Somogyi anyahitközségek képesített rabbik nélkül. *Somogyvármegye*, 1909. május 7. 4.; Hitközségek rabbi nélkül, *Pécsi Napló*, 1909. május 9. 4.

⁴⁰¹ A marczali-i izraelita hitközség elöljáróságától. Pályázati hirdetmény. *Egyenlőség*, 1910. április 17. 13.; Enten Manó Goldziher Ignácnak írt levele (1910. július 13.) MTA KIK raktári szám: GIL/09/18/07.; A Rabbiképző 1909/1910-es tanévében: „*A Széder Élijáhú (Tanna dibé Élija). Tartalma, eszméi és viszonya a talmudi és midrási irodalomhoz. Nyertes: Guttmann Simon, jelenleg zombori főrabbi. Dicséretet nyert: dr. Enten Manó, jelenleg kassai rabbi.*” – KLEIN 1927b, 64. A rabbiképző listája szerint 1911. február 17-én kezdte meg a szolgálatát Marcaliban. A kitüntetéssel végzett egyetemi hallgatók. *Pesti Napló*, 1909. szeptember 17. 11.; FRIEDMANN 1927, 345., ÚJVÁRI 1929, 112, 229.

⁴⁰² A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. 1933. 10.

Spira Ilonkát.⁴⁰³ Az 1914-ben elhunyt csecsemőkorú fiuk, Jenő síremléke a marcali öreg temetőben áll.⁴⁰⁴ Leányuk, Lívia 1915. január 27-én Marcaliban született, így ekkor még biztosan itt éltek.⁴⁰⁵ Sőt a főrabbi 1915. március 15-én még háborúellenes beszédet is mondott.⁴⁰⁶ **(Lásd a képmelléklet 10. képét a 486. oldalon.)**

Enten Manó 1915 legelején, Klein József halálát követően Kassán foglalhatta el a rabbiszéket, emellett 1935-ben ideiglenesen a munkácsi hívek szolgálatát is ellátta.⁴⁰⁷ Élénk irodalmi munkásságot fejtett ki, rendszeresen publikált folyóiratokban.⁴⁰⁸ 1944-ban közösségével együtt deportálták Auschwitzba.⁴⁰⁹

4.3 Hitközségi tagok és alkalmazottak

4.3.1. Hitközségi elnökök és képviselő-testületi tagok

A marcali hitközség vezetésébe jellemzően a vagyonos kereskedő- és iparoscsaládok képviselői, valamint a település szűk, de annál befolyásosabb, megbecsültebb értelmiségi rétegéhez tartozók (tanítók, orvosok, ügyvédek) kerültek be. Ez feltételezhető azokban az években is, amelyekből ilyen adatok nem állnak rendelkezésünkre. A 19. század közepén is az 50 fő körüli közösségben egy orvos, egy-két tanító, néhány kereskedő és iparos vehető számba, akik hitközségi pozíciót vállaltak. Az 1851. november 16-án Morgenstern Mihállyal megkötött rabbiszereződés aláírói között az egy-két évtizeddel korábban letelepedett családok képviselőinek a nevét találjuk meg, így például Michael Weilerét, Wolf Lengyelét, Joseph Goldét és Berger Lázárét. A dokumentumot elsőként a hitközség vezetője („*praeses*”) Moritz Deutsché írta alá.⁴¹⁰

A hitközség viszonyairól, állapotáról egy 1867-ben keletkezett beszámolóban a következőket olvashatjuk dr. Mitzger Miksa körorvos, a felekezeti sajtó marcali levelezőjének tollából:

⁴⁰³ *Házasság*. Pesti Napló, 1912. július 9. 14.; Lesonoh tanvoh. *Pesti Hírlap*, 1912. szeptember 13. 12.;

⁴⁰⁴ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895-1944). 100. sorszámú bejegyzés, 1914. január 19. 1914. január 19-i bejegyzés.

⁴⁰⁵ A Marcaliban született izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1915–1921). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 1915. január 27-i bejegyzés.

⁴⁰⁶ A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. 1915, 4–6.; A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. 1933, 10.

⁴⁰⁷ KLEIN 1927a, 37.; FROJIMOVICS 2008a. 74, 86.; MZsML F66.546. Enten Manó fényképe.

⁴⁰⁸ ENTEN 1917. 174-176.

⁴⁰⁹ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. 1946, 33.

⁴¹⁰ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszereződése (1851).

„Van 42 községi tag, melynek elöljárója Kuhn Lipót úr. Morgenstern nevű rabbink, ki a „M. I.”-ban néhány év előtt többször írt, nem lesz ön előtt ismeretlen. Van egy két osztályú tanodánk, melynek egy fő és egy altanítója van. Templomunk nem nagy, de csinos. Tessék tekintetbe venni, hogy a 42 tag között alig van egy vagyonos, továbbá, hogy a fele alig képes a község fenntartásához járulni, akkor önnek fogalma lesz arról, hogy mennyi áldozatba kerül a rabbinust, a tanítókat és egyéb hivatalnokot fizetni. És községünk mégis megfelel kötelességének.”⁴¹¹ Az idézetben említett Kuhn Lipót (1799–1875) valószínűleg az 1860-as évek elejétől vagy közepétől haláláig töltötte be a hitközségi elöljárói tisztséget, a vezetőség többi tagjának a nevét jelenleg nem ismerjük.⁴¹² A későbbi évtizedekben is megmaradt a közösség itt leírt differenciáltsága, és az, hogy a tehetősebb, képzettebb tagok közül választották meg a vezetőiket. Ezekről az évtizedektől egészen az 1900-as és 1910-es évekig a marcali zsidók körében az általános vagyoni gyarapodás is tapasztalható, amelyet többek között a polgári házak és lakáskultúra terjedése, az iparos- és kereskedőcsaládok gyermekeinek iskoláztatása, a bankbéli megtakarítások növekedése jelez.

Marczali Mihály főrabbi szolgálatának utolsó éveitől kezdődően egészen 1892-ig dr. Mayer Ignác, a néhány évvel korábban Marcaliban letelepedett ügyvéd volt a hitközség elnöke.⁴¹³ Az ő vezetői időszaka alatt zajlott le a recepció mozgalom is.⁴¹⁴ 1892. január és május között 262 hitközség rendezett szavazást és nyilvánította ki csatlakozását a mozgalomhoz. A többséget alkotó 162 kongresszusi hitközség közé tartozott a marcali közösség is.⁴¹⁵

Még ebben az évben, augusztus 28-án a hitközségi közgyűlésen tisztújításra került sor. Az elnök Münz Simon (1842–1913) vegyeskereskedő, házbirtokos lett; az alelnök a már említett dr. Mitzger Miksa járási körorvos; a titkári teendőket dr. Illés Samu ügyvéd, a *Marczali és vidéke* című újság felelős szerkesztője vállalta; míg a pénztárnoknak Drucker Mihály (1863–1941) házbirtokost választották meg. A képviselők között találjuk még dr. Mayer Ignácot, Lengyel József kereskedőt, Rückländer József (1830–1898) templomgondnokot, kelmefestőt, Wilhelm József és Károly kereskedőket és dr. Gold Samu (1862–1934) orvost is.⁴¹⁶

⁴¹¹ Dr. M[it]zger Miksa]: T. szerkesztő ur! *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 12. 191.

⁴¹² Lásd a marcali régi zsidó temetőben álló síremlékét.

⁴¹³ *Kaposvár*, 1891. március 15. Idézi: GÁL 1991a. 444.

⁴¹⁴ Lásd MARCZALI 1930. 97-98.

⁴¹⁵ PREPUK 2005. 200, 205.

⁴¹⁶ Münz Simon cégbejegyzése 1876-ban készült el. Lásd: *Központi Értesítő*, 1876, május 4. 10.; A marczali izr. hitközség. *Marczali és vidéke*, 1892. szeptember 4. 2.

Münz Simon 1913 januárjában mondott le az elnöki tisztségről, amelyet 21–22 évig betöltött. Az *Egyenlőség* tudósítása és a család által kiadott gyászjelentés szerint a közösség „örökös tiszteletbeli elnök” címmel ismerte el a tevékenységét, a hitközség által kiadott halotti értesítő szerint pedig 1873-tól 40 évig volt a hitközség választmányi tagja.⁴¹⁷ Ő volt az egyik „motorja” az új templom felépítésének is. A hitközségi feladatvállalások alapját stabil gazdasági eredményei képezték, hiszen a sikeresen működő üzletház, a „Münz és Berger” társtulajdonosa és a helyi hitelbank egyik befolyásos személyisége volt. Münz Simon azokban az évtizedekben volt vezető tisztségviselő, amelyek a marcali zsidók számára a gyarapodást és a keresztény többséggel való békés együttélést is jelentették. Ennek ékes példája, hogy a település egyik legfontosabb egyesületében, az 1908-ban létrehozott Polgári Iskolai Egyesület választmányában – az 1928-as állami átvételig – együtt tevékenykedtek más vallású személyekkel. Az elnök Ádám János római katolikus apátplébános, az alelnök Lehner Vilmos evangélikus főszolgabíró, míg a másik alelnök dr. Gold Samu izraelita körorvos volt. A választmány 16 tagja közül heten szerepeltek a helyi zsidó közösségből: Münz Simon mellett a már említett Drucker Mihály, dr. Mayer Ignác, Löbl Lipót, valamint Friedl Károly, dr. Révay Adolf és Herczeg József.⁴¹⁸ A neológ zsidók ilyen magas számarányú részvétele az oktatási egyesületben – az annak működéséhez való anyagi hozzájárulással is – pontosan mutatja a közösség elismertségét és beágyazottságát.

Münz Simon halálát követően a források hiányos volta miatt csak töredékes adatok állnak rendelkezésre a hitközségi elnökök személyét illetően, ennek ellenére sikerült majdnem teljesen összeállítani a tisztségviselők listáját. Egy újságcikk szerint 1913 januárjában Krausz Jakab lett Münz utóda.⁴¹⁹ Ugyanakkor egy másik forrás már a templom 1906-os felavatásának idején is őt említi a hitközség elnökeként.⁴²⁰ Az első világháború alatt, 1917-ben ezt a tisztséget már Drucker Mihály töltötte be egészen 1920-ig.⁴²¹

⁴¹⁷ A tisztújításon a következőképpen írtak róla: „A marczali izr. hitközség, e napokban tartotta meg tisztújítását. Elnökké Krausz Jakab ottani terménykereskedőt, Münz Simont pedig, ki 22 éven át a hitközségnek elnöke volt díszelnökké választották meg.” A marczali izr. hitközség. *Egyenlőség*, 1913. január 19. 10.; Münz Simon gyászjelentései. OSZK Kisnyomtatvány és plakát gyűjtemény, gyászjelentések.

⁴¹⁸ A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. 1933. 3-4.

⁴¹⁹ A marczali izr. hitközség. *Egyenlőség*, 1913. január 19. 10.; „Fridländer Emil a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank cégvezetője Budapest, e napokban nőül vette Krausz Józstát, Krausz Jakab marczali izr. hitk. elnöknek leányát.” Hymen. *Egyenlőség*, 1915. április 18. 16.

⁴²⁰ Új templom Marczaliban. *Egyenlőség*, 1906. december 23. 11.

⁴²¹ Gyűjtéseink. *Egyenlőség*, 1917. október 13. 19.; Gyűjtéseink. *Egyenlőség*, 1918. január 19. 20.; A marczalii izr. hitközség egy kántor állás... *Egyenlőség*, 1920. június 12. 12.

A marcali zsidó hitközség vezetői 1867?–1920 között

Sorszám	Elnökök	Időszak
1.	Kuhn Lipót	1867?–1880-as évek
2.	Dr. Mayer Ignác	1880-as évek–1892
3.	Münz Simon	1892–1913
4.	Krausz Jakab	1913–1917
5.	Drucker Mihály	1917–1920

1. táblázat

(Készítette: Huszár Mihály, 2022)

4.3.2. Az izraelita elemi iskola és a zsidó tanítók (1888–1919)

A marcali izraelita elemi iskola működése idején Gold Adolf mellett az 1888-ban Marcaliba érkezett Löbl Lipót (1866–1919) volt a második olyan személy, aki évtizedekig vállalta a tanítást. Löbl József és Goldman Johanna gyermekeként Alsólendván született 1866-ban. A nemesvidi származású Kremsier Riza/Terézzel (1872–?) kötött házasságából öt gyermekük született.⁴²² A jelenlegi adatok szerint a legidősebb Irén/Ilona (1892–?) volt, őt követte Margit (1893–1944). Az első fiú, József (1895–?) az első világháborúban tizedesként/hadnagyként szolgált. Nagy valószínűséggel azonos lehetett azzal a személlyel, aki az 1929-ben alapított Soproni Selyemipar Rt. vezérigazgatója lett, majd 1938-ban, valószínűleg a magas pozíciója miatt az izraelita felekezetből kitért, és a református vallásra tért át.⁴²³ A negyedik gyermek, Jenő (1896–1919) kereskedelmi könyvelő lett, és szintén harcolt a világháborúban. Ötödikként született Jolán (1900–1985).⁴²⁴ A leányok közül Löbl Margit Kassára került, ahol feleségül ment Spira Adolf (1887–1944) kereskedőhöz, nyakkendőgyároshoz. 1944 nyarán, a kassai zsidók deportálásának idején, de még az otthonuk falai között rejtélyes körülmények között haltak meg.⁴²⁵ Löbl Jolán Kemény

⁴²² ÚJVÁRI 1929 574.; MZsLM, Marcali Izraelita Hitközség születési és házassági anyakönyve. A 3509. számú mikrofilm.; Özv. Drucker Gáborné gyászjelentése. OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések.

⁴²³ MZsLM, Marcali Izraelita Hitközség születési és házassági anyakönyve. A 3509. számú mikrofilm.; MMTD új templom építésére szóló felhívás.1896

⁴²⁴ KURTZ – KRISTÓFY 1937. 316.; MZsLM, Marcali Izraelita Hitközség születési és házassági anyakönyve. A 3509. számú mikrofilm.; Kemény Béláné. *Új élet*, 1985.

⁴²⁵ <https://kehilalinks.jewishgen.org/kosice/Kosice-Other.html> (Letöltés: 2021. január 23.); A kassai nyakkendőgyáros és feleségének titokzatos halála a lepecsételt zsidólakásban. *Székely Nép*, 1944. augusztus 6. 7.

Béla (?–1961) budapesti magántisztviselőhöz ment feleségül. Az 1970-es években a birtokában lévő családjára vonatkozó fényképeket és képeslapokat a marcali múzeumnak adományozta.⁴²⁶

A század végétől a marcali hitközségben több tisztség együttes ellátása lett a jellemző gyakorlat. Löbl Lipót az 1890-es évektől már a hitközség jegyzői tisztségét viselte egészen a haláláig, és jelentős szerepe volt az új zsinagóga építésének az előkészítésében is. Az első világháborúban idős kora, ötven éves volt már, ellenére katonai szolgálatot kellett leszolgálnia.⁴²⁷

Löbl Lipót tanítói és politikai hitvallásáról egy érdekes adalék maradt fenn: „[1897.] december 28-án tartotta a marczalii járás általános tanítótestülete évi közgyűlését, a melyen harmincz tanító vett részt. [...] Löbl Lipót marczalii tanító a 19. század utolsó éveinek vívmányairól, majd ezen kor erkölcsi süllyedéséről beszélt; ezután átment a socialismusra és keményen elítélte azon tanítókat, kik magasztos hivatásukról megfeledkezve, a socialismus szolgálatába állottak. Indítványára a közgyűlés egyhangúlag elítéli ama tanítókat, kik a socialismust hirdetik és felhívja a Néptanítók Lapja után az összes hazai tanítótestületeket, hogy ama mozgalmat elítéljék.”⁴²⁸ A marcali tanító széles kapcsolatrendszere eredményezte azt, hogy az Országos Izraelita Tanító Egyesület Baranya, Tolna és Somogy vármegyei köre 1908. augusztus 10-én közgyűlést szervezett Marcaliban, ahol Mandl Bernát pedagógus, történetíró is előadást tartott. Ezen a vándorgyűlésen Löbl Lipótot a tanítóegyesület egyik alelnökévé választották meg.⁴²⁹ Ugyanabban az évben létrehozták a helyi Polgári Iskolai Egyesületet. A vezetőségben Löbl Lipót nevét szintén megtaláljuk, ahogyan az 1912-ben létrejött polgári leányiskolai egyesület ellenőri tisztségében is.⁴³⁰ Löbl a hitközség által fenntartott iskolán kívül 1908 és 1919 között a polgári iskolában és az esti inasiskolában is oktatott, valamint publikált az *Izraelita Tanügyi Értesítő*ben. Hitközségbéli elfogadottságát és megbízhatóságát pedig jól példázza, hogy az 1890-es évek elejétől már viselte a jegyzői tisztséget.⁴³¹ Érdekes adalék a tanító széleskörű, kerületi feladatköréhez, hogy például Klein József rabbival együtt segített a pusztakovácsi engedély nélkül működő

⁴²⁶ HU-BFL-VII.180.a. Barcs Ernő közjegyző iratai. Okiratok. 230/1927. Kemény Béla és Löbl Jolán házassági szerződése.; Halálozás. *Népszava*, 1961. január 21. 4.

⁴²⁷ MMTD Lsz. 2017. 10. 2. Igen tisztelt Hitközségi Elöljáróság! című felhívás.; BIHARI 1963. 99–100. PAÁL 1969. 13–14, 17.

⁴²⁸ *Keszthelyi Hírlap*. 1897. december 30.

⁴²⁹ Az Országos Izr. Tanítóegyesület Baranya-, Somogy és Tolnavármegyei köre. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 2. 12.; Az országos izr. tanítóegyesület. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 16. 9.; MANDL 1909. 1–35.

⁴³⁰ SZENKOVITS 1933. 3–4.

⁴³¹ SZENKOVITS 1933 10.; PAÁL 1969. 13–14, 17.

iskola tanulóinak Marcaliban levizsgázni. 1909-ben pedig a kéthelyi új iskolaépület felavatása-kor felszólalók sorában az Országos Izraelita Tanító Egylet üdvözlétét tolmácsolta.⁴³² **(Lásd a képmelléklet 11–12. képét a 487. oldalon.)**

A közösség létszáma 1840 és 1880 között ugyan kb. 20-30 főről 395 főre emelkedett, de 1920-ra (338 fő) már erős csökkenést mutatott, amelyet követett a gyermekszám visszaesése is.⁴³³ Az 1852 és 1920 között Marcaliban alkalmazott zsidó tanítók gyakran cserélődtek, mivel az iskola megnyitását követő években az anyagi nehézségekkel küzdő hitközég nem tudta stabilan garantálni a megfelelő bérezést. Ezzel kapcsolatban a tanítói javadalmi jegyzőkönyvekben lehet pontos összeget találni. Az 1888. szeptember 14-i jegyzőkönyv szerint Löbl Lipót 500 forint évi bérért kezdett dolgozni, amely öt év múlva 600 forintra emelkedett. 1911-ben pedig – az új fizetőeszközben – már 2600 koronát kapott. (Ebben az évben már egyedül tanított, mert a tanítótársa 1909-ben meghalt.) Gold Adolf 1893-ban 500 forintot kapott, 1907-ben pedig 1980 korona volt a tanítói bére.⁴³⁴ (Az, hogy ez milyen vagyoni helyzetet és életkörülményt jelentett akkoriban Marcaliban, még további kutatásokat igényel.)

A nehézségek ellenére az iskola jó hírnévre tett szert, mert Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi tevékenységével biztosította a haladó, felvilágosult tudást adó hátteret. Gold Adolf és Löbl Lipót személyében két olyan elkötelezett tanító dolgozott évtizedekig az iskolában, akik egyaránt képviselték a neológ vallási elveket, és a kulturális magyarosodást, valamint a hazafiság iránt elkötelezett munkát végeztek. A zsidó tanítók együttműködéséről és kötelező hazafias feladatairól az Erzsébet királyné halála alkalmából tartott iskolai megemlékezésről maradt fenn egy jellemző adat. Az 1898. szeptember 18-ai templomi gyászszerteretést követően „*az izr. népiskolában f. hó 19-én tartatott a gyászünnepély, melyen Löbl Lipót és Gold Adolf értették meg a tanulókkal-e csapást, ecsetelvén a magyar nemzet gyászát*”.⁴³⁵

A 20. század fordulójára sürgetővé vált a felekezeti iskolák népiskolákká való átalakítása. Hogy miként vélekedett egy helyi értelmiségi erről az átalakításról és milyen is volt a két felekezeti iskola színvonala, mindezekről a *Marczali* című hetilapban több vezércikk jelent meg. Az 1901. februári számban Bernáth Béla, ügyvéd az újság szerkesztője ismertette, hogy a képviselő-

⁴³² MNL-SML Kgb.675/1891.; Iskolaavató Kéthelyen. *Somogyvármegye*, 1909. október 21. 4.é. Lásd: RÉCSEI 2005b, 209, 216.

⁴³³ A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 240.

⁴³⁴ HU-MNL-SML VI. 506 c. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893–1949) iratai. Iktatlan iratok. Tanítói javadalmi jegyzőkönyvek; OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések, Gold Adolf gyászjelentése.

⁴³⁵ A marczali-i izr. hitközég... *Keszthelyi Hírlap*, 1898.szeptember 25. 4.

testület – amelynek ő is tagja volt – tárgyalta a népiskolai kérdést, hogy továbbra is a vallási felekezetek kezében maradjon-e az oktatás. Az izraelita hitközség az államivá való átalakulás mellett foglalt állást, azonban a katolikus iskolaszék az ellenérzései miatt erről egyáltalán nem tárgyalt. Bernáth az írásában kijelentette: „Az iskolákban a magyar nemzetiséget és a vallást tehát egyenlő módon kell ápolni és fejleszteni. Ennek az elvnek megvalósítása esetén egyik vallásfelekezet sem fog azon iparkodni, hogy a népoktatás ügyét kezéből ne eressze ki, hanem inkább az államnak segélyére lesz a nemzeti cultura megteremtésében.”⁴³⁶ Végül mindkét iskola népiskolává vált. Az 1901. decemberi vezércikkben Bernáth Béla kiemelte, hogy a két iskola fenntartásához ragaszkodnak a felekezetek, azonban a működésükkel kapcsolatban több kifogás említhető. A római katolikus elemi népiskola első osztályába a törvényileg engedélyezett 60 tanuló helyett 120 fiú- és leánytanuló járt, akikért egy tanító felelt. Az oktatás színvonala így rendkívül alacsony volt. Iskolaszékük tagsága nem volt érdekelt sem több egyházközségi adó beszédésében, sem a fejlesztésben.⁴³⁷ A zsidó iskolával más volt a helyzet. „Az izraelita iskola vezetése ellen nem szólhatunk. Ott kevés gyermek van, s így mindegyik alapos oktatásban részesülhet. Ott meg más a baj. A helyiségek oly szűkek, egészségtelenek, s az épület oly rossz, hogy a vármegyei közigazgatási bizottság annak használatát betiltotta.” (A hitközség ezért kénytelen volt bérelni egy helyiséget, sőt a vármegye közben a vizesedés miatt a zsinagógát is bezáratta.) „Kíváncsian várjuk, vajjon mikép fogják ezt a kérdést megoldani? Mert ezek már kényszerhelyzet elé vannak állítva: vagy 10 – 10 ezer frtos épületet állítani, vagy lemondani az iskola fenntartásáról!” – zárta sorait Bernáth Béla.⁴³⁸ Végül 1905-re ez a kérdés úgy oldódott meg, hogy az Erzsébet utcában új iskola és tanítói lakás épült, valamint ugyanott megkezdődött az új zsinagóga építése is. Az izraelita iskola oktatási színvonalát pedig jól illusztrálja, hogy az 1910-es években Lehner Vilmos főszolgabíró két gyermeke, Lehner János (1904–1983) és Lehner Katalin (1907–1981) is ebbe az iskolába járt. „Ez az iskola kislétszámú volt, tanítója Löbl Lipót kiváló pedagógus, így szüleim ide járattak minket, nem a nagylétszámú katolikus elemibe” – írta visszaemlékezésében Lehner János.⁴³⁹

⁴³⁶ Dr. B[ernáth] B[éla]: Nemzeti iskola. *Marczali*, 1901. február 17. 1.

⁴³⁷ Dr. B[ernáth] B[éla]: Iskolánkról. *Marczali*, 1901. december 19. 1.; A katolikus elemi iskola ekkoriban Ádám János plébános felügyeletével és két tanítóval Kováts Sándorral és Kovács Bélával működött. *MÓRICZ* 2012. 386.

⁴³⁸ Dr. B[ernáth] B[éla]: Iskolánkról. *Marczali*, 1901. december 19. 2.

⁴³⁹ MMTD Lsz. 2018.1.66.3. Lehner János: Mozaikok az életemből. Kézirat. 1981. 2. Lásd még Major Margit nagy-gombai 1893-as születésű, római katolikus vallású tanuló 1913-ban kiállított izraelita népiskolai bizonyítványát. Major Margit édesapja, Major Mihály a Forgách-uradalom titkára, a Forgách család bizalmasa, Gomba vagyonos embere volt. MMTD Lsz. 2015.10. 67. Major Margit népiskolai bizonyítványa.

4.4 Az első zsidó orvos Marcaliban

A marcaliak mindennapi életében fontos helyen szerepeltek az orvosok, akik a település egyesületeiben, községi képviselői között rendszeresen feltűntek, egyben a község kisszámú értelmiségi lakosai közé tartoztak. Somogyban a 19. század közepéig elvétve, vagy inkább egyáltalán nem találunk zsidó orvosokat, így például az 1830-as pusztító kolerajárvány megfékezése miatt elrendelt és a kincstár által fizetett védőoltások beadásában sem segédkezhetek. Somogy vármegye vezetése ekkor határozatban is kijelentette: „*a zsidó orvosok nem tekinthetők állampolgárnak, ezért hatósági tevékenységet sem folytathatnak, állásba nem vehetők fel*”.⁴⁴⁰

Miután 1857-ben az első körorvosi, a vármegye hét járását lefedő hálózatot megszervezték, több zsidó orvos is munkába állhatott: a Marcali járásban Nemesviden Krámer Ferenc, Lengyeltótiiban pedig Grünhut Dávid. Marcaliba ekkor a német származású, római katolikus Pfeffer Mihályt, a korábbi megyei főorvost nevezték ki.⁴⁴¹ A település, Somogyban az elsők között a plébános vezetésével állt az egészségügy fejlesztésének élére 1861-ben, amikor megnyílt – az elsősorban a marcali szegények számára felépített – ispotályház (kórház). A széles közadakozás eredményeképpen tudták berendezni, amelyhez négy teljesen felszerelt ágyból egyet az izraelita hitközség ajánlott fel. A másik hármat a csizmadia céh, a szabó és varga céh ifjúsága, valamint az asztalos céh adományozta.⁴⁴²

Pfeffer Mihályt követte a fentebb már említett dr. Mitzger Miksa járási körorvos, aki 1860-ban költözött Marcaliba. A körmendi születésű orvos az egyetemet Bécsben végezte, majd egyedüli zsidóként dolgozott a hat római katolikus járási doktor mellett. Az 1885-ös kimutatás szerint mellette még Nemesviden dolgozott egy zsidó orvos és egy szülésznő, míg a járás egyedüli állatorvosa, Grünfeld Zsigmond szintén a hitsorsosok közé tartozott.⁴⁴³

A járási kórház fenntartója 1891-ben a vármegye lett, s a 35 ágygal felszerelt, közkórház státuszú intézmény három orvosa közül ketten is a helyi zsidók közé tartoztak, így dr. Mitzger Miksa és dr. Gold Samu. A harmadik orvos, egyben az igazgató a katolikus vallású dr. Fülöpp

⁴⁴⁰ HU-MNL-SML-IV.1.b. Közgyűlési jegyzőkönyv 1830. 1903. sz. Idézi: SZILI 1988, 119.

⁴⁴¹ GÁSPÁR 2013, 35–36, 49.

⁴⁴² GÁL 1991b, 29–30.

⁴⁴³ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2148/1885. Somogy megye marczali járása. Egészségi személyzet (orvostudorok, sebészek, gyógyszerészek, bábák és állatorvosok)

István volt. Mitzger Miksa haláláig viselte a járási és a kórházi tisztséget egyaránt.⁴⁴⁴ A tiszteletbeli járási orvosi címet viselő doktor számos szervezetben és egyesületben tevékenykedett: a Somogy Vármegyei Orvosi Szövetség alelnöke, a marcali képviselő-testület tagja is volt. Részt vett a régi takarékpénztár megalapításában s annak hosszú időn át alelnöki feladatait is ellátta.⁴⁴⁵

(Lásd a képmelléklet 13. képét a 488. oldalon.)

A hitközségbeli munkálkodása (alelnök, iskolaszéki tag) mellett többször írt a *Magyar Izraelita* című felekezeti lapba. Írásai alapján közösségének széleskörű műveltségű, kiemelkedő jellemű, a magyarosodás mellett elkötelezett személyiségeként tűnik fel.⁴⁴⁶ Amikor Mitzger Miksa 1901-ben meghalt, a nekrológiájában így emlékeztek meg róla: „*Orvos volt a szó legigazibb értelmében. Áldozatkész híve, rabja nehéz hivatásának az utolsó percig, amíg súlyos betegsége őt magát is ágyba nem döntötte. Pályafutása a komoly kötelességtudásnak a köztevékenységnek, önzetlen munkásságnak s az emberszeretetnek ragyogó, fényes példája marad. (...) Nemes önzetlen jellemének gyönyörű bizonyossága az a humánus tette, hogy mielőtt a marcali közkórház létesült volna, az az előtt való magánkórházban minden anyagi érdek, teljes fizetés nélkül, csupán saját jó szívének a szavára hallgatva teljesítette az orvosi szolgálatot 25 éven keresztül. A község őszinte köszönete volt az egyetlen díjazás, amit ezért a nemes, emberbaráti cselekedetért kapott. Többre nem is tartott igényt.*⁴⁴⁷ A hitközség a hálóját kifejezve emlékére alapítványt tett, melynek évi kamatait – 1 darab 10 korona értékű aranyat – a tanév végi záróvizsga alkalmával a legszorgalmasabb szegény sorsú növendék nyerte el.⁴⁴⁸

4.5 A zsidók és keresztények gazdasági kapcsolatainak szinterei

A dualizmus modernizációs hatására a vidéki hitelélet jelentős átalakuláson ment keresztül. A század utolsó harmadában országszerte létrejöttek a települési szintű takarékpénztárak. Ez Marcaliban sem volt másképpen. A néhány évvel korábban letelepedett zsidó iparosok, kereskedők és értelmiségiek neve a település első pénzügyintézetének az alapítói és tisztségviselői között is bukkan.

⁴⁴⁴ GÁL 1991b. 33, 37.

⁴⁴⁵ Dr. Mitzger Miksa. *Marczali*, 1901. február 17. 4.

⁴⁴⁶ Dr. Mitzger Miksa: Marcali Április 5-dikén 1861. Főtiszteledő Úr! *Magyar Izraelita*, 1861. április 11. 128.; NAGY 1999. 66.

⁴⁴⁷ Dr. Mitzger Miksa. *Marczali*, 1901. február 17. 4.

⁴⁴⁸ A marcali izr. hitközség képviselőtestülete. *Marczali*, 1901. február 17. 5.

Az 1871-ben létrejött Marczali Takarékpénztár Rt. első igazgatója a gombai katolikus földbirtokos, gróf Forgách Móric nyugalmazott császári alezredes volt, majd az evangélikus Széchényi-uradalmi ügyész, Lehner Sándor vállalta el a tisztséget, akit a katolikus dr. Fülöpp István kórházigazgató orvos követett.⁴⁴⁹ A takarékpénztár elnöke a 20. század elején Hertelendy Andor (1857–1907) csákányi földbirtokos lett.⁴⁵⁰ Izraelita vallású soha nem töltötte be ezt a csúcspozíciót. A vezetésben tevékenykedő zsidók közül megemlítendő Münz Simon főkönyvelő és dr. Mitzger Miksa neve is. A pénztáros, a későbbi években időközönként ügyvezető igazgatóként Drucker Mihály volt. A 20. század fordulóján az ügyészi feladatkört dr. Révay Adolf látta el.⁴⁵¹ 1885-ben a marcali takarékpénztár „fiókpénztáraként” jött létre a Nemesvidi Takarékpénztár Rt., amelynek elnök-vezérigazgatója a 20. század első felében dr. Boskovitz Sándor (1861–1941), a település neves zsidó – 1919-ben a családtagjaival együtt református hitre áttért – körorvosa, majd a fia, dr. Boskovitz István (1896–1944) aki szintén körorvos volt. A jogtanácsosi tisztséget néhány évig dr. Berger/Bertalan Imre töltötte be, majd sógora dr. Dénes Antal követte, aki a marcali takarékpénztár jogtanácsosa is volt egyszerre. Őt 1923 után Mayer Ignác, aztán újfent Dénes Antal váltotta. Az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok között pedig szintén előfordul néhány ismerős marcali név is: Löbl Lipót, Münz Simon. (Berger/Bertalan Imre apai családja révén, míg Löbl Lipót a felesége családja révén rendelkezett nemesvidi családi kötelékkel.)⁴⁵²

Marcaliban 1892. július 10-én egy konkurens pénzügyintézet tartotta meg alakuló közgyűlést. Ekkor 30.000 forint alaptőkével alapították meg a Marczali Általános Takarékpénztár Részvénytársaságot. A 13 tagú igazgatóság feje a niklai evangélikus földbirtokos, Berzsényi Sándor lett, az aligazgató pedig a katolikus Gellén Márton vaskereskedő. Az igazgatóság tagjai között hárman tartoztak a település befolyásos zsidó személyiségei közé: a kereskedőházat üzemeltető Berger J. C., a gabona és borkereskedő Lengyel József és Wilhelm Károly. Dr. Mayer Ignác mint ügyész, Lengyel József mint igazgatósági tag, dr. Gold Samu mint igazgatótanácsosi póttag tevékenykedett a cégben.⁴⁵³ Érdekességként megjegyezhető, hogy a Berger család társtulajdonosa

⁴⁴⁹ Nagy Magyar Compass, 1938, 338.

⁴⁵⁰ Nagy Magyar Compass 1905, 526.

⁴⁵¹ Nagy Magyar Compass 1905, 526.

⁴⁵² Nagy Magyar Compass, 1912. 1054.; Nagy Magyar Compass, 1915. 1040.; Nagy Magyar Compass, 1922, 524.; Nagy Magyar Compass, 1938. 338. A Bergerek őse nemesvidi illetőségű volt, mielőtt Marcaliba költözött, míg Löbl Lipót felesége a helyi Kremsier család tagja volt.

⁴⁵³ MÓRICZ 2012. 394. A régebbi pénzügyintézet és az új tagsága között is voltak személyi átfedések.

volt a Münz és Berger cégnek, amelynek a másik társtulajdonosa Münz Simon, a már említett konkurens takaréknak egyik vezetője volt.⁴⁵⁴

Ezen források alapján, de az adatok hiányosságai miatt csak sejthető, hogy milyen szintű befolyási rendszer határozta meg a pénzügyi életet, illetőleg a zsidó hitközségben az egyes igazgatósági tagok és hitközségi elöljárók, valamint a különféle érdekcsoportok viszonyát. Mindezt a többségi keresztény, nemesi, tisztviselői és iparos települési elitel való együttműködés kontextusában kell elhelyezni. Ha megvizsgáljuk a gazdasági-politikai élet főszereplőit, akkor a járási székhely hatalmi és befolyási hierarchiájában a települési közélet központi figurájaként Lehner Sándort, a grófi uradalom ügyészét, takarékpénztári igazgatót találjuk. 1901-ben a *Marczali* című hetilap több vezércikkben kelt ki a takarékpénztár és annak igazgatója ellen. Ezekben az írásokban lehet némiképpen megragadni a takarékpénztárral és a helyi közélettel kapcsolatos viszonyokat. A cikkek szerzője a már említett Bernáth Béla volt. Kossuth-pártiként kritikusan írt a település közügyeit és gazdasági életét alakító viszonyokról. Az újságja az előfizetők hiánya miatt – de nem állunk a valóságtól távol, ha a kritikus hangvételt is az okok közé számítjuk – rövid időn belül megszűnt.⁴⁵⁵

A Lehner Sándor személyiségét árnyaló, 1910-es évekbeli történet szerint a takarékpénztár akkori ügyésze, dr. Révay Adolf és a főpénztáros Drucker Mihály a vezérigazgató társaságában mindennap délután kötelező sétán vett részt. Az élénken magyarázó Lehner Sándor és a kísérők beszélgetése rendszerint a következőképpen zárult: „*Igy van? Igazam van? A kísérők egybehangzó válasza csak egy lehetett: „Igenis tekintetes úr, igenis vezérigazgató uram! Ellentmondást nem tűrt sohasem”* – emlékezett vissza rokona, Lehner János.⁴⁵⁶ Az 1870-es évektől az első világháborúig Lehner Sándor volt az egyik „megkerülhetetlen”, a köz- és gazdasági ügyekben kompetens személy. A befolyásos kevesekhez 1904-től az unokaöccse, Lehner Vilmos is csatlakozott, aki majd 20 évig a közigazgatási főhatalom posztját, a főszolgabírói tisztséget töltötte be. Az ő fia volt Lehner János, aki ügyvédként praktizált az 1930-as évek második felében. Közügyekkel nem foglalkozott, ám az már egy teljesen más politikai színezetű, antiszemita felhangú korszak volt. Az evangélikus Lehnerek kapcsolata a zsidó hitközséggel és a közösség tagjaival

⁴⁵⁴ Nagy Magyar Compass 1912. 863.

⁴⁵⁵ Dr. Bernáth Béla: Választás után. *Marczali*, 1901. október 10. 1-3.; Lásd Bernáth Béla életéről HUSZÁR 2011b, 163–174.

⁴⁵⁶ MMTD Lsz. 2018.1.66.3. Lehner János: Mozaikok az életemből. Kézirat. 1981.

kiegyensúlyozottnak mondható, antiszemita vonás nem jellemezte azt. Az úri és polgári neveletésből és a tisztségeikből fakadóan megtalálhatjuk a nevüket a rendszeres jótékonyági adományozók között, a hitközség nagyobb volumenű rendezvényein általában meg is jelentek. A somogyi evangélikus egyház tisztségviselőiként pedig jellemzően a protestáns elfogadás talaján álltak.

1919 márciusában, még a Károlyi-kormány idején a Marczali Általános Takarékpénztár Rt-ben új igazgatósági tagot és cégvezetőt jegyeztek be: Major Mihályt, a nagygyombai Forgách-uradalom titkárát, továbbá Boskovitz Ernő főkönyvelőt.⁴⁵⁷ Nem egészen egy év múlva viszont Boskovitz Ernőt kitették a cégvezetésből, feltehetően a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején elvállalt posztja miatt. Sonnenfeld Jakab igazgatósági beosztása is megszűnt. Az 1919. december 28-i közgyűlésen Berger Miksát helyettes igazgatóvá nevezték ki, a zsidó Böhm Samu malomtulajdonos és a római katolikus Gvárdián Károly mészáros igazgatósági tagokat pedig cégvezetési jogosultsággal ruházták fel.⁴⁵⁸

A kiskereskedelem meghatározó mindennapi színtere Marcaliban is a borkimérések és kocsmák, valamint a vendéglők világa volt. Itt találkoztak a település gazdag és szegény lakosai, a piacokra bejövő falusiak, itt kötötték meg az üzleteiket, és ezek a fórumok részben a közélet színtereként is működtek. Felekezettől függetlenül igénybe vették ezeket a szolgáltatásokat a keresztény és zsidó marcaliak is. A működtetés azonban néhány kivételtől eltekintve a zsidók kezében volt. 1893-ban a főszolgabírói felszólításra készített kimutatás szerint 20 személy (egy vendéglős, négy kocsmáros, hat kereskedő és kilenc pálinkakimérő) rendelkezett italkimérési és árusítói engedéllyel. Közülük 15-en tartoztak a helyi zsidók közé. Az engedélyesek között a közösség vezető családjainak a nevei is előkerülnek, mint a Münz és Berger üzletház egyik tulajdonosa, a fent említett Münz Simon, továbbá Hochstädter József vendéglős és Schön Miksa, aki két üzletében árusíthatta és ki is mérhette pálinkát.⁴⁵⁹ Az 1895-ös települési virilis listán mindhárman neve megtalálhatóak: Schön Miksa (190 forintos évi adó) a 14., Münz Simon (173 forint évi adó) a 20., míg Hochstädter József (131 forintos évi adó) a 24. helyen szerepel.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ *Központi Értesítő*, 1919, március 13. 540.

⁴⁵⁸ *Központi Értesítő*, 1919. február 1. 118.

⁴⁵⁹ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 3901/1893. Kimutatás.

⁴⁶⁰ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 5429/1894. Községi virilis jegyzékek.

A település ipari modernizációjában is természetesen szerepet vállaltak a zsidó iparos-vállalkozók. Feltehetően az a Schön Miksa építtette Marcali első gőzmalmát 1890 körül, aki a már említett két fajta italforgalmazó üzletben is tulajdonos volt. Az egy hengerrel és két őrlőkővel rendelkező, 24 óra alatt 3000 kilogramm liszt előállítására képes gőzmalom sokáig egyedül látta el a járási székhely szükségleteit. Csupán a szomszédos Nagygyombán működött gróf Forgách Károly tulajdonában álló a nagyobb kapacitású Mária-hengermalom. Schön Miksa malmát később a Böhm család vette át és működtette 1944-ig.⁴⁶¹

A zsidók és a keresztények közötti kapcsolatok napi szinten leginkább a kiskereskedelemben érhetők tetten. Ennek egy plasztikus leírása maradt fenn egy visszaemlékezésben. Bernáth Aurél (1895–1982), a marcali születésű, Kossuth-díjas festőművész, művészeti szakíró 1958-ban kiadott *Így éltünk Pannóniában* című önéletírásában a gyermekkoráról is írt. Édesapja a már említett Bernáth Béla ügyvéd lapszerkesztő volt.⁴⁶² Megközelítőleg az 1900 és 1910 közötti időszakról szólva szemléletesen emlékezett meg a már akkor kis Kossuth nevét viselő utcában működő tipikusnak tekinthető falusi zsidó vegyeskereskedőről és kicsi üzletéről. „*Lang bácsi a mi utcánkat látta el áruval. A Fő utcán volt még persze két nagyobb fűszerüzlet is, de azokhoz csak akkor kerültünk, ha ki kellett tennünk magunkért, mert fontosabb vendég érkezett, ki nemesebb sajt, mint pl. roquefort, vagy préselt malaga szőlő nélkül nem hagyta volna el Marcalit. Lang bácsinál ilyen izesebb dolgok nem is voltak. Ő a szatócszakma alaptételeivel foglalkozott.*”⁴⁶³ A szövegben szereplő „Lang bácsi” Lang Mór/Mózes szatócs, aki 1846-ban született és 1931-ben halt meg, felesége Steinberger Josefa (1848–1919) volt. A boltos neve Lang Móricz formában az 1893-as borkimérők és pálinkaárusítók kimutatásában még Kaposvári utcai helyszínnel szerepelt.⁴⁶⁴ Később, feltehetően valamikor 1900 után már a Kossuth utca 8. szám alatt működtette az üzletét, s a pálinkaárusítás mellett hitelezéssel is foglalkozott. Lang Mózes említésre méltó jellemvonása, hogy „*törte kegyetlenül a magyar nyelvet*”. A felesége kizárólag németül beszélt, sőt a „*vallási törvények folytán teljes parókat viselt [...]*”⁴⁶⁵ Bernáth Aurél majd

⁴⁶¹ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 3230/1892. Kimutatás a gőz-mű és vízi malmokról.

⁴⁶² HUSZÁR 2011b, 163–174.

⁴⁶³ BERNÁTH 1958. 16–17.

⁴⁶⁴ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 3901/1893. Kimutatás.; ANYAKÖNYV Lang Mór halotti bejegyzése alapján első felesége halála után újra nősülhetett, mert a házastárs rovatban már Riesman Regina neve szerepelt. Az 1947-es temetőrongálásról beszámoló újságcikkben nevesítették Lang Mór ledöntött siremléklékét is. Lásd erről Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. *Világ*, 1947. november 15. 1. o.

⁴⁶⁵ BERNÁTH 1958, 17.

ötven év távlatából, a gyermekkori megfigyeléseinek felidézésével további érdekes adatokkal szolgál róluk. Egyrészt megjegyzi, hogy Lang Mózes angyali emberke volt, másrészt viszont a feleségéről azt írta: „*kegyetlenül rokkant volt már, nemcsak a parókája. Elmállva ült a széken, alig mutatott emberi formát.*”⁴⁶⁶ A tradicionálisabb vallási irányultságú, a családnevéből ítélve nem marcali születésű, a 19. század utolsó harmadában az üzleti lehetőség miatt Marcaliban letelepedő szatócs a kereskedők alsó rétegéhez tartozott.⁴⁶⁷ Olyanok közé, akik kis körzetben látták el áruval a lakosságot, mellette még két-három tevékenységet is végeztek, például pálinkát mértek. Amikor árut vitt ki vagy az adóit kereste fel, csendesesen figyelmeztette őket a törlesztésre, annak határidejére is.⁴⁶⁸

Amint látható, a pénzügyi és gazdasági életben olyan ambiciózus és sikeres zsidó polgárok vettek részt, akik közül többen a település legtöbb adót fizetői között is szerepltek. Jellemzően nagykereskedőknek, üzemek és italkimérések, ingatlanok tulajdonosainak, ügyvédeknek a neveivel találkozunk. Az 1894. november 5-én a vármegye számára készített kimutatásban a 25 legtöbb adót fizető marcali között (a két takarékpénztárt és a telkeseket nem számítva) 11 zsidót találunk. Közülük az első volt Lengyel József 578 forint éves adóval (kétszeres adózó), Hochstädter József pedig a 24. helyre 131 forinttal. A keresztény vagyonosok közül természetesen gróf Széchényi Andor Pál földbirtokos volt az első (7696 forint 3 krajcár), de megtaláljuk Ádám János plébánost a 7. helyen, négy további ügyvédet, illetve közjegyzőt: a szatmárnémedi illetőségű ifj. Cholnoky Imrét, a helybeli Laszl Gusztávot, Kasza Sándort, a már említett Lehner Sándort és Isztl Nándorné kereskedőt. A tehetős parasztgazdák közül csak Bencze Ferenc neve került fel a jegyzékre.⁴⁶⁹

Sorszám	Adózó neve	Éves adó (forint, krajcár)
3.	Lengyel József	271 f 11 k (kétszeres: 578 f 22 k)
8.	Hofmann Mihály	262 f 50 k
9.	Dr. Mayer Ignác	126 f 95 k

⁴⁶⁶ BERNÁTH 1958, 17.

⁴⁶⁷ A Lang és Steinberger család neve korábban és később sem fordult elő a marcali hitközségi és egyéb adatbázisokban.

⁴⁶⁸ BERNÁTH 1958, 17.

⁴⁶⁹ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6652/1896. Marczali nagyközség legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke 1895. évre.

		(kétszeres)
11.	Hónig Dávid	221 f 36 k
14.	Schön Miksa	190 f 35 k
15.	Krausz Jakab	185 f 10 k
16.	Krausz Gyula	175 f 80 k
17.	Steiner Ignác	165 f 13 k
20.	Münz Simon	173 f 88 k
21.	Krausz József	142 f 10 k
22.	Haidekker Ant.né	138 f 16 k
24.	Hochstädter József	131 f 71 k

2. táblázat

A legtöbb adót fizetők zsidók kimutatása (1894)

(Készítette: Huszár Mihály, 2022) táblázat

1897-ben komolyabb változás figyelhető meg a 23 nevet – köztük a Takarékpénztár Rt.-t második helyen (2494 forint 91 krajcár) és az Általános Takarékpénztárat harmadik helyen (738 forint 44 krajcár) is – tartalmazó névjegyzékben. Például a legvagyonosabb személy Lengyel József már nem élt ezért nem szerepel, a korábbi utolsó Hochstädter József pedig jóval előrébb került, míg Schön Miksa hat hellyel lecsúszott.⁴⁷⁰

Sorszám	Adózó	Éves adó (forint, krajcár)
9.	Dr. Mayer Ignác	250 f 96 k
12.	Hónig Dávid	185 f 77 k
13.	Hochstädter József	185 f 30 k
14.	Krausz Gyula	165 f 88 k
15.	Hofmann Mihályné	157 f 41 k
17.	Münz Simon	131 f 17 k
18.	Krausz Jakab	124 f 53 k

⁴⁷⁰ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6274/1897. Marczali nagyközség legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke 1897. évre.

19.	Königsberg J.	121 f 29 k
22.	Schön Miksa	111 f 71 k
22.	Steiner Ignác	163 f 4 k (A listában ugyan a 22. helyen szerepel, ám az összeg alapján a 15. helyen lenne.)

3. táblázat

A legtöbb adót fizető zsidók kimutatása (1896)

(Készítette: Huszár Mihály, 2022)

A fent említett zsidó vállalkozók, kereskedők, virilisták voltak azok, akik ekkorra már természetesen több házzal is rendelkeztek Marcaliban. Az 1890. október 4-én kiállított dokumentum szerint Marcali 422 házzal ellátott házából 35-nek volt zsidó a tulajdonosa, így például a már említett Münz Simon, Lengyel József, Krausz Gyula, Steiner Ignác, Hónig Dávid, Schön Miksa mellett, valamint a hitközség rendelkezett egy iskolával, egy templommal és egy rabbilakással.⁴⁷¹

4.6 A zsidók és keresztények közéleti kapcsolatainak szinterei

Minden község igazgatásának, közügyeinek irányító szervezete a községi (vagy öreg)bíróból, a helyettes (vagy kis)bíróból, a – község jogállásától függően – kör- vagy községi jegyzőből és esküdtekből álló elöljáróság (ezt egészítette ki nagyközségek, így Marcali esetében is a közgyám, illetve – ahol volt – a községi orvos), valamint a képviselő-testület volt. Utóbbi felerészben a virilisek, a legtöbb adót fizetők, felerészben pedig választott tagok alkották. Egy 1898. november 11-én a főszolgabírószámára beküldött teljes képviselői névsor alapján képet kaphatunk, hogy a zsidók közül milyen arányban és kik kerültek be Marcalinak az elöljáróság és képviselő-testület tagjai alkotta közgyűlésébe. A 14 községi elöljáró között szerepel Mitzger Miksa neve,

⁴⁷¹ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 4301/1891. Kimutatás a Marcali nagyközségben, úgy a hozzátartozó pusztákon 1890. évben teljesített házzámadás eredményéről.

míg a 34 tagot számláló testület 16 vililistája között hat zsidót találunk, és mellettük a Takarékpénztár Rt. képviselőjében a már fent említett malomtulajdonos és italkereskedő Schön Miksát, Körös Viktor gyógyszerész megbízottjaként pedig Rossberger Józsefet. A hat virilista zsidó – dr. Mayer Ignác ügyvéd, Steiner Ignác vaskereskedő, Krausz Gyula gépszíjgyáros, Lengyel Pál fa- és borkereskedő, Hochstädter József vendéglős és Hoffman Mihályné házbirtokos – az izraeliták vezető családait reprezentálta. (Özvegy Hoffman Mihálynét saját kérésére, 1897 novembere óta Drucker Mihály helyettesítette.) A keresztények reprezentánsai közé tartozott például gróf Széchényi Gyula (megbízottja útján), Lehner Sándor uradalmi ügyész, Ádám János plébános, Isztl Nándorné kereskedő és Kasza Sándor körjegyző. A testület 17 főnyi választott tagságában Münz Simon kereskedő, a hitközség elnöke és Krausz Jakab kereskedő képviselte a zsidókat, míg a többi tag jellemzően a helyi iparosság és tehetősebb parasztgazdák közül került ki. A hét póttag között három zsidó neve (Hónig Dávid, Berger I., Königsberg F.) olvasható. Marcali 48 tagú községi vezetésében így 9 személy tartozott a zsidó felekezethez (18,75%), s ha a póttagokat is bele vesszük, akkor az 55 fő között 12-en voltak zsidók (21,8%).⁴⁷² Az 1900-as teljes lakosság szám alapján 4174 fő közül 413 főt tett ki a zsidóság (9,89%), így a község vezetésében közel kétszer akkora arányban vettek részt.⁴⁷³ A virilista és választott személyek között mindazokat megtaláljuk, akik mintaadó gazdaság erővel és a hitközségi életben is tekintéllyel rendelkeztek. Összehasonlításként érdemes visszautalni az 1869-es képviselő-testületre, amikor az első zsidó képviselőket (Lengyel József, Hoffman Mihály) beválasztották.⁴⁷⁴ Harminc évvel később Lengyel József fia, Lengyel Pál és a veje, Mayer Ignác, valamint, ahogy fent látható, Hoffman Mihály özvegye, (utóbbi virilistaként) volt jelen a közgyűléseken.

A 19. század utolsó harmadában Magyarország településein igen jelentős számú, különböző célú és irányultságú, több esetben felekezeti alapú egyesületet alapítottak. Az egészségügy területének országos szintű szerveződése, a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete 1882-ben alakult meg, amelynek helyi szintű fiókegyletei is létrejöttek – így a Marcali járásban is. Az utóbbinak 1890-ben keletkezett tagnévjegyzékén szereplő 28 név között természetesen

⁴⁷² HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6274/1897. Özv. Hoffman Mihályné levele; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6773/1898. Marczali község elöljáróinak és képviselőtestületi tagjainak névjegyzéke.

⁴⁷³ A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények 1902. 114–115.

⁴⁷⁴ *Marczaliban*. (Újdonságok). *Somogy*, 1869. január 19. 3.

megtalálhatóak a település vagyonos és köztisztelőben álló polgárai, köztük tíz fő a zsidó közösségből, többek között Marczali Mihály rabbi, Steiner Ignác, Hofmann József, Münz Simon felesége, Krausz Jakab, Berger Zsigmond. Ők mindannyian a hitközségben is tevékenykedtek. Mintegy elvárás volt irántuk, hogy ebben a jótékonyági egyesületben szerepet vállaljanak a keresztény marcaliak mellett. Nem véletlenül az első személy a listában Ádám János plébános, s a főszolgabíró, Bogyay Ödön is tag volt. A Széchényi-uradalmat Zwerina Frigyes főerdész, míg a keresztény iparosokat Roszmanith Mártonné, a kereskedőket pedig Isztl Nándorné képviselte.⁴⁷⁵

A korabeli sajtóforrásokban általában hosszabb-rövidebb beszámolók tudósítottak Marcali évfordulós és állami ünnepi eseményeiről. Ezeket jellemzően minden felekezet tagsága megjelent. Például 1898-ban így írták a *Keszthelyi Hírlapban*: „[...] márczius 15-ét igazi lelkesedéssel, méltóan a nagy naphoz – ünnepelte a város közönsége. [...] 10 órakor úgy a r. kath., mint az izraelita templomokban hálaadó istentisztelet volt, amelyeken az összes hatóságok és testületek jelen voltak.”⁴⁷⁶ A különféle egyesületi, jótékonyági és oktatási eseményeken szintén közösen vettek részt a keresztény és zsidó polgárok. A közös tagságú énekkarok pedig állandó fellépői voltak a közéleti eseményeknek.

A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy több esetben súrlódások és vádaskodásig menő ellentétek alakultak ki. Ilyen eset történt az óvodával kapcsolatban, amelyről a zsidók iránt ellenszenvvel viseltető, korábban már említett Csányi Ferenc káplán visszaemlékezésében lehet olvasni. 1884. augusztus 8-án közgyűlést tartottak a Kisdédóvó Intézetben, amelyet a két felekezet még közösen alapított 1882-ben. Az ellentétek a gyűlésen azért alakultak ki, mert a pár héttel korábban megválasztott új óvónő, Ulman Gizella zsidó volt. „A választás különben szabályszerű volt, ellene fellépni nem lehet. Ha nem akartak zsidó nőt, ne tették volna közössé az óvodát, hanem hagyták volna úgy, mint tervezve volt. Katholikusanak. [...] A zsidókkal csak azért tették közössé mivel némelyek – nevezetesen Melhardt Antal nőszabó – azt hitték, hogy a negyedfélszázra menő zsidó– zsidóság gazdagon fog hozzájárulni. Azonban a hegy egeret szült. A zsidók tizedrészét sem adták a keresztények adományának. S most igen természetes, hogy midőn a zsidók mégis kiszorítani akarnak lassankint a kereszténység is felemeli szavát, csak hogy már késő, akkor kellett volna mikor alapították.”⁴⁷⁷ Egy másik alkalommal, 1886. március 28-án a katolikus iskola

⁴⁷⁵ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 1226/1890. A vöröskereszt egylet 1887 évi tagjainak névjegyzéke.; RÁDICS – KISS 2019. 105, 207–208, 263.

⁴⁷⁶ *Keszthelyi Hírlap*, 1898. március 17.

⁴⁷⁷ MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: *Előjegyzetek 1883-87.* (Írógéppel készült átirat). 5–6.

javára álarcosbált rendeztek, amely anyagilag kevés eredménnyel járt. Csányi Ferenc szerint ez amiatt alakult így, „mert a zsidók nem jelentek meg, csupán azért, mivel kath. iskola javára történik, s nem egyszersmind a zsidók javára – igaz azon közmondás., hogy kutyából nem lesz szalonna!!! Csak ott nyújt áldozatot [a zsidó – H. M.] ahol ezer percentes hasznát veheti!!”⁴⁷⁸ Az Előjegyzetek címet viselő forrás kéziratként a plébánia számára készült, nem pedig a széles nyilvánosságnak. Így nyíltabban, a zsidókról alkotott sarkosabb véleményét sem titkolta el a szerzője, szemben a sajtóban megjelent rövid tudósításokkal, amelyekben szó sem volt a zsidók és keresztények közötti súrlódásokról, zsidóellenes megnyilvánulásokról.

Az 1910-es években a vármegyei lapok a zsidó egyesületi élet rendezvényeiről (tea- és kabaréestéjek) számoltak be, amelyeket jellemzően az izraelita nőegylet szervezett, s amelyeken felléptek a hitközség tagjai és jótékonyági pénzgyűjtést is tartottak.⁴⁷⁹

A település szakmai alapon létrehozott, érdekvédelmi szerepet vivő szervezete az 1885-ben alapított Marcali és Vidéke Általános Ipartestület volt, amelynek túlnyomó többségében keresztény iparosok voltak a tagjai, ám néhány helybeli zsidó nevével is lehet találkozni a tagnév-sorokban és az iratokban. Így a számvizsgálók közé tartozott a már korábban említett Lengyel József fakereskedő, a hitközség tekintélyes tagja és Gold Vilmos bádigos (Lásd a részletes családi adatokat a 9.5. fejezetben).⁴⁸⁰ 1929-ben az ipartestület 312 tagot számlált, székházzal és könyvtárral rendelkezett, s a mondott évben kiadott országos almanachban rövid életrajzzal – kiemelve az első világháborús szerepvállalást – mutatták be tagjait, közöttük a zsidókat is: Müller Rezső pékmestert és Lackenbach József sütőmestert.⁴⁸¹

4.7 A magyaros szecesszió temploma. A második zsinagóga története

4.7.1. Bevezetés

A magyarországi zsinagógaépítészeti történetében a különféle letelepedési korlátozások, tulajdonlási és építkezési tiltások időszakát követően – a jogkiterjesztésnek hála – nyílt lehetősége a zsidóknak, hogy a közösség legfontosabb reprezentatív vallási színterét létrehozzák. Integrálódni

⁴⁷⁸ MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 32.

⁴⁷⁹ Teaestély Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 1910. február 6. 7.; Kabaré-estély Marcaliban. *Somogyvármegye*, 1913. január 22. 4.

⁴⁸⁰ LADÁNYI 1929, 579.

⁴⁸¹ LADÁNYI 1929, 580–581.

kívántak a helyi társadalmakba és a települések építészeti környezetébe, emellett törekedtek a tehetőség, az áldozatvállalás és a nyitottság kifelé tükrözésére is. Amíg csupán néhány családból állt egy település zsidó közössége, elegendőnek bizonyult egy egyszerű, szegényes díszítettségű, a környező házak közül ki nem emelkedő épület is, elbújtatva, utcaszínen álló házak hátsó udvarában. Jellemzően téglalap alaprajzú épületek voltak ezek. A 19. század második felében a bővülő lehetőségek, szaporodó közösségek immár díszesebb, a korszak divatos építészeti stílusait reprezentáló templomokat emeltek. Egyes esetekben a közösség lehetőségeit jócskán túlhaladva rendeltek meg a korszak neves építészeitől zsinagógákat. Arra is volt példa, hogy csak néhány változtatást eszközöltek az évszázados zsinagógán, mint a nagy és vagyonos közösséggel rendelkező Nagykanizsán, ahol egy polgárház udvarában megbújó épületet használtak továbbra is. Az ekkor épült zsinagógák között találunk klasszicista (Nagykanizsa), mór vagy keleties (Rumbach utca Budapesten), romantikus (Berettyóújfalú), bizánci (Győr), neoreneszánsz (Pápa), eklektikus (Szeged) stílusút is. A templomépítészetben kis számmal képviselte magát a magyaros szecseszió, amelynek legkiemelkedőbb alkotása a szabadkai zsinagóga volt, s ehhez hasonlót rendelt meg a marcali hitközség is.⁴⁸²

4.7.2. Az zsidó hitközség új templomot épít (1896–1906)

Marcaliban és környékén 1885. augusztus 27-én akkora felhőszakadás volt, hogy a katolikus templom mellett a zsinagógát is elöntötte az árvíz. Egész éjjel merni kellett a vizet az épületből, és nagony rémültek a patak partján futó utcák lakosai.⁴⁸³ Ez az eset is jelezte, hogy a 20. század első éveire az öreg Kátyó-parti imaház már teljesen leromlott állapotba került, Somogy vármegye közigazgatási bizottsága kénytelen volt bezárni. (A patak rendszeres időközönként kiöntött és elárasztotta a környéket, így az épület falai folyamatosan vizesek voltak.) *„A régi imaház nemcsak szegényes és szűk volt, hanem nélkülözte a közegészségügy számos kívánalmait. Nedves, egészségtelen volt, a kórus feljárói annyira rokkantak, hogy veszélyeztették a feljárók biztonságát”* – írták róla a helyi lapban.⁴⁸⁴

⁴⁸² Lásd KLEIN 2011. 81, 85, 88–89, 98–100.

⁴⁸³ MMTD Lsz. A- 1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 36.

⁴⁸⁴ Templomavatás, *Marczali*, 1906. november 4. 5.

A marcali hitközség az új zsinagógára már 1896-ban elkezdett gyűjteni. Az építőbizottság elnöke, Münz Simon, pénztáros, Feiglstock Adolf, jegyzője, Löbl Lipót, alelnöke, dr. Mitzger Miksa, valamint dr. Mayer Ignác és Krausz Jakab, a pénzügyi bizottság tagjai, illetve Drucker Mihály és Hónig Dávid ellenőrök a hitsorsos közösségeknek szétküldött felhívásukban a következőképpen kértek adományokat: „*A marczali izr. hitközség szükségét érzi annak, hogy az istentisztelet többé ne a jelenlegi életveszélyes imaházban, s a fejlődő nemzedéknek nevelését és oktatását ne a mostani rozzant helyiségben, hanem a vallási érületet emelő, Istennek tetsző és a szent céloknak megfelelő helyiségekben végezze. Hitközségünk tagjai az önerejükből előteremtett és fenntartott vallásos és kulturális intézményeihez (istentisztelet, iskola, szegény- és beteg-ápolás) mindedig a legörvendetesebb áldozatkészséggel járultak. Ámde felekezetünk tagjai oly szerény anyagi viszonyok között élnek, hogy a legmesszebb menő áldozatkészség mellett sem vagyunk képesek önerőből az építkezéshez szükséges anyagi eszközöket előteremteni. Hitsorsosaink ismert áldozatkészségéhez és nagylelkűségéhez folyamodunk tehát, hogy célunkat az alább tervezett kölcsön megnyitása által elősegíteni méltóztassanak. [...] Ezer darab egyenként 15 forint-ról szóló részkötvény kibocsátása útján 15 000 forint kölcsönt óhajtunk felvenni, mely kölcsönt évenkénti 15 részkötvények kisorsolása és ezeknek hálás köszönettel való beváltása által óhajtanánk pontosan törleszteni.*”⁴⁸⁵ (Lásd a mellékletek 7. számú dokumentumát a 432–433. oldalon.)

A templomépítési alap növelésére például 1897. január hó 9-én a „Korona szálloda” termeiben zártkörű bált rendeztek.⁴⁸⁶ Az adakozás lassan haladhatott, ezért az első főrabbi nevezetes, 1882-es újévi beszédét kétszer kiadták, majd 1902-ben harmadszor is. Berger Miksáné Marczali Johanna, a főrabbi leánya az előszóban így fogalmazott: „*A mi düledező, szerény templomunkban gyakran kiröppen ajkaink közül a fohász: vajh méltóbb helyen dicsérhetnők Istenünket! És közvetlen utána adjuk meg magunknak a lesújtó választ: a mi életünkben nem fog az új templom felépülni! Pedig ennek elodázhatatlan szüksége tudva van mindenki előtt; mégis az élet küzdelmeiben megfeledkeznek az emberek Istenről, templomról. Régente Isten házát becsülték többre, ma – az önzés korszakában – a saját házuk az első, azt díszítjük fel minden félével és megszerzéséhez nem kíméljük sem erőnket sem egyéb áldozatainkat, csak minél díszesebb, a*

⁴⁸⁵ MMTD Lsz. 2017. 10. 2. Igen tisztelt Hitközségi Elöljáróság! című felhívás.

⁴⁸⁶ *Keszthelyi Hírlap*, 1897. január 11.

szemnek mennél tetszetősebb legyen az; míg arról, kinek mindezt köszönhetjük, megfeledekezünk; hajdan erényeinkkel büszkélkedtünk, ma – fájdalom – csak külsőnkkel!”⁴⁸⁷

A tízéves gyűjtés eredményeként az építkezés 1905. szeptember 5-én kezdődhetett meg egy budapesti cég szervezésében. A magyaros szecessziós stílusú zsinagóga tervezői az országos híró, budapesti Komor Marcell és Jakab Dezső voltak, a kivitelezést Francsik János marcali építőmester vállalta el, a faipari berendezéseket a szintén helyi Melhardt Ambrus asztalosmester készítette.⁴⁸⁸ Az építkezést a marcali munkások 1906. június 4-én kezdődő, magasabb bért követelő sztrájkja akasztotta meg.⁴⁸⁹ A belügyminisztérium egy század gyalogságot vezényelt Marcaliba, hogy a két hétig tartó, 400 munkás részvételével zajló sztrájkot felszámolja. (A munkabeszüntetéshez még a fővárosból lehozott sztrájkőrök is csatlakoztak.) A sztrájkolók bérkövetelését végül teljesítették, így sikeres volt a munkabeszüntetés. A sztrájk egyik szervezője, Gold Vilmos bádogosmester szervezett munkás volt, aki későbbi tekintélyét ekkor alapozta meg.⁴⁹⁰ A fia, Gold Márton visszaemlékezése szerint ekkortájt három testvére járt a zsidó elemibe, akik tandíjmentességet élveztek. Gold Vilmos sztrájkban játszott szerepe miatt a hitközégben is konfliktus támadt, s ezért a vezetőség a gyermekei tandíjmentességét megvonta.⁴⁹¹

A zsinagóga mintegy 50 000 koronányi adományból készült el. Ebből 1000 koronás csilárt adományozott dr. Mayer Ignác, az ülőhelyek pedig összesen 1000 koronáért keltek el. A korban újszerű vízgázvilágítással szerelték fel a templomot.⁴⁹² Az épület előképe, úgymond „nagytestvére” a tervezőpáros 1902-ben felszentelt, 3400 fős szabadkai zsinagógája volt, de a korszakból említhetjük az 1911–12-ben felépült kunszentmártoni zsinagógát is.⁴⁹³ A zárókőben elhelyezett okmányban így fogalmaztak: „[...] a közbiztonságnak és közegészségügynek meg nem felelő régi templomunk helyett Isten dicsőségére, Izrael ősrégi szent tanainak ápolására, a hazaszeretet, polgári erények és polgári szeretet gondozására új templomot építünk”.⁴⁹⁴

Az Erzsébet (Vasút) utcai helyszínválasztásban több dolog is szerepet játszhatott. A korábbi zsinagóga a Kátyó-patak árterén feküdt, míg az új telket az 1893-ban megnyílt vasúthoz

⁴⁸⁷ MARCZALI Mihály 1902. 5.

⁴⁸⁸ A helybeli izraelita polgárok. *Marczali*, 1906. szeptember 23. 3.

⁴⁸⁹ Marczali, *Építőmunkás*, 1906. június 15. 40.

⁴⁹⁰ BŐSZE 1991b. 351.; MÓRICZ 2012. 396.; HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 2.

⁴⁹¹ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 4.

⁴⁹² A helybeli izraelita polgárok. *Marczali*, 1906. szeptember 23. 3.

⁴⁹³ GAZDA 1991, 127.; KLEIN 2011, 516–541, 649.

⁴⁹⁴ Templomavatás, *Marczali*, 1906. november 4. 5.

vezető utcában, a polgárosodó település egyik, a piacnapokon kívül is forgalmas fő utcájában választották ki. Amíg a régi zsinagóga mellett kézműves-iparosok dolgoztak (Rückländer kékfestők), a közvetlen szomszédja pedig a Roszmanith bőrgyár volt, valamint gazdálkodó és állatokat tartó parasztcsaládok is éltek mellette, addig az új telek nyugati határán a hitközség befolyásos, polgárosodott családjai: Lengyel Pál gabonakereskedő, majd Lenkei Ernő épületanyagkereskedő lakott. A keleti szomszéd dr. Dénes Antal ügyvéd és Gold Vilmos bádogosmester volt. Ebben az utcában állt továbbá Lichtenstern Miksa rőfös üzletháza és Vasvári Mór tűzifa-kereskedő üzlete is.⁴⁹⁵ További előnye volt a helyszínnek, hogy 1903-ban a telken már felépült az új rabbilakás és az iskola is. A posta, egy forgalmas vasúti vendéglő és a település első könyvnyomdája is ebben az utcában működött.⁴⁹⁶

Az 1906. október 28-i templomavatásról a következőképpen számolt be a *Marczali* című újság. „*Annál örvedetesebb, hogy a hitközség bámulatos áldozatkészségével nemcsak modern új épületet emelt, a mely a régi hiányokat eltüntette, hanem oly pompás új hajlékot emelt a válásának, amelynek izlésességére, díszére alig akad párja a vármegyében. A felavatás ünnepélyén részt vettek Marcali város polgárai tekintet nélkül vallásukra. Úgyszólván mindenki jelen volt, hogy kivegye részét az izraelita polgártársak öröméből.*” Az avatási szertatást dr. Büchler Sándor keszthelyi főrabbi végezte.⁴⁹⁷ **(Lásd a képmelléklet 14–16. képét a 488–489. oldalon.)**

Az új zsinagóga felszentelését követően az ún. „*Czigány utcai*” régi épületet, a volt rabbilakást és az iskolát még néhány évig a zsidó hitközség birtokolta, majd 1913-ban a „*Marczali-i államilag segélyezett egyesületi polgári leányiskola*” vásárolta meg 10 000 koronáért. A zsinagóga épületét lebontották, a rabbilakást pedig átalakították iskolának, és még egy tanítói lakást is létesítettek.⁴⁹⁸

4.7.3. A zsinagóga elhelyezkedése Marcali építészeti környezetében

Az 1906-ban felszentelt új marcali zsinagóga helyének kiválasztásánál számos urbanisztikai szempontot vett figyelembe a hitközség vezetése. A dualizmus gazdasági fellendülése a közel 3000 fős, járási feladatokat ellátó, Észak-Somogy egyik könnyűipari, piaci és mezőgazdasági

⁴⁹⁵ MÓRICZ 2012, 370–372.

⁴⁹⁶ SZEGHALMY 1938, 753.

⁴⁹⁷ Templomavatás. *Marczali*, 1906. november 4. 5.

⁴⁹⁸ MÓRICZ 2012. 331.

központjában, Marcaliban is építészeti változásokat eredményezett. A 19–20. század fordulóján a Széchenyi-uradalom megrendelése (új istállók, téglagyár, cselédlakások, magtárak) mellett a közigazgatási feladatellátásban, a kereskedelemben és vendéglátásban érdekelt intézmények és személyek is megrendelőként léptek fel. Az egyik legvagyonosabb megrendelő 1903-ban Mayer Ignác ügyvéd volt, akinek emeletes, üzletekkel ellátott lakóháza a községben építészeti etalonná vált. Hasonlóképpen igazodási pontot jelentett a Kopári család 1912–13-ban kivitelezett emeletes vegyeskereskedése, és az épületükben lévő Korona Szálloda. A legnagyobb építkező gróf Széchenyi Andor Pál (1864–1943) volt, aki 1912–13-ban építette fel új, hatalmas és reprezentatív kastélyát. Ezeknek az építészeti megrendeléseknek a kivitelezését az 1849 óta itt dolgozó id. Sztelek Ferenc, fia, ifj. Sztelek Ferenc és 1911-től az üzlettársa, Csomós Gergely építőmesterek végezték el. A vagyonos polgárok, így az zsidó lakosok századfordulós utcafrontos házait, amelyek a Vasút utca képét meghatározták, szintén az ő vállalkozásuk építette fel.

A település központját és az 1893-ban megnyílt Balatonszentgyörgy–Somogyszob közötti vasút helyi állomását a kisajátításokkal és kivásárlásokkal kialakított új utca, a Vasút, későbbi nevén Erzsébet utca kötötte össze. Az 1900-as évekbe divat lett ebben az utcában házat építeni, így jó néhány tehetős iparos, hivatalnok és értelmiségi költözött ide. A heti piacok és vásárok is ezen az utcán keresztül váltak könnyen megközelíthetővé. A zsinagóga telkének a kiválasztásánál feltételezhetően az a szempont is érvényesült, hogy 1898-ban a tehetős Lengyel József hitközségi vezető fia, a fa- és borkereskedő Lengyel Pál pazar villát építtetett az utcában. Ezt a településen egyedülálló épületet választotta lakhelyéül 1904-től Lehner Vilmos főszolgabíró is. A zsinagóga mellett néhány évvel korábban egy földszintes épület is elkészült, amely elemi iskolai funkciót kapott, és ahol a mindenkori tanítói lakás is volt. Az épületet egy négy holdas park vette körül.⁴⁹⁹

A második marcali zsinagóga történetében igazán jelentős változást a második világháború és a holokauszt hozott. A közösség deportálásáig rendszeres hitélet folyt a falai között, majd a hívek nélkül maradt templomot a deportáltak ingóságainak gyűjtőhelyévé tették. A háború végén, 1945 májusában a frontharcok által megkímélt, de kifosztott templom a meggyilkolt közösség mementójaként hirdette a valamikori zsidó lakosság nagyságát. Az üressé vált zsinagóga mintegy húsz évig még a pusztításra és a zsidókkal szembeni közönyre is emlékeztette a marcaliakat. **(Lásd a képmelléklet 22. képét a 492. oldalon.)**

⁴⁹⁹ Az országos izr. tanítóegyesület. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 16. 9.

4.8 Marcali zsidók az első világháborúban és 1918–1919 forradalmi időszakában

4.8.1. A zsidók és a hitközségek Magyarországon az első világháború és a forradalmak idején

A magyarországi zsidók számára az első világháború olyan kihívást jelentett, amelyre 1848–49 óta nem volt példa. A háború kitörését más országok hitsorsosaihoz hasonlóan a magyar neológ és ortodox zsidók vezetői is lelkesedéssel fogadták. Az Országos Rabbiegyesület vezetője, Schnitzler Ármin komáromi főrabbi körlevélben szólította fel rabbitársait, hogy ünnepélyes istentiszteleteket, buzgó imádságokat tartsanak a hadba vonulókért. A Monarchia izraelita vallású bevonult katonáinak száma így elérte a 300 000 főt.⁵⁰⁰ Helytállásukról Habsburg József főherceg, a VII. hadtest parancsnoka 1915. január 15-én keltezett, az Egyenlőség 24-i számában közzétett levelében így írt: „[...] hősiességük bámulatos, elszántságuk minden dicséreten felül áll. Magyar fiúk között mint igazi magyarok vállvetve küzdöttek a vérengző szerbek és azóta a hatalmas orosz ellen; a dicsőségben egyenlő részük van hős bajtársaikkal.”⁵⁰¹ Fontos kiállítás volt ez, hiszen a háború első heteiben már antiszemita cikkek, rágalmozások jelentek meg, amelyeknek ellensúlyozására az Egyenlőség rendszeres vesztéslistákat, a zsidók kiemelt katonai és polgári erőfeszítését közvetítette.⁵⁰² A Monarchia hivatásos katonatiszti rétegében ugyan elenyésző számmal voltak jelen zsidó felekezetűek, tartalékos tisztként viszont már többen bevonultak. A háborút követően a zsidó hadviseltek albumában olvasható, hogy a zsidó hősi halottak tiszteletére felavatott emléktáblákkal a hitközségek azt akarták jelezni, hogy halottjaik semmivel sem másabbak, mint a monarchia többi nemzetiségű és vallású elesettjei.⁵⁰³

A háború éveiben a romló közhangulatban azt a vádat fogalmazták meg ellenük, hogy az összlakosságban lévő számarányukhoz képest sokkal kevesebb véráldozatot hoztak a frontokon, és mindezt pacifizmusból vagy gyávaságból tették. Valójában a magyar társadalom vérvesztésének egyik legjelentősebb oka az volt, hogy jellemzően az agrárnépességből sorozták be gya-

⁵⁰⁰ KATZBURG 1999, 156–158; GYURGYÁK 2001, 90–91.

⁵⁰¹ SZABOLCSI 1993. 173–174.

⁵⁰² SZABOLCSI 1993. 168–172. A levelet Tisza István miniszterelnök szorgalmazására írta a főherceg.

⁵⁰³ Lásd HEGEDŰS 1940.

logsághoz a katonakorú férfiakat, a zsidó katonák pedig semmivel sem voltak gyávábbak tőlük.⁵⁰⁴ A másik vád a zsidó hadiszállítók meggazdagodásával kapcsolatban került a közbeszédbe. A fokozódó áremelkedések és áruhiány miatt az élelmes és gyorsan reagáló vállalkozók lettek a háború pénzügyi nyertesei, akik között többségében természetesen a modernizációt képviselő vállalkozói szektor zsidó származású alakjai álltak. A fronton küzdők juttatásaival visszaélő, a hátszág áremelkedését és áruhiányát kihasználó spekulánsok tipikus példajaként idézték a korabeli szélsőjobb oldali lapok a zsidó hadiszállítókat. Ezt a vádat 1916-ban még Tisza István miniszterelnök is kénytelen volt a parlamentben visszautasítani.⁵⁰⁵

A harmadik vád mögött a menekültek kérdése állt, hiszen az elfoglalt és fronterületekké vált orosz-lengyelországi járásokból sok ortodox zsidó érkezett Magyarországra. Jelenlétük dühítette a városi lakosságot, akiknek az ellátási problémáik miatti feszültség ismételtén a hazai zsidóságot találta el.⁵⁰⁶ Gyurgyák János így írta le a zsidókkal kapcsolatban az első világháború hatására megváltozott többségi véleményt: „*Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az első világháború alatt valóban megváltozott a tömeghangulat a zsidósággal szemben, de nem az addig tökéletes és sikeres asszimiláció fordult az ellenkezőjébe, hanem egyre nyilvánvalóbbá vált az asszimiláció kudarca.*” Hozzátette, a magyar többségi társadalom egyre inkább elutasító magatartása miatt a folyamatosan meglévő antiszemita irányzatok és mozgalmak támogatottsága a háború végére megnőtt.⁵⁰⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918 őszi összeomlásával megszűntek azok a stabilnak gondolt hatalmi keretek, amelyek a dualizmus korszakát és még a világháború éveit is meghatározták. Az őszirózsás forradalomban vezető szerepet játszó Nemzeti Tanács Intéző Bizottságának 20 tagja közül 11 fő volt zsidó származású értelmiségi, akik közül többen az 1918. október 31-én megalakított Károlyi-kormányban is szerepet kaptak. Az új hatalmat a neológ és ortodox hitközségek is üdvözölték, a cionista szervezetek egyenesen lelkesedtek érte. Ugyanakkor az új hatalmi körök radikális és szociáldemokrata célkitűzéseikben a zsidó nagytőke befolyásának megtörését is megfogalmazták. Az igazi kihívást viszont a felerősödő disszimilációs és antiszemita közhangulat okozta, amelyek mögött radikális csoportok, mint az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) szervezkedése állt. Mindezek

⁵⁰⁴ GYURGYÁK 2001, 93.

⁵⁰⁵ GYURGYÁK 2001, 96.

⁵⁰⁶ GYURGYÁK 2001, 95–96.

⁵⁰⁷ GYURGYÁK 2001, 98.

felül a széteső közigazgatással és karhatalommal terhelt ország egyes vidékein polgárháborús helyzet alakult ki. A fosztogatások és összezapások nem kímélték a zsidó tulajdonokat és személyeket sem.⁵⁰⁸

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság és a magyar zsidók kapcsolatának vázlatos bemutatásakor egyet kell értenünk Gyurgyák János megállapításaival. 2001-es könyvében négy területre szűkítette le ezt a kérdéskört, amelyet később az antiszemita irányzatok visszatérően hivatkozott negatív példává emeltek. Az egyik terület az 1919. március 21-én hatalomra került népbiztosok között megtalálható zsidó származású – de nem mint izraelita felekezetű – politikusok ügye. A másik terület, amely a későbbi fehérterror idején is hivatkozási alap lett, a vörösterroiban tevékenykedő zsidók szerepe. A harmadik terület a tanácskormányzatban és a helyi direktóriumok által megnövelt tisztviselői állásokban betöltött szerepük. A negyedik terület pedig a sajtó volt, ugyanis a dualizmusból örökölt hagyományokon alapulva magas volt a zsidó újságírók létszáma. Az első megállapítás magyarázata szerint a népbiztosok legalább 60%-a érkezett a zsidók közül, ám Kun Béla példájához hasonlóan a legtöbbjük identitásválasztásában a zsidó közösséghez és az izraelita felekezethez való tartozást már felváltotta a kommunista meggyőződés, a forradalmi szerepvállalás. Kun Bélának az 1919. június 21-én, a Tanácsok Országos Gyűlésén elmondott szavaival élve: „*Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.*” A második megállapítás indoklása szerint valóban sok, korábban zsidó kötődésű személy csatlakozott a vörös karhatalmi alakulatokhoz (pl. Korvin Ottó), ám a letartóztatások, a túszedések, az internálások és a kivégzések a keresztények mellett zsidókat, főképpen vagyonos polgárokat is érintettek. Nem is beszélve a tanácskormányzatnak a vallási felekezeteket egyaránt sújtó egyházellenes döntéseiről, így például a zsidó hitközségektől is kizsartolt anyagi javokról. A harmadik megállapítás háttérében az áll, hogy a háborús vereség, a gazdasági összeomlás és az 1918–19 es évek bizonytalansága, egzisztenciális félelmei miatt a népbiztosságok által felhízlalt bürokráciában tömegesen helyezkedtek el az állásukat veszített zsidók is. Mivel a kereskedelem volt az egyik ilyen veszteséges terület, ezért onnan jelentkeztek a legtöbben a direktóriumoknál és a különféle hivataloknál. Mindennek az egyik egyszerű oka az volt, hogy így pontosan megkapták a bérüket. Ennek ellenére a legtöbb vidéki direktórium vezetésébe csak kis számban kerültek be zsidók. Így például a Tolna vármegyei Tamási 50 fős

⁵⁰⁸ GYURGYÁK 2001, 98–101.; HATOS 2018. 181–186.

direktóriumában csupán hárman voltak.⁵⁰⁹ A negyedik megállapítás magyarázata szerint a dualizmus modernizálódó tömegsajtójában jelentek meg, főképpen a városi és országos lapok szerkesztőseiben, a jól képzett, tanult zsidó fiatalok. Érdekes ellentmondás alakult ki azonban. A dualizmus időszakának sajtószabadságával szemben a Tanácsköztársaság sajtópolitikáját az irányított és cenzúrázott lapok jellemezték. Valószínűleg itt is az egzisztenciális lecsúszástól való félelem miatt vállalták a lapszerkesztést a korábban a sajtószabadságért kiálló újságírók.⁵¹⁰ A zsidó hitközségek, a magyarországi zsidók nagy többsége a pogromoktól való félelem, az egyházellenes intézkedések, a román megszállás, a mindennapi létbizonytalanság, valamint a Magyarország új határain túlra került hitsorsosok elvesztése miatt is tehetetlenül követte az eseményeket.⁵¹¹

1919. augusztus 1-jét, a Tanácsköztársaság összeomlását követően országos megtorló akciókra került sor. A fehérterror mintegy másfél-két hónapja alatt a Nemzeti Hadsereg fővezérének, Horthy Miklósnak jóváhagyásával tiszti különítmények volt direktóriumi tagokat, vezető kommunistákat, vörös katonákat vagy egyszerűen csak zsidókat kerestek és végeztek ki. A zsidók sérelmére elkövetett atrocitásokat, fosztogatásokat és statáriális kivégzéseket a Pesti Hitközség bizottsága gyűjtötte össze, és az *Egyenlőség*ben publikálta a jegyzőkönyveket. A téma egyik legjobb kutatója, Bödök Gergely a fehérterror összes áldozatát számba vevő összesítésében 1069 főnyi kivégzettet azonosított, akik közül 36 zsidó személyt tudott megnevezni. Ezzel szemben a névtelen áldozatok száma ennek a sokszorososa is lehetett.⁵¹² Somogy-szerte számos helyen történtek fizikai atrocitások (verés, kínzás, kivégzés), így például Kaposváron, Böhönyén, Fonyódon, Tabon.⁵¹³ Az egyik legtöbb áldozatot követelő gyilkosság (az akkor még Veszprém vármegyéhez tartozó) Siófokon történt, ahol több mint negyven, a környékbeli településekről összegyűjtött direktóriumi tagot vagy baloldali személyt végeztek ki, ám közülük mindösszesen csak egy személy volt tagja a siófoki direktóriumnak.⁵¹⁴

Ugyanebben az időben, 1919. szeptember 24–25-én az antant Magyarországon működő katonai ellenőrző bizottságának kérésére a vidékre kiszálló vizsgálóbizottság mást állapított meg.

⁵⁰⁹ GYURGYÁK 2001, 102–109; HATOS 2021, 98.

⁵¹⁰ GYURGYÁK 2001, 102–109; HATOS 2021, 95–117.

⁵¹¹ GYURGYÁK 2001, 104.

⁵¹² KOMORÓCZY II. 2012, 377–388.; HATOS 2021, 461–472.; BÖDÖK 2018, 213–214. Komoróczy Géza a zsidó áldozatok számát 3000 főben jelölte meg, ám ez valószínűleg erős túlzás.

⁵¹³ KOMORÓCZY II. 2012, 382–389.

⁵¹⁴ BÖDÖK 2018, 392, 418–419.; BOGNÁR 2020, 44–45.

Nathan Horowitz amerikai ezredes jelentésében azt írta, hogy Horthy Miklós fővezér az észszerűség határain belül mindent megtett a zsidók üldözésének megelőzésére, és nem történt több atrocitás, mint ilyen körülmények között történni szokott. A lakosság fel van háborodva a zsidók által elkövetett bűnök miatt. Az országban uralkodó erős antiszemitizmus oka, hogy sok zsidó csatlakozott a bolsevikokhoz, a fehérterror pedig csak a politikusok képzeletében létezik. A rend érdekében a zsidók és nem zsidók fogjanak össze. Az *Egyenlőségben* 1919. szeptember 11-én a pesti hitközség nyilatkozatot tett közzé, amelyben a megbukott Magyarországi Tanácsköztársaság zsidó tagjaival kapcsolatban azt írták: „*A hitközség úgy a zsidó vallás szent hagyományaiából, mint saját erkölcsi érzületéből kiindulva kimondja, hogy megtagad minden szolidaritást, azokkal, akik a bolsevik propagandában, akár annak gonosztetteiben aktív részt vettek.*” Mindezeket felül kitagadták őket a zsidó közösségből. Ezzel szemben az *Egyenlőség* később megjelent lapszámaiban a felháborodott hitsorsosok és hitközségek mind-mind a fehér különítményesek atrocitásait panaszolták és gyászolták a kivégzetteket.⁵¹⁵

4.8.2. A marcali zsidók első világháborús szerepvállalása

A „Nagy Háború” négy éve alatt az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében az állam minden nemzetisége és vallási felekezete képviseltette magát. Nem történt ez másként a magyarországi zsidókkal sem, így a marcali zsidó közösségből is számosan bevonultak, harcoltak, megsebesültek, hősi halált haltak vagy éppen túléltek a harcokat és hazatértek. A magyar-zsidók katonák számára az uralkodó, I. Ferenc József kiemelt szereppel bírt, hiszen nem utolsósorban hozzá kötötték az emancipációt, a polgári jogegyenlőséget. A háborús lelkesedés ugyanúgy áthatotta őket, mint a monarchia többi polgárát. A zsidó katonákról Glässer Norbert a következőt írta: „*A háborús évek zsidó középkorú generációja a recepció ifjú nemzedéke: ők beleszülettek, ezért természetesnek vették a polgári egyenjogúságot, háború idején egy bevett felekezet híveként demonstrálták a nemzet, a birodalom és az uralkodó iránti hűségüket.*”⁵¹⁶ A marcali zsidó férfiak katonaként 1914-től a világháború frontjain harcoltak, míg a nők közül többen ápolónőként a hátszágban tevékenykedtek. A lakosság pedig a katonákat és a sebesülteket gyűjtésekkel segí-

⁵¹⁵ KOMORÓCZY II. 2012. 380–381, 390–391.

⁵¹⁶ GLÄSSER 2018, 140.

tette. Marcali még ekkor is a vármegye hét legnagyobb létszámú zsidósággal rendelkező települései közé tartozott. Egy 1916-os összeírás szerint a következőképpen alakultak a lakosság felekezeti arányai: 3857 fő katolikus, 17 fő evangélikus és 16 fő református vallású lakos mellett a zsidó közösség mindenkori létszáma csúcsán 478 fő volt.⁵¹⁷

A vármegyeszékhelyen, Kaposváron állomásozó császári és királyi „Albrecht főherceg” 44. gyalogezredbe vagy a 19. gyalogezred pécsi központjába sorozták be a marcaliakat, illetve születési hely alapján a somogyiakon kívül még a Tolna és Baranya vármegyei hadköteles férfiakat is. Még Fiume városa és kerülete is ide tartozott, ahol a 19-esek egyik zászlóalja állomásozott.⁵¹⁸ Valószínűleg marcali katonák is részt vettek a 44-esek kötelékében az 1914. augusztus első hetében meginduló Szabács környéki harcokban, ahonnét majd szeptember első heteiben átkerülnek a galíciai orosz frontra.⁵¹⁹ Még az első hónapokban, 1914 novemberében a szerb frontról marcali katolikus és zsidó katonák Boncz László (1867–1918) főjegyzőnek még derűs tartalmú levelet küldtek. Ebben azt írták: „*A marczali-i fiúk még hála isten egészségesek és épek. Kovács Pál, Czober Gy., Löwy Lajos, Sikter Lajos, Kis Mihály és György, Ács Lajos, Braun Ernő és én mindig földbe ásva kellemes zene, a puska és ágyúdörgés között élünk. A moziban látottak semmik ahhoz képest, ami itt van. Ördögösen szép színjáték ez, amit leírni nem lehet csak élvezni. Jó szívvel küzdünk a hazáért és otthon hagyott drága szeretteinkért. Főjegyző urat k. családját és a marcaliakat üdvözli Kálmán István szakaszvezető, 67. menetzászlóalj, 2-ik század.*”⁵²⁰ Négy évvel később, a háború végén a levélben szereplők közül Kovács Pál, Löwy Lajos, Kismihály György – az újságban tévesen jelent meg, két személyként – már nem éltek, ahogyan a címzett, a főjegyző sem. Braun Ernő viszont túlélte a háborút.

A zsidó katonáknak a frontokon viselt helytállásáról a parancsnokok többször is elismerőleg beszéltek, ugyanakkor antiszemita éllel újságcikkek is megjelentek, amelyek ellen az *Egyenlőségben* adott hangot a neológ zsidó értelmiség.⁵²¹ A vármegyék hitközségei a világháborús években a különféle segélyezési akciókban, a sebesülteknek és családjaiknak szervezett gyűjtésekben vettek részt, amelyekben elsősorban a nőegyletek kaptak szerepet. Ugyanakkor 1915-ben Kaposváron is felbukkant az antiszemita hangulat klasszikus példajaként a vérvádgyanú, valamint az észak-magyarországi háborús színtérré váló megyékből kiinduló ortodox és haszid

⁵¹⁷ CSÓTI 2005. 127.; MÓRICZ 2012. 381.

⁵¹⁸ KURTZ – KRISTÓFY 1937. 20.; LÉGRÁDY 1938. 29.

⁵¹⁹ NÜBL 2014. 103–108. o.

⁵²⁰ Marcali katonái a harctéren. *Somogyi Hírlap*. 1914. november 15. 4.

⁵²¹ SZABOLCSI 1993. 168–172.

menekültekkel szembeni gyanakvás. A kormányzat a zsidók háborús szerepvállalásának a hangsúlyozásával kívánta a zsidóellenes megnyilvánulásokat háttérbe szorítani, amely az 1918-as összeomlásig működött is.⁵²²

A Marcali Kerületi Izraelita Hitközség rabbijaként 1911-től szolgáló dr. Enten Manó 1915. március 15-én Marcaliban – ez évtől már kassai főrabbi – háborúellenes beszédet mondott. „[...] *mi nem osztjuk azoknak a nézetét, kik a háborút természeti csapásnak, természeti katasztrófának tartják, mert a háború az emberi elme gonosz produktuma, az emberi társadalom kegyetlen [...] intézménye. Nem valljuk azt a balga felfogást sem, hogy a háború az emberi társadalom szükségszerű életfunkcióihoz tartozik (...) mi nem csatlakozhatunk az áldarwinisták táborához sem, amely a létért való küzdelem elkerülhetetlen következményeként állítja be a háborút [...]. Mi tehát a háborút (...) az emberi társadalom köréből kiküszöbölhetőnek, kiirtandónak tartjuk, [...] nem tartjuk utópisztikusnak a nemzetek testvéresülésének ragyogó gondolatát. [...] Legyen béke, szabadság és egyetértés.*”⁵²³

Amikor a fiatal korosztály tagjai már elestek vagy megsebesültek a frontokon, általában népfelkelőként a középkorúakat és idősebbeket hívták be. Így került majd 40 évesen a frontra Löbl Lipót marcali főtanító is.⁵²⁴ Biztosan tudjuk, hogy a fiai közül fiai közül Löbl József hadnagyként 18 hónapig szolgált az orosz, román és olasz frontokon.⁵²⁵ Egy másik, idős korában újra bevonult marcali zsidó katona, Braun Náthán (1872–1944) kereskedő volt, aki már 1893 és 1896 között letöltötte a katonaidéjét. 1915-ben azonban újra jelentkezett szolgálatra, de 18 hónap frontszolgálat után fogságba esett. Onnan két év múlva megszökött, aztán ismét szolgálatra jelentkezett, és végül 1918 novemberében szerelt le.⁵²⁶ Dr. Dénes Antal (1878–1944) gyulai születésű marcali ügyvéd a 19. népfelkelő gyalogezred hadnagyaként szolgált, majd négy év orosz hadifogságot szenvedett el. 1920-ban főhadnagyként szerelt le, miután bajtársaival Vlagyivosztokból hajón hazatért.⁵²⁷ Fiaitabb öccse, Sándor (1885–1967) ezredszámvevő őrmesterként, míg a legfiatalabb öccse, Dénes Izidor (1891–1919) tizedesként szolgált.⁵²⁸ A háborút követően a volt bajtársak közül a helyi emlékezet őrzésében leginkább az Országos Frontharcos Szövetség tagjai

⁵²² CSÓTI 2005. 130–135.

⁵²³ A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. 1915. 4–6.; A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. 1933. 10.

⁵²⁴ Lásd a Marczali szócikket. ÚJVÁRI 1929. 574.

⁵²⁵ KURTZ – KRISTÓFY 1937. 316.; BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963. 100.

⁵²⁶ KURTZ – KRISTÓFY 1937. 344. Braun Márkus és Braun Lajos nevű öccsei hősi halált haltak, ám ők nem marcali illetőségűek voltak.

⁵²⁷ Házasság. *Marczali*, 1906. szeptember 16. 3.; SZEGHALMY 1938. 695.

⁵²⁸ Dr. Dénes Veronika gyűjteményének képes levelezőlapjai.

vették ki a részüket, akik között a zsidó hitközség vezetőit, a település gazdasági életének ismert alakjait is megtaláljuk. Ez a szövetség hosszú szervezést követően, 1929-ben jött létre, tagjai pedig olyan világháborús veteránok lettek, akik frontszolgálattal megkapták a Károly-csapatkeresztet.⁵²⁹

A néhány, levéltári és könyvészeti források adataival igazolható zsidó származású és válású marcali katona közé tartozik Somogyi István (1895–1944) gépszíjgyáros, aki házassága révén került Marcaliba. Pécssett született, ám ismeretlen okból az 1. tiroli császárvadászokhoz, Innsbruckba vonult be. 1915 májusától 1918 áprilisáig az olasz fronton harcolt, közben megsebesült. Később emléklappal kitüntetett címzetes századosként szerepelt a Frontharcos szervezet tagjai között.⁵³⁰ Több évtizedig a hitközség prominens választmányi tagja volt.⁵³¹ Scheiber Ernő (1884–1944) gabonakereskedő Niklán született és a 44-es gyalogezredhez vonult be, majd 19 hónapon keresztül vett részt a harcokban a szerb, az orosz és a román harctereken.⁵³² A marcali hitközség aktív tagja volt, 1942-ben már harmadszorra választották meg elnöknek.⁵³³ Weisz József (1878–1942) szabómester neve ugyan nem szerepel a Frontharcosok könyvének a névsorában, ám a síremlékére, a neve fölé 1942–43-ban, a Frontharcos mozgalomból való eltávolítást követően a Frontharcosok jelvényét még felvették, így mindenképpen a társaság tagjai közé tartozott. Róla annyit tudunk még, hogy a hitközség képviselő-testületének tagja volt.⁵³⁴

1920-tól a zsidó közösség meghatározó személyiségének számított a pápai születésű Gábor Ignác (1892–1944) a későbbi marcali tanító. Az első világháborúban több mint két évig több fronton szolgált, amiért számos kitüntetést kapott, majd tartalékos főhadnagyként szerelt le. Az 1920-as években az Országos Frontharcos Szövetség veterán tagja lett, majd 1935-ben Horthy Miklós „átlagon felüli háborús teljesítményéért” címzetes századossá léptette elő.⁵³⁵

A településen a közkórházban rendszeresen gyógyítottak sebesülteket, ahol például a helyi fa- és épületanyag kereskedő leánya, Vasvári Jolán (1894–1944) vöröskeresztes ápolónőként

⁵²⁹ MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 17–20. A zsidó bajtársak 1938-ig lehettek a tagjai a szervezetnek, ekkor a második zsidótörvény jogfosztó rendelkezései miatt az Országos Frontharcos Szövetséget átszervezték, tagrevíziót tartottak, a nem zsidók igazolványait felülbélyegezték és új jelvényt – fehér helyett zöld színűt – osztottak ki. Az új szervezet, immár zsidók nélkül Magyar Tűzharcos Szövetség néven működött az 1945-ös feloszlásáig. Lásd az 1938: IV. (Tűzharcos) törvény kiegészítését. VÉRTES 2002, 161–176.

⁵³⁰ MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 626.; MMA Lsz. A-1629. Krausz József Fia bőr-és gépszíjgyárának árjegyzéke (1890–1900).

⁵³¹ Marcali. *Egyenlőség*, 1933. február 4. 11.

⁵³² MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 619.

⁵³³ A marcali Izr. Hitközség. *Egyenlőség*, 1942. január 29. 7.

⁵³⁴ Marcali. *Egyenlőség*, 1933. február 4. 11.

⁵³⁵ MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 529.

dolgozott. Önkéntes munkájáért 1922-ben magas kitüntetést, a Horthy Miklós kormányzó alapította Magyar Vöröskereszt Díszjelvényt adományozták neki.⁵³⁶

4.8.3. A marcali zsidók 1918–1919-es szerepvállalása

1918 őszén, a Monarchia katonai veresége és az összeomlás utáni hetekben Marcaliban nem voltak rendbontások, fosztogatások, ám a Széchényi-uradalom mezőgazdasági munkásai magasabb bérért és ellátásért rendszeresen sztrájkoltak, amelyet az uradalom részben tűzifa, a hadirokkantak részére föld, valamint házkertek osztásával akart lecsillapítani. Viszonylag békés körülmények között működött az őszirózsás forradalom után felálló helyi Nemzeti Tanács, amely a kedélyeket igyekezett kordában tartani szintén tűzifa- és háztelekosztással, pénzbeli juttatásokkal. A zsidó lakosságot pedig nem érte semmilyen atrocitás.⁵³⁷ 1919 tavaszán a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltását követően a helyi zsidók közül többen is bekapcsolódtak a települési, a járási és a vármegyei direktóriumok munkájába. (Közülük többen háborús veteránnak számítottak).⁵³⁸ Ugyanakkor a vallásügyi népbiztosság a zsidó hitközségek vagyonának államosítását – hasonlóan a többi felekezethez – tervbe vette, de idő hiányában erre már nem került sor.⁵³⁹ A tanácskormány augusztus 1-jei bukását követő hatalomváltás napjaiban a rend zavartalan fenntartásáért a lemondó direktóriumnak a régi-új marcali előljáróság még köszönetet szavazott meg. Ezzel szemben augusztus 12-én az új központi hatalom egy belügyminisztériumi táviratban rendelte el a főszołgabírónak – az augusztus 7-én újra tisztségébe visszatérő – Lehner Vilmosnak, hogy a vezető kommunistákat tartóztassa le, majd a zsidó elemi iskola épületében gyűjtse össze. A csupán két csendőr laza felügyeletére bízott foglyokat két hét múlva a járási börtönbe szállították át, immár szoros őrizetben.⁵⁴⁰

A marcali földbirtokos, gróf Széchényi Andor Pál katonaként szolgáló fia, gróf Széchényi József (1897–?) tartalékos hadnagy augusztus 25-e körül Kaposváron felkereste jó ismerősét,

⁵³⁶ SZEGHALMY 1938. 912. Vasvári Jolán kitüntetéséről köszönöm az információt Nagy Csabának (2020, szeptember 10, Marcali).

⁵³⁷ *Historia Domus Marcali 1918–1919.* 87–89.

⁵³⁸ BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963. 99–100.; PAÁL 1969. 13–14, 17.; ANDRÁSSY 1975. 64–65.; Lásd még BIHARI 2008, 150–164.

⁵³⁹ CSÓTI 2005. 137.

⁵⁴⁰ PAÁL 1969. 28–29.

Prónay Pál századparancsnokot.⁵⁴¹ Elpanaszolta, hogy az apja cselédei sztrájkolnak, a kommunisták pedig izgatják őket. Még korábban, augusztus közepén szintén ő említette Prónaynak, hogy nagyapjának, gróf Csekonics Endrének a birtokán, Enyingen sztrájkok zajlanak, ahol rövidesen a Salm Hermann főhadnagy vezette különítmény vérengzést rendezett a cselédek és zsidók között.⁵⁴² Fonyódról augusztus 28-án érkezett meg Salm Herman fél szakasza, délután pedig Kaposvárról további szakaszok, később pedig Prónay Pál is befutott. A különítmény katonái az elkövetkező napokban a fősolgabírói védőőrizet alól erőszakkal kivették a foglyokat és kínzásnak vetették alá őket.⁵⁴³ A letartóztatottak közül 25 főt – köztük a népszerű katolikus káplánt, Simon Józsefet (1892–1919) – meggyilkoltak. Az áldozatok közül hatan a zsidó közösség tagjai közé tartoztak: Gold Ferenc (1883–1919) bádogosmester, a községi munkástanács tagja, a vasmunkás szervezet titkára, a Vörös Őrség tagja; édesapja, Gold Vilmos (1859–1919) bádogosmester, a vasas szakszervezet elnöke; a fent már említett Dénes Izidor magánhivatalnok, a községi munkástanács jegyzője; Mayer István (1896–1919) joghallgató, a vármegyei munkástanács hivatalnok, a már szintén említett Löbl Lipót tanító, a községi munkástanács tagja, a pedagógus szakszervezet járási elnöke és fia, Löbl Jenő könyvelő, a kulturális-szociális ügyek szervezője.⁵⁴⁴ A fehér különítményesek a hitközségi iskolában és a tanítói lakásban található berendezést összetörték, felgyújtották. A községben számos lakást feltörték és kifosztottak, több zsidó iparost megverték és pénzt csikartak ki tőlük.⁵⁴⁵ A törvénytelen ségek ellen Lehner Vilmos fősolgabíró Horthy Miklós vezérkaránál, a Siófokon székelő fővezérségen augusztus 28-án táviratban, majd 30-án személyesen Kaposváron is tiltakozott, de mindhiába.⁵⁴⁶ Összességében megállapítható, hogy országosan a fehérikülönítményesek számára a kommunista és zsidó azonos jelentéssel bírt – mutatja ezt az is, hogy Prónay Marcali esetében 15 zsidó főbűnöséről írt a naplójában –, hogy szisz-

⁵⁴¹ ANDRÁSSY 1979. 310, 347–348. Az ismeretségük onnan eredt, hogy Széchenyi József a Szegeden megszervező Prónay-különítmény, Vaska-Vrecser Ede tüzérszázados 46 főből álló 4. szakaszban szolgált, az 1919 év végi összeírásban is, mint beosztott szerepelt.

⁵⁴² SZABÓ – PAMLÉNYI 1963. 116–117, 125.; ANDRÁSSY 1979. 333.

⁵⁴³ ANDRÁSSY 1979. 336.

⁵⁴⁴ ANDRÁSSY 1979. 337–338.; BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963. 99–100.; PAÁL 1969. 13–14., 17. o.; MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–3. KOMORÓCZY II. 2012, 386. Komoróczy Géza a könyvében tévesen 67 kivégzett marcali áldozatról szól.

⁵⁴⁵ Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. „A dunántúli zsidóüldözések aktáiból.” A pesti zsidó hitközség panaszírodájának jegyzőkönyvei. Egyenlőség. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. (A pesti zsidó hitközség panaszírodájának jegyzőkönyvei). *Egyenlőség*, 1919. szeptember 18. 3.

⁵⁴⁶ A volt fősolgabírót 1950 januárjában, az általa 1919 augusztusában elrendelt letartóztatások, majd a Prónay-különítmény vérengzései miatt először elítélték, majd felmentették. Lásd erre vonatkozóan: MMTD Lsz. 2018.1.112. Bírósági ítélet (1950).; MMTD Lsz. 2018.1.115. Bírósági felmentő ítélet (1950).

tematikusan gyűjtötték össze a volt direktórium tagokat, vörösőröket, egyszerű szimpatizánsokat. Ugyanakkor véletlenszerűen kiválasztottak és végeztek ki olyan helyi zsidókat is, akiknek nem volt közükhöz a Tanácsköztársasághoz.⁵⁴⁷ A 25 áldozat közül a korukból adódóan többen katonaként részt vettek a világháborúban, így elsősorban azok, akik később vöröskatonaként vagy vörösörként is szolgáltak.⁵⁴⁸ A különítményesek uszítására a helyi lakosság is bekapcsolódott a fosztogatásokba, megtörve így a korábbi békés együttélés rendjét. Ahogy Berger László és Sonnenfeld Jakab írta a panaszírodán tett vallomásában: „*A fehérek által rendezett házkutatásokat melyben részt vett a helyi előkelő polgárság, (sőt a meggyilkolásokban is) nem hogy ellenezte volna, úgy a községi előjáróság is, hanem támogatta még őket.*”⁵⁴⁹ **(Lásd a mellékletek 8. számú dokumentumát a 434–435. oldalon.)**

A Pesti Izraelita Hitközség által összegyűjtött adatok szerint 1919. november 1-jéig Marcalival együtt 58 helyszínen történtek zsidóellenes atrocitások és pogromok, amelyek során 74 személyt gyilkoltak meg.⁵⁵⁰ A marcali megtorlás híre eljutott Marczali Henrikhez is, aki – miközben az akadémiai és egyetemi igazolások miatt feszült közéleti légkörben élte az életét – feltehetően az unokaöccse, Berger László révén szerzett tudomást erről és nyíltan tiltakozott. Marczali Póli erről így írt: „*Herczeg [Ferenc – H. M.] akkor sem tagadta meg a barátságot, amikor apámat megfosztották tanszékétől. [...] Herczeg jóindulatát rám is kiterjesztette: cikkeit közölte, és tőle tudtam meg, hogy apámat egyszer behívták a rendőrségre a Prónayék viselt dolgairól nyíltan hangoztatott véleménye miatt.*”⁵⁵¹ Marcali Henrik személyesen ismerhette a kivégzett zsidó áldozatok egynémelyikét, például Gold Vilmost, aki három évvel volt fiatalabb nála és a zsidó elemi iskolába járt.

⁵⁴⁷ KOVÁCS 2014. 25.

⁵⁴⁸ ANDRÁSSY 1975. 42., 59., 88., 90., 119.; ANDRÁSSY 1979. 337–338. A hét világháborús katonamúltnal biztosan rendelkező személy: Decsi Imre (1885–1919), Garai Imre (1892–1919), Knausz Ferenc (1883–1919), Kovács József (1883–1919), Ósz Ferenc (1895–1919), Dénes Izidor, illetve Löbl Lipót tanító. Korából adódóan Gold Ferenc is megjárta a frontot. A további áldozatok vörösörként vagy vöröskatonaként is tevékenykedtek, közülük néhányan direktórium tisztségviselők is voltak. Jelenleg nincsen adat arról, hogy ők szolgáltak-e a világháborúban katonaként: Banicz György (1864–1919) vöröskatona, Berecz Károly (1877–1919) vörösőr, Cséplő József (1887–1919) vörösőr, Nyári László (1895–1919) vöröskatona, Ósz Ferenc (1895–1919) vöröskatona, majd Kaposváron vörösőr-nyomozó, Horváth Gyula (1900–1919) vöröskatona, Mika József (1899–1919) vöröskatona, Tóth János (1898–1919) vöröskatona.

⁵⁴⁹ Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. (A pesti zsidó hitközség panaszírodájának jegyzőkönyvei). *Egyenlőség*, 1919. szeptember 18. 3.

⁵⁵⁰ Összefoglaló jelentés az 1919. augusztus elejétől november 1-ig a pesti izr. hitközség jogsegítő irodájában előadott fontosabb tárgyú panaszokról. Készítette: dr. Dombovány Géza. MZsML, PIH-I-E, B 10/3. doboz.; Lásd még: SZABOLCSI 1993. 288.

⁵⁵¹ MARCZALI Póli 1973, 59.; DÉNES 2017. 1348.

A marcali áldozatok egy részét 1919. augusztus 30-án hajnalban a helyi katolikus és zsidó temetőben a családjaik temették el. A karhatalom csak azt engedélyezte, hogy mindegyik érintett családból egy-egy személy lehetett jelen a hivatalos szertartást mellőző, fehér tisztok és pótcsendőrök felügyeletével lezajlott temetéseken.⁵⁵² Victor Roth visszaemlékezésében erről így írt: „Nagyon jól emlékszem a mártírok eltemetésére egy tömegsírba. Akkor csak öt éves voltam, de a fehér anyaggal leborított fekvő testek és az anyák, özvegyek és rokonok szörnyű sikoltozásának jelenete olyan benyomást gyakorolt rám, ami arra indított engem, hogy ennyi sok év után visszatérjek, hogy megkíséreljem útja átélni és megérteni, mi is történt.”⁵⁵³

Miután a Prónay-különítmény eltávozott Marcaliból, a rend fenntartását szeptembertől egy zászlóaljnyi katona, 40 főnyi polgárőr és a járási csendőrparancsnokság több mint húsz főnyi állománya vette át, akiknek a mindennapi ellátását a községnek kellett viselnie. A zsidókkal szembeni eljárások a fehérekülönítményesek elvonulását követően csak részben szűntek meg, hiszen a Kovács István községi bírót által irányított 35 fős képviselő-testület 1920. szeptember 7-i ülésen megszavazta – ugyanakkor a hét zsidó tagról nem tudjuk, hogy minként szavaztak –, hogy az 1914 óta Marcaliban élő, de letelepedési engedéllyel nem rendelkező zsidókat össze kell írni és a korábbi lakhelyükre vissza kell toloncolni.⁵⁵⁴

4.8.4. Az első világháborús zsidó és a közös hősi emlékművek Marcaliban

Az első világháború harmadik évében elrendelte az 1917. évi VIII. törvénycikk, hogy minden község a világháborús katonahősöknek állítson méltó emlékművet, majd 1922-ben bizottságot állítottak fel a megvalósítás előmozdítására. 1924-ben egy belügyminiszteri rendelettel szabályozták a „Hősök emlékünnepét”, majd még ugyanebben az évben a művészi követelményeket is meghatározták.⁵⁵⁵ 1928-ig így országszerte nagyjából 620 emlékmű, emléktábla és emlékhely

⁵⁵² Mayer Ignác, akinek a fiát kivégezték a következő feljegyzést tette a közös irodai bevétel-kiadási naplóba: „1919. szeptember 2-én, a szörnyűséges fehér terror idejében.” MMTD Lsz. 2019. 54. 8. Közös iroda kiadások 1915 november 1-től 1925. augusztus 20-ig. Feljegyzési napló. 52.; MMTD, Lsz. 2018.1.112. Bírósági ítélet (1950).; HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 24-25.; HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése. 4.

⁵⁵³ MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 3.

⁵⁵⁴ HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1920. szeptember 7-én tartott ülésének jegyzőkönyve. (2151/1920. kgy.)

⁵⁵⁵ MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 82–83.

készült el.⁵⁵⁶ Marcaliban 1924-ben avatták fel a zsidó hősi halottak emlékét megőrkítő emléktáblát, amelynek létrejöttéhez hozzátartozik egy 1921-ben kezdődött országos sajtóper. 1921. január 6-án a *Nemzeti Újság*ban egy antiszemita, a zsidó katonák szerepvállalását, a hősi halottak számát negligáló cikk jelent meg Avarffy Elek nemzetgyűlési képviselő tollából. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője 1921. január 15-én megjelent vezércikkében a zsidó katonák 10 000 főnyi világháborús veszteségének a felemlítésével válaszolt. Mindez a polémia egy három évre elhúzódó perré alakult át, amelynek a végén a bíróság elutasította a *Nemzeti Újság* szerzőjének keresetét.⁵⁵⁷

Az 1921 év elején Marcali világháborús katonai emberveszteségét is számba vették a község vezetői. A kétezer bevonult katona közül 246 marcali és gombai hősi halott nevét gyűjtötték össze. 1921. október 17-én pedig a főszolgabíró utasítására meg is kezdték a gyűjtést az emlékmű felállítására, ám forráshiány és a kivitelezővel kapcsolatos nézeteltérések miatt évekre leállt a folyamat.⁵⁵⁸ Ezzel a gyűjtéssel egy időben az izraelita hitközség a zsidó hősi halottak emlékére 1924. szeptember 8-án avatta fel emléktábláját a zsinagógában, amelyen az anyakönyvi kerület 16 hősi halottjának a nevét örökítették meg. Az eseményről a zsidó felekezeti lap, a közismerten ellenzéki orientációjú *Egyenlőség* és a kormányzati szellemiségű vármegyei napilap, az *Uj-Somogy* is beszámolt. Az előbbi, amelynek a tudósítása a címében (*Tizenhat a „tízezer”-ből*) is utalt a fent említett 1921-es Szabolcsi Lajos-féle válaszcikkre, a rövid bevezető után így fogalmaz: „*Tizenhat derék hittestvérünk aranyvét örökíti meg ez a tábla. Mindnyájan vérük ontásával Isten legnagyobb adománya: életük feláldozásával szolgáltatták bizonyítékát hazájuk iránti hűségüknek.*” A hősök nevének felsorolását követően az ünnepség zsidó felszólalóiról, Winkler Ernő nagykanizsai rabbiról, dr. Somogyi Béla helyi ügyvédéről, veteránról és Szabados Anna hadiárváról emlékezett meg a szerző.⁵⁵⁹ Az *Uj-Somogy* részletesebben tudósított, már az alcímben is kiemelve, hogy „*Teljes felekezeti és társadalmi összetartás mellett folyt le az ünnep*”. Számba

⁵⁵⁶ KOVÁCS 1991. 117.

⁵⁵⁷ [Szabolcsi Lajos]: Avarffy hazudik. *Egyenlőség*. 1921. január 15. 1–2.; Szabolcsi Lajos: Válasz Avarffy képviselő úrnak. *Egyenlőség*. 1921. január 22. 1–2.; Az Avarffy ügy. A pécsi katonák. *Egyenlőség*. 1921. január 29. 6–7.; A világháború zsidó hősi halottai. *Egyenlőség*. 1921. február 9. 5–6. Lásd a perre vonatkozólag SZABOLCSI 1993. 316–326.

⁵⁵⁸ HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1921. október 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. (2448/58/1921. kgy.); HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1924. április 4-én tartott ülésének jegyzőkönyve. (620/18/1924. kgy.)

⁵⁵⁹ Tizenhat a „tízezer”-ből. *Egyenlőség*, 1924. szeptember 26. 11.

vette a megjelent közigazgatási, társadalmi és kulturális szervezeteket, a keresztény tisztségviselőket (Babócsay Sándor szolgabíró, Strausz István országgyűlési képviselő) és a katonaságot, csendőrséget képviselőket (Fessl Sándor és Dlabik Farkas századosok) is. A zsúfolásig megtelt templomban a Himnuszt követően a nagykanizsai és marcali kórus énekelt régi zsidó dalokat. Részletezte az újság – a zsidó hitközségi vezetők megemlézése mellett, ugyanakkor a hadiárva szavalatának a megemlézése nélkül – az emléktábla leleplezésének ünnepélyes aktusát is.⁵⁶⁰

A két lap tudósításának szemléletbeli különbözősége jól megfigyelhető. Az *Egyenlőség* megemlíti ugyan „a felekezeti különbség nélküli egybegyűlt nagyszámú közönség” jelenlétét, mégis azt érzékelteti, hogy ez az esemény elsősorban a hittestvérek megemlékezése volt. A lakóhelyüket felsorolva a hősokeket pontosan számba vette. Kiemelte a tudósítás a felszakadó érzelmeket, a veszteség felett érzett hiányt, azt, hogy „a gyászoló hozzátartozók zokogása közben hangoztak el” a bajtársak nevében szóló Somogyi ügyvéd emlékező szavai. Sőt mindenkit könynyekig meghatott a hadiárva szavalata. Az *Uj-Somogy* tudósításában felsorolta a megjelenteket, hangsúlyosan kiemelve a keresztény többség jelenlétét is. A kilenc marcali hősi halott közül ketőnek a nevét rosszul tüntették fel: Löwy Jenő helyett Lang; Greiner Sándor helyett Kreiner. A hitközségi megemlékezést olyan hazafias gyászünnepélyként mutatta be, amelyen a zsinagógában a közönség minden rendű és rangú polgára megjelent, a rabbi a hősi halottak érdemeit méltatta, az élő bajtársak nevében hangozott el lelkes beszéd, Rückländer Jakab hitközségi elnök pedig „megígérte, hogy azt [az emléktáblát – H. M.] hazafias és vallásos kötelességének tartja megőrizni”.⁵⁶¹ Az *Egyenlőség* „beszédes” hallgatása mögött az elmúlt évek mély sérelmei, az antiszemita események (pogromok, uszító közbeszéd, numerus clausus stb.) érezhetőek. Az *Uj-Somogy* összetartást hangsúlyozó, részletező, de hibásneveket közlő tudósítása mögött viszont a hazafias felekezeti együttélést propagáló kormányzati törekvés sejthető.

Sorszám	településnév	személynév
1.	Marcali	ifj. Berger László
2.	Marcali	Fürst Sándor
3.	Marcali	Greiner Sándor
4.	Marcali	ifj. Löwy Lajos
5.	Marcali	idősb. Löwy Lajos

⁵⁶⁰ Leleplezték a marcali zsidó hősoke emléktábláját. *Uj -Somogy*, 1924. szeptember 10. 3.

⁵⁶¹ Leleplezték a marcali zsidó hősoke emléktábláját. *Uj -Somogy*, 1924. szeptember 10. 3.; Az *Egyenlőség* névfelsorolása a hiteles.

6.	Marcali	Lówy Jenő
7.	Marcali	Róna Ernő
8.	Marcali	Sonnenfeld Dezső
9.	Marcali	Szabados Jenő
10.	Nemesvid	Blumenschein Ferenc
11.	Nemesvid	Friedrich János
12.	Balatonszentgyörgy	Kohn Imre
13.	Balatonszentgyörgy	Wirth Vilmos
14.	Csákány	Frischmann Izidor
15.	Tapsony	Grünbaum Manó
16.	Nagyszakácsi	Roth Miksa

4. táblázat

A Marcali járás azonosított zsidó hősi halottai

(Készítette: Huszár Mihály, 2022)

Ezekben az években a marcalihoz hasonló zsinagógai emlékhelyek kialakítása mondhatni „divat” lett. Barcson 1923-ban, Keszthelyen az 1920-as évek közepén, Nagykanizsán pedig 1924. május 11-én – itt ugyan a bejárattal szemben egy fedett előtető alatt – avatta fel a hitközség a hősi halottak emléktábláját.⁵⁶² A marcali képviselő-testületnek végül 1929-ben sikerült a megfelelő szobrást megtalálni, így az országosan ismert Horváth Géza szobrászművész által tervezett és kivitelezett első világháborús szobor – némi kivitelezési vitát követően – 1930. április végére elkészült.⁵⁶³ Az évtized elején a nagygombai képviselő-testület még önálló emlékmű felállításában gondolkodott, de a községet 1927-ben közigazgatásilag Marcalihoz csatolták (Marcali III. kerülete lett), így végül a közös szoborra kerültek fel a hősi halottaik nevei. A szomszédos Boronkán 1934-ben avattak a templom falán 18 helybeli hősi halott tiszteletére emléktáblát, míg Horvátkúton az 1930-as évek végén elkülönített díszsírkertet hoztak létre műköfjéffakkal.⁵⁶⁴ Az alkotást a katolikus plébániatemplom előtti ún. Millenniumi téren 1930. július 15-én Habsburg

⁵⁶² Leleplezik a barcsi izr. hősök emléktábláját. *Uj-Somogy*, 1923. június 12. 2.; GOLDSCHMIDT – SZARKA 2005. 57–58.; GÁBOR 2010. 16. A 150 bevonult keszthelyi zsidó katonából 36-an estek el. A nagykanizsai emléktáblán 77 személy neve és rendfokozata olvasható.

⁵⁶³ HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1929. október 23-án tartott ülésének jegyzőkönyve. (2652/111/1929. kgy.); HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1930. február 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. (2652/1/1930. kgy.); HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1930. április 28-án tartott ülésének jegyzőkönyve. (1095/36/1930. kgy.)

⁵⁶⁴ Felszentelték a boronkai levante zászlót. *Uj-Somogy*, 1934. szeptember 13. 2.; H. RÁDICS 2009, 113–114. Lásd még HUSZÁR – NÉMETH 2021, 99–101.

József főherceg jelenlétében avatták fel. A földesúri és kegyúri családból személyesen senki nem vett részt a megemlékezésen, ám az eseményt követően Széchényi Andor Pál vendégül látta a királyi főherceget a kastélyában.⁵⁶⁵

A háborús hősök emlékezetét évről évre rendezvények szervezésével az Országos Frontharcos Szövetség marcali csoportja őrizte. Büszke veteránjai közé tartozott a helyi zsidók közül a már említett Gábor Ignác.⁵⁶⁶ Ő azért különösképpen érdekes, mert a kivégzett Löbl tanító utóda lett az elemi iskolában. Apósa, Gold Vilmos és sógora, Gold Ferenc is a különítményesek áldozata lett. Mindezekkel együtt több mint két évtizeden keresztül a zsidó hitközségi élet, az elemi oktatás és a frontharcos társaság meghatározó személyisége volt. Egy olyan ellentmondásos helyzet – az 1919-es családi örökség és az első világháborús bajtársiasságon alapuló, az 1920 utáni új kormányzathoz való hűség vállalása – adott keretet az életének, amelynek a részletei a források hiányában jelenleg csak feltételezhetőek.

4.8.5. A marcali hősi emlékművön szereplő zsidó katonák nevei

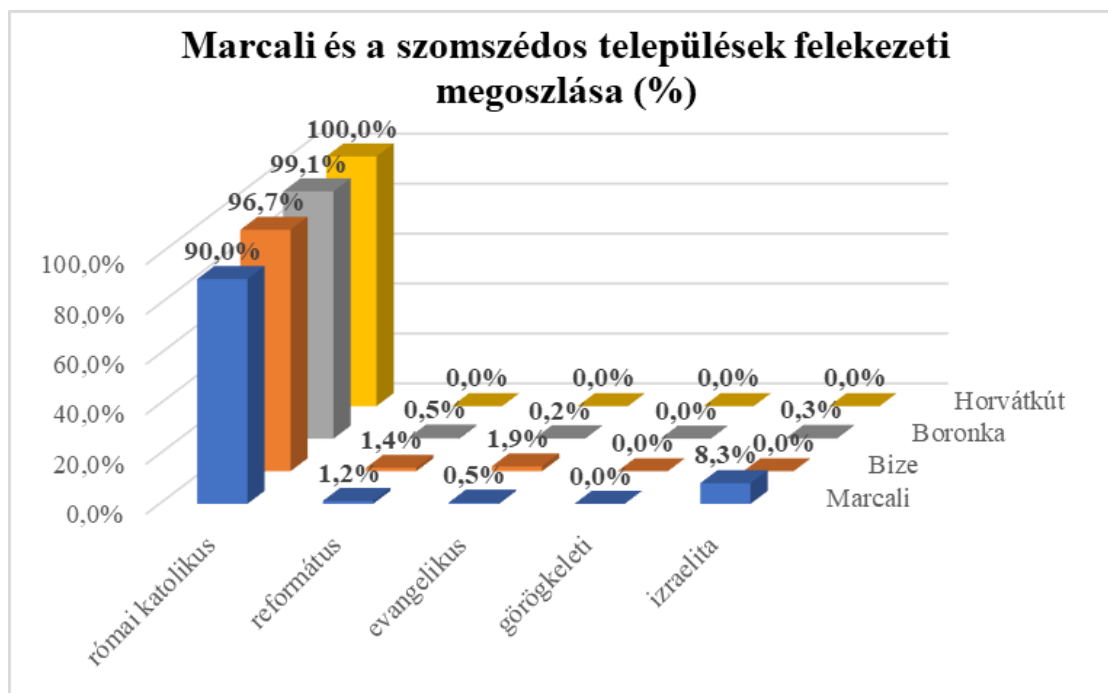
Az 1930-ban felavatott emlékművön a 246 név között 16 izraelita vallású személy szerepel. A monumentum és az 1924-ben felavatott zsinagógai emlékmű nevei között több eltérés mutatkozik. (Mivel a zsinagógai emléktábla megsemmisült vagy kallódik, ezért az azon szereplő neveket az *Egyenlőség* tudósításából vettem át.) A számbeli eltérés – kilenc (1924) és tizenhat (1930) – magyarázata az lehet, hogy a marcali hősi emlékmű névlistáját a kifaragás előtti utolsó pillanatig nem véglegesítették.

A hősi halottak, köztük a zsidó katonák adatainak a pontosítását több adatbázis (állami anyakönyvek, Hadtörténeti Levéltár veszteséglistája) alapján 2018–19-ben Németh Ildikó szociológus végezte el. Ezeket többnyire sikerült összevetni, egyben megerősíteni római katolikus keresztelési bejegyzésekkel, polgári születési anyakönyvi vagy házassági anyakönyvekkel. Az így létrejött adatbázis alapján elmondhatjuk, hogy Marcaliban és a XX. század végén Marcalihoz csatolt településrészekén (Boronka, Bize, Gyótapuszta, Horvátkút) összesen 377 katona halt meg

⁵⁶⁵József főherceg tábornagy vasárnap Marcaliba érkezett... *Magyar Távirati Iroda (MTI)* 1930. június 16.-i híradása.

⁵⁶⁶MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 529., 619., 626.; Weisz József nem szerepelt ugyan a frontharcos kötetben, ám a síremlékére a szervezet jelvényét felvésték.

a világháború idején.⁵⁶⁷ Ebből az összesített listából 231 katonára sikerült azonosítani a vallását. A felekezeti megoszlás szinte pontosan tükrözte az akkori járási székhely társadalmának a vallási viszonyait. A katonák 94%-a (217 fő) római katolikus, 5%-a (11 fő) izraelita, 1 fő görögkeleti és 2 fő református vallású volt.⁵⁶⁸

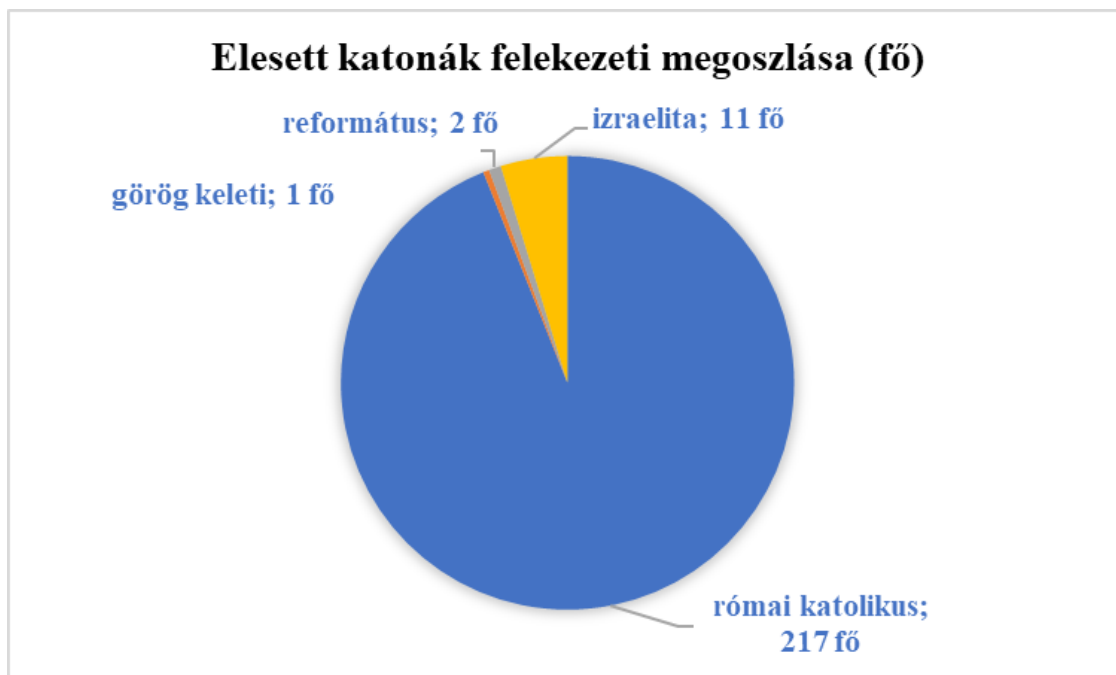
1. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2021)⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Marcali és városrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó, 2021. Lásd a feldolgozó tanulmányt: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 91-112. Köszönettel tartozom *Németh Ildikó*nak az adatgyűjtésért és a közösen elvégzett feldolgozó munkáért.

⁵⁶⁸ Marcali és városrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó, 2021. Lásd: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 101–103.

⁵⁶⁹ Marcali és városrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó, 2021. Lásd: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 109.

2. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2021) ⁵⁷⁰

Az összesített listában szereplő zsidó katonák nevei, alakulatai, rendfokozatai és anyakönyvi adatai a következő táblázatban láthatóak. Az adatok a következő, s az alábbi formában rövidített forrásokból származnak: marcali állami halotti anyakönyv; veszteséglista (VL); Hadtörténelmi Levéltár (HL).⁵⁷¹

Az azonosított marcali zsidó hősi halottak névsora

Név	Adatok típusa	Személyes adatok
Berger László	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye	őrvezető (VL 638/4 szerint: egyévi önkéntes). cs. és kir. 44. gyalogezred, 14. komp. Marcali 23 éves 1915.07.23

⁵⁷⁰ Marcali és városrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó, 2021. Lásd: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 109.

⁵⁷¹ Marcali és városrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó, 2021. Lásd: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 101–102.

	<p>eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>VL 293/8; VL 638/4</p>
Fürst Sándor	<p>rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>izraelita</p>
Gál Jenő	<p>rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>köztüzér m. kir. 31. tábori tüzér ezred 4. ütegében</p> <p>Marcali 32 éves 1918.10.29. Solighetto, olasz harctér</p> <p>izraelita kézműves segéd nős Tausz Cili Gál Bertalan Reich Katalin</p> <p>Marcali kir. járásbíróság 2906/4-1921</p>

		holtta nyilv. végzés Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 107/1922 bejegyzés ideje: 1922.07.26.
Hochstatter Lajos (Az emlékművön a neve hibásan szerepel. Valószínűleg névelírás: Hochstädter.)	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	őrvezető m. kir. 19. honvéd gyalogezred Marcali 36 éves 1917.07.03. Zarzecze, Galícia izraelita kereskedő Hochstadter József Stein Janka Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 70/1918 bejegyzés ideje: 1918.07.01.
Lebivics Sándor (Esetleg névelírás: Lebovics)	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	a neve alapján feltételezhetően izraelita
Lövi Jenő Jakab	rendfokozat alakulat	cs. és kir. 44. gyalogezred

	születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	Marcali 30 éves 1914.08. 31. szerb harctér izraelita nős Weisz Jozefa Lővi Náthán Antal Weisz Fanni halotti anyakönyvi bejegyzés száma: Marcali 81/1934
Lővi Lajos	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	honvéd m. kir. 19. honvéd gyalogezred, 67. menetzászlóalj törzs Marcali 32 éves 1915.07.28. Doberdó-fennsík, Partvidék, halál oka: fejlövés Doberdó-fennsík, 1915.07.28 izraelita HL 305/68B
Lővi Lajos (Jelenleg nem tudjuk, hogy a fenti Lővi Lajostól eltérő személy vagy csak adateltérések vannak két forrás között.)	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje	tizedes m. kir. 29. népfelkelő gyalogezred, 2. század Marcali 34 éves 1915.07.23. Doberdó-fennsík, Tengermellék Selz, 1915.07.23.

	<p>vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>izraelita kereskedő nőtlen</p> <p>HL 311/993</p>
Róna Ernő	<p>rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre von. adatok</p>	<p>őrvezető m. kir. 19. honvéd gyalogezred</p> <p>26 éves 1915.05.20. Delova melletti csatater</p> <p>izraelita kereskedő</p> <p>Róna Nathán Scheiber Janka</p> <p>Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 104/1916 bejegyzés ideje: 1916.08.08.</p>
Schrantz Győző (Az emlékművön „Schrantz”, a halotti a. be- jegyzésben „Schvartz” szerepel.)	<p>rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre</p>	<p>tüzér cs. és kir. 4. nehéztarack hadosztály</p> <p>22 éves 1915.05.05. Prága, Csehország</p> <p>a neve alapján feltételezhetően izraelita</p> <p>Schvarcz József</p>

	vonatkozó adatok	Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 85/1916 bejegyzés ideje: 1916.06.10
Schvartz Jenő Jakab (Az emlékművön „Schvartz” Jakab nélkül, halotti a. bejegyzés: Schwarcz. Esetleg nével-írás: Schwarcz.)	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	I. oszt. számv. altiszt m. kir. honvéd gyalogezred 47 éves 1917.09.18. izraelita hivatalnok Schwarz Hermann Kolbert Anna Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma:69/1918 bejegyzés ideje:1918.07.01.
Somogyi Imre	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	tartalékos tizedes cs. és kir 44. gyalogezred, 7. tábori század Marcali Marcali 27 éves 1914.09.12. Buczaly, Galícia Buczaly csatatér 1914.09.12 izraelita csapos ismeretlen Somogyi Imre Deutsch Gizella Marcali kir. járásbíróság holtta nyilván: 5634/1915 Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 14/1915 bejegyzés ideje: 1915.02.07. VL 43/35; KA1946/038

Sonnenfeld Dezső	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	izraelita
Steiner Géza	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve halotti bejegyzésre vonatkozó adatok	szakaszvezető m. kir. I. honvédkerületi fogház (VL: m. kir. népfelkelő parancsnokság, Budapest) Marcali 29 éves 1917.12.10 (halál oka: idült gümőkór, has- hártyalob) m. kir. 1. honvéd helyőrségi kórház, Bu- dapest Budapest 1917.12.13 izraelita HL 436/716; VL 667/58
Szabados Jenő	rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje	katona Marcali 32 éves 1915.07.24.

	<p>halál helye eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>Dobrotwor, Galícia</p> <p>izraelita kékfestőmester nős Tausz Ilona Steinhardt Lipót Schön Katalin</p> <p>Marcali kir. járásbíróság holtta nyilv. 2867/1921/4 Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma: 27/1922 bejegyzés ideje: 1922.02.25.</p>
Vadász (Jäger) Adolf	<p>rendfokozat alakulat születési hely lakóhely életkor halál ideje halál helye</p> <p>eltemetés helye eltemetés ideje vallás foglalkozás családi állapot házastárs neve apja neve anyja neve</p> <p>halotti bejegyzésre vonatkozó adatok</p>	<p>35 éves 1915. 16. 14. Jakobova, orosz harctér (halál oka: szu- ronyszúrásból eredő sebesülés)</p> <p>izraelita divatkereskedésben üzletvezető nős Vittman Irma Jäger Ignác Graf Lina</p> <p>Marcali halotti anyakönyvi bejegyzés száma 19/1921 bejegyzés ideje: 1921. 02. 18.</p>

5. táblázat

(Készítette: Huszár Mihály és Németh Ildikó, 2019)

Érdekes Steiner Géza (1888–1917) szakaszvezető története, aki a háború idején halt meg kórházban. Amikor közlegény volt, sokszor került összetűzésbe a hatóságokkal, 1912-ben pedig már körözést adtak ki ellene, mert két nőtől is pénzt csalt ki. 1916 októberétől újabb család vétsége

miatt körözték az ekkor őrmesteri rangban Budapesten szolgálatát teljesítő, de pincérként is dolgozó Steinert. Azt sajnos nem tudjuk, hogy végül a frontra kikerült-e, az viszont biztos, hogy 1917 decemberében a budapesti 1. Honvédségi Helyőrségi Kórházban, az I. honvédkerületi fogház lakójaként betegségben halt meg.⁵⁷²

5. A marcali izraelita hitközség (1920–1944)

5.1 Rabbihány 1915 és 1938 között

Az első világháború idején nem volt a marcali kerületnek főabbija, jellemzően szomszédos nagyobb hitközségek hitszónokai: a nagykanizsai dr. Winkler Ernő (1894–1944), a keszthelyi dr. Büchler Sándor (1870–1944) vagy a kaposvári dr. Herczog D. Manó (1862–1941) helyettesítettek.⁵⁷³ Legtöbbször a nagykanizsai és a keszthelyi rabbik végezték a vallási teendőket, amelynek az oka mögött a két település közelsége és a közlekedés egyszerűbb volta lehetett. Nagykanizsáról és Keszthelyről a Déli Vasúton, majd balatonszentgyörgyi átszállással a „vicinálison” is viszonylag gyorsan Marcaliban lehetett lenni, míg Kaposvárról több órás kocs út vezetett ide. A helyettesítő rabbik jellemzően kötelező anyakönyvi feladatokat és a nagyünnepek istentiszteleteit végezték, s ha nem volt bizonyos feladatokra (körülmételés, házasság, temetés) hitközségi alkalmazott, azokat is. Egyes kisebb és rendszeresen elvégezhető vallási feladatokat, például a szombatfogadást az előimádkozó vagy a főkantor is ellátta.

Dr. Winkler Ernő 1908 és 1918 között végezte a rabbiképzőt, 1917-ben doktorált a budapesti tudományegyetemen, majd 1919-ban választották meg a nagykanizsai izraelita hitközség rabbijává. 1944-ben Auschwitzba deportálták.⁵⁷⁴ A keszthelyi Büchler Sándor 1884 és 1894 között járt a rabbiképzőbe, majd 1893-ban szerzett bölcsészdoktori címet. Egy év múlva avatták rabbivá, 1897-ben választották meg a keszthelyi közösség élére, amely tisztséget 1944-ig töltötte be. 1914-ben a budapesti tudományegyetem, mint a magyarországi zsidók történetének egyik legsokoldalúbb ismerőjét, magántanárává nevezte ki. 1944-ben a keszthelyi közösségével együtt

⁵⁷² Rabló katonaszökevény. *Somogyvármegye*, 1912. július 23. 2.; Körözött szélhámos őrmester. *Somogyvármegye*, 1916. október. 8. 5.; Marcali és településrészeinek első világháborús hősi halottainak adatbázisa. Készítette: Németh Ildikó. Marcali, 2021. Lásd: HUSZÁR – NÉMETH 2021. 99.

⁵⁷³ FROJIMOVICS 2008a. 73, 76, 92.

⁵⁷⁴ FROJIMOVICS 2008a. 92.; <http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-winkler-erno/>

deportáltak és meggyilkolták.⁵⁷⁵ A harmadik személy, aki időnként helyettesített Marcaliban, sőt 1889-ben Marczali Mihályt is búcsúztatta, dr. Herczog D. Manó kaposvári főrabbi volt. Ő 1877 és 1886 között volt a rabbiképző hallgatója, 1885-ben bölcsészdoktori címet szerzett, majd 1887-ben rabbivá avatták. Ekkor választották meg a kaposvári izraelita hitközség főrabbijává, amely posztot 1941-ben bekövetkezett haláláig be is töltötte.⁵⁷⁶

5.2 A hitközség vezetősége

A marcali izraelita hitközségben, hasonlóan a többi hitközséghez, általában négyévente képviselő-testületi választásokat tartottak. Mivel a közösséget megosztó hitbéli, vallásgyakorlási különbségek nem jellemezték a marcali zsidókat, ezért ez jelenlegi ismereteink szerint nem befolyásolta a választásokat. A választáson tekintélyes családok tagjai, befolyásos személyiségek indultak, számosan pedig több cikluson keresztül is tagok maradtak. Az első világháborút és a forradalmak időszakát követően, 1920-ban Berger László kereskedő lett az elnök. Az adatok hiányossága következtében annyit tudhatunk még, hogy 1924-ben már Scheiber Ernőt jegyzik már ezen a poszton.⁵⁷⁷ Az ellentmondó adatok miatt jelenleg nehéz eldönteni, hogy 1923-ban vagy 1926-ban választották meg új elnökként Berger László helyett Rűchkländer Jakab kelmefestőt. Amikor a *Magyar zsidó lexikont* 1929-ben kiadták, a marcaliakról azt írták, hogy a 290 fős hitközség 103 adófizető tagot számlál: 5 nagykereskedőt, 1 tanítót, 25 kereskedőt, 3 ügyvédet, 1 köztisztviselőt, 10 munkást, 1 nagyiparost, 2 orvost, 1 állatorvost, 10 magántisztviselőt, 20 iparost és 40 magánzót. Az elnök az említett Rűchkländer Jakab, az alelnök Berger Zsigmond, a jegyző pedig Gábor Ignác tanító volt. Érdekes, hogy a képviselő-testületben vezető szerepet vittek a Marczali és Berger család tagjai (Berger László volt elnök, a Chevra Kadisa elnöke, Dénes Antal ügyvéd és Faragó Ferenc divatáru kereskedő). Hasonlóképpen hosszú időn keresztül jelentős befolyással bírt a Gold családból Gold Samu körorvos és Gold Aladár illatszer-kereskedő. Tekintélyes régi tagként tisztelték a már korábban említett Mayer Ignác ügyvédet és Drucker Mihály takarékpénztári tisztviselőt is, akik házasságuk révén a Lengyel családhoz kötődtek.⁵⁷⁸

(Lásd a mellékletek 10. számú dokumentumát a 436–437. oldalon.)

⁵⁷⁵ FROJIMOVICS 2008a. 76.; CZOMA 2005. 9-20.; <http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-buchler-sandor/>

⁵⁷⁶ ÚJVÁRI 1929. 360.; FROJIMOVICS 2008a. 73.

⁵⁷⁷ Kántor-metszői állás. *Egyenlőség*, 1924. február 16. 15.

⁵⁷⁸ ÚJVÁRI 1929, 574-575.

A marcali hitközség 1933. január 8-án tartotta meg a tisztújító közgyűlését. Az elnök újra Rüchkländer Jakab lett, míg alelnöknek Berger Zsigmondot, titkárnak Dénes Antalt, pénzárosnak Goldschmid Jenőt, jegyzőnek Gábor Ignácot, a templomgondnoknak Sattler Sándort, az iskola-
szék elnökének pedig Somogyi Istvánt választották meg. Gábor Ignác kivételével mindegyikük tagja volt a 17 fős képviselő-testületnek is.⁵⁷⁹ Fennmaradt az 1939-es képviselő-testületi tagválasztás névjegyzéke, amelyben a hitközség 55 férfitársának a neve szerepel, akik adózó tagokként rendelkeztek szavazati joggal. A közösség létszámának rohamos fogyását jól jellemzi ez az adat, hiszen tíz évvel korábban még 103 adózót tartottak nyilván.⁵⁸⁰ Ennek az 1939-es választásnak az eredményét a *Magyar Zsidó Lapja* közölte: „**A Marcali-i Izr. Hitközség** [kiemelés az eredetiben – H. M.] most tartotta meg a minden három évben szokásos tisztújító közgyűlését. Elnök lett ismét a hitközség osztatlan bizalma folytán: Scheiber Ernő, alelnök: Lenkei Pál, titkár: dr. Dénes Antal, jegyző- dr. Löwy Adolf főrabbi, pénztáros: dr. Römer Áron, templomgondnok: Sattler Sándor, a képviselőtestület tagjai: Böhm Pál, dr. Dénes Antal, Drucker Mihály, Faragó Ferenc, Goldschmied Jenő, dr. Kaszás Elemér (új), Lackenbach Oszkár, Lenkei Pál, Müller Rezső, dr. Révész Ferenc (új), Rückländer Jakab, dr. Römer Áron, Sattler Sándor, Somogyi István, Steiner József, Thurn Gyula (új), Ullmann Henrik, Weisz József, Wilhelm Károly, Wilhelm Vilmos; póttagok: Harsányi Gyula (új), dr. Dénes Imre (új), Bodó Imre (új), Révész Lajos (új).”⁵⁸¹ Az idézetből, valamint a három évenkénti választás adataiból kitűnik, hogy 1936-ban Scheiber Ernő követte Rückländer Jakabot az elnöki tisztségben, amelyet 1944-ig a deportálás idejéig betöltött.⁵⁸²

A marcali hitközség tagjainak az életében az ünnepek és megemlékezések kiemelt érdeklődésre tartottak számot. Ilyen alkalmakkor a zsúfolásig megtelt templomban általában a település keresztény többsége, a különféle hatóságok és egyesületek is képviseltették magukat. Ezen események közé tartoztak a magyar történelem fontosabb évfordulóinak is. A hazafias elköteleződésre és annak hirdetésére jó példa az 1928-ban, 1848-as forradalom kitörésének 80. évfordulója alkalmából megtartott megemlékező ünnepség. Az *Egyenlőség* tudósítása szerint: „A zsúfolásig megtelt templomban az összes hatóságok és testületek képviseltették magukat. A két helyi dalárda

⁵⁷⁹ Marcali. *Egyenlőség*, 1933. február 4. 11.

⁵⁸⁰ Néhány névtől eltekintve mindegyikük szerepelt az 1944 tavaszi listában is. Lásd: MMTD 2022. 10.1. A Marcali Izraelita Hitközség választásra jogosult tagjainak névjegyzéke. (1939). Másolat.; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; ÚJVÁRI 1929, 574–575.

⁵⁸¹ A Marcali-i Izr. Hitközség. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 3. 15.

⁵⁸² MMTD Lsz. 2022. 10. Dr. Löwy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája. (1938). 1-2. 2.

gyönyörű hazafias énekei után dr. Büchler Sándor keszthelyi főrabbi hatalmas szónoki erejű beszédben vázolta a nagy nap jelentőségét. Beszéde mély hatást gyakorolt a hallgatóságra. Az ünnepély a két egyesített dalárdának Himnusz-énekével ért véget, melyet a közönség együtt énekelt a dalárdákkal. Az izr. elemi népiskola ünnepélyén dr. Somogyi Béla iskolaszéki elnök és Gábor Ignác tanító méltatták a tanulók előtt a nap jelentőségét.⁵⁸³

A 20. század elején az országban működő hitközségek fölé egy községkerületi rendszert hoztak létre, amelyet a sajtóban „zsidó parlament”-nek is neveztek. A szervezetnek volt külön bírósági bizottsága. Zala és Somogy vármegyét a IX. Izraelita Községkerületbe osztották be. Az évente más-más helyszínen tartott közgyűléseken a marcali hitközséget például 1905-ben Münz Simon és Mayer Ignác, 1932-ben és 1934-ben dr. Somogyi Béla (1877–1935) ügyvéd képviselte, aki bírósági helyettes elnök is volt.⁵⁸⁴

Sorszám	Elnökök	Időszak
1.	Berger László	1920–1923
2.	Scheiber Ernő	1923–1926
3.	Rückländer Jakab	1926–1936
4.	Scheiber Ernő	1936–1944
5.	Scheiber Pál	1945–1950

6. táblázat

A hitközség vezetői 1920 és 1950 között

(Készítette: Huszár Mihály, 2022)

A hitközség vezetőségéről általánosan elmondható, hogy 1920 és 1944 között a vagyonosabb és közéleti befolyással rendelkező hitközégi tagokból kerültek ki a tisztségviselői; jellemzően a patinás régi marcali családok (Marczali, Scheiber, Gold, Somogyi) tagjai, rokonai követték egymást. A mindenkori elemi iskolai tanító hitközégi alkalmazottként egyben a titkári szerepet is vitte. Természetesen a leendő vezetőségi tagnak szükséges volt némi közéleti ambíció, és a neológ vallási élet gyakorlásával kapcsolatos elhivatottság, példamutatás. Meg kellett felelni továbbá

⁵⁸³ A marcali izr. hitközség. *Egyenlőség*, 1928. április 21. 21.

⁵⁸⁴ A IX. izr. községkerület. *Egyenlőség*, 1905. március 5. 9-10.; A IX. izr. községkerületi képviselőtestület. *Egyenlőség*, 1932. május 28. 15.; Nagykanizsa. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 14.; Nagykanizsa. *Egyenlőség*, 1934. október 20. 15.

a hazafias, magyar-zsidó polgári mintának is. A vezetőség tagjai között feltűntek első világháborús veteránok, Marcali községének (községi képviselő-testület), oktatási és kulturális szervezeteinek (iskolai egyesületek, jótékonyági egyletek), valamint gazdasági életének (pl. takarékpénztár, kereskedelem) szereplői. Szükséges volt bizonyos vagyonosság is, hiszen a segélyezésben, jótékonyági akciókban elvárással tekintettek a vezetőségben tevékenykedő hitsorsos polgárookra.

5.3 A temetkezési egylet, a nőegylet és a leányegylet

A marcali zsidók legrégebben működő intézménye a Chevra Kadisa (Szentegylet) volt. Az alapítás 100. évfordulójáról 1926 nyarán díszes ünnepség keretében emlékezett meg a hitközség. Az esemény házigazdája Scheiber Ferenc, a Szentegylet elnöke volt, a szertartást Büchler Sándor keszthelyi rabbi végezte el, és felszólalt a hitközség elnöke, Berger László is. A hitközség hölgytagjai pedig Chevra-szőudót, egyleti lakomát rendeztek az ünnep tiszteletére.⁵⁸⁵ Ezt a patinás szervezetet hosszú idő óta vezető Scheiber Ferenc az ünnepséget követően rövidesen meghalt.⁵⁸⁶ Utóda valószínűleg Berger László, volt hitközségi elnök lett, alelnöke pedig Ullmann Henrik, legalábbis a Magyar zsidó lexikon szócikke szerint. Az *Egyenlőség* megemlékezése szerint Ullmann haláláig, 1941-ig a szentegylet pénztárosa és a képviselő-testület tagja is volt.⁵⁸⁷

Más hitközségekhez hasonlóan a 19. század második felétől Marcaliban is működtek nő- és leányegyesületek, amelyek elsősorban jótékony, segélyező munkát végeztek, valamint keresztény tagsággal is rendelkeztek. Az 1868 körül alapított Marczali Izraelita Nőegyletet hosszú évtizedekig dr. Gold Samuné irányította. Az 1920-as években Rückländer Jakabné is volt elnök, akinek időszaka alatt például a külföldön tanuló egyetemi hallgatók javára szervezett országos gyűjtést 20 000 koronával támogatta az egylet, míg a leányegylet 5000 pengővel kapcsolódott be. A leányokat összefogó, 1901-ben alapított ifjúsági csoportot, a Marczali Jótékony Izraelita Leányegyletet 1928-ban már biztosan Fábri Anna irányította.⁵⁸⁸ Ez a szervezet a zsidó és a keresztény ifjúság részvételével rendezett nagy sikerű műsoros jótékonyági estélyt 1928-ban. Az

⁵⁸⁵ A marczali izr. hitközség és szentegylet. *Egyenlőség*, 1926. június 26. 15. A Szentegyletekről és az ünnepi lakoma jelentéséről lásd ÚJVÁRI 1929, 168.

⁵⁸⁶ Scheiber Ferenc. *Egyenlőség*, 1926. július 31. 15.

⁵⁸⁷ ÚJVÁRI 1929, 574.; Halálozás. *Egyenlőség*, 1941. december 4. 8.

⁵⁸⁸ Strófák a zsidó szívről. *Egyenlőség*, 1923. március 3. 10, 18.; ÚJVÁRI 1929, 547.; BŐSZE 1991b, 362, 366–367.; Lásd: HUSZÁR 2020. 25.

erről szóló újságcikkben ezt írták: „*A háború előtt rendezett mulatságokra emlékeztetett a marcali-i jótékonycélú izr. leányegylet 17-i fényesen sikerült estélye. A gyönyörűen feldíszített termeket zsúfolásig töltötte meg a környék előkelő közönsége, felekezeti különbség nélkül.*”⁵⁸⁹ **(Lásd a mellékletek 9. számú dokumentumát a 435–436. oldalon.)** Ez utóbbi egylet a holokauszt idejéig, a zsidó egyesületek országos betiltásáig működött, és a háború után már nem szervezték újra.

5.4 Fiókhitközségek

A marcali anyahitközség a 20. század elejétől két fiókhitközséggel (kéthelyi és nemesvidi) rendelkezett. 1941-ben a Scheiber Ernő vezette anyahitközséghez már csak a negyven fős, Gut Izidor vezette kéthelyi fiókhitközség tartozott.⁵⁹⁰ Ennek oka, hogy az ez év nyarán sor került a nemesvidi fiókhitközség önfelszámolására, amelynek eredményeként minden ingó és ingatlan vagyon, a templomtól a liturgikus szent tárgyakig a marcali anyahitközséghez került át. A Scheiber Ernő marcali és Rechnitzer Sándor nemesvidi elnökök által aláírt adás-vevési dokumentum szerint a hitközség létszáma annyira lecsökkent, és olyan nehéz volt anyagilag fenntartani a működését, hogy kénytelenek voltak megszüntetni azt.⁵⁹¹ Ebből is látható, hogy a helyi közösségek az országos tendenciáknak megfelelően az elköltözésekkel, az asszimilációval a második világháború kitörésének idejére már jelentős veszteségeket könyvelhettek el. Nemesviden 1920-ban még 46, míg 1944-ben már csupán 19 tagja volt a hitközségnek, s mindösszesen egyetlen adófizetővel (hitközségi elnök) rendelkezett.⁵⁹² 1951-ben pedig mindösszesen négy zsidó lakost írtak össze.⁵⁹³

Az 1941. június 8-án kötött megállapodás szerint a marcali hitközség 2900 pengőért megvásárolta a Nemesvidi Izraelita Hitközség, a nemesvidi izraelita község és a „*Chevra Kadischa*” által birtokolt és használt ingóságokat és ingatlanokat, köztük a régi zsinagógát és a temetőt. A hitközség tulajdonában lévő lakásokból szeretetházat kellett létrehozni nemesvidi, környékbeli

⁵⁸⁹ Kitűnően sikerült a marcali jótékonycélú műsoros estély. *Uj-Somogy*, 1928. november 21. 1.

⁵⁹⁰ MAGYAR ZSIDÓK NAPTÁRA 1941, 183,185.

⁵⁹¹ Köszönettel tartozom Rózsás Szabolcsnak, hogy a szerződés másolatát rendelkezésemre bocsájtotta. Adás-vevési szerződés (1941). MZsML X. Marcali hitközség iratai.

⁵⁹² A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 240.

⁵⁹³ MZsML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Szórványok nyilvántartása 1951. 4.

vagy az anyahitközség területéről odaköltöző idősök számára. Ennek fenntartására a lebontott zsinagóga eladott építőanyagából és a telke után befolyó összegből kívántak áldozni. „Az azelőtt tekintélyes, jelentékeny taglétszámú fiókhitközségnek Rechnitzer Sándor, kereskedő, az egyedüli adófizető tagja. A fiókhitközségnek két telke, ezek egyikén dűledező állapotban lévő temploma, másikon két igen rossz állapotban levő, sürgős javításokat igénylő épülete, ezek egyikében két szoba-konyha, másikában egy szoba-konyha és egy borbélyüzlet, - ezeken kívül temetője és 479. – ö! közös legelő illetősége van -.

Ingó vagyona a fiókhitközségnek a Rechnitzer Sándor által a Marcali Izraelita Hitközség kiküldötteinek Nemesvidon 1941. évi március hó 30-ik napján már átadott ezüst kehely, - két darab ezüst tóra mutató, két darab ezüst tóra dísz három csengővel, - egy darab ezüst tóraszer, - a Nemes-Vidi Takarékpénztár rt.-nél betétként elhelyezett 64.P 14 fill. - és a folyó 1941. évi június hó 8-ik napján Rechnitzer Sándor által Scheiber Ernő, marcali hitközségi elnöknek átadott 25.P készpénz, - négy tóra és a templomi berendezés.” – olvasható a szerződésbe.⁵⁹⁴ A temetővel kapcsolatban külön pontba szedték a teendőket: „A temető gondozásának kötelezettsége nem terjed ki a síremlék és a sírkerítések javítására, kivéve Mayer Sámuel és neje sírjának és ezzel kapcsolatosan a temető kerítésének és a halottasháznak gondozását, amelyre nézve a Marcali Izraelita Hitközség kötelezettségei dr. Mayer Ignác és neje szül. Lengyel Sarolta közös végrendeletében vannak szabályozva.” Dr. Mayer Ignác ügyvéd, a marcali hitközség egyik volt elnöke és befolyásos tagja, valamint a nemesvidi takarékpénztár alapító ügyésze annak idején a közeli Csákányban született, a szüleit Nemesviden temettette el. Marcali egyik legtehetősebb, a vallásához ragaszkodó, jótékonykodó polgárának rendelkezése alapján került bele a síremlékek gondozásával kapcsolatos megjegyzés a megállapodás szövegébe. **(Lásd a mellékletek 13. számú dokumentumát a 449–452. oldalon.)**

A nemesvidi zsidók 1944-es történetéről alig maradt fent adat. Csupán dr. Boskovitz István orvos ingóságainak összeírt és megmaradt leltárából lehet képet kapni a deportálás bürokratikus pontossággal adminisztrált körülményeiről.⁵⁹⁵ A zsidóüldözést követően a hazatért túlélők a temetőben emlékművet állítottak az áldozatok tiszteletére.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ Köszönettel tartozom Rózsás Szabolcsnak, hogy a szerződés másolatát rendelkezésemre bocsájtotta. Adás-vevési szerződés (1941). MZsML X. Marcali hitközség iratai.

⁵⁹⁵ Lásd VONYÓ 2007, 257–270.

⁵⁹⁶ MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Szórványok nyilvántartása 1951. 3–4, 9.

5.5 Kántorok

A 20. század elején a marcali hitközség egyik visszatérő nehézségei közé tartozott a rabbihiány mellett a kántori posztnak az alkalmas jelölttel való folyamatos betöltése.

Az 1900-as években továbbra is Weisz Salamon töltötte be a rabbihelyettesi feladatokat mellett a főkántori tisztséget is. Feltételezhetően 1911 nyarától, miután Enten Manó lett a rabbi, már csak főkántorként dolgozott. 1912 áprilisában viszont újra meghirdették a kántori állást.⁵⁹⁷ Lehetséges, hogy erre jelentkezve, s ekkor foglalta el ezt a tisztséget Róthstein Miksa (1876–?). 1914 augusztusában, a világháború kitörésének napjaiban Enten Manó főrabbi vezette az uralkodó, I. Ferenc József 84. születésnapja alkalmából tartott ünnepséget, ahol Róthstein Miksa kántor énekelt.⁵⁹⁸ A felesége Sperber Regina (1883–?) volt, és legalább három gyermekük született: két fiú és egy leány, ketten közülük, Viktor (1914–?) és Flóra (1915–?) Marcaliban.⁵⁹⁹ A háborús évek a családfő életében radikális változást hoztak, be kellett vonulnia katonának, a harcmezőn megsebesült, elveszítette az egyik lábát, de hazatérését követően hadirokkantként is folytatta a hivatását. Az 1918-as őszi forradalom után kommunista szimpatizánsként a helyi hadirokkantak szervezetét vezette. Róthstein Miksa egészen 1919 augusztusáig, a Tanácsköztársaság bukásáig töltötte be a kántori posztot. Ezt követően Csehszlovákiába menekült, majd 1923-ban az USA-ba emigrált.⁶⁰⁰ Életútja jó példa arra, hogy a Monarchia hitű zsidó alattvalójának a háború és a rokkantság mennyire felforgatta az életét. Ugyanakkor a kommunizmussal való szimpatizálást a vallási reprezentáns kántori szereppel összeegyeztethetőnek tartotta. Ennek következtében aztán a fehérterror elől kénytelen volt elmenekülni.

Miután újra megüresedett a kántori tisztség, a hitközség az *Egyenlőségben* ismételt felhívást tett közre.⁶⁰¹ Erre Laufer Izsó/Ignác jelentkezett, aki a világháború idején Ózdon tanított. A hitközség örömmel vette a kántor jelentkezését és több pályázat közül az övét választotta ki. Válaszlevelükben azonban egy problémára is felhívták a figyelmet: „*Egyenlőre azonban lakás-*

⁵⁹⁷ Pályázati hirdetés. *Egyenlőség*, 1912. április 14. 14.

⁵⁹⁸ A marcali-i hitközség. *Egyenlőség*, 1914. augusztus 23. 6.

⁵⁹⁹ A kisebbik fia az 1970-es években látogatott el Marcaliba. MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–3.

⁶⁰⁰ Pályázati hirdetés. 1918. augusztus 10. 21.; Gyűjtéseink. *Egyenlőség*, 1918. október 12, 24.; MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–2.

⁶⁰¹ A marcali-i izr. hitközség. *Egyenlőség*, 1920. május 22. 15.

hiány miatt nincs a hitközség abban a helyzetben sajnós, hogy a kántori állást betölthesse. Mindezenre azonban fenntartjuk a pályázatát továbbra is, azzal a megjegyzéssel, hogy mihelyt az állás betölthető lesz erről újból értesíteni fogjuk”⁶⁰² Mivel az őszi nagy ünnepek közelsége miatt sürgetett az idő, ezért egy másik levélben valószínűleg az országos elöljáróságához fordultak, hogy „megfelelő énektudással rendelkező, esetleg menekült kántort, aki nálunk a nagyünnepeken megfelelő honorárium mellett előimádkozna, hitközségünk részére kijelölni, ajánlani” szíveskedjenek.⁶⁰³ Végül csak sikerült Laufer Izsót megbízni, aki az *Egyenlőség* tudósítása szerint 1922 januárjában már szerepelt a marcali *hanuka*⁶⁰⁴ ünnepélyen, majd az év végén, december 29-én ő tanította be az elemi és polgári iskolai diákok műsorát. Egy következő tudósítás szerint a főkántor 1923 novemberében már a kecskeméti hitközség alkalmazásában állt és egy gyászünnepeken végezte a kántori teendőket.⁶⁰⁵ Laufer Izsó felmondásának az okai mögött a bizonytalan lakás-helyzet és a nem megfelelő javadalmazás állhatott. Kecskeméten, egy vármegyeszékhely hitközségében vélhetően jobb körülmények fogadták. Marcaliban így 1924 januárjában ismételten kántort és metszőt (mohel) keresett a hitközség.⁶⁰⁶

A hiányos adatok miatt annyit tudunk, hogy valamikor az 1930-as években Gelb József (1906–?) került a főkántori székbe és a Soáig Marcaliban szolgált. Felesége Rubovits Sára (1906–1944) volt, és egy gyermekük született, Miklós (1941–1944). A főkántor munkaszolgálatos volt, a későbbi sorsáról jelenleg nem tudunk. Felsége és fia az Auschwitzban meggyilkolt marcaliak sorsában osztozott.⁶⁰⁷

5.6 Az utolsó tanító

Gábor Ignác 1892-ben Pápán született, még Gerstl néven. Az 1918–19 miatt traumatizált hitközség utolsó elemi iskolai tanítója 1920-ban egy világháborús veterán lett. A pápai állami tanítóképzőben kezdte meg a középiskolai tanulmányát 1908-ban, majd egy év múlva az Országos

⁶⁰² Az Országos Izraelita Patronázs Egyesület. *Egyenlőség*, 1918. május 18. 27.; Laufer Izsó Kántor Urnak. Csongrád. 1920. VII. 27. MZsML X. Marcali izr. hitközség iratai.

⁶⁰³ A marcali izr. hitközség elöljáróságának levélfogalmazványa. MZsML X. Marcali hitközség iratai

⁶⁰⁴ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 399. oldalon.

⁶⁰⁵ A marczali izr. leányegylet... *Egyenlőség*, 1922.január 14. 16.; A marczali izr. elemi és polg. iskolai ifjúság... *Egyenlőség*, 1922. december 30. 16.; Gyászünnepegy. *Egyenlőség*, 1923. november 17. 12.

⁶⁰⁶ Kántor-metsző állás. *Egyenlőség*, 1924. február 16. 15.

⁶⁰⁷ Rabbiiktatás Marcaliban. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 14.; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

Izraelita Tanítóképző Intézetbe jelentkezett át, ahol 1911-ben szerzett állami népiskolai tanítói oklevelet.⁶⁰⁸ 1913-ban az Árva vármegyei Namesztó izraelita elemi iskolájában kezdett dolgozni, ahonnan 1914. szeptember 14-én bevonult, majd 1919. november 26-án szerelt le főhadnagyként. 1914 szeptembere és 1918. november vége között 27 hónapig harcolt a különböző frontokon a 20. gyalogezred kötelékében. Harci érdemeiért számos kitüntetést (I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem, II. osztályú Ezüst Vitézségi Érem, Bronz Katonai Érdemérem, Károly-csapatkereszt, Sebesültek Érdemérem, Háborús Emlékérem) kapott. Később a frontharcos szövetség tagja lett.⁶⁰⁹ Mivel a munkahelye az új csehszlovák állam része lett, Gábor Ignác pedig nem térhetett vissza – feltehetően nem akart esküt tenni az új államra –, így 1919. november 28. és 1920. április 10. között menekült tanítói státuszban volt, majd elhelyezkedett a pápai ortodox iskolában, ahol 1920. február 28-ig maradt állásban.⁶¹⁰

Marcaliban 1920 februárjában hirdette meg a hitközség a tanítói állást, és vele számos más munkakört is. „*Fizetés államsegélyen kívül a hitközségtől 1200 korona, lakbérre 600 korona, jegyzői teendőikért 500 korona, és a polgári fiú- és leányiskolánál teljesítendő hitoktatásért járó díjak. Előnyben részesül, aki alkántor mellett előimádkozásban is segít*” – olvasható az *Egyenlőségben* megjelent felhívásban.⁶¹¹ Gábor Ignác jelentkezett és meg is kapta az állást, hivatalosan 1920. november 26-án kezdett dolgozni. (Ebben az évben a hitközség létszáma 331 fő volt.) Gábor egyedül tanított, s német nyelven is képes volt ellátni munkáját. A felekezeti iskolai működése mellett hittant oktatott a Marczali Állami Polgári Fiú- és Leányiskolában.⁶¹² Tagja volt a vármegyei és a járási tanítói egyesületnek, a kaszinónak és a Polgári Lövész Egyletnek. Az 1920-as években, éppen úgy, mint elődje, Löbl Lipót, a 270 fős hitközség titkáráként is dolgozott. A marcali hitközségi kerület falvaiban is elvégzett időnként vallási feladatokat.⁶¹³ Felesége Gold

⁶⁰⁸ A Pápai Állami Tanítóképző-intézet értesítője az 1907-08. (XII.) iskolai évről. Szerk.: Pethes János, Nyomtatott a Főiskolai Könyvnyomda Betűivel, Pápa, 1908, 26.; Az Országos Izraelita Tanítóképző-intézet értesítője az LII., LIII. és LIV. tanévről. 1908/9., 1909/10. és 1910/11. Közl.: Bánóczy József, Franklin-társulat nyomdája, Budapest, 1911. 23, 28.; HU-MNL-SML-VI.501.c. Somogy vármegyei tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893–1949) iratai. Iktatlan iratok, pedagógusok minősítő lapjai. Gábor Ignác minősítési lapja.

⁶⁰⁹ MÁNDOKY – FARAGÓ 1938, 529.; HEGEDŰS 1940. 53. HU-MNL-SML-VI.501.c. Somogy vármegyei tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893–1949) iratai. Iktatlan iratok, pedagógusok minősítő lapjai. Gábor Ignác minősítési lapja.; Hitközségi lista 2. Marcali származásúként arany érdeméremmel kitüntetéssel rendelkező Fürst Lajos őrmester és Kelemen Ignác (1886–1944) huszár, hitközségi szolga is.

⁶¹⁰ HU-MNL-SML-VI.501.c. Somogy vármegyei tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893–1949) iratai. Iktatlan iratok, pedagógusok minősítő lapjai. Gábor Ignác minősítési lapja.

⁶¹¹ Pályázat. *Egyenlőség*, 1920. február 7. 18.

⁶¹² MZSML. Marcali Izraelita Hitközség Iktatlan i. J. 6/3. Gábor Ignác marcali izr. elemi iskolai tanító díjlevele 1920. márc. 14. Lásd: RÉCSEI 2005b, 218.; MÁNDOKY – FARAGÓ 1938. 529.

⁶¹³ ÚJVÁRI 1929. 575.

Józsa (1899–1989) családja révén szorosan kötődött az 1919-es vérengzéshez, hiszen hitvese a meggyilkolt Gold Vilmos leánya és a szintén kivégzett Gold Ferenc testvére volt.⁶¹⁴ Két gyermekük született: 1923-ban Vilmos és 1928-ban József. Nagyobbik fia szintén tanító lett, 1943-ban végezte el az izraelita tanítóképzőt.⁶¹⁵

Hiába volt Marcali az anyakönyvi kerület központja, az izraelita iskola jellegében és méretében a 19. század végétől nem fejlődött, inkább a folyamatos stagnálás, sőt a gyermekek létszámának erőteljes csökkenése figyelhető meg. Az egy tanerőssé vált, vegyes és osztatlan képzést nyújtó, hatosztályos, egy, mindösszesen 56 négyzetméteres tantermmel bíró elemi iskolában 1933-ban már csak 19 gyermek járt, akik közül 16 volt zsidó. Ezzel a létszámmal Marcali az öt megyei anyakönyvi kerület között a negyedik helyen állt.⁶¹⁶ Az erős és a helyhez ragaszkodó korábbi tanítóegyénségek (Gold Adolf, Löbl Lipót) méltó utódjaként Gábor Ignácra sem lehetett panasz. (Minősítő lapja szerint nevelő munkáját a fegyelem, a rend, a tisztaság és jó nevelési tevékenység, valamint régi vágású módszer jellemezte. Az óráira folyamatosan készült.) A megoldatlan létszámgondok miatt azonban a tanító 1937 júniusában nyugdíjba ment, valójában nyugdíjba kényszerült.⁶¹⁷ Egy sajtóforrásban, az *Egyenlőség* 1934-es cikkében találhatjuk meg a zsidó elemi iskolákat sújtó létszámcsökkenés bővebb magyarázatát. Ebben így írtak: „*A magyar zsidóság szomorú hanyatlása is elénk tárul a jelentés sorai közül. 1920—30. évek között az ország lakossága 8.7%-kal gyarapodott, ugyanakkor a magyar zsidóság 28.788 lélekkel vagyis 0.8%-kal fogyott. Kulturális téren is sok a kívánnivaló. 37 község rabbiállása van üresedésben. Még annál is szomorúbb az iskolás gyermekek számának apadása. Az államsegélyt meg kellett vonni, mert 30-nál kevesebb lett a növendék, a következő felekezeti iskoláktól: Jánoshalma, Gyula, Nagyléta, Komádi, Mezőkeresztes, Ózd, Szentes, Kaba, Heves, Kunmadaras, Nagykőrös, Abony, Kalocsa, Barcs, Marcali, Högyész, Szekszárd, Devecser, Siófok. Részben: Mezőcsát, Makó, Pécs,*

⁶¹⁴ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 1–2.

⁶¹⁵ Az Országos Izraelita Tanítóképző-intézet és Líceum Évkönyve az 1942-1943. iskolai évről. Közl.: Cseh Arnold, Kiadja az intézet igazgatósága, Budapest, 1943. 25.

⁶¹⁶ HU-MNL-SML-VI.501.b. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893-1949) iratai. Iktatott általános iratok. 3392/1933.; MZSML Marcali Izraelita Hitközség, Iktatlan i. J. 6/3. Iktatlan végzés a IX. Kerületi Izr. Községkerületi Bírószágtól Gold Márton marcali lakos rabbiválasztás és izr. felekezeti iskola beszüntetése elleni fellebbezése tb.; Lásd: RÉCSEI 2005b. 218.

⁶¹⁷ HU-MNL-SML-VI.501.c. Somogy vármegyei tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893–1949) iratai. Iktatlan iratok, pedagógusok minősítő lapjai. Gábor Ignác minősítési lapja.

Szolnok, Balassagyarmat, Rákospalota, Vác, Nagykanizsa és Szeged.”⁶¹⁸ **(Lásd a képmelléklet 17. képét a 490. oldalon.)**

Amikor a közösség nagy sokára, az 1930-as évek végén teljes jogú új rabbist iktathatott be a közel két évtizedig üres rabbiszékbe, az örömet beárnyékolta, hogy ugyanebben az évben a tanulói létszámgondok miatt meg kellett szüntetni a zsidó elemi iskolában a tanítást. Az 1852 óta működő iskola felszámolására az új rabbi az 1938-as beiktatási beszédében is utalt: „*Oh sajnó és vérzik az én szívem a veszteségért, amely az ifjúságot 86 esztendősk iskolájának bezárásával érte.*”⁶¹⁹ Így Gábor Ignác az 1944 tavaszán készített hitközségi összeírásban mint nyugalmazott tanító szerepelt.⁶²⁰

5.7 Az utolsó főrabbi, dr. Löwy Adolf

5.6.1. Életút Tokajtól Marcaliig

Az 1915 óta húzódó rabbihiányt az 1930-as évek közepére sikerült megoldani, amikor egy fiatal, tokaji születésű, Észak-Magyarországról származó, majd Budapesten iskolázott rabbist sikerült megválasztani. Ki is volt az a személy, aki végül tragikus módon az utolsó főrabbi lett a marcali kerületi anyahitközségnek?

Dr. Löwy Adolf 1912. augusztus 15-én született Tokajban. Apja Löwy Dezső tanító, édesanyja Weisz Regina volt. A gimnázium elvégzése után, 1932-től az Országos Rabbiképző Intézetben és párhuzamosan a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta tanulmányait.⁶²¹ A rabbiképzőben a hallgatók önképző szervezetének, a Goldziher Ignác Theológiai Egyesületnek (GITE) először a tagja, 1934-ben a titkára, majd a főtitkára, 1935-ben pedig az alelnöke lett.⁶²² Az Országos Rabbiképző Intézet alapszabályában 1877 óta a rabbivá avatás feltételeként szerepelt, hogy a jelöltnek előzőleg négy éven át

⁶¹⁸ A magyar zsidóság heroikus harca a létéért és a magyarságáért. *Egyenlőség*, 1934. november 10. 6.

⁶¹⁹ MMTD Lsz. 2015.9.1. 8. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938).

⁶²⁰ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁶²¹ <http://emlékhely.btk.elte.hu/profile/dr-lowy-adolf/> (letöltés: 2015. április 20.)

⁶²² A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1933/34. tanévről. Kiadja az Intézet Igazgatósága, Budapest, 1934. 12, 18.; A Goldziher Ignác Theológiai Egyesület új tisztikara. *Egyenlőség*, 1934. október 27. 15.; A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1935/36. tanévről. Kiadja az Intézet Igazgatósága, Budapest, 1936. 26-27, 33.

tanulmányokat kellett folytatnia a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd a doktorátust is meg kellett szereznie. Komoróczy Géza erről a következőket írta: „... az emancipációtól számított 60-65 év folyamán a neológ rabbikar körülbelül 75 százaléka a legmagasabb egyetemi végzettséggel került kisebb-nagyobb hitközségekbe szerte az országban, műveltsége a zsidó társadalom kulturális modernizációjának – iskolázás, stb. – mozgató erejét jelentette”. Löwy Adolf és évfolyamtársai doktori vizsgabizottságának vezetője a közismerten antiszemita, fajvédő mozgalmi személy, Pröhle Vilmos orientalista volt, aki ugyanakkor a vizsgán mindegyiküket átengette. A bizottság további tagjainak a nevét – például Eduard Mahler, Korniss Gyula vagy Schwartz Elemér – jóindulatú vizsgáztatóként őrizte meg az emlékezet.⁶²³ A második világháború előtti egyik utolsó rabbiavatásra 1938. február 21-én került sor a Rabbiképzőben. Az avatóbeszédet dr. Hevesi Simon főrabbi mondta el. Dr. Kiss Arnold vezető főrabbi és dr. Guttmann Mihály rektor Löwy Adolffal együtt dr. Eckstein Miklóst (1913–?), dr. Eisenberg Bélát/Akiba Eisenberg (1908–1983), dr. Scheiber Sándort (1913–1985) és dr. Takács Pált (1913–1944) avatták fel. A fogadalmi beszédet Scheiber Sándor mondta el, majd készült egy csoportkép, amelyen az öt új rabbi mellett hét tanáruk is szerepelt.⁶²⁴ Löwy Adolf képzős társainak a további életútjára érdemes röviden kitérni. Eckstein Miklós 1939-ben megházasodott, mégpedig Jeruzsálemben. Ott, az akkori Palesztinában telepedett le, majd haláláig Izraelben élt.⁶²⁵ Eisenberg Béla Pesten, az Erzsébet királyné úti Sómér Jizroél Imaegyesületben már a szemináriumi évei alatt rabbiteendőket látott el, s mivel 1938-tól nem kapott hitközségi rabbiállást, ezért hébert tanított például a Zsidó Gimnáziumban is.⁶²⁶ 1946 augusztusában választották meg rabbivá Győrben, majd 1948-ban a bécsi hitközség hívta meg a főabbiposztra, amelyet haláláig be is töltött.⁶²⁷ Takács Pál 1938-tól Budán, a lágymányosi hitközség főabbija, Benoschovsky Imre mellett mint segédrabbi és hittanár szolgált. A vészkorszak idején sáncásásra hurcolták el, s rövidesen

⁶²³ KOMORÓCZY 2014. 22–23.

⁶²⁴ Rabbiavatás. *Egyenlőség*, 1938. február 24. 5.; KOMORÓCZY II. 2012, 443.

⁶²⁵ A feleség a budapesti *Blatt Erzsébet* lett. Eckstein Miklóst gyöngyösi illetőségüként jegyezték fel. Hymen. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. július 13. 16.

⁶²⁶ Hitélet Marcaliban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. augusztus 10. 20.; Az 1939-es újságcikkben Eisenberg Bélára, mint pesti rabbira hivatkoztak.; Az Erzsébet királyné úti... *Egyenlőség*, 1938. március 17. 14.; Zájjin Ádár ünnepegek. *Új Élet*, 1984. április 1. 7.; Scheiber Sándor: Dr. Eisenberg Béla emlékének. *Új Élet*, 1983. május 15. 3.

⁶²⁷ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Szerk. Löweinger Sámuel, Budapest, 1946. 55.; DOMÁN 1979. 60, 65. Domán István szerint mielőtt Győrbe került, a zuglói hitközség rabbija volt, ám ezt Frojimovics Kinga összegyűjtésében nem erősítette meg. FROJIMOVICS 2008a. 67. Klamár Gyula: Bécsi jegyzetek. *Amerikai Magyar Népszava*, 1979. augusztus 10. 9.; Lásd még Eisenberg Béla és Scheiber Sándor későbbi baráti kapcsolatára: Schweitzer József: Öt éve... Emlékezés Scheiber Sándorra. *Új Élet*, 1990. március 1. 3.

meghalt.⁶²⁸ Scheiber Sándor 1938 és 1940 között London, Oxford és Cambridge egyetemén végzett kutatásai és tanulmányai után 1941-től a dunaföldvári hitközség rabbijaként szolgált, egészen a Soáig. 1950 és 1985 között a rabbiképző igazgatójaként és rabbijaként dolgozott, nemzetközi hírv nyelvtan és irodalomtörténész lett. Életútjaik jól példázzák a magyar rabbik sorsát, ketten – Löwy Adolf és Takács Pál – meghaltak a holokauszt idején, ketten emigráltak. Egyedül Scheiber Sándor maradt Magyarországon, aki hatalmas tudományos életművet hagyott maga után.⁶²⁹

Löwy Adolf 1934-ben, még képzősként került Marcaliba, ahol valószínűleg rabbi-helyettesként kezdte meg a szolgálatát, „*pásztora lettem ennek a gyülekezetnek, melyben négy esztendő óta hirdetem a Te igédet Istenem*” – írta székfoglaló beszédében.⁶³⁰ A források szerint Löwyt 1938-ban a doktorátus megszerzése után avatták rabbivá. Így bekerült a 278, tudományegyetemet végzett rabbi közé. A „doktor-rabbik” – hitközségi tevékenységük mellett – irodalmi munkásságukkal Eötvös József szellemében bővítették mind a zsidó, mind a magyar horizontot. Löwy Adolf 1936-ban *A vízözön Kelet irodalmában* címmel publikálta bölcsészdoktori értekezését, majd 1937-ben Eduard Mahler orientalista, egyiptológus, akadémikus születésének 80. jubileumára összeállította a tudós műveinek bibliográfiáját (Mahler-Emlékkönyv).⁶³¹

5.6.2. Az 1938-as rabbibeiktatás története

Dr. Löwy Adolf rabbit, bölcsészdoktor 1938. október 23-án iktatták főrabbiává a marcali neológ anyahitközségi kerületben egy jelentős és emlékezetes ünnepség keretében. A ceremóniát hivatalosan a nagykanizsai Winkler Ernő végezte, a szertartáson Gelb József főkantor énekelt.⁶³² A hivatalos felszólalók és meghívottak között a marcali járási és községi közigazgatás, az iparosság és a kereskedők vezetői, a katolikus és protestáns egyházi képviselők vettek részt, többek között dr. Sagmeister Pál főszolgabíró is tiszteletét tette. „*A rabbiért menő küldöttség: Lenkei Pál,*

⁶²⁸ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Szerk. Löweinger Sámuel, Budapest, 1946. 40. FROJIMOVICS 2008a, 49.

⁶²⁹ FROJIMOVICS 2008a, 54, 61.; Scheiber Sándorról lásd: BALASSA 1991, 15–20.; OLÁH 2014.

⁶³⁰ Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938). MMTD Lsz. 2015.9.1. 4. 1.

⁶³¹ Egri Oszkár: „Mártírokká lettek a papok”. A *holokauszt* során elhurcolt és meggyilkolt rabbik emlékére. *Új Élet*. 2004. június 1. 5. Egri Oszkár tévesen 1939-re datálja a beiktatási beszéd kiadását.

⁶³² Rabbibeiktatás Marcaliban. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 14.; MMTD Lsz. 2022. 10. Dr. Löwy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája. (1938). 2.; MMTD Lsz. 2015.9.1. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938). 4.

Ullmann Henrik és Gut Izidor /Kéthely/. A templomajtóban Wallentin Magda és Somogyi Nusi párnán tartották a kulcsot, melyet a fogadó bizottság adott át. Tagjai: Scheiber Ernő elnök, Rückländer Jakab, Dr. Dénes Antal, Drucker Mihály, Somogyi István és Wilhelm Károly voltak. A templom előcsarnokában Sattler Sándor templomgondnok Thórával várta a főrabbi urat, küldöttség élén, melynek tagjai: Faragó Ferenc, Braun Nathán és Tausz Lipót voltak. Az ünnepi rész lezárása után a küldöttségek melegen gratuláltak a főtisztelendő úrnak.” A kerületi díszközgyűlésen a nagykanizsai hitközség nevében dr. Halphen Jenő, a helyi Szentegylet nevében Rückländer Jakab, a járási zsidóság nevében Gut Izidor, a balatonboglári közösség nevében Bráver Lázár rabbihelyettes, az iskolaszék nevében dr. Dénes Antal, a nőegylet nevében Drucker Mihályné, a baráti kör nevében dr. Salgó László (1910–1985) budapest-józsefvárosi rabbihelyettes mondott köszöntőbeszédet. Egyedüli keresztényként Hikman Béla, a járási ipartestület elnöke köszöntötte az új főrabbit.⁶³³ Érdekes módon a somogyi zsidóság más közösségei nem képviseltették magukat. Salgó László valószínűleg Löwy Adolf budapesti rabbiképzős társait képviselte.⁶³⁴

Löwy Adolf a hivatalát közvetlenül a második világháború kitörése előtt, a magyarországi rabbik közül az utolsók között foglalta el. Az ünnepség hangulatát, az új főrabbi beiktatási beszédét a hagyományos neológ vallási tartalom mellett a korszak irredenta nyelvezete is meghatározta. A hatszárnyú szeráf címet viselő beszédének központi témája Ézsaiás (Jesájá) próféta látomása az igaz pap ideáljáról, akinek alázatosnak, elnézőnek, tisztának, az ifjúság barátjának kell lennie. A vallási tartalom, a Tóra szeretete mellett a hazaszeretet hangsúlyozása volt a másik fontos része a prédikációjának, amelyben azt tanácsolta a zsidó ifjúságnak, hogy adják oda mindenüket, szívüket-lelküket, *„ha kell, meghalni egy szebb, boldogabb Magyar Jövendőért, mint testvéreid, akik talán más templomban imádják mindannyiunk szent, közös egy igaz Istenét. S bár mi most a megalázottak csapata vagyunk, a meggyötörtek vádolt és hajszolt serege, ha üt az óra, hogy meg kell védenünk a magyar határokat és visszaszerezni az összes régi területeinket, akkor mi ott leszünk mindnyájan és én is, mint hazám felesküdt táborig papja, ott fogok állani Veletek, hogy megvívjuk a magyarság nagy és igaz harcát.”*⁶³⁵ Tanulságosak azok a sorok is, ahol azt írja:

⁶³³ MMTD Lsz. 2022. 10. 2. Dr. Löwy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája. (1938).

⁶³⁴ Salgó László 1935 és 1985 között, 1971-től főrabbiaként töltötte be a Dohány utcai zsinagóga körzetének a rabbiszékét. FROJIMOVICS 2008a, 50.

⁶³⁵ MMTD Lsz. 2015.9.1. 4. 8. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938).

„ha ideig-óráig kétségbevonják vérünkkel és verejtékünkkel kiérdemelt emberi jogainkat, vegyék ezt is tudomásul, keserűség és viszonyosság nélkül. Mert nekünk nem kell átértelmeznünk sem zsidóságunkat, sem magyarságunkat, sem a nemzetet, sem a törvényt.” Az avatóbeszéd végén az Isten áldását kérte önmagára, „*hogyan szent tudományod szellemében vezérelhessem e sokáig pásztor nélkül szűkölködött, elszéledtet nyáját*”; „*közös édesanyánkra, Nagymagyarországra*”; „*a legelső Magyar Emberre* [Horthy Miklós kormányzó – H. M.]”, a község és a járás összes vállásfelekezeteire, egyházára és templomára, papjaira és híveire.⁶³⁶ **(Lásd a mellékletek 12. számú dokumentumát a 440–449. oldalon.)**

A fiatal főrabbi újjító szemlélettel a hitéletet felpezsdítő, a Horthy-korszak politikai elvárásainak is megfelelő eseményeket szervezett, amelyekről az országos felekezeti sajtó is tudósított. Az 1938. november 12-i nőgyuleti gyűjtésnek, amellyel a „*Magyar a magyarért*” akcióhoz csatlakoztak a marcaliak, a Felvidék visszacsatolása adta az ünnepélyes apropóját. Ugyanekkor a zsinagógában ünnepi istentiszteletet tartottak, amelyen Marcali település vezetése is megjelent. Löwy Adolf a nőgyulek adakozással kapcsolatos rendezvényén a felvidéki városokról és az ottani nevezetességekről tartott előadást, az istentiszteleten pedig „*méltatta az esemény óriási fontosságát, majd imádkozott a kormányzóért és a kormányért*”.⁶³⁷

A következő év nyarán, 1939. június 4-én a leányavatást, a hitközség új, konfirmált, női tagjainak befogadó ünnepségét rendezték meg: „*A hívek számára felejthetetlen ünnepség a Hiszekeggyel kezdődött, majd Gelb József főkantor orgona- és kóruskísérettel zsoltárt recitált. Grünbaum Edit: dr. Winkler Ernőné Munkácsi Noéminek az avatásra írt költeményét adta elő nagy hatással. Ezután dr. Löwy Adolf főrabbi könnyekig megható gyönyörű beszédével avatta fel a leányokat, akiknek imája után a főrabbi közvetlen szavak kíséretében átnyújtotta minden egyes kislánynak egy arany „Mogen Dovidot”*⁶³⁸, a Marcali Izr. Hitközség Iskolaszékének ajándékát. A papi áldás után az avatottak nevében Somogyi Nusi mondott köszönetet. Az énekkar, amelyet dr. Dénes Imre művészi vezényelt, végül a Himnuszt énekelte el.”⁶³⁹

A budapesti tanulmányai idején kialakult kapcsolatait igénybe véve új, nagyobb hatású rendezvényeket szervezett, mint például az 1939. július 21-én és 28-án tartott ünnepségeket. „*Dr. Löwy Adolf főrabbi felkérésére dr. Eisenberg Béla pesti rabbi „Sabbosz Cházon” alkalmából*

⁶³⁶ MMTD Lsz. 2015.9.1. 4. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938). 11-12.

⁶³⁷ A Marcali Izraelita Nőgyulek. *Egyenlőség*, 1938. november 17. 12.

⁶³⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 402. oldalon.

⁶³⁹ Leányavatás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. június 9. 16.

mondott Marcaliban nagyhatású, tartalmas és gondolatokban gazdag vendég-szónoklatot. Gyönyörű és felejthetetlen istentiszteletnek voltak tanúi a marcali hívek július 28-án „Sábbosz Náchamu”, a „Vigasztalás Szombatja” alkalmából. Révész Sándor, a Rombach-utcai templom nagytehetségű karnagyának munkája folytán a templomi vegyeskar újjászerveződött és az ő vezetésével ezen a péntek estén mutatkozott be először az újjászervezett énekkar. Gelb József főkantor orgona és a vegyeskar kíséretével a pesti templomokban előadott péntekesti énekszámokat recitálta nagy művészettel. Különösen kitűnt Gröndwald Ervin, a Rombach-utcai templom fiatal szólistájának vendégszereplése. Az istentiszteleten dr. Löwy Adolf, a marcali izr. hitközség fiatal, agilis és kiváló szónoki tehetségéről ismert főrabbija mondott óriási hatású hitszónoklatot.”⁶⁴⁰

December 10-én pedig a chanuka alkalmából tartott ünnepséget Dénes Antal, az iskolaszék elnöke nyitotta meg, majd „Gelb József főkantor gyertyagyújtása után dr. Löwy Adolf főrabbi nagyhatású ünnepi beszédet mondott”.⁶⁴¹

Az új főrabbi kapcsolatrendszerét jól jellemezte, hogy az 1938. december 25-én Weisz Katalinnal kötött esküvőjét a budapesti Dohány utcai nagy zsinagógában tartotta, a szertartást pedig korábbi tanára, dr. Hevesi Simon, a magyar-zsidóság közügyi és kulturális életének egyik vezető egyénisége, a pesti hitközség vezető főrabbija végezte. Az esküvőn Ábrahámsohn Manó főkantor énekelt. Löwy Adolf apósa pedig nem volt más, mint dr. Weisz Á. Lajos ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség képviselő-testületének a tagja.⁶⁴²

⁶⁴⁰ Hitélet Marcaliban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. augusztus 10. 20.

⁶⁴¹ Fényes keretek között tartották meg 10-én Marcaliban a szokásos Chanuka-ünnepélyt. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 14. 6.

⁶⁴² Hymen. *Egyenlőség*, 1938. december 29. 16.

6. A marcali zsidók a zsidótörvények szorításában és a holokauszt idején

6.1 Bevezetés

A Tanácsköztársaság felszámolását követően, 1919 őszére a hatalmi centrum vezetőjévé a korábbi császári és királyi ellentengernagy, Horthy Miklós fővezér vált. Az ideiglenes Friedrich-, majd Huszár-kormányok (1919. augusztus 7.–1920. március 15.), majd a rendes országgyűlési választást követően Simonyi-Semadam Sándor kormánya alatt fokozatosan szilárdult meg az új hatalmi berendezkedés. Ennek a legfőbb jellemzőjeként Horthy Miklóst 1920. március 1-jén kormányzóvá választották. Az új rendszer deklaráltan antiszemita jellege már az első döntések során megnyilvánult. Az 1920. július 19-én hatalomra kerülő Teleki-kormány az egyik első intézkedésével elfogadta az 1920. évi XXV. törvénycikket, amellyel súlyos sérelmet ejtett a polgári jog-egyenlőség elvén. A „*numerus clausus*” korlátozta az ország területén élő népfajok és nemzetiségek létszámát az egyetemi felvételek során korlátozta. Habár a zsidó vagy izraelita szó nem szerepelt benne, mindenki tudta, hogy rájuk vonatkozik. Ezzel a lépéssel a dualizmus idején emancipált zsidóságot kívánták korlátok közé zárni. 1920-ban a trianoni Magyarországon az 1910-es népszámlálás számaihoz képest csak feleannyi zsidó élt, összesen 473 000 fő. A bethleni konszolidáció idején ugyan felsőházi képviselői helyet kaptak, egyet-egy a neológok és az ortodoxok (1926), sőt a status quo ante közösség 1927-ben országos szervezetté alakulhatott át.⁶⁴³ Az első világháborút követően az új korszak egyik legmarkánsabb jellemvonása az antiszemita, kirekesztésre épülő politika volt, amely a már említett első zsidó törvénytől kezdve megszabta a magyar zsidók helyzetét.

Az 1930-as években azonban folytatódott a zsidó lakosság számának csökkenése, egyúttal jellemzően felgyorsult a kitérés és az asszimiláció. A Németországban hatalomra kerülő, az antiszemitizmusra építő nemzetiszocialista eszme új kihívás elé állította az európai zsidókat. Magyarországon németországi hatásra tovább folyt a zsidók törvényi korlátozása. A legsúlyosabb kirekesztő és korlátozó intézkedésekre és határozatokra 1938 és 1944 között került sor, ekkor 21 zsidóellenes törvényt és – Karsai László összegzése szerint – 367 zsidóellenes kormány- és tárcarendeletet adtak ki a *Magyarországi Rendeletek Tárában* és a *Budapesti Közlönyben*.⁶⁴⁴

⁶⁴³ GONDA 1992, 271–272.; 325–326.; MOLNÁR 2018, 154–155.

⁶⁴⁴ KARSAI 2005, 143–144; MOLNÁR 2018, 155.

1939-ben elfogadták a második zsidótörvényt, amely az érintettek közéleti és gazdasági térfoglalását volt hivatott korlátozni, immár nyíltan faji alapon. Többek között zsidónak minősítette mindazokat, akiknek az egyik szülője vagy két nagyszülője zsidó vallású volt; az értelmiségi szakmákban 6%-ra korlátozta a létszámukat; nem állhattak közalkalmazásban, nem lehettek lapkiadók és szerkesztők, nem vezethettek mozi és színházat, a vállalkozások pedig csak 12%-ban foglalkoztathattak zsidókat. A második világháború kitörése 1939-ben alapvetően döntötte súlyos helyzetbe az európai zsidóságot, a háború szélesedésével pedig egyre több, a németek által elfoglalt országban vált tömegessé a zsidók korlátozása, sőt megindultak a közösségek deportálási és megkezdődtek a tömeggyilkosságok. Magyarországon a német megszállásig viszonylag nyugalmasabb állapotok uralkodtak, eltekintve a magyar katonaköteles zsidó férfiak részére 1941 áprilisában bevezetett munkaszolgálatról. A harmadik zsidótörvény 1941 augusztusában hirdették ki, amely a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és nemi kapcsolatot tiltotta meg. 1942-ben az 1942. évi VIII. törvénycikk hatálytalanította az 1895-ös recepciós törvényt, az 1942. évi XV. törvénycikk pedig megtiltotta a zsidók ingatlanszerzési jogát, illetve megfosztotta őket a tulajdonuktól.⁶⁴⁵ Ezekkel a kirekesztő szabályokkal a magyar kormányzat olyan helyzetet teremtett, hogy csak idő kérdése volt, mikor semmizik ki a zsidókat az ingatlanaikból és mikor foglalják le az ingóságaikat.⁶⁴⁶

Ugyanakkor érdemes a magyar zsidók 1942–43-ig viszonylag kedvezőbb helyzetével kapcsolatban azt a szempontot is figyelembe venni, amelyet Karsai László vetett fel egy tanulmányában. Eszerint a magyar kormány zsidókkal kapcsolatos döntését a szomszédos, elsősorban a román és a szövetséges olasz állam, valamint az ellenséges angolszász és szovjet hatalmak felé tett gesztusok (mint például az újvidéki vérengzés felelőseinek a bíróság elé állítása) határozták meg. Amíg a németek által megszállt területeken a zsidók megsemmisítése gőzerővel folyt, addig Magyarországon a hatóságok „hintapolitikára” törekedtek. Például amíg az olaszok által megszállt területekről (pl. Franciaország, Jugoszlávia, Görögország) sem történt meg a zsidók tömeges deportálása, addig a rájuk figyelő románok, bolgárok és szlovákok sem deportálták az orszá-

⁶⁴⁵ GONDA 1992, 272–299.; 326–328.; KATZBURG 2002, 178–179.

⁶⁴⁶ Az, hogy milyen hatással voltak a zsidótörvények a települési és városi zsidó közösségre, számos feldolgozásban lehet már olvasni. Lásd például: VÉGSŐ –SIMKO 2007, 53-232.; BAJCSI 2021. 1–199.

guk zsidóit, így őket követve a magyar kormány sem tette meg ezt. De a határozott magyar álláspont visszahatott a fent említett kormányzatokra is. 1942 őszén-telén még meg is tagadta a zsidókat sárga csillag viselésének kötelezésre irányuló német kérést.⁶⁴⁷

A második világháború ötödik évében azonban sok minden megváltozott. A német hadsereg vereségei, a német szövetségesek romló politikai helyzete, a fő szövetséges, Mussolini bukása után, 1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot.⁶⁴⁸ Velük együtt megérkezett a Gestapo is, amely pedig a következő napon elrendelte, hogy a zsidó hitközségek egy kérdőíven adjanak számot működésükről, létszámukról, vagyonukról és tisztviselőikről. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa ezt a kérdőívet április 7-én küldte szét, 24 órát adva a kitöltésére. A visszaérkezett 740 hitközségi bevallás az 1943. december 31-i állapotot tükrözte.⁶⁴⁹ A zsidótörvények, az egyes rendeletek és korlátozások még a legkisebb falvakban élő zsidókra is vonatkoztak, mint például az 1942. évi XV törvénycikk, amely a zsidók mezőgazdasági tulajdonszerzését tiltotta meg, a magántulajdonban lévő ingatlanok átadását rendelte el, és a kártérítés feltételeiről szólt. Egy konkrét marcali esetben özv. Drucker Mihályné Vithmann Janka és a 25 éve emigrációban élő fia, Lengyel József nevén lévő ingatlanokat is elvették. Amint fogalmaztak: „Az 542.150/1942. VII.A.2. számú véghatározat I./pontját, amelyben özv. Lengyel Pálné szül. Wittmann Janka, /újból férj. Drucker Mihályné/marcali lakost hivatkozott véghatározatban megjelölt ingatlanai átengedésére köteleztem, kiegészítem akként, hogy az 542.150/1942. VII. A 2. számú véghatározat rendelkezéseit Lengyel József tulajdonában lévő és a nagygyombái 652 és 367 sz.tjkbvben 370/b és 371/b hrszámok alatt felvett ingatlan illetőségeire is kiterjesztem.”⁶⁵⁰

A belügyminiszter, Jaross Andor 1944 tavaszán a 174 289/1944. VII. b. BM rendeletben országosan betiltotta a zsidó egyesületek működését, Somogy vármegyében így kilenc „zsidó-jellegű”, a hitközségekhez kötődő szervezetet. Ezek között volt a Marcali Jótékony célú Izraelita Leányegylet, a Marcali Izraelita Szentegylet és a Marcali Izraelita Nőegylet.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ KARSAI 2016, 42–44.

⁶⁴⁸ KARSAI 2016, 45.

⁶⁴⁹ FROJIMOVICS 2002, 9–11, 20–23.; BOTOS 2015. 35.

⁶⁵⁰ HU-MNL-SML IV. 401b 1944 0046 001. Véghatározat. Érdekes módon a határozat egy példányát a 31 év óta halott (!) Lengyel Pál részére is megküldték.

⁶⁵¹ SZITA 2017, 18. A további betiltott szervezetek: Kaposvári Izraelita Nőegylet, Kaposvári Bikur Cholim Betegsegélyező Egyesület, Kaposvári Izraelita Krajcáregylet, Csurgói Izraelita Nőegylet, Csurgói Izraelita Betegsegélyező és Temetkezési Egylet, Babócsai Chevra Kadisa Izraelita Szentegylet.

Az állam részéről tapasztalt kitaszítás 1944 májusára, a gettósítás idejére felbátorította a települések többségi lakosait, akik a hamarosan bekövetkezett deportálások idején jórészt közönnyel „búcsúztak el” volt szomszédaiktól. Például Marcaliban a közösség deportálásának napjaiban, 1944. május 30-án született egy olyan dokumentum, amelyben a zsidók kifosztásában lehetőséget meglátó „panaszos” személy ügyében a Marcali járás főszolgabírója a főispán felé akkurátusan jelentést tett. *„Pintér János marcali lakos panaszt tett, hogy a zsidó Lenkei Ernő cég cementgyárához vállalkozói vezetőnek nem lett kirendelve. Főispán Úr utasította, hogy kérelmét saját hatáskörömben intézzem el, s eljárásom eredményét jelentem. Pintér János ezideig vállalkozói vezetőnek azért nem lett kirendelve, mert a vonatkozó kormányrendeletek csak honvédelmi és közlekedési üzemek részére rendelhető ki vállalatvezetők, míg a többi zsidó üzletek részére későbbben történik intézkedés. Miután munka nélkül van, intézkedni fogok vállalatvezetői kirendelése iránt”* – olvasható a Saghmeister/Sárdy Pál főszolgabíró jelentésében.⁶⁵²

A háború végére a magyar zsidóság vidéki közösségei nagyrészt elpusztultak a holokauszt során, egyedül – komoly veszteségek árán – a budapesti közösség maradt meg.

6.2 Pillanatfelvétel a marcali zsidó közösségről (1944 tavasza)

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban megtalálható az a kordokumentum, amelynek segítségével megismerhetjük a hitközség 1944 tavaszi állapotát.⁶⁵³ A jegyzékben a nevet, a születési évet, a foglalkozást, a szakképzettséget, a tanult mesterséget – valójában az iskolai végzettséget –, valamint külön rubrikában az egyéb megjegyzéseket tüntették fel. Ebben az oszlopban egyes férfiaknál a „mksz”, (azaz munkaszolgálat) rövidítést vagy a Budapesten tartózkodást, egy személynél a pápai illetőséget tüntették fel. Feuerman Pál nevével pedig az „internálás” szó szerepel.

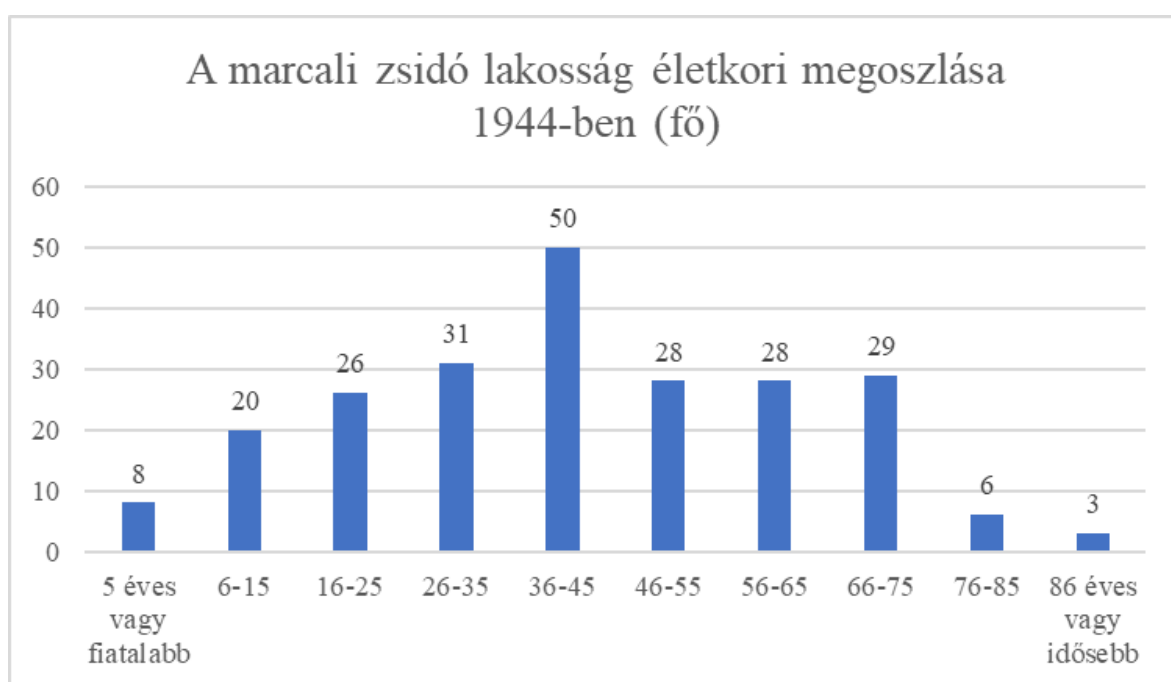
A jegyzékben nem szerepelnek azok a személyek, akik nem tartoztak az izraelita felekezethez, keresztényként, keresztény házastársként éltek ebben az időben Marcaliban, de a zsidó származásúként a zsidó törvények hatálya alá tartoztak. Jelenlegi ismereteink szerint – az azonosítás nehézsége miatt erre most csak érintőlegesen térek ki – kettő vagy több ilyen személyre van

⁶⁵² HU-MNL-SML-IV.401.b. Somogy vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. 537/1944.

⁶⁵³ A Marcali hitközség tagjainak jegyzéke, 1944. MZsML HU HJMA X-60-2-1; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; Lásd az 1944. áprilisi országos gyűjtés adattárának számait: Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április 1994. 386–387.; FROJIMOVICS 2002, 9–52.

adat. Az egyikük Horváth Lajosné, akinek a leánykori neve és a háború alatti és utáni sorsa még nem ismert.⁶⁵⁴ A másik személy vagy személyek Komáromi Lajosnak, a helyi Hangya-üzlet vezetőjének a felesége, Büchler Lenke és a három gyermeke lehetett. Egy adatközlés szerint Komárominénak és gyermekeinek sikerült túlélni a vészkorszakot, mert 1944 és 1945 tavasza között a Tapsony község melletti Merkepusztán bújtatták el őket. Komáromi Lajos mindeközben a fronttelepülésé vált lakóhelyén tovább működtette az üzletét, a lakásában pedig német tiszteket és katonákat szállásoltak el.⁶⁵⁵

Az következő diagramok a közösség tagjainak életkori viszonyairól, iskolai végzettségéről és foglalkozásáról nyújtanak információkat.

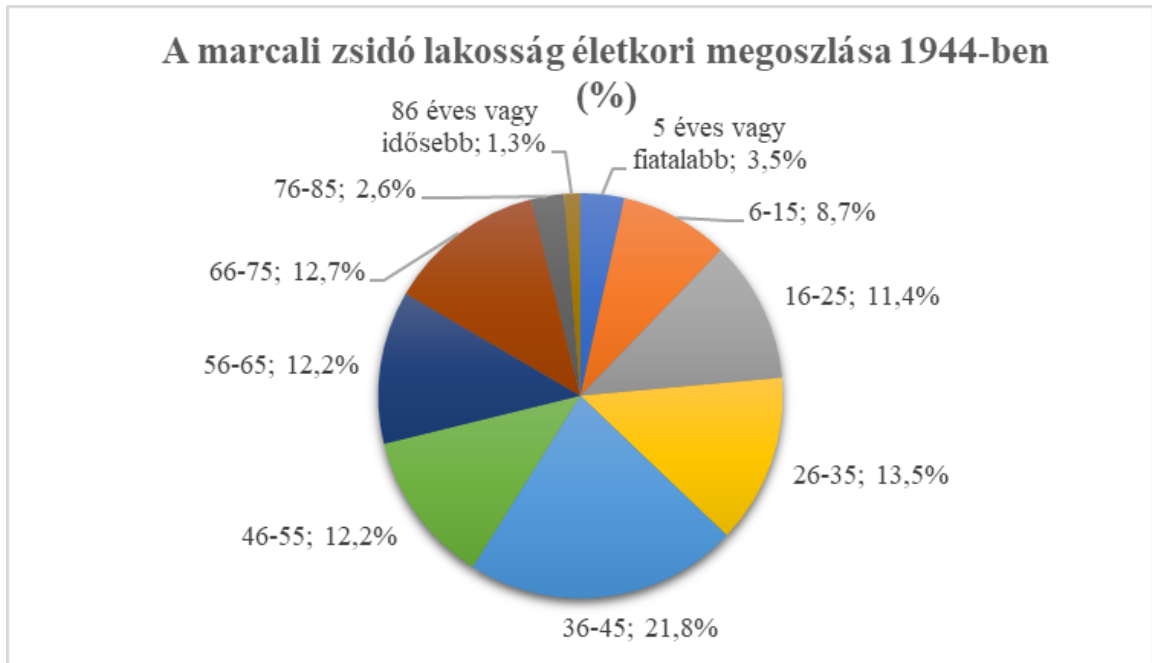

3. diagram
(Készítette Németh Ildikó, 2022)

⁶⁵⁴ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 1.

⁶⁵⁵ ZSADÁNYI 1937, 227.; SZEGHALMY 1938, 776.; Nagy Csaba szíves közlése szerint (2022. december 10. Marcali). Lásd erről még NAGY 2010, 122.

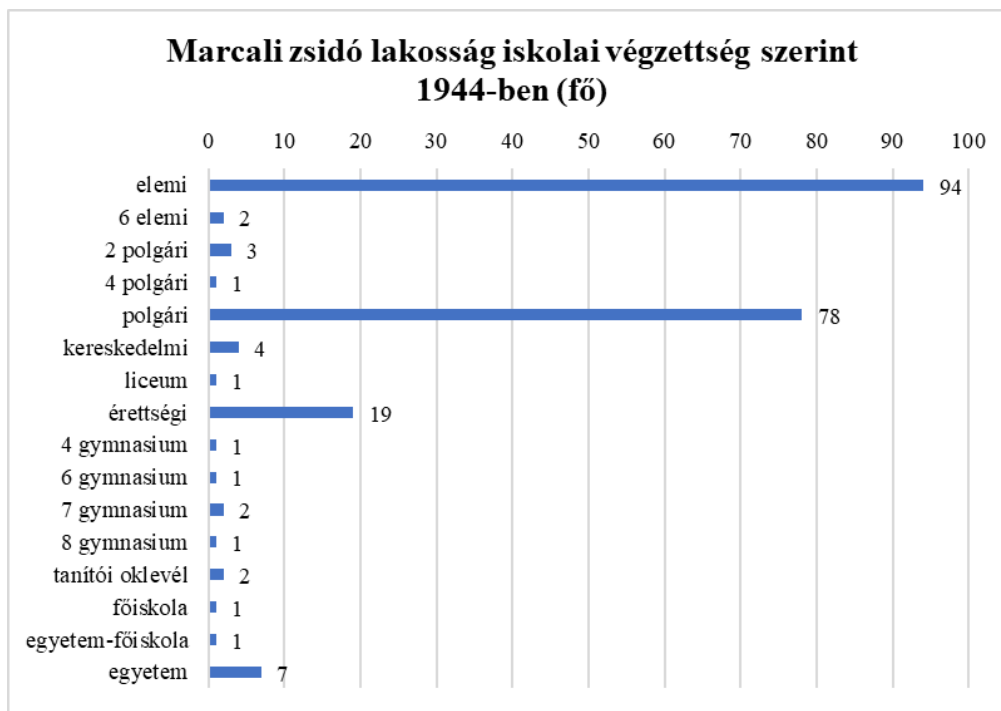
A 3. és 4. számú diagramon jól látható, hogy a legtöbben 1900 körül születtek. Nem véletlenül, hiszen a közösség létszáma ekkor volt a legmagasabb, több mint 400 fő. (Erre vonatkozólag lásd a település létszámváltozását bemutató táblázatot.)

4. diagram

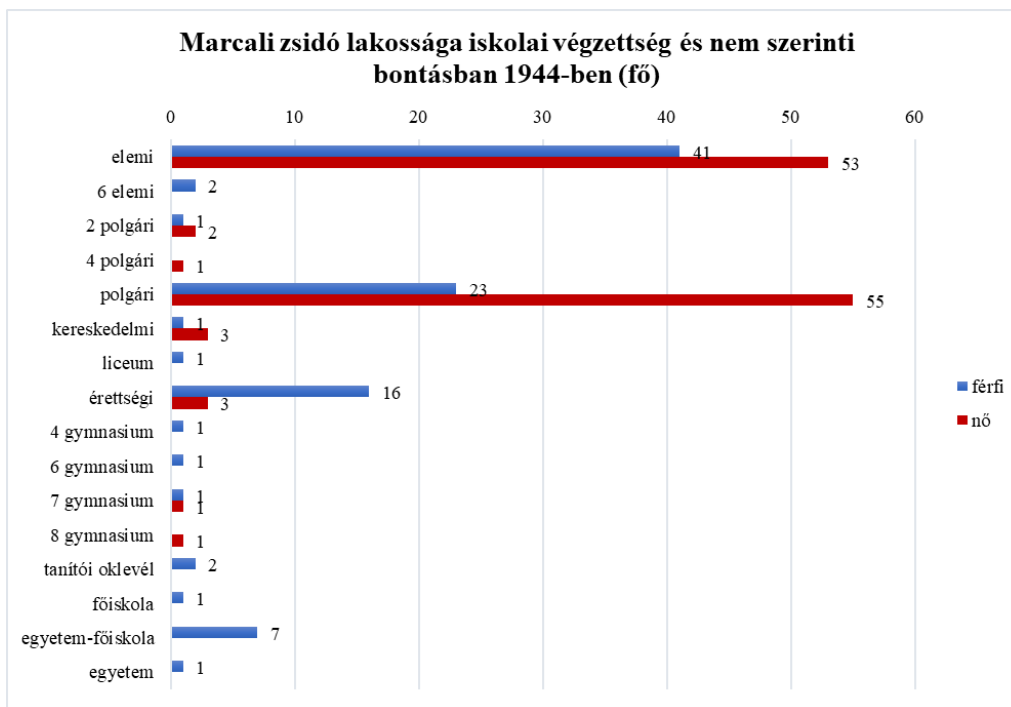
(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

Az 1944-es dokumentum alkalmat ad arra, hogy az iskolai végzettséget és a foglalkozási megoszlást is tanulmányozhassuk (5. diagram). Jellemzően szinte mindenki rendelkezett elemi iskolai végzettséggel, és a közösség legalább 30%-a polgári végzettséget is szerzett, de találhatunk 10%-nyi főiskolai és egyetemi képzettségű személyt is (tanító, ügyvéd és orvos).

5. diagram

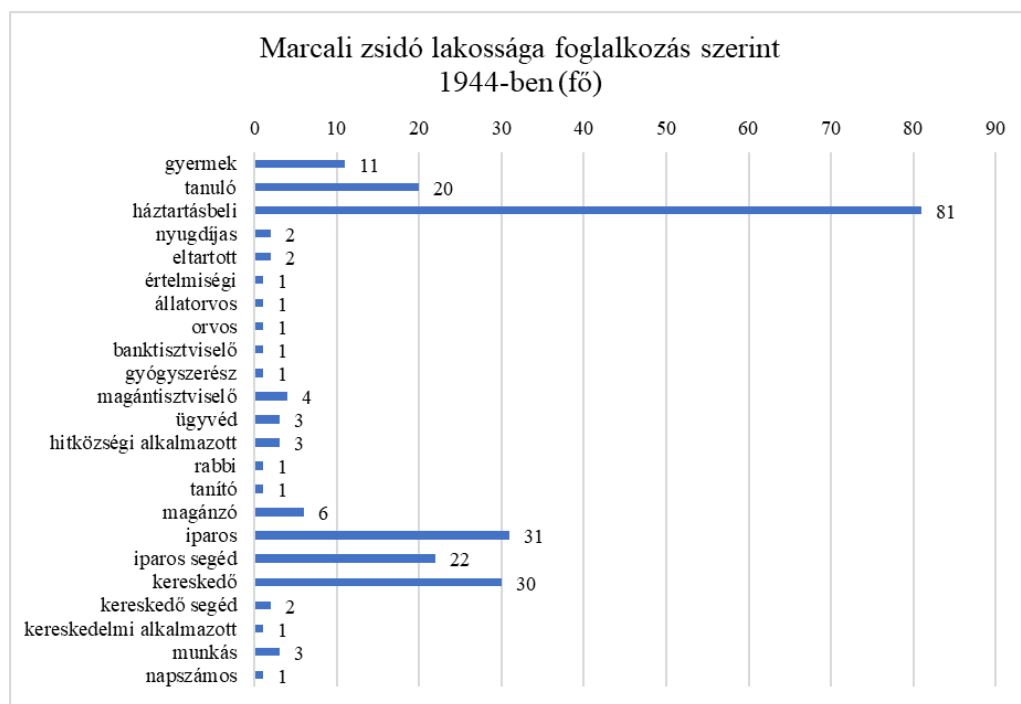
(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

6. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

Az iskolai végzettség nemek szerinti eloszlásában (6. diagram) az látható, hogy a marcali zsidó nők elemi és polgári végzettséggel rendelkeztek, így magas volt az iskolázottságuk. Hárman kereskedelmi iskolát végeztek, hárman érettségi vizsgát tettek. Egyetemi és főiskolai végzettséget csak az a néhány értelmiségi férfi szerzett, akik tanítók, orvosok, gyógyszerészek és ügyvédek voltak.

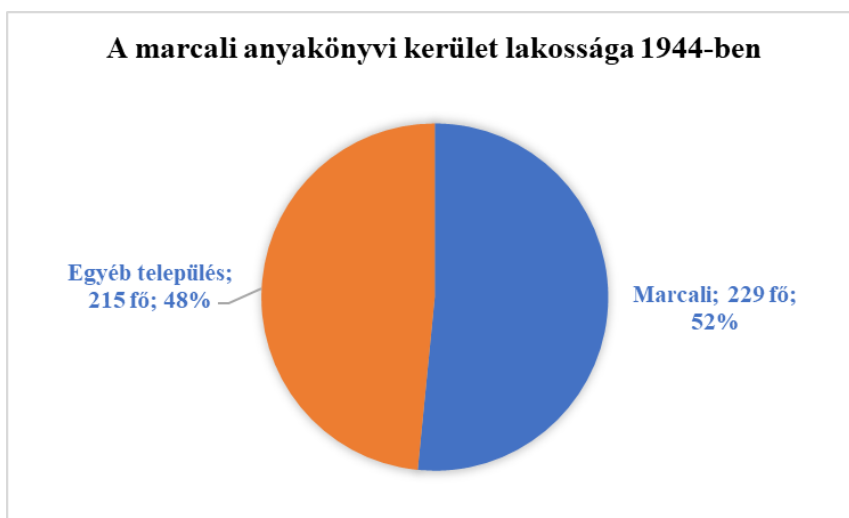
7. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

A közösségben a legnagyobb létszámmal, 81 fővel a háztartásbeli nők szerepeltek, utánuk következtek az iparosok 31, majd a kereskedők 30 fővel. Ha hozzájuk vesszük a segédeket is, akkor 53 iparos és 32 kereskedő alkotta a marcali zsidó közösség legnagyobb szakmai csoportját. Az értelmiségi csoporthoz néhány magántisztviselőt, ügyvédet, orvost, gyógyszerészt és hitközségi alkalmazottat lehet számítani. A település döntően mezőgazdasági karaktere ellenére közvetlenül földműveléssel foglalkozó zsidókat nem találunk, jellemzően a kereskedéssel, felvásárlással kapcsolódtak ehhez az ágazathoz. **(Lásd a mellékletek 14. számú dokumentumát a 452–461. oldalon.)**

6.3 Pillanatfelvétel a marcali anyahitközséghez tartozó falvakban élő zsidókról (1944 tavasza)

A marcali hitközség tagjait bemutató kimutatás mellett 1944 áprilisában elkészült az anyakönyvi kerület 24 településén lakó zsidók névsora is.⁶⁵⁶ A 19. század közepe óta, a hitközségi, majd az 1887-es anyakönyvi kerületi szervezet létrehozását követően Marcali és a hozzá tartozó falvak zsidósága egymással tágabb vagy szorosabb kapcsolatban állt. Alapvetően a vallási élethez kapcsolódó feladatok ellátása kötötte össze őket. Ugyanakkor a családi kapcsolatok évszázados hálózata, valamint a kereskedelemhez köthető, járási központi szerepből adódó gazdasági szálak miatt is érdemes vizsgálódást folytatni. A közel százévnnyi közös szervezeti, intézményi múlt során az egyes falvak közösségei azonban eltérő fejlődési utat jártak be. A témánk szempontjából releváns települési zsidó névlisták elkészítését Ábrahám Vera végezte el, aki igyekezett feloldani az egyes adatbázisokban (megyei gyűjtés, emlékművek, felekezeti anyakönyvi adatok) található holokauszt-áldozatokról szóló ellentmondásokat.⁶⁵⁷

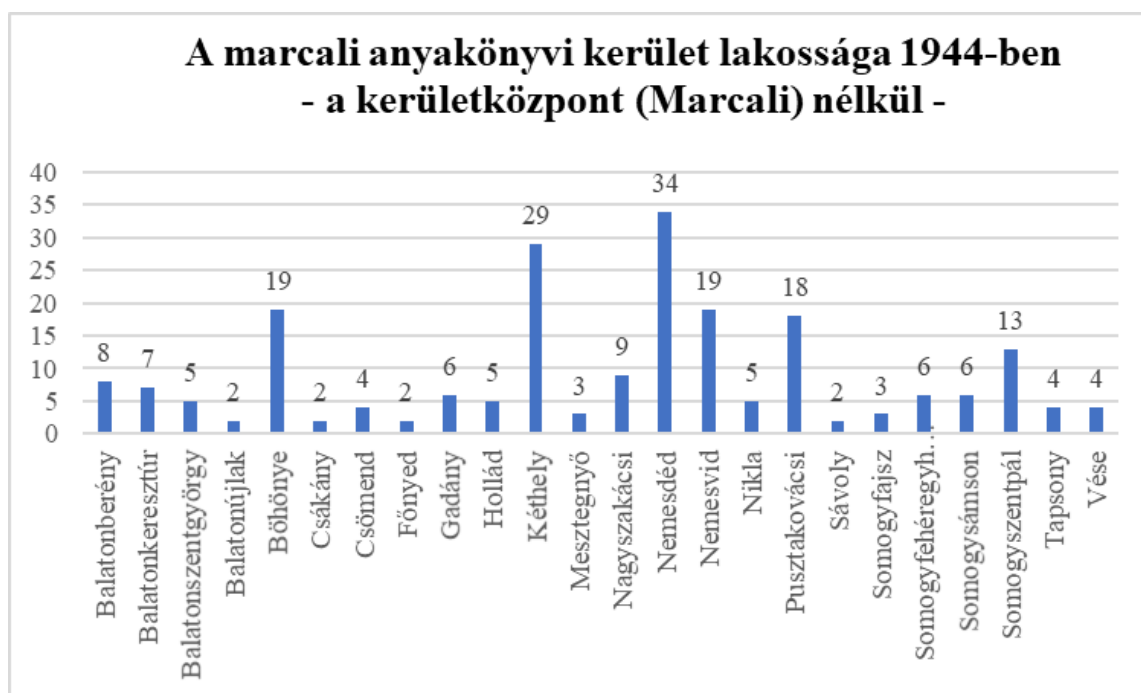

8. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2022)

⁶⁵⁶A Marcali anyakönyvi kerületben lévő közösségek tagjainak névjegyzéke, 1944. MZsML HU HJMA X-60-2-1; MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat.; Lásd az 1944. áprilisi országos gyűjtés adattárának számait: Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április 1994. 386.; FROJIMOVICS 2002, 9–52.

⁶⁵⁷HU-MNL-SML-XV.86. Ábrahám Vera kéziratai és gyűjtései a somogyi zsidóság történetével, temetőivel kapcsolatban. 1-4. doboz.

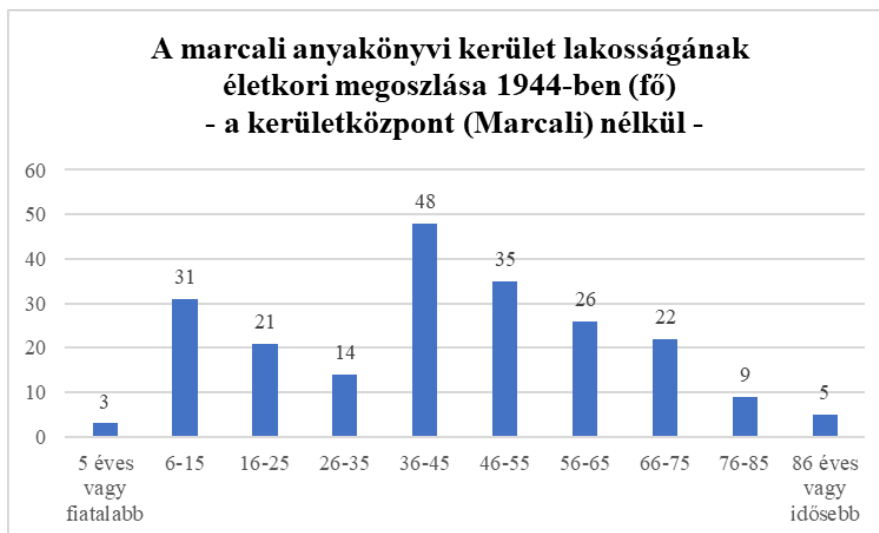
9. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2022)

Az 1944-es hitközségi összeírásban a nevet a születési év, a foglalkozás, szakképzettség, illetve tanult mesterség, valójában az iskolai végzettség feltüntetése követte. Megjegyzés rovatot ugyanakkor nem vettek fel. Az adatok összegzése szerint Marcaliban és a kerületben kis különbséggel (52% és 45%), de arányaiban azonos volt a zsidó lakosság létszáma. Az egyes településekre lebontva azonban lényeges különbséget láthatunk. Az első helyen a marcali közösség állt 229 fővel, amelyet a nemesdédi (39 fő) és a kéthelyi (29 fő) követett. A sorban a negyedik, az ötödik és a hatodik Böhönye (19), Nemesvid (19) és Pusztakovácsi (18) volt. A legkevesebb zsidó, 2-2 fő Balatonújlakon, Csákányban, Főnyeden és Sávolyban lakott. Ők jellemzően a falu egyetlen vegyeskereskedését működtették, amelyet megerősít az 1937-es vármegyei adattár is.⁶⁵⁸ Kivételt képez Somogyzentpál 13 fővel, ahol a Pauk/Polgár vendéglős és kereskedőcsaládhoz heten tartoztak.⁶⁵⁹

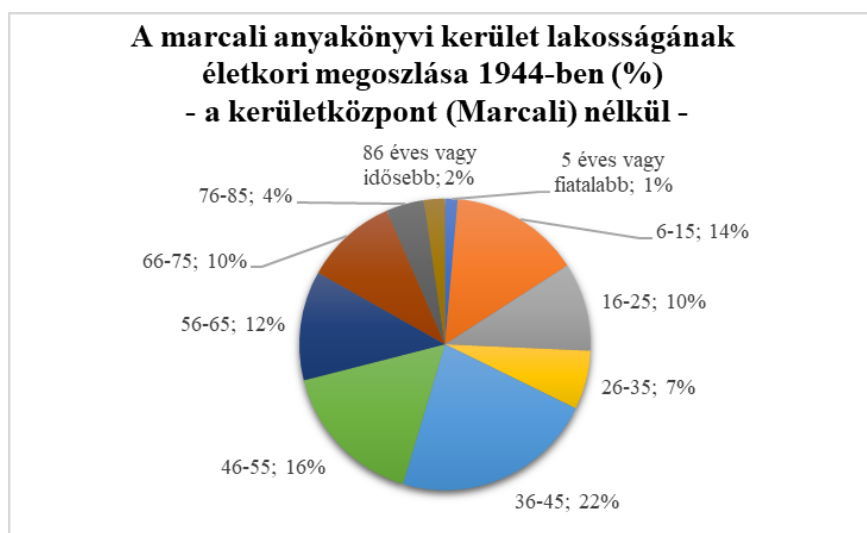
⁶⁵⁸ ZSADÁNYI 1937, 19, 25, 31, 59.

⁶⁵⁹ ZSADÁNYI 1937, 63. A család Somogyzentpálon a holokauszt után született tagja Polgár László (1947–2010) operaénekes volt.

10. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

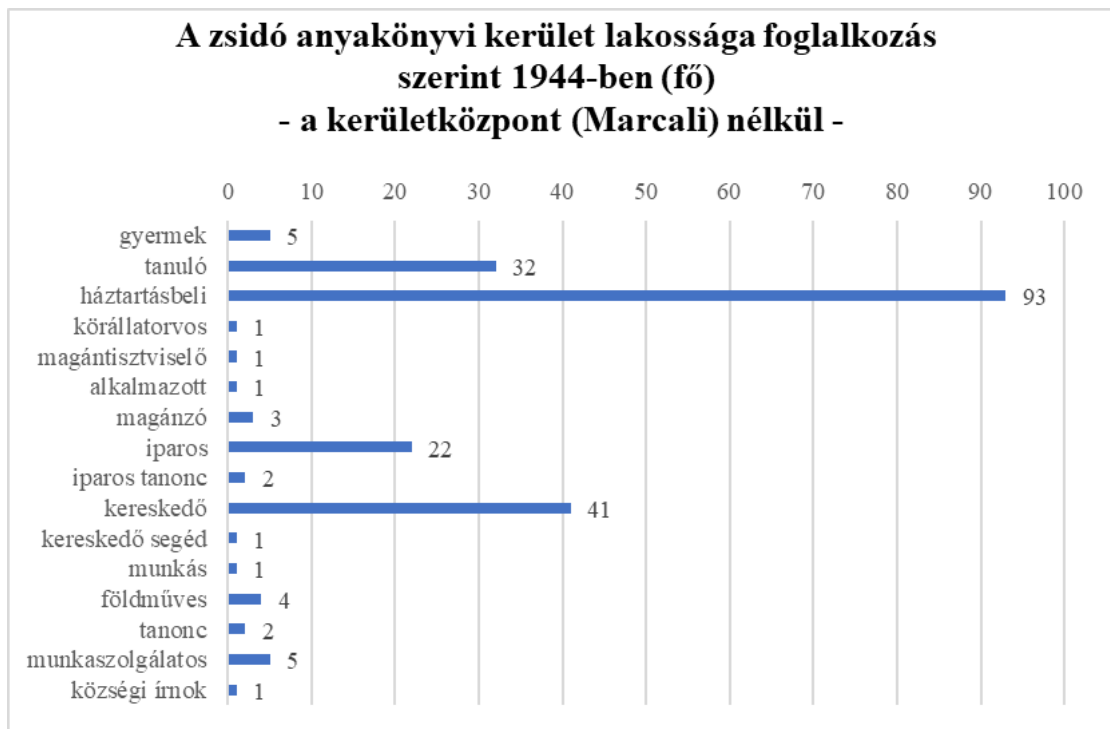

11. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

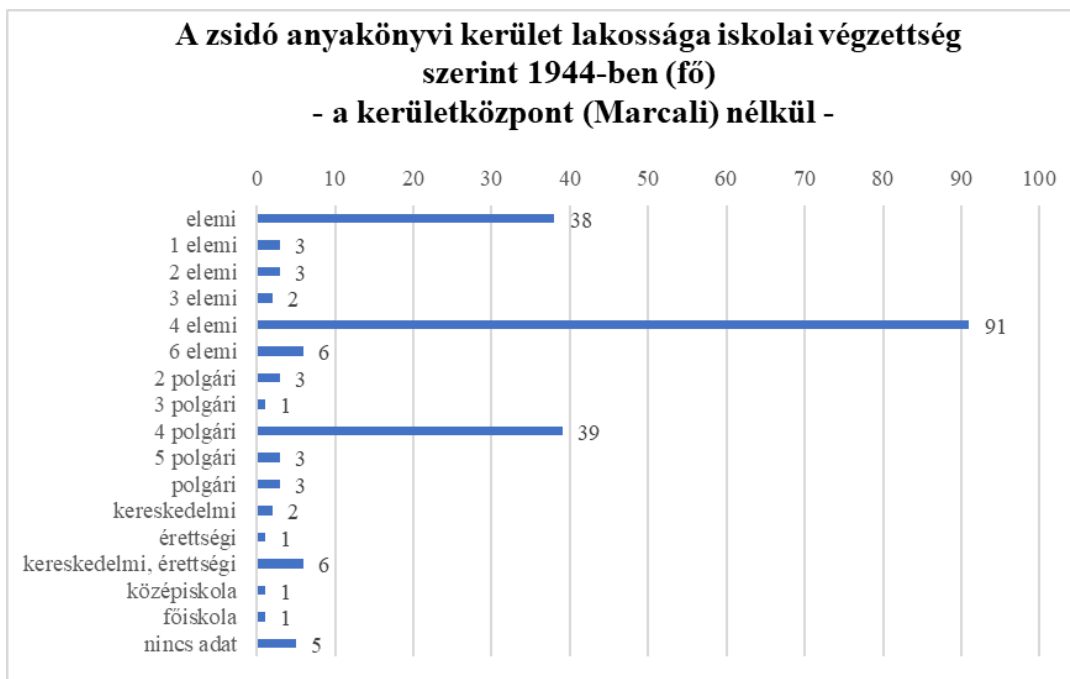
Az életkori megoszlást tekintve hasonló tendenciát láthatunk, mint ami Marcalit is jellemezte. (A lista 215 főjéből 1 fő esetén nem rendelkezünk információval az életkoráról, így csak 214 főt jelölnek az ábrák.) A kerület falvaiban jellemzően kevés volt a gyermekkorú (16 év alatti), az összes lakos 15%-a. Ez előrevetítette a közösségek lassú elnéptelenedését, mivel nem volt érzékelhető bevándorlás Somogyba. Emiatt a neológ közösségek utánpótlást nem kaptak, szemben Kelet-Magyarországgal, ahol az ortodox többségű hitközségek működtek. A diagram alapján a

legnépesebb korosztály a 36–45 évesekből állt, amely az összlakosság 22%-át tette ki. Ha az ő számukat összeadjuk a 24–35 és a 46–55 éves korosztály tagjainak számával, ez az összes zsidó 45%-át jelenti. Ez a korosztály a legaktívabb, családosa és az 1890–1900 körüli években születettek. Ekkor volt a legnagyobb az egyes települések közösségeinek létszáma, sok házasság kötött, sok gyermek született. Marcaliban az ugyanezekhez a csoportokhoz tartozók aránya 56% volt.

12. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

13. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

Az iskolázottság tekintetében vidéken hasonló arányokat kapunk, mint a kerület központjában. Jellemzően mindenki rendelkezett elemi iskolai végzettséggel, legnagyobb számban 91 fő 4 elemivel. Ők a foglalkozást bemutató diagram alapján a háztartásbeli nők lehettek. (Az iskolai végzettség vizsgálata során 7 gyermeknél nem szerepelt adat, így nem is kerültek fel a diagramba, amelyen így összesen 208 fő adata szerepel.) Magas volt még a 4 polgárit végzettek száma is (39 fő). Érettségit és főiskolai végzettséget csupán 9 főnél jegyezték fel, szemben Marcalival, ahol 35-36 fő tartozott az érettségizett és főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezők csoportjába. A kerület falvaiban Marcalitól eltérően – amely egy kereskedelmi, igazgatási, hitéleti központ volt – a foglalkozási palettát néhány általános, a vidéki zsidóságot meghatározó szakma jellemezte csak. A legtöbben, a háztartásbeli nőket nem nézve, a kereskedők voltak, utánuk pedig az iparosok következtek. A kereskedők gyűjtőkategóriába beletartozott a ló-, a tojás-, a fa-, a marha- és az általános kereskedő is, utóbbi a helyi boltost jelenthette. Az iparosok között órás, masamód, varrónő, fuvaros, vendéglős, cipész, mészáros szakmákat találunk. Itt már a női iparosok is képviseltették magukat. Csupán egy-egy személy jelezte az értelmiséget (orvos, tisztviselő, alkalmazott), de négyen például a földműves kategóriába tartoztak. Érdekességként megemlítendő, hogy a foglalkozás rubrikában tüntették fel öt férfinál, hogy munkaszolgálatosként

„tevékenykedtek”, közülük kettő esetében a foglalkozást is jelölték (kereskedő, kékfestő). Hitközségi feladattal megbízott személyt egyet találunk a kerület falvaiban, ő pedig a kéthelyi fiókhitközség kántora, a civilben órás Krausz József volt. Természetesen a nagyobb közösségekben, így például Nemesdédén, Pusztakovácsiban vagy akár Somogyszentpálon is volt olyan személy, aki a hitéleti ügyekért felelt. Főképpen azért is, mert – Böhönye és Somogyszentpál kivételével – a fent említett nagyobb zsidó lakossággal rendelkező településeken volt imaház, amelynek gondját kellett viselni.⁶⁶⁰ Ugyanilyen hitéleti munkának számított a temető felügyelete is.⁶⁶¹ **(Lásd a mellékletek 15. számú dokumentumát a 462–470. oldalon.)**

6.4 Munkaszolgálatosok

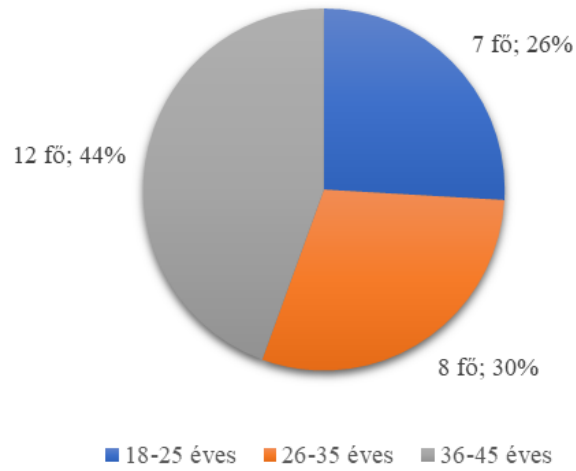
A második világháború idején, Magyarország 1941-es hadba lépését követően a munkaszolgálatos zsidók alakulatait kivitték a frontra. Marcaliból többen megjárták a háborút és átérték a kegyetlen harcokon kívül a magyar hadseregben megtapasztalt brutális bánásmódot is. Közülük többen meghaltak. Így például az első marcali zsidó áldozat lehetett Gold Zoltán (1915–1943), aki a 104/5-ös tábori munkásszázad munkaszolgálatos beosztottjaként 1943. január 15-én Novij Oszkol településnél halt meg. A szülei, Gold Andor illatszer-kereskedő és a keresztény származású Bognár Jolán a fiuk emlékére „hősi halott” jelzővel ellátott táblát állítottak a marcali új zsidó temetőben. 1944 nyarán őket is deportálták.

Az 1944 tavaszi hitközségi névjegyzék megjegyzés rovatának tanúsága szerint már összesen 27 fő került a kényszermunka-szolgálat kötelékébe, feltételezhetően ez a szám lényegesen nem módosult a közösség deportálásának a dátumáig. A 18–45 éves férfiak száma ekkor 45 fő volt, 60%-uk került munkaszolgálatra. A munkaszolgálatosok korosztályi megoszlás alapján a legtöbben (12 fő) a 36 és 45 éves korosztály közé tartoztak, ezek a férfiak jellemzően nős családapák voltak.

⁶⁶⁰ KLEIN 2011, 123, 603, 641.

⁶⁶¹ HU-MNL-SML-XV.86. Ábrahám Vera kéziratai és gyűjtései a somogyi zsidóság történetével, temetőivel kapcsolatban. 1-4. doboz.

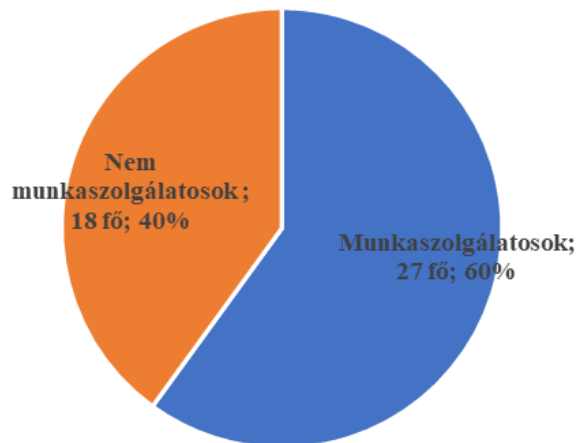
Munkaszolgálatosok életkori megoszlás szerint

14. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2022)

Munkaszolgálatosok aránya a 18-45 éves férfi népességben

15. diagram

(Készítette Németh Ildikó, 2022)

A munkaszolgálatra be nem sorozott férfiak egytől-egyig a deportálás során kerültek Auschwitzba, közülük jó néhányan – a munkaképesek kiválogatását követően – kényszermunkatáborba. Ilyen személy volt Lówy Adolf főrabbi is.⁶⁶²

A legfiatalabb „muszos” személy 18, míg a legidősebb 42 éves volt. A legifjabbat, a marcali illetőségű Kohn Pált (1927–1945) 1945. február 12-én 18 évesen Nagycenken gyilkolták meg. Később, valószínűleg egy tömegsírból újratemetették Budapesten a Kozma utcai zsidó temetőben.⁶⁶³ A legidősebb bevonultak Gold Márton bádogos és Löbl Nándor kereskedő volt. Gold Márton, az 1919-es mártír, Gold Vilmos fia túlélte az üldöztetést, 1944 szeptemberében szabadult fel, miután az alakulata Bugac mellett hadifogságba került.⁶⁶⁴ Családjának legnagyobb része a holokauszt áldozata lett, köztük a felesége és a fia is, ő viszont hazatért Marcaliba.⁶⁶⁵ A szintén 42 éves Löbl Nándor feleségét, Steiner Erzsébetet (1899–1944) és fiát, Löbl Imrét (1936–1944) Auschwitzban gyilkolták meg. A munkaszolgálatot túlélő Löbl Nándor hazatért Marcaliba és a holokauszt traumájának következtében, 1945 december 6-án öngyilkos lett. A sírfeliratában erről így emlékeztek meg: „Löbl Nándor aki nem tudott a családja nélkül élni.”⁶⁶⁶

Révész Lajos korábbi marcali magántisztviselő 1962-ben az *Uj-Világ* című felekezeti lapnak megküldte a munkaszolgálatának legdrámaibb pillanatáról, a szerencsés megmeneküléséről szóló visszaemlékezését. Ebben így írt: „*Felsorakoztattak [SS-katonák – H. M.] egy tankárok mellett, mely koporsó alakú, alul keskeny, három méter mély árok volt. Sokan életükért könyörögtek az SS-parancsnoknál, durván verték vissza a sorba az okmányokat szorongató, esdeklő bajtársaimat. Beleparancsoltak az árokba. Ki nem ment, belerúgták. Lecsúsztam, szembenéztem, az egyik gyilkos pipával a szájában, már tüzelt, megfordultam a szembelevő partra roskadtam. Miatyánkot mormolt balról Győrvári barátom, jobbról "Smá Jiszroelt" másik bajtársam. Feleségem jutott eszembe és Istenem. Talán fél perc, halálhörgés, jajgatás, kiabálás, kaján nevetés*

⁶⁶² A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. Lásd: Lówy Adolf. Holokauszt Emlékközpont, áldozati nevek adatbázisa.

⁶⁶³ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

⁶⁶⁴ Munkaszolgálatos hadifogoly (Kursk). 3435. Jegyzőkönyv. Felvétel Budapest 1945. október 30-án, a „Degob” Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Központjában (VIII. Bethlen Gábor tér 2.) <http://www.degob.hu/index.php?showjk=3454> (Letöltés: 2021. január 2.)

⁶⁶⁵ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895-1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

⁶⁶⁶ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895-1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. Löbl Nándor halálát Dénes Imre jelentette be.

és mellettem jobb szomszédom fejlődéseket kap, agyveleje a jobb fülembe vágódik. Kinyújtózkodhattam volna, úgy éreztem, egyszerre rendbe jövök, de parancsoltam magamnak, mozdulatlan maradtam, végső idegszálamat megfeszítettem.

Talán 5 óra, egy orosz hang távol tőlem, leírhatatlan idegállapotban felültem, egy kiáltás „megmenekültünk! ki él?”, magyar hang. Felnéztem, látom a fiatal géppisztolyos orosz katonát, halálsápadtan, nyújtja le géppisztolya szíját, egy élőt felhúz a partra.”⁶⁶⁷ (Lásd a mellékletek 19. számú dokumentumát a 474–476. oldalon.)

Bővebb adat található még néhány „muszosról”, így például Scheiber Ernő kereskedő és Schwarczenberg Katalin két fiáról, Lászlóról (1921–1945) és Györgyről (1925–1945). Mindketőjüket Nyugat-Magyarországon, egyazon napon, 1945. február 15-én gyilkolták meg. Lenkei László (1909–1945), Marcali neves építőanyag-kereskedője, a fonyódi kikötő építési vállalkozója pedig a 109/25-ös számú munkaszolgálatos alakulat beosztottjaként halt meg. A Böhm malom két tulajdonosa Böhm Pál és Böhm Dezső (1907–1944) is „muszosként” lett a zsidóüldözés áldozata, az előbbi Öttevényben, míg az utóbbi Komáromban.⁶⁶⁸

6.5 A marcali zsidók deportálása

A marcali zsidók történetének legtragikusabb eseménye, amely egyben a közösség végét is jelentette, az 1944. május-júliusi deportálásukhoz kötődik. A magyar hatóságok 1944. május 17-én úgy döntöttek, hogy a marcali zsidók számára nem jelölnek ki külön gettót a településen.⁶⁶⁹ Mindenki a saját lakásában maradhatott. 1944. május 27-től egészen 31-ig azonban Marcali és a járás zsidó lakosságát – a Lengyeltóti és a Tabi járás zsidóival együtt – Tabra, az észak-somogyi gyűjtőgettóba szállították. A vármegye másik gyűjtőgettójába, Kaposvárra a dél-somogyi járásoknak az 1944. április 26–28-án a dél-dunántúli hadműveleti övezetben lezajlott tisztogatási akció után itt maradt, zsidónak minősített lakóit utaztatták be. A Dráva-menti lakosokat Nagykanizsára és Barcsra vitték el, utóbbi helyről ezek a zsidó csoportok május első felében kerültek

⁶⁶⁷ Hogyan gyilkolták meg 17 év előtt Balfon a beteg munkaszolgálatosokat. *Új-Világ*, 1962. április 1. 3.

⁶⁶⁸ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

⁶⁶⁹ FROJIMOVICS – MOLNÁR 2002, 99.

át Kaposvárra.⁶⁷⁰ A marcali anyahitközség tagjait május 31-én szállították el a járásszékhely vasútállomásáról. Az 1941-es népszámlálás alapján a Marcali járásban 469 fő minősült zsidónak, 1944 májusában pedig 400 embert szállítottak marhavagonokban Tabra. A marcaliakkal együtt a Lengyeltóti járás 385 fős zsidóságát gyűjtötték még össze a Tabi járás majd 730 fős, jellemzően ortodox többségű zsidó polgáraival együtt.⁶⁷¹

A marcaliak közül néhányan itt a gettóban öngyilkosok lettek. Június 30-án dr. Révész Ferenc (1907–1944), felesége, Grünberger Erzsébet (1914–1944) és leányuk, Révész Ágnes (1938–1944), valamint özv. Révész Sándorné Gombos Berta (1885–1944) ezen a módon menekült el a kilátástalan helyzetből. Július 1–3. között Wirkmann Árpád (1911–1944) gyógyszerész és felesége, Harsányi Ágnes (1921–1944), valamint leányuk, Wirkmann Zsuzsi (1938–1944) követte az előzőeket a halálba, továbbá Deutsch Ignácné (1868–1944), aki valószínűleg szintén Tabon végzett magával.⁶⁷²

Tabról 1944. július 3-án mintegy 1400 embert vittek tovább a kaposvári gettóba, ahol több mint 5100 somogyi zsidót zsúfoltak össze a korábban kiürített Baross utcai laktanyában.⁶⁷³ A vármegyéből való deportálás 1944. július 4-én a kétütemben történt meg. Ferenczy László csendőr alezredesnek a deportálás vezetőjének 1944. június 30-án (a május–júniusi összeírások alapján) kelt jelentésében 5139 fős számadat szerepel. Az először Kelenföldön megálló, majd egy 20 fős, tehetős kaposvári személyekkel haladó kocsis lekapcsolását követően a vonat utolsó megállója már Kassa volt. Az itt áthaladó két somogyi vonatról készített jelentésben pedig egy másik számadat szerepel. Ebben 3050 és 2066, azaz összesen 5116 főt írtak össze, s ez az adat olvasható a közösséget dokumentáló utolsó létszámadat elkészítését követően összeállított menetlevélben vagy jegyzékben is. (Az egyes gettóknak, gyűjtőhelyeknek a fogvatartottak száma sűrűn változott, jellemzően az öngyilkosságok, a munkaszolgálatos férfiak kiemelése, a család-egyesítési kérelmek jóváhagyása stb. miatt.) Ez a menetlevél is egy korábbi összeírás alapján

⁶⁷⁰ FROJIMOVICS – MOLNÁR 2002, 53, 85.

⁶⁷¹ KOVÁCS 2005, 163-165.; SZITA 2017, 18.

⁶⁷² A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

⁶⁷³ KOVÁCS 2005, 165.; VESZPRÉMY 2021. 102, 106. A kaposvári gettót vezető zsidótanácsot még 1944. május 4-én hozták létre Mittelman Jenő gyógyszerkereskedő és Antl Ödön fakereskedő, a város két leggazdagabb személyének a vezetésével. Június 4-től azonban már csak Antl volt egyedül a vezetője.

keletkezhetett.⁶⁷⁴ Auschwitzban, a július 7-i érkezést követően munkaképesség alapján szelektálták a somogyi zsidókat is. A közösség legnagyobb része (80%) a gázkamrákba került.⁶⁷⁵

A háborút követően az állami halotti anyakönyvekben általában többféle dátumot írtak az Auschwitzban meggyilkoltak nevei mellé: július 7–8-át, július 15-ét és augusztus 15-ét. Több névnel azonban hibásan május 29-i vagy június 15-i dátum szerepel. Néhány auschwitzi áldozatnál későbbi, novemberi időpont is előfordul. Auschwitz mellett számosan Mauthausenben, a kényszermunkatáborban raboskodtak, és jellemzően 1945 első felében haltak meg. Buchenwald település neve is előkerül a listában egyesek halálának helyszínéként megjelölve.⁶⁷⁶

A marcaliakkal Auschwitzban történekről kevés adattal rendelkezünk, annak ellenére, hogy a legújabb kutatások egyre több személyes sorsot, egyes közösségekkel történt eseményt tártak fel, a túlélők visszaemlékezését publikálták.⁶⁷⁷ A néhány marcaliakra vonatkozó konkrétumot tartalmazó forrás egyike a Dénes család tagjainak meggyilkolásáról 1947-ben jelent meg.⁶⁷⁸ A következő adat, amely pontosan a táborba való beérkezést követően készült, az a személyi katon volt. A marcaliak közül például biztosan azonosítható Gábor Ignácné, Löwy Adolf, Barta Istvánné szül. Müller Piroska, és több marcali születésű, de máshol lakó személy is.⁶⁷⁹ **(Lásd a mellékletek 16. számú dokumentumát a 471–472. oldalon.)**

Marcali és a környék zsidóinak deportálásról született egy megrázó erejű visszaemlékezés, amelyet a böhönyei Major Józsefné szül. Dénes Magdolna (1922–2003) vetett papírra: *„Ezután Tabról bevittek bennünket – mintegy 1400 főt – Kaposvárra az egyik laktanyába (üresen álló tüzérlaktanya volt). Ott volt a gyűjtő. Ekkor már rengeteg ember volt ott. A következő napon (július 4.) bevagoníroztak bennünket egy ún. G.-kocsiba. Ez ekkor a legkisebbek közé tartozott. Oda raktak be 75 embert, a 75 embernek a podgyászát, a 2 vécés vödört és a 2 ivóvizet vödört. Az út, ami normális körülmények között egy nap, az nekünk 3 napig tartott. Azt mondhatnám, hogy a mélypont maga a vonatút volt! Mert a 75 ember bezsúfolva egy G.-kocsiba,*

⁶⁷⁴ KOVÁCS 2005, 169.; MOLNÁR 2014, 313, 323. A kaposvári gettóból deportálták a sárbogárdi zsidókat is. Itt köszönöm meg Vörös István Károlynak, hogy felhívta a figyelmemet a forrásadatokra.

⁶⁷⁵ KOVÁCS 2005, 169.

⁶⁷⁶ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

⁶⁷⁷ Lásd a legújabb publikációk közül kiemelkedik Szita Szabolcs monografikus igénnyel megírt, és a „magyar Auschwitzról” szóló első, korszerű összefoglaló munkát: SZITA 2018. 1–566.

⁶⁷⁸ Önként ment a gázkamrába két fiatal anya kis gyermekei után: együtt halt meg a nyolctagú Dénes-család! *A Reggel*, 1947. november 17. 5.

⁶⁷⁹ <https://collections.arolsen-archives.org/de/search/person/7755350?s=Marcali&t=0&p=1> (Letöltés: 2022. február 10.)

ahol csal ülni lehet, s a két kanna víz júliusban, a 3 nap étlen-szomjan és WC. nélkül! Az öregek és a gyerekek kiáltoztak: Víz! Víz! A vagon kis ablaka be volt dróthálózza, az ajtaja pedig le volt lakatolva. A három nap után végre dél körül érkeztünk meg az auschwitzi koncentrációs táborba.”⁶⁸⁰ A visszaemlékező túlélő a családját elveszítette, őket a lágerba érkezést követően meggyilkolták: „Akit akkor balra vittek azzal többé nem találkoztunk. Balra vitték az édesanyámat, apámat, a nővérem kislányát és a nyolcvanhat éves nagyanyámat. Akkor láttam őket utoljára! Anyám fogta a kislány kezét és a gyerek sírva kiáltotta a nővéremnek; Kató, Édesmama! – így hívta az anyját. Ez borzalmas volt! Minket életerőseket jobbra vittek. Be az auschwitzi lágerbe, ami magas drótkerítéssel körülvett láger volt. A kerítésben magasfeszültségű áram keringett.”⁶⁸¹ **(Lásd a mellékletek 17. számú dokumentumát a 472–473. oldalon.)**

A legtöbb információval a főrabbirol rendelkezünk, így érdemes bemutatni, hogy milyen sors várt a megbecsült marcali vallási vezetőre. A két kartonja közül az egyik – ellentétben a többi deportált marcali zsidóval – részletes személyleírás és fénykép szerepel, így az ő története megismerhető. Az Auschwitzba került és a tábor túlélő magyar-zsidó visszaemlékezők a háborút követően úgy nyilatkoztak a vidéki rabbikról, hogy jó pásztorként vigyáztak nyájaikra, és az állandó életveszély ellenére „*lelket öntöttek a kétségbeesettekbe, hitet és reményt tápláltak a szí-
vükbe*”. Nagy valószínűséggel a marcali főrabbi is így tett közösségének tagjaival.⁶⁸² Löwy Adolf Auschwitzból – az egyik karton tanúsága szerint – a kiválogatást követően 1944. június 6-án a buchenwaldi koncentrációs táborba került át. A két karton alapján a főrabbi az 58218-as számot kapta. A fénykép nélküli kartonon egy gyermeket vallott be, és a feleségéről azt írták, hogy ő is Auschwitzban van. Apósának, Weisz Á. Lajosnak budapesti címét mondta be mint rokoni elérhetőséget. Meglepő módon mindkét kartonon utolsó foglalkozásaként a „*Färber*” (kelmefestő) szakmát írták be.⁶⁸³ **(Lásd a mellékletek 16. számú dokumentumát a 471–472. oldalon.) (Lásd a képmelléklet 18. képét a 490. oldalon.)**

Löwy Adolf kényszermunkásként túlélte a koncentrációs tábor, majd valószínűleg 1945 elején az ausztriai Günskirchenbe került át. A város körüli erdőben álló táborba, amelyet hivatalosan 1945. március 12-én létesítették, április első felében keletről erődítési kényszermunkákról,

⁶⁸⁰ ANDRÁSSY 1984, 352.

⁶⁸¹ ANDRÁSSY 1984, 352.

⁶⁸² Egri Oszkár: „Mártírokká lettek a papok”. A holokauszt során elhurcolt és meggyilkolt rabbik emlékére. In: *Új Élet*. 2004. március 15. 4.

⁶⁸³ <https://collections.arsloren-archives.org/de/search/person/6521393?s=L%C5%91wy%20Adolf&t=222836&p=1> (Letöltés: 2022. február 10.)

Alsó-Ausztria területén megszüntetett táborokból „halálmenetekben” gyalog vittek zsidókat. A legtöbbjük igen leromlott egészségügyi állapotban volt. A menetek végén SS likvidáló osztagok és a Volkssturm (Néproham) helyi tagjai végeztek a lemaradókkal. Azt ugyan nem tudjuk, hogy milyen körülmények között, de Löwy főrabbi 1945. április 20-án itt halt meg.⁶⁸⁴ Löwy Adolf neve 1990 óta a marcali második világháborús emlékművön és 2014. november 14-e óta az ELTE Trefort-kerti emlékművén is szerepel a 71 deportált rabbi-doktor, a mártírhalált halt 89 magyar rabbi neve között. Az emlékművön olvasható még marcali elődjének, dr. Enten Manó kassai főrabbinak neve is.⁶⁸⁵

Annak idején, még 1938-ban Löwy Adolffhoz hasonlóan nyolc neológ és status quo ante rabbit iktattak be Magyarországon. Közülük csak dr. Bernáth Miklós (1883–1963), a Bosnyák téri (ma zuglói) körzet rabbija élte túl a vészkorszakot.⁶⁸⁶ Löwy főrabbi 1938-as beiktatási beszédében elhangzott mondatai a közösséggel kapcsolatban tragikus módon sohasem teljesülhettek: „*Mi magyarok vagyunk. Magyar földön születtünk, magyar dalt daloltak anyáink bölcsőink felett és az édes magyar földben akarunk nyugodni őseink mellett.*”⁶⁸⁷

A meggyilkoltak emlékét az 1990-ben felállított második világháborús marcali emlékmű, a városban található emléktáblák, évfordulós kötetekben publikált névsorok és az izraelita temető családi síremlékei őrzik.⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Szerk. Löweinger Sámuel, Budapest, 1946. 37.; <http://emlékhely.btk.elte.hu/profile/dr-lowy-adolf/> (letöltés 2015. április 20.); SZITA 20000, 126–127.

⁶⁸⁵ Egri Oszkár: „Mártírokká lettek a papok”. A holokauszt során elhurcolt és meggyilkolt rabbik emlékére. In: *Új Élet*. 2004. április 15. 4.; Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Szerk. Löweinger Sámuel, Budapest, 1946. 33.

⁶⁸⁶ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Szerk. Löweinger Sámuel, Budapest, 1946. 32, 36, 38.; FROJIMOVICS, 2008. 42, 52, 70, 83.52. A marcali főrabbi mellett meghalt az üldöztetésben: Klein József (rabbi, Baja); a már említett Takács Pál (segéd-rabbi, Buda); Deckner Gábor (rabbi, Zsidókérdés); Silberstein Adolf/Áron (főrabbi, Hódmezővásárhely); Náthán/Nathan Nándor (főrabbi, Léva); Tenen Béla (rabbi, Lipca).

⁶⁸⁷ MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. (1938). 4, 11.

⁶⁸⁸ Süli Ferenc: Emlékműavatás Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 1990. november 12. 4.; SZILI 1994, 231–235.; SZITA 2017, 148–154.

7. A marcali zsidók és a hitközség 1945 után

7.1 Bevezetés

A holokausztot túlélő zsidók helyzetét 1945-ben az új, koalíciós kormányzatnak rendeznie kellett. A nyilvános antiszemitizmus formáit és kifejezőmódjait törvényes szankcióval sújtották. Az 1945. évi VIII. törvénycikk hatályon kívül helyezte a zsidótörvényeket, az antiszemita megnyilvánulásokat pedig bünvádi eljárás alá vonták. Az 1946. évi XXV. törvénycikk bizonyos morális elégtételt adott és egyben segélyezést kezdeményezett az üldözöttek részére. Ezzel egy időben a felállított népbíróságok megkezdték a háborús bűnösök és nyilasok elleni eljárásokat. Ráadásul „*a közhatalom teljes szabadságot biztosított a zsidó identitást választók önazonosságuk kezelésében*” – írja Karády Viktor.⁶⁸⁹ Mindezek ellenére a zsidóüldözés traumája alapvetően változtatta meg a zsidóknak az asszimilációhoz, a valláshoz való viszonyát; felerősödött az elfordulás a zsidó identitástól és a felekezettől. Ez pedig a legkisebb megmaradt vidéki közösségekben is megnyilvánult.

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtársaság Statisztikai Osztálya 1946. májusi felmérésében mutatta ki a deportálásból a vármegyékbe (a mai ország területére) visszatértek létszámadatait. A zsidótörvények által zsidónak minősítettek összes száma 1941-ben 18 949 fő volt, amelyből 1945-ben 29 755, míg 1956-ban már 34 170 főt írtak össze. (Az utóbbi szám mögött az 1945-ös határokon túli lakóhelyeikre visszatérteket és rövidesen Magyarországra áttelepülőket, a lezárt nyugati határok miatt a kivándorlás és az Izraelbe való alijázás megnehezítését, valamint és a születések nagyobb számát lehet feltételezni.) Somogy vármegyében 1941-ben az izraeliták száma 5852 fő, a zsidótörvények által érintett személyek száma 6593 fő volt, 1945-ben mindösszesen 786, 1946-ban pedig 858 főt vettek számításba.⁶⁹⁰ Ez a lesújtó létszámadat leginkább a vidéki közösségek zsidóságában jelent meg. A korábban népes települések hitközségi létszámai töredékükre estek vissza, az egy-két családból álló falusi zsidók világa pedig szinte teljesen eltűnt. Az ingatlanok helyzete is siralmasnak minősíthető: 1945-ben csupán 14 ép zsinagóga maradt, az összes templom 40-50%-a károsodott, a berendezések 90%-a pedig elpusz-

⁶⁸⁹ STARK 1995, 41–64.; KARÁDY 2002, 15–16.

⁶⁹⁰ STARK 1995, 63–64.; SZITA 2000, 276–277. Stark Tamás véleménye szerint az 1945-ös és 1946-os adatok nem pontosak, mert feltételezése szerint a trauma hatása miatt sok zsidó nem vett részt az összeírásban.

tult. A magyar zsidók megsegítésében, az újjáépítésben az egyik legnagyobb támogatást az American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), rövid elnevezéssel Joint folyósította egészen az 1949-es kommunista fordulatig.⁶⁹¹

A második világháborút követően Magyarországon a következő fél évtized a megmaradt zsidó hitközségek gyors intézményi újjáalakulásáról és a még gyorsabb összeolvadásáról, leépüléséről és megszűnéséről szólt. A legnagyobb arányú veszteséget elszenvedő vidéki közösségek (78%) és a fővárosi közösségek (52%) erőfeszítései ellenére a háború előtti, trianoni állam területén működő 700 hitközségből 1945. augusztus 31-ig mindösszesen 112 tudott újjá alakulni. 1946-ban már 288 működött (138 neológ, 136 ortodox és 14 status quo ante), ám 1947-ben a kb. 250 vidéki hitközség egyharmadában a lélekszám nem érte el a harminc főt, és még az imádkozáshoz szükséges tíz férfi (*minjan*) összeszedése is problémát okozott. Ezeket a 13 anyahitközség fiókhitközségeként vagy szórvány gyülekezeteként tartották számon.⁶⁹² A fiókhitközségekben a központból látták el a rabbinikus teendőket, a hitélet rendszeres volt, ami mellett Talmud -Tóra oktatás is működött. 1950-re, a kommunista pártállam elvárásának megfelelően hivatalosan is egyesült a neológia, ortodoxia és a status quo ante irányzat szervezete, s ekkor 170 hitközség létezett. Ezeknek csak 50%-a volt valódi közösséggel is rendelkező gyülekezet, míg a másik fele csupán formális, mert néhány izraelita vallású személy alkotta csak.⁶⁹³

A hitközségi szervezet autonómiájának (ön)felszámolásával párhuzamosan zajlott egy kollektivizálási folyamat, amely során a népi demokratikus állam osztályellenségeket keresett és talált. Így történhetett meg, hogy 1951 nyarán, hét évvel a deportálások után, a nagy nehezen újraindított egzisztenciák tönkretétele után újra vonatok indultak kitelepítésre ítélt budapesti zsidókkal (15 000 fő) az ország számos eldugott, jellemzően alföldi vidékére.⁶⁹⁴ Az újra átélt szenvedéseknek, nélkülözéseknek Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálával lett vége, miután a kényszerlakhelyekről hazatávozhattak. Mindeközben a vidéki zsidó közösségek számára sem volt könnyebb ez az időszak, a kollektivizálás, a hatósági vegzálás, a települések gyanakvással teli légköre újra kihívás elé állította az éppen talpra álló és a szétbomlott közösségekben helyüket kereső túlélőket.

⁶⁹¹ CSORBA 1990, 66–67.

⁶⁹² FROJIMOVICS 2008b, 374–375.

⁶⁹³ FROJIMOVICS 2008b, 377–378.

⁶⁹⁴ DOMBI 2020, 35, 43–52.

7.2 A holokauszt marcali áldozatai és túlélői

A második világháborút követően Marcaliba is visszatértek a zsidó közösség holokausztot túlélő tagjai, akik gyászukat kifejezték azzal is, hogy a korábban állított családi síremlékekre (Lenkei, Böhm, Weisz, Somogyi-Steiner család) és egyszemélyes sírkövekre (pl. Szirtes, Steiner, Berger, Weisz) felvésték a meggyilkoltak neveit. Hozzá kell tenni azonban, hogy nem helybeli családtagokat is megörökítettek, vagy akik például házasság révén más településen éltek, és onnan deportálták őket. Ilyen volt dr. Somogyi Béla ügyvéd leánya, dr. Steiner Lajosné Somogyi Judit (1912–1944), a férje, dr. Steiner Lajos (1908–1944), valamint gyermekeik: Steiner János Béla (1936–1944) és Steiner Julika Éva (1944).⁶⁹⁵

A hitközség is állított emlékművet meggyilkolt mártírjainak emlékére, amelyet valószínűleg az új zsidó temetőben helyeztek el, de ez már nincsen meg, és semmi egyéb forrás nem erősíti meg a létezését. A településen egyedül Gold Samu járási körorvos lakóházának falán helyezték el a feleségének emlékét őrző kőtáblát.

Hogy kik tértek vissza Marcaliba, kik éltek túl a holokausztot, ezzel kapcsolatban 1945-ből konkrét névlistát jelenleg nem ismerünk, csupán a 34 főről szóló létszámadatot.⁶⁹⁶ Így a különféle későbbi forrásokból és visszaemlékezőktől lehet összegyűjteni az újrakezdők neveit. A vészkorszakban meggyilkolt marcaliak számának meghatározásához adatbázist kell alapul venni. Az egyik bázislista az 1944. áprilisi összeírás, amelyen 229 név szerepel, a másik pedig a deportálásban elhunytakról az állami anyakönyvek bejegyzései alapján a holtta nyilvánítottakról készített névsor.⁶⁹⁷ A két adatbázisban szereplő adatok között lényeges eltéréseket találunk. Például számos olyan személy neve szerepel az utóbb készített névsorban, akiket 1944 tavaszán még nem írtak össze Marcaliban, de a községben utólag anyakönyvezték őket. Jellemzően ezek a személyek marcali kötődésűek, családtagjaik a korábbi névsorban szerepelnek, de van köztük olyan is, akinek egyáltalán nincsen a településhez kötődése. Mivel ismerjük, hogy hányan kezdtek új életet Marcaliban, így érdemes ezt az 1945-ben felvett 34-es létszámot megvizsgálni. A harmadik forrás a második világháborús emlékmű névsora. Részben ez képezte alapját a Somogy Megyei

⁶⁹⁵ Az ő neveik így nem szerepelnek az 1990-ben állított II. világháborús emlékművön sem.

⁶⁹⁶ Ezt a számadatot egyedül Randolph L. Braham közli: BRAHAM 2010, 910.; Hivatkozik rá CSEH 2021. 592.

⁶⁹⁷ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

Levéltár 1994-ben kiadott, évfordulós kötetében megjelent, a somogyi zsidó áldozatokat összegyűjtő névlistájának.⁶⁹⁸

A rendelkezésre álló források alapján, az ellentmondások kiküszöbölését követően és eddig ismeretlen adatok feltárásával azt mondhatjuk, hogy összesen 255 főt deportáltak Marcaliból. Az 1944 tavaszán összeírt helyben lakó 229 személyből 1 fő (Deutsch Samuné) még közvetlenül a deportálás előtt, 1944. május 27-én természetes halállal halt meg, a többi 228 fő pedig érintett volt a deportálásban. Közülük 29 főről nincs adat, 26 főről biztosan tudjuk, 8 főről pedig valószínűsíthetjük, hogy visszatért Marcaliba. A jelenlegi tudásunk szerint összesen 165 fő halt meg a deportálást követően (Auschwitzban, egyéb helyeken a munkaszolgálatban), 7 személy pedig öngyilkos lett Tabon. Az állami halotti anyakönyvekben és az emlékművön 27 olyan személy található még, akik az 1944-es listában nem szerepeltek, közülük 25 fő a deportálást követően hunyt el, 2 fő pedig a tabi gettóban önként vetett véget életének. Velük együtt a marcali zsidó közösség összes embervesztése 199 főre tehető.

Áldozatok és túlélők	Létszám
deportálásban elhunyt	152
deportálásból hazajött	18
munkaszolgálatosként elhunyt	13
munkaszolgálatosként hazajött	9
nincs adat	24
nincs adat (munkaszolgálatos)	5
öngyilkosság	7
összes	228

7. táblázat

Az összesített marcali áldozatok és túlélők létszáma

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

A munkaszolgálat viszonylag nagyobb esélyt adott a túlélésre, mint a frontszolgálat, így a marcali munkaszolgálatosok közül többen hazatérhettek, ugyanakkor a család elvesztésének traumája és az átélt egyéni szenvedések mentális és testi nyomokat hagytak bennük. A jelenlegi ismereteink szerint a 27 munkaszolgálatra elvitt férfi közül biztosan túlélte a háborút dr. Dénes

⁶⁹⁸ Süli Ferenc: Emlékműavatás Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 1990. november 12. 4.; SZILI 1994, 231-235.

Imre ügyvéd, Gold László kereskedősegéd, Gold Márton bádogos, Löbl Nándor kereskedő, ifj. Mosonyi Gyula kereskedő, Popper László cipész, Seif Győző órás-ékszerész, Thurn Gyula kereskedő, Fürst Sándor fuvaros.⁶⁹⁹ Paál László marcali születésű, későbbi kaposvári lakos levelében azt írta, hogy Kaufer Árpád és Kell Sándorné Schmiedeg Ilona – 1945 után második férje nevén Görög Jánosné – hazatértéről is tudott. Mivel Marcaliban élt az 1970-es évekig, ezért biztosan találkozott a többiekkel is, de róluk nem tett említést.⁷⁰⁰ Scheiber Pál, Gold László, Gábor Ignácné neve már korábban előkerült, ahogyan Thurn Gyula felesége Berger Ilona is hazatért, valamint Polgár Ferenc textilkereskedő Marcaliban kezdte újra az életét.⁷⁰¹

A *Magyar Jövő* című újságban megjelent a a wurzeni táborból 1945 augusztusában felszabadultak 800 főt számláló listája, s ebben Marcali vonatkozásában Braun Sári, özv. Kell Dezsőné (Kell Dezsőné szül. Fábri Kata), Romer Erzszi (valójában dr. Römer Áronné szül. Keppich Erzsébet) és Weisz Éva neve szerepelt.⁷⁰² Túlélte a vészkorszakot még Wallentin Magda és Lenkei Pálné is. Utóbbi 1945 márciusában újsághirdetés útján kerestette férjét, Lenkei Pált és fiát, Lenkei Ernőt.⁷⁰³ **(Lásd a képmelléklet 19. képét a 491. oldalon.)** Lackenbacher Imre szintén túlélte a háborút, majd 1947-ban halt meg agyvérzésben Marcaliban.⁷⁰⁴

Az alábbi diagramok az 1944 tavaszán keletkezett összeírás adatai alapján készültek, és informálnak a személyek halálának helyszínéről, illetve idejéről is. Ezt az adatbázist tekintettük a vizsgálat alapjául, ezért nem kerültek bele a további, anyakönyvekben és csak az emlékművön szereplő nevek.

⁶⁹⁹ Nem szerepeltek a halotti anyakönyvi bejegyzésekben, valamint több 1945 utáni forrásban is előkerült a nevük és tevékenységük. Lásd: A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895-1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

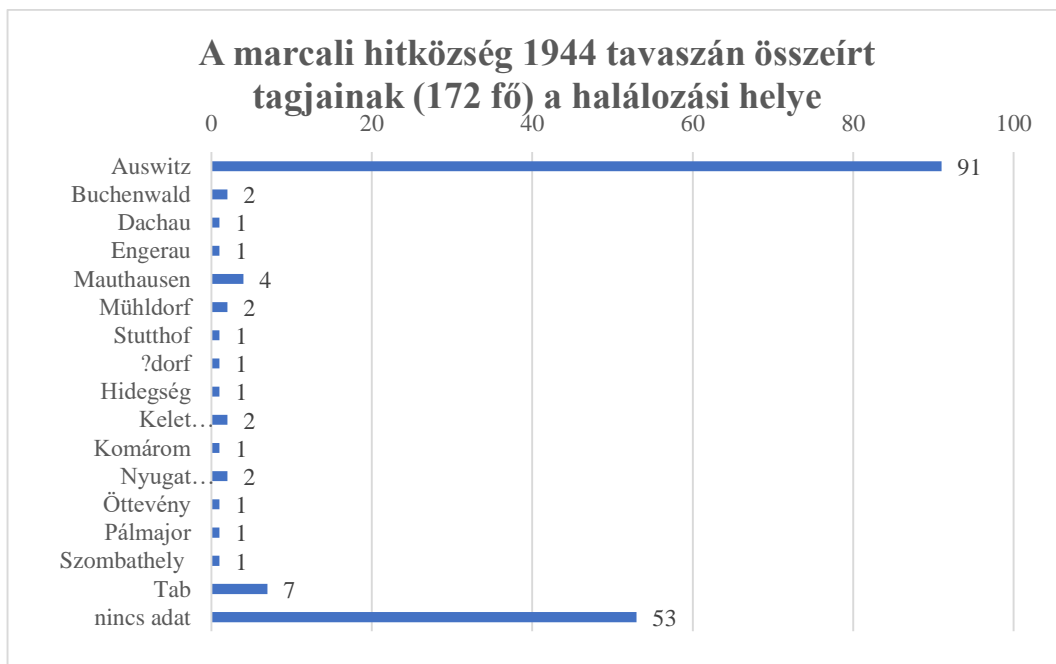
⁷⁰⁰ MMTD Lsz. 2022.11.1. Paál László: Emlékezés áldozatokra. Kaposvár, 1995. december.

⁷⁰¹ Thurn László szóbeli közlése (2022. július 10, Budapest.); Szabó Béla szóbeli közlése (2022. július 20. Marcali).

⁷⁰² 800 felszabadult magyar a wurzeni táborban. *Magyar Jövő*, 1945. augusztus 1. 4.; 800 felszabadult magyar névsora. *Magyar Jövő*, 1945. augusztus 3. 3.

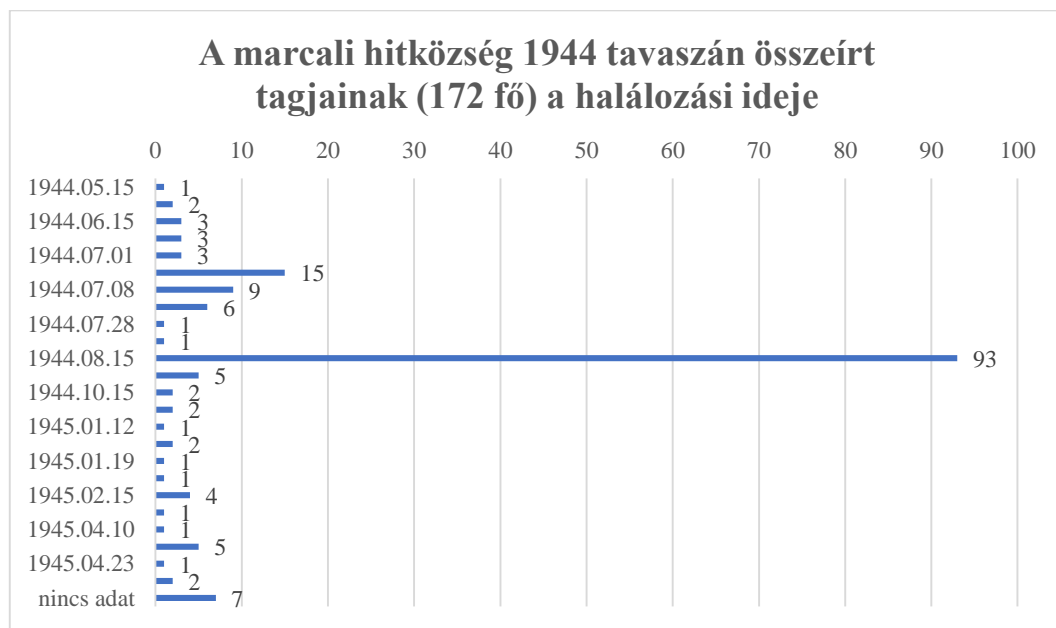
⁷⁰³ Ki tud férjemről Lenkei Pálról és Ernő fiamról. *Világ*, 1946. március 21. 4.

⁷⁰⁴ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

16. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

17. diagram

(Készítette: Németh Ildikó, 2022)

7.3 A marcali zsidók és a hitközség 1945 és 1955 között

A hitközség történetének 1945 utáni állapotáról a források hiányos volta miatt csupán néhány újságban és hitközségi felmérésben találunk adatokat. 1945-ben a marcali hitközség is újjáalakult a 34 hazatért túlélővel.⁷⁰⁵ Marcali az 1946. novemberi országos kimutatásban is szerepelt, azonban rövid idő múlva, 1947-ben a tizenhárom 500 főnél nagyobb vidéki anyahitközség egyikének, a kaposvári székhelyűnek fiókhitközségévé vált.⁷⁰⁶

Ahogy fent is szó volt róla, néhány holtta nyilvánítást dr. Dénes Imre is intézett, feltehetően zsidó kárpótlási ügyeket is képviselt, ezekről azonban néhány adat került elő. A kevés fennmaradt forrás arról sem nyújt információt, hogy a deportálást túléltek közül kik vándoroltak ki nyugatra vagy alijáztak Izraelbe a 1940-es évek második felében. Az *Uj Kelet* című, 1948-ban Izraelben újrainduló magyar nyelvű zsidó lap egy 1949-es rövid cikkében írtak a marcali Müller Rezső (1891–1944) sütőmester-pék és Rozenfeld Rózsi (1901–1945) gyermekéről, a péksegéd Müller Jánosról (1925–1947), aki 1947-ben az egyik hősi halottja lehetett a Haifán kikötni készülő, emigránsokat szállító hajónak.⁷⁰⁷ Dr. Dénes Antal legidősebb gyermeke, Dénes Mihály már 1929-től Svájcban élt, és a háború után sem tért haza Marcaliba. Valószínűleg más hazatértek nagyobb városok hitközségeihez csatlakoztak, vagy egyesek Budapestre mentek tovább, ezt a döntést a házasságok is befolyásolhatták. Annyit lehet a hitközségi statisztikából tudni, hogy 1948-ban Marcaliból négyen költöztek el.⁷⁰⁸

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának statisztikai gyűjtése alapján az 1949. februári állapot szerint a marcali fiókhitközség 16 adófizető tagot számlált, a korábbi anyakönyvi kerület falvaiban pedig további 31 fő élt.⁷⁰⁹ A hitközség elnöke Scheiber Pál volt, a vezetőség tagjai közé tartozott dr. Dénes Imre, Révész Lajos, Fónagy Károlyné és Gold László. A

⁷⁰⁵ BRAHAM 2010, 910.; Hivatkozik rá CSEH 2021. 592.

⁷⁰⁶ Megalakult ortodox és neológ hitközségek jegyzéke (1946). MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatások (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951); FROJIMOVICS 2008b, 374–375.

⁷⁰⁷ Müller János. *Uj Kelet*, 1949. augusztus 10. 4. Az *Uj Kelet* írásában a születési dátum, 1927 tévesen szerepelt. Müller János testvére volt Bartha Istvánné Müller Piroska (1922–1945), aki az édesanyjához hasonlóan Kelet-Porosországban halt meg. Lásd: MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁷⁰⁸ Statisztikai kérdőív 1948. évre. Kiadja a magyar kong. hitközség. Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztály. Marcali, 1949. február 7. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, Hitközségi felmérések. Marcali kong. hitközség. Marcali, 1949. február 7.

⁷⁰⁹ Statisztikai kérdőív 1948. évre. Kiadja a magyar kong. hitközség. Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztály. Marcali, 1949. február 7. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, Hitközségi felmérések. Marcali kong. hitközség. Marcali, 1949. február 7.

rabbiteendőket dr. Krausz Henrik látta el, aki 1946 és 1956 között szolgált a kaposvári anyahitközségben.⁷¹⁰

Az 1950. február 20-a és 23-a között lezajlott országos gyűlés, immár egyesülve az ortodoxokkal és a status quo ante irányzattal, az új kommunista egyházpolitikai elvárásoknak megfelelően új szervezeti struktúrát hozott létre, új vezetőséget választott.⁷¹¹ Az 1950. november 19-én Kaposváron tartott községkerületi gyűlésen a szervezeti átalakulás állomásaként az új hitközségi besorolás volt a téma. Az 56 községből 24 jelentkezett helyben vagy írásban, hét fiókhitközségi státusszal rendelkező közösség nem vett részt a gyűlésen és írásban sem reagált a meghívásra. Marcali is ezek közé tartozott. Az előterjesztésben szórványminősítést javasoltak ezeknek a közösségeknek.⁷¹² Mindezt a javaslatot 1950. november 28-án a Kaposvári községkerület is megerősítette a levelében. Ebben így írtak a szórványok leendő helyzetéről: „*A szórványok besorolása az egyes hitközségekhez területi illetékesség, közlekedési szempontok, a szórvány vallásos életének legcélszerűbb biztosítása és a szórványok kívánsága szerint történik.*”⁷¹³ Az Országos Iroda részére 1951. január 2-i dátummal készített kimutatásban a megszüntetendő vagy szórványnak minősítendő hitközségek közé sorolták a marcalit is.⁷¹⁴ Ugyanebből az évből fennmaradt egy másik kimutatás is, amely Marcali esetében 64 fős létszámadatot említ. Ennek minden bizonnyal az volt a magyarázata, hogy több települést, így több lakost számítottak a szórvánnyá minősítés alatt álló marcali igazgatási egységhez. Egy, a szórványok összesített létszámadatait is közlő beszámoló alapján kicsit magasabb számot, 66 főt kapunk. (Mindez a korábbi marcali izraelita anyakönyvi kerület központjának és kerületének, valamint az ekkor ide számított további két település, Nagybajom (anyahitközség 1856 és 1944 között) és Táska megmaradt zsidóinak összesítéséből jött ki.) Eszerint Marcaliban 21, Nagybajomban 15, Buzsákon 7, Táskán 6, Nemesviden 4, Pusztakovácsiban és Balatonszentgyörgyön 3–3, Kéthelyen és Nemesdédén 2–2,

⁷¹⁰ Statisztikai kérdőív 1948. évre. Kiadja a magyar kong. hitközség. Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztály. Marcali, 1949. február 7. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, Hitközségi felmérések. Marcali kong. hitközség. Marcali, 1949. február 7.; FOJIMOVICS 2008. 73.

⁷¹¹ CSORBA 1990, 121–123.

⁷¹² Jelentés. 1950. november 21. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatások (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951)

⁷¹³ Községkerületi gyűlés összesített javaslata. 1950. november 28. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatások (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951)

⁷¹⁴ Kimutatás. Budapest, 1951. január 2. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatások (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951)

Balatonmáriafürdőn, Holládon, Nagyszakácsiban pedig 1–1 főt írtak össze.⁷¹⁵ A vidéki zsidóság veszteségét a marcali példa is jól szemlélteti, hiszen 1944 áprilisában Marcaliban még 212 főt, a kerület fiókhitközségeiben pedig 216 főt írtak össze. Hat év múlva pedig csak 12 településen és mindösszesen 66 főt tudtak számba venni.⁷¹⁶

Katona József felmérése alapján 1959-re országosan már csupán 43 hitközség és harmincöt 200 fő alatti fiókhitközség működött. Az országos listában 410 fővel, de fogyó létszámmal a kaposvári hitközség a nagyobb szervezetek közé tartozott.⁷¹⁷

Ha nevesíteni akarjuk azokat a személyeket, akik az 1945 és 1956 közötti időben készült statisztikai adatok mögött szerepelnek, érdemes az 1955-ben készült felmérést alapul venni. A legpontosabb számszerű összesítés 1945 után tíz évvel, 1955. augusztus 1. és augusztus 30. között készült el. Ebben Löwinger István és Schmelczer Kornél gyűjtött össze jelentősebb, még működő dunántúli hitközségekre és kisebb-nagyobb települési zsidó csoportokra vonatkozó adatokat. A marcali közösség létszáma ekkor 15 fő volt (8 férfi közül négyen vegyes házasságban éltek) és 2 gyermek (akiknek nincsen hitoktatása). Foglalkozás szerint: 1 ügyvéd, 2 kiskereskedő és 2 kisiparos.⁷¹⁸ Az ügyvéd Dénes Imre volt, aki az internálás után ekkor már újra dolgozhatott a szakmájában, és a négy vegyes házasságban élő férfi közé tartozott.⁷¹⁹ A szülőföldhöz való elszakíthatatlan ragaszkodás számos példájával találkozhatunk. Ilyen a korábbi anyakönyvi kerület egyik falujából, Pusztakovácsiból elhurcolt, majd oda visszatért Suchman Andor (1923–1997) fuvaros története. Később a somogyzili születésű Bauer Júliával (1923–2000) házasodott össze, Első gyermekük, György (1947–2020) – nevét Suchmann formában használta – még Pusztakovácsiban született, majd 1951-ben Marcaliba költöztek, ahol második fiuk, Tamás (1954–) születésével bővült a család. Neológ vallásukat gyakorolták és Keszthelyre vagy Kaposvárra jártak zsinagógába.⁷²⁰

⁷¹⁵ III. Déldunántúli Községkerület (Kaposvár) [1951]. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai; Megmaradó hitközségek és létszámadataik. MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatók (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatók (1946–1951); Szórványok nyilvántartása (1951) MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatók (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatók (1946–1951) 3–4.

⁷¹⁶ Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április 1994. 386.; Szórványok nyilvántartása (1951) MZsML Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, hitközségek iratai, hitközségi kimutatók (1946–1951), Hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatók (1946–1951) 3–4.

⁷¹⁷ FROJIMOVICS 2008b, 377–378.

⁷¹⁸ TORONYI 2010, 104.

⁷¹⁹ TORONYI 2010, 104.

⁷²⁰ Pusztakovácsi. MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat.; Suchman Tamás, dr. MSZP. Parlamenti ki kicsoda'94. *Magyar Hírlap*, 1994. július 2. 40;

Az 1949 után megszilárduló új kommunista államhatalom helyi pártszerveinek aktivista munkájában vezető tisztségviselőként számos marcali zsidó személyt találunk. Amint fent látható volt, az 1940–50-es években Gold Márton kiemelt szerepet játszott a 1919-es emlékezetpolitika alakításában, unokaöccse, Gold László (1911–1979) pedig a Marcali és Vidéke Körzeti Földművelésügyi párttitkára lett.⁷²¹ Gold Márton unokaöccsének a felesége, Gold Istvánné – az egykori munkaszolgálatos Mosonyi Gyula második feleségével Heisler Klárával (1917–1977) együtt – titkárként a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) marcali szervezőmunkájában vett részt.⁷²² Az új politikai berendezkedésben való részvétel érezhető ellentétet váltott ki a zsidó közösség tagjai között. A vallásukat gyakorló holokauszt túlélők, így például Scheiber Pál hitközségi elnök nehezteléssel tekintett azokra az üldöztetést túlélő hitsorsosokra, így például Gold Mártonra, akik az új hatalom pozíciójából a zsidók ellen feltételezett bűnökkel megvádolt helybelieken a szenvedéseik miatt elégtételt akartak venni. Példaként említendő, hogy az istentiszteleteket követően a hitközség tagjai között történtek hevesebb szóváltások, amelyekre korabeli szemtanúként a közösséggel jó kapcsolatot ápoló keresztény család tagja ma is élénken emlékszik.⁷²³

7.4 A zsidókat segítők egyike: Roszjár József

A háborút követő helyi igazolóbizottságok működésük során nagyban támaszkodtak a túlélő zsidók vallomásaira is. Ezzel kapcsolatban érdemes kitérni egy olyan levéltári forrásra, amelyben a tanúk, zsidók és nem zsidók egyaránt hitet tettek az igazolás alá vont személy mellett. Roszjár József marcali hentes a kevés olyan ember közé tartozott, aki a veszély ellenére vállalta, hogy egyáltalán tesz valamit a segítségre szoruló zsidók érdekében. Személyéről kevés adat maradt fenn és további kutatást igényel az életútja és tevékenysége, ezért most csupán a fellelt forrás alapján mutatom be.⁷²⁴

Suchman Tamás: Ami a tábláról lemaradt. *Somogyi Hírlap*, 2004.június 25. 4.; BAUER 2012, 15, 559; dr. Suchman Tamás szíves közlése szerint (2018. április 20, Marcali).

⁷²¹ Megnyílt a marcali cukrászda. *Somogyi Néplap*, 1960. január 16. 4.

⁷²² MI, marcali asszonyok, helytállunk a békeharcban. *Somogyi Néplap*, 1952. december 18. 3.

⁷²³ Szabó Béla szíves közlése szerint (2021. november 24, Szigetszentmiklós).

⁷²⁴ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 1–3.; HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Magyar Államrendőrség Marcali Járási Kapitánysága Politikai Osztályának jegyzőkönyve, 1946. január 24. 1.

Az 1946. január 3-án az igazoló bizottság és január 24-én a Magyar Államrendőrség Marcali Járási Kapitanysága Politikai Osztályán készült két jegyzőkönyvben szereplő adatok szerint Roszjár József 1888-ban Salgótarjánban született, és 1922 körül került Marcaliba, ahol vágóhídi altisztként, aztán hentessegédként, majd önálló vállalkozóként dolgozott. Később a járási ipartestület tagja és az iparos otthon háznagya lett. 1944 őszén pedig tartalékos őrmesterként, keretlegényként szolgált Somogy vármegyében egy cigány munkaszolgálatos alakulatban. Róla egyébként korábban az a hír járta, hogy 1939 előtt nyilas érzelmű volt, de a háború idején már teljesen más szellemben cselekedett.⁷²⁵

A hattagú bizottság – amelynek elnöke a holokausztot túlélő Kaufer Árpád (a Szociáldemokrata Párt tagja), a jogi képviselő pedig az egykori munkaszolgálatos Dénes Imre ügyvéd volt – előtt hét tanút hallgattak meg, akik közül ketten voltak korábban munkaszolgálatosok.⁷²⁶ Az egyikük, Fürst Sándor fuvaros⁷²⁷ például a következőképpen nyilatkozott: *„Azért jelentkeztem vallomástételre, mert Roszjár József annyi jót tett a családommal, hogy azt meg akarom mondani. Amikor kötelező lett a sárga csillag viselése ő és a felesége zsírt és húst hoztak hozzá éjszaka, bár tudom, hogy ezért őt megszólták. Akkor apám, én és öcsém már munkaszolgálatosok voltunk, édesanyám egy kis hűgommal és egy idős nagynénémmel magára volt hagyatva, anyám három fele is küldte a csomagot. Feleségemtől tudom ki akkor már Marcaliban élt, hogy Roszjár József kijelentette édesanyámnak, hogy ne féljen, amíg nekik lesz, anyáméknak is lesz. Úgy tudom, hogy ezek az adományok nem lettek akkor kifizetve.”* Továbbá Roszjár József megvette 1944 nyarán azt a lovaskocsit, amelyet a családfő korábban használt és a háború után visszaadta azt a túlélő nyilatkozónak.⁷²⁸

Horváth Lajos vármegyei irodafőtiszt Roszjár nyilas kapcsolatairól egy érdekes megjegyzést tett a vallomásában. *„Szabadszájú embernek ismertem. Utóbb beszéltek a községben, hogy Roszjár is nyilas lett. 1939-ben a járási főszolgabíró úr behivatta az igazolás alá vontat és jelenlétében megintette őt, hogy ne foglalkozzon a nyilas ügyekkel, ő ne keveredjen ilyen*

⁷²⁵ ZSADÁNYI 1937, 47.; Megalakult a Marcali Járási Ipartestület. *Somogyi Ujság*, 1937. március 19. 3.; Húsiparosok kijelölése a marcali járásban. *Uj-Somogy*, 1942. november 13. 2. 1942-ben ő volt az egyik hentes, aki engedélyt kapott, hogy közvetlenül árusítson vágómarhahúst.

⁷²⁶ Lásd: A Marcali hitközség tagjainak jegyzéke, 1944. MZsML HU HJMA X-60-2-1.; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁷²⁷ A dokumentumban a Fürst névalak és az 1920-as születési év szerepel. Lásd: A Marcali hitközség tagjainak jegyzéke, 1944. MZsML HU HJMA X-60-2-1.; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁷²⁸ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 1.

társaságba, mint komoly ember. Úgy gondolom, hogy azért történt, hogy Roszjár József az 1939-es pótválasztások során a nyilasok támogatásával már föl hagyott. Ez a figyelmeztetés jóakarátú volt.” Arról is nyilatkozott, hogy Roszjár József 1944 novemberében, mikor már katona volt, egy Marcaliban katonai szolgálatot teljesítő főhadnagy családjának a védelmében Barcsra a helyi nyilas központba telefonált, hogy engedjék el annak zsidó származású feleséget és a leányukat. „Közvetlen tapasztalatból tudom, hogy már csillag viselési rendelet idején az az én zsidó származású feleségemnek is mindenkor megadta Roszjár a kellő tiszteletet és üzletében is rendesen kiszolgált, sőt az is megtörtént, hogy odaküldte a lakásomra a húst. Én Roszjár Józsefet bár én őt elmenni is láttam kocsin a feleségével együtt soha nyilas karszalagot, vagy fegyvert nem láttam” – mondta a vallomása további részében.

Tóth Antal az ipartestületből ismerte Roszjár Józsefet, akit a háború utolsó hónapjaiban Somogyásmonban mint szekerező katonát látott újra. (A következő tanú, Sándor Géza a háborús időszokról nem szolgált érdemi információkkal.)

A másik munkaszolgálatos tanú, Popper László cipész azért jelentkezett, hogy viszonzza Roszjár előzékenységét, amelyet 1944 nyarán tanúsított iránta: munkaszolgálatos alakulatához küldött neki élelmiszert. „Ez 1944. május és júniusban volt. Akkor nekem már nem volt senkim Marcaliban és nem tudtam senki mástól ennyivalót kérni. Azelőtt is mindig jó viszonyban voltunk, Roszjár József nekem azelőtt is rendelem [értelmetlen szó – H. M.] volt, a legnagyobb nyilas órában is.”⁷²⁹

A leghosszabb vallomást Komáromi Lajos tette, aki a Hangya vezetőjeként a település egyik közismert személyisége, képviselő-testületi tag volt, nem mellesleg a felesége zsidó származású volt. A vallomásában megemlítette, hogy Roszjár József és a cigány munkaszolgálatosok parancsnoka azért járt a Hangya üzletben, hogy a munkaszolgálatosoknak lábbelit kérjen. Ő is kiemelten beszélt arról, hogy Roszjár katonaruhában volt 1944 őszétől, de nyilas karszalagot és fegyvert nem viselt. Marcali nyilas vezetője – Komáromi és a többiek vallomása alapján – Fazekas Ferenc volt, aki a Hangya vezetőjét internálni akarta, ezért még levelet is írt Vajna belügyminiszternek. Komáromi Lajos Roszjár Józseftől kért segítséget, hogy beszéljen a helyi nyilas vezetővel. Komáromi külön is megemlítette róla, hogy „velem együtt szabotálta azt a felsőbb

⁷²⁹ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróóság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 2.

*rendeletet, hogy a zsidókat se nézőként, se játékosként a pályára engedni nem lehet. Sőt egy Singer nevű boglári fiú álnéven való szerepeltetését fedezte”.*⁷³⁰

Az utolsó vallomástevő Somogyvári Nándor, Roszjár József katonabajtársa, a marcali bevonulási körzet állományvezetője, a cigánymunkaszolgálatos alakulat katonája volt, azonban a jegyzőkönyv itt megszakad, töredékesen maradt fenn. Annyi derül ki, hogy Roszjárt 1944 késő őszén áthelyezték a marcali bevonulási központba szakaszparancsnoki beosztásba, majd december 1-én elvonultak nyugatra, Zalába.⁷³¹

Több vallomásban, sőt a január 24-én a népbíróság elé idézett hentes nyilatkozatában is szerepelt egy helyben, de országosan is sokszor előforduló eset, amely a marcali zsidó üzletekkel történt. A vallomások szerint 1944. november végén (más adat szerint 8-án) Fazekas Lajos, a helybeli fegyveres nyilas pártszolgálat-vezető és társai feltörték a lezárt zsidó üzleteket és az ottani árukészletet kiszórták az összegyűlt tömegnek. Özvegy Weisz Sándorné üzletéből a kelméket Vasvárra vitették, míg Singer István, Faragó Ferenc, Mosonyi Gyula és Löbl Nándor áruit széthordták. A Weisz-féle üzlet előtt Roszjár József – talán hogy megakadályozza a kifosztást – a tanúk vallomása szerint összeszólalkozott, majdnem összeverekedett a pártszolgálat-vezetővel.⁷³²

Roszjár József az 1946. január 24-én, Fazekas Lajos politikai magatartása ügyében a helyi rendőrség politikai osztályán tett vallomásában úgy emlékezett, hogy szolgálatban lévő katonaként volt jelen az általa december 1-re datált eseményen. Kijelentette: *„Én természetesen azonnal közbe léptem és felszólítottam Fazekast arra, hogy szüntesse be ezen dolgát és ő mint Marcali lakos könnyelműen elprédálja és kidobálja. Ezen felszólításomra Fazekas Lajos nekem azt mondotta magának ehhez semmi köze. Köztünk a vita tovább folyt és a vita során megjelent, illetve arra jött két csendőr és én arra lettem figyelmes, hogy Fazekas Lajos nyilas társai a pisztolyhoz nyúlnak, én természetesen az esetleges fegyverhasználat végett ott hagytam őket.”*⁷³³

Roszjár József zsidókkal iránt tanúsított magatartásával azon kevesek közé tartozott, akik a vészkorszakban segítséget nyújtottak a kifosztott és jogaikban korlátozott marcaliaknak, sőt

⁷³⁰ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 2–3.

⁷³¹ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 3.

⁷³² HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 1–3.

⁷³³ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Magyar Államrendőrség Marcali Járási Kapitanysága Politikai Osztályának jegyzőkönyve, 1946. január 24. 1.

még a sportéletet szabályozó, zsidókat kizáró rendeletet is elszabotálta. Elsősorban élelmiszerrel támogatta a munkaszolgálatosokat és családjaikat, az ingóságai visszaszerzésében is közreműködött, feldühítette a zsidó üzletek kifosztása, ezért igyekezett megakadályozni azt. A feltételezhető korábbi nyilas kapcsolatait és katonai beosztását kihasználva segített az üldözötteken és az alakulatába beosztott cigány munkaszolgálatosokon is.

7.5 Az „elárvult” zsinagóga története 1944 és 1963 között

A marcali templomot, ahova a deportáltak ingóságait összegyűjtötték, valószínűleg 1944 őszén kifosztották, majd kisebb károkat szenvedett az 1944. december és 1945. március vége között itt zajló frontharcok idején.⁷³⁴ (Lásd a képmelléklet 20–21. képét a 491–492. oldalon.) Az 1955-ben Löwinger István és Schmelcz Kornél által készített felmérésben a marcali templomról azt írták, hogy nem volt romos, még a berendezése is meg volt sérült, de használható állapotban, viszont az épület ablakait rendszeresen betörték.⁷³⁵ A beszámoló alapján semmi sem utal arra, hogy a templom életveszélyes lett volna, de elhagyatva állt, amelyet egy korabeli, 1959-ben készült fényképsorozat is jól illusztrál.⁷³⁶ Az épület az 1950-es években az országos izraelita hitközség tulajdonában és kezelésében állt, ám nem látszott, hogy bekerülhet a funkcióval megtölthető, így megmenthető épületek közé, hasonlóan például az aszódi zsinagógához, vagy szemben a zalaegerszegi templommal. Az előbbit lebontották, az utóbbinak kulturális funkciót találtak és ma is áll.⁷³⁷

1952 szeptemberében tervezték megnyitni Marcali első középiskoláját, általános gimnáziumát, de elhelyezése problémákba ütközött. Az egyik helyszíneként számba vették a volt izraelita elemi iskola egytantermes és két szolgálati lakásos Petőfi utcai épületét, amelyben már 1938 óta nem folyt tanítás. Augusztus végén azonban egy bizottság felmérte és nem találta megfelelő-

⁷³⁴ TORONYI 2010, 104.; MZsML F 70.269. 1. Marcali zsinagóga frigyszekrénye; MZsML F 70.269.2. Marcali zsinagóga belső képe: a karzat.

⁷³⁵ Dr. Dénes Veronika (2021. augusztus 13, Marcali) és dr. Suchman Tamás (2018. április 20, Marcali) közlése szerint.

⁷³⁶ Fortepan. Adományozó: Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ/Váti felvétele, http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_32357.jpg?rand=1589308308; http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_32358.jpg?rand=1589308308; http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_32359.jpg?rand=1589308308 (Letöltés: 2020. május 9.)

⁷³⁷ KLEIN 2011, 652–653.

nek. Helyette a volt katolikus elemi iskola 1938-ban emelt épületében jelölték ki az első tantermet, ahol megkezdődhetett az oktatás. A szűkösség okozta feszültségek miatt rövidesen új helyszínt kellett keresni. Így esett a választás az egykori Mayer-alapítvány Rákóczi utcai épületére, amely 1945 és 1947 között honvédségi kórházként működött, és évek óta kihasználatlanul állt. 1956 tavaszán költöztek át a középiskolai osztályok ide, a több teremmel, szertárakkal berendezett 34 helyiségből álló épületbe, amely azonban a növekvő tanulói létszám miatt rövidesen szűkössé vált. 1961-ban már rendelkezésre állt 12 millió forintnyi állami költségvetési összeg, amelyből a leendő új iskolaépületet kívánták felépíteni, de a konkrét helyszínnel kapcsolatban újra viták merültek fel. Az egyik lehetséges helyszín a sportpálya szomszédságában fekvő mezőgazdasági terület, míg a másik a Petőfi utcai zsinagóga telke volt.⁷³⁸ A döntés ez utóbbit jelölte ki, így megpecsételve a romos, ám tágas telekkel is rendelkező templom és az elemi iskola épületének sorsát.

A típusterv szerint felépítendő 12 tantermes, kétemeletes iskola épületének még így is szűk volt a telekkiosztása. Ez okból a nagyközségi tanács tulajdonában álló, nyugati épületegyüttest, a volt Lenkei-féle lakóházat és építőanyag-raktárakat, amely Tűzép-telepként funkcionált, valamint keletről az államosított Dénes-féle, Petőfi utca 18. szám alatti házat is 1963 őszére lebontották. Mindezt egy átfogó településrendezési terv részeként tették meg, így például lebontották a Petőfi és Rákóczi utca sarkán álló volt Isztl-üzletházat és a Széchenyi utca sarkán álló Csomós-bérházat. A nagyközségi tanács 1963. április 11-i ülésén a bontásokkal kapcsolatosan felmerülő ellenérzésekkel szemben azzal érveltek, hogy *„az eddig lebontott lakások megszüntetése mind olyan célt szolgál, amely fejlődésében döntő mértékben előreviszi községünk városiasodását”*.⁷³⁹ A dokumentumban a zsinagógával kapcsolatos részletesebb beszámolóból a községi vezetésnek a leendő gimnázium méretével kapcsolatos dilemmái is kiolvashatók. Ezt megoldandó három telek szanálása is szükségesnek mutatkozott. *„Még az elmúlt évben állami segítséggel megvásároltuk a Marcali Izraelita templomot, 140 000 ft összegben. Az épület, ahogyan látható, már nagy része le is va bontva. A zsidó templom helyére a Megyei Tanács által biztosított beruházási összegből mintegy 12 tantermes gimnázium fog megépülni. Ahhoz, hogy a gimnázium*

⁷³⁸ PAÁL 1998, 29–31.

⁷³⁹ HU-MNL-SML.-XXIII.827.a. Marcali Nagyközségi Közös Tanács iratai. Testületi anyag. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1963. április. 11. 4. Az Isztl-ház 1866-ban épült és számos zsidó kereskedésnek adott üzlethelyet, hasonlóan a Csomós bérházhoz, amelyik Marcali egyik legrégebbi kereskedési épülete volt.

az adott területen elférjen szükségszerűvé válik a volt TŰZÉP telepen lévő épületeknek is a lebontása, de bármennyire is szeretnénk volna elkerülni, lebontásra kerül a Dénes féle államosított lakóépület is. A tárgyalások alatt felvetődött az a kérdés, hogy mi legyen. 8 tantermes gimnázium-e, vagy 12 tantermes gimnázium legyen. A bizottság úgy döntött, ha áldozatok árán is, de szükséges a 12 tanterem megépítése, mivel fiatalságunk tanulási kedve és tegyük hozzá az élet is megköveteli olyan nagy, hogy legalább a 4 párhuzamos osztálynak kell biztosítani helyiséget.”⁷⁴⁰

Az elhagyott és romos magyarországi zsinagógák eladásával kapcsolatban Kónya Judit egy fontos szempontra hívja fel a figyelmet: „A zsidó hagyomány szerint a zsinagóga szentsége akkor is megmarad, ha az épületet nem használják zsinagógaként – az elhagyott és pusztuló zsinagóga is „szent”. Ennek a helyzetnek egyedül az épület eladása vet véget. Ezért tehát mind a neológ, mind az ortodox rabbik támogatták a zsinagógák eladását abból a célból is, hogy az épületek további meggyalázásának elejét vegyék.”⁷⁴¹ Róth Ernő rabbi 1947-ben amellett érvelt, hogy a zsinagógákat eladhatják, mert akik hozzájárultak az építkezéshez, már nem fognak tulajdonosként fellépni, a helyi megmaradt közösség pedig az eladásból befolyó pénzt a vészkorszak áldozatainak emlékeztetének ápolására tudja fordítani. Ennek ellenére a zsinagógák eladásával kapcsolatban vegyes volt a kép. Miután az országos zsidó szervezet lett a megszűnő helyi hitközségek után a templomok tulajdonosa, ezért általában a helyi települési tanácsoknak adták el azokat, jellemzően csekély kárpótlás fejében. Megesett, hogy működő zsinagógát szerzett meg a tanács a helyi közösség beleegyezése nélkül.⁷⁴² Mivel a szórvány státuszba besorolt Marcaliban a zsidók száma oly alacsony volt, nem volt formális helyi szervezet sem, amelyik megakadályozhatta volna, hogy a templomot eladják a nagyközségek. Sovány vigaszt jelentett, hogy erre a döntésre a holokauszt után csak 18 évvel került sor.

A zsinagóga helyén felépített középiskolai épület 1964. szeptember elején nyitotta meg a kapuit, a volt Mayer-házban pedig kollégiumot rendeztek be. (1963-ban ugyanilyen terv alapján készült el Fonyódon is a gimnázium épülete.)⁷⁴³ A zsinagóga bontott építőanyagait közben felhasználták a Berzsényi utca nyugati felén álló ikerházak építéséhez.⁷⁴⁴ Csupán néhány bútor maradványát sikerült a Petőfi utca túloldalán lakó zsidó családnak megmentenie.⁷⁴⁵

⁷⁴⁰ HU-MNL-SML.-XXIII.827.a. Marcali Nagyközségi Közös Tanács iratai. Testületi anyag. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1963. április. 11. 4–5.

⁷⁴¹ KÓNYA 2016, 348.

⁷⁴² Uo.

⁷⁴³ PAÁL 1998, 30–31.

⁷⁴⁴ Nagy Csaba szíves közlése szerint (2019. szeptember 20, Marcali).

⁷⁴⁵ Dr. Suchman Tamás szíves közlése szerint (2018. április 20, Marcali).

7.6 A zsidó tulajdonú lakóingatlanok és ingóságok sorsa

A háborút követő évekből a deportált marcali zsidók vagyonára, tulajdonának helyzetére vonatkozólag elszórt, magánhagyatékokban, illetve az MNL Somogy Megyei Levéltárának gyűjteményében találhatóak adatok. Az itt bemutatandó források ízelítőt adnak ebből a témából.

Az 1944 tavaszán a deportálás miatt lezárt lakásokra és üzletekre, valamint a bennük található vagyontárgyakra vonatkozó csekély források közé tartozik a Roszjár József népbírósi tárgyalásának töredékes jegyzőkönyvében szereplő egyik tanúvallomás. Komáromi Lajos, a Hangya Szövetkezet üzletének a vezetője a következőképpen nyilatkozott: *„Úgy tudom Fazekas Lajos többszörösen róvott múltú személy, aki kacsalopástól orvvadászatig és lopástól árdrágításig több fele bűncselekményért volt büntetve. Határozott tudomásom van róla, hogy marcali zsidó üzletnek a kifosztását ő maga végezte, ebben személyes vett részt és ő szervezte meg a fosztogatást, az ő parancsára és személyes közreműködésével lettek az üzletek kifosztva. Ha határozottan állítom, hogy pldó özv. Weisz Sándorné lezárt üzletéből, amit előbb feltörtek két kocsi rakomány szövetet szállítottatott el, úgy tudom Vasvárra. Ezenkívül Singer István marcali szabó, valamint a Faragó Ferenc, Mosonyi Gyula és Löbl Nándor fele üzletek is, amelyek addig le voltak zárva és érintetlenek voltak. Ez december 8-án történt. Az árut egyébként a község polgárai, nagyrészt horvátkútiak és szentpáliak hordták széjjel.”*⁷⁴⁶

Egy másik forráskör, a magángyűjteményben megmaradt dokumentumok révén alkothattunk pontosabb képet az ingatlanok és ingóságok sorsáról. Jól szemléltetik ezt dr. Megyeri Zoltán m. kir. áll. rendőrfogalmazó lakásbérleti dokumentumai. Az 1944 őszén – Erdély újbóli elvesztését követően – Marcaliba került rendőrfogalmazó főhadnagynak 1945 július elején a nagyközség jegyzője mint a lakáshivatal vezetője a 34/1945 M. E. számú rendelet alapján kiutalta a deportált Singer István szabó Strausz István utcai házát, *„mert lakást bérelni nem tudhatott, miért is a fenti rendelet értelmében ezen elhagyott lakás kiutalandó volt”*. A dokumentumból kiderül még, hogy a korábbi bérlő Hevess József m. kir. csendőrszázados volt, aki ismeretlen helyen tartózkodott. Minden bizonnyal ő kapta meg 1944 nyarán a deportált Singerék lakását, a háború

⁷⁴⁶ HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbírósi iratai. 313/1945. Roszjár József periratai. A Marcali Járási Igazoló Bizottság jegyzőkönyve, 1946. január 3. 2–3.

végén pedig elmenekült.⁷⁴⁷ Az üres lakást be is kellett bútorozni, ezért a rendőrfogalmazó a község mellett a zsidó hitközséghez és özv. Széchenyi Andor Pálnéhoz fordult segítségért. A hitközséggel kötött megállapodásban (nyugta és ellen nyugta) „*használatra, illetve megőrzésre*” kapott bútorokat a zsinagógában tároltak közül. Feltehetően az 1944-es gettósítást és deportálást követően a zsidó lakásokból összegyűjtött és a frontharcokat, fosztogatásokat átvészelt darabok maradtak meg 1945 nyarán is. A dokumentumban egyes tárgyaknál megjelölték az eredeti származási helyet is, például a fenyőfából készített, álló tükrös toalett, egy darab éjjeliszekrény és két darab régi stílusú ebédlőszék a Templom utcai Bóhm-malom melletti házból, míg egy konyhasztal és egy darab egy lábú előszobai asztal a Petőfi utcai Dénes-ház udvari lakásából származott.⁷⁴⁸ A Bóhm család bútorainak használója minden bizonnyal Bóhm Pálné Dénes Zsuzsanna, míg a Dénes-lakásból valóké Kohn Bernátné szül. Sabel Katalin volt.⁷⁴⁹ Scheiber Pál hitközségi elnök valószínűleg nem ezt az egyetlen megállapodást kötötte, jellemző megoldás volt ez a kifosztott házak bebútorozására. Egy következő dokumentum, az 1946. szeptember 6-án megkötött egyesség arról tanúskodik, hogy Megyeri Zoltán mint haszonbérelő milyen feltételekkel lakhatta továbbra is a lakást. Az egyesség másik aláírója „az ismeretlen helyen tartózkodó” Singer István haszonbérbeadó megbízottjaként Wallentin Izsó, feleségének a rokona volt.⁷⁵⁰

Egyes esetekben, amikor deportáltak ingóságainak és ingatlanainak az öröklésével kapcsolatban kellett intézkedni, a túlélő örökösök megkeresésével lehetett eljárni. Wilhelm Károly (1862–1944) ingatlanrészét és csekély háztartási ingóságait, valamint Kohn Simonné Wilhelm Karolin (1891–1944) ingatlanrészét és ingóságait az örökösöktől Werb Antal vette meg és kérte az elhagyott javak alóli mentesítést. Ezt a két ügyet, elsősorban Wilhelm Károlynak 1944 februárjában született magánvégrendelete alapján, dr. Dénes Imre intézte 1948-ban.⁷⁵¹

Hasonló története lehetett a deportált és kifosztott többi marcali zsidó család ingóságainak is. Egy adatközlő szerint például Dénes Antal egyik házvezetőnője, özv. Éder Mihályné feladatul kapta vagy elvállalta a családi könyvtár, a bútorok, a porcelánok és néhány festmény őrzését.

⁷⁴⁷ Megyeri Zoltán dokumentumai. (Köszönettel tartozom Megyeri Zoltánnak, hogy a kutatáshoz felajánlotta a dokumentumait.)

⁷⁴⁸ Megyeri Zoltán dokumentumai.

⁷⁴⁹ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021, július 23, Budaörs).

⁷⁵⁰ Megyeri Zoltán dokumentumai

⁷⁵¹ HU-MNL-SML-XXIV.101. Elhagyott Javak Kormánybiztossága Somogy megyei és kaposvári megbízottjainak iratai. 41472/1950. Mentésítési kérelem elhagyott javakra. 1948. október 21. (Wilhelm Károly); HU-MNL-SML-XXIV.101. Elhagyott Javak Kormánybiztossága Somogy megyei és kaposvári megbízottjainak iratai. 41473/1950. Mentésítési kérelem elhagyott javakra. 1948. október 21. (Kohn Simonné Wilhelm Karolin)

(De nincs kizárva az sem, hogy a deportálást követően szerezte meg ezeket, és „elfelejtette” visszaadni a háborút túlélő Dénes Imrének). Az ingóságokat féltő gondoskodással és kellő titoktartás mellett őrizte gombai otthonában. Az 1950-es évek második felétől azonban mindennek nyoma veszett.⁷⁵² Kivételes szerencse is kellett ahhoz, hogy például a Dénes család fényképei, dokumentumai és a családi levelezés darabjai megmaradtak a háború után. A ma is féltve őrzött műtárgyak tudományos feldolgozása és közkinccsé tétele immár folyamatos.⁷⁵³

7.7 A Chevra Kadisa 1945 után

A háborút követően hazatért túlélők a zsidó intézményeket a lehetőség szabta keretek között újraindították. A 19. század elejétől működő, de államilag csak 1913-ban nyilvántartásba vett temetkezési egyesület 1945 utáni történetével kapcsolatban jelenlegi ismereteink szerint egy dokumentumban találhatóak adatok. 1946 nyarán a Belügyminisztérium vizsgálatot végzett Somogy vármegye alispánjának beadványa alapján, amely szerint a marcali Szent Egyület nem tett eleget a 20.165/1945 B.M sz. rendeletben előírt jelentkezési kötelezettségének.⁷⁵⁴ 1946. június 13-án beidéztek vallomástételre a két túlélőt, Kaufer Árpád és Gold László kereskedőket. Ők nyilatkoztak a Chevra Kadisa működéséről. Elmondták, hogy az egyesület csak vallási alapon működik és temetési, illetve jótékony célokat szolgál. Soha semmilyen politikai szempont nem befolyásolta, semmilyen párt mellett nem foglaltak állást. 1939-től a deportálásig az elnöke Rückländer Jakab, az alelnök Faragó Ferenc volt. Róluk a túlélők jegyezték fel, hogy nem tértek még vissza. Ezért új vezetősége van, mégpedig Révész Lajos (1897–?) elnök, Scheiber Pál alelnök és dr. Dénes Imre jegyző személyében. Az egyesület a közrendet és közbiztonságot nem veszélyeztető tevékenységet folytatva működik. A hatóság a bejelentési kötelezettséget ezzel elfogadta.⁷⁵⁵

⁷⁵² Kovács József szíves közlése szerint (2022. január 20, Marcali). Ő gimnazista korában, a negyvenes évek végén látta az ezekkel az ingóságokkal, bútorokkal berendezett szobát és a rokon házvezetőnő engedélyével olvashatta a ház padlásán tartott könyveket, így például a Tolnai Világlapjának a példányait.

⁷⁵³ Lásd dr. Dénes Veronika magángyűjteményét és a Marcali Múzeum Dénes családra vonatkozó tárgyai.

⁷⁵⁴ A vizsgálatban részt vett még a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága, Államrendőrség Államvédelmi Osztálya, a Magyar Rendőrség Marcali Járási Kapitányságának nyomozó csoportja is.

⁷⁵⁵ HU-MNL-OL 907/1946. sz. irat. Közli ILLÉS 1995. 38–39.

1948-ban újra be kellett jelenteni az egyesületet. Ekkor még mindig Révész Lajos volt az elnök, de egy másik személy, Seif Győző (1911–?) neve is említettett. A Balogh Endre rendőrnagy által felvett bejelentésben megjegyezték, hogy ebben az időben a zsidó közösség létszáma 17 fő volt.⁷⁵⁶

Érdemes röviden kitérni a két említett személy életrajzának a korszellemet árnyaló, a kibontakozó új hatalmi rendszer számára jelentőséggel bíró megállapításaira. A Chevra Kadisa elnöke, Révész Lajos Devecseren született, s csak később került Marcaliba. Testvére dr. Révész Ferenc orvos volt, s amint fentebb már szó volt róla, a tabi gettóban öngyilkos lett a családjával együtt. Az 1948-ban készült életrajz szerint Révész Lajos kereskedő az első világháborúban harcolt, majd 1944 májusa és 1945 áprilisa között munkaszolgálatra vitték el. 1945-től a Magyar Szociáldemokrata Pártnak, majd az 1948-as egyesülést követően az Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) tagja lett. Illatszerrel kereskedő feleségével élt a Petőfi utca 26. szám alatt, valamint 160 négyszögöl telekkel rendelkezett. „*Ellene a községben sem erkölcsi sem politikai szempontból kifogás nem merült fel rendes demokratikus érzelmű egyénnek tartják és a községben szeretik a demokratikus körökben*” – írta róla Balogh hadnagy.⁷⁵⁷ (A felesége, Honig Rózsa 1990-ben halt meg Marcaliban.)⁷⁵⁸ A másik személyről, Seif Győzőről annyit lehetett tudni, hogy Budapesten született, s a fővárosban volt órás és ékszerész. Valószínűleg az 1938-ban Mayer Erzsébettel (1914–1944), a marcali Mayer Fülöp órásmester lányával megkötött házassága révén költözött Marcaliba. A holokauszt alatt vesztette el a feleségét és annak a családját.⁷⁵⁹ Az 1948-ban készült életrajz szerint már 1926-tól Budapesten a Szociáldemokrata Párt tagja és szervezője volt, majd az egyesülést követően az MDP-hez csatlakozott. 1940 és 1945 között őt is munkaszolgálatra vitték, a háborút követően pedig egy marcali gépszíjgyár társtulajdonosa lett, és a Petőfi utca 32-es számú házban élt a sógornőjével. „*Nevezett teljes egészében baloldali magatartású egyén*” – olvasható róla a dokumentumban.⁷⁶⁰ 1948 júliusában viszont már feketézés vádjával letartóztatták. A *Somogyi Hírek* így számolt be az ügyről: „*A marcali rendőrkapitányság bűnügyi osztálya*

⁷⁵⁶ HU-MNL-OL 1506D/791. 1948. sz. irat. Közli ILLÉS 1995. 39–40.

⁷⁵⁷ Uo.; Házasság. *Újság*, 1938. október 2. 17.; Lásd: MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁷⁵⁸ Akik eltávoztak... *Új Élet*, 1990. április 15. 8.

⁷⁵⁹ Uo.; Házasság. *Újság*, 1938. október 2. 17.; Lásd: MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁷⁶⁰ MNL MOL 1506D/791. 1948. sz. irat.

bravúros nyomozás után egy nagyarányú a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményt derített fel. Szeif Győző és Sági István marcali gépszíjüzem tulajdonosok a hatóság által részükre kiutal nagymennyiségű bőrt, meg nem engedett célra használták fel, feketézték.

A budapesti Rex bőrgyárt háromszáz kg barna háthasítású bőrt a Budapesti Közművek Rt. nyolcvan kg kidolgozott bőrt utalt ki a cégnek, hogy azokat műszaki célokra úgy gépszíjakra és egyéb mezőgazdasági rendelkezésekre kellett volna használni. Ezzel szemben Szeif Győző és a Sági István háromszáz kg-ból mindössze száznegyven kg-ot, a nyolcvan kilogrammból csak 66 kilogrammot dolgoztak fel a megjelölt célra. De erről sem tudtak elszámolni, hova tették, mert minden számla nélkül adták el, s így senki nem tudja ki vette meg. A különbözetet pedig feldolgozatlanul Horváth József helyi bőrkereskedőnek adták el, igen drágán, a hivatalos árnál sokkal drágábban. A rendőrség a száz nyolcvan kiló bőrt hiánytalanul meg is találta Horváth Józsefnél. Horváth, már néhány csizma és bakancs felsőrészt ki is szabott belőle. Tehát a kiutalt bőrből nem cséplőgépszíj, hanem bakancs és csizma lett volna. Ez pedig azt jelentette volna, hogy szíjak hiányában leálltak volna. Elakadt volna a cséplési munkálat. Ezt pedig zavart jelenthetett volna az ország kenyérellátásában.⁷⁶¹ Sőt egy munkás származású levelező is követelte a feketézők alapos megbüntetését: „A marcali dolgozó szegényembereknek nagyon jólesett, hogy az újságban kisserkesztették a feketéző, spekuláns embereket, Szeif Győző és Sági István gépszíjüzemtulajdonosokat. Ezek a spekulánsok egy hónap alatt annyit kerestek, hogy házat tudtak venni. Mi téglagyári munkások, dolgozunk a mindennapi kenyérért, ruhára sem telik, de szívesen tesszük, mert ezzel országunkat építjük, ezek meg lerombolják. Az a mi kérésünk, most tessék még ezt kisserkeszteni, hogy munkabírótság elé állítsák a feketézőket. Ez marcali dolgozóinak kívánsága.”⁷⁶² (Lásd a mellékletek 21. számú dokumentumát a 478–479. oldalon.)

Seif Győzőnek, a hitközség és a Szent Egylet tagjának későbbi sorsáról jelenleg nem rendelkezünk további adatokkal. A Chevra Kadisa létezéséről az utolsó forrásadat a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatában 1949. február 7-én általuk kitöltött statisztikai kérdőív.

⁷⁶¹ Szeif Győző és Sági István gépszíjgyártulajdonosokat feketézésért letartóztatták. *Somogyi Hírek*, 1948. július 13. 2.

⁷⁶² Nagy János: Állítsák munkabírótság elé a marcali feketézőket! *Somogyi Hírek*, 1948. július 16. 3.

7.8 A zsidó temetők helyzete

1945 tavaszát, illetve a háború lezárását követő nem egészen egy év múlva már országszerte újra antiszemita atrocitásokról, pogromokról, vérvádokról, temető- és zsinagógarongálásokról szóltak a hírek. Az okok mögött a koalíciós időszak válsága: infláció, gazdasági káosz, a forint konszolidációja és a régi bűnbakkijelölés társadalmi mechanizmusa húzódozott meg.⁷⁶³ 1946 karácsonyán három, majd 1947 novemberében újabb 16 síremléket döntöttek le Marcaliban az új zsidó temetőben. A rongálás mindenszentek körül, a Marcali Nemzeti Bizottság által szervezett, az 1919-ben kivégzett mártírokra való katolikus és izraelita temetői hivatalos megemlékezést követő napokban történhetett. Erről az esetről már 12-én a Szociáldemokrata Párt megyei szervezetének napilapja, a *Somogyi Világosság* beszámolt, mindezt úgy, hogy a megrongált sírokról és temetőről szólva egyszer sem írta le a zsidó vagy izraelita szót. *„Aljas kezek ugyanis nem sokkal a halottaknap-i ünnepségek után feldúlták a Marcali új temető sírjait. Tizenhárom síremléket és számtalan kisebb sírt pusztítottak el a vandál kezek. Fekete, szürke, gránit sírkövek, fafaragású síremlékek fekszenek egymás mellett széttörve, sárral bemocskoltan a novemberi esőáztatta avaron.”*⁷⁶⁴ A sírgyalázók személyével kapcsolatban úgy fogalmazott a cikk szerzője, hogy *„a reakciósok táborában”* kell őket keresni, sőt összekapcsolta őket az 1919-es gyilkosságokat elkövetőkkel: *„Már akkor [1919-ben – H. M.] rámutattunk arra, hogy az áldozatok gyilkosainak felbújtói és besúgói máig is bántatlanul élvezik szabadságukat és vagyoni jólétüket. Már akkor követeltük a megtorlást, azt kiterjesztjük azokra, akik a temető-rongálást elkövették.”*⁷⁶⁵

A *Világ* című országos napilapban november 15-én megjelent beszámoló szerzője a temetőrongálással kapcsolatban fontosnak tartotta kiemelni: *„A feladat nem egyszerű. A bűnösök tömegéből kell megtalálni az öt-hat tettet, aki a rombolást véghez vitte. [...] Ugyanakkor »kegyeletes« kezek felvirágozták az utcai harcokban elesett német katonák [a központi katolikus temetőben lévő – H. M.] sírjait. Az első nyomozási adatok szerint ezzel a kegyeletes aktussal esik egybe a zsidó temető meggyalázása”.*⁷⁶⁶ A „bűnösök tömegére” utaló és erőltetetten elkövetőket kereső cikk szerzője nem akarta figyelembe venni vagy inkább elhallgatta a keresztény temetői hagyományt, amelyben minden halottról igyekeztek megemlékezni. A rombolás mögött inkább

⁷⁶³ KARÁDY 2020. 27.

⁷⁶⁴ (fg): Feldúlták a temetőt Marcaliban. *Somogyi Világosság*. 1947. november 12. 1.

⁷⁶⁵ Uo.

⁷⁶⁶ Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. *Világ*, 1947. november 15. 1. Idézi még: CSORBA 1990. 81–82.

az 1919-es megemlékezéssel szemben ellenérzést tápláló motivációt lehet feltételezni, amint egy korábbi, fiatalok által 1941-ben elkövetett rombolás esetében is. Egy másik alkalomra is utalt a cikk írója, amikor ismeretlen időpontban csendőrök rádióállomásokat kerestek és néhány kriptát feltörték. Ugyanakkor nem felejtette el kiemelni, hogy a „süvölvények” két vezetője 1944-ben nyilas pártszolgálatosként tevékenykedett.⁷⁶⁷ (Lásd a mellékletek 20. számú dokumentumát a 476–477. oldalon.)

A Löwinger István és Schmelczér Kornél által 1955-ben elvégzett felmérésben a két temetőről az írták, hogy a régebbi (1820 és 1920 között használták) kerítése hiányos, és halottas házának kapuját ellopták. A sírkövek nagy része pedig ledöntve fekszik. Az újabb temető jó karban van, csak 1947-ben volt temetőrongálás.⁷⁶⁸ 1959-ben a *Magyar Nemzet*ben megjelent egy felhívás, hogy a régi temető kiürítése és a halottaknak az új temetőben a közeljövőben közös sírban történő újratemetésének az ügyében jelentkezzenek a hozzátartozók a Budapesti Izraelita Hitközség Chevra osztályánál.⁷⁶⁹ A temető megszüntetésére azonban szerencsére nem került sor.

7.9 A Marcali Izr. Hitközség Kölcsönkönyvtára

Az izraelita hitközség könyvtárának helyzete hasonlóan alakult a temploméhoz. A háború után „elárvult” 5-6 000 kötetes könyvállomány Frang József későbbi könyvtárigazgató becslése alapján Marcali legnagyobb példányszámú és legváltozatosabb gyűjteménye lehetett. 1945 előtt számottevő könyvtára volt még az Úri Kaszinónak, a Katolikus Legényegyletnek és az iparoskörnek, de visszaemlékezések szerint ezek együtt is kevesebb példánnyal rendelkeztek, mint a hitközségi állomány. Megemlíthető még a Széchenyi-kastélyban lévő több ezer kötetes családi könyvtár is. (A lakosság szélesebb rétegei számára elérhető népkönyvtár működött ugyan helyben, és a járásban Böhönyén is – amelyek 1926 után népszövetségi támogatásból jöttek létre –, de ezekről alig maradt fenn adat.) A marcali izraelita könyvtár a hitközségi tagok számára ingyenes kölcsönkönyvárként funkcionált, míg külső személyeknek 10 fillért kellett fizetni. Az olvasótábor 150-200 főt jelenthetett. A hetenként több alkalommal, meghatározott időben nyitva

⁷⁶⁷ Uo.

⁷⁶⁸ TORONYI 2010, 104,

⁷⁶⁹ Értesítés. *Magyar Nemzet*, 1959. május 30. 6.

lévő intézmény a mindenkori elemi iskolai tanító, így Löbl Lipót és Gábor Ignác gondjaira volt bízva, és feltételezhetően 1944-ig működött is.⁷⁷⁰

A háborút követően siralmas állapotban voltak az országos és hitközségi könyvtárak. Benoschofsky Ilona már 1947-ben a magyarországi zsidók helyzetéről írt összeállításában javasolta: „*Szükséges volna továbbá az ország különböző pontjain kallódó könyvek és könyvtárak felkutatása és összegyűjtése éppúgy, mint az ugyancsak gazdátlaná vált zsidó muzeális tárgyaké és vallási régiségeké.*”⁷⁷¹ Mivel az erre a feladatra fordítható erőforrások hiánya miatt csak csekély eredmény mutatkozott, így történhetett meg, hogy Marcaliban lefoglalták ugyan a hitközségi és a többi egyesületi könyvtárat, de nem leltározták be a leendő népkönyvtár állományába. E döntés mögött az 1950-ben meghirdetett „*Egy falu – egy könyvtár*” mozgalom állhatott. A *Friss Újság* 1950. július 9-i számában megjelent cikkben így fogalmaztak: „*A klerikális reakció természetesen akadályozni próbálja a népkönyvtárak munkáját is. Például Marcali környékén az egyik pap a könyvtárba igyekvő dolgozókat behívta magához és a saját könyveiből kölcsönzött számukra olvasnivalót. A könyvtármozgalom következő feladatai közé tartozik annak megszervezése, hogy egy községben csak egy könyvtár legyen. A különböző tömegszervezeti és egyéb könyvtárakat be kell olvasztani a népkönyvtárba, ahol szakszerű jegyzék biztosítja azt, hogy a dolgozók kezébe ne az ellenség könyvei kerüljenek.*”⁷⁷² Ezek a mondatok jól szemléltetik, hogy a „klerikális” vagy „ellenséges” tartalmúvá nyilvánítás miatt selejtezték ki az izraelita hitközségi könyvtár állományát. Frang József szerint ezeket a régi könyvtárakat a szakmai tudatlanság semmisítette meg.⁷⁷³ A veszteséget jól érzékelteti egy számadat: 1950-ben a járás első népkönyvtára mindösszesen 243 kötetel kezdte meg a működését!⁷⁷⁴

A hitközség és a többi egyesület könyvállományát a Széchenyi utcai volt Marczali Takarékpénztár Rt. épületének egyik irodahelyiségébe – faltól falig, sőt még a plafonig bezsúfolva – feltehetően 1950-ben raktározták be. Az 1957-ig zárva tartott teremből akkor elszállították – vasvillával szórván fel egy teherautóra – a könyveket a marcali MÉH-telepre, ahol egy préselő vagy zúzógéppel megsemmisítették Mihalics Géza – aki még egészen láthatta az állományt – a

⁷⁷⁰ FRANG 1982.41–42.; FRANG 1994. 7–8.; *Frang József* 1968-ban még 3-4000 kötetes könyvtárról írt. Lásd, SIMON – KISS – PAÁL – IHÁSZ – FRANG 1968. 163.

⁷⁷¹ BENOSCHOFKY 1947. 62.

⁷⁷² A nép szereti, az ellenség támadja az olvasómozgalmat és a népkönyvtárat. *Friss Újság*, 1950. július 9. 4.

⁷⁷³ Lásd még FRANG 1982.43–44.

⁷⁷⁴ SIMON – KISS – PAÁL – IHÁSZ – FRANG 1968. 164.; FRANG 1994. 8–10.

könyvhalomból egy példányt magához vett, mégpedig Torquato Tasso olasz költő *A megszabadított Jeruzsálem* című művének a Szent István Társulat által 1893-ban kiadott kötetét, amely a 3152-es leltári számot viselte.⁷⁷⁵ A szemtanú a kiadványt a hitközségi könyvtár mementójaként 2018-ban a Marcali Múzeum történeti gyűjteményének ajándékozta.⁷⁷⁶

8. A marcali zsidók számarányának változása települési, járási és megyei kontextusban (1725–1951)

8.1 Bevezetés

A vidéki magyar-zsidóság történetének megismeréséhez elengedhetetlenül fontosak azok a közösség létszámára vonatkozó adatsorok, amelyek a letelepedéstől a 20. század közepéig mutatják a változásokat.⁷⁷⁷

A számadatokon túl van egy kontinuitás a közösségek történetében, amelyet az egymás mellett élő, generációkról generációkra helyben lakó zsidó családok képviseltek, és amely folytonosság jellemzően 1944-ig volt jelen. A második világháborút követően, Budapest kivételével, töredékére csökkent a közösségek létszáma. Az 1948 és 1950 közötti központosító politika felszámolta a vidéki hitközségi intézményrendszer autonómiáját, a túl nagy fenntartási terhet jelentő ingatlanokat pedig eladták. A „maradék maradéka”, a túlélők és újrakezdők előtt az elköltözés, az asszimiláció vagy a kivándorlás választási lehetősége állt.

Magyarországon az oszmán uralom alóli felszabadítás és az országegyesítés után az 1735-ös összeírás tekinthető az első olyan forrásnak, amelyben az ország teljes területére vonatkozóan rendelkezésre állnak létszámadatok a zsidókról. Ekkor több mint 12 000 fő élt az országban, a vármegyék sorrendjében Somogy az utolsó előtti helyen áll 8 fővel. Ezzel szemben az 1910-es népszámlálás során az ország összlakosságának (18 millió fő) 5%-a, mintegy 900 000 fő vallotta magát zsidónak, Somogy vármegyében pedig 10 600 fős közösséggel voltak jelen.⁷⁷⁸ A második

⁷⁷⁵ Mihalics Géza marcali lakos szíves közlése szerint (2018. március 3, Marcali).

⁷⁷⁶ Mihalics Géza marcali lakos szíves közlése szerint (2018, március 3, Marcali). Frang József szerint viszont a volt Legényegyleti székházban volt az izraelita könyvtár együtt a többi begyűjtött egyleti állománnyal. FRANG 1982. 43. A MMTD Lsz. 2019.3.1. A belső borítón lévő másik pecsét szerint, a könyv korábban a Marcali Jótékonycélú Izraelita Leányegylet Könyvtárában a 200-as leltári számon szerepelt.

⁷⁷⁷ Lásd a 18-19. századra vonatkozólag Moess Alfréd munkáját. MOESS 1968. 1–175.

⁷⁷⁸ VARGA 2005, 13, 19.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1912. 37.

világháború idején, a trianoni Magyarországon a fenyegetett és jogfosztásokkal sújtott magyar-zsidók száma a demográfiai csökkenés és a különböző szintű asszimiláció ellenére még mindig 650 000 fő volt, ebből Somogyban 5800 fő élt.⁷⁷⁹

A holokauszt után az 1949-es létszámadatok szerint az újabb nyomasztó állami berendezkedés kialakulása idején a 9 milliós magyar lakosság 1,5%-át, immár csak mindösszesen 133 000 főt írtak össze izraelitaként, Somogyban pedig 1086 főt.⁷⁸⁰ Ezek a létszámadatok – amelybe beleszámítottak a Marcaliban élő zsidók is, hol kevesebben hol többen – adják a magyarországi zsidóság történetének a demográfiai keretét.

Somogy vármegyében a 18. század első harmadában jelentek meg azok a nyugat-magyarországi, jellemzően a „Hét Község” valamelyikében illetőséggel rendelkező vándorkereskedők, akik hosszabb-rövidebb ideig egy-egy földesúri uradalom árendáját bérelték ki vagy házaló kereskedést folytattak. 1715-ben jelent meg az első zsidó kereskedő Szigetváron, míg Kaposváron 1720-ban írták össze az első árendát bérlő zsidó személyt.⁷⁸¹ A hitközségtörténeti munkák is onnét számítják az egyes települések zsidó „geneziseit”, amikor már több család vallási szempontból is értelmezhető létszámmal és intézményalapításokkal, temetőnyitásokkal, imaházépítéssel jelent meg a települések életében. Természetesen településenként eltérő ez az időpont, hiszen függött a település gazdasági, közlekedési, kereskedési vagy közigazgatási szerepétől, mint ahogy a helyi elöljáróságok és a földesurak jogkiterjesztő vagy jogkorlátozó szemléletétől is. Somogyban így a 19. század elején jöttek létre akár 100-as nagyságrendű közösségek, de ezek közül csak azok bővültek, amelyeknek regionális, járási feladatkörű település adott otthont. Marcalin kívül például Nagyatád és Kaposvár egyértelműen több százas és több ezres közösségekkel rendelkezett a 19. század közepére, míg például Nagyszakácsi vagy Nemesvid nem tudott fejlődni, mivel nem alakultak ki bővülésre okot adó vallási intézmények, vagy például nem volt állandó rabbi sem. Tab viszont az ott jelenlévő ortodox vallási irányzat miatt folyamatosan nagy létszámú, akár félezer főt is számláló központ tudott maradni. A 20. század fordulóját követően, amikor a legnagyobb volt a zsidó közösségek létszáma, az országos tendenciákhoz hasonlóan Somogyban is gyors elnéptelenedés, elöregedés és elköltözés indult meg. Létszámgondok miatt

⁷⁷⁹ PREPUK 1997, 186.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 8.

⁷⁸⁰ A zsidó népesség száma településenként (1840-1941) 1993. 7.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Függelék: Izr. hitközségek 1949-ben. 1994. 863, 869, 872–873, 875–876.

⁷⁸¹ GÓZSY 2005, 11.

sorra minősítették vissza a hitközségeket, vagy akár meg is szüntették őket, mint például Nemesviden. Marcaliban 1938-ban, több mint 80 év működés után az izraelita elemi iskolát zárták be a drasztikusan lecsökkent gyermeklétszám miatt. Lengyeltótiiban pedig az 1900-ban összeírt 144 fős létszám negyven év múltán mindössze 18 főre apadt.

A holokauszt mindent betetőzve rombolta szét a vidéki zsidóság közösségeit, így a Somogy vármegyeiekét is. Marcaliban a háborút követően már csak kevesebb mint két tucatnyian kezdtek új életet, a járás falvaiban is csupán alig több mint félszázan maradtak. Az 1826-ig visszadatálható, 1851-ben kialakított hitközségi szervezeti keret száz év múltán, 1950–51-re megszűnt. A régi anyahitközség a sok száz szórvány település egyikévé vált. A megyében egyedül Kaposváron koncentráálódtak annyian, körülbelül félezer fő, hogy a teljes körű hitközségi működés folyamatos maradhatott. Az alábbi fejezetben ennek a folyamatnak számszerűsíthető adatait kívánom táblázatok formájában bemutatni.

8.2 A zsidók számaránya Marcali összes lakosságához képest (1725–1951)

A Marcaliban letelepedett zsidó közösség számarányára vonatkozó adatokat – az egyes évek ismeretlen részszámai és az eltérő gyűjtési módszerek ellenére – az 1725 és 1951 közötti 226 évből lehet összegyűjteni és kielemezni. Ennek alapján készült el az alábbi táblázat. (Az 1951 után készített népszámlálásokban már nem tüntették fel a vallási felekezetet.)⁷⁸²

Év	Összlakosság (fő)	Római katolikus lakosság (fő)	Izraelita la- kosság (fő)	Görögkeleti lakosság (fő)
1725	600	-	1	-
1740	900	-	-	-
1748	1006	-	-	-

⁷⁸² Notitiae Politico-Geographico Statisticae incltyi Regni Hungariae 1828. 302.; Magyarország Geographiai Szótára. III. kötet 1851. 66.; A Magyar Korona országainak helységnévtára 1873. 808.; A Magyar Korona országaiiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve 1882. 231.; A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1902. 114–115.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1912. 32-33.; Az 1920. évi népszámlálás. 1923. 28-29, 259.; Az 1930. évi népszámlálás 1932. 100–101.; Az 1970. évi népszámlálás 1972. 344.; Az 1850. és 1857. évi népszámlálás 1993. 151.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 240.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április 1994. 386-387, 871, 873, 880.; CSÓTI 2005, 75–76.

1755	-	-	4 család (10 fő)	-
1761	-	-	5 család	-
1778	-	-	9 család	-
1780	1333	1133	29	5
1785	1338	-	27 (idegen!) ⁷⁸³	
1787	-	-	6 család	-
1793	1101	-	-	-
1802	1159	-	-	-
1828	1399	1372	9	8
1836	1446	1414	7	6
1840	?	-	18	-
1851	2238	2186	42	-
1858	2575	2417	150	-
1868	?	-	300	-
1873	3309	-	nincs adat	-
1881	3589	3216	338	-
1890	3704	3319	350	-
1901	4163	-	nincs adat	-
1902	4174	3708	413	1
1910	4588	3363	379	1
1916	4715	3857	478	1
1920	4637	4211	331	-
1930	6473	6074	279	-
1932	6469	6070	274	1
1941	6649	-	231	-
1944	-	-	212	-
1949	6450	-	31	-
1951	7877	-	21	-

8. táblázat

A zsidók számarányának változása Marcaliban

(Készítette: Huszár Mihály, 2021)

A 8. táblázat alapján megállapítható, hogy az első, forrásokkal adatolható zsidó személy 1725-ben jelent meg Marcaliban. A vallási szempontok szerint is értelmezhető méretű és számottevő közösség, az ún. zsidó község létrejött a 18. század végére tehető. Ekkor 29 fő (1780) vagy 6 család (1787) élt már itt, de a számok ingadozása mögött a kereskedőcsaládok időszakonkénti át- és elköltözése feltételezhető. A 19. század elején, amikor megszilárdultak az intézmények,

⁷⁸³ 1785-ban csak annyit jegyeztek meg, hogy 27 idegen lakott Marcaliban, akik többsége lehetett akár zsidó, de akadhatott köztük néhány „rác” kereskedő is. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) 1960. 142.

már temetőt is létesítettek. Az 1820–1830-as években ugyan 10 fő alatti létszámot írtak össze, ám a század közepére (1840) mégis olyan erős lett a közösség, hogy templomot is tudtak építeni. Az új hitközségi alapú rendszer idején, amely felváltotta a hagyományos zsidó községi szisztémát, a 42 fős marcali zsidóság megindult a gyarapodás útján. A marcali izraelita hitközség a bemutatott 226 év alatt (1725–1951) eljutott a néhány zsidó családból álló átmenetileg letelepedett vándor személyek csoportjától a kicsi, de önálló és szervezetileg fejlődő, rabbival rendelkező hitközségi szintig. A 20. század fordulóján a 400 fős anyahitközség már több mint negyven településsel rendelkezett. A zsidó lakosság aránya 1945 előtt ugyan a település összlakosságában soha nem lépte túl a 10 százalékot, ennek ellenére a kereskedelemben, az iparos társadalomban, egyes értelmiségi szakmákban (pl. ügyvéd) jelentős súllyal szerepeltek, sőt a helyi pénzügyi intézetek vezető testületiben befolyásos személyeknek számítottak. A katolikus egyházon kívül csak az izraelita felekezetnek voltak templomai és temetői, amelyek meghatározták a település képét. (A jótékonykodásban, a szociális ügyekben pedig aktív munkát végeztek a zsidó egyesületek és női egyesületek.) A második világháborút követően, miután a közösséget elpusztították, Marcali immár szórványként, önállóságát és intézményeit is elvesztő, mindössze néhány családból álló csoport szintjére csúszott vissza.

8.3 Az anyakönyvi kerület zsidóinak számaránya Marcaliban, a hozzá tartozó településeken és a Marcali járásban (1828–1951)

A marcali izraelita hitközség kerületi, központi szerepe a Marcali járás és az azon túli néhány község több mint 40 településén a 19. század utolsó harmadában vált igazán meghatározóvá, előtte viszont a népesedés tekintetében még egyes falusi közösségek is megelőzték. A 20. század közepére az ország vidéki hitközségeihez hasonlóan a marcali anyahitközségben is ugyanolyan létszámcsökkenést mutató, a hitközségeket erodáló tendencia érvényesült. Ennek számszerűsíthető adatait az 1851 és 1951 közötti intervallumban a következő statisztikai táblázat mutatja be.

Település	1828	1851 ⁷⁸⁴	1881 ⁷⁸⁵	1900	1920	1944 ⁷⁸⁶	1951 ⁷⁸⁷
Marcali	9	42 120	338	413	331	212 229 (a hitköz- ségi lista alap- ján)	21
Balatonmária- fürdő ⁷⁸⁸	-	-	-	-	-	1	1
(Balaton) Berény	-	6 7	16	17	20	7	-
Bize	-	-	6	-	-	-	-
Boronka	2	4	9	8	-	-	-
Böhönye	15	6	50	64	32	19	-
Buzsák ⁷⁸⁹	-	32 78	-	-	-	-	-

⁷⁸⁴ 1851-ben külön számoltak a lakosság nemzetiségi és vallási megoszlását is, ezért jelentkeznek plusz szám adatok egyes településeknél.

⁷⁸⁵ Az 1881-es népszámlálás megjelent összesített adataiban a marcali járás falvainak zsidó lakosságának száma tévesen 1302 fő.

⁷⁸⁶ 1944 tavaszán a marcali hitközségre és az anyakönyvi kerület településeire vonatkozó összeírás készült, az országos felmérés alapján pedig egy másik hitközségi névjegyzék született, ezért a két szám között néhány fős különbség figyelhető meg. Marcaliban 17 fővel, míg a járás falvaiban 8 fővel több zsidót regisztráltak. Mivel ezekben a vészterhes hónapokban a számarány folyamatosan változhatott a születésekkel, halálozásokkal és beköltözésekkel, ezért a táblázatban mindkettő számot feltüntettem.

⁷⁸⁷ MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Szórványok nyilvántartása 1951. 3-4, 9.

⁷⁸⁸ Balatonmária 1926-ban vált önálló településsé Balatonkeresztúrtól, neve 1927-től Balatonmáriafürdő. 1944 májusában az ott élő özv. Herczeg Józsefnét biztosan deportálták Tabra, ugyanakkor a hitközségi összeírásban nem szerepel a neve. 1951-ben egy fő izraelitát írtak össze a településen. Lásd: HUSZÁR 2011a, 113–115.

⁷⁸⁹ 1851-ben Buzsák (és a Buzsáki kerületi jegyzőség települései) a Marcali járáshoz tartozott, később azonban nem. Ezért indokolt ennek az egy évnek a feltüntetése. Köszönöm Kiss Norbert Péter megjegyzését.

Csákány	14	20 4	11	4	5	2	-
Csömend	-	-	-	7	-	4	-
(Nemes)Déd	85	130 121	101	70	59	34	2
(Szőke)Dencs	-	-	26	10	-	-	-
Fajsz	8	9 7	19	14	2	3	-
(Somogy)Fehér- egyház	9	5	3	8	2	6	-
Fönyed	-	-	-	8	-	2	-
Gadány	11	- 4	11	15	11	6	-
(Kis- és Nagy)Gomba	5 8	41 13 (Nagy- gomba)	57	16	7	-	-
Hollád	-	- 8	6	16	12	5	1
Horvátkút	-	6 9	9	-	-	-	-
Kelevíz	-	- 4	10	1	-	-	-
(Balaton)Keresztúr	11	- 18	28	19	6	7	-
Kéthely	32	5	94	81	52	39	2

		24 + 6 (Sári- és Lók-pusztá)					
(Nemes)Kisfalud	-	30	6	2	-	-	-
Libickozma és Ko- párpusztá	-	- 12	8	5	1	-	-
Mesztegnyő ⁷⁹⁰	7	-	20	19	6	3	-
		6 + 3 (nemze- tiség szerint!)					
Nikla	19	- 45	nincs adat	24	19	5	-
Pusztakovácsi ⁷⁹¹	59	86 109+6 (Sörnye)+5 (Öreglak)+5 (nemzetiségi, Öreglak!)	129 (Marcali járás része 1872-től)	73	31	18	3
(Somogy)Sámson	-	9	23	17	13	6	-
Sávoly	-	-	17	11	-	2	-
(Somogy)Simonyi	-	-	6	-	6	-	-

⁷⁹⁰ Az 1924-ben a Mesztegnyőhöz tartozó Hosszúvízpusztából és a Libickozmához tartozó Cserfekvésmajorból Cserfekvés, majd 1926-tól Hosszúvíz néven megalakult település adatait is itt tüntettem fel.

⁷⁹¹ 1851-ben Sörnye és Öreglak a Pusztakovácsi kerületi jegyzőség részeként a Marcali járáshoz tartozott, később azonban nem. Ezért indokolt ennek az egy évnek a feltüntetése. Köszönöm Kiss Norbert Péter megjegyzését. Pusztakovácsit a kerületi jegyzőségek 1851-es megalakításakor a Marcali járásba sorolták, később már a Kaposi járás községeként említetik, majd 1872-től ismét a Marcali járás része lett.

		5 (Gardos- puszta)					
(Nagy)Szakácsi	176	83	50	39	25	9	1
(Balaton)Szent- György	-	-	29	36	22	5	3
Szenyér	13	9	18	13	7	-	-
Tapsony	15	12	28	12	8	4	-
Táska ⁷⁹²	.	6 7	-	-	-	-	-
Tikos	-	-	5	4	3	-	-
Tótszentpál ⁷⁹³ (Lengyeltóti járás, 1909-től Marcali járás)	-	10 14	29	22	7	13 ⁷⁹⁴	-
(Balaton)Újlak	11	- 15	19	10	8	2	-

⁷⁹²1851-ben Táska a Buzsáki kerületi jegyzőség részeként a Marcali járáshoz tartozott, később azonban nem. Ezért indokolt ennek az egy évnek a feltüntetése. Köszönöm Kiss Norbert Péter megjegyzését.

⁷⁹³ Tótszentpál ugyan a Lengyeltóti járáshoz tartozott 1909-ig, ám rendszerint a marcali izraelita anyakönyvi kerület fennhatósága alatt végezték a vallási ügyeiket. 1928-ban Somogyszentpál néven egyesültek Varjaskérrel.

⁷⁹⁴ Tótszentpál és Varjaskér 1928-ban Somogyszentpál néven egyesültek, a táblázatban szereplő adat az egyesített településre vonatkozik.

Varjaskér ⁷⁹⁵ (Lengyeltóti járás, 1909-től Marcali járás)	6	- 7+44 (nemzetiség szerint!)	10	13	7 (Somogy-szentpál része)	13 ⁷⁹⁶	-
Vése	-	10	30	12	13	4	-
(Nemes)Vid	-	140 62	142	88	46	19	4
Vörs	19	-	15	21	1	-	-
Varászló	-	- 2	5	3	-	-	-
(Felső)Zsitfa	-	-	9	-	3	-	-
Lengyeltóti kerületi jegyzőség ⁷⁹⁷			105 211+1 (nemzetiségi!)				

⁷⁹⁵ Varjaskér ugyan a Lengyeltóti járáshoz tartozott 1909-ig, ám rendszerint a marcali izraelita anyakönyvi kerület fennhatósága alatt végezték a vallási ügyeiket. 1928-ban Somogy-szentpál néven egyesültek Tótszentpállal.

⁷⁹⁶ Tótszentpál és Varjaskér 1928-ban Somogy-szentpál néven egyesültek, a táblázatban szereplő adat az egyesített településre vonatkozik.

⁷⁹⁷ 1851-ben Lengyeltóti, Baráti, Tót-Gyugy, Hács, Kis-Berény, Bindek és Sand, Petend, a Lengyeltóti kerületi jegyzőség részeként a Marcali járáshoz tartozott.

Marcali járás települései összesen ⁷⁹⁸	491 497	754 764 862 ⁷⁹⁹	886 925	747 782	434	216 224 (a hitközségi lista alapján)	17
Marcali és a járás valamint az anyakönyvi kerület további három települése összesen ⁸⁰⁰	500 507	796 806 982 ⁸⁰¹	1224 1263	1160 1195	765	428 453 (a hitközségi lista alapján)	38 66 (Nagybajom 15, Buzsák 7, Táska 6)

9. táblázat

Az anyakönyvi kerület zsidóinak száma Marcaliban és hozzá tartozó településeken (1828–1951)

(Készítette Huszár Mihály,

⁷⁹⁸ A második szám Tótszentpál és Varjaskér települések zsidó lakóival együtt értendő.

⁷⁹⁹ 1851-es megyehatósági összeírás adatainak az összesítése. Lásd: HU-MNL-SML-IV.152.b. Somogy Vármegye Cs. Kir. Megyehatóságának iratai. Megyefőnöki közigazgatási iratok. B.3586/1851.

⁸⁰⁰ A második szám Tótszentpál és Varjaskér települések zsidó lakóival együtt értendő.

⁸⁰¹ 1851-es megyehatósági összeírás adatainak az összesítése. Lásd: HU-MNL-SML-IV.152.b. Somogy Vármegye Cs. Kir. Megyehatóságának iratai. Megyefőnöki közigazgatási iratok. Mf.266/1851.

A Marcali járásban már 1828-ban a legnépesebb zsidó közösségek Nagyszakácsiban, Nemesdén és Pusztakovácsiban éltek, Marcaliban csupán 9 főt regisztráltak. Huszonhárom évvel később, 1851-ben Nemesdéd és Nagyszakácsi mellett Nemesviden működött a legnagyobb létszámú hitközség, a járási székhelyen a Geographiai szótár szerint 42, a megyefőnöki összeírás szerint azonban 120 fő élt. (A járáshoz az említett összeírás alapján ekkor hozzátartozó Lengyeltótiiban összesen 212 zsidó élt, akik közül 157 fő a székhelyen lakott.) A marcali adatok okaként a nagykanizsai piacközponttól való távolság (szemben a másik három, a vármegye nyugati határán álló településsel), másrészt pedig a Marcaliban előírt szigorú letelepedési szabályok feltételezhetőek. Lengyeltóti pedig ekkor még erős közösséggel, önálló rabbival és kerületi hatókörű hitközséggel rendelkező település volt.

Ez a helyzet harminc esztendő múlva látványosan megváltozott: 1881-ben a fentebbi három településen már összesen (293) nem élt annyi zsidó, mint Marcaliban (338). Ennek az alapja az lehetett, hogy a járási székhely igazgatási, gazdasági és kereskedelmi központi szerepe megerősödött, és nőtt a lakosság létszáma (jellemzően a járásból származó beköltözőkkel). A polgárosodás, a modernizáció és a városiasodás vonzóvá tette Marcalit. (Összehasonlításképpen: Lengyeltóti elveszítette a központi vallási szerepét, elsősorban a lecsökkenő lakosság miatt. 1881-ben csupán 127 fő alkotta a zsidó közösséget.)⁸⁰² A vizsgált száz évben akadt még néhány hitközség, amely jelentősebbnek mondható; még a fiókhitközségi státuszt is elérhette, és önállóan tudott templomot építeni, illetve iskolája is volt. Erre példa Böhönye, Kéthely és az 1872-től a járáshoz csatolt Pusztakovácsi is. Kis- és Nagygombán 1881-ben ugyan 57 zsidó élt, ám Marcali közelsége miatt hitközséggé nem szerveződtek, így templom sem épült.

A 20. század fordulójára, jellemzően 1900 és 1920 között a helyi közösségek rohamosan veszítettek létszámukból. A jelenség mögött a vidéki zsidó lakosság gyors asszimilációja, a továbbtanulási és képzettségszerzési szándék miatti elköltözés, az egyre kevesebb gyermeket vállaló családmodell és az előregedő társadalom állhatott. A járás falvaiban nem volt olyan piaci helyzet, amely lehetővé tette a bővülést, a néhány kiskereskedőn, kisiparoson, mezőgazdasági bérlőn és nagykereskedőn kívül nem volt értelmiségi réteg és hitéleti vezető sem. 1920 és 1941 között, párhuzamosan a járás településeivel, Marcaliban is megváltozott a trend: 413-ról 229 főre

⁸⁰² A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei, megyék és községek szerint részletezve. 1882. 236.

csökkent az anyahitközség létszáma, 1938-ban még az iskola is megszűnt. A holokauszt pedig szinte teljesen kipusztította a közösségeket, Marcaliban is csupán 31 zsidót számoltak össze 1949-ben. A falvakba hazatért túlélők közül a 20. század közepére a legtöbben egy-egy nagyvárosba (pl. Kaposvár, Budapest) költöztek, alijáztak Izraelbe, vagy nyugatra vándoroltak ki.

8.4 A marcali hitközség létszámadatainak viszonya Somogy vármegye legnagyobb hitközségeihez mérten (1851–1951)

A marcali zsidók létszamarányának változását érdemes összehasonlítani Somogy legnagyobb közösségek létszámadataival. Ezt mutatja a következő 10. számú táblázat. (Az 1949-es, 1950-es és 1951-es adatokat és forrásaikat külön lábjegyzetben jelöltem.)⁸⁰³

⁸⁰³ Magyarország Geographiai Szótára. I. kötet 1851. 56–57, 146, 230.; Magyarország Geographiai Szótára. II. kötet 1851. 18.; Magyarország Geographiai Szótára. III. kötet 1851. 66.; Magyarország Geographiai Szótára. IV. kötet 1851. 169.; A Magyar Korona országaiba 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve 1882. 89, 231-232, 234–236, 238, 360.; A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1902. 108-111, 112-119, 154-155.; Az 1920. évi népszámlálás 1923. 22-33, 54–55.; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Hitközségek. 1994. 87, 164, 307, 368, 607, 680.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 232, 238, 240, 242, 244, 246, 336. Somogyi hitközségek létszám adatait és a zsinagógákra vonatkozó tényeket közli GAZDA 1991, 32.

Település	1851	1881	1900	1920	1941	1944	1949 ⁸⁰⁴	1950 és 1951 első félév ⁸⁰⁵	1951 ⁸⁰⁶
Marcali	42	338	413	331	231	212 ⁸⁰⁷ 229 (hit- községi. lista)	31	64 (a volt kerületben élők teljes száma)	21
Csurgó	80	276	291	317	149	155	nincs adat	50	13
Kaposvár	379 ⁸⁰⁸	1792	2771	3305	2346	kb. 2400	574	500 (1950. november 28. terve- zet)	480
Lengyeltóti	105	127 (+ Hács)	144 (+ Hács)	68	31	18	nincs adat	nincs adat	8
Tab	394	520	500	483	459	500	84	69 (1950. november 28. terve- zet)	nincs adat

⁸⁰⁴ Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Függelék: Izr. hitközségek 1949-ben. 1994. 863, 869, 872–873, 875–876.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Függelék: A Kongresszusi hitközségek beosztása 1949. 1994. 880.

⁸⁰⁵MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Tervezet a hitközségek beosztásáról. 1950. november 28 (?). 1–2.; MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Megszűnt, megszüntetendő és megmaradó hitközségek névsora. 1950. 11, 13.

⁸⁰⁶ MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Szórványok nyilvántartása 1951. 3–4, 9.

⁸⁰⁷ Az 1944-es marcali adatokra vonatkozó források eltérése miatt jelöltem mindkét számadatot. Lásd MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Hitközségek. 1994. 386.; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941) 1993. 232, 238, 240, 242, 244, 246, 336.

⁸⁰⁸ Kaposvár zsidó lakosságának a létszámadata Fényes Elek munkájában nem szerepelt, viszont közli Bösze Sándor a tanulmányában. BŐSZE 2005, 60.

Szigetvár ⁸⁰⁹	300	713	558	392	263	252	30	54	20
Barcs	5	240	520	582	316	284	63	26 (1950. november 17.) 53 (a volt kerületben élők teljes száma)	nincs adat
Nagyatád	164	371	432	262	223	kb. 200 + 100 (szórvány)	33	38	17
(Balaton)Boglár	13	213	221	280	170	144	22	15	12
Siófok ⁸¹⁰	12	531	363	368	276	300	97	50	63

10. táblázat
A marcali zsidók létszámváltozása megyei összehasonlításban
(Készítette: Huszár Mihály, 2021)

⁸⁰⁹ Szigetvár nagyközséget és a Szigetvári járás településeit (az 1950-ben Lad néven egyesült Magyar- és Németlad kivételével) 1950-ben Baranya megyéhez csatolták.

⁸¹⁰ Siófok Veszprém vármegyéhez tartozott 1950-ig.

Az északnyugat-somogyi település zsidó közössége igazából csak a 19. század közepére vált „látható” méretűvé, azonban így is csak a táblázatban feltüntetett települések sorrendjének a végén helyezkedett el. 1881-ben azonban már több mint 300 fős volt hitközsége, megelőzve Barcs, Csurgó, Balatonboglár és Lengyeltóti közösségeit, ám a többi település lélekszáma is gyarapodott. Lengyeltótira érdemes részletesebben is kitérni, hiszen ezzel a településsel 1868-ban a kerületi központi rangért folytatott küzdelmet a marcali hitközség. Lengyeltótiban 1851-ben az 1036 római katolikus, 4 evangélikus, 15 református mellett 105 zsidó lakott, önálló zsinagógája, rabbija volt, és önálló anyakönyvi kerületi központként Marcali is hozzá tartozott. Később elvesztette zsidó lakosságának nagy részét és a központi szerepét, de még saját rabbiját is. A status quo ante irányzatú közösség 1944-re 18 főre apadt. Amíg a 19. század utolsó harmadában Marcalival szemben maradt alul a kerületi központért vívott közdelemben, addig a 20. században a (balaton)boglári neológ hitközséggel szemben vesztett a jelentőségéből. 1944-ben mindösszesen már csak 18 fő volt a jogilag fiókhitközség státuszú, Balatonboglár, illetve Bráver Áron Lázár rabbi felügyelete alá tartozó közösség létszáma.⁸¹¹

A marcali anyakönyvi kerület határán álló, de mindig közigazgatásilag a Kaposvári járáshoz tartozó jelentősebb létszámú hitközség Nagybjomban működött. A hitközségi szerveződés idején, 1851-ben a 940 római katolikus és 1683 református mellett 210 zsidó lakott itt, akik zsinagógával is rendelkeztek. Nagybjom 1856-ig a kaposvári hitközséghez tartozott, majd önálló anyakönyvi hitközségként saját iskolája lett, amelyet a 19. század második felében a környék legjobb oktatási intézményének tartottak, sőt Schlesinger Ignác tanító működése idején még Marcaliból, Nagyatádról és Lengyeltótiból is vonzott növendékeket. A helybeli keresztények ide írtatták a gyerekeiket, a tehetősebb földbirtokosok ráadásul a zsidó tanítót magántanárként is alkalmazták.⁸¹² A hitközség 1869-ben status quo ante irányzatú lett, de saját rabbija még ekkor sem volt. A 20. században jellemzően a mágocsi (Tolna vármegye) rabbi látta el a vallási teendőket.⁸¹³ 1944-re a közösség létszáma 84 főre apadt, majd a holokauszt után, 1951-ben mindösszesen 15 főt vettek számba, az ekkorra már szórványként számon tartott településen.⁸¹⁴

⁸¹¹ Magyarország Geographiai Szótára. IV. kötet 1851. 215.; Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Hitközségek. 1994. 81, 368.; FROJIMOVICS 2008a. 42, 82.

⁸¹² MIKÓCZI -SOLYMOSI 1979, 209, 351.

⁸¹³ Magyarország Geographiai Szótára. I. kötet 1851. 72., FROJIMOVICS 2008a. 91.

⁸¹⁴ Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Hitközségek. 1994. 432.; MZSML. MIOI. Hitközségek iratai. A hitközségekkel kapcsolatos iratok, kimutatások (1946–1951). Szórványok nyilvántartása 1951. 3–4, 9.

8.5 Összegzés

Marcali zsidó közössége a 19–20. században az ország sok száz vidéki hitközsége közé tartozott. Kistérségi, járási szerepe miatt közel negyven település, néhány tízfős vagy egy két családból álló falusi közösség vallási fennhatóságaként működött. Somogy vármegyében a legnépesebb 11 település közé tartozott, a létszámok alapján jellemzően az 5-6. helyen állt. A demográfiai változások alapján követte az országos trendet, 1900-ig növekvő, majd exponenciálisan csökkenő tendenciával, így a második világháború idejére már megfeleződött a közösség létszáma. A 19. században kialakultak a helyi intézmények és a néhány családból álló marcali hitközség 1910-re 400 fős anyahitközséggé vált, új templommal és a településen belül komoly beágyazottsággal rendelkezett. A második világháború után ugyan még volt annyi túlélő, hogy újjászervezze a hitközséget, ám 1949-ben már csak Kaposváron maradt meg önálló anyahitközség, Marcali pedig 20-30 fővel a szaporodó szórvány egyik közössége lett.

9. Neológ zsidó családi minták a járási székhely társadalomtörténetében

9.1 Bevezetés

Az alábbi fejezetben olyan családtörténeteket mutatok be, amelyek mikrotörténeti kutatásokon alapulnak. A levéltári, illetve sajtóforrásokból, valamint a kutatás során elérhetővé vált magánhagyatékokból kirajzolódik a marcali zsidók személyes története. Olyan famíliák kerültek a fókuszba, amelyek 3-4 generációs tevékeny hitközségi, közéleti múlttal rendelkeztek. Jellemző rájuk továbbá, hogy a magyar neológ zsidók tipikus asszimilációs útját járták be. Már szinte csak a családi emlékezet őrzi a zsidósághoz való hajdani kapcsolódásukat. A ma élő leszármazottakkal készített interjúkból az elődök múltjának megismerése iránti vágy mellett a veszteségek tragikus történetei rajzolják meg az identitásuk egyik összetevőjét. A holokauszt pusztítása és a második világháború Marcalit is érintő több hónapos frontharcai miatt a kutatás során nem számítottunk primer források előkerülésének sokaságára, ám jóleső érzéssel kellett csalódnunk. Olyan családi hagyatékok kerültek a látókörünkbe, amelyek feldolgozásával közelebb juthattunk egy neológ zsidó közösség mindennapi életéhez. Érdekesnél érdekesebb személyes sorsokat és életutakat tudtunk rekonstruálni.

9.2 A rabbi atyák mintaképétől a történettudomány nagy hatású alakjáig

9.2.1. Bevezetés

A marcali zsidók legnagyobb hatású alakja, Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi volt. Az életrajzának és kiterjedt, magyarosodó és asszimilálódó családja történetének a rekonstrukciója nélkülözhetetlen a marcali neológ közösség történetének megismeréséhez.

Morgenstern/Marczali Mihály életének a keretét több tényező is meghatározta. Az egyik az időbeli, amely az 1820-as és az 1880-as évek vége között eltelt 60 évet öleli fel, és a magyarzsidók 19. századi történetének nagy korszakát jelenti. (Mindez kiegészült a 18. század végétől bekapcsolható korábbi évtizedekkel is.) Arról az időszakról van szó, amely a bevándorlás, a letelepedés és a jogi emancipáció idejét jelentette. Néhány évtized alatt a zsidó közösség megtúrt

személyek halmazából Magyarország elismert vallási kisebbsége lett. Nem feledhetjük el ugyanakkor, hogy ennek az integrációnak/asszimilációnak volt egy ortodox szempontú, a zsidók tradicionális keretű vallási életének veszteségeit számon tartó narratívája is.⁸¹⁵ Erre a szempontra hívta fel a figyelmet Tatár György, amikor azt írta, „*az emancipáció belső jogi logikája nem a zsidóságot tette egyenjogúvá, hanem az individuális zsidókat egyenként. A jog vésője egyén és nép teológiailag mindig is problematikus összefüggésének pontjára lett illesztve.*”⁸¹⁶ Morgenstern Mihály történeti portréjának másik meghatározó összetevője térbeli, ez pedig a nyugat-magyarországi „Hét Község” területétől, Szalónaktól Zalaszentgróton keresztül Marcaliig húzódik. Ez szűken nézve az életút állomásait öleli fel, a Nyugat- és Közép-Dunántúl vármegyéit (Vas, Zala, Veszprém, Somogy); tágabb értelemben véve prágai, pozsonyi és budapesti helyszíneket is jelent. (Mindez az identitásminta forrásainak feltárásakor vizsgált makói és győri helyekkel egészült ki.) Egy harmadik befolyásoló szempontot jelentett maga a Morgenstern család mint a származás történeti háttere. Ez az atyjának, Morgenstern Henrik rabbinak az élettörténetétől apósának, Freyer Salamon Jakab győri rabbinak az életútján keresztül a Budapesten és Marcaliban családokat alapító gyermekekig, sőt az unokáig, időben pedig egészen a Soáiig tart. Fontosnak tartottam a rabbi életútjának bemutatásakor kitágítani a kutatást kereteit a leszármazottakra és a zalaszentgróti testvérek családi kapcsolatainak a bemutatására is, hiszen az ortodox és neológ szétválás időszakának lenyomata az egyes családok identitásválasztásában (hitmegtartás, nyelvváltás, egyéni asszimilációs döntések, társadalmi emelkedés) így jól nyomon követhető. Kiváltképpen Morgenstern Mihály gyermekeinek a bemutatásakor válik szembeötlővé az apai hithez való mély ragaszkodás, ugyanakkor a polgárosodással járó asszimilációs minták is feltűnnek.⁸¹⁷

A rabbi-életút talán legizgalmasabb viszonyítási kerete az a szellemi közeg, amelyben Morgenstern Mihály felnőtt és maradandót alkotott. Ezt pedig a zsidó felvilágosodás (hászkálá) alkotja, amely mintegy „berobban” az ifjú jesivabócher tradicionális, Hátám Szófér nevével fémjelzett ortodox szellemiségű iskolázottságának a közepébe. Nem kizárva, hanem kiegészítve a Misna és a Talmud világát.⁸¹⁸ Ennek a szellemi kiteljesedésnek egyéb alakító elemei a német nyelvű világi irodalom és tudományosság, valamint a magyar nyelvűvé válás Lőw Lipót-féle

⁸¹⁵ KECSKEMÉTI 2006, 120–124. Az ortodox szempontokról lásd TATÁR 2001, 25.

⁸¹⁶ TATÁR 2001, 25.

⁸¹⁷ FENYVES 2010. 222.

⁸¹⁸ KATZ 2005, 356–372.

hazafias mintája. Mindez komoly protestáns tudás megszerzésével egészült ki. Ennek az összegyűjtött szellemiségnek birtokában vált az 1868–69-es kongresszus aktívan tevékenykedő, elkötelezett haladó pártjának kiemelkedő képviselőjévé, a neológ hitközség megszervezőjévé, az elemi iskola alapítójává, a zsidó és keresztény együttélés pozitív példájává az első marcali rabbi. Morgenstern Mihály hatása túlmutat a család keretein, hiszen a közössége mindvégig megmaradt a haladó zsidóság berkeiben, hivatkozott példaként állították munkásságát maguk elé a későbbi marcali zsidó generációk is.⁸¹⁹

„Ő tudatosan lépett át az egyik kulturális fokról a másikra, magasabbra; nekem már készen jutott az a szellemi és erkölcsi kincs, melyet ő annyi munkával, vesződséggel, nélkülözéssel és lelki töprengéssel szerzett” – írta visszaemlékezésében az atyai mintáról sommás történetírói összegzéssel Marczali Henrik.⁸²⁰ Morgenstern/Marczali Mihály sok éves vándorlásának és tanulásának, majd hosszú marcali szolgálatának, illetve családtörténetének a feltárásával szeretném a 19. századi magyar-zsidó történelem egy mikroszeletét bemutatni.

9.2.2. Morgensternek Szalónakról: Morgenstern Mihály identitása és családja

Morgenstern/Marczali Mihály haladó/neológ marcali főrabbi alakját eddig a fia, Marczali Henrik (1856–1940) visszaemlékezésén, egy nekrológon és néhány lexikon szócikkén keresztül lehetett megismerni.⁸²¹ Az elmúlt évek során a kutatási tapasztalatok összegzésével immár sokkal részletgazdagabb életút és személyiség bontakozott ki.⁸²²

Morgenstern Mihály, a marcali zsidó közösség első állandó rabbija a Vas vármegyei Városszalónakon (ma Stadtschlaining, Ausztria) született. Szinnyei József és Újvári Péter lexikonjában 1824 júniusa szerepel születési dátumként.⁸²³ A hitközség által 1889-ben kiadott gyászjelentéséből, amely az egyik autentikus forrásnak tekinthető, az 1827-es év számolható ki.⁸²⁴ Fia, Marczali Henrik a visszaemlékezésében az évet nem írta le, annyit jegyzett meg, hogy „*pontosan maga [az atya – H. M.] sem tudta, mikor, mert anyakönyv még nem volt*”.⁸²⁵ A főrabbi marcali

⁸¹⁹ MARCZALI Mihály 1902, 5.

⁸²⁰ MARCZALI 2000, 21.

⁸²¹ Marczali Mihály. *Egyenlőség*, 1889. október 13. 7–8.; K. N.: *Marczali* szócikk. 310.; SZINNYEI VIII. 1902. 242.; ÚJVÁRI 1929, 575.; MARCZALI 2000, 5–33, 144–149.

⁸²² HUSZÁR 2019b. 13–41.; DÉNES 2019. 42–67.

⁸²³ SZINNYEI VIII. 1902, 542.; ÚJVÁRI 1929, 575.

⁸²⁴ MMTD Lsz. 2019.2.2. Marczali Mihály főrabbi halotti értesítője (1889).

⁸²⁵ MARCZALI 2000, 21.

síremlékén pedig az 1823-as év olvasható.⁸²⁶ Morgenstern Mihály rabbi felmenőiről csak néhány általános feljegyzés tanúskodik, közülük Szinnyeinél azt olvashatjuk: „*úgy atyai, mint anyai ágon való ősatyái öt nemzedéken át rabbik voltak; gyerekkorában atyjától tanult, ki híres talmudista volt*”.⁸²⁷ Azon a településen, ahol született, egy későbbi, 1851-es összeírás szerint 380 katolikus, 775 evangélikus és 600 zsidó vallású lakos élt, és a Batthyány család birtokában állt.⁸²⁸ A zsidó közösség zsinagógája, ahol az atyja Morgenstern Henrik, héber nevén Tzvi Hirsch (?–1856) az 1820-as években tevékenykedett, 1800-ban épült.⁸²⁹ Később az unokája, Marczali Henrik tőle örökölte a nevét. Morgenstern Mihály édesanyja Eisenstädter Mária volt (1800–1861), aki nevéreől ítélve Kismarton környéki származású lehetett.⁸³⁰ Marczali Henrik ugyanakkor az önéletírásában, ahogyan több más családtagja esetében, nem jegyezte fel a nagyanyja nevét. A marcali halotti anyakönyvben az 1861-es bejegyzésben férjezettként „*Morgenstern Mária*” néven szerepel.⁸³¹

Morgenstern Mihály identitásának alapját meghatározta, hogy valószínűleg egy jiddis nyelvű, annak az úgynevezett „ajbelendisch” északnyugati dialektusát beszélő családba született, ugyanakkor már a német nyelvet is használhatták.⁸³² Az unoka szerint nagyapja híres talmudistának számított, bócherek, rabbijelöltek tanultak nála, együtt a négyéves Mihály fiával.⁸³³ Marczali Henrik így írt róla: „*a harmincas évek elején őt is érintette a haladás szele, kezdett németül olvasni, sőt beszélni is. Akkor azonban nagybeteg lett, és ezt a bajt ő Isten büntetésének ítélte, mert hűtlen lett ősei hagyományaihoz.*”⁸³⁴

Morgenstern Henriket 1830 körül egy 37 faluból álló kerület központjába, Zalaszentgrótra hívták főrabbinak. Ez a hitközség számított az egyik legrégebbinek a Dunántúlon, a zsinagógáját 1761-re datálták a *Magyar zsidó lexikon* szerint. (A 18. századi épületet 1809-ben építették át, bővítették ki gróf Batthyány Ferenc engedélyével.)⁸³⁵ 1847-ban egy Zala vármegyéhez

⁸²⁶ A születési adat bizonytalansága miatt az évszám után a kérdőjel indokolt.

⁸²⁷ Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. X. Dr. Marczali Henrik, *Egyenlőség*, 1891, 10–11; SZINNYEI VIII. 1902. 542.

⁸²⁸ Magyarország Geographiai Szótára. 1851, 61.

⁸²⁹ KOMORÓCZY I. 2012, 937.; GENÉE 1991. 110.; BAUMGARTER 1988, 5–7.

⁸³⁰ A Zalaszentgróti Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve (1886–1944). MZsML mikrofilm.

⁸³¹ Marcali Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve (1851–1895). MZsML, 3509 mikrofilm.

⁸³² Lásd a meghatározásra FENYVES 2010, 31.

⁸³³ MARCZALI 2000, 22.

⁸³⁴ MARCZALI 2000, 21. Lásd a főrabbi marcali régi zsidó temetőjében lévő sírfeliratát.

⁸³⁵ MARCZALI 2000, 21.; ÚJVÁRI 1929, 969.

intézett kérvényben kérték azoknak a zsidó közösségeknek a megregulázását, amelyek nem fizették a szentgróti zsinagóga terheit és nem járultak hozzá a főrabbi fizetéséhez. „*A mi rabbinknak vallásos szokásunk szerint joga van minden valláselv kihágásokat, s más erkölcsstelen tetteket büntetni. De mikor ezen kötelességében eljárni akarnak, már akkor se tartoznak a tettesek az ő fárája alá, s emiatt gyakran botrányos kihágások történnek.*”⁸³⁶ Az alispán 1847. április 19-én a vármegyének tett jelentésében arról írt, hogy meghallgatta a panaszosokat és megállapodtak, hogy azok a közösségek, amelyek új imahellyel rendelkeznek és önálló rabbit választottak maguknak, elfogadják Morgenstern főrabbi felsőbbbségét. „*A szentgróti zsinagógában és a temetőben a városi zsidókéhoz hasonló joggal részesülhetnek, megajánlották, hogy nemcsak a rabbi fizetéséhez, de a zsinagóga épületének és temetőkerítésének sem tartozásához, sőt a rabbi lakházának is mostani helyén leendő újraépítéséhez és fenntartásához hozzájárulandanak.*”⁸³⁷ Zalaszentgrót azon közösségek közé tartozott, amelyek létszámukban bővültek, gazdaságilag megerősödtek. Ezért tudtak zsinagógákat építeni, és az addigi központi szerepet betöltő rabbinárusoktól függetlenedni. Mindez Morgenstern Henrik papi működésének ideje alatt indult el, és fia 1852-es marcali beiktatásakor is zajlott azok között az állandó templomok köré szerveződő közösségek között, amelyek a Soá évéig töretlenül működtek.

A Morgenstern család zalaszentgróti letelepedésének dátumát tovább pontosíthatja, hogy az 1830-ban Zalaszentgróton („*St.-Groth. Zalad*”) született Morgenstern S. nevű fiatalembert, volt honvédet büntetésből az osztrák hadseregbe besorozták 1849–50-ben. Ő valószínűleg Mihály öccse lehetett.⁸³⁸ Morgenstern Henrik 26 évnyi zalai szolgálatot követően 1856-ban kolerában meghalt, és a szentgróti temetőben temették el. Síremléke nem maradt fenn. Özvegye, Morgenstern Mária utolsó éveit Marcaliban töltötte, ott halt meg 1861-ben. Az ő síremléke sem áll már.⁸³⁹

A jelenlegi adatok alapján Morgenstern Mihálynak biztosan négy testvére volt. Fivérei Dávid (1819/25?–1886), a fent említett S. (1830–?) és Ábrahám (?–?) voltak. Egyetlen felnőtt leánytestvére pedig Teréz (1822–1904) volt. Rajtuk kívül, a korabeli nagy létszámú családokhoz hasonlóan, még lehettek kis korban elhalt gyermekek is. A legfiatalabb testvér, S. kivételével

⁸³⁶ NÉMETH 2002, 167–168.

⁸³⁷ NÉMETH 2002, 168–169.

⁸³⁸ BERNSTEIN 1998, 270.

⁸³⁹ MARCZALI 2000, 21–22.; Marcali Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve (1851–1895), MZsLM, 3509 mikrofilm; Morgenstern/Marczali Mihály síremlékén sajátos módon – a zsidó temetkezési szokásoktól eltérően – nem örökítették meg az édesanyja nevét.

mindegyikük még Szalónakon született. Marczali Henrik így írt róluk: „*Atyám rokonsága csupa szegény ember volt. Testvérei, kiket ismertem, mind kemény munkával keresték kenyerüket.*”⁸⁴⁰ Az ő további történetük a következőképp rekonstruálható. Morgenstern Dávid fakereskedő lett, felesége Lackenbacher Katalin (1828–1909) volt. A másik fiútestvér Ábrahám Grünwald Pepit (?–1883) vette feleségül, és a gyermekük Henrik nevet kapta, úgy, mint a nagyapa és a marcali unokatestvére. Ennek a Henriknek (1857–1935) a felesége később Spiegel Róza (1864–1937) lett. Marczali Mihály leánytestvére, Teréz, Misner Dávid/Mórhoz (?–?) ment feleségül. Két fiukról tudunk: Dávidról (1848–1931) és Antalról (?–?). Misner Dávid fakereskedő volt, az első felesége Marczali Gizella, marcali unokatestvére lett, aki a gyermekük születését követően meghalt. Gyermeük, Margit (1886–1891) négy évet élt.⁸⁴¹ Misner Dávid hamarosan újra megnősült, második nejétől Hirschler Fánitól (1858–1944) egy gyermekük, Misner Józsa (1891–1944) született, aki Klein Zsigmondhoz ment nőül.⁸⁴²

Morgenstern Teréz másik fia, dr. Misner Antal évtizedeket dolgozott járási körorvosként, emellett a zalai törvényhatósági bizottság tagja volt, és időnként újságcikkeket publikált.⁸⁴³ Így például a szentgróti zsidók mindennapi életéről is írt, arról, hogy a Morgensternek milyen közösségben éltek. A *Magyar-Zsidó Szemle* hasábjain egy rövid írását közölték: „*A zala-szentgróthi izr. hitközség egyike az ország szegényebb községeinek, de mindennek daczára jótékonyt gyakorol oly mértékben, hogy aránylag a fővároson is túl tesz. Van itt izr. jótékony nőegylet, mely nemcsak a szegényeket és szegény betegeket segélyezi, de még a szegényebb leányoknak is, ha férjhez mennek, tetemesen segíti pénzzel és ruhaneművel. Van továbbá betegsegélyező-egylet, mely orvos és orvosságon kívül még, ahol szükséges, ápolót rendel, élelmiszerekkel látja el és hetenkint a szükségeshez arányítva hetipénzt is ad 2 frttól felfelé.*” A jótékonyági gyűjtés eredményeként összegyűlt pénz egy részét (6 forint 62 krajcárt) az újság által életre hívott támogatási akció a bözödújfalui hitsorsosok javára ajánlotta fel. Megemlíti még dr. Klein Jakab főrabbit is, aki gyűjtő hangú lelkes beszédet mondott.⁸⁴⁴ Egy 1927-es forrás szerint dr. Misner Antalnak mint nyugalmazott járásorvosnak a kormányzó egészségügyi tanácsosi címet adományozott, amellyel több évtizedes munkásságát ismerték el.⁸⁴⁵ A Misner testvérek közül Antal az 1889-ben alakult

⁸⁴⁰ MARCZALI 2000, 30.

⁸⁴¹ Lásd a zalaszentgróti temetőnek a Morgenstern család tagjaihoz köthető síremlékeit.

⁸⁴² A Zalaszentgróti Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve (1886–1944). MZsML mikrofilm.; Holtnyilvánítások. *Magyar Közlöny*. 1948. április 9. 4.

⁸⁴³ Zalavármegye törvényhatósági bizottságának tagjai. Zalamegye. *Zalavármegyei Hírlap*, 1905. április 23. 4.

⁸⁴⁴ Dr. Misner Antal levele. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1887/1., 113–114.

⁸⁴⁵ Címadományozások. *Pesti Hírlap*, 1927. március 20., 9.

Zalaszentgrót és Vidéke Takarékpénztár Rt-nek igazgatói, majd elnöki tisztségét viselte, míg Dávid igazgatósági tag volt.⁸⁴⁶ A járási orvos Steiner Bertát (?–?) vette feleségül, a leányuk Sarolta (1886–1944) pedig dr. Schwarcz/Györke Sándor (1876–1944) pápai ügyvédhez ment feleségül.⁸⁴⁷

A Misner testvérek mindvégig megtartották hitüket, és nemcsak mint Morgenstern Henrik rabbi unokái, hanem a munkásságuk révén is a hitközség befolyásos tagjai lehettek. A Marczali Henrik által fentebb idézett, Misner Antal által is leírt vidéki szegénységből az előbbi a tanulás révén az értelmiségi rétegbe tudott kiemelkedni, a testvére viszont megmaradt az apjuk szakmájában, kereskedőként dolgozott. Élték a tipikus vidéki, vallásukhoz ragaszkodó, a polgárosulás útjára lépő magyar ajkú zsidók mindennapjait. Amint a fenti életrajzi adatokból is kitűnik, Morgenstern/Marczali Mihály zalaszentgróti rokonai közül férfi unokaöccsei és feleségeik az 1920-as és 30-as években magas kort megérve haltak meg. Kivételt jelentett a következő generációhoz tartozó Misner Dávidné, akit a leányával és annak férjével, s a zalaszentgróti közösséggel együtt 1944-ben, Auschwitzban gyilkoltak meg. Ez a sors jutott Misner Saroltának és férjének is, akik a pápai közösséggel együtt kerültek a haláltáborba. Dr. Misner Antal és felesége halálának idejéről és körülményeiről jelenleg nem rendelkezünk adatokkal.

9.2.3. Morgenstern Mihály iskolái, tanárai és vándorlása

Amint korábban már szó volt róla, Morgenstern Mihály családjában apai és anyai ágon hat nemzedékre visszamenőleg a férfiak rabbik voltak, így Morgenstern Henrik is erre a pályára szánta az egyik fiát.⁸⁴⁸ E célból az ifjút 1837-ben, miután betöltötte a 13. életévét, azaz elérte a vallási nagykorúságát, a szülei tanulni küldték Nagymartonba, egy régi, híres jesivába bóchernek. „*Szellemi táplálékot nyújtott a Midras és a Talmud eleget, de a testi sem maradt el egészen. Mivelhogy a bócher istenes munkát végez, a jámbor hívek gondoskodnak eltartásáról*” – írta Marczali Henrik. A hét minden napján a közösség valamelyik családja látta vendégül őket, ahol voltak szűkösebb és bőségebb ebédek és vacsorák is.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ GAZDASÁGI, PÉNZÜGYI ÉS TŐZSDE KOMPASZ 1929, 600.

⁸⁴⁷ Eljegyzés. *Pápai Közlöny*, 1909. február 7., 5.

⁸⁴⁸ Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. X. Dr. Marczali Henrik, *Egyenlőség*, 1891, 10.

⁸⁴⁹ Lásd ÚJVÁRI 1929, 130.; MARCZALI 2000, 22–23.

A nagymartoni zsidó közösség az Eszterházy hercegek birtokközpontján élt, egyikeként annak a „Hét községnek” (*seva kehilot*), amely a herceg védelme alatt önálló rabbival rendelkezett és a kismartoni főrabbi fennhatósága alatt a 14. század óta zavartalanul működött.⁸⁵⁰ A helyi jesivát 1797 és 1806 között Schreiber Mózes (1762–1839), a híres Chátám Szófér vezette.⁸⁵¹ Az ő irányításával az 1802-ben leégett, 15–16. században emelt zsinagógát újjáépítették. Amikor az ifjú Morgenstern megérkezett, még Eleázár Löw (1758–1837) vezette a közösséget, és tanított.⁸⁵² Azt jelenleg nem tudjuk, mikor fejezte be a tanulmányait Nagymartonban, azt viszont igen, hogy utána Pozsonyba ment a Schreiber Ábrahám Sámuel, héber néven Ketav Szófér (1815–1871) főrabbi irányítása alatt álló jesivába. Ketav Szófér az apja, – a tudós és rabbidinasztiát alapító – Schreiber Mózes halála után lett a jesiva és a hitközség vezetője.⁸⁵³ A jesivában a bócherek közös nyelvként az ún. jiddis-deutschot használták. Domán István szerint ugyanakkor „*otthon a családon belül már főleg a magyar nyelv járta. Tekintve, hogy a rabbik ebben az időben – a múlt század közepén – már nem külföldről, Ausztriából, Cseh- és Morvaországból származtak, hanem főleg itthoni születésűek voltak, megtanulták ők is az ország nyelvét*”.⁸⁵⁴

A jesivanövendék Morgenstern társaitól eltérően komoly érdeklődést mutatott a világi irodalom és tudomány iránt. A későbbi elköteleződésének egyik kezdő inspirációját a stomfai Pálffy-kastély könyvtárának sűrű látogatása, valamint Schiller köteteinek és Platón egy német nyelvű munkájának a megismerése jelentette. Erről Marczali Henrik így írt: „*Egy új világ nyílt meg előtte, teletele ideállal, magasztosabb volt mindennél, mit tanulmánya addig nyújtott.*”⁸⁵⁵ Ezek az olvasmányélmények lehettek azok a megerősítő tényezők, amelyek az 1830-as években még érintetlen állapotban lévő tradicionális zsidó szellemi kultúra világából átvezették Morgenstern Mihályt a formálódó haladó zsidó világba.⁸⁵⁶ Walter Pietsch szerint a magyarországi zsidóknak egy része a jiddis nyelvből először a német nyelvű kultúra felé fordult, nem pedig a magyar nyelvű felé, az csak később következett be. Ahogy írja: „*A zsidó ifjúság, mely a vallás terén is az új reform mozgalom élharcosa volt, a felvilágosult jozefinista iskolákból német nyelvű és német szellemű műveltséget hozott magával. A modern világhoz való asszimilálódás*

⁸⁵⁰ KOMORÓCZY I. 2012, 693–694.

⁸⁵¹ Lásd az életrajzát: KATZ 1992, 80–112.

⁸⁵² DOMÁN 1990, 208.; GENÉE 1991, 108.; KOMORÓCZY I. 2012, 920.; OLSON 2013, 324.

⁸⁵³ DOMÁN 1990, 205–207.; KOMORÓCZY I. 2012, 991–1004.

⁸⁵⁴ DOMÁN 1990, 211.

⁸⁵⁵ MARCZALI 2000, 23.

⁸⁵⁶ KONRÁD 2014, 28.

ezért első lépésben nem a magyarsághoz, hanem a német klasszikus kultúrához való közeledésben nyilvánult meg. Schiller, Heine és Lessing művei a fejlődő zsidó polgárság házi könyvtárának alapvető darabjaivá váltak.”⁸⁵⁷ Morgenstern Mihály életútjában ez az átlépés a jiddisből a németbe, majd a németből a magyarba nagyjából 1840 és 1848 között zajlott le. Ennek a rabbigenerációnak a *haszkala* alapján álló kíváncsisága a világi tudományok iránt együtt állt az integráció elfogadásával, majd annak a hirdetésével.

Morgenstern Mihály eldöntötte ugyanakkor, hogy rabbivá válik, hűen népéhez és az atyjához, de mindeközben minél több világi tudomány elsajátítására törekedett. Ennek beteljesítése végett 1844-ben Pápára ment, hogy ott gimnáziumi tanulmányokat végezzen. Itt először az 1842-től szolgáló Horovitz Pál/Shraga Feivel Hurwitz ha Lévi rabbi által működtetett jesivába került. A pápai rabbi elköteleződését jól érzékelteti, hogy korábbi paksi szolgálati helyén, a híres paksi rabbigyűlés idején tüzes beszédekben lépett fel az újításokat (templomi esketések, kántorok helyett kórus) szorgalmazó „reformátorok” ellen, ugyanakkor kitűnően beszélt magyarul. Horovitz Pál Pápán már egy kettészakadt közösség élén foglalta el a helyét. 1845-ben a református kollégiumban is tanuló, vallási reformokat és hazafias szellemű hitszónoklatot kívánó zsidó ifjúság követelésére – a saját meggyőződésével szemben! – a hitközségi elöljáróság döntésének alárendelve magát, elmondta az első magyar nyelvű zsinagógai hitszónoklatát. Morgenstern Mihály mint tanítvány bizonyosan részese volt ennek az eseménynek és jelen volt akkor is, amikor Horovitz Pál rabbi rövidesen meghalt. A tanítványai között tartották számon még Ballagi Mórt, aki itt fordította le magyar nyelvre Mózes öt könyvét, és Ehrenteil Adolf későbbi kaposvári rabbit is.⁸⁵⁸

A megüresedett pápai rabbiszékre 1846-ban Nagykanizsáról az akkori kor legszabadelvűbb magyar rabbiját, Lőw Lipótot – a 19. századi magyarországi zsidóság legnagyobb hatású alakját – hívták meg.⁸⁵⁹ Lőw egy olyan hitközségbe került, ahol tapasztalható volt a mindennapokat befolyásoló haladó és konzervatív szembenállás, a két párt hangadói pedig önmaguk definiálására már a neológ és ortodox megnevezést használták.⁸⁶⁰ Az ifjú bócher, Morgenstern Mi-

⁸⁵⁷ PIETSCH 1999, 44.

⁸⁵⁸ Zsengeri Samu: Még egyszer az első magyar zsinagógai hitszónoklat. *Egyenlőség*, 1892. november 4. 7–9; JAKAB 2014, 104, 271. Jakab Réka könyvében átveszi azt a közismert adatot, amely szerint az első zsinagógai beszédet Pápán tartották. A tanulmány későbbi részében, a 3. fejezetben elemzésre kerülő források alapján látható lesz, hogy valójában az első beszéd sokkal korábban, 1814-ben Makón hangzott el.

⁸⁵⁹ HIDVÉGI 1999, 215–216.; KOMORÓCZY I. 2012, 1069–1071.

⁸⁶⁰ TURÁN 2016, 17–18.

hály ebben a közegben a héber tanulmányok mellett a helyi hagyományoknak megfelelően elvégezte a református gimnáziumot, megtanult tökéletesen magyarul és latinul is. Az 1847–48-as tanév diákjai között Morgenstern Mihály mint 22 éves, héber vallású, „*Szent Groth*” születési helyű, Zala vármegyei illetőségűként feltüntetett, pápai iskolából érkező diák szerepelt. Kiváló tanárai voltak, példának okáért Bocsor István, aki később fiát is oktatta.⁸⁶¹ Mivel alig rendelkezett jövedelemmel, így ezekben az években leckeadással tartotta fenn magát, ugyanakkor sok barátot is szerzett.⁸⁶²

A pápai évek az életét döntően befolyásoló időszakot jelentettek. A leendő marcali rabbi a hagyományos, ortodox és a szélesebb ismereteket adó, új reformszellemiségű világ identitásbeli döntési határára érkezett. Erről Marczali Henrik így írt: „*Amikor atyja megtudta, hogy fia, kitől annyit várt és remélt, ilyen istentelen hitre tért, szakított vele, és megvont tőle minden segítséget. Nemsokára azonban, Löw közbenjárására, kibékült vele. Nagy örömmel fogadta, sőt mikor vitatkoztak, elismerte, hogy a többoldalú tudomány nagyon élesítette fia elméjét, biztosabbá tette ítéletét, hitét pedig nem érintette.*”⁸⁶³

Morgenstern Mihály identitására és rabbihivatására, egyben a későbbi haladó irányzatban viselt szerepére a Pápan eltöltött évek olyan hatással voltak, hogy ezért a szellemiségért még az apjával is vállalta a konfliktust. Azzal az apával, aki a saját német nyelvűvé válásának az útján visszafordult és valószínűleg sohasem tanult meg magyarul. (Bár érthetett valamilyen szinten, hiszen a magyar nyelvet a zalaszentgróti közösség a mindennapokban már részben használta.) Fia viszont már többnyelvűként, a protestáns iskolázottság által is tovább erősített tudással a magyar nyelvű prédikációt hirdetők közé tartozott, szembe menve a pápai jesivát vezető Horovitz Pál ortodox szellemiségével, elfogadva Löw szabadelvű szemléletét.⁸⁶⁴ Ennek a mintáját Löw Lipót egyik nagykanizsai programadóként értelmezhető beszédében találhatjuk meg: „[...] *egy-néhány évi előkészület után most már megérkezett az idő, hogy a honi hangokat a nyilvános isteni tiszteletnél s különösen az isteni szó hirdetésénél használni kezdjük, mi által a magyar nyelv – a kor valóságos kívánataival összhangzólag s polgári törekvéseinek megegyezőleg – végre azon helyet foglalandja el, melyet eddig a (tisztá vagy megromlott) német nyelv elfoglalt.* [...] Bátran

⁸⁶¹ KÖBLÖS 2006, 901. Ebben a forrásban az apját Hermanként, „*szent grothi*” lelkészként jegyezték fel.

⁸⁶² MARCZALI 2000, 24.

⁸⁶³ MARCZALI 2000, 24.

⁸⁶⁴ TURÁN 2016, 15.

tehát, barátaim! honosítsa a zsinagóga a magyart, s reméljük, hogy a magyar honosítja a zsinagógát! [...] De azt is remélem, hogy a honi íróink jeles és velős mondásainak használatát a zsinagógában sem fogja senki rossz néven venni, megismervén, hogy »csak bölcs, ki minden embertől tanul.«⁸⁶⁵ Morgenstern Mihály példája Kőbányai János szavai alapján egy maszkil-pszepdo értelmiségi zsidó mintájával rokonítható, ahogy erről írja: „A jeshivák avantgárdja szigorú tiltás ellenére titokban németül (sőt, franciául), latinul tanult, hogy megismerhesse a környező világ egyetemes vívmányait és szekuláris kultúráját. Köztük került ki a maszkil – zsidó pszepdo-értelmiségi, aki a zsidótudományok elsajátításán kívül (illetve épp annak a magas szintű elsajátításának egyenes következményeként) világi ismeretekre s keresztényekkel való kapcsolatokra is szert tett, s kialakított egyfajta pszepdo-értelmiségi létformát is.”⁸⁶⁶

Miután Morgenstern Mihály leérettségizett, hazatért Zalaszentgrótra, az apja házába. Ekkor, 1848 tavaszán-nyarán Magyarországon forradalmi változások zajlottak. Ellentétben öccsével, Morgenstern S-sel, nem csatlakozott sem a nemzetőrséghez, sem a honvédsereghez. Ebben a korszakban egy bóchernek nem is nagyon volt más választása, mert ha katonáskodik, megszakítja az addigi tanulmányait, s ezáltal ki kell lépnie a hagyományos zsidó világból. 1848. szeptemberben Prágába ment, hogy az ottani egyetemen és egy jesivában tanuljon. Ebben az időszakban bár szűkösen élt, azért színházba is járt.⁸⁶⁷ A polgári világ életmódjával való kapcsolata különösen jelentősnek számíthatott abban az korszakban, amikor Schreiber Mózes elutasította Moses Mendelssohn irodalmi német nyelvű Tóra-fordítását, és tanítványainak azt tanácsolta: „Színházba soha ne járjatok, Isten titeket attól mentsen. Igen szigorú tilalommal tiltom meg ezt nektek.”⁸⁶⁸ Schreiber síkra szállt továbbá a filozófia tanulmányozása ellen, ahogyan veszélyesnek tartotta a judaizmus racionalista szempontú vizsgálatát is. Ugyanakkor bizonyos világi tárgyak (sebészet, matematika, geometria) tanulását támogatta.⁸⁶⁹ A Schreiber-féle jesivában ő és utódként működő leszármazottai is a tanítványok körében az „újítók”, „újítgatók” fogalmakkal azonosították a reformereket.⁸⁷⁰

Morgenstern Mihály közéleti és tudományos tevékenységét jól szemléltetik a későbbi rabbkénti működésének idejéből fennmaradt utalások, amelyek nevezetes események alkalmából

⁸⁶⁵ HIDVÉGI 1999, 8–9.

⁸⁶⁶ KŐBÁNYAI 2014, 66. Lásd erre vonatkozólag még KATZ 2005, 368–370.; DAVID 2008, 107–123.

⁸⁶⁷ MARCZALI 2000, 24–25.

⁸⁶⁸ DOMÁN 1990, 206.; FENYVES 2010, 40.

⁸⁶⁹ FROJIMOVICS 2008b, 47.

⁸⁷⁰ TURÁN 2016, 19.

elmondott, sok esetben nyomtatásban is megjelent emlékező beszédeire utalnak. Több életrajzában is megemlítik, hogy rendszeresen publikált a *Ben Chananja* és a *Magyar Izraelita* című folyóiratokban.⁸⁷¹

Morgenstern Mihály életének legmeghatározóbb pillanata 1851-ben jött el, amikor megkapta a felkérést, hogy a marcali zsidók vallási vezetője legyen. Ezzel a hosszú szolgálatával és megbecsültségével a magyarosodó közösség „atyai” mintaadó-jává is vált.⁸⁷²

9.2.4. Morgenstern Mihály és a Freyer rabbicsalád

A fiatal Morgenstern rabbi kiemelkedő, Marczali Henrik szerint „szinte arisztokratikus” családból választott feleséget.⁸⁷³ Freyer Rozália/Róza Sára (1831–1906) édesapja, Freyer Salamon Jakob, héberül Freyer Salamon Jakob, másnéven Jaakov Slomo Freyer (1800–1880) Győr neves rabbija volt, aki ugyan elsősorban német nyelven prédikált, de ahogy írták róla: „*Harcosa a zsidók közt a magyar nyelvnek, a német Győrben.*” Löw Lipóttal együtt a magyar nyelvű prédikáció

⁸⁷¹ SZINNYEI VIII. 1902. 542.; ÚJVÁRI 1929, 575. További munkái: *Beruf, Kampf und Lohn der Rabbiner. Antritts-Rede*, Gross-Kanizsa, 1852. *A végső tisztelet. Emlékbeszéd Löwi Sámuel csurgói ker. rabbi fölött*, Gross-Kanizsa, 1875. Kéziratban: *Evangélium és Talmud*, ívrét 150 lap. Ezekből a munkáiból a jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fenn példány. Egy érdekes adat rávilágít Marczali Mihály nyelvekkel és történeti kérdésekkel kapcsolatos munkásságára is. 1877-ben a Kisfaludy Társaság felolvasásán beszámoltak a marcali rabbi által latinból fordított és megjelentetett – jelenleg nem ismert – „siralmas versezetről”, amelynek ismeretlen szerzője az 1241–42-es tatárdúlás magyar szemtanúja volt. A vers a boroszlói egyetemi könyvtár egyik 15. századi kódexében maradt fenn, amelyről és Marczali Mihály fordításáról Szilárdy Áron számolt be a felolvasáson. A Kisfaludy-társaság. *A Hon.* 1877. május 31. 2.

⁸⁷² KÖVÉR 2014, 339–350. Morgenstern/Marczali Mihályéhoz némileg hasonló a szomszédos lengyeltóti közösség rabbijának – a szintén 1851-ben megválasztott – Stern Albertnek (1826–1888) az életútja. A családtörténet azonban a leszármazott generációk szempontjából a kitéréssel és a nemesi rétegbe kerüléssel teljesen más irányú asszimilációs utat eredményezett. Hirsch Bär Fassel (1802–1883) nagykanizsai rabbi leányának férje, Stern Albert életútja hasonlóan indult a korabeli rabbinak készülő ifjakéhoz. Pozsonyi és óbudai jesivák után 1851-ben lengyeltóti rabbi lett, majd 1867 és 1884 között az újpesti főrabbi széket töltötte be. Úgy, mint Morgenstern Mihály, a kongresszus reformot és magyarosodást hirdető tagjai közé tartozott, bár életének utolsó éveiben összeveszett közösségével, számos tekintélyes hittestvérrel, majd egy önálló reformfelekezetet alapított. 1881-ben családja Sztérényire magyarosította a nevét, két leánya és négy fia ugyanakkor már kitért, felvette a római katolikus vallást. Bertalan (1855–1925) nevű fia újságíróként dolgozott, időnként antiszemita újságban publikált. A másik fiú, József (1861–1941) a református egyházba lépett be, államtitkár, majd miniszter lett, 1918-ban bárói rangra emelkedett. A 20. századra „*keresztény családok jöttek létre (Sztérényi, Szombathi, Balázs), különféle utakon beolvadva egy sokszínű differenciált társadalomba*” – írta róluk Kövér György.

⁸⁷³ MARCZALI 2000, 30.

egyik úttörőjének számított.⁸⁷⁴ Freyer Salamon Jakab 1800 novemberében született a Moson vármegyei Boldogasszonyban Freyer Izrael rabbi, rabbisági ülnök és Haas Johanna harmadik gyermekeként.⁸⁷⁵ A Morgenstern családhoz hasonlóan felmenői kilenc generációra visszamenőleg rabbik voltak. A helyi közösség is a „Hét község” (*seva kehilot*), a hercegi védnökség alatt álló települések közé tartozott. Zsinagógája, amelyben Freyer Izrael prédikált, 1778-ban már állt.⁸⁷⁶ Bátyjai tanárok lettek: Freyer Ábrahám Pozsonyban a héber–német főelemi iskolában, míg Freyer Károly Baján modern elvek alapján tanított. Freyer S. Jakab a tanulmányait az atyai házában kezdte, majd a morvaországi Nikolsburgban Mordechaj Benet mellett, aztán Óbudán Münz Mózesnél folytatta és végül Prágában fejezte be.⁸⁷⁷ **(Lásd a képmelléklet 22. képét a 492. oldalon.)**

Első állása Makón volt, ahol feleségül vette Löwy rabbi leányát, Teréziát. Löbl Abraham Löwy/Lövy más néven Juda ben Abraham ha-Levi (1740 körül–1824) 1778-tól negyvenhat éven keresztül töltötte be a főrabbi tisztségét. 1784-ben mint „*öreg rabbinus*”-ra utal egy forrás.⁸⁷⁸ Kecskeméti Ármin főrabbi a Csanád vármegyei zsidóságról írott könyvében „*Juda Halevi*”-nek nevezi, és azt írja róla, hogy „*a régi írások nem tájékoztatnak működéséről, de kétségtelen, hogy az ő idejében épült az első templom.*”⁸⁷⁹ 1812-ből fennmaradt egy iraton a pecsétje és az aláírása

⁸⁷⁴ A síremlékén magyarul csupán a halálának a dátuma, 1906. március 25-e szerepel, a héber nyelvű szöveg sem tartalmazza az életkorát. A különböző forrásokban kétféleképpen olvasható a családnév: Freier, Freyer vagy Feyer alakban. Ebben az írásban a Freyer alakot használtam.

⁸⁷⁵ A Magyar zsidó lexikon szócikkében Rohoncot jelölik meg születési helyként. Lásd ÚJVÁRI 1929, 292.

⁸⁷⁶ GENÉE 1991, 106.

⁸⁷⁷ Mordechaj Benet (1753–1829) csurgói születésű, nagy tekintélyű főrabbi 1789-től negyven évig állt a nikolsburgi hitközség élén. Ugyan ellenezte a német nyelvű istentiszteleteket, de a világi tanulmányokat nem tiltotta. Ortodox kortársaitól eltérően ismerte és megértette a korszak modern jellemzőit. Az ortodoxok mellett a reform irányzat hívei is nagyra becsülték jelleméért, tudásáért és bölcsességéért. Münz Mózes (1750 körül–1831) 1790-től volt az óbudai közösség főabbija, 1793-tól pedig a Pest környéki zsidóság is hozzá tartozott. Egyrészt megértést mutatott a modernizációs törekvések iránt, másrészt egyértelművé tette a lengyel-konzervatív irányzathoz tartozását. Kezdeményezte az óbudai zsinagóga klasszicista átépítését, amely 1821-re készült el. ÚJVÁRI 1929, 107, 622.; KOMORCZY 2012, I., 757–759.

⁸⁷⁸ Születési évét nem ismerjük. Az ifjúkori tanulmányait számításba véve 25-30 évesen kerülhetett Makóra, így 1740 és 1750 között születhetett. Lásd HU-MNL-CsVL-ML-XI.601.a. 33/1784. Csanádi Püspökség Makói Uradalmanak iratai. Úriszéki iratok. 1784.; HU-MNL-CsVL-ML-XV.50.6. Löbl Simon rabbi által kiállított igazolás (1792. december 22.)

Köszönettel tartozom Urbancsok Zsoltnak az adatok összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

⁸⁷⁹ A teljes német nyelvű cikket idézi KECSKEMÉTI 1929. 39. W.W.: Makó is Csanader Comitát 4. August. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*, 1814. augusztus 4. „*Augusztus második napján ünnepelte Wolf Naschitz bíróval az élén a helyi izraelita közösség dicsőséges uralkodókn, őcsászári-királyi felsége szerencsés visszatérését Bécsbe, a harcmezőről. Ebből az alkalomból 210 darab lámpással pompásan megvilágították a templomot és őfelsége II. Ferenc arcképét felállították az oltárra, melyet áttetsző babérkoszorúval vettek körül. Több zsoldárt is elénekelték, először a 18., 21., és a 24. zsoldárokat, majd pedig a 35., 45., 74. és végül a 98., 111., 117., 118. és a 145. zsoldárokat. Alkalomhoz illő héber nyelvű prédikáció, egy imádság németül és egy magyar nyelvű beszéd (mindkét utóbbit az izraelita közösség jegyzője, Faby Schweitzer tartotta) hirdette nyomatékosan és hön az igét a népes gyülekezet szá-*

is.⁸⁸⁰ A zsidóság magyarországi történetének egy fontos momentuma is a makói zsinagógához, s így közvetve Löwy főrabbihoz kötődik. Nevezetesen az, hogy 1814. augusztus 2-án a magyarországi zsinagógák közül elsőként a makóiban hangzott el magyar nyelvű prédikáció (homília). A *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* akkori száma szerint a héber nyelvű prédikációt és a német nyelvű imádságot követte a magyar nyelvű beszéd, amelyet Sveiczter Fábíán (1778–1856), a hitközség titkára mondott el. Ő már magyar anyanyelvűnek született, majd 1837-től magyarul vezette az anyakönyveket is.⁸⁸¹ Mándl Bernát egy *Egyenlőség*beli írásában is határozottan állást foglalt a makói homília mellett.⁸⁸² Ez az esemény minden bizonnyal a főrabbi engedélyével, támogatásával valósulhatott meg, így Marczali Henrik dédnagyapja jelen volt a magyarosodási folyamat kezdeteinél. Halála után – vagy esetleg már előbb, ha betegség miatt helyettesíteni kellett – 1824-től fiatal rabbihelyettesek vezették a közösséget, ám egyesek új főrabbit akartak hívni, míg mások elégedettek voltak a helyzettel. Az úriszék döntése úgy szólt, hogy a közösség csak azután hívhat új rabbit, ha annak alkalmas házat épít. Ullmann Salamon (1794?–1863), a későbbi híres jesivaalapító 1826-ban foglalta el a rabbiszéket, amelyet négy évtizedig, az újításokkal szembeszegülve töltött be.⁸⁸³ Freyer S. Jakab így valószínűleg ebben az „interregnumnyi” időben látta el a rabbiteendőket Makón.⁸⁸⁴ Freyer S. Jakab 1826-tól Szegeden dajanként (rabbihelyettes, illetve vallási bírósági ülnök), majd Simándon már rabbiként működött. Utóda itt Friedmann Ábrahám (?–1878), Erdély utolsó országos főrabbi, a magyarosítás egyik úttörője lett.⁸⁸⁵

Freyert 1838-ban választották meg Győrsziget virágzó hitközségébe főrabbinak. Az 1795-ben épített Kígyó utcai templomban szolgált, amely 1856-ra már szűknek bizonyult, így a hitközség új templom építésének az előkészületeit kezdte meg. A főrabbi 1856 és 1860 között az

mára, továbbá egy felállított gyűjtőládában 100 Forintot gyűjtöttek össze a hadirokkantak és a hátrahagyott özvegyek, illetve árvák javára. W.W.” A templom 1791 körül épülhetett klasszicista stílusban, 1871-ben átépítették, majd 1919-ben lebontották, miután az új neológ zsinagóga elkészült.

⁸⁸⁰ HU-MNL-CsVL-ML-XV.50. 6. A makói zsidóságra vonatkozó iratok. Simon Löbl Kitze ügye (1812).

⁸⁸¹ KECSKEMÉTI 1929, 15. Az első zsinagógai magyar nyelvű beszédet – amely meg is jelent kinyomtatva (1817. szeptember 7.) – ugyanakkor egy másik hagyomány a nagykőrösi zsinagóga avatásához, Krakauer Salamonhoz köti. Komoróczy Géza a 18. század végére teszi az első magyar nyelvű zsinagógai beszédeket, így nála az első 1790-ből való Szabolcs vármegyéből, majd a következő 1803-ból Bereg vármegyéből, azt követve az 1806-ban elhangzott győrszigeti beszéd, majd a nagykőrösi 1817-ben. Ezek mind főispáni, katolikus püspöki beiktatáskor hangzottak el. Lásd KOMORÓCZY 2012, I., 1055–1061.

⁸⁸² Mandl Bernát: Az első zsinagógai magyar beszéd. *Egyenlőség*, 1917. szeptember 1., 10. Mandl Bernát a makóit követő, második magyar nyelvű prédikációt 1832-ből említi Nagykárolyból. A nagykőrösit nem említi.

⁸⁸³ KOMORÓCZY I. 2012, I., 976.

⁸⁸⁴ Ugyanakkor valószínűleg már 1823-ban vagy 1824-ben Makóra érkezett, és akkor kérte meg az akkor már közel nyolcvan éves főrabbi leányát. A források nem írnak arról, hogy ekkor esetleg már árva lett volna Löwy Terézia. Kemény József ír Freyer makói rabbihelyettesi idejéről, ám a levéltári forrásokban nincs nyoma, ennek ellenére ez elég valószínűnek tűnik. Lásd: KEMÉNY 1930, 113.

⁸⁸⁵ Löw Immánuel: A makói zsidó hitközség történetéhez. *Egyenlőség*, 1892. november 4., 7; ÚJVÁRI 1929, 295.

ideiglenesen bérbe vett Nádor Szálló emeleti nagytermében tartotta az istentiszteleteket. (Ez az állapot 1870-ig maradt fenn, amikor Löw Lipót felavatta az új nagy zsinagógát.)⁸⁸⁶ Freyer főrabbi kezdte meg az anyakönyv vezetését, és megalakította a hitközségi iskolát az egyesített szigeti és városi hitközségben. Meghonosította azt a szokást is, hogy a Győrben – később Újvidéken és Pétervárad erődjeiben – szolgáló zsidó katonákat peszáchkor és más nagy ünnepekkor a hitközség megvendégelje. A háza az Abdai (ma Gyár) utcában állt.⁸⁸⁷ A haladást hirdető kevesek: Schwab Lőb pesti, Chorin Áron aradi, Kunitzer Mózes budai, Khon-Schwerin Götz bajai és Oppenheimer Hirs temesvári rabbik közé tartozott.⁸⁸⁸

Freyer S. Jakab 1848-ban kiállt a forradalom vívmányai mellett. 1849. június 7-én Kismegyeren 10 000 ember előtt az evangélikus, a katolikus és református papok mellett „*a győrszigeti rabbi is mondott egy ékes német nyelvű beszédet*”.⁸⁸⁹ Ebben a tüzes, hazafias beszédben szólította fel hittestvéreit az ácsi csata után a várost visszafoglaló Klapka György támogatására. Ezért a megtorlás idején Haynau bilincsbe verve haditörvényszék elé állította, életét csak nagy összegű hadisarc fizetésével tudta a közössége megmenteni. Bernstein Béla 80 000 forintról és fekete-sárga posztóról, míg Kemény József 200 000 forintról és 3000 rőf fekete-sárga szövetről ír.⁸⁹⁰ A tényleges szám valószínűleg Kemény adataihoz közelíthet. Némi ellentmondást találhatunk a forrásokban abban a tekintetben, hogy a „mártíromsága” milyen hatással is volt Freyer rabbira. „*Börtön és halálos fenyegetések sem tudták megtörni, energikusan utasította vissza az osztrák zsoldosok ama kívánságát, hogy a magyar ügyre a szószelekről átkot szórjon. »A zsidó pap ajkát átk el nem hagyhatja, az ő tiszte áldásmondás« – így felelt. A szabadságharcot követő években zavartalanul élhetett hivatásának*” – írta Kemény József.⁸⁹¹

A szabadságharcot követő évekről Groszmann Zsigmond azt írja, hogy a császári kormányzat által rendezni kívánt zsidó egyházügyi és tanügyi kérdésekre az 1851 szeptemberében és novemberében működő budai bizottságba meghívták a magyarországi vezető rabbik (Schwab Lőb, Löw Lipót stb.) közé Freyer S. Jakabot is. Ez a bizottság állította össze azt a 285 szakaszból álló tervezetet, amelynek alapján létrejött volna a hitközségi rendszer, ám ez ekkor még csak terv

⁸⁸⁶ KEMÉNY 1930, 58–76.

⁸⁸⁷ KEMÉNY 1930, 104, 111–114.

⁸⁸⁸ GROSZMANN 1917, 68. 1845-ből nyomtatásban maradt fenn az egyik üdvözlő beszéde, amelyben az „egész nemes megyében lakó izraelita közösségek nevében” szóló gróf Eszterházy Károly, Győr vármegye főispánjának az ünnepélyes beiktatásakor. Lásd GROSZMANN 1916, 36.

⁸⁸⁹ KEMÉNY 1930, 114–115.

⁸⁹⁰ BERNSTEIN 1998, 156.

⁸⁹¹ KEMÉNY 1930, 115.

maradt.⁸⁹² 1851-ben a bécsi kormányzat a zsidó iskolaügyet is rendezni akarta. Ezért az összes rabbinak levelet küldtek, hogy írják össze a leendő diákok létszámát, továbbá az iskola épületéről és felszereléséről is nyilatkozzanak. Freyer főrabbi ennek eleget is tett, így 1852-ben megnyílhatott az első zsidó elemi iskola. (Ugyanebben az évben a frissen kinevezett Morgenstern Mihály rabbi vezetésével a marcali iskola is megnyílt.) A győri főrabbi tevékenyen részt vett emellett a középiskolai zsidó hitoktatás megszervezésében is, mivel ez 1825-ig a tanulók és a szülők magánügye volt. 1852-ben a győri katolikus főgimnázium igazgatósága engedélyezte a zsidó tanulóknak az intézményen kívüli hittan tanítását. Ezt Freyer főrabbi – valószínűleg 1839-től még nem hivatalosan – 1854-ig díjazás nélkül, utána már hivatalosan végezhette.⁸⁹³ Freyer S. Jakab 1860. május 10-én adta át a rabbiszéket utódjának, dr. Ranschburg Salamonnak.⁸⁹⁴ Ebben az időszakban így írtak róla: „*Konzervatív törekvések kezdtek a hitközségben kibontakozni. Ezekkel szemben nem győzte hangoztatni, hogy ő csak egy zsidó vallást ösmer.*” Irtózott attól, hogy világi hatóság elbírálása alá kerüljön a reformisták és ortodoxok erősödő viszálya.⁸⁹⁵

Marczali Henrik így írt anyai nagyapja kényszerű visszavonulásáról és Győrből való elköltözéséről: „*Ez az esemény [haditörvényszék, börtön – H. M.] őt teljesen megtörte, ókonzervatív lett, mint elődei és lemondott minden reformról. Végre Újvidéken választották meg papnak, hol őt 1872-ben anyámmal meglátogattuk.*”⁸⁹⁶ 1860 és 1862 között Újvidékre költözött a családjával, ahol 1862-től lett főrabbi.⁸⁹⁷ Marczali visszaemlékezése szerint 1872-ben látogatták meg, korábban valószínűleg nem jártak nála.⁸⁹⁸ Kemény József szerint: „*Marczali Henrik dr., a kiváló magyar historikus, akiben nagyatyja már gyermekkorában fölismerte a kiváló tehetséget és fogadalmat vett tőle, hogy hű marad apái hitéhez.*”⁸⁹⁹ Ez megvilágítja az öreg Freyer rabbi konzervatív ragaszkodását hitének elveihez és a félelmét, hogy az unokáját a világi nevelés a reform zsidóság vagy akár a kitérők közé is irányíthatja.

A legidősebb Freyer-lány, Regina Gestetner Adolf győri hitközségi jegyzőhöz ment feleségül. Újvidék, majd Bécs után Budapestre költöztek, ahol férje a rabbiszeminárium könyvtárosa lett. Gyermekük, Izrael (Marczali Henrik unokatestvére) rabbinövendék volt Boroszlóban, és

⁸⁹² GROSZMANN 1917, 64–65.

⁸⁹³ KEMÉNY 1930, 104, 128–129, 159–163.

⁸⁹⁴ KEMÉNY 1930, 115.

⁸⁹⁵ KEMÉNY 1930, 115.

⁸⁹⁶ MARCZALI 2000, 30.; FROJIMOVICS 2008a, 126.; ÚJVÁRI 1929, 923.

⁸⁹⁷ ÚJVÁRI 1929, 923.; FROJIMOVICS 2008a, 126.

⁸⁹⁸ MARCZALI 2000, 30.

⁸⁹⁹ KEMÉNY 1930, 115.

még fiatalon meghalt.⁹⁰⁰ Az *Emlékeimben* érdekes leírást találunk Gestetner Adolfról, akinek a házában Marczali Henrik 1866 októbere és 1867 nyara között havi 10 forintért kosztos diákként élt. „Nagynéném igen jó volt hozzám. Süldő leánya és érettségiző fia szintén szerettek, nagybátyám ellenben, a zsidó község titkára, valami ellenséggélét látott bennem. Tanult ember volt, tele humorral, de mogorva. Atyámat sohasem tartotta jó zsidónak, engem még kevésbé.” A tízéves Henrik otthon vallásos nevelést kapott, a bar micvója előtt állt. A külsőségekkel, szigorú szertartásokkal nem kellett sokat törődnie. Ezért a reformált vallási szokásai miatt győri rokonai a Tórárt az utolsó betűig be akarták tartatni vele: „Ez megszokott szabadságom lényeges korlátozása volt, de szó nélkül engedtem.” A katolikus kispapokkal való barátkozásakor pedig Gestetner Adolf attól félt, hogy meg akarják majd téríteni.⁹⁰¹ Ezek szerint erős ellentmondás feszítette a Morgenstern és Freyer család egyes tagjainak a kapcsolatát. A „mártíromságot szenvedett” tekintélyes Freyer S. Jakab és Morgenstern Mihály között a korabeli zsidóságot megosztó szakadék tátongott. A marcali rabbi – ahogyan ifjú korában az apjával való vallási konfliktusa után – a családi kapcsolatait ekkor is megtartotta, túllépett a vitákon, és az apósa a családjához küldte el fiát.

Morgenstern Mihály anyósa, Löwy Teréz rokonságban állt a győri Kőnig családdal, valamint unokaöccse volt Levy József, a berlini csillagvizsgáló vezetője is.⁹⁰² A Kőnig család az egyik legrégebbi és legtekintélyesebb családja volt a győri zsidóságnak, tagjaikat ott találjuk a hitközség vezetőségében, a Chevra Kadisában és a nőegyletben is. Kőnig Adolf (1830–1888) ugyan csak egy évig, 1862-ben lett a hitközség elnöke, de a legfontosabb döntéseknél később is jelen volt. Az ő Zsigmond nevű testvérének a fia volt Kőnig Gyula (1849–1913), a híres matematikus és műegyetemi tanár, több egyetem professzora.⁹⁰³ Érdemes megemlíteni Freyer S. Jakab és Löwy Teréz többi gyermekét is. Freyer Aranka Janka (1848–1928) Lusztig Sámuel tanító neje lett és Óbecsén éltek, Freyer Samu pedig Pesten magántisztviselőként dolgozott.⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ KEMÉNY 1930, 115.

⁹⁰¹ MARCZALI 2000, 33.

⁹⁰² MARCZALI 2000, 30.

⁹⁰³ ÚJVÁRI 1929, 501.; SZÉNÁSSY 1983, 10–44.

⁹⁰⁴ KEMÉNY 1930, 115–116.; Dénes Iván Zoltánnak köszönöm az adatot Lusztig Sámuelről.

9.2.5. A Marczaliak családi viszonyai

Morgenstern Mihálynak és Freyer Róza Sárának hét gyermeke született: Johanna/Janka (1854–1925), Henrik (1856–1940), Regina (1858–1926), Gizella (1860–1886), Pál (1862–1886), Mária (1867–1916) és Izidor (1869–1873).⁹⁰⁵ Marczali Henrik így írt atyja nevelési elveiről: „*Mint községében, úgy családjában is magától értetődőnek tartotta az uralmat. Vezetett, gondoskodott mindenről ezért ellenmondás vagy éppen ellenállás lehetősége sem jutott eszébe. Otthon szeretet, a végsőkig menő gyöngédség volt eljárásának alapja. Bármennyire szeretett engem, sohasem engedte, hogy testvéreimmel durván bánjak. Ha kellett szigorú is tudott lenni. [...] Rousseau és Pestalozzi nevelési elveit nem csak az iskolában kívánta alkalmaztatni, hanem szerintük járt el ott is, hol sokkal nehezebb, háza népével.*”⁹⁰⁶

A főrabbi sokakhoz hasonlóan 1875-ben megváltoztatta német hangzású nevét. Az év második felében engedélyezett névváltoztatás a család hat tagját érintette, a rabbit és öt gyermekét. Marczali Mihály, Johanna, Henrik, Regina, Gizella, Mária nevei mellett ugyanakkor nem találjuk Morgenstern Mihályné és a kiskorú Pál nevét. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a rabbi felesége és a legkisebb fiú automatikusan kapta a Marczali nevet.⁹⁰⁷ A család életét két olyan tragédia árnyékolta be, amely a főrabbi egészségét is végzetesen befolyásolta. Marczali Pál szigorló orvos egyetemi tanársegédként élt Budapesten, Korányi Frigyes professzor munkatársa volt. Egészen fiatalon, 24 évesen, a laboratóriumi vizsgálatok során megfertőződött, tüdővérszt kapott és meghalt. Korányi a tudomány első magyarországi áldozatának nevezte.⁹⁰⁸ Ugyanabban az évben a házaspár elveszítette másik felnőtt gyermekét is. Marczali Gizella 1885-ben vagy 1886-ban férjhez ment a zalaszentgróti unokatestvéréhez, Misner Dávidhoz, majd Margit nevű gyermekük születését követően rövidesen meghalt. „*Anyám vigasztalan maradt; legjobb és legszébb gyermekét vesztette.*”⁹⁰⁹ Ennek az unokatestvérek között létrejött frigynek a hátterében talán szerelmi kapcsolat sejthető, ugyanakkor a leányának a rokonházasságát elfogadó főrabbi

⁹⁰⁵ A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774–1895). MZsML, 3508 mikrofilm; MMTD Gysz. 2018/6651. Marczali Pál halotti értesítője (1886).; MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906).; MARCZALI 2000, 31, 146–147.

⁹⁰⁶ MARCZALI 2000, 29.

⁹⁰⁷ HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. Névváltoztatások, 1867–1913. A Belügyminisztériumtól érkezett, az 1875. második felében történt névváltoztatásokról szóló nyomtatvány.

⁹⁰⁸ MMTD Gysz. 2018/6651. Marczali Pál halotti értesítője (1886).

⁹⁰⁹ SZINNYEI VIII. 1902, 542.; MARCZALI 2000, 146–147.

atyai döntése mögött egy mélyebb, ortodox hagyományhoz való ragaszkodás is gyanítható. Az unokatestvérek között kötött házasságot a judaizmus nem tiltotta, de az Osztrák–Magyar Monarchiában államilag megtiltották, majd 1894-ben egyedileg elbírált miniszteri engedélyezéshez kötötték.⁹¹⁰

Marczali Mihálynak és feleségének másik felnőtt gyermekéről, Marczali Máriáról és családjáról viszonylag több adattal rendelkezünk. A férje Herbacsek Bertalan (1859–1924) kispesti fakereskedő volt, aki egy 1855-ben Vecsésen fatelepet nyitó kereskedőcsaládból származott. Házassági szerződésüket 1887. április 22-én kötötték meg.⁹¹¹ Herbacsek Bertalan jelentős közéleti szerepvállalásai egyikeként 1901-ben javasolta a Kossuth-szobor felállítását Kispesten.⁹¹² Leányuk, Ilona (?–?) dr. Katona Lajos felesége lett.⁹¹³ Fiuk, Herbacsek Mihály (1892–1934) a nevét minden bizonnyal a rabbi nagyapjáról kaphatta. A budapesti evangélikus főgimnázium 1902-ben kiadott értesítőjében még mint izraelita tanuló szerepel.⁹¹⁴ Az első világháborúban harcolt és megsebesült, tartalékos főhadnagyként szerelt le, majd a Magyar Frontharcos Szövetség kispesti szervezetének tiszteletbeli elnöke lett.⁹¹⁵ Herbacsek Bertalan és fia az izraelita vallásból kitért, az apa 1919-ben református, míg a fia katolikus lett. Herbacsek Mihály 1919-ben Bécsben a gazdag, római katolikus, osztrák családból származó Pütner Máriát (1898–?) vette feleségül, és mint részvénytársasági igazgató, identitásválasztásában már a zsidóságból kilépő, a keresztény úri társadalomba tartó vállalkozó polgár mintáját testesítette meg.⁹¹⁶ Herbacsek Bertalan és Mihály síremléke ma a kispesti „öregtemetőben” található, de mivel kitértek, ezért nem temetkezhetek az 1916. május 23-án elhalálozott, zsidó hitéhez ragaszkodó, és a zsidó temetőben eltemetett Herbacsek Mihályné mellé.⁹¹⁷

⁹¹⁰ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89400031.TVI&targetdate=&printTitle=1894.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycik+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev> (Letöltve: 2017. október 10.)

⁹¹¹ HU-BFL-VII.187.a. Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok. 454/1887.; OROSZ – GRESCHÓ 2014, 19–20, 75–76.

⁹¹² Lásd erről Mohos Márta: Kispest. <http://budapestcity.org/04-keruletek/19/kispest-hu.htm> (Letöltve: 2016. szeptember 5.)

⁹¹³ MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906).

⁹¹⁴ A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1901/1902-iki iskolai évről 1902, 50.

⁹¹⁵ Veszteség-kimutatás. 23. számú lajstrom. *Népszava*, 1914. október 15., 9. „Herbacsek Mihály tart. kadét. 6. gye. sb [sebesülés – H.M.]”

⁹¹⁶ Greschó József szíves közlése szerint (2019. május 20, Budapest).

⁹¹⁷ Halálozás. *Az Est*, 1916. május 26., 6. Az adatokért köszönettel tartozom Rózsás Szabolcsnak.

Marczali Henrik másik húga, Regina Heinrich Fülöphöz ment feleségül. 1926. április 13-án 68 éves korában halt meg, és a farkasréti zsidó temetőben temették el.⁹¹⁸ Családjának a történetéről még keveset tudunk, ám az biztos, hogy Heinrich Fülöpné is ragaszkodott atyja hitéhez.⁹¹⁹ A főrabbi gyermekei közül egyedül Johanna maradt Marcaliban, aki feleségül ment a település ecetüzem tulajdonos famíliájának egy tagjához, Berger Miksához (1851–1927).⁹²⁰ Három gyermekük született: dr. Berger/Bertalan Imre (1875–1944), Berger László (1878–1934), aki az apja üzemét vezette tovább, a hitközség aktív tagja, 1921-től pedig az elnöke volt, valamint Berger Jolán (férjezett neve: dr. Dénes Antalné 1883–1944).⁹²¹ (Lásd a Dénes családról szóló fejezetet.) Marczali Mihályné leányával egy háztartásban lakott, s miután a rabbilakásból elköltözött 1906-ban hunyt el. A Berger házaspár síremlékei a marcali „öregtemetőben” találhatóak, néhány lépésnyire a főrabbi házaspár síremlékeitől.⁹²²

Marczali Mihály tevékenysége és mintája az egész településre olyan mélyreható volt, hogy amikor 1889. október 7-én meghalt, a temetésén Marcali egésze lerótta előtte tiszteletét. Erről a gyászszertartásról így írt az *Egyenlőség* tudósítója: „*Temetése e hó 7-én folyt le impozáns részvét mellett. Ott volt Marczali község és környékének lakossága felekezeti különbség nélkül. Kivonultak az összes testületek is, továbbá a jórészt katolikusokból álló dalárda Kováts Sándor r. kath. tanító vezetése alatt.*” A gyászbeszédet dr. Herczog D. Manó kaposvári főrabbi tartotta, a hitközség nevében Lengyel József mondott emlékbeszédet, Weisz Salamon főkántor pedig az énekkel együtt búcsúztatta a főrabbit.⁹²³

„Itt van elrejtve / A rabbi akit ismernek a kapukban dicsőségére / Mint a reggeli csillag, megvilágította az utat / Aki felment Isten házába és a bölcsesség mélységét felfedte / A tanárunk Michael / A rabbi és tanárunk Tzvi Hirsch (áldott emlékü) fia / Morgenstern (Marczali) / Ennek a szent gyülekezet vallási tanácsának/bíróságának a feje, a Szikla vigyázza és fenntartja / Elhunyt erejének teljében 66 éves korában / A kezei tartották a Tórát, amit a tűzben adtak / Tisztelték őt a gyülekezet tagjai akiket a hitre, a szent vallásra és a Tóra tanaira oktatott / A fiainak ő egy

⁹¹⁸ Halálozás. Az *Est*, 1926. április. 15., 9.

⁹¹⁹ MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906).

⁹²⁰ A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774–1895), MZsML, 3508 mikrofilm; A Marcali Izr. Hitközség Házassági Anyakönyve (1807–1895), MZsML, 3508 mikrofilm.

⁹²¹ A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774–1895), MZsML, 3508 mikrofilm; MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁹²² MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906). A síremlékek magyar és héber feliratú gránit obeliszek.

⁹²³ Marczali Mihály. *Egyenlőség*, 1889. október 13. 7–8.

menedék lesz, az ő igazában-tisztességében-becsületességében és az apák igazában-tisztességében-becsületességében / Emléke áldott lesz, az utódok védőpajzsa / Bár a gyökér megöregszik a földben az Istenben hívő hiszi, hogy a végső ítélet napján Michael feltámad / Lelke legyen bekötve az élők csomójába/kötélékébe.”⁹²⁴

A hátoldalon magyarul pedig csupán ennyi szerepel: „*Itt nyugszik Marczali Mihály az atyák és lelkipásztorok mintaképe.*” (Lásd a képmelléklet 23. képét a 493. oldalon.)

9.2.6 A marcali, aki a történetírás híressége lett: Marczali Henrik

9.2.6.1 Taníttatása, felekezeti és családi viszonyai

Morgenstern/Marczali Mihály és Freyer Róza Sára hét gyermeke közül Hernik és Pál, a két fiú, akik megérték a felnőttkort, tanulmányaikban az elemi oktatási szintnél tovább jutottak, és felsőfokú végzettséggel rendelkező, doktori címet szerző értelmiségiek lettek. A taníttatásuk, és ezzel a hagyományos vidéki zsidó családból való kiemelésük mögött az apa tudatos, pestalozziánus nevelési módszere, a magyarosodási és művelt polgárrá válás mintakövetése állt.⁹²⁵ Marczali Henrik már korán kitűnt tehetségével: négyévesen írt és olvasott, majd 14 éves koráig a héber, a latin, a német, a görög, a francia és az angol nyelvet is elsajátította.⁹²⁶ (Lásd a képmelléklet 24. képét a 493. oldalon.) Az ifjú Morgenstern Henrik Csurgón, Győrött és Pápán református kollégiumokban tanult. 1870-ben a pesti egyetem bölcsészkarára iratkozott be, ahol 1875-ben, tizenkilenc éves korában doktorált, majd 1878-ban habilitált is. Próbaelőadását Jeanne d’ Arcról tartotta, egyetemi magántanár lett. 1875 és 1878 között berlini, párizsi, londoni és oxfordi egyetemeken folytatott tanulmányokat. Hazatérése után a pesti tanárképző főiskola gyakorló gimnáziumában magántanárként, majd 1880-tól nyilvános rendes tanárként tanított. Kármán Mór (1843–1915) egyetemi magántanár, a gyakorló gimnázium alapítója, 1872 és 1898 kö-

⁹²⁴A felirat egyes sorainak kezdőbetűi fentről lefele összeolvasva kiadják a Michael nevet. „Lóugrásban” „*Michael, áldott legyen az emléke*” szöveg olvasható ki. A sírköfeliratnak tartalmaznia kell az elhalálozás pontos dátumát (év, hónap, nap), a zsidó naptár szerint is, mert csak ez teszi lehetővé a halálozási évforduló (Jahrzeit) megtartását. Ebben az esetben a dátum valamiért hiányzik. Szokás az elhunyt édesanyjának nevét feltüntetni a legelső sorban, ez szintén hiányzik. (A fordítást és a magyarázatot ZeevPaskesz, az Orthodox Izraelita Hitközség főtitkára készítette Rózsás Szabolcs segítségével.)

⁹²⁵Lásd: GUNST 1987, 904.

⁹²⁶MARCZALI 2000, 7–20.; HUSZÁR 2019, 36–39; DÉNES 2020, 87–90.

zött pedagógiai vezetője, a „zsidó etika és a magyar nemzeti gondolat” jeles alakja volt rá ezekben az években a legnagyobb hatással.⁹²⁷ Morgenstern/Marczali Pál az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején a Kármán vezette intézményben tanult, így akár a bátyja is taníthatta.⁹²⁸

Marczali Henrik a felvilágosult, neológ apa mintája alapján a zsidó vallással kapcsolatban a hagyományos, formális vallásosságtól való eltávolodást képviselő meggyőződést vallotta. Amíg kisgyerekként nagyon vallásos volt – bár a szertartásokkal nem kellett sokat törődnie –, a középiskolai hittannal kapcsolatban viszont már más álláspontot képviselt. *„A hatodik és hetedik osztályban rendesen eljártam a hittan leckékre, és volt bizonyítványom. Aztán meguntam az álszenteskedést, és a VIII-ban már nem frekventáltam. Mikor érettségire jelentkeztem, Szilágyi osztályfőnök úr kérte a hittani bizonyítványt. Őszintén megmondtam, nincs, és nem is lesz. Erre minden megjegyzés nélkül beírta az osztálybizonyítványba a „kitűnő”-t hittanból”* – írta az önéletírásában.⁹²⁹ Későbbi élete során nem tartozott a vallását gyakorló magyar-zsidók közé, zsinagógába nem járt, viszont édesapja miatt soha nem tért ki. Ugyanakkor a zsidó közéletben aktívan tevékenykedett, rendszeres előadója volt a nagy ünnepek idején a pesti hitközség által szervezett vallási és közművelődési eseményeknek.⁹³⁰

Marczali Pál szigorló orvos és egyetemi adjunktus lett, bakteriológiai kísérletezés során kapott fertőzés következtében, négy hónapi szenvedést követően, 1883. április 21-én halt meg. Tanára és mentora dr. Korányi Frigyes odaadóan ápolta. *„Halála volt a legsúlyosabb csapás, mely ért. Tehetséges és tudományos buzgalma mellett – a Természettudományi Közlönyben megjelent egy komoly értekezése – kedves humoros tudott lenni, apja fia volt. Oly kvalitások, melyek belőlem hiányoztak”* – írta róla a bátyja. Marczali Pált Budapesten a Kozma utcai izraelita temetőben helyezték örök nyugalomra.⁹³¹

Marczali Henrik 1883-ban feleségül vette Schimdl Laurát (1866–1920), egy pesti nagykereskedő, Schmidl Sándor (1840–1899) és Holländer Róza (1846–1904) leányát. Házassági szerződésüket 1883. december 20-án kötötték meg.⁹³²

Marczali Mihálytól az ifjú házaspár egy gombai szőlőbirtokot kaptak ajándékba, amelyet nagy kedvvel gondozott a fővárosi történész. *„Feleségemmel mindig leutaztunk szüretre. Volt jó*

⁹²⁷ Kármán Mórról lásd: ÚJVÁRI 1929, 453–454.; GUNST 1987, 910–912; MARCZALI 2000, 58–69; KOMLÓS [é.n.], 172–176.

⁹²⁸ MARCZALI 2000, 66.

⁹²⁹ MARCZALI 2000, 31, 32, 46.

⁹³⁰ Lásd: DÉNES 2019a, 161–180.

⁹³¹ SZINNYEI 1902, 541–542; MARCZALI 2000, 146.; DÉNES 2019b, 44–45.

⁹³² HU-BFL-VII.184.a. Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok. 1303/1883.

borunk, finom gyümölcsünk, valahogy beletanultam a szőlőművelésbe” – írta. A házasságukból két leányuk született: Erzsébet (1885–1937) és Paula/Póli (1889–1977).⁹³³ A nagyobb leánya May Frigyes (1875–?) szegedi származású, kikeresztelkedett cégvezető házastársa lett. Két gyermekük született: May Erzsébet (1911–1991) és May István János (1915–1996). May Erzsébet tanító lett, és 1939-ben Szarvas Pálhoz (1910–1986), egy későbbi debreceni egyetemi tanárhoz ment feleségül. A frigyből három gyermek született: Pál, Katalin és Gábor. Ők voltak Marczali Henrik dédunokái.⁹³⁴

9.2.6.2 Munkássága, tudományos teljesítménye

Marczali Henriket 1893-ban a Magyar Tudományos Akadémia a harmadik jelölés után levelező tagjává választotta.⁹³⁵ 1895-ben a Magyar Történelmi Társulat igazgatósági választmányi tagjává fogadták, valamint a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetemen – 15 évnyi várakozás után mint az első zsidót – nyilvános rendes tanárrá nevezték ki.⁹³⁶ **(Lásd a képmelléklet 25. képét a 494. oldalon.)** Ahhoz a dualizmus kori, liberális magyar történész-nemzedékhez tartozott, amelyik megújította a történész szakmát, s modern tudományos és forráskritikai elvek alapján dolgozott. A legjelentősebb forrásfeltáró munkái az Árpád-korhoz, valamint a 18–19. századi magyar történelemhez kötődtek, de az egyetemes történelmi témákkal kapcsolatban is születtek írásai. Az 1711 utáni magyar történelemnek és a bécsi levéltárakban a rendi országgyűlések történetéről szóló forrásoknak elsőrangú krónikásává vált, ugyanakkor magyar hazafiként fontosnak tartotta, hogy az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc történetét bemutató könyveket szerkesszen.⁹³⁷

Publikált monográfiái és forrásgyűjteményei közül az egyik első és legfontosabb a „*Magyarország története II. József korában*” című háromkötetes, 1881 és 1888 között napvilágot látott műve, amelyben tulajdonképpen az egész 18. századi magyar fejlődésről nyújt áttekintést. Rendkívüli munkabíráására jellemző, hogy ezzel szinte párhuzamosan készítette el Ribáry Ferenc megbízására „*Az újkor története*” című, szintén háromkötetes művét 1883 és 1885 között. A 18.

⁹³³ MARCALI 2000, 144–146, 148–149. A szőlőbirtok *Kozma Sándor* birtoka közelében feküdt, a gondozásával pedig az első években Marczali Mihály foglalkozott.

⁹³⁴ Szarvas Pál gyászjelentése. OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések.

⁹³⁵ SZINNYEI 1914, 537–540; MARCALI 2000, 327; DÉNES 2019b, 45.

⁹³⁶ SZINNYEI 1914, 537–540; MARCALI 2000, 321; DÉNES 2019a, 165.

⁹³⁷ MARCALI 2000, 322–324.; DÉNES 2019a, 164.

századi magyar történelem kutatásának eredményét egy másik tanulmányban 1891-ben jelentette meg „*Mária Terézia 1717–1790*” cím alatt, és a „*Magyar történelmi életrajzok*” sorozatában jelent meg. Az 1892 után szakmai csúcsra érő történetíró a millennium időszakában két kötetet írt a Szilágyi Sándor által szerkesztett „*A magyar nemzet története*” című tízkötetes sorozatban 1898-ban. Ettől az évtől megszerkesztette a tizenkét kötetes „*Nagy Képes Világtörténet*” hat kötetét is. Mivel a forráskiadás egyik úttörőjeként tiszteli az utókor, érdemes megemlíteni az 1901-ben Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével kiadott, „*A magyar történelem kútfőinek kézikönyve*” című művet. Az 1907-ben megjelentetett kétkötetes „*Az 1790/1-dik országgyűlés*” című munkája alapvető forrást jelent a korszak kutatói számára. Marczali Henrik külföldi tanulmányainak sokrétű tapasztalatai, továbbá a hazai történetírásban elért eredményei révén elnyerte a külföldi egyetemek idegen tudósok számára nehezen megszerezhető elismerését is. Ő volt az első nem cambridge-i szerző, akinek egyik művét „*Hungary in the Eighteenth Century*” címmel 1910-ben a híres egyetemi városban. Ugyanebben az évben jelent meg Tübingenben az „*Ungarische Verfassungsgeschichte*”, majd egy év múlva pedig az „*Ungarisches Verfassungsrecht*” című műve, amelyek nemzetközi ismertséget hoztak neki. Marczali Henrik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékezetének egyik tevékeny alakítója, és a források sajtó alá rendezője is volt. Erre példa a „*Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849*” című munkája, amely 1911-ben Londonban angol nyelven is megjelent.⁹³⁸

Marczali Henrik annak az úttörő korosztálynak a magyar-zsidó tudósai közé tartozott, akik között az utókor számon tartja Goldziher Ignác (1850–1921) orientalistát, az MTA rendes tagját, az „iszlám tudomány megteremtőjét”; Kaufmann Dávidot (1852–1899), a vallásbölcselet és a zsidó történelem tanárát; Alexander Bernátot (1850–1927), a magyar filozófia egyik legnagyobb hatású alakját, az MTA rendes tagját is. Továbbá meg kell említeni egy másik filozófust, Bánóczi Józsefet (1849–1926) is, a héber tanulmányok kiváló tudósát, az MTA levelező tagját; Vámbéry Ármin (1832–1913) orientalistát, az MTA rendes tagját; Simonyi Zsigmond (1852–1919) nyelvészt, az MTA rendes tagját és Munkácsi Bernát (1860–1937) nyelvészt, finnugoristát, orientalistát, néprajztudóst, az MTA rendes tagját.⁹³⁹

⁹³⁸ Lásd a Gunst Péter által összeállított válogatott bibliográfiát: GUNST 1982, 502–515.

⁹³⁹ SCHEIBER 1984, 537–565.; KOMLÓS [é.n.], 127, 178–182, 192–202,

Marczali Henrik volt az első, aki korának magyar vezető személyiségeivel (pl. Kossuth Lajos, Andrássy Gyula, Eötvös Lóránd, Görgei Arthúr, Kun Béla) egységes kérdésekkel és szociológiai alapossággal kortörténeti interjúkat készített, továbbá szorgalmazta a rendszeres levéltári forrásfeldolgozás beépítését szakmájába. A *Pallas Nagylexikon* cikkírójaként, a *Nagy Képes Világtörténet* szerkesztőjeként, *A magyar honfoglalás kútfoi* szerzőjeként, és II. József korának elismert kutatójaként nemzetközi figyelemre tett szert.⁹⁴⁰ 1910-től azonban számos alaptalan politikai tartalmú támadás érte szakmai irigyei és a budapesti antiszemita körök részéről. Az 1913-ig ellene indított lejárató sajtókampány utáni rágalmozási perét megnyerte, tanártársai és diákjai kiálltak mellette, ám a meghurcoltatás igen sokat ártott hírnevének, amelyet a világháború alatti páratlan népszerűsége csak halványan feledtetett.⁹⁴¹ Marczali Henrik elismertsége mögött háborúpárti országos előadássorozat és sajtópublikációk megjelentetése állt. Tisza István és ifj. Andrássy Gyula közeli barátjaként a magyar háborús érdekek és hadipropaganda egyik legmeghatározóbb képviselőjének számított.⁹⁴² 1920-ban szeretett feleségének elvesztése megtörtté és keserűvé tette. Eközben az új egyetemi vezetés, a régi ellenfelei Marczali Henriket az ellenforradalmi megtorlások elleni határozott felszólalásai miatt – két sikeres igazolási eljárás ellenére – 1919-ben kényszerszabadságra, majd 1924-ben nyugdíjba küldték.⁹⁴³ Ámbár a tanárságnak búcsút kellett intenie, de nem vonult vissza a publikálástól. Igaz, nagy történeti szintéziseket az 1935-ben megjelent *Erdély történetén* kívül a továbbiakban már nem jelentetett meg, ellenben időről-időre közölt új tanulmányokat.⁹⁴⁴ Az 1920-as években a korábban nagypolgári életet élő és a fővárosszerte nevezetes társasági szalont fenntartó, ekkorra már elszegényedett Marczali Henrik egzisztenciális helyzetének megoldása mellett a legfőbb feladatának a magyar háborús felelősség és a trianoni igazságtalanság kérdéseinek tisztázását tekintette. Az 1920-as évek elejétől történelmi témájú publicisztikáinak száma rohamosan megugrott. A magát írásból eltartó tudós több napilapnak is külső munkatársa lett. Rendszeresen közölt cikkeket *Az Ujságban*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Pester Lloydban*, a *Pesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban*, *Az Estben* és a *Világban*.⁹⁴⁵ 1929-31 között a *Nyugat* adta közre az emlékiratait.⁹⁴⁶ A zsidó közéletből sem vonult vissza. Az

⁹⁴⁰ Lásd erre vonatkozólag Gunst Péter utószavát: MARCZALI 2000, 321–327, 329–333.

⁹⁴¹ MARCZALI 2000, 337–330, 334–336

⁹⁴² Lásd TURBUCZ 2019a, 161–125.; TURBUCZ 2019b, 30–51.; DÉNES 2021, 100–117.

⁹⁴³ DÉNES 2017. 1336–1359.

⁹⁴⁴ MARCZALI 1935, 1–288.

⁹⁴⁵ DÉNES 2019b, 171–173;

⁹⁴⁶ Ennek a kötetbe szerkesztett változata a 2000-ben megjelent *Emlékeim* című munka.

1924-es nyugdíjazását követően a pesti hitközség tudományos és egyéb rendezvényeinek rendszeres előadója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság bizottsági tagja, a Magyar Zsidó Szabadegyetem kurzusainak a vezetője volt. Az *Egyenlőség* című újságban is gyakran publikált, amelyben rá a magyar zsidók büszkeségeként és vitathatatlan tekintélyeként hivatkoztak.⁹⁴⁷ **(Lásd a képmelléklet 26. képét a 494. oldalon.)**

Amikor 1931-ben 75 éves lett a *Pesti Hírlap*ban egy tudósítással és interjúval köszöntöttek. Pásztor Mihály a következőket írta róla a cikk elején: „*A szimpátia és szeretet száz, meg száz formában köszönt ma egy kedves öregurat, tudományos életünk egyik kiválóságát, kinek emberi és tudásbeli értékeit még ezek a devalvációs idők sem tudták lerontani. Marczali Henrik, a magyar történetírás doyenje ma lett 75 esztendő. Íróasztala mellett, szorgos munka közben érte a nevezetes évforduló ezt a kiváló tudóst, aki szóval és írással ötvenhét esztendő óta tanít bennünket a magyar históriára. Szinte gyerek még – tizennyolc esztendő –, mikor első történeti munkája megjelenik és azóta jóformán meg sem áll kezében a toll. Huszonkétéves, mikor Trefort Ágoston a gyakorló gimnázium történelmi tanárává kinevezi. Huszonnégyéves korában éri az a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia történelmi osztálya megbízza II. József kora históriájának a megírásával. Harminchéteves korában az akadémia tagja, 39 éves korában a Pázmány Péter-egyetem professzora lesz a rendezetlen felekezethez tartozó Marczali Henrik és 29 esztendeig tanítja a pesti egyetem katedrójáról a magyar történelmet. Generációkat nevel föl. Közben egész könyvtárra való könyvet ír össze. Munkabírása, termékenysége csudával határos.*”⁹⁴⁸ **(Lásd a mellékletek 11. számú dokumentumát a 437–440. oldalon.)**

9.2.6.3 Családja és az utolsó évei

Az idős tudós életében a tudományos életből való eltávolítása mellett a családjában történt tragédiák okoztak feldolgozhatatlan nehézségeket. Komoly konfliktust okozhatott a zsidó felekezethez ragaszkodó apa és a családtagjai között a kitérés kérdése. Marczali Henrikné a kitérését követően a római katolikus felekezethez választotta, és Erzsébet leánya 1910 novemberében a ciszterciek budapesti rendházában szintén római katolikus szertartás szerint tartotta esküvőjét. A

⁹⁴⁷ A mi nagyjaink. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1923. június 16. 4–5.; Két széderestén... Politikus, tudós és művész zsidó hitvallása a pesti hitközség széderjén. *Egyenlőség*, 1927. április 30. 7. Lásd erre vonatkozólag: DÉNES 2019. 58–59.

⁹⁴⁸ Pásztor Mihály: Marczali Henrik. *Magyar Hírlap*, 1931. április 3. 2.

Marczali család lakásában lezajlott polgári szertartásról így írtak: „*Szűk családi körben tartották meg Marczali Erzsébet Róza kisasszony és May Frigyes úr, a Roneo R.T. igazgatója és a 3. sz. honvédhuszár ezred tartalékos hadnagya, polgári esketését. Az aktust dr. Bárczy polgármester végezte; tanúk voltak: dr. Vámbéry Ármin egy. tanár és Vajda Béla igazgató.*”⁹⁴⁹

Miután 1937-ben Erzsébet leánya meghalt, Marczali Henrik családi köréhez az unokái, valamint másik lánya, Paula tartoztak, akivel együtt is élt egy ideig. Az empátikus, szociális ügyek mellett kiálló, „mozgalmár” lelkületű, az édesanyjához és a nővéréhez hasonlóan szintén kitért, de az unitárius felekezetet választó Paulával hullámmzó, időnként konfliktusos volt a viszonya. A leánya a magyarországi női polgárjogokért küzdő mozgalom tagja lett, és az első világháború éveiben szociális és karitatív munkákban vett részt. Ezen kívül tagja volt a fogház misziónak, cikkeket és esszéket írt, angol nyelvű óraadásból élt. Az emigrációban magyarul, franciául és németül tanított. 1973-ban így vallott ezekről az éveiről: „*Amikor az első világháború kitört, én már foglalkoztam a női jogokért vívott küzdelemmel. De csak a háború alatt kapcsolódtam be a gyermekvédelembe. Azaz: látogattam olyan családokat, akik semmiképpen sem tudtak a hadisegélyből megélni és olyanokat, ahol a családfő fogságba került. Akkor nyílt rá a szemem az igazi nyomorra. Emlékszem egy névre, Vicsnének hívták azt a szerencsétlen asszonyt. Apámnak rengeteget beszéltem róla: és ő egyszer váratlanul ezt kérdezte: »Mondd, mikor leszel hozzám félig olyan jó, mint a Vicsnéhez?« Sokat gondolok erre. Mert nem voltam, nem lehettem hozzá soha elég jó.*”⁹⁵⁰ Marczali Paula/Póli kétszer kötött házasságot. Első férje 1922 és 1928 között dr. Gál Sándor (1887–1945) ügyvéd, újságíró volt, de második, dr. Ernst Ottóval (1889–1947 után) kötött házassága is mindössze 1934 és 1939 között tartott. A 1939-ben a második világháború kitörése miatt Írországban maradt – hosszabb nagy-britanniai utazáson vett részt – majd Londonban élt magyar, francia és német nyelvű tanításból tartva fenn magát. Az édesapja megmaradt kéziratos hagyatékát az MTA részére ajánlotta fel.⁹⁵¹

Marczali Henrik évente hazalátogatott Marcaliba. Miután megözvegyült, a testvére, Marczali Johanna és sógora, Berger Miksa, majd az unokahúga és unokaöccse, dr. Dénes Antalné Berger Jolán, valamint Berger László családjának körében töltötte a nyarait. Az 1929 és 1931 között publikált, a szülőhelyét felidéző visszaemlékezésében a településhez való kapcsolatáról

⁹⁴⁹ Házasság. *Pesti Hírlap*, 1910. november 26. 15.

⁹⁵⁰ Fedor: A történész leánya emlékezik. *Magyar Nemzet*, 1972. július 25. 6.

⁹⁵¹ Házasság, *Budapesti Hírlap*, 1922. november 19. 5.; Házasság, *Az Est*, 1934. április 20., 12; MARCZALI Póli 1973. 5–6, 68.; MMTD Lsz. 2021.14.1. Marczali Póli halotti bizonyítványa.

így írt: „Évente legalább egyszer elmegyek szüleim sírjához. Messzelátó dombon van, és mikor arra sétáltunk, atyám sokszor mondta, hogy onnét szép kilátása lesz a Balatonra. Ott halomra gyűlnek ifjúkori emlékeim. A mostani Marcaliban már félig idegen vagyok. Új nemzedék nőtt fel, mely csak hírből ismeri atyámat, anyámat. Az omladozó templomot is lebontották már.”⁹⁵²

(Lásd a képmelléklet 27. képét a 495. oldalon.)

Az idős történetíró életének utolsó évtizedében anyagi nehézségek és egészségügyi gondok gyötörték, emiatt volt tanítványai, pl. Domanovszky Sándor és Hóman Bálint támogatták.⁹⁵³ Utolsó hónapjait a Zsidó Szeretkórházban töltötte. Marczali Henrik 84 évesen, 1940. július 23-án halt meg, és a Kozma utcai izraelita temetőben temették el. Síremlékének avatásán 1943-ban Tóth Zoltán akadémikus elmondta, hogy az idős Marczali a gyermekkori emlékei felé fordulva távolodott el a mindennapoktól. „Töredezett mondatai egyre a somogyi tájakat idézték, a szülői házat, a szűkebb haza népét, régen elköltözött játszótársait.” A felesége mára jeltelenné vált nyughelye – mivel kitért, és a katolikus vallást vette fel – a budapesti Kerepesi úti temetőben a Kőnig család, pontosabban unokaöccse, Kőnig Gyula matematikus síremléke mellett található.⁹⁵⁴ 2020-ban a nevét, hogy az emlékezete fennmaradjon, a férje síremlékére vésették fel.⁹⁵⁵

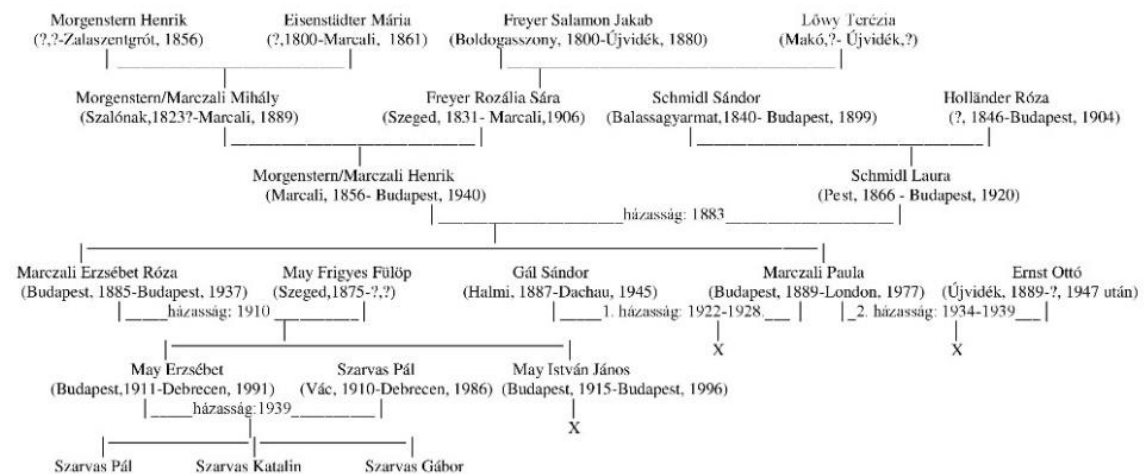
⁹⁵² MARCZALI 2000, 146–148.

⁹⁵³ DÉNES 2019a, 117.

⁹⁵⁴ SZÉNÁSSY 1983, 41–42.

⁹⁵⁵ Marczali Henrik gyásza. *Az Est*, 1920. október 22. 4.; Marczali Henrikné halotti értesítése. *Az Est*, 1920. október 22. 5.

A Morgenstern/Marczali család leszármazása
(Készítette: Huszár Mihály, 2021)

A leszármazási táblát készítette Huszár Mihály (2021)

9.2.6.4 Recepciója és emlékezete

Marczali Henrik munkássága előtt – még életében – megható tettel adóztak a szülőhely zsidó hitközségének tagjai. Az 1929-ben megjelent Magyar zsidó lexikonban a marcali szócikk tudósítása szerint a hitközségi költségvetésben helyet kapott a Marczali Henrikről elnevezett alapítvány is. Ennek évi kamatát a legjobb előmenetelt nyújtó tanuló kapta meg.⁹⁵⁶ **(Lásd a melléklet 10. számú dokumentumát.)**

A történetíró halálát követően a *Századok* 1940. évi 7-8. számába Hajnal István írt róla nekrológot. Síremléke felavatásának napján, 1943. június 23-án a temetőben tanítványai, Szegfű Gyula és Tóth Zoltán gyászbeszédükben kiemelték a történettudomány terén végzett úttörő és iskolateremtő szerepét.⁹⁵⁷ Gunst Péter elsők között ismertette a Marczali Henrik életével és munkásságával kapcsolatos alap kutatásait, a 2000-ben megjelent *Emlékeim* című kötet végén pedig egy részletes, Marczali-munkásságot bemutató utószót publikált.⁹⁵⁸ Rész témák feldolgozásával, így például a zsidókérdéssel, a pályakezdésével, a történetírói munkásságával vagy az első világháborús tevékenységével kapcsolatban többek között Schweitzer Gábor, Dénes Iván Zoltán, Gyáni Gábor, Turbucz Péter, Romsics Gergely és Romsics Ignác készített tanulmányokat és írt könyvfejezeteket.⁹⁵⁹

Szülői házának falán a városi tanács 1986-ban emléktáblát avatott a tiszteletére. A későbbiekben Marcali Város Önkormányzata utcát nevezett el róla, majd a szoborparkban 2005-ben felállították a mellszobrát, Szórádi Zsigmond alkotását.⁹⁶⁰ **(Lásd a képmelléklet 28–29. képét a 495–496. oldalon.)** 2006-ban a helyi múzeumban tudományos konferenciával emlékeztek meg róla, amelynek elhangzott előadásaiból tanulmánykötetet adtak ki.⁹⁶¹ 2017 januárjában a tudós történész életútjának és munkásságának feltárására megalakult a Marczali Henrik Kutatócsoport, amely ma az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem keretében működik. Az eltelt években több

⁹⁵⁶ ÚJVÁRI 1929, 574. Alapítványt működtettek még Gold Adolf és Löbl Lipót tanítók, valamint Mitzger Miksa orvos emlékének szentelve.

⁹⁵⁷ A teljesség igénye nélkül lásd: HAJNAL 1940, 359–360; Szegfű Gyuláé, MARCZALI 2000, 309–315 és Tóth Zoltáné, MARCZALI 2000, 315–316.; LEDERER 1962, 440–460.; R. VÁRKONYI 1973.

⁹⁵⁸ GUNST 1982, 5–564.; GUNST 1987. 903–922; MARCZALI 2000, 317–343.

⁹⁵⁹ SCHWEITZER 2009, 192–204; ROMSICS 2010, 1–466.; ROMSICS 2011, 1–680.; GYÁNI 2016, 1103–1116.; DÉNES 2019a, 69–186.; DÉNES 2019b, 59–60.; TURBUCZ 2019a, 161–225.

⁹⁶⁰ MMTD Lsz. 2020.14.2. Meghívó.; V.E.: Szobor a történészről. *Somogyi Hírlap*, 2005. március 21. 3.

⁹⁶¹ KARANCZ 2006, 5–71

konferencián és tanulmánykötetben, valamint önálló munkában mutatták be a tudományos eredményeiket.⁹⁶²

9.3 A gabonakereskedelemtől a Kossuth-díjig. A Lengyel–Mayer család

9.3.1 Marcali elitjének reprezentásai: a Lengyelek

A Lengyel família a közösség tekintélyes családjának számított. Az első ismert tagjai, Lengyel Sámuel és Rudolf (1803/5?–1872) 1832-ben telket vettek és építkeztek Marcaliban.⁹⁶³ A községbírói számadás szerint 1846-ban Lengyel Rudolf a második legvagyonosabb árendabérlő volt a 91 főből, egy év múlva, 1848-ban pedig szerepelt a nemzetőr-összeírásban, később feltehetően csatlakozott a honvédsereghez is.⁹⁶⁴ Egy másik felmenő, Wolf Lengyel a közösség egyik vezetőjeként írta alá 1851 novemberében Michael Morgenstern leendő rabbi szerződését.⁹⁶⁵ Érdekeséggé kell megjegyezni, hogy már a 19. század első felében ezt a magyar vezetéknévét viselték a felmenők, így az egyik korai magyar vezeténevű zsidó családról van szó. Jelenleg nem ismeretes, hogy mikor történt a névváltás.

A család következő generációjához tartozó Lengyel József, héber néven Josef ben Ruven Halevi (1832–1895), Lengyel Rudolf fia, termény- és borkereskedőként dolgozott, és tekintélyes tagja lett a hitközségnek. 1868-ban a zsidó egyetemes gyűlés a lengyeltóti választási körzet elnökének, majd 1869-ben pedig „*új honpolgárként*” Hoffman Mihállyal együtt első marcali zsidó esküdtnak választották meg.⁹⁶⁶ Lengyel József 1874-ben a település keresztény és zsidó férfijai-ból szerveződő „*Marcalii Polgári Dalkör*” alelnöke is volt.⁹⁶⁷ **(Lásd a képmelléklet 30. képét a 496. oldalon.)**

Lengyel Józsefnek és Fischer Teréziának egy fia született, Pál (1863–1913). A családi gabona-, fa-, bor- és szeszkereskedésüket 1865-ben hivatalos céggé szervezték át, majd 1891-

⁹⁶² A kutatócsoport tagjai: Dénes Iván Zoltán, 2017 és 2021 között Kecskeméti Károly (1933–2021), Konrád Miklós, Huszár Mihály, Turbucz Péter.

⁹⁶³ MÓRICZ 2012. 362.; ANDRÁSSY 1991. 244.

⁹⁶⁴ HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1846–47. évi községbírói számadása; ANDRÁSSY 1991, 244, 247.

⁹⁶⁵ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszerződése (1851).

⁹⁶⁶ Jünker Gusztáv: Az izraelita congressus ügye Somogyban. *Somogy*, 1868. november 10. 2.; *Marcaliban*. (Újdonságok). *Somogy*, 1869. január 19. 3.; HUSZÁR 2017. 239–240.

⁹⁶⁷ GÁL 1991a. 376.

ben mintegy magasabb kereskedelmi szintre emelték a korábbi vállalkozást.⁹⁶⁸ A borkereskedelem alapját még az apja által vásárolt, a nagygombai hegyen fekvő szőlőbirtokok jelentették. Lengyel Pál feleségével, a tapolcai születésű Wittmann/Vithmann Johanna/Jankával (1873–1945) a mai Széchenyi utcában bérelte a 26-os számú lakóházat, ahol 1896. augusztus 4-én megszületett egyetlen gyermekük, Lengyel József (1896–1975), a később híressé vált író. (Az épület 1908 és 1928 között a polgári fiúiskolának adott otthont.⁹⁶⁹) **(Lásd a képmelléklet 31. képét a 497. oldalon.)**

Lengyel Pál azt a vállalkozói típust képviselte, akinek a szeme előtt a gyors meggazdagodás, valamint a gazdasági életben komoly befolyás megszerzése lebegett. 1898-ban a községi képviselő-testület tagja lett, és egy ugyanebben az évben keletkezett forrás szerint a Marczali Általános Hitelszövetkezet alelnökeként is tevékenykedett, majd – csakúgy, mint korábban apját – 1904-ben a Marczali Általános Takarékpénztár Rt. egyik cégvezetőjévé választották.⁹⁷⁰ Sőt az említett évre, 1898-ra Hönig Dezső budapesti építésszel és ifj. Szelek Ferenc helyi építőmesterrel közösen felépítette a néhány évvel azelőtt megnyitott Vasút utcában a polgárosodó arculatúvá váló Marcali egyik első szecessziós lakóházát.⁹⁷¹ Az épületről a fia így nyilatkozott: „*Szegény apánknak nagyzási mániája volt, akkora házat épített, hogy már berendezni nem tudta.*”⁹⁷² A gazdasági bajok 1897 decemberében kezdődtek, amikor hatósági zár alá vették a „*Lengyel József és Fia*” termény- és borkereskedő cég” pincéjében tartott borkészletet, majd Lengyel Pált borhamisítás vétsége miatt több mint 6800 forint büntetésre és borkészletének elkobzására ítélték.⁹⁷³ A vállalkozó 1900 körül a fellendülő sertéskereskedelembé való bekapcsolódás céljából telephely létesítése végett a földjeire kölcsönt vett fel, zálogba tette mindenét és megvette a nagygombai gróf Forgách Antal (1818–1899) gyermekeitől (Celestintől és Bélától) az „*ócskának*” tartott kastélyt és a majorság épületeit. A Forgáchok eladási szándéka mögött az feltételezhető, hogy

⁹⁶⁸ *Központi Értesítő*, 1891. október 15. 1813.; Cégbejegyzések. *Sürgöny*, 1865. július 20. 6.

⁹⁶⁹ ЛЕНДЕЛ 2016. 442. Lásd Lengyel József születési anyakönyvi bejegyzését.; Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.; Paál László: Somogyi tájak, emberek. Lengyel József szülőföldjén. *Somogyi Néplap*, 1978. október 8. 5.

⁹⁷⁰ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6773/1898. Marczali község elöljáróinak és képviselőtestületi tagjainak névjegyzéke.; *Központi Értesítő*, 1904. március 27. 428.

⁹⁷¹ MMA Lsz. A-2376. Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.).

⁹⁷² Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.

⁹⁷³ Borhamisító elítélése. Lengyel Pál marczali-i termény és borkereskedő elítélése. III. fokú ítélet. *Borászati Lapok*, 1899. február 26. 185.

adósságaik voltak, és a versenyképtelen gazdaság működtetését nem vállalták tovább.⁹⁷⁴ „*A gombai Forgách grófok volt istállói előtt a hizlaldához fürdők, cementezett medencék épültek, igaz a fürdők vizét gémeskútból töltötték fel. A kastély fekete-fehér parkettás, gyönyörű termeiben kukorica és dara állt kupacokban. A legnagyobb teremben – két átellenes sarkában óriási kandallók – állt a darálómotor. A másik ugyanilyen teremben a benzinmotor. Az egész épület remegett, mikor járt a motor és a malom őrölt. A gépszíjak a két terem közti, kitárt ajtó félfái között csatogtak. Az apám tönkretette a nagyszerű régi kastélyt*” – emlékezett vissza Lengyel József.⁹⁷⁵

Az ambiciózus vállalkozó valószínűleg az 1895-ben kitört, a századforduló éveiben tetőző, az állatkereskedelmet tönkretevő sertésvész pusztításának gazdasági következményeibe bukott bele.⁹⁷⁶ Kénytelen volt adósságai rendezésére kiárusítani az egész gombai gazdaságát, majd miután minden felszerelést eladott, a park fáit – egy kivételével – kivágatta, eladta, 1907 körül pedig elbontatta a düledező kastélyt. A település legnagyobb épületének a tégláiért csupán 3000 koronát kapott.⁹⁷⁷ A köznyelvben a terület (Lengyel-kert) – annak ellenére, hogy majdnem egy évszázadig a Forgáchok birtokában volt – mégis a csupán fél évtizedig tulajdonos Lengyel Pál nevét őrizte meg a mai napig.⁹⁷⁸ A tönkrement vállalkozó adósságai elől feltételezhetően már 1907 második felében a családjával Budapestre költözött.⁹⁷⁹ A marcali ingatlanokat, köztük az Erzsébet utcai villát az 1908. március 1-én megkötött adásvételi szerződés alapján a főszolgabíró felesége, Lehner Vilmosné szül. Hencz Jolán vásárolta meg 32 000 koronáért.⁹⁸⁰ Lengyel Pál nevét márciusra törölték a takarékpénztári és hitelszövetkezeti igazgatósági tagok közül is.⁹⁸¹ Az

⁹⁷⁴ HUSZÁR 2017. 239-240.; LENGYEL, 1970. 25–26. MMA Lsz. A-122. Böröcz István: Visszaemlékezve gyermekkoromra. 1976. Kézirat. Böröcz István a gyermekkorát a Forgách-major egyik cselédlakásában töltötte, majd Gombán is élt, így visszaemlékezése tűnik a leghitelesebbnek. „*A mindig könnyelmű Béla Montecarloban rövidesen elkártyázta az egész birtokot, még nővére [valójában húga – H. M.] Zelin részét is, csak az ingóság maradt az övé, ennek nagy részét eladogatta, ennek árából vette egy kis házat a városban. Az egész birtokot elárverezték, így vette meg egy nagykereskedő, Lengyel Pál, aki a kastélyból sertéshizlaldát csinált.*”

⁹⁷⁵ LENGYEL, 1970. 25–26. Apró adalék, hogy Gombán csak a kastélyépület rendelkezett egy nagyobb teremmel, ezért 1906 februárjában a nagygombai római katolikus legényegylet részére egy színelőadás-sorozat megtartása végett ingyen átengedte az épületet. Műkedvelő színelőadás. *Balatonvidék*, 1906. február 18. 5.

⁹⁷⁶ MMA Lsz. A-2301. Csomós László: Gróf Forgách Antal nagygombai barokk kastélyának műleírása és tusrájzai. 1963. (Kézirat.); ÉBER, 1961. 345. 1900 és 1904 között 750 000, míg 1905 és 1909 között 944 000 darab volt az elhullott és kiirtott sertések száma. Húsz év alatt mintegy négy és fél millió volt az összes sertésvészteség.

⁹⁷⁷ LENGYEL, 1970. 26.

⁹⁷⁸ Paál László: Somogyi tájak, emberek. Lengyel József szülőföldjén. *Somogyi Néplap*, 1978. október 8. 5.

⁹⁷⁹ HUSZÁR 2017. 239–240. Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2015. augusztus 12, Marcali).

⁹⁸⁰ MMTD 2018.1. 118. Adás-vevési végzés (1911. október 29.); MMTD 2018. 1. 151. Adás-vevési szerződés (1908. március 19.); MMTD 2018. 1. 152. Nyugta a Lengyel Páltól vásárolt ingatlanról (1908. június.); MMTD 2018. 1. 153. Nyugta 800 Korona felvételéről (1908. április 1.)

⁹⁸¹ *Központi Értesítő*, 1908. február 23. 292.; *Központi Értesítő*, 1908. május 3. 801.

igazgatóságából ugyan kikerült, de érdekes módon az 1909-es évről tájékoztató közgyűlési dokumentumban a felügyelőbizottság elnökeként még szerepel a neve.⁹⁸² Közben már Budapesten lakhatott, de még marcali székhellyel hirdette borászati felhasználási célú tölgyfakereskedését.⁹⁸³ A volt marcali polgár 1913 februárjában utolsó lakhelyén, a terézvárosi Rózsa utcában halt meg. A halotti bejegyzésben a földbirtokos megjelölés szerepel. A Kozma utcai temetésére elutazott a marcali takarékpénztár néhány tisztségviselője, hitközségi tagok, hogy a volt képviselő-testületi, igazgatósági tag és felügyelőbizottsági elnök sírja előtt leróják a kegyeletüket.⁹⁸⁴ **(Lásd a képmelléklet 32. képét a 497. oldalon.)**

Lengyel József a zsidó elemi iskola négy évét (1902–1906) még Marcaliban végezte el, majd 1906 szeptemberétől egy évig Keszthelyre járt a premontrei gimnáziumba. A család Budapestre költözését követően, 1907 szeptemberétől a Barcsay utcai gimnáziumban tanult tovább. Marcalihoz való személyes kötődése ugyan meglazult, de feltehetően rokonlátogatóba időközönként haza tudott járni. A Magyarországi Tanácsköztársaság idején tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának, emellett 1919 októberi Ausztriába történő távozásáig a *Vörös Újságot* szerkesztette.⁹⁸⁵ Az emigráns fiú és az édesanya – aki később az 1928-ban megözvegyült korábban már említett Drucker Mihályhoz, a hitközség tagjához, a Marczali Takarékpénztár Rt. ügyvezető-pénztárosához ment feleségül – az 1920-as években csupán csak egyszer tudott találkozni Bécsben. Feltételezhetően Lengyel József az édesanyjától levelezés útján kaphatott némi információt a szülőhelyről, s annak viszonyairól.⁹⁸⁶ Drucker Mihály 1941-ben halt meg, így Vithmann Janka immár másodszor is megözvegyült. A 1944 tavaszi hitközségi összeírás alapján férje első házasságából származó leányával, Drucker Mariskával (1905–?) élhetett egy háztartásban egészen 1944 májusáig, amikor mindkettőjüket gettóba kényszerítették, majd Tabra deportálták.⁹⁸⁷

Drucker Mariskáról nem tudjuk, hogy Auschwitzban halt-e meg, míg Vithmann Jankáról az utolsó adat, hogy 1945-ben a szombathelyi kórházban hunyt el. A hagyatéki eljárás papírjait később, 1946 környékén az 1930 óta a Szovjetunióban élő és kétszer is letartoztatott és munkatáborba zárt, majd internálás alá helyezett fiának postáztak. Lengyel József először 1938-ban

⁹⁸² MMTD Lsz. 2021.10.1. A Marczali Általános Takarékpénztár Részvény-társaság Igazgatóságának jelentése és zárszámadása. Marcali, 1910. 6–7, 9.

⁹⁸³ Tölgyfa-eladás. Hirdetés. *Borászati Lapok*, 1908. január 5. 14.

⁹⁸⁴ MMTD Lsz. 2022.14.1. Lengyel Pál halotti bejegyzésének másolata (1913).; MMA Gysz. 3650. Sztelek Erzsébet levele Sztelek Ferencnek (1913).

⁹⁸⁵ MÓRO CZ 2016, 23.

⁹⁸⁶ Magyar Pénzügyi Compass, 1923. 1176.; GRÜBL 1984. 84.

⁹⁸⁷ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; Lásd a marcali II. világháborús emlékmű névsorában a neveiket.

került börtönbe, majd a Gulag egyik munkatáborában raboskodott 1946-ig, összesen 8 év 10 hónapig. Másodszor 1948-ban tartóztatták le, ekkor Szibériába internálták, Alekszandrovban élt, és először csőszként, majd szénégetőként, végül erdőkerülőként dolgozhatott, s csak 1955-ben szabadult.⁹⁸⁸ Az írónak szülőhelyével való utolsó tényleges kapcsolatát az apai örökséget jelentő gombai szőlőterület képezte. Erről a gyermekkorára visszaemlékezve így írt: „*Nekünk odahaza a nagyapámról maradt, gyönyörű szőlő volt a mindenünk. Domboldalon volt, tövében szép prés-ház. Én a kertészek mindenható csodatevését szerettem volna ebben a csodák kertjében megtanulni.*”⁹⁸⁹ Ezt a földdarabot Lengyel József 1955-ben adta el, hogy az árából – 35 évnyi távollétet követően – a Szovjetunióból Magyarországra haza tudjon költözni.⁹⁹⁰ **(Lásd a képmelléklet 33. képét a 498. oldalon.)**

Az író az egyetlen leányának, Lengyel Tatjánának (1940–) soha nem beszélt zsidó gyökereiről. Több önéletrajzában marcali felmenőinek csak a polgári társadalmi állását említette meg, a vallási ügyeket nem érintette. Ugyanakkor leánya úgy emlékszik, hogy az édesapja, amikor neki a származási helyéről beszélt, elsősorban marcalinak tartotta magát és csak másodikként említette meg Magyarországot.⁹⁹¹ Az alekszandrovi kényszerlakhelyén 1947. február 7-én írott önéletrajzában pedig így fogalmazott: „*Magyar író vagyok, 1896-ban polgári családban születtem.*” A másik, 1955. november 28-án, a hazatérése után készített életútösszegzésben pedig hibás adattal, de csak nagy vonalakban írt a családjáról: „*1896. augusztus 4-én születtem Marcaliban, Somogy megyében. Apámnak szőlleje volt, s 1912-ig, haláláig, jómódban éltünk.*”⁹⁹²

A marcali vállalkozásaiban kudarcot valló Lengyel Pállal szemben a húga, Lengyel Sarolta (1865–1935), aki 1885-ben dr. Mayer Ignác ügyvédhez ment férjhez, mindvégig megőrizte a Marcali társadalmában betöltött magas presztízsét és befolyását a zsidó közösségben.⁹⁹³ **(Lásd a képmelléklet 34. képét a 498. oldalon.)**

Mayer Ignác a Marcali járás egyik községében, Csákányban született 1856. június 1-én, a szülei Mayer Sámuel és Blauhorn Betti voltak.⁹⁹⁴ Jogi diplomája megszerzése után, 1884-ben

⁹⁸⁸ Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2019. augusztus 16, Marcali). Lásd még ЛЕГДЕЛІ 2016. 531.; MÓRO CZ 2016, 23.

⁹⁸⁹ GRÜBL 1984. 82.

⁹⁹⁰ Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.

⁹⁹¹ Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2019. augusztus 16, Marcali).

⁹⁹² LACZKÓ 1987, 22, 25. Valójában 1913. Az író eltévesztette a halálozási évszámot. Az 1947. február 7-én keltezett önéletrajzát teljes terjedelmében közölte Laczkó András az 1987-ben kiadott tanulmánykötetben.

⁹⁹³ Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2021. augusztus 16, Marcali).

⁹⁹⁴ MZsML. Marcali Születési Anyakönyv. I. kötet. 39. o. 152. sorszám.

nyert felvételt a zalaegerszegi ügyvédi kamarába, majd megnyitotta marcali irodáját.⁹⁹⁵ A tehetőségükre jellemző, hogy 1903-ben a régi Lengyel-lakóház és vállalkozás helyén felépítették a mai Rákóczi utcában a település második, emeletes, neobarokk stílusjegyekkel rendelkező üzletes lakóházát. Az emeleti rész volt a családi otthonuk, és az ügyvédi iroda is itt működött. A családi hagyománynak megfelelően a nagygombai szőlőhegyen gazdasági funkcióval ellátott faverandás pincevillát építtettek fel.⁹⁹⁶ Az ügyvéd jövedelmi viszonyaira jellemző adat, hogy 1913-ban 558 koronával a harmadik legtöbb adót fizető polgár volt Marcaliban (első gróf Széchényi Andor Pál 11 619 koronával, második Kopári Jenő 1290 koronával); majd 1915-ben a megye 200 olyan vagyonos személye közé tartozott, akik 20 000 korona éves jövedelemmel rendelkeztek, és így hadiadót kellett fizetniük. Mayer Ignác 890 koronát fizetett, hasonlóan más marcaliakhoz, akik szintén a helyi zsidó elit tagjai közül kerültek ki.⁹⁹⁷ A település pénzügyi életében is fontos szereplőnek számított, hiszen az ügyvéd a Marczali Általános Takarékpénztár Rt. igazgatóságának tagja és ügyésze volt évtizedeken keresztül.⁹⁹⁸ Mayer Ignác nevét a hitközség vezetésében folyamatosan megtaláljuk, vezetőségi tagként és elnökként (1890-es évek) is egyaránt betöltött pozíciókat.⁹⁹⁹ A keresztény többségű település minden jelentősebb egyesületében, így 1908-tól a Polgári Iskolai Egyesületben (fiú), majd a Polgári Leány Iskolai Egyesületben mint elnök is tevékenykedett.¹⁰⁰⁰ Amint egy vagyonos polgártól elvárták, jótékonyági ügyekben rendszeresen adományozott kisebb-nagyobb pénzüsségeket.¹⁰⁰¹ Mayer Ignác 1932. december 19-én halt meg, nagy részvét mellett temették el. Az *Egyenlőség* tudósításában így írtak róla: „...a hitközségnek egy időben elnöke is volt, majdnem egy fél évszázadon át lelkes, áldozatkész tagja, választmányi tag, aki 77 éves korában halt meg, ügyvédi hivatásának 50-ik évében. Erősen zsidó érzelmű nagy tudású férfi volt.”¹⁰⁰²

⁹⁹⁵ 1875-ben érettségizett a pécsi főgimnáziumban. Harminc éves találkozó, *Pécsi Közlöny*, 1905. augusztus 9. 3.

⁹⁹⁶ Az építész egy Kovács nevű budapesti tervező, míg a kivitelező ifj. Szelek Ferenc helyi építőmester volt. Lásd erre vonatkozólag: Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.). MMA Lsz. A-2376.

⁹⁹⁷ Marcali legtöbb adófizetői. *Somogyvármegye*, 1913. december 18. 4.; Saját tudósítónktól: Somogy hadiadói, Közel kétszázan fizetnek hadiadót. *Somogyvármegye*, 1915. október 24. 3. Sonnenfeld Jakab 854 korona, Krausz Jakab 1050 korona, Scheiber Ferenc 810 korona, Böhm Samu 730 korona.

⁹⁹⁸ Magyar Pénzügyi Compass, 1923. 1175.

⁹⁹⁹ Rabbi beiktatás. *Kaposvár*, 1891. március 11. melléklet 3.

¹⁰⁰⁰ MÓRICZ 2012. 346.;

¹⁰⁰¹ A marcali tüzoltók estélye. *Somogyvármegye*, 1913. január 9. 5.

¹⁰⁰² Halálozás. *Egyenlőség*, 1933. január 7. 16.; A sírköveiről szóló beszámoló: Marcali. *Egyenlőség*, 1934. július 21. 14.

Lengyel Sarolta és Mayer Ignác egyetlen gyermeke 1895-ben István (1895–1919) néven született. Az 1913-tól jogi tanulmányokat folytató¹⁰⁰³ művelt fiatalember progresszív szellemiségére jó példa, hogy 1919 elején 50 koronát küldött a *Világ* című lapban Ady Endre budapesti szobrának a felállítására meghirdetett gyűjtésére.¹⁰⁰⁴ 1919 februárjában a nagygombai földmunkás szervezet (SZDP) vezetőségi tagjaként írtak róla. Tavasszal, a Tanácsköztársaság kikiáltását követően az ügyvédjelölt a Somogy megyei munkástanács egyik tisztségviselőjeként vállalt szerepet.¹⁰⁰⁵ A bukás után, 1919. augusztus 31-én az inkei erdőben a Prónay-különítmény vérengzésének áldozata lett.¹⁰⁰⁶

A megtört szülők fiuk elvesztésének egyik okozóját az októberben emigráló unokatestvérében, Lengyel Józsefben vélték megtalálni, akit azzal vádoltak, hogy fiukat beszervezte.¹⁰⁰⁷ Megerősítette később Lengyel József is az 1947-es önéletrajzában, hogy a kivégzés okaként a vele való rokonság merült fel. Ebben az orosz nyelvű autobiográfiában a kényszerlakhelyről szabadulni akaró és Magyarországra visszavágyakozó író így írt: „*A magyar forradalom leverése után engem szintén üldözött Horthy ellenforradalma és kormánya. Unokatestvéreket, kimondottan miattam állati kegyetlenséggel meggyilkoltak. Ausztriába emigráltam és ott folytattam tevékenységemet a Kommunisták Magyarországi Pártjában.*”¹⁰⁰⁸ A gyászoló Mayer Ignác és felesége a zsidó közösségi gondoskodás hagyománya alapján fiuk emlékére alapítványt kívántak létrehozni a családi vagyon, a jelentős méretű szőlőbirtok, az üzlethelyiségek bérbeadása és egyéb mezőgazdasági jövedelmek terhére. A Mayer István Árvaházi Alapítvány ügyeit 1935-től, Mayer Ignácné halála után egy igazgatóbizottság kezelte, az irodatárs Dénes Antal irányításával.¹⁰⁰⁹ A leendő fiú árvaháznak szánt épületet Gombán megvásárolták ugyan, a terveket is elkészítették, a berendezést is beszerezték, sőt néhány ezer pengőt is elkülönítettek a munkálatokra, ám 1940-ben mégsem indult el az építkezés, így az intézmény soha nem kezdhetette meg működését.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰³ Fényes László: Bibó Dénes. Az arany-sarkantyú és a pénzestárca. *Népszava*, 1925. július 18. 5.

¹⁰⁰⁴ Szobrot Ady Endrének, *Világ*, 1919. február 8. 5.

¹⁰⁰⁵ Szervezkedő gyűlés Nagygombán. *Somogyi Hírlap*, 1919. február 16. 5; Fényes László: Bibó Dénes. Az arany-sarkantyú és a pénzestárca. *Népszava*, 1925. július 18. 5. Részében ugyanilyen tartalommal és pontos jegyzőkönyvi idézettel jelent meg cikk az *Új Előre* című amerikai magyar munkáslapban. Hogyan gyilkolt le 30 embert Bibó, a Horthy-véreb. A fonyódi és a marcali tömeggyilkosság története. *Új Előre*, 1925. augusztus 10. 6.

¹⁰⁰⁶ SZÚCS – SIMON 1969, 33–34.

¹⁰⁰⁷ MMA Lsz. A-2376. Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.).

¹⁰⁰⁸ LACZKÓ 1987, 22.

¹⁰⁰⁹ MMA Lsz. A-2376. Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.); Mayer Ignácné haláláról szóló újság sor. Elhunytak. *Dunántúl*, 1935. november 14. 2.

¹⁰¹⁰ MMTD Lsz. 2016.3.1. Jegyzőkönyv a marcali árvaházban írt intézőbizottsági ülésről. (1939. december 18.)

A Lengyel család 4-5 generációjának története a magyar-zsidó történelem egyik tipikus példájaként is leírható, amelynek alapján érdekes megfigyeléseket tehetünk. A nagyapa „tüntető” neológ vallásosságával szemben fiának egy erősen asszimilálódó, a vallás előírásait még valamennyire megtartó (pl. zsidó temetés) mintája látható. A kommunista író unoka identitásában már mindezt el is hagyó, tudatosan elfelejteni és szinte elrejteni akaró minta ismerhető fel. Mayer Ignácné családjában viszont mindvégig megmaradt a neológ vallásosság gyakorlása, amelyről a férj több évtizedes hitközségi munkálkodása és jótékonyági szerepe nem hagy kétséget. Ugyanakkor Mayer István tanácsköztársaságbeli szerepvállalásában valóban feltételezhető az unokatestvér erős befolyása. Tragikus halála teljesen összeroppantotta a szüleit, akik az anyagi erőforrásaikat egy hagyományos zsidó jótékonyági emlékalapítványba irányították. Lengyel Pál az apjával és az ügyvéd sógorával ellentétben a hitközségi munkában semmilyen komolyabb szerepet nem vállalt. Annál fontosabb volt számára, hogy az apját követve a helyi hitelbank igazgatóságában legyen tisztségviselő. A vállalkozásai tönkrementek, bort is hamisított, így szinte menekülnie kellett arról a településről, ahol a testvére családja az egyik legvagyonosabb famíliának számított. Özvegyét ugyanakkor egy második házasság révén visszafogadták a közösségbe, ahol még másfél évtizedet élhetett, miközben a fia nyomorgó emigránsként járta Európa nagyvárosait, míg végül a Szovjetunióban telepedett le és alapított családot.

9.3.2 Lengyel József írói munkássága és emlékezete

Lengyel József sokoldalú írói és költői munkásságában kiemelt jelentőséggel bírnak az *Igéző*, az *Oldás és kötés*, a *Prenn Ferenc hányattatott élete avagy Minden tovább mutat* és a *Visegrádi utca* című írásművei. Ezek közül számos kötetből készült híressé vált filmalkotás is, közülük a Szinetár Miklós rendezte *Igéző* és a Jancsó Miklós rendezte *Oldás és kötés* leghíresebbek. Első művei (két vers) 1916-ben jelentek meg a Kassák Lajos szerkesztette *Tett* című folyóiratban. Az 1975-ben bekövetkezett haláláig, tehát majd hatvan éven keresztül rendszeresen publikált, és terjedelmes kéziratos naplót vezetett, amelyet ma az MTA Kézirattárában őriznek. Első önálló kö-

tete a bécsi emigrációjának idején, 1923-ban *Ó Hit Jeruzsálem... Gábrriel Lajos változásai* címmel jelent meg. Életútját a gyermekkorától a bécsi évekig megörökítő írásai 1970-ben *A bécsi portyák* címet viselő életműsorozat darabjaiként láttak napvilágot.¹⁰¹¹

Lengyel József a legutóbbi években vált – elsősorban leányának állhatatos munkája eredményeképpen –, „a Gulag magyar írójává”, hiszen szemtanúként először számolt be cenzúra nélkül egy szépirodalmi alkotásban a szovjet büntetőtáborok és a kényszerlakhelyek zárt világáról. Az 1955-ös hazatérését követően ezt tekintette a legfontosabb írói és emberi céljának. Az 1961-ben megjelent, még Szibériában elkezdett *Igéző* ciklusát (összesen hat mű) 1958-ban fejezte be. 1962 októberében engedélyezték az *Elejétől a végéig* című, a Gulag-tematikát nyíltan bemutató kötetének publikálását. Ez megelőzte a Szovjetunióban az említett év novemberében megjelent, Alekszandr Szolzsenyicin által írt *Ivan Gyeniszovics egy napja* című regényt.¹⁰¹²

A Marcaliból elszármazott, ugyanakkor a szülőföldjét soha el nem feledő, oda visszavágyó író 1957-ben József Attila-díjat, 1963-ban pedig Kossuth-díjat kapott. Ugyanakkor a kommunista rendszer a saját bőrén szerzett tapasztalatai, markáns és következetes véleménye miatt „belső kritikusként” tartotta számon. Megnehezítették könyveinek a kiadását, időnként cenzúrázták is a műveit. Halála előtt néhány évvel a szülőhely településvezetői meghívták Marcaliba, ahova szívesen ellátogatott, és felidézte az emlékeit.¹⁰¹³ Halála után Lengyel József részére a városi tanács 1980-ban (posztumusz) díszpolgári címet adományozott, egy időben a másik marcali születésű művésszel, Bernáth Auréllal. Ők lettek a fiatal város első díszpolgárai. Két év múlva, 1982. május 20–21-én pedig tudományos emlékülést tartottak, ahol a díszpolgári címmel járó tárgyakat át tudták adni élettársának, Margittay Ilonának és leányának, Lengyel Tatjánának.¹⁰¹⁴ Hat év múlva, 1986. szeptember 12-én a város múzeumában az író születésének 100. évfordulója alkalmából hagyatékának egy részéből állandó Lengyel József-emlékszobát rendeztek be, valamint szobrot avattak a tiszteletére az épület előtt. Munkásságáról tudományos konferenciát tartottak az intézményben, amely fel is vette az író nevét (Lengyel József Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeum).¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ LENGYEL 1923; LENGYEL 1970.

¹⁰¹² Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2019. augusztus 18, Marcali).

¹⁰¹³ Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.; Leskó László: A Visegrádi utca írója. Irodalmi tudományos ülés Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1982. május 21. 3.; ЛЕГДЕЛ 2016. 4–5.

¹⁰¹⁴ Bernáth Aurél és Lengyel József Marcali díszpolgárai. *Somogyi Néplap*, 1980. március 30. 12.; Lásd Ress Zoltán tanácselnök Köszöntőjét. RESS 1984, 5–7.

¹⁰¹⁵ VAJDA 1987, 3.

1990 után a múzeumot ugyan átnevezték, de az író emlékezete ma is élő, hiszen már két szobor is tiszteleg előtte: az egyik a marcali híres személyiségeket bemutató Széchenyi utcai szoborparkban, míg a másik a Lengyelkert utcában, az egykor Lengyel Pál volt tulajdonában állott, és az író gyermekkorát meghatározó telken a nagy platánfa alatt. **(Lásd a képemelléklet 35. képét a 499. oldalon.)** Az elmúlt több mint két évtizedben a Marcali Múzeum intenzív munkakapcsolatot alakított ki az író leányával. Lengyel József tiszteletére 1999-ben két időszak kiállítást is rendeztek a száműzetésének helyszínén, az oroszországi Alekszandrovban, a Maria és Anasztaszija Cvetajeva Irodalmi és Művészeti Múzeumban, valamint a moszkvai Magyar Kulturális Központban. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeummal közösen 2000. szeptember 20-a és október 10-e között „*Oldás és kötés. Lengyel József és Tóth Viktor magyarországi és oroszországi pályája*” címmel a budapesti Orosz Kulturális Központban készült időszak tárlat.¹⁰¹⁶ Az utókor emléktáblákkal tisztelgett az író előtt, volt lakóhelyén, Monoszlón (1986) és Alekszandrovban (1999). Oroszlányban utcát neveztek el róla, 1985-ben pedig a helyi gimnázium fel is vette a nevét, amelyet 2012-ig viselt.¹⁰¹⁷

9.4 Az árendabérléstől a nizzai deportálásig. A Mitzki–Lówy–Steiner család

9.4.1 Pálinkaárúsok és nagyvállalkozók: Weiler Jakabtól Széll György Kálmánig

A Mitzki vagy más írásmód szerint Mitzky család marcali jelenléte a 19. század első éveitől datálható, és az árendabérléstől 1944-ig részben rekonstruálható is. Olyan, a kereskedést, vállalkozást generációkon keresztül folytató családról van szó, amely a vagyonosodással, ingatlanszerzésekkel hitközségi és közéleti pozíciókra, sőt magasabb körökbe való befolyásra is szert tett.

Az első ismert családtag Mitzki Ruzs volt, aki 1804-től harminc évig a pálinkaárúsítói és üvegkereskedői bérletével sikeresen üzletelő Veiler/Weiler Jakob árendabérlő feleségeként jelent meg. A házaspár Úri vagy Fő (mai Széchenyi) utcai házának udvarában, a települést kettészelő Kátyó-patak bal partján állt a zsinagóga épülete is. 1815-ben a Széchenyi-uradalom az utcaszínen álló „*üveges és portékás*” üzletet imaházastól átengedte Veileréknek, akik a tulajdonszerzésért

¹⁰¹⁶ Vigmond E: Lengyel József szobra Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 2005. november 28. 16.; Lengyel József – Tóth Viktor kiállítás megnyitó. MMF F-714.

¹⁰¹⁷ Lengyel Tatjana szíves közlése szerint (2019. augusztus 18, Marcali).

1817-ig 6500 forintot fizettek három évre elosztva.¹⁰¹⁸ Veiler Jakob egyébként elég vagyonosnak számíthatott, hiszen 5000 forintot adott kölcsön a sógorának, Mitzky Jánosnak, hogy keszthelyi vállalkozását beindíthassa. A kölcsönügylet azonban a két év sikeres működés ellenére a vármege előtti pereskedéssé fajult, hiszen Veiler a kölcsönzött eredeti tőkén felül már részesedést is követelt a sógorától.¹⁰¹⁹

A Mitzki család másik tagja, Mitzky/i Terézia és férje, Löwy Mór (1830–1860) voltak a tulajdonosai az 1859-es telekkönyvi nyilvántartás alapján a Veiler-ház keleti szomszédjaként a település legrégebbi, a 18. század közepe óta működő uradalmi árendás üzletházának, az ún. „Rätz-bolt” épületének. Ezt a sarki házat rendszeresen bérlőknek adták ki. Mitzki Terézia szülei, Mitzki Kálmán (1802–1845) és Deutsch Mária (?– 1873) a 19. század elején Marcaliban letelepedő első zsidók közé tartozhattak.¹⁰²⁰ A házaspár József nevű gyermeke 1857. szeptember 17-én született. Löwy József/Joseph Loewy (1857–1905) az 1880-as években kivándorolt Franciaországba, és Párizsban mint egyetemi hallgató telepedett le, ahol később kereskedőként, majd igazgatóként, biztosítótársasági megbízottként dolgozott.¹⁰²¹ Feleségével, a bécsi születésű Ida de Rosenberggel (1863–1927) együtt 1896-ben francia állampolgárságot kapott.¹⁰²²

Mivel Löwy Mór már 1860-ban fiatalon meghalt, az özvegye újra férjhez ment a helybeli Steiner Ignáchoz. Karriertörténete a marcali zsidók közül kiemelkedik, ugyanakkor viszonylag

¹⁰¹⁸ MÓRICZ 2012. 238–239, 264.; A családnév pontosan Veiler vagy Weiler formában szerepel. A térkép: MMTD Lsz. 2014. 3. 28. Móricz Béla: Marcali történetének című kézirat melléklete.

¹⁰¹⁹ GÖZSY 2005, 34.

¹⁰²⁰ Lásd a marcali régi zsidó temető síremlékeit. *Mitzki Kálmán és felesége mellett áll Mórítz Löwi síremléke.*

¹⁰²¹ Az életrajz pontos forrásait köszönöm *Bene Krisztiánnak.* „1905. január 12-én délelőtt 11 órakor kiállított halotti anyakönyvi kivonat Joseph Loewy-ről, 47 éves, igazgató, biztosítótársaság megbízottja, született Marczéli-ben (Magyarországon). Lakhelyén hunyt el, a de la Poète utca 103. szám alatt január 11-én este 7 órakor. Maurice Loewy (elhunyt) és Thérèse Mizki (előbbi özvegye, szakmája nincs) fia, mindkettejük lakhelye Marczéli. Ida de Rosenberg (38 éves, szakmája nincs férje, ugyanott lakik). A dokumentumot kiállította Joseph Sansboeuf alpolgármester, anyakönyvvezető Párizs VIII. kerületében, a Becsületrend lovagja Célestin Carl (28 éves, alkalmazott, és Henri Caillé, 40 éves), akik annak elolvasása után velünk együtt írták alá azt.” (Bene Krisztián fordítása). Forrás: Archives de Paris 8D 116. Acte du 12 janvier 1905.

¹⁰²² „A Francia Köztársaság elnökének 49.811. számú rendelete (melyet a pecsétőr, igazságügyi miniszter ellenjegyeztet) a Polgári Törvénykönyv 8. cikkely 5. paragrafus 2. rész értelmében francia állampolgárnak nyilvánítja: (...)11. Loewy (Joseph) urat, aki kereskedő, 1857. szeptember 17-én született Marczaly-ban (Magyarországon) és Párizsban lakik; 12. De Rosenberg (Ida) hölgyet, Loewy feleségét, aki 1863. június 27-én született Bécsben (Ausztriában) és Párizsban lakik; (...)” (Bene Krisztián fordítása). Forrás: 3046. számú Bulletin des Lois, 49.811. számú rendelet 2017. oldal.; „1928. június 14-én 13 órakor a Turin utca 9. szám alatt elhunyt Ida de Rosenberg, aki Párizsban a Lauriston utca 97. szám alatt lakott, Bécsben (Ausztriában) született 1863. június 27-én, szakmája nem volt, Frédéric de Rosenberg és Catherine Munk lánya volt, férje már korábban elhalálozott. Joseph Loewy özvegye. A dokumentumot 1928. június 15-én 13.45-kor állították ki Valéry Houssier (50 éves, alkalmazott, Faubourg Saint Martin utca 136. szám alatti lakos) bejelentése alapján, aki annak elolvasása után velünk együtt írta alá azt. Georges Fromageot, Párizs VIII. kerületének alpolgármestere, a Becsületrend lovagja.” (Bene Krisztián fordítása). Forrás: Archives de Paris 8D 198. Acte du 14 juin 1928. Lásd továbbá: BENE 2019. 34–60.

jól nyomon is követhető. A 19. század utolsó évtizede településfejlesztésének befolyásos és megkerülhetetlen alakja, amolyan igazi „self-made man” karakter volt. A vaskereskedő 1844–1845 körül születhetett. Az 1869-ben készült iparos- és kereskedő-összeírásban 500 forint éves jövedelemmel a kereskedők felső rétegéhez tartozott.¹⁰²³ Az igazán nagy lehetőség számára a helyi érdekű vasút fejlesztésével jött el. A Balaton menti fővonal létrejöttével Marcali térségét a vas-pálya országos viszonylatban is korán, 1861-ben érte el a Déli Vasút Buda és Fiume közötti fővonalának megnyitásával. A megyei fővonalak azonban nem jártak semmiféle gazdasági haszonnal az itt élő birtokosok számára. Ez indította el a helyi érdekű, vicinális vasutak kiépítését.¹⁰²⁴ 1889-ben gróf Széchényi Gyula és gróf Hunyady Imre előmunkálati engedélyt nyert el a Déli Vasút balatonszentgyörgyi állomásáról induló, s Balatonkeresztúr, Balatonújlak, Kéthely, Marcali, Mesztegnyő, Böhönye, Nagybjajom községeken át Kutasig haladó becsatlakozó vonalára. (A Somogyszob melletti végállomásról csak később döntöttek az engedélyesek.) A vasútépítéshez 1889 utolsó hónapjaiban gyűjtötték össze a pénzbeli hozzájárulásokat. A vasútvonal tervezett költsége kilométerenként 32 000, összesen mintegy 1 900 000 forintot tett ki. Széchényi Gyula (Marcali) és Hunyady Imre (Kéthely), jó példát mutatva, fejenként 50 ezer forintot ajánlottak fel, ahogy gróf Festetics Pál (Böhönye) is. A három arisztokrata ezen kívül hajlandó volt a vasúthoz szükséges területeket is átengedni a saját birtokából. Az építéshez polgári körök is hozzájárultak: Marcali nagyközség és a Marcali Takarékpénztár egyaránt 10–10 000 forintot ajánlott fel, de kereskedők, üzletemberek is segítettek az ügyet. A vármegye végül törvényi kötelezettségéből kifolyólag 20 000 forinttal szállt be a költségekbe, a kereskedelmi minisztérium pedig 172 000 forintos állami támogatást helyezett kilátásba, részben az ingyenes postaszállítás fejében.¹⁰²⁵ A kivitelezési, építési munkák elvégzésével Neuschloss Miksa és Scheiber József építési vállalkozókat bízták meg.¹⁰²⁶ A támogatók közül kiemelkedett Steiner Ignác, akitől a fejlesztés ötlete is eredhetett, és a három említett uradalom képviselőjeként vezette az egyeztetéseket. A *Marczali és vidéke* című helyi lapban így írtak róla: „*Dolgozott, fáradott, éjjelt nappallá tett, sőt az egészségét sem kímélte, csak azért, hogy Marczali és vidéke érdekeire oly fontos vasutat nyélbe ütessenék. Midőn már mindenki feladta a reményt, ő nem, hanem csak dolgozott, fáradott tovább, míg végre sikerült célt érnie. Nevet nem említünk, hisz úgy is tudja mindenki, kiről van szó. Különben*

¹⁰²³ RÉCSEI 2005a, 147.; A Marcaliban köttetett izraelita házasságok listája (1895–1906). Összeállította: Németh Ildikó (2018). 11-e, 44-es bejegyzések.

¹⁰²⁴ MAJDÁN 1997, 15, 83–85.

¹⁰²⁵ A mi vasutunk. *Marczali és vidéke*, 1892. augusztus 7. 1.

¹⁰²⁶ ERDŐSI 1982 186–190, 207; GÁL 1993, 16-17; MAJDÁN 1997, 94, 100, 126.

amilyen szerény embernek ismerjük mindnyájan, nem is vár tömjénezést, elég jutalom lesz neki, ha tervét keresztül viszi.”¹⁰²⁷ Sőt megvette azt a házat is a település központjában, amelynek az elbontásával megnyílhatott Lehner Sándor uradalmi ügyész, képviselő-testületi tag javaslatára az új utca a leendő állomásig. Ez először a Vasút, majd Erzsébet királyné nevet kapta, ma már Petőfi nevét viseli.¹⁰²⁸ Hosszú évtizedekig a település legforgalmasabb utcájának, a vásárok és piacok helyének számított. Jómódú iparosok, kereskedők, tisztviselők építettek itt lakóházakat, de itt épült fel a vasúti vendéglő és a zsinagóga is. A vasútvonal ünnepélyes átadására 1893. október 22-én került sor, amelyet Marcaliban záróbankett követett.¹⁰²⁹

Steiner Ignác még a Balatonszentgyörgy–Somogyszob vasútvonal építése közben vállalkozásával, a Szél C. nevű céggel egy újabb, Győr–Veszprém–Dombóvár közötti helyi érdekű vasútvonal építésébe társult be. A cég igazgatója a fia, az ekkor már Budapesten élő Szél/I György Kálmán (1866–1943) volt.¹⁰³⁰ Steiner Ignác az előengedményes jogosultságot már korábban, 1893-ban megszerezte vagy inkább kivásárolta Batthyány Gézától és Reé Jenőtől, akikkel 1891-től már cégtársak voltak. Az új vasútépítő vállalkozásban a társa gróf Festetics Andor országgyűlési képviselő lett, aki viszont 1894 júliusában, földművelésügyi miniszterré kinevezését követően minden kötelezettségét és jogosultságát ráruházta Steinerre.¹⁰³¹ A vonalat építő és majdan működtető Győr–Veszprém–Dombóvár Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaságot 1895. augusztus 26-án 90 évre, 9 915 800 forint alaptőkével jegyezték be. A 17 tagú igazgatótanács tagja volt Steiner Ignác és fia is.¹⁰³² A két végpont közötti 111 kilométeres szakasz megépítése végül három év alatt határidőre, 1895 őszére készült el, kilométereként 80–90 000 koronás bekerülési költséggel.¹⁰³³

Az ambiciózus polgár építőipari vállalkozásaiban elért sikerei mellett földekkal és ingatlanokkal, valamint kiadható üzlethelyiségekkel is rendelkezett Marcaliban. Amint egy polgártól elvárható volt, a helyi pénzüzetek munkájában is részt vállalt. Így a Marczali Segély Egylet aligazgatója, és 1876 és 1911 között pedig a Marczali Takarékpénztár Rt. igazgatósági tagja is

¹⁰²⁷ A mi vasutunk. *Marczali és vidéke*, 1892. augusztus 7. 1.

¹⁰²⁸ *Somogy*, 1892, augusztus 20. 3.; GÁL 1993, 18.

¹⁰²⁹ ERDŐSI 1982, 190, 208–209.

¹⁰³⁰ *Központi Értesítő*, 1894. május 24. 896.

¹⁰³¹ Vicinális vasúttak. Nyilatkozatok. *Pesti Hírlap*, 1896, február 1. 8.

¹⁰³² Az 1895. augusztus 26-án kelt Győr – Veszprém – Dombóvár Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaság cégbejegyzése. Lásd: *Központi Értesítő*, 1895. augusztus 27. 1491.

¹⁰³³ MAJDÁN 1997, 72, 136, 138.

volt.¹⁰³⁴ Ugyanakkor sikerei mellett veszteségek is érték. Így például utalás található arról, hogy 1898-ból egy 5095 forintra becsült ingósággyűjtését elárverezték, illetve arról, hogy 1909-ben kénytelen volt eladni a „Rätz-bolt” épületét, amely több mint ötven évig a Mitzki családé volt.¹⁰³⁵ Vélelmezhetően egy nagyobb csőd miatt kellett az ingatlanoktól megszabadulnia.

Steiner gazdasági befolyásának bővítése mellett a közéletben is aktív szerepet vitt. Az életében elért legmagasabb közéleti tisztség a vármegyei bizottsági tagság volt, amelyet izraelita vallásúként először tölthetett be. Minderre éppen 1883. augusztusi-szeptemberi antiszemita zavargásokat követően, az év decemberben került sor.¹⁰³⁶ Politikai ambícióit jól szemlélteti, hogy 1887-ben ő igyekezett megtalálni az országgyűlési választáson indítandó megfelelő kormánypárti jelöltet, ennek ellenére hónapokon keresztül tartó kampányt követően mégis az az antiszemita párt képviselőjelöltje, Svastics Gyula győzött Marcaliban.¹⁰³⁷ „*A zsidóság se tett semmit, mert haragszik mióta Széchényi minisztert elugrasztották. Azt megkell vallani, hogy midőn az antiszemita fészkelődtek, Steiner Ignác a zsidó választópolgárok legnagyobb befolyással bíró tagja Lehner Sándor ügyvéddel megkínálta a jelöltséggel böhönyei Festetics Pál grófot, aki azonban azt nem fogadta el; s így jutott Svastics győzelemhez*” – írták a *Pesti Hírlapban*.¹⁰³⁸

A prosperáló és befolyást hozó vállalkozások mellett a volt vaskereskedő a marcali hitközség életében is élénk tevékenységet folytatott. 1892. augusztus végén a hitközség újonnan megválasztott képviselő-testületének tagjává emelték.¹⁰³⁹ Ezen kívül, ahogyan egy vagyonos polgártól elvárták, rendszeres adakozott különféle jótékonyági ügyekben, például a bözödújfalui prozelitákat segítő országos gyűjtésben.¹⁰⁴⁰ Később az 1891 februárjában megnyílt marcali köz-kórháznak a működtetéséért felelős választmány tagja is lett.¹⁰⁴¹ 1894. március 19-én Steiner Ignác és felesége a vallási- és közoktatási minisztertől miniszteri elismerésben részesültek, mert

¹⁰³⁴ Az 1876. augusztus 25-én kelt Marczali Takarékpénztár Részvénytársaság cégbejegyzése. Lásd *Központi Értesítő*, 1876. november 26. 932.; Az 1911. február 23-án kelt Marczali Takarékpénztár Rt. cégbejegyzése. Lásd: *Központi Értesítő*, 1911. március 5. 441.; Apróhirdetések *Pesti Hírlap*, 1902. április 15. 25.

¹⁰³⁵ Árverés a vidéken. *Pesti Napló*, 1898. január 19. 18.; MÓRICZ 2012, 352.

¹⁰³⁶ Mi fontosabb esemény a nyitrai magyar ünnepnél? *Pesti Hírlap*, 1883. november 22, 5.; A nagy csapás daczára... *Somogy*, 1883. december 18. 1–2.

¹⁰³⁷ Marczaliból írják lapunknak... *Pesti Hírlap*, 1887. június 23. 1-2.; Lásd bővebben: PAKSY 2018, 253–254.

¹⁰³⁸ Marczaliból írják lapunknak... *Pesti Hírlap*, 1887. június 23. 2.

¹⁰³⁹ A marczalii izr. hitközség, *Marczali és vidéke*, 1892. szeptember 4. 2.

¹⁰⁴⁰ Dr. Bánóczi József: Bözöd-Újfalu, *Magyar Zsidó Szemle*, 1893. 6. szám. 394.

¹⁰⁴¹ Szaplanczay Manó: Somogy közegészségügyének múltja és jelene. *Somogyvármegye*, 1914. május 24. 6.

a marcali izraelita elemi iskola szegény sorsú diákjainak a felruházására 100 forintot adományoztak.¹⁰⁴² A róla szóló források azonban 1909 után elhallgatnak, így jelenleg nem tudjuk pontosan, hogy mi lett vele, például hol halt meg és hol nyugszik.

Steiner Ignácnak és Mitzki Teréziának a fiúk mellett, egy leányuk született Steiner/Szél Mária (?–1934) néven. 1893-ban Baruch Gyula (1867–1937) miskolci gyógyszerész felesége lett, akivel együtt a vármegyeszékhely megbecsült és befolyásos polgárai közé emelkedett.¹⁰⁴³ A már fent említett fiúk, Steiner/Széll György Kálmán,¹⁰⁴⁴ aki Hirschbein Malvinát vette feleségül, Budapesten.¹⁰⁴⁵ Steiner/Széll a második világháború idején a német kollaboráns Vichy-Franciaországban lévő Nizza városába menekült, feltételezhetően a zsidók ottani kedvezőbb helyzete és esetleg féltestvérének rokonságához fűződő kapcsolata miatt is. 1943. december 6-án hurcolták el nizzai lakásából a Párizs mellett lévő gyűjtőtáborba. Utolsó tárgyait jelentette az a néhány ékszer, korábbi vagyonának maradéka, amelyeket ekkor koboztak el tőle. Innét december 17-én a 6-os számú deportáló vonattal Auschwitzba vitték és 1944. január 15-én meggyilkolták.¹⁰⁴⁶ Annak ellenére, hogy legalább ötven évig budapesti lakos volt, neve felkerült az összegyűjtött

¹⁰⁴² Miniszteri elismerés. *Pesti Napló*, 1894, március 19. 7.

¹⁰⁴³ Hymen, *Pesti Hírlap*, 1893. november 25. 9.; Baruch Gyula megvette a Kígyó gyógyszerét. *Miskolci Napló*, 1914, július 23. 3.; Baruch Gyuláné szül. Szél Máris halálozási értesítése. *Miskolci Estilap – Reggeli Hírlap*, 1934, április 22. 5.; Halálozás. *Gyógyszerészi Szemle*, 1937. május 1. 188.; Baruch Gyula meghalt. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1937, április 18, 2; Nagy részvét mellett temették el Baruch Gyulát. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1937, április 20. 3. Baruch Gyula az esküvő évében – egyes források szerint már ekkor, máshol az szerepel, hogy 1914-ben – megvette Miskolc egyik legrégebbi patikáját, amely a Kígyó nevet viselte. Harminc éven keresztül a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület Miskolc-vidéki kerületének az elnökeként, a város törvényhatósági bizottságának tagjaként és a miskolci Kereskedők és Gazdák Körének igazgatójaként is tevékenykedett, megbecsült és tisztelt polgárként búcsúztatták a szakmai, a megyei és országos sajtóban. Steiner/Szél Mária és Baruch Gyula egyetlen leánya dr. Stamberger Sámuelné Baruch Lolly volt. A Baruch család tagjai a zsidó vallásból nem tértek ki.

¹⁰⁴⁴ Steiner György Kálmán a zsidó hagyomány szerint kapta a nagyapja után a Kálmán nevet. A budapesti érvényesülés és asszimilációs mintakövetés miatt magyarosította a nevét Szélre vagy, ahogy egyes forrásokban szerepel: Széllre.

¹⁰⁴⁵ A feleségének a családi cégében kapott tisztséget, mint az 1901-ben alakult Hirschbein Lipót és társa, Szél Kálmánné Hirschbein Malvina (Leopold Hirsbein C Co. Közkereseti társaság, Budapest, V. kerület Báthory utca 2.) megnevezésében. Lásd, *Budapesti Cím- és Lakásjegyzék*, 1906-1907. 548.

¹⁰⁴⁶ <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=fr&itemId=5783536&ind=1> ; http://ressources.memorialdelashoah.org/notice.php?q=fulltext%3A%28sz%C3%A9ll%29%20AND%20id_pers%3A%28%2A%29&spec_expand=1&start=2 „Név: Karl SZÉLL. Születési idő: 26/11/1866. Születés helye: MARZALIR. Cím: Félix Faure sugárút. Város: Nizza. Megye: 6. számú. Érkezés a Drancy-ban lévő táborba: 07/12/1943. Internálás helye: Drancy. Konvoj száma: 6. Konvoj indulásának dátuma: 17/12/1943, Úticél: Auschwitz. Átvizsgálási füzet száma: 40. Elismervény száma: 4. Ékszerek: 1 női aranylánc, 1 pár fülbevaló, 1 aranygyűrű ékkövekkel, 1 megmunkált gyöngy.” (Bene Krisztián fordítása. Letöltés: 2020. május 9.), az 1944. január 15-ei halálozási nap a később kiállított állami anyakönyvben szerepelt.

marcali lakóhelyű zsidó áldozatok jegyzékére, s a szülőhelyén álló második világháborús emlékmű is megemlékezik róla is.¹⁰⁴⁷

A Mitzki-Löwy-Steiner család színes történetében egyaránt megtaláljuk a szülőföldön való ambiciózus, törekvő vállalkozásban való kiteljesedést és a tanulási vágy miatti emigrálást is. A tipikus vidéki, falusi kereskedő és háztulajdonos marcali család tagjai két generáció alatt váltak a francia, a miskolci és a budapesti városi középpolgárság részévé. Steiner Ignác viszont azoknak a polgároknak a mintáját követte, akik a dualizmus „jó gazdasági széljárásának köszönhetően” fogtak kockázatos vállalkozásokba, látták meg a lehetőséget például a vasútépítésben és váltak a dunántúli főnemesi réteg és a tőkések „értékes intézőivé”. Steiner a nélkülözhetetlenségét a helyi hitközségében, jótékonyági ügyekben és gazdasági társaságokban váltotta befolyásos tisztségekre. Ugyanakkor elég lehetett egy komolyabb csőd vagy bármi más, ami miatt eltűnt a forrásokból. Fia, Steiner/Széll György Kálmán életének utolsó éve pedig a magyar zsidók üldözésének egyik jól dokumentált és tragikusan végződött meneküléstörténete.

9.5 A bádogosipartól a Vádló szoborig. A Gold család története

9.5.1 Bevezetés

Az egyik legrégebbi marcali zsidó család a Gold família, amelynek tagjai a temetői síremlékek tanúsága szerint már a 19. század első harmadában itt éltek. Az egyik családtag, Joshep Gold 1851-ben a hitközség vezetőségi tagja volt, aláírása szerepel a Morgenstern Mihállyal megkötött rabbiszereződésen.¹⁰⁴⁸ A család férfitagjai iparosok, kisebb részben kereskedők voltak. Generációkon keresztül egyik fiúról a másikra öröklődött a bádogos szakma. Az 1869-es soproni iparkamarai választáshoz összeírt marcaliak között három Gold is szerepelt: Ferenc bádogosként, Móric szatócsként, míg Rudolf divatárusként, az első és a harmadik 100–100, míg a második 200 forint éves jövedelemmel.¹⁰⁴⁹ Az első ismert bádogos, Gold Ferenc (?–?) felesége a tatai születésű Mandl Sarolta (1836–1896) volt. Számos gyermekük közül Gold Vilmos (1859–1919) és

¹⁰⁴⁷ SZILI 2000, 235. A listában szereplő névnel a születési évnél 1867, míg az anya nevével hibásan Mirteki Terézia van feltüntetve. A Marcaliból deportált zsidó lakosság (1944–1945) állami anyakönyvek alapján készített listája. (2018), 97-es bejegyzés.

¹⁰⁴⁸ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszereződése (1851).

¹⁰⁴⁹ RÉCSEI 2005a, 146.

öccse, dr. Gold Samu (1862–1934) életútját mutatom be részletesen, továbbá az előbbi gyermekeinek és egy-két unokájának a sorsára is kitérek.

9.5.2 A körorvos: Dr. Gold Samu

A bádigos família polgárosodott tagja, az orvosi egyetemet végzett dr. Gold Samu töltötte be Mitzger Miksa után a marcali körorvosi tisztséget. 1891-ben előbb tiszteletbeli, majd 1892-ben járásorvos lett. 35 év után, 1926-ban vonult nyugállományba.¹⁰⁵⁰ Schön Josefát 1894-ben jegyezte el, aki a helybeli Schön Miksa (1837–1915) és Ring Fáni (1847–1926) leánya volt.¹⁰⁵¹ Gold Samu tagja volt a hitközség képviselő-testületének, 1918-ban pedig az elnöki tisztséget is viselte. Mindemellett a Chevra Kadisa aktívan tevékenykedő tagjának számított.¹⁰⁵² A köztisztletnek örvendő orvos 1934-ben halt meg. Az *Egyenlőség* tudósításában így írtak a temetéséről: „*Dr. Gold Samut, aki úgy a hitközség, mint az iskolaszék és a Chevrának hosszú évtizedeken keresztül egyik legeredményesebb vezető tagja volt, a Chevra saját halottjának tekintette és gondoskodott végtisztességéről. Meghívta dr. Winkler Ernő nagykanizsai főrabbit, aki szépen felépített gyászbeszédében, mint az egész járás „jó doktor” bácsijáról emlékezett meg.*”¹⁰⁵³ **(Lásd a képmelléklet 36. képét a 499. oldalon.)**

A felesége, Schön Josefa – aki a Marczali Izraelita Nőegyletet hosszú évtizedekig vezette – a visszaemlékezések és a lakóházának falán elhelyezett emléktábla szerint 1944 júniusában a tabi gettóban halt meg. Ennek ellenére a holtta nyilvánításakor közzétett eltűnési dátumként és helyszínként 1944. július 6–7-e és Auschwitz szerepel.¹⁰⁵⁴ A második világháború után Marcali egyetlen, közvetlenül a holokausztra emlékező kőtábláját Gold Samuné Széchenyi utcai lakóházának a falán helyezték el. Az épületet az 1980-as évek közepén elbontották és a táblát a helyi múzeumba szállították. A hiteles másolatát 2012-ben – dr. Suchman Tamás kezdeményezésére – a holokauszt emléknap keretében a megmaradt keleti szomszédos ház tűzfalán, a tabi gettóban öngyilkosságba menekült Révész és Wirkmann családok tagjait megörökítő tábla mellé helyezték el. A szövege így hangzik: „*Ebben az ősi házban született és élt életének 71. évéig Dr. Gold*

¹⁰⁵⁰ Az alispán búcsúztatja a nyugállományba vonuló vármegyei tisztviselőket. *Uj-Somogy*, 1926. április 24. 1.

¹⁰⁵¹ Eljegyzés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 4. 12.

¹⁰⁵² Pályázati hirdetés. *Egyenlőség*, 1918. augusztus 10. 21.; Halálozás. *Egyenlőség*, 1934. július 7. 16.

¹⁰⁵³ Dr. Gold Samu. *Ujság*. 1934. június 20. 6.; Halálozás. *Egyenlőség*, 1934. július 7. 16.

¹⁰⁵⁴ Holtnaknyilvánítások. *Magyar Közlöny*, 1946. július 27. 12.

*Samuné Schön Jozefa, járási főorvos felesége. Maga volt a jóság és a szeretet. Valláskülönbségre való tekintet nélkül istápolta a betegeket, gyámolította az elesetteket. Az isteni törvények és az európai kultúra megcsúfolásával – 1944, május 30-án – virágos kertjéből mégis kiragadták sokszázezer ártatlan sorstársával együtt a halálba hurcolták. Ez a tábla hirdesse szelíd emlékét és gyilkosai gyalázatát. Újraállítva 2012. július 6.*¹⁰⁵⁵

9.5.3 A bádigosok: Gold Vilmos és Gold Ferenc

Gold Vilmos eredetileg kereskedelmi iskolát végzett, a bádigos szakmát valószínűleg az apjától tanulta, majd átvette annak a műhelyét. Feleségével, Herczog Reginával (1862–1931) népes családról gondoskodtak.¹⁰⁵⁶ 1905-ben az építőmunkások szakszervezetének egyik alapítója volt. A gyermekeik visszaemlékezéseikben kiemelték széles körű műveltségét és olvasottságát, nyitottságát közösségi ügyek és szociális kérdések iránt. A háborúba idős kora miatt katonának nem hívták be, viszont polgári szolgálatra beosztották. Gold Márton erről az élményéről így írt: „1916-ban Boncz László főjegyző, gombai /jelenleg Marczali III./ kertjében az országút mellett egy hatalmas fa barakkot építettek és itt őrizték az orosz hadifoglyokat., Innét adták ki őket később az uradalmakba dolgozni, akik állandóan újabban érkező orosz hadifoglyokkal cserélődtek, akiket már katonai szolgálatból kiöregedett polgári személyekkel őriztettek. Itt apámat is kirendelték fogoly őrnek. Apám kereskedelmi érettségivel rendelkező bádigos volt, aki igen sokat olvasott, jól ismeret a francia forradalom eseményeit, ismeret az 1905-ös 1907-es orosz forradalom eseményeit, majd az érkező foglyok mesélték az 1917. febr. és az okt. szocialista forradalomról /amelyről a később hazaérkező hadifoglyaink is sokat beszéltek/. Apám az itthon lévő három gyermekeivel sokat beszélgetett ezekről és a kapitalista rend igazságtalanságáról. /Sári, Jóska, Márton/.”¹⁰⁵⁷ Tekintélye révén segédkezett a fronton harcoló marcali katonák családjainak hadisegély intézésben. Az 1918-as öszirózsás forradalmat követően a bádigos szakszervezet

¹⁰⁵⁵ Az eredeti emléktáblának a készítési dátumát és készítőjének a nevét nem ismerjük. A tábla másolatát Vida Szilárd Tibor kőfaragó készítette. A megvalósításban a Marcali Városi Helytörténeti Múzeum is közreműködött.

¹⁰⁵⁶ Lásd Gold Vilmosné síremlékét a marcali új zsidó temetőben.

¹⁰⁵⁷ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 7.

elnöke lett, majd a direktórium tagjává választották meg. Megbízottként a Hitelbank Rt.-nél teljesített politikai felügyeletet. Felkészültsége alapján a megyétől kapott brosúrákból szemináriumi előadásokat tartott, amelyeket rendszerint a zsidó elemi iskolában rendeztek meg.¹⁰⁵⁸ **(Lásd a képmelléklet 37. képét az 500. oldalon.)**

Gold Vilmos legnagyobb fia, Gold Ferenc szintén bádogos lett. Feleségével, Deutsch Linnával (1887–1944) négy gyermeket neveltek, akik közül az egyik a már említett László volt. Gold Ferenc 1911-ben a Marcali Iparos Ifjúsági Önképző Kör egyik vezetője lett. A helyi önkéntes tűzoltóság tagjaként számos alkalommal mentette meg bajba jutottak életét és vagyonát. Testvére visszaemlékezése szerint mozgalmi tevékenysége miatt, büntetésből hívták be katonának a háborúba, amelyet végig is küzdött.¹⁰⁵⁹ Gold Ferenc 1918 őszétől a helyi vasas szakszervezetben titkárként és pénztárosként tevékenykedett. 1919 tavaszától a direktórium tagja lett, és mint volt veterán, egy ideig a Vörös Őrségben is szolgálatot teljesített.¹⁰⁶⁰ **(Lásd a képmelléklet 38. képét az 500. oldalon.)**

1919. augusztus 5-én vagy 6-án megkezdődtek a letartóztatások, amelyek történéseiről, Gold Vilmos és Gold Ferenc sorsáról Gábor Ignácné visszaemlékezésében olvashatunk részletekbe menően. *„Édesapám az elsők között volt. Ő akkor fekvő beteg volt. Megjelentek nálunk a csendőrök és közölték apámmal, hogy ellene letartóztatási parancsot kaptak. Minthogy ezt írásban nem tudták felmutatni, apám nem volt hajlandó felkelni és velük menni, csak ha írásba közlik a letartóztatási parancsot vele. Elmentek a csendőrök és hamarosan írásbeli elfogatási parancssal jöttek vissza. Apámat a zsidó iskolába kísérték, ahol akkor már 4-5 ember volt.”*¹⁰⁶¹ A Gold család házát a csendőrök többször feldúlták, a kórházban fekvő apa helyett először a két fiát, Gold Andort és Gold Aladárt tartották fogva mint túszt, de akikhez néhány nappal később másik fiát, Gold Mártont is bezárták. Később a fiúknak sikerült megszökniük, de a verésekből kijutott nekik is. Gold Ferencet már augusztus 28-a után tartóztatták le, miközben a munkából hazafelé

¹⁰⁵⁸ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 6-7, 13–15.

¹⁰⁵⁹ Kisgyermek tűzhalála. *Somogyvármegye*, 1914. január 25. 5.; HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 2, 6.; HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 6–7; Gold Ferenc a testvére visszaemlékezése szerint 1919 augusztusában, a kivégzése előtti napon, augusztus 27-én egy kútba esett gyermek életét mentette meg.

¹⁰⁶⁰ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 14.

¹⁰⁶¹ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 1–2.

tartott. Vele együtt bevitték Löbl Lipót fiait, Jenőt és Józsefet is, azonban nem a börtön épületébe, hanem a Széchényi-uradalom ún. Vörös istállójába, ahol megkínózták őket. (Löbl Józsefnek sérülten sikerült megszöknie és Bécsbe menekülnie.) Gold Vilmost még ezen a napon a kórházból elvitték a börtönbe.¹⁰⁶² Gábor Ignácné az utolsó találkozásukra így emlékezett: „*Ugyanakkor említette édesapám azt is, hogy ott voltak érte is a fehérek, de a főorvos [dr. Fülöpp István, kórházigazgató – H. M.] nem engedte elvinni a kórházból. A főorvos és a személyzet biztatta apámat, hogy szökjön el, de mivel megmondták neki, ha elszökik, úgyis elfogják és akkor kiirtják az egész családot, így nem ment el. Már vagy háromszor- négyszer voltak apámért a főorvos nem adta ki, mint súlyos beteget. Ekkor őt is megfenyegették szombat délben apám már ruhástól feküdt az ágyon. Már a főorvos sem tudta tovább tartani. Megmondták neki, hogy készüljön föl, délután elviszik. Apám elbúcsúzott tőlem. „Legyél erős leányom, én nem félek, bármi történik is velem. Vigyázzatok anyátokra. Lesz még idő és ez elfog jönni, amikor emelt fővel járhattok és pótolva lesz a mostani szenvedés” stb. Azután elküldött, mert nem akarta, hogy a fehérek ott érjenek engem. Nem tudom leírni, hogy milyen érzéssel váltam el apámtól.*”¹⁰⁶³

Gold Vilmos és Gold Ferenc holttestét a családtagok külön helyszíneken találták meg. A legtöbb áldozatot, köztük Gold Ferencet és 19 főt másnap hajnalban a marcali téglagyárral szemben lévő kukoricásban, míg Gold Vilmosnak és öt társának tetemét három nappal később az inkei erdőben találták meg.¹⁰⁶⁴

Mindkét Goldról összességben elmondható, hogy erős szociális, szociáldemokrata elköteleződéssel rendelkezett. Gold Vilmos a Tanácsköztársaság végére már-már kommunista agitatori szerepkört töltött be. A róluk szóló családi visszaemlékezésekben az zsidó vallással kapcsolatos viszonyukat felszínesen említették, így például nem derült ki, hogy mennyire határozta meg mindennapjaikat a vallásgyakorlás. A szervezett és öntudatos munkás, Gold Vilmos konfliktusa a templom építésekor a hitközséggel valószínűleg mély nyomokat hagyott benne, ugyanakkor az öccse, Gold Samu, a köztisztviselő orvos a hitközség befolyásos tisztségviselője volt. A világháború traumatikus hatása, a forradalmak viszonylag rövid, de intenzív időszaka és az aktív politizálás ellenére a zsidó identitással való szakítás lehetőségként valószínűleg nem merült fel

¹⁰⁶² HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 1.

¹⁰⁶³ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 2.

¹⁰⁶⁴ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 3–4.

em az apában, sem a fiában. A temetésükre is hagyományosan, a zsidó szertartások szerint került sor, a síremlékeik pedig a magyar mellett héber feliratot is kaptak. Elgondolkodtató, hogy a két férfi sírköve formájában Mózes kőtábláit mintázza.

9.5.4 Gábor Ignácné és Gold Márton

Gold Vilmos és Herczog Regina számos gyermeke közül – Gold Ferencen kívül – egyik leányuknak, Gold Jankának és legkisebb fiuknak, Gold Mártonnak az életútja közvetlenül és egy életre szólóan összekapcsolódott az 1919-es megtorlással. Ugyanakkor mindketten túléltek a holokausztot, de a családjaikat elvesztették. A háborút követően, a veszteségeik ellenére, újrakezdték az életüket Marcaliban. Az 1960-as évek marcali munkásmozgalmi adatgyűjtése során mindketten terjedelmes visszaemlékezést közöltek az első világháború éveitől a Tanácsköztársaságon és fehérterroron át az 1950-es évekig. A zsidósághoz való kötődésükről azonban csak a legszükségesebb adatokat említették, így ezekből a forrásokból kevésbé lehet megismerni egy vidéki neológ zsidó bádogoscsalád vallási szokásait és a hagyományokhoz való kötődését.¹⁰⁶⁵

Gold Janka 1899. december 18-án született Marcaliban, Gold Vilmos és Herczog Regina harmadik gyermekeként. Elemi iskolai tanulmányait követően a kelmefestő szakmát tanulta ki. 1920-ban feleségül ment Gábor Ignác tanítóhoz. Két gyermekük született: Vilmos (1923–1944), aki tanító lett és József (1928–1944).¹⁰⁶⁶ Gábor Ignácné mindhárom családtagját elvesztette 1944-ben, ő maga viszont Auschwitzból először Buchenwaldba, majd más kényszermunkatáborokba került, amiről a lágerbeli kartonja is tudósít.¹⁰⁶⁷ **(Lásd a mellékletek 16. számú dokumentumát a 471–472. oldalon.)**

Egy 1945. január 23-i névlista alapján a 63119-es számot viselő Gábor Ignácné kényszermunkásként Bergen-Belsenből Ascherlebenbe, a Junkes repülőgépgyárba került át.¹⁰⁶⁸ Erről így írt a visszaemlékezésében: „*Ők mindhárman az auschvitzi koncentrációs haláltáborban pusztultak el. Én is voltam ott, kb. öt hónapot. Utána Bergen-Belzeni koncentrációs táborba kerültem.*

¹⁰⁶⁵ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 2, 6.; HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 8–9.

¹⁰⁶⁶ Az Országos Izraelita Tanítóképző-intézet és Líceum Évkönyve az 1942-1943. iskolai évről. 1943. 25.

¹⁰⁶⁷ <https://collections.arolsen-archives.org/de/search/person/7755350?s=Marcali&t=0&p=1> (Letöltés: 2022. február 10.)

¹⁰⁶⁸ Köszönöm a dokumentum másolatát Rózsás Szabolcsnak. (2017).

Itt is néhány hónapig szenvedtem. Majd pedig Aschessleben-ben egy repülőgépgyárba kerültem dolgozni. Az összeomlás közeledtekor, onnan gyalogosan hurcoltak bennünket Terezienstadtba /Prága mellett/, ahol az orosz hadsereg szabadított fel, több mint egy évi deportálás után. Nem vázolom azt a sok szenvedést, amit a deportálásban átéltem, hisz az már mindenki előtt ismeretes, hogy hogyan bántak ott a foglyokkal. Csupán még azt jegyzem meg, hogy sokat, nagyon sokat szenvedtem étlen, szomjan egy szál ruhában. Súlyos betegen értem haza. Ez a betegség végigkísér egész életemen. Erről többet nem írok, mert csak fájó érzéseket idéz fel bennem.”¹⁰⁶⁹

Valószínűleg innét szabadult fel 1945 tavaszán. Három „földijét” segítette abban, hogy túléljék a koncentrációs- és munkatáborokat: testvérének, a csömendi Rosenbaum Mártonné szül. Gold Sárának (1898–1944) leányát, Rosenbaum Magdát (1928–2007), a nemesvidi Kohn Magdát (1927–2011) – akivel a neve együtt szerepelt a Bergen-Belsenből átvittek listáján – és a buszáki Bárány Katalint (1930–2020). Leszármazottaik ma is hálásan emlékeznek rá.¹⁰⁷⁰

A háborút követően visszatért Marcaliba, ahol a maroknyi újrakezdő zsidó közé tartozott. A Szabadság utcában élt, a szomszédban lakó Lázár család gondoskodó „nagyamamaként” tekintett rá. Rendszeresen tartotta a kapcsolatot családjának megmaradt tagjaival, testvérével, illetve unokaöccsének, Gold Lászlónak a családjával. A vallási szokások egy részét is gyakorolta, de zsinagógába már nem járt. 1989-ben bekövetkezett halálát követően végakarata szerint polgári szertartás keretében búcsúztatták el az új zsidó temetőben. Síremlékét az emlékezés kövein kívül mindig díszíti néhány friss virág.¹⁰⁷¹

A Gold család legkisebb gyermeke, Márton 1902-ban született Marcaliban. Az első világháború idején már időközönként dolgoznia kellett a Széchényi-uradalomban. 1919 augusztusában az apját és a testvérét kivégezték, a 16 éves fiút pedig a börtönben megkínózták; ezzel mintegy örökre az újonnan felálló „úri rendszer” és azok reprezentánsai, így például a főszolgabíró Lehner Vilmos ellenfelévé tették. Az 1924-es kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtár szerint Marcaliban két bádogoscsalád működött ekkor, a Gold és a Wallentin. A férjek halála miatt özv. Gold Ferencné és özv. Gold Vilmosné nevéen ment tovább a vállalkozás, mellettük

¹⁰⁶⁹ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 2, 6.; HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 14.

¹⁰⁷⁰ Kohn Magda Magyarországon maradt, míg Rosenbaum Magda Svédországban, a Soát szintén túlélő bátyja Rozenbaum Tibor (1923–2014) pedig Ausztráliában telepedett le. Rózsás Szabolcs szíves közlése szerint (2017. szeptember 4, Budapest).

¹⁰⁷¹ Bognárné Lázár Magdolna szíves közlése (2022. január 20, Marcali).

Gold Márton is önálló iparosként dolgozott.¹⁰⁷² Később megházasodott, a felesége Erdős Rózsi (1913–1944) lett, majd a fiuk, Árpád is megszületett (1934–1944). Mindketten a holokauszt áldozatai lettek.¹⁰⁷³

A második világháború alatt, 1942-től Gold Márton munkaszolgálatra vonult be, így élte túl szerencsésen a vészkorszakot. Erről így vallott a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (Degob) által 1945 októberében felvett vallomásában. *„Bevonulásom előtt szépen berendezett műhelyem volt, feleséggel és kisfiammal nyugodtan, meglehetősen jó anyagi viszonyok között éltem. Sajnos, családom még nem tért vissza a deportációból. 1942. október 27-én vonultam be Marcalin, onnan 1942. november 18-án elindulva léptük át a határt Ukrajnába. A IV/2 század parancsnoka: Száva István, pécsi bírósági tisztviselő, főhadnagy, a rossz intézkedéseket lehetőleg igyekezett pontosan betartani, általában igen szigorú volt, egy-két esetben bántalmazásoktól sem riadt vissza. A keret: szintén hozzáigazodott, voltak azonban itt jobbérzésű keretlegények is. Élelmezésünket eleinte ellopták, később, amikor az I-es hadosztály megérkezett, javult a helyzet. 1944. szeptember 4-én visszahoztak bennünket a 23-as hadosztállyal együtt. A hadosztálytörzshöz voltam vezényelve, Szombathelyen kétheti pihenőnk volt, innen Szegedre, majd Hódmezővásárhelyre kerültünk, itt megkezdtük a visszavonulást, Kistelekről Vitéz Dezső vezérőrnagy hozott magával Budapestre. Éppen a Szálasi-puccs napján érkeztünk meg. Egy hétig a Radetzky lakatnyában voltunk, onnan kihívtak a frontra I századot, ezzel mentünk ki, ketten munkaszolgálatosok a frontra, Bugacpusztára. Innen kb. 30 km-re kerültem fogságba. Szegedig gyalog mentünk, onnan Fogsanba, majd pedig a kurski fogolytáborba kerültem. Kétszer voltam kórházban epe- és gyomorbajjal, rendes orvosi- és gyógykezelésben részesültem. Az ellátás is igen jó volt. Szeptember 29-én hivatalos transzporttal indítottak útnak. 17-en Fogsanban lemaradtunk a transzporttól. A fogsani hitközség egy hét múlva átküldött bennünket autón Bukarestbe, ahonnan a Vöröskereszt hozott haza. Jövő terveim: Szeretném műhelyemet tovább vezetni.”*¹⁰⁷⁴ **(Lásd a mellékletek 18. számú dokumentumát a 473–474. oldalon.)**

¹⁰⁷² Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címirtára. Rudolf Mosse Magyarországi képviselője, Budapest, 1924. 1054.

¹⁰⁷³ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

¹⁰⁷⁴ A vallomáson G. M. monogram szerepelt, és a pontos születési és lakhelyadatok. Ezek alapján biztosan állíthatjuk, hogy Gold Mártonnal készült. Munkaszolgálatos hadifogoly (Kursk). 3435. Jegyzőkönyv. Felvétetett Budapesten 1945. október 30-án, a „Degob” Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Központjában (VIII. Bethlen Gábor tér 2.) <http://www.degob.hu/index.php?showjk=3454> (Letöltés: 2019. december 30.) A Degob dokumentációs munkája alapján egy év alatt 4600 jegyzőkönyv készült el, amelyek a Zsidó Világkongresszushoz kerültek, a népbírói tárgyalások során ezeket is figyelembe vették. SZITA 2000, 278.

A háborút követően gyorsan bekapcsolódott Marcali közéletébe, szorgalmazta és intézte az 1919-es megemlékezéseket, majd fő szervezője lett a mártíremlékmű (*Vádló*) felállításának. A perbe fogott Lehner Vilmost – akit családtagjai halálában tartott legfőbb helyi felelősnek – minden igyekezete ellenére sem sikerült elítéltetnie. Gold Márton baloldali elköteleződésének alapját az apai munkásörökség, az 1919-ben személyesen átélt trauma, a holokauszt megpróbáltatásai és a családi veszteség képezte. 1978-ban halt meg Szegeden, és a marcali új zsidó temetőben a nagybátyja, Gold Samu orvos mellé helyezték örök nyugalomra.¹⁰⁷⁵

A Gold család Marcali régi iparoscsaládja volt, amely viszont Gold Samu révén, aki körorvosként, egy tiszteletben álló értelmiségi taggal is rendelkezett. Amíg az orvos a hitközség vezetőségében tevékenykedett, addig testvére, Gold Vilmos a szociáldemokrata elvekért kiálló szervezett munkásság élén szakszervezetet alapított. 1919-ben fiával, Gold Ferencsel együtt a fehérterror áldozatai lettek. A marcali munkásmozgalmi emlékezet, amelynek Gold Márton az egyik alakítójává vált, kulcsszemélyiségeiként tartotta számon őket. Gábor Ignácné a hitközség tanítójának felesége lett, testvére, Gold Márton pedig követte édesapját a bádogos szakmában. 1945 után, a szülőhelyen való újrakezdést követően mindkettőjük életét beárnyékolta a kettős tragédia. Az évente megrendezett 1919-es megemlékezéseken általában megjelentek, és a maguk, valamint a mártírok családtagjainak nevében megkoszorúzták a Vádló szobrot. Gábor Ignácné a helyi Lady János Gimnázium évfordulós történelemóráinak gyakran meghívott előadója volt.¹⁰⁷⁶

9.6 Marczalitól Marcalig. A Marczali–Berger–Dénes család története

9.6.1 Bevezetés

A következő marcali zsidó család, amely történetének a bemutatásához többféle forrással rendelkezünk, a Kohn–Dénes família. A – a családi hagyomány szerint a Morvaországból, Bisenz (ma, Bzenec Csehország) településről származó – Kohnok eredetileg az Alföld délkeleti területén található a Békés vármegyei Mezőberényben éltek. Ennek a famíliának az egyik tagja, Kohn Bernát

¹⁰⁷⁵ Gyászközlemények. *Délmagyarország*, 1976. január 30. 7.

¹⁰⁷⁶ Gold-napok Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1980. április 10. 8.; A. Á.: Mártírokra emlékeztek Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1983. április 3. 4. Bognárné Lázár Magdolna szíves közlése (2022. január 20, Marcali).

(1845–1929) Békéscsabára átköltözve 1871-ben feleségül vette az ortodox zsidó gazdálkodó családból származó Sabel Katalint (1854–1942).¹⁰⁷⁷ Velük kezdődött a Kohn–Dénes család szerteágazó, a 20. századi magyar történelem sorsfordító eseményeivel – az első világháborúval, az 1918–19-es forradalmakkal, a holokauszttal és a kommunista időszak üldöztetéseivel – kísért története, amely a leszármazottakban tovább folytatódik.

9.6.2 A Kohn–Dénes család békeidőben

Kohn Bernát és felesége Békéscsabán, majd Gyulán kis boltot működtetett. Ortodoxiában gyökerező vallási hagyományokat tartó – legalábbis a fényképek tanúsága szerint – de később már neológ kötődésű vallási életet éltek. Négy fiuk és öt leányuk született: Antal, Sámuel, Sándor, Izidor, Róza (később Deutschné), Blanka (később Presser Sándorné), Regina (később Faragó Ferencné), Margit (később Dénes Arnoldné), s egy kivétellel mindegyikük családot alapított.¹⁰⁷⁸ A fiúk a polgárosodás igénye folytán továbbtanultak, sőt felsőfokú végzettséget szereztek, míg a leányok polgárosodott kereskedőkhöz, értelmiségiekhez mentek férjhez. Ugyan mindannyian megmaradtak a hagyományos, jellemzően neológ vallási hagyományok határain belül, viszont a folyamatos asszimiláció, hasonlóan a korszak más értelmiségi, alkalmazotti és kereskedői szakmát űző zsidóihoz, érzékelhető volt az egyes leszármazottak identitásában. A zsidó vallásból való kitérés a 20. század közepéig, a holokausztig egyikőjük családjánál sem merült fel lehetőségként – például a házasságok mind-mind izraelita vallású féllal kötöttek –, később viszont már mintává vált.¹⁰⁷⁹

A legidősebb Kohn fiú, Antal Gyulán született, Budapesten jogi egyetemet végzett. Nevét 1899-ben magyarosította Dénesre, s ebben követte mindegyik testvére is. Az ifjú jogász 1904-ben költözött Marcaliba, ahol 1908-ig Mayer Ignác ügyvéd mellett ügyvédjelölt, majd az ügyvédi irodában 24 éven keresztül annak társa volt.¹⁰⁸⁰ Pár éven belül szinte az egész családját átköltöztette az Alföldről a somogyi járási székhelyre. Három szobás családi házat 1910 körül ifj. Szelek

¹⁰⁷⁷ Kohn Bernát és Sabel Katalin Karlsbadban, 1916-ban készült fényképének a felirata. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.; DEUTSCH 2005, 69.; DÉNES 2014, 96.

¹⁰⁷⁸ A Kohn–Dénes család leszármazása, Készítette dr. Dénes György. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.; SZILI 2000. 189, 232.

¹⁰⁷⁹ DÉNES 2014. 96.; DEUTSCH 2005. 69.

¹⁰⁸⁰ A m. kir. belügyminiszter 1899/52542 engedélye alapján. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyakönyvei alapján.; SZEGHALMY 1938., 695.; DÉNES 2014. 96–97.

Ferenc építómesterrel építtette fel az Erzsébet (mai Petőfi) utcában, a zsinagóga szomszédságában.¹⁰⁸¹

A település befolyásos familiájából, a Marczali–Berger családból választott párt magának: Marczali Henrik (1856–1940) történetíró testvérének a leányát vette feleségül.¹⁰⁸² 1907. október 4-én a budapesti Dohány utcai zsinagógában fogadott örök hűséget Berger Jolánnak (1883–1944). Kettős esküvőt tartottak, hiszen a sógora, dr. Berger/Bertalan Imre, a sárbogárdi MÁV-mérnök ugyanekkor vette el a gleichenbergi fűrdőorvos, dr. Kentzler József leányát, Kornéliát.¹⁰⁸³ Déneséknek három gyermeke született: Mihály (1908–1993), aki az 1920-as években Franciaországba és Svájcba ment tanulni, majd ott letelepedett; Imre (1910–1973), aki követte apját az ügyvédi hivatásban és Zsuzsanna (1914–1944), aki a helyi malomtulajdonoshoz, Böhm Pálhoz ment feleségül.¹⁰⁸⁴

Dr. Dénes Antal Marcali társadalmának befolyásos és megbecsült alakja lett. A település pénzügyi életében takarékpénztári ügyészként és a hitközségi vezetés tagjaként egyaránt tisztségeket és feladatokat vállalt.¹⁰⁸⁵ **(Lásd a képmelléklet 39. képét az 501. oldalon.)**

Testvére, dr. Dénes Sámuel/Samu (1881–1944), miután 1909-ben elvégezte az állatorvosi egyetemet, 1911-ben testvérei közelében, a Marcali járáshoz tartozó Böhönyén telepedett le, és nyitotta meg magánállatorvosi praxisát. Később körállatorvosként, a település megbecsült személyeként egészen a holokausztig dolgozott.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸¹ MMA Lsz. A-1577. Dr. Dénes Antal lakóház építési terve, homlokzat és alaprajz.

¹⁰⁸² Berger Jolán szüleié Berger Miksáé (1851–1927) és feleségéé, Marczali Johannáé Marczali Mihály főrabbi lányáé volt az a néhány alkalmazottal működő, a családi szóhasználat szerint „ecetgyár”, amely 1940-ig a család megélhetését biztosította. Egy időszakban a családjával Pusztamaróton élt, ahol gazdálkodott is. Berger Miksa vagyons polgárként vezetőségi tagja és igazgatója volt a Marczali Általános Takarékpénztár Rt-nek, résztulajdonosa volt a Münz és Berger nevű üzletházat működtető cégnek, amelyet a harmadik gyermekük, Berger László irányított. Berger Miksa, Marcali. *Központi Értesítő*, 1927. július 5. 552.; Lásd HUSZÁR 2019. 38–39. 41.

¹⁰⁸³ Házasság. *Marczali*, 1906. szeptember 16. 8.; Házasság. *Pesti Napló*, 1907. október 3. 10. Hymen. *Egyenlőség*, 1907. december 15. 12.

¹⁰⁸⁴ Lásd: Böhm család fényképei; a Kohn-Dénes család leszármazása, Készítette dr. Dénes György. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹⁰⁸⁵ ÚJVÁRI 1929. 575.; SZEGHALMY 1938. 695.

¹⁰⁸⁶ Böhönyén gróf Festetics Sándor, a nyilas párt egyik vezetője volt a legnagyobb földbirtokos. Amikor a „nyilas grófort” országgyűlési képviselővé választották, Dénes Samu kijelentette, hogy amennyiben a gróf akarja, akkor lemond az állásáról és elköltözik. Festetics Sándor viszont marasztalta. Lásd: Állategészségügy Somogyban. *Somogyvármegye*, 1910. március 10. 5.; BAROSS – TAKÁCS 1942. 395. Gál Imre: Gróf Festetics Sándor nyilas-kereszteseinek a nyomában Böhönyétől az Enyingi Barna Házig. *Esti Kurír*, 1934. március 27. 3.; DÉNES 2014. 98.

A harmadik fiú, Dénes Sándor a bátyjaival ellentétben „*egyáltalán nem ragaszkodott a továbbtanuláshoz*”, így nyomdász lett. Dolgozott a gyulai Doday, a békéscsabai Tevan és a gyomai Kner nyomdáiban. 1904 és 1907 között letöltötte a katonaidejét, és őrmesterként szerelt le. (1912-ben, Bosznia-Hercegovina anektálása idején egy évre újra behívták.)¹⁰⁸⁷

A legkisebb fiú, Dénes Izidor, ahogyan a családban nevezték, „Iszko” a családi emlékezet szerint nagyon művelt ember hírében állt. (Önálló műsorral fellépett még egy izraelita nőegyleti szervezésben megrendezett kabaréestélyen is.) Testvéreihez hasonlóan érettségizett, és valamilyen kereskedelmi középiskolai végzettséget szerezhett, hiszen tisztviselőként dolgozott a katonai bevonulása előtt.¹⁰⁸⁸

9.6.3 A Dénes család férfitagjai az első világháborúban

Az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti lap 1917. március 17-i számában *Négy fiú és egy vő* címmel jelent meg egy írás a Dénes családtagok katonai szolgálatáról. Dénes Antal főhadnagy 1916. július 4. óta már orosz hadifogságban sínylődött; Dénes Samu katonai állatorvosként az olasz fronton, Dénes Sándor mint ezredszámvevő az orosz fronton, Dénes Izidor pedig vártüzér-kaplánként a dalmáciai szerb fronton szolgált. Sógoruk, Presser Sándor is az orosz fronton katonáskodott.¹⁰⁸⁹ A beszámoló ugyan nem említette, de a Dénes fiúk másik sógora, a marcali rőföske-reskedő, Faragó Ferenc (1888–1944) a m. kir. 11. honvéd lovas hadosztály távbeszélő osztagparancsnokságának őrmestereként szintén a világháború egyik hadszínterén szolgált, ahogyan a Dénes lányok férjei Fischbein Gábor és Dénes Arnold is katonáskodtak.¹⁰⁹⁰ Kohn Bernátné 1942-es temetésén a rabbi búcsúztató beszédében a világháborús időszakról a következőképpen fogalmazott: „*A világháborúban négy fia és négy veje küzdött és szenvedett. Évek hosszú során át, tűzvonalban és hadifogságban, golyózáporban és ragályok közepette ezer meg ezer kilométernyire a szülői háztól.*”¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁷ DÉNES 2014. 96–97.

¹⁰⁸⁸ Kabaré-estély Marcaliban. *Somogyvármegye*, 1913. január 22. 4.; DÉNES 2014. 99.

¹⁰⁸⁹ A háború körül. Négy fiú, egy vő. *Egyenlőség*, 1917. március 17. 9–10.; A Kohn-Dénes család leszármazása, Készítette dr. Dénes György. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹⁰⁹⁰ Lásd Faragó Ferencről készült katonaportrét és csoportképeket. MMF Lsz.: 887, 890, 891, 904.; SZILI 2000. 232.

¹⁰⁹¹ Dr. Löwy Adolf: Özv. Kohn Bernátné szül. Sabel Katalin – 88 éves – temetésén elmondta. (Gépelte kézirat) Marcali, 1942. július 6. 4. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye. Egy hasonló, ugyanazon somogyi család több tagjának egyszerre történő világháborús szerepléséről 1915-ben írtak a *Pécsi Napló*ban. Eszerint Suchman Herman osztopáni

Dénes Antal hadnagyként a 19. népfelkelő gyalogezred 6. századában előbb a szerb fronton szolgált. 1915-ből több, a portréját ábrázoló képeslapja maradt fenn. Az 1915. október 25-én feleségének írt lapjában az egész alakos fényképéről így írt: „*Tábori uniformisban álltam a masina elé, mert őszintén mondvá, kíváncsi voltam, hogy nézek ki abban. Miután látom, azt gondolom, jobb lett volna nem kíváncsinak lennem. Nem vagyok meglepődve magammal, és alaposan összekapok a művésszel, akinek ma fogok e végből tiszteletlenkedni, mert nekik kellett volna ügyelni arra, hogy ne, mint valami ijedt sarki rendőr, hanem mint gemüthlich öreg szép népfelkelő tiszt álljon a masina előtt.*”¹⁰⁹² 1916 nyarán immár az orosz fronton főhadnagyként fogságba esett, amelyről egy rövid újságüzenetben tudott értesítést küldeni a családjának.¹⁰⁹³ Ezt követően négy évig orosz hadifogságban volt, majd csak 1920-ban térhetett haza. A hazaindulását megelőző napon, 1920. május 8-án feleségének és gyermekeinek írt levelében részletesen beszámolt életkörülményeiről és az utazás előkészítéséről. Ebből kiderült, hogy a hadifogság utolsó évében a Volgától nyugatra fekvő Nyikolszk városában lévő hadifogolytáborban cipészkedéssel foglalkozott, ám ezzel egészségügyi bántalmai miatt fel kellett hagynia.¹⁰⁹⁴ Hírt kapott arról, hogy az amerikai Vöröskereszt 250 dollárt küldött a számára. Eközben a várost újra elfoglalta a Vörös Hadsereg, amelynek az Első Nikolszki Ezredébe akarták kényszersorozni az osztrák–magyar hadifoglyokat. Ebben Dénes Antal nem akart részt venni, így keletre indult. A megtakarított pénzből március elején, egy közel 8500 kilométeres utazást követően érkezett meg Vlagyivosztokba.¹⁰⁹⁵ Sajnos az amerikai pénzhez nem jutott hozzá, mert rossz névre küldték. „*A 250 dollár a Dr. Anton Delez névre volt címezve, – a mely körülményt az említett „emberbarát intézmény” – bármennyire magyaráztam, hogy a címzett csak én lehetek, – arra használta fel, hogy engem mindenféle azonossági bizonyítvány beszerzésére kényszerítve, – a pénzt hetekig visszatartsa. Hiába szereztem meg közben az orosz utazási engedélyt és egyéb papírokat, elutazni nem tudtam. Annál kevésbé, mert az angol és kínai konzulok magyar állampolgároknak utazási engedélyt adni*

kereskedőnek öt fia, két veje és egy unokája harcolt különböző frontokon. Közülük legalább ketten hősi halált haltak. [Szerző nélkül]: Akinek öt fia küzd a harctéren. *Pécsi Napló*, 1915. február 10. 3. „*A kis osztopáni hitközség 15 adófizető tagja közül hadba vonult 6 nő férfi, nem számítva a nőtlen embereket; a február 15-iki bevonulás után istentiszteletet sem tarthatnak, mert nincs többé együtt a szükséges 10 ember.*”; Suchman Pál 19-es veteránról szóló szócikkben írtak arról, hogy két bátyja, Andor az orosz fronton, míg Aladár a hadifogságban halt meg. Lásd LÉGRÁDY 1938. 560.

¹⁰⁹² Dr. Dénes Antal népf. hadnagy képeslapja, 1915. október 15. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye

¹⁰⁹³ Hír hadifogságba jutott magyar katonákról. *Az Est*, 1916. augusztus 16. 7.; DÉNES 2014. 97.

¹⁰⁹⁴ Dr. Dénes Antal levele 1920. május 8. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹⁰⁹⁵ Dr. Dénes Antal levele. 1920. május 8. 2. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

egyáltalán nem voltak hajlandók.”¹⁰⁹⁶ A Csendes-óceán parti nagyvárosban egy kereskedelmi iskolában takarítóként, valamint a diákoknak teát főző és felszolgáló alkalmazottként helyezkedett el, és várta, hogy a pénzéhez hozzájuthasson. Mindezt egy olyan nagyvárosban, amelyben a polgárháború közepette 100 000 lakos helyett már majdnem másfél millió lakos szorongott.¹⁰⁹⁷ 1920. április közepén sikerült végül a pénzhez hozzájutnia, sőt egy marcali bajtársát, Isztl Zsigmond főhadnagyot is kíségette belőle.¹⁰⁹⁸ Így 300 japán jen összegért csehek és polgári személyek, valamint volt monarchiás katonák, mintegy 1260 ember társaságában 1920. május 9-én a „Shunko Macu” nevű japán hajó fedélzetén Trieszt felé indultak haza.¹⁰⁹⁹ Az elmúlt hónapok és évek élményeit jól érzékeltetik az alábbi sorai: „*Boldog vagyok, hogy Zsigát magammal vihetem: egy emberrel több szabadul abból a borzalmas siralomházból, melylyé a hadifogolytábor Nikolskban alakult: romosan szomorú kényszertanyája melankolikussá vált, – reményvesztett hájtörötteknek, – kik nagy részt apatikusan várják, – nem e fogja a teljes fizikai megsemmisülés megelőzni a szabadulást hozó magyar bizottság ideérkezését. Ilyen körülmények között kötelességemnek tartottam, hogy lemondva culturemberhez illő ruhanemű beszerzéséről, pénzem egy részét Zsiga rendelkezésére bocsássam, – lehetővé téve ilykép részére a velem való egyidejű hazaérkezést. Boldogságomat, hogy ezt megtehetem, – fokozná, ha a jó Isten megsegítené bennünket és egy barátságos júniusi napon mindketten ép erőben láthatnánk viszont kedveseinket.*”¹¹⁰⁰

A Mayer Ignác és Dénes Antal közötti szerződés alapján a közös iroda bevételeit és kiadásait kétharmad-egyharmad arányban osztották fel, amely bevételt a hadifogság idején is folyósította a társa Dénes Antal családjának. A hazatérését követően fele-fele arányt megjelölő új szerződést írtak és folytatták a közös munkát.¹¹⁰¹ Katonatiszti szolgálatára később is nagyon büszke volt.¹¹⁰²

Dénes Samu mint főhadnagy 52 hónapig szolgált az első világháború frontjain, megkapta az Arany Érdemkereszt, a Koronás Arany Érdemkereszt a Vitézségi Érem szalagján kitüntetése-

¹⁰⁹⁶ Dr. Dénes Antal levele, 1920. május 8. 3. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹⁰⁹⁷ Dr. Dénes Antal levele, 1920. május 8. 1-2. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹⁰⁹⁸ Dr. Dénes Antal levele, 1920. május 8. 3. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye; H: RÁDICS – KISS 2019. 105–106. Isztl Zsigmond (1882–1954) német eredetű családból származó marcali kereskedő 1914-ben vonult be a 44-es gyalogezredbe, majd 1915 szeptemberében mint főhadnagy esett orosz fogságba, ahonnan 1920-ban került csak haza.

¹⁰⁹⁹ Dr. Dénes Antal levele, 1920. május 8. 3. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹⁰⁰ Dr. Dénes Antal levele, 1920. május 8. 3-4. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹⁰¹ MMTD Lsz. 2019. 54. 8. Közös iroda kiadások 1915. november 1-től 1925. augusztus 20-ig. Feljegyzési napló.

¹¹⁰² DÉNES 2014. 97.

ket, valamint parancsnoki dicséretben részesült. Leszerelését követően folytatta munkáját. Megnősült, felesége Weisz/Fehér Erzsébet (1885–1944) lett. Két gyermekük született: Katalin (1919–1972) és Magdolna (1922–2003).¹¹⁰³

Dénes Sándor ezredszámvevő őrmester végigszolgált a háború négy évét.¹¹⁰⁴ Az egyik leleményes akciót követően a körülrárt egységek ellátását oldotta meg sikeresen. Bátor helytállásáért Nagyezüst Vitézségi Érmét kapott, kétszer pedig Kisezüst Vitézségi Érmével is kitüntették. Kétszer meg is sebesült¹¹⁰⁵ 1918 őszén vagy telén, a háború végét követően hazatért Marcaliba és ügyvéd bátyjának sógoránál helyezkedett el: Berger László vegyeskereskedésében kapott munkát mint sörkereskedő.¹¹⁰⁶

A legkisebb fiú, Dénes Izidor a világháború kitörését követően a Monarchia legdélibb, Szerbiával határos szakaszára került. A hazaküldött levelei szerint a „*Freiherr von Romvroy Nr. 5. 2. Reservebataillon des k. und k. Festungs Artillerieregiments*” tizedesként szolgált 1914–15-től 1917 végéig. Állomáshelye a dél-dalmáciai cattarói tengerészeti parancsnokság alá tartozó Radovici erődjében volt.¹¹⁰⁷ **(Lásd a képmelléklet 40. képét az 501. oldalon.)**

A férfiak katonai szolgálatuk alatt az otthon maradt családtagokkal folyamatosan leveleztek. A hazaküldött megmaradt fényképes levelezőlapokon a világháború nyomasztó mindennapjait megélt katonai sorsok és egy összetartó család képe bontakozik ki. Erre jó példa Dénes Antalnénak a sógorához 1915. október 29-én postázott sorai: „*Kedves Iszko! Talán örülsz, ha elküldöm képünket. Drága Antikámnak csináltattam, de neki már Szerbiába küldtem el. Egész napom rettegéssel telik el, jó Isten engedje, hogy nemsokára mindnyájan itthon lehessetek.*”¹¹⁰⁸ A lapok között megtalálhatóak a bajtársakkal készített csoportképek, a frontszolgálat egyhangúságát megtörő humoros jeleneteket ábrázoló fotók és a levelet író katona magányosságát ábrázoló lapok is.¹¹⁰⁹

¹¹⁰³ SZEGHALMY 1938. 695.; Major Zsuzsanna szíves közlése szerint (2021, június 20, Vác).

¹¹⁰⁴ Dénes Sándor levelező lapjai, kitüntetései. Dr. Dénes Györgyné gyűjteménye.

¹¹⁰⁵ DÉNES 2014. 97.

¹¹⁰⁶ DÉNES 2014. 97.

¹¹⁰⁷ Dénes Izidor bajtársaival készített fényképes levelezőlapja, Dénes Izidor Kohn Bernátnak küldött fényképes levelezőlapja. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye; Dénes Sándor bajtársaival készített fényképes levelezőlapja. Dr. Dénes Györgyné gyűjteménye.

¹¹⁰⁸ Dénes Antalné Dénes Izidornak írt fényképes levelezőlapja. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹⁰⁹ Dr. Dénes Veronika és Dénes Györgyné gyűjteményének képes és levelező lapjai.

9.6.4 Az 1919-es tragédia és hatása

A világháborút követő hónapokban, amikor a katonák hazatértek, sok minden megváltozott. A békés időszakot felváltották a nélkülözésekkel és bizonytalansággal teli mindennapok. 1918 őszén Marcaliban nem voltak rendbontások, fosztogatások, ám a Széchenyi-uradalom mezőgazdasági munkásai rendszeresen sztrájkoltak a magasabb bérért és a jobb ellátásért. Viszonylag békés körülmények között működött az őszirózsás forradalom után felálló helyi nemzeti tanács, amely a kedélyeket igyekezett kordában tartani. A zsidó lakosságot pedig nem érte semmilyen atrocitás.¹¹¹⁰ 1919 tavaszán a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltását követően a helyi zsidók közül többen bekapcsolódtak a települési, a járási és a vármegyei direktóriumok munkájába.¹¹¹¹ Például Dénes Izidor, aki ekkor börgyári tisztségviselőként feltehetően a Krausz József és Fia cég vagy a Roszmanith család börgyárában dolgozhatott, elvállalta a helyi községi munkástanács direktóriumának a jegyzői tisztségét, emellett a balatoni gyermeknyaraltatások egyik megszervezője volt.¹¹¹² Dénes Antal ügyvédtársának fiát, Mayer Istvánt (1896–1919) 1919 februárjában a nagygyombai földmunkás szervezet (SZDP) vezetőségi tagjaként említik az újságban. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően már ügyvédjelölt volt, és a Somogy megyei munkástanács egyik tisztségviselőjeként vállalt szerepet.¹¹¹³

A tanácskormány 1919. augusztus 1-i bukását követő hatalomváltás napjaiban a rend zavartalan fenntartásáért a lemondó direktóriumnak a régi-új marcali előljáróság még köszönetet szavazott meg. Ezzel szemben augusztus 12-én az új központi hatalom egy belügyminisztériumi táviratban rendelte el a főszolgabírónak – az augusztus 7-én újra tisztségébe visszatérő – Lehner Vilmosnak, hogy a vezető kommunistákat, köztük Dénes Izidort és Mayer Istvánt is tartóztassa le, majd a zsidó elemi iskola épületében gyűjtse össze. Az eleinte csupán két csendőr laza felügyeletére bízott foglyokat két hét múlva a járási börtönbe szállították át, immár szoros őrizetben.¹¹¹⁴

¹¹¹⁰ Marcali Római Katolikus Plébánia Historia Domusa, 1918–1919. 87–89. (Köszönöm Kiss Kálmánnak, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.)

¹¹¹¹ BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963. 99–100.; SZÜCS – PAÁL 1969. 13–14., 17.; ANDRÁSSY 1975. 64–65.

¹¹¹² HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése 8.; DÉNES 2014. 98–99.

¹¹¹³ Szervezkedő gyűlés Nagygyombán. *Somogyi Hírlap*, 1919. február 16. 5.; Fényes László: Bibó Dénes. Az arany-sarkantyú és a pénzestárca. *Népszava*, 1925. július 18. 5.

¹¹¹⁴ SZÜCS – SIMON 1969. 28–29.

1919. augusztus 28-án érkezett meg Fonyódról Marcaliba a Salm Hermann főhadnagy vezette fehér tiszti különítmény fél szakasza, délután pedig Kaposvárról további szakaszok, később pedig Prónay Pál is. A különítmény katonái az elkövetkező napokban a főszolgabírói védőőrizet alól erőszakkal kivették a foglyokat és borzalmas kínzásnak vetették alá őket, majd 24 főt meggyilkoltak, köztük Dénes Izidort és Mayer Istvánt.¹¹¹⁵ Éppen ugyanezen a napon érkezett vissza Nagykanizsáról Marcaliba Dénes Sándor, akit még az vasútállomáson figyelmeztettek, hogy a fehérek különítményesek őt is keresik. Titokban hazament, ruhát vett magához, elbúcsúzott a szüleitől és meg sem állt Orosházáig, ahol a nővére, Presser Sándorné családja lakott.¹¹¹⁶ Semmilyen direktóriumi tisztséget nem viselt, csupán mint Dénes Izidor testvére – Antal hadifogságban volt, Samu pedig Böhönyén élt – és mint zsidó kerülhetett az antiszemita fehér tisztek látókörébe. Hasonló sors jutott Löbl Józsefnek, akit Löbl Lipót fiaként és Löbl Jenő testvéreként fogtak el, de neki – ugyan súlyos sebesüléssel – az őrizetből sikerült megszöknie és vonattal Székesfehérvárra elmenekülnie.¹¹¹⁷

A hitközségi iskolában véghez vitt pusztítás mellett a különítmény katonái számos lakást feltörték és kifosztottak. Több zsidó iparost megvertek és pénzt csikartak ki tőlük, így például Dénes Izidor sógorától, Berger Lászlótól is.¹¹¹⁸

Gábor Ignácné Gold Janka a következőképpen emlékezett vissza az áldozatok temetésére: *„Bátyám temetésén családukból egyedül én voltam. Dénes Izidorén az édesanyja. Löbléktől senki. A másik temetőben úgy hallottam nagy volt a tömeg.”* A további zsidó áldozatokat, Gold Vilmost és Mayer Istvánt később itt temették újra.¹¹¹⁹ A zsidó sírkertben felállított hagyományos kialakítású síremlékek emlékező sorai utalnak a tragédiára. Dénes Izidor megcsonkított ágú és

¹¹¹⁵ SZABÓ – PAMLÉNYI 1963. 116–117., 125.; ANDRÁSSY 1979. 333, 337–338, 347–348. ÚJVÁRI 1929. 575; BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963. 99–100.; SZÜCS – PAÁL 1969. 13–14., 17.; ANDRÁSSY 1975. 42., 59., 88., 90., 119.; Lásd még: KOVÁCS 2014. 25. Az ismeretségük onnan eredt, hogy Széchényi József a Szegeden megszerveződő Prónay-különítmény, Vaska-Vrecser Ede tüzérszázados 46 főből álló 4. szakaszban szolgált, az 1919 év végi összeírásban is, mint beosztott szerepelt.

¹¹¹⁶ DÉNES 2014. 99–100.

¹¹¹⁷ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 22–23.; HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése 2.

¹¹¹⁸ Berger László és Sonnenfeld Jakab írta a panaszírodában tett vallomásaiban: *„A fehérek által rendezett házkutatásokat melyben résztvett a helyi előkelő polgárság, (sőt a meggyilkolásokban is) nem hogy ellenezte volna, úgy a községi elöljáróság is, hanem támogatta még őket.”* Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. (A pesti zsidó hitközség panaszírodájának jegyzőkönyvei). *Egyenlőség*, 1919. szeptember 18. 3. Lehner Vilmos tevékenységére lásd a későbbi perének dokumentumait: MMTD Lsz. 2018.1.115.; Bírósági ítélet (1950); MMTD Lsz. 2018.1.115. Bírósági felmentő ítélet (1950).

¹¹¹⁹ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése 4–5.

kettétört tölgyfatörzset megformáló síremlékén viszont ma is csak a neve és az 1919-es évszám szerepel. További magyar vagy héber felirat és vallási szimbólum nem került fel a síremlékre. **(Lásd a képmelléklet 41. képét az 502. oldalon.)**

Az 1919-ben kivégzettekről 1920 és 1945 között hivatalos formában egyáltalán nem lehetett megemlékezni. Ezért csak az érintett családok ápolták „némán” az áldozatok emlékét. Erről a „néma gyászról” Löwy Adolf főrabbi 1942-ben Kohn Bernátné temetése alkalmából elmondott búcsúztató beszédében így fogalmazott: „*a világháborút követően vesztette el a frontról hazakerült legkisebb fiát is, akiről soha nem beszélt, de akit soha nem tudott elfelejteni*”.¹¹²⁰ Részben kivételt jelentett Mayer Ignác és felesége által létrehozni kívánt Mayer István Árvaházi Alapítvány, amelynek az ügyeit egy igazgatóbizottság kezelte Dénes Antal irányításával és Lehner Vilmos elnökletével.¹¹²¹

Dénes Izidor testvérbátyjai a háborút követően folytatták az életüket ott, ahol 1914-ben abbahagyták. Antal ügyvédi, takarékpénztári munkáját hitközségbeli szerepvállalása egészítette ki. Samu megbecsült állatorvosa volt Böhönyének, Sándor pedig Orosházán baromfi-kereskedőként tevékenykedett. Ott ismerkedett meg a református vallású Benkő Júliával (1896–1943), akit – miután ritka esetként betért a zsidó vallásba – 1922-ben a Dohány utcai zsinagógában feleségül vett. Egy év múlva pedig megszületett egyetlen gyermekük, Dénes György (1923–2015).¹¹²²

A Dénes család híres rokona Marczali Henrik felesége 1920-ban bekövetkezett halála és szakmai mellőzöttsége miatt tágabb családjá körében keresett megnyugvást. A rendelkezésre álló néhány családi fotó és levél tanúsítja, hogy rendszeresen lejárt Marcaliba, ahol Janka testvérének családjánál töltötte a nyár egy részét. Gyermekkori fürdőzéseinek helyszínére, Balatonkeresztúrra is újra eljutott.¹¹²³ Thurn Gyuláné szül. Berger Ilona visszaemlékezése szerint: „*Nagybátyám, mióta a testvérek elhaltak nálunk nyaralt, anyámat* [Berger Lászlóné Krausz Rózsa – H.

¹¹²⁰ Dr. Löwy Adolf: Özv. Kohn Bernátné szül. Sabel Katalin – 88 éves – temetésén elmondta. (Gépelte kézirat) Marcali, 1942. július 6. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹²¹ MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.) 1–3.; A hitközség pedig szintén egy alapítványt tett Löbl Lipót emlékére, amelynek az évi kamatait a legjobb előmenetelű tanuló kapta meg. ÚJVÁRI 1929. 574.; Mayer Ignácné haláláról szóló újság sor. Elhunytak. *Dunántúl*, 1935. november 14. 2.

¹¹²² DÉNES 2014. 100–104. A Kohn-Dénes család zsidóságával kapcsolatos érdekes adalék Dénes György megjegyzése: „*A szülők ott, Marcaliban borzasztó lelkiállapotban voltak Iszkó fiúk meggyilkolása miatt, és anyám tudta, hogy ha a Sanyi egy keresztény lányt vesz feleségül, az egy újabb csapás lesz nekik, majdhogynem olyan, mintha egy újabb gyermeküket elveszítenék. Ő maga ajánlotta fel, hogy a szülők lelki nyugalma végett és a születendő közös gyermekeik érdekében Sanyi és ő ne legyenek különvallásúak, ő készséggel áttér zsidónak.*”

¹¹²³ MMF Lsz. 885. Marczali Henrik fényképe a balatonkeresztúri stégen. A gyermekkori balatoni fürdőzésre lásd: MARCZALI 2000, 10.

M.] végtelenül szerette és becsülte, mivel számára lehetővé tette a legkényelmesebb üdülést és pihenést. Ünnepek voltak számunkra ha megérkezett hozzánk. [...] Délelőtt akármilyen meleg volt sétálni mentünk, nagyon szerette a tájat, Gomba környékét. Idős kora ellenére bot nélkül járt, azt mondta nekünk „járásbíró vagyok gyerekek”. Sokat elbeszél a régi világból, kikérdezte történelmi tudásunkat, Dénes Imrével sokszor vitába szállt. Órákat jártunk a hegyekben [itt a Marcali környéki szőlőhegyeket érti – H. M.], mi már elfáradtunk, de ő kitartott szigorúan.” A visszaemlékező szerint – s ezt más források is megerősíteni látszanak – unokáját, May István Jánost szerette igazán, míg a leányaival elhidegült a kapcsolata. Mindez mögött a vallásváltással, a kitéréssel kapcsolatos vitáik állhattak.¹¹²⁴ Marczali Henrik a máig fennmaradt „bolhabetűs”, rövidke leveleiben tanácsaival látta el rokonait, köztük Marczali Janka unokáját és az akkor végzős joghallgatót, ahogy írta „*Kedves Imrém*”-et is.¹¹²⁵

9.6.5 Dr. Dénes Imre pályaképe a marcali zsidók történetének metszéspontjaiban

9.6.5.1 Egy jogász és egy mérnök a Dénes-családban

A következő fejezetekben egy olyan személyről és szűkebb családjáról lesz szó, aki az 1944 és 1957 közötti évek gyötrelmei, fájdalmai, veszteségei (holokauszt, deklasszálás és internálás) ellenére is ragaszkodott a szülőhelyéhez, és megőrizte pozitív életszemléletét és derűjét. A magyar történelem kataklizmái ellenére szerencsésen megmaradt családi és levéltári dokumentumok, valamint sajtópublikációk képezték az alábbiak forrásbázisát. De hogy ki is volt a „*Kedves Imrém*”, akit Marczali Henrik a tanácsaival ellátott? Az alábbiakban a híres történetíró nagybácsi reményteljesen induló jogász unokaöccsének és egyes családtagjainak a sorsáról lesz szó.

Dr. Dénes Imre, Dénes Antal és Berger Jolán középső gyermeke 1910. szeptember 1-én született Marcaliban. A bar-micvóját 1923-ban a marcali zsinagógában tartották. Dénes Imre 1916 és 1922 között a helyi izraelita elemi iskolában, az Erzsébet utcai Dénes-házzal szomszédos telken álló épületben tanult. A diákok között egyaránt voltak szegényebb iparosok, kiskereskedők gyermekei, de a hitközség reprezentáns, vagyonos, nagykereskedő, értelmiségi tagjainak csemetéi is. Amint már a 19. század második felében, úgy ekkor is a közvélekedés szerint a

¹¹²⁴ Suchman Tamás: Marczali Henrik. *A marcali járás honismereti híradója*. 3. szám, 1971. április 21.; Lásd, HUSZÁR 2019. 41.

¹¹²⁵ Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

marcali oktatási intézmény jó színvonalú iskolának számított, ahonnan szilárd alapokkal lehetett tovább lépni az ismeretszerzés következő szintjére. A hitközségi kerület központi, ugyanakkor fogyatkozó létszámú iskolájában előbb egy közel negyven éves tapasztalattal rendelkező (Löbl Lipót), majd egy pályakezdő (Gábor Ignác) tanító garantálta a megfelelő magas színvonalat.¹¹²⁶ Dénes ezután 1922 és 1926 között a Marczali Kir. Állami Fiú Polgári Iskola Széchenyi utcai épületbe járt. A pécsi egyetemre 1929-ben iratkozott be. A felvételi eljáráshoz Marczali Henrik mozgósította a kapcsolatait, így Holub József dékánt is. Erősen feltételezhető, hogy Dénes Antal első világháborús kitüntetései is segítettek abban, hogy a numerus clausus miatti létszámkorlát ellenére Dénes Imre bejuthatott az egyetemre. Marczali Henrik ezzel kapcsolatban írt Dénes Antalnak az 1929. augusztus 29-i levelében: „*Kedves Antal! Most érkeztem haza és első dolgom volt Holub József professzornak írni, a második, neked. Jó lenne ha, a háborúra vonatkozó igazolásaidat beküldöd neki mihamarabb. Csókolom Jolánt / Szeretettel Henrik bácsi.*”¹¹²⁷

Dénes Imre az egyetemi tanulmányait 1933 júniusában fejezte be. Már az év júliusában Marczali Henrik levelében biztosította arról, hogy a közbenjárásával Vámbéry Rusztem híres jogász-tanárhoz, a *Jogtudományi Közöny* szerkesztőjéhez eljuttatta a szakdolgozatát. „*Kedves Imrém! Vámbéry úr szíves volt elolvasni dolgozatodat, és komolynak találta. Mi azonban a kiadást illeti, azt egyelőre nem ígérheti – mert a dolgozat aránylag igen hosszú és tudod, hogy mostanában nagy érték az elfogadott munka, drága a nyomtatás. Rövidíteni kell, de azt magadnak kell végezned, te tudnád legjobban hogyan. Különben is, mert nyáron több hónapon át nem folyik a munka. Legjobbnak találnám, ha Vámbéry úrnak megköszönnéd fáradozását és kérnéd, hogy küldje vissza munkádat, majd kívánt rendbe és kiterjedésre hozod. Lakása: Budapest I. Bérc utca 9. Neked és egész családnak minden jót és szépet Szerető bátyád Henrik*” – írta a nagybácsi 1933. július 14-ei levelében.¹¹²⁸ Jelenlegi ismereteink szerint ezt a munkát nem sikerült kiadni. Egy év múlva szintén Marczali Henrik tájékoztatta az unokaöccsét Vámbéry tanácsáról, hogy keresse fel, és beszélgessenek a leendő ügyvédi gyakorlatról.¹¹²⁹ **(Lásd a képmelléklet 43. képét az 503. oldalon.)**

¹¹²⁶ Lásd a marcali izraelita elemi iskola tanulóiról és Gábor Ignácról 1919 és 1922 között készült csoportképet. Első ülsorban balról a másodikként látható Dénes Imre. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹²⁷ Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹²⁸ Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹²⁹ Lásd Marczali Henrik 1934. szeptember 7-én keltezett levelét: „*Kedves Imrém! Tegnap már beszéltem Rusztemmel, ki egy nappal előbb jött meg Fenyőházából. Ügyvédbojtárok elhelyezése nem olyan egyszerű. Sokszor véletlen van a játékban. Ő azt ajánlotta, jönnél el egyszer, ha ráérsz és akkor bizonyára talál majd módot kő várjad*

Miután az ifjú jogász visszatért Marcaliba, helyettes ügyvédként bekapcsolódott a Mayer Ignác halála miatt önállósodó Dénes Antal irodájának munkájába. 1939-ban pedig helyi hitközségi tisztújításon a képviselő-testület póttagjává választották meg.¹¹³⁰ Emellett részt vállalt az izraelita ifjúsági és a zsinagógai hitélet eseményeiben is. 1928 novemberében például jótékonyági estélyen két színielőadásban (Lux, Piros bugyelláris) a testvérével, Mihállyal közösen lépett fel.¹¹³¹ **(Lásd a mellékletek 9. számú dokumentumát.)** Később pedig, 1939-ben a leányavatás alkalmából rendezett ünnepségen a zsinagóga kórusát „*művészien vezényelte*”.¹¹³² Minden adott volt ahhoz, hogy a neológ zsidó polgári mintát jelentő családi hagyomány alapján az édesapja példáját követve egyre több feladatot kapjon az ügyvédi munkában és a hitközség befolyásos tisztségviselőjévé váljon.

Dénes Imrének a korban átlagosnak tűnő iskolai éveivel szemben különlegesen alakultak bátyjának, Mihálynak ifjúkori és iskolai évei. 1909. július 4-én született Marcaliban, ahol szintén az izraelita elemi iskolába járt.¹¹³³ A gimnáziumot Pécsen és Budapesten végezte el. Pécsen egyik nagybátyjánál, dr. Bertalan Imrénél, míg a fővárosban a másik nagybátyja, Berger László lakásában lakhatott.¹¹³⁴ Mivel zsidóként a numerus clausus miatt nem kerülhetett be magyar egyetemre, ezért 1929–30-ban Svájcba utazott. Zürichben az Eidgenössische Technische Hochschule-ba (EHT) iratkozott be, ahol elektrotechnikai tanulmányokat végzett. Ez volt akkoriban a világ egyik legjobb műszaki egyeteme, annak idején Albert Einstein is itt végzett.¹¹³⁵ Dénes diplomát szerzett, a disszertációját a Maxwell-egyenletek négy törvényének a témájában, franciául írta. A 12 oldalas tanulmány 1941-ben Neuchâtelben jelent meg. A diplomázást követően egy ideig még az egyetemen maradt, közben Einsteinnel is tartotta a kapcsolatot, akinek táviratban küldött gratulációja is fennmaradt a családnál.¹¹³⁶ Dénes Mihály az 1930-as években a magyar királyi honvédségtől megkapta a katonai behívóját, de nem volt hajlandó hazajönni. Az

bejelentésére. A vöm még nincs jobban. Köszönöm az érdeklődésedet. Viszontlátásra, Szerető bátyád Henrik”. Dr. Dénes Veronika gyűjteményéből

¹¹³⁰ A Marcali-i Izr. Hitközség. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 3. 15.

¹¹³¹ Kitűnően sikerült a marcali jótékonycélu műsoros estély. *Uj-Somogy*, 1928. november 21. 1.

¹¹³² Leányavatás Marcaliban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. június 9. 16.

¹¹³³ Renato Dénes szíves közlése szerint (2021. november 10, Budaörs).

¹¹³⁴ Lásd Berger Miksa 1925. november 22-én írt levelét (A címzés Bertalan Imrének a pécsi lakcímére szólt): „*Kedves Misim! Örültem k. soraidnak, melyben értesítettél hogy francián 2 esre feleltél. Reményilem az év végére 2 esre javítol ki. Néhány napig gyengélkedtem, de most már ágyon kívül vagyok. Csókolom Imre bácsiékat, Téged pedig ölel szívem egész melegével, szerető nagyatyád Miksa.*”; Budapesten a Berger család tartott fent egy lakást. Renato Dénes szíves közlése szerint (2021. november, 10, Budaörs).

¹¹³⁵ Renato Dénes szíves közlése szerint (2021. november 10, Budaörs). A távirat küldési dátuma: 1944. január 21.

¹¹³⁶ DÉNES 2014. 97. *Misi bent maradt a zürichi egyetemen, és tartotta a kapcsolatot Einsteinnel, aki az egyik dolgozatához táviratban gratulált.* – írta a visszaemlékezésében az unokatestvére, Dénes György.

édesapja, a büszke veterán tiszt ezért komolyan megharagudott rá, majdnem kitagadta, mondván milyen dolog nem leróni a kötelezettséget a haza iránt...¹¹³⁷

9.6.5.2 A Dénes-Berger család sorsa 1944–45-ben

A zsidók jogkorlátozása, kizárása a munkahelyekről, majd a magántulajdonukból való kifosztása Marcaliban a Dénes család tagjaival is hasonló forgatókönyv szerint történt, mint másutt másokkal. Mindenekelőtt a negyven évig Marcaliban ügyvédkedő Dénes Antalt távolították el a szeretett szakmájából. 1944 tavaszán a Marcali Takarékpénztár Rt. vezetőségének zsidó származású tagjait (Lenkei Pál, Wilhelm Károly és Vilmos, Somogyi István igazgatósági tagokat, Rückländer Jakab felügyelőbizottsági tagot, Goldschmid Jenő főkönyvelőt és Dénes Antal jogtanácsost) eltávolították.¹¹³⁸ Hasonlóképpen a nemesvidi takaréknél elnök-igazgatóját, Boskovitz Istvánt is leváltották. Dénes Antal ugyanekkor valószínűleg májusig ennél a takaréknál jogtanácsos maradhatott.¹¹³⁹ 1944. május 4-én aztán kizárták az ügyvédi kamarából.¹¹⁴⁰ Erről az eseményről sógorának, Fischbein Gábor nyíregyházi nyugalmazott bankigazgatónak, a status quo ante hitközség elnökének, a zsidó tanács vezetőjének május 13-án postázott levélben írt. (A boríték pecsétjén és a levélpapíron szereplő nevét követő köz- és váltóügyvéd szó elé még precízen tollal odaírta a „*volt*” szócskát.) A levél felbontatlanul érkezett vissza Marcaliba, mert a címzett már nem tudta átvenni. A szerencsésen megmaradt és döbbenetes kordokumentum tartalmát így csak 2019. szeptember 6-án lehetett megismerni, amikor az unoka, Dénes Veronika 75 év múltán felnyitotta. Ebben Dénes Antal tárgyilagossággal, de zaklatott sorokkal így írt: „*Kedves Gábor! Ma kaptam kézhez 10-én írt leveledet. Mindannyian egészségesek vagyunk. Én e hó 4-én kelt határozattal a kamara [olvashatatlan szó – H. M.] töröltettem. [olvashatatlan mondatok – H. M.] Tóni*”¹¹⁴¹

Amint édesapját az ügyvédek, úgy Dénes Imre nevét a helyettes ügyvédek jegyzékéből az 1210/1944. E. M. számú rendelet 6. §-a alapján törölték. Az országban praktizáló és kizárásra

¹¹³⁷ DÉNES 2014. 97.

¹¹³⁸ Nagy Magyar Compass, 1943. 345.; Nagy Magyar Compass, 1944. 347.

¹¹³⁹ Nagy Magyar Compass, 1943, 379.; Nagy Magyar Compass, 1944. 381.

¹¹⁴⁰ Dr. Dénes Antal 1944. május 13-én postázott levele. Lásd Dénes Veronika gyűjteménye, továbbá: NAGY 2004. 188.

¹¹⁴¹ Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

ítélt 3440 zsidó ügyvéd nevét a Budapesti Közlöny közzétette, az irodáikat átvevő keresztény ügyvédek nevével együtt.¹¹⁴²

Egy másik rendelkezéssel zsidókat a cégek vezetésből is kizárták, így a családi érdekelt-séget jelentő Münz és Berger vállalkozást is. Thurn Gyula még 1936-ban, Berger László halálát követően lett özvegy Berger Lászlóné tulajdonostársa és ügyvezetője a kereskedést működtető cégben.¹¹⁴³ Először 1944 május 8-án a Kaposvári Kir. Törvényszék Wilhelm Károly, Wilhelm Vilmos, Lenkei Pál, Somogyi István társaságában Thurn Gyulát is kizárta a Marcali Takarékpénztár Rt. igazgatóságából. A Marcali járás főszolgabírójának augusztus 17-én megjelent rendelete alapján a zsidók által korábban működtetett cégek és üzletek élére új, keresztény vállalat-vezetőket neveztek ki, így a Münz és Berger céget Beck Béla vitte tovább.¹¹⁴⁴ Történt mindez több mint három hónappal a marcali zsidók deportálását követően, miközben Thurn Gyula már munkaszolgálatos volt valahol.¹¹⁴⁵

A kiterjedt Dénes családot aztán 1944. május 30-án a Marcali járás többi zsidó lakójával együtt a tabi gettóba szállították. A közeli családból Dénes Antalné testvérét, dr. Bertalan Imrét, a feleségét és a leányát deportálták.¹¹⁴⁶ A gettóban keletkezett néhány levél, amelyben az édesanyja a munkaszolgálatos fiának, Dénes Imrének számolt be a helyzetükről. A június 7-én keltezett lapban a következőket olvashatjuk: „*Marcaliak mind itt vagyunk, a járásbeliek is. Egészségesek vagyunk, elhelyezkedtünk, Zsuzsa Julikával, Sáriék. [...] véletlenül Braun Ilusék, Kauferek a gyerekekkel és a Réti család Böhönyéről, mindnyájan egy fedél alatt.*” Dénes Antalról azt közölte, hogy a zsidó tanács tagja lett.¹¹⁴⁷ Az utolsó, június 18-i levélben Dénes Antalné így írt: „*Drága Imrém, vasárnap délután van, az eső szakad, itt vagyunk mindnyájan a szobában, Zsuzsi rakosgat, Sári harisnyát stoppol, én magam varroga-tok és sokat vagy eszemben. Régen, május 27ről van csak hírük felőled, nagy megnyugvás számunkra, hogy olvashatunk rólad. Julika*

¹¹⁴² Budapesti Közlöny, 1944. május 26. 5.; BOTOS 2015, 37.

¹¹⁴³ Münz és Berger. Marcali. Központi Értesítő, 1936. 1. 181.

¹¹⁴⁴ Budapesti Közlöny, 1944. augusztus 17. 1.

¹¹⁴⁵ Budapesti Közlöny, 1944. augusztus 17. 1.

¹¹⁴⁶ Holokauszt Emlékközpont, áldozati nevek adatbázisa. (A névlista rendelkezésemre bocsájtásáért köszönöm Bíró Hajnalka segítségét.).

¹¹⁴⁷ „*A felvevő hivatal kelet bélyegzője: T A B 1944. JUN. 7. Cím: Dr. Dénes Imrének, A tábori posta száma: K. 646. A címzett csapattestének, alakulatának megnevezése szigorúan tilos! A feladó: neve: Dr. Dénes Antalné foglalkozása: [olvashatatlan és sérült – H. M.] címe: Tab. Gettó.*” Dr. Dénes Veronika gyűjteményéből

óvodába jár, de szegényke sokat sír, pedig együtt játszanak Ili, Zsuzsi és a kis Réti unoka. Egészségesek vagyunk, Api nagyon el van foglalta itt is. Öllek és csókollak: Anyád”¹¹⁴⁸ Dénes Imre mindkét lapot – mint családjáról szóló utolsó híradást – megkapta és a munkaszolgálat nehézségei közepette is megőrizte.

A marcali zsidókat egy hónap múltán vitték tovább Kaposvárra, ahonnan a Somogy megyeiekkel együtt majd július 6-án Auschwitz-Birkenaubába deportálták.¹¹⁴⁹ A nyár folyamán a família 23 családtagját gyilkolták meg ott és másutt.¹¹⁵⁰ Dénes Imre és Kertész Pálné 1947-ben kezdeményezte a Marcali Járásbíróságnál, hogy meggyilkolt családtagjaikat a magyar állam holtta nyilvánítsa. Erről a kérvényről, valamint két túlélő vallomásáról közölt megrendítő erejű beszámolót *A Reggel* című napilap 1947. november 17-ei számában. „*Marcaliból vitték el őket 1944 május 30-án; dr. Dénes Antalt és a feleségét, sz. Berger Jolánt, Böhm Pálnét sz. Dénes Zsuzsát és hatéves Veronika leányát [Böhm Julikát – H. M.], Faragó Ferencné sz. Dénes Reginát, a 19 éves dr. Klein Józsefnét és egy éves Ilonka leányát [kiemelés az eredeti szövegben – H. M.], valamint özvegy Berger Lászlóné sz. Krausz Rozáliát. Tabra hurcolták valamennyiüket, a téglagyárba, ahol néhány hétig embertelen sorsban tengődtek, majd Kaposvárra vitték a Dénes-családot, a gettóba, ahonnan június végén vagonokba gyömöszölve, elindultak Auschwitz felé. Az auschwitzi pályaudvarokon a szokásos „kiválogatás” kezdődött: csak Böhm Pálnét és dr. Klein Józsefnét, a két fiatalasszonyt találták munkabíróknak, őket jobbra állították, míg a család többi tagját, közöttük a kis Veronikát [téves, valójában Böhm Julikát – H. M.] és a picike Ilonkát – balra küldték. Balra, azok közé, akiket azonnal elpusztítanak. A két fiatalasszony azonban nem akart elszakadni gyermekétől, önként odaálltak ők is balfelé, a halálba indulók közé. Azonnal beteretlék az egész családot, a többi száz meg száz áldozattal együtt a gázkamrába, ahol elpusztították a Dénes-családot. Apraját-nagyját. Mind a nyolcat!*”¹¹⁵¹ (Lásd a képmelléklet 44. képét az 503. oldalon.)

Dénes Imrét már 1942-ben behívták munkaszolgálatra. Alakulatával a keleti frontra is kikerült, ahol súlyos betegséget szedett össze.¹¹⁵² Egy történet szerint a fizikai nehézségek és

¹¹⁴⁸ „Cím: Dr. Dénes Imrének A tábori posta száma: K.646 A feladó hivatal kelet bélyegzője: T A B 1944. JUN. 19. A feladó neve: Dr. Dénes Antalné Címe: Tab. Gettó”. Dr. Dénes Veronika gyűjteményéből

¹¹⁴⁹ Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. 1994. 386; ANDRÁSSY 2000. 139.

¹¹⁵⁰ A Kohn-Dénes család leszármazása, Készítette dr. Dénes György. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹¹⁵¹ Önként ment a gázkamrába két fiatal anya kis gyermekei után: együtt halt meg a nyolctagú Dénes-család! *A Reggel*, 1947. november 17. 5.

¹¹⁵² DÉNES 2014, 97.

fájdalmak mellett Dénes Imrét leginkább lelkiileg az a pillanat viselte meg, amikor a katonasapkájáról a nemzetiszínű sapkarózsát a keretlegények levágták.¹¹⁵³ 1944 őszén, a honvédség visszavonulásának idején immár Magyarországon próbált túlélni, így például megfordult Mohácson is. Egyes adatok szerint a Duna-parti kisvárosban 1944. október eleje és november vége között a város szovjet elfoglalásáig számos munkaszolgálatos alakulat állomásozott hosszabb-rövidebb ideig. Dénes Imre jelenleg pontosan nem ismert alakulata ezek közé tartozott.¹¹⁵⁴ Egy sajtóforrás szerint ennek a munkásszázadnak Kenézlei László tartalékos főhadnagy volt a parancsnoka. Róla egy visszaemlékező beosztott katonája így írt: „*Ez a főhadnagy mielőtt hozzánk jött, egy zsidó munkásszázadparancsnoka volt. Beszéltem több zsidó ismerőssel, azok elmondták, hogy milyen kegyetlen, piszkos ember volt ez ott. Igen sok idős zsidót halálra kínzott. Azok a katonák, akik a zsidók mellé voltak beosztva örnek, azokkal is úgy bánt, hogy kérték magukat az első vonalba, mert ennek a zsidónak a piszkosságát tovább nem bírják.*”¹¹⁵⁵ Dénes Imre másik századparancsnoka a sajtóban a mohácsi „*halál légió*”-ként emlegetett alakulat egyik parancsnoka, vitéz Rozgonyi Lajos tartalékos százados volt.¹¹⁵⁶ Az 1945 októberében letartóztatott Rozgonyi Lajos ellen indított és 1947. december 9-én tartott népbírósi per tárgyalásán Dénes Imre tanúként részben terhelő vallomást tett. Szerinte ugyan a volt parancsnok nem zsidózott, a koszt is kielégítő volt, a zsoldot is kifizették, de a tisztálkodási körülmények olyan rosszak voltak, hogy sokan megbetegedtek.¹¹⁵⁷ Az *Új Dunántúl* című lapban megjelent beszámolóban viszont részletesebben idézték a szavait. „*Kegyetlen, gonosz ember volt*” – kezdte vallomását, majd részletesen elmondta, hogyan iparkodott „vitéz” Rozgonyi elkeseríteni a munkaszolgálatosok életét. Megtil-

¹¹⁵³ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. november 10, Budaörs).

¹¹⁵⁴ VÖRÖS 2011. 328–329.

¹¹⁵⁵ LÉGRÁDI 2003, 62. A visszaemlékező Légrádi Sándor (1901–1992) niklai honvéd volt, aki végigszolgált a második világháborút. Dénes Imrével a háború után egy alkalommal Marcaliban találkozott és beszélt a muszos századparancsnokról: „*Mikor a háborúnak vége lett, és hazajöttünk, megindult az élet, egy alkalommal Marcaliban voltam, s ott találkoztam dr. Dénes Imre ügyvéddel, aki szintén abban a zsidó században volt, ahol Kenézlei volt a parancsnok. Azt kérdezte tőlem Dénes, hogy mi volt Kenézlei keresztnéve? Rögtön eszembe jutott, hogy miért kérdezi. [...] Azt feleltem, ügyvéd úr, én is csak úgy ismertem, Kenézlei, keresztnévét nem tudom. Na, majd találok én embert, aki tudja az egész nevét, mert azt a gyilkost nekem fel kell keresni akármilyen módon! Jól tudtam azt a nevét, de valami gondolat fordult a fejembe, hogy ne, ne, ne áruld el, ne állj bosszút! Nem árultam el, pedig ezt nem érdemelte tőlem.*”

¹¹⁵⁶ Őrizetbe vettek két zsidó munkásszázadparancsnokot. *Dunántúli Népszava*, 1945. október 17. 3. „*A városi rendőrség letartóztatta a mohácsi »halállégió« századparancsnokát, Tihanyvári (Tischler) Géza hadnagyot és méltó társát, vitéz Rozgonyi Lajos századost. Mindketten zsidó munkásszázad parancsnokai voltak, nagyon sok szerencsétlen beosztottjuk halálát okozták, kegyetlenkedéseikről híresek voltak. Most jöttek haza Németországból és az igazolásnál kerültek a rendőrség kezébe.*”

¹¹⁵⁷ Elnapták Rozgonyi Lajos muszparancsnok bűnperének tárgyalását. *Dunántúli Népszava*, 1947. december 10. 3.

totta a hozzátartozók látogatását; este 11 órakor még ellenőrzést tartott és hajnali négykor ismét „megszemlélte” az egész nap kemény munkát végző embereket. Kivonuláskor, bevonuláskor megkövetelte, hogy disztlépésben menjenek előtte, négy WC közül csak egyet engedett használni, a századokat a lehető legkisebb helyre zsúfolta össze, állandó ellenőrzései és az erős felfokozott munkateljesítmény miatt nem jutott idő kellő tisztálkodásra, ezért többen megrühesedtek.”¹¹⁵⁸

Az 1948. áprilisi tárgyaláson viszont az egyik sorstársával, a kaposvári kántorral együtt tett újabb vallomást: „Kihallgatta a bíróság dr. Dénes Imre marcali ügyvédet és Rosenberg Ernő kaposvári főkántort, akik **súlyosan terhelő vallomást tettek Rozgonyi Lajosnak a munkaszolgálatosokkal szembeni magatartásáról.** [kiemelés az eredetiben – HM] Vallották, hogy napirenden voltak a kikötések, az ünnepeket nem engedte megtartani, a gyengélkedőket nem engedte orvosi vizsgálatra, a postát hosszú időn át nem engedte kiosztani, a leszerelésénél pedig húzta az időt” – olvasható a *Dunántúli Népszava* beszámolójában.¹¹⁵⁹

A források alapján Dénes Imre egyik nevesíthető muszos bajtársa a mohácsi Orbán/Ornstein Vilmos (1903–1968) – későbbi agrármérnök, a Mohácsi Izraelita Hitközség újra alapítója, majd díszelnöke –, míg másik bajtársa, a háború előttről is jó ismerőse, kaposvári ügyvéd kollégája, dr. Schön/Sík László (?–?) volt.¹¹⁶⁰ A munkaszolgálat szenvedései idején ő tartotta benne a lelket, így tudott életben maradni. További nevesíthető bajtársa volt a kéthelyi Gut László (1898–?) és Gáti László is.¹¹⁶¹ Egy jászági településen, még nem beazonosított család tagjai voltak azok, akik segítettek, amikor náluk a munkaszolgálatos alakulattal egy ideig megszállt.¹¹⁶² A háború után Sík Lászlóval és a jászági családdal rendszeresen tartotta a kapcsolatot.¹¹⁶³

¹¹⁵⁸ Elnapolták Rozgonyi Lajos tárgyalását. *Új Dunántúl*, 1947. december 10. 2.

¹¹⁵⁹ A munkaszolgálatosokkal kegyetlenkedett és elhurcoltatta a leventéket. *Dunántúli Népszava*, 1948. április 2. 3.

¹¹⁶⁰ Orbán Vilmos halála. *Új Élet*, 1969. október 1. 2. A temetésen Dénes Imre a volt munkaszolgálatos bajtársak nevében búcsúzott. Köszönöm a kiegészítő adatokat Vörös István Károlynak.

¹¹⁶¹ Kéthely zsidó lakosaira vonatkozólag lásd: MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat. Gáti László, Gáti Oszkár (1949-) Jászai Mari-díjasszínművész édesapja volt.

¹¹⁶² Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. november 10, Budaörs).

¹¹⁶³ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. november 10, Budaörs).

9.6.5.3 Újrakezdés Marcaliban

Dénes Imre 1945-ben a felszabadulást a munkaszolgálatból hozott vesebetegséggel élte meg, ezért 75%-os rokkanttá nyilvánították.¹¹⁶⁴ A közeli rokonságból dr. Bertalan Imre leánya, Bertalan Veronika élte túl a deportálást. A korábbi forrásokban pécsi illetőségüként szereplő Bertalan és felesége neve azonban nem szerepel a Könnyek könyve című, a holokauszt pécsi áldozatait felsoroló emlékkönyvben, így velük kapcsolatban további kutatásokra van szükség.¹¹⁶⁵ A vészkorszakot túlélte még Dénes Samu két leánya, Dr. Sattler Ferencné szül. Dénes Katalin és Dénes Magda (későbbi nevén Major Józsefné), valamint a Marcaliba hazatért Thurn Gyuláné, Berger László leánya is. A munkaszolgálatból hazatért Dénes Sándor és a fia, Dénes György, valamint Thurn Gyula is.¹¹⁶⁶ A Thurn házaspár folytatta a kereskedést a régi üzletben. Thurn Gyula egy jövedelmező üzletbe is belevágott, benzint forgalmazott. A sikeres talpra állásnak azonban rövidesen vége szakadt. 1948-ban feketézés vádjával eljárást indítottak Thurn Gyula ellen és letartóztatták. A *Somogyi Hírek*ben erről az ügyről így számoltak be: „Benzinviszaélést követett el Thurn Gyula marcali nagykereskedő, Molaj-bizományos. A eljárás mesterembereinek a nevét ráhamisította a benzin és petróleumigénylésekre, a benzint és petróleumot azonban nem adta ki nekik, hanem elfeketézte. Dr. Ney Oszkár budapesti ügyvéd közreműködésével rábírtta Nemes János községi segédjegyzőt és Rondzik Andrászt, hogy állítsanak ki részére községi igazolást, amely szerint neki Marcaliban ecetgyára van. Így remélte, hogy nagyobb ecetigazolást tud szerezni. Ezért az igazolásért 4000 forintot adott Nemesnek és Rondziknak. Mindnyájukat őrizetbe vették, dr. Ney Oszkár ellen bűnsegédi bűnrészesség miatt eljárás indult.”¹¹⁶⁷ **(Lásd a mellékletek 21. számú dokumentumát a 478–479. oldalon.)**

Még az év vége előtt ki is utasították a Thurn házaspárt Marcaliból, az üzletüket, lakóházukat pedig államosították. Gyermeük, László még 1947-ben Marcaliban született, ám a zsidó vallásba való rituális felvétele már elmaradt, a szülők nem tartották azt fontosnak.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁴ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Kérelem [Kelt 1952. augusztus 1 és 5 között].

¹¹⁶⁵ Lásd KÖNNYEK KÖNYVE é. n. Köszönöm Vörös István Károlynak, hogy felhívta a figyelmemet erre az autentikus forrásra.

¹¹⁶⁶ ANDRÁSSY 1984, 352.; A Kohn–Dénes család leszármazása, Készítette dr. Dénes György. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.; Major Zsuzsanna szíves közlése szerint (2021. június 20, Vác).; Dr. Dénes Györgyné (2020. július 24, Budapest) és Thurn László (2021. november 10, Budapest) szíves közlése szerint.

¹¹⁶⁷ Rendőrségi hírek. Benzinviszaélést követett el. *Magyar Nemzet*, 1948. december 29. 3.

¹¹⁶⁸ Thurn László szíves közlése szerint (2021. november 10, Budapest).

Dénes Imre 1945-ben ott folytatta az apja ügyvédi praxisát, ahol az megszakadt, ugyanakkor egy tőle el nem várt jótékonyági feladatnak is eleget tett. „*Hazatértemkor mégis igyekeztem példát mutatni, becsületes szociális gondolkodással. A téli hónapokra a községben egy kb. 200 személyes gyermekkonyhát szerveztem meg, amit társadalmi úton, megyei támogatással 5 hónapon keresztül tartottunk fenn. Emiatt az akkori népjóléti minisztériumtól személyes köszönetben részesültem*” – írta erről 1952-ben.¹¹⁶⁹ E tevékenysége mögött mély szociális érzékenység és a családból jövő zsidó jótékonyági hagyomány húzódott meg. Másrésztől ügygondnokként intézte a Soá idején meggyilkolt egyes, a járás településeiről deportált zsidók hivatalos holttá nyilvánítását. Jelenlegi adataink szerint a marcali özv. Vasvári Mórné szül. Gold Malvin (1873–1944) és leánya, Propper Izidorné szül. Vasvári Jolán (1896–1944); ifj. Mosonyi Gyuláné szül. Bruck Sári (1914–1944) és leánya, Mosonyi Magda (1943–1944); a sávolyi Bauer István (1903/5–1944) és felesége, Kálmán Ilona (1908/9–1944) valamint a feltehetően marcali rokonsággal is rendelkező szombathelyi Feigelstock-Fodor család tagjainak az ügyében járt el.¹¹⁷⁰ A hétköznapi ügyeinek jó részét volt cselédek, uradalmi alkalmazottak, földművesek nyugdíjjogosultságának elismertetése, a kiteljesedő új népi demokrácia által presszionált személyek védelme és az apja régi ügyfeleinek ügyes-bajos dolgai jelentették. Rendszeresen visszatérő megbízói a somogyszentpáli lakosok közül kerültek ki.¹¹⁷¹ Marcaliban az ügyvédi munkaközösség tagja volt. 1950–51-től a honvédelmi miniszter által kinevezett kirendelt védőként és a Marcali Járási Rendőrkapitányság kihágási ügyészségi megbízottjaként is dolgozott.¹¹⁷² Ellátta a járásban a népi demokratikus szervezetek, így például az Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetségének (UFOSZ), a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségének (DÉFOSZ), a Föld-

¹¹⁶⁹ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Kérelem [Kelt 1952. augusztus 1 és 5 között].

¹¹⁷⁰ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.; Sávoly község zsidó lakosaira vonatkozólag lásd: MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat.; Holttányilvánítások. *Magyar Közlöny*, 1946. augusztus 25. 23.; Holttányilvánítások. *Magyar Közlöny*, 1946. szeptember 4. 3.; Holttányilvánítások. *Magyar Közlöny*, 1946. november 1. 11.

¹¹⁷¹ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs): „*A somogyszentpáli ügyfelei több évtizedes személyes kapcsolatot ápoltak Dénes Imrével, akik közül egyesek maguk között az „igazságos Dénes”-nek nevezték. Egy »sokszoknyás« szentpáli asszony az ügyvéd temetésére is elutazott, egy másik volt ügyfele évekkel a halála után szerény kis csomagot küldött gyümölcsökből az özvegyének és a leányának.*” Dénes Imre műveltségének és figyelmes helyismeretének érdekessége az a közlés, amely Herman Ottó és Somogyszentpál kapcsolatáról szól: „*Dr. Dénes Imre (Keszthely) szíves szóbeli közlése szerint Somogyszentpálon [Herman Ottó – H. M.] házigazdája Posza György pákász volt, akinek családja még ma is őriz a rájuk maradt emlékeket.*” KEVE 1964. 554.

¹¹⁷² HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Határozat. (1952. augusztus 7.).

munkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségének (FÉKOSZ) jogi tanácsadását is. Ahogy később írta: „Ebben a minőségemben száz és száz szegény embernek adtam célravezető jogi útbaigazítást.”¹¹⁷³ Dénes Imre szakmai munkájában széleskörűen elismertnek számított. 1951. november 21-én Kaposváron a Magyar Jogász Szövetség helyi csoportjának választmányi tagjává is megválasztották.¹¹⁷⁴

A Marcaliban egyedül élő Dénes Imre családi állapotában 1950-ben állt be változás, amikor feleségül vette a katolikus vallású Baráth Irént (1911–1989), akinek a szülei a trianoni békekötést követően a Pozsonyból Marcaliba áttelepített Baráth István (1870–1948) volt csendőr alhadnagy, parancsnokhelyettes és Mázy Erzsébet (1878–1945) voltak. Érdekességként megjegyzendő, hogy a híres Morgenstern/Marczali Mihály marcali főrabbi dédunokája kötött házasságot Mázy Engelbert tihanyi apát unokahúgával...¹¹⁷⁵ Dénes Imrének és Baráth Irénnek két gyermeke született: Gábor (1951–1972) és Veronika (1953–). Dr. Dénes Veronika folytatta a családban öröklődő jogász hivatást, büntetőbíró lett.¹¹⁷⁶ **(Lásd a képmelléklet 45. képét az 504. oldalon.)**

A testvér Dénes Mihály még a háború elején menekült státuszt kapott, így maradhatott Svájcban, annak ellenére, hogy a magyar honvédségtől zsidóként megkapta munkaszolgálatos behívóját. Mint szinte valamennyi külföldi menekültnek, neki is a Tessin kantoni menekülttáborban jelöltek ki tartózkodási helyet. Mivel azonban a badeni Brown–Boveri AG jelezte, hogy szakemberként igényt tartana rá, elhagyhatta a tábort. Zürichbe ment, ahol befejezte doktori disszertációját.¹¹⁷⁷

¹¹⁷³ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Kérelem [Kelt 1952. augusztus 1 és 5 között].

¹¹⁷⁴ A Magyar Jogász Szövetség kaposvári helyi csoportjának vezetőség választó ülése. *Jogtudományi Közlöny*. 1952. január 1. szám. 37.

¹¹⁷⁵ Lásd Baráth Istvánról: Honvédelem katonai és csendőrségi zsebkönyv az 1924. évre. Honvédelmi Katonai és Csendőrségi Hetilap. Budapest, 1924. 178. A házasságra vonatkozólag lásd: Marcali Római Katolikus Plébánia Esketési Anyakönyv. VII. kötet (1930–1959) 130. o. 30. folyószám. „1950. augusztus 23-án Marcaliban kötött házasságot dr. Dénes Imre ügyvéd és Baráth Irén. Dr. Dénes Imre: származási helye: Marcali, Lakhelye: Marcali, Petőfi S. u. 18. Szül: 1910. 09. 01. Vallása: izr. Állapota: nőtlen. Szülei: dr. Dénes Antal izr. ügyvéd és Berger Jolán izr. Baráth Irén: származási helye: Pozsony, Lakhelye: Marcali, Petőfi S. u. 18. Szül: 1911. 08. 08. Vallása: róm. kat. Állapota: hajadon. Szülei: Baráth István róm. kat. csendőr alhadnagy és Mázy Erzsébet róm. kat. Tanúk: Fertetics Jolán róm. kat. egyházközségi dolgozó, Marcali és Dr. Cserjes Sándor róm. kat. káplán, Marcali. Eskette: Kőszeghy Antal tb. kanonok, esperes, plébános Voltak-e hirdelve, avagy ezek és más akadály alól felmentve: A külvallás akadályai és a háromszori hirdetés alól a veszprém egyházmegyei hatóság 1950. 08. 14-én 3400-3/1950. sz. alatt felmentést adott. És” A Baráth családra vonatkozólag lásd: H. Rádics Márta – Kiss Kálmán i. m. 308., illetve dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

¹¹⁷⁶ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

¹¹⁷⁷ Renato Dénes szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

Dénes Mihály ekkor Svájcban már családos ember volt. Még az 1930-as évek végén megismerkedett az olasz Teresa Diana Giovanolival (1908–2005), akitől két fia született: Renato Giuseppe Attila Dénes (1946–) és Alexander Max Daniel Dénes (1950–). 1953-ban különvált tőlük. és először Olaszországban élt, majd 1954-ben végleg Izraelben telepedett le. Haifán halt meg 1999-ben.¹¹⁷⁸

Dénes Imre 1947-ben néhány évre az unokatestvérét, Dénes Györgyöt ügyvédgyakornoknak maga mellé vette az irodájába.¹¹⁷⁹ A jogászi munkával párhuzamosan Dénes György egy másik területen is aktív közéleti szerepet folytatott. Dénes Imre közismerten baloldalinak, szociáldemokrata érzelműnek vallotta magát, az unokatestvére pedig a helyi munkásifjúság szervezésében vállalt szerepet.¹¹⁸⁰ Fontos kiemelni, hogy mindezt ekkor mindketten még vallásos zsidóként végezték. Dénes György a közösségszervezés terén komoly tapasztalatot szerzett 1945 ősze és 1947 között. 1945 szeptemberében Pécssett, a jogi egyetemre való visszatérését követően – tanulmányát még 1942-ben kezdte és 1944-ben volt kénytelen megszakítani – egyike volt azoknak, akik újjáélesztették a magukra maradt zsidó fiatalokat összefogó, értelmes elfoglaltságot (pl. túrázást) nyújtó 615. sz. Ámosz Cserkészcsapatot, mintegy 23 fővel. 1946 március végén mint cserkész rajtiszt, parancsnokhelyettes kapcsolódott be, és egy év múlva már ő és egy társa képviselte a csapatot a franciaországi Moissonban szervezett jamboreen. Mindeközben mint a zsidó egyetemisták küldöttét, a hitközség vezetésébe is beválasztották. 1947 októberében a megüresedett rabbiszékre aspirálók közül ő is Schweitzer József (1922–2015) rabbivá választását támogatta.¹¹⁸¹

Az ifjú jogász feltehetően a pécsi cserkészvezetői posztról való lemondását és a Marcaliba költözését követően, 1957 decemberében a helyi katolikus hitoktató által irányított 654. sz. Széchenyi István Cserkészcsapathoz csatlakozott, majd rövidesen annak a vezetője lett. (Még a pécsi időszaka alatt az 1946. július 19-én megszüntetett Magyar Cserkész Szövetség helyett létrehozott Magyar Cserkészfiúk Szövetségének területileg illetékes – Baranya, Tolna és Somogy

¹¹⁷⁸ Renato Dénes szíves közélése szerint (2021. december 10, Budaörs). Dénes Mihály Izraelben újra nősült második felesége Serena Löwinger volt.

¹¹⁷⁹ SIMON [1968], 137–138.; DEUTSCH 2005, 74.; DÉNES 2014. 97.

¹¹⁸⁰ Dr. Dénes Veronika közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).. Lásd: HU-ÁBTL-I.-2.5.2. 27/95.Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Kérelem [Kelt 1952. augusztus 1 és 5 között].

¹¹⁸¹ SCHWEITZER 1966. 149–150.; DEUTSCH 2005. 71. SZEGEDI – BÁNYAI – VÖRÖS 2019. 151.; VÖRÖS 2021. 68–69. Az 1935-ben alapított cserkészcsapatba 1945 után már lányokat is felvettek. Schweitzer József és Dénes György barátsága is ezektől az évektől datálódott, a rabbi leendő felesége Spitzer Ágnes is a cserkészcsapat tagja volt.

vármegyére kiterjedő – VIII. kerületi ellenőre ő lett.)¹¹⁸² Marcaliban immár a munkás és tanoncfiatalok bevonásával, a népi demokrácia ifjúsági céljainak megfelelően zajlott a szervezeti élet (témái voltak többek között a Szovjetunió, a világ munkásmozgalma, forradalmi dalok, érdekvédelem, a tanoncok helyzete). 1947 nyarán aztán a cserkészcsapat idősebb, legképzettebb tagságából Dénes Györgyék megalakították a Szakszervezeti Ifjómunkás és Tanoncmozgalom (SZIT) helyi szervezetét. (1948 nyarán a cserkészetet országos szinten megszüntették.) 1949 nyarán pedig a SZIT-esekből került ki a megalakuló Magyar Ifjúság Népi Szövetség (MINSZ) vezető apparátusa, amelynek alakuló ülésén 1949. június 17-én Dénes György még elvállalta a járási bizottság titkári feladatait. **(Lásd a képmelléklet 46. képét az 504. oldalon.)**

Rövidesen azonban elköltözött Marcaliból, amikor a Honvédelmi Minisztérium jogi főcsoportfőnökségén ajánlottak számára állást.¹¹⁸³ Dr. Dénes György hosszú élete során tanított történelmet a budapesti közgazdasági egyetemen, de dolgozott vállalati jogtanácsosként is. A helynévkutatásban figyelemre méltó eredményeket ért el, továbbá a magyar barlangkutatás egyik elindítójaként és a barlangi mentés megszervezőjeként is tiszteli az utókor.¹¹⁸⁴

9.6.5.4 A Vádló szobor felállítása és a Lehner-per

A Dénes család 1919-es történésekkel kapcsolatos érintettsége miatt – a Soát túlélő Dénes Sándor és Dénes Imre 1950-es visszaemlékezései révén – az új emlékezetpolitika és a zsidók kapcsolatáról lehet árnyalt képet kapni. Ez olyan családtörténeti perspektíva, amely tragédiákkal többszörsösen terhes, részben elfojtott örökség volt. Ugyanakkor a kiterjedt famíliában – elsősorban Dénes Antalnak köszönhetően – a hétköznapi világában mindvégig megmaradt a szeretetteljes légkör és a jövőbe vetett optimista hit. A két világháború között – ahogyan fentebb már volt róla szó – az elhallgattatás miatt a kivégzettekről tilos volt a hivatalos megemlékezés. A második világháború után viszont már az új szemléletet tükrözte a *Világ* című napilap 1946 januárjában megjelent egyik írása. Ebben az 1921. március 24-én kivégzett '19-esekről kiállított halotti anyakönyvi kivonatról írt a cikk szerzője. Az anyakönyvi bejegyzésben az állt például, hogy Löbl

¹¹⁸² SIMON [1968], 132.; Simon Béláné – Paál László: A demokratikus ifjúsági mozgalom Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1970. április 25. 6.; SURÁNYI 2012. 63.

¹¹⁸³ SIMON [1968], 137.; Simon Béláné – Paál László: A demokratikus ifjúsági mozgalom Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1970. április 25. 6.

¹¹⁸⁴ HAJDÚ – TÓTH, 2011. 13–19; 29–36; 41–44.

Lipótot kivégezték. A cikkíró szerint manapság a kivégzettek *leszármazottai joggal várhatják és követelhetik [...] hogy szerencsétlen őseiket a hivatalos okmányok ne rablógyilkosként, hanem tiszta emlékükhöz méltóan: vértanúként iktassák és – tiszteljék*”.¹¹⁸⁵ Ebben a szellemben kezdődött el a hivatalos emlékezéssorozat Marcaliban is. 1946 őszén a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, valamint Gold Márton szervezésében megemlékezést tartottak az zsidó és a katolikus temetőben, valamint a szovjet hősi temetőben is.¹¹⁸⁶ Ezt követően minden évben megszervezték a hivatalos megemlékezéseket. Ezeken Dénes Imre minden bizonnyal részt is vett. 1948-ban a '19-esek és az 1944-ben meggyilkolt helyi illegális kommunisták emlékének a megörökítésére pedig létrehozta egy szoborbizottságot, amelybe Dénest is beválasztották.¹¹⁸⁷

A szoborállítási igyekezettel párhuzamosan 1948 júliusában Gold Márton a kaposvári államügyészségen feljelentést tett a volt főszolgabíró, Lehner Vilmos ellen, ám ekkor még a feljelentését elutasították. Egy év múlva viszont már megalapozottnak tartották a vádat és Lehner Vilmost 1949 novemberében letartóztatták. A vádiratban az 1919-es augusztusi események (a kommunisták jogtalan összegyűjtése, időn túli jogtalan fogva tartása és Prónaynak való átadása) szerepelnek, valamint – mint egykori felsőházi tagot – népellenes büntett elkövetésével vádolták az 1939-es a második zsidótörvény megszüntetéséért.¹¹⁸⁸ Számos szemtanút és a kivégzettek családtagjait is felvonultatták, köztük Dénes Imre és Sándor vallomását is meghallgatták. Az 1950. február 16-án tartott tárgyaláson Dénes Imre a következő vallomást tette: *„A vádlottnak ezzel kapcsolatos ténykedéséről nagyanyám és nagynéném elbeszéléséből tudok, akik a vádlottat és másokat okolták nagybátyám haláláért. [...] A vádlott bűnösségére vonatkozólag egy esetet tudok elmondani. 15, vagy 16 éves voltam akkor, amikor egyik nagynéném – apám egyik húga -, aki a nagybátyámat nagyon szerette, az egyik nyáron látogatóban volt nálunk Marcaliban. Egyik délben nagynénémel hazafelé tartottunk, és a vádlottal egy utcában laktunk, így a vádlottal annak háza előtt szembe találkoztunk. Mikor már egész közel voltunk egymáshoz, nagynéném félhangosan gyűlölettől izzó hangon mondotta: „Gyilkos!” A vádlott talán hallotta, talán nem hallotta nagynénémnek ezt a megjegyzését, de anélkül, hogy ránk nézett volna, szemét mereven*

¹¹⁸⁵ „Kivégezték”, *Világ*, 1946. január 16. 3.

¹¹⁸⁶ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 37.

¹¹⁸⁷ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 37–39.

¹¹⁸⁸ Lásd erre vonatkozólag Lehner Vilmos utolsó jogán elmondott védekezését: HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. március 14-án tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. 9

lesütve ment el mellettünk. A gyanúsításnak egyetlen félreérthetetlen formája volt ez nagynéném részéről, akit a fehér tiszték a gyilkosság éjszakáján kerestek, és az egyik tanú rejtette el előlük a szénapajtájában. A vádlott a családom, és a saját meggyőződésem szerint is azért bűnös, mert neki tudnia kellett, hogy milyen sors vár a letartóztatottakra. Ugyanis a Prónay különítmény két tisztje lakott a házában. Azoktól mindent megtudhatott.”¹¹⁸⁹

Dénes Sándor 1950. március 14-én elhangzott vallomásában egy olyan adalékkal szolgált, ami a Dénes család tagjainak a fehér különítményesek általi fenyegetettségéről szól. „1919-ben sörraktári alkalmazott voltam, és 1919. augusztus 27. napján Nagykanizsán voltam, és mikor éjjel hazaérkeztem Marcaliba, édesanyám mesélte, hogy jajgatás hallatszik a járásbíróház épületéből, és mondta azt is, az éjszaka folyamán kétszer kerestek. Ezért én másnap reggel megszöktem hazulról, Budapestre mentem, és ott hallottam egy hét múlva egy felkerült ismerősömtől, hogy akkor éjszaka, mikor engem kerestek, többeket kivégeztek, és hogy az öcsém is közöttük volt.”¹¹⁹⁰

Amennyire érthetőnek tűnt a családtagok Lehner Vilmossal szemben érzett gyűlölete, olyannyira meglepő lehetett, hogy a kivégzett Mayer István emlékére létrehozott árvaházi alapítvány tiszteletbeli elnöki posztjára Dénes Antal a főszolgabíróat kérte fel. Ennek a lépésnek a hátteréről Dénes Imre így nyilatkozott: „Apám csak 1920-ban került haza hadifogságból, és annak ellenére, hogy elmondották neki, az 1919-ben történeteket, nem akarta elhinni azt, amit a vádlottól mondtak neki családom tagjai. Azt ma sem tudom megérteni, hogy miért jelölte apám a vádlottat az egyesület, az árvaházi gondnokság élére. [...] 1919-től 1939-ig a vádlott ingadozó magatartást tanúsított. Rám olyan ember benyomását tette, mint akit a lelkiismerete bántja.” Erre vonatkozólag Dénes elmondta, hogy Lehner Marcali legszegényebb zsidóit anyagilag támogatta, különösképpen egy szegény újságárus asszonyt, a főszolgabíró felesége pedig három árva varrólánnyal dolgoztatott. A főszolgabíró pedig megjelent egy szegény szénakereskedő temetésén is illendő fekete öltözékben.¹¹⁹¹ Vallomásában Dénes ugyan kijelentette, hogy mivel tízéves gyerek volt 1919-ben, így nem lehettek pontos emlékei, ennek ellenére a későbbi évtizedekben a

¹¹⁸⁹ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. február 16-án tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. 4–5.

¹¹⁹⁰ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. március 14-én tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. 4–5.; DÉNES 2014. 99–100.

¹¹⁹¹ HU-MNL-SML-XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. február 16-án tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. 5–6.

családban mesélt traumatizált történeteket terhes örökségként hordozta magával. Mindezeket a Soá idején átéltek tovább súlyosbították. Ennek ellenére Dénes Imre a leánya elmondása alapján 1945 után is meg tudta őrizni alapvetően derűs, segítő szemléletét és humanista világképét.¹¹⁹²

Az 1950-es év folyamán a szoborállítási ügye sikeresen haladt a megvalósítás felé, a Lehner-per viszont nem várt fordulattal zárult. Lehner Vilmost először elítélték, majd 1950. szeptember 19-én felmentették a vádak alól.¹¹⁹³ Még ebben az évben felavatták a Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrászművész által készített, összesen 33 meggyilkolt személy nevét viselő szobrot (*Vádló*). Az emlékezésen 1950. december 21-én a helyi községi és pártvezetők, valamint a kivégzettek családtagjai és a település nagyszámú lakossága vett részt.¹¹⁹⁴ A névsorban Dénes Izidor, a neológ zsidó vallását gyakorló, szociálisan elkötelezett tisztviselő is immár kizárólag mint a kommunista munkásmozgalom mártírja szerepelhetett.

9.6.5.5 Dénes Imre kitiltási ügye és internálásának évei (1952–1955)

A holokauszt túlélői számára az 1948-ig tartó időszak egyfajta lázas újrakezdésként is leírható, amelyet azonban a megerősödő kommunista állam 1949–50 fordulóján megakasztott. Az osztályharc jegyében újabb és újabb ellenségeket neveztek meg, köztük az önálló egzisztenciával, házzal rendelkező zsidókat is. A magáningatlanok államosítását a munkahelyekről, szakmákból való eltávolítás követte. Az 1951-ben elindult, a fővárosi zsidóság nagy részét is érintő budapesti kitelepítések mellett sor került internálásokra vagy kényszerlakhelyre költöztetésre a vidéki Magyarországon is. A téma kutatójának, Dombi Gábornak a szavait idézve: *„az általam vizsgált csoport [a budapesti zsidók – H. M.] hálás volt a kommunista Szovjetunió hadseregének a felszabadulásért, életének megmentéséért. Ezeket az embereket nem munkatáborokba vitték, hanem – nem létező bűneik miatt – büntetésből kitiltották Budapestről általuk ismeretlen helyre, rájuk*

¹¹⁹² Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

¹¹⁹³ HU-MNL-SML-XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. február 16-án tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. 4-5.; MMTD Lsz. 2018.1.112. Bírósági ítélet (1950); MMTD Lsz. 2018.1.115. Bírósági felmentő ítélet (1950).

¹¹⁹⁴ HU-MNL-SML-XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Az MDP marcali járási bizottságának levele Ács Lajos megyei bizottság titkárának. (1950. november 21.); HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 40–43.

bízva, hogy boldoguljanak, ahogy tudnak. Büntetésük pedig ugyanúgy sújtotta azt a vidéki polgárt, parasztot, „kulákot”, szegény embert is, akihez lakni parancsolták.”¹¹⁹⁵ Ez a folyamat érintette Marcalit és a Dénes családot is.

A pártállam kibontakozásának idején, valamikor az 1940-es évek legvégén Dénes Imre felé elvárás-ként fogalmazták meg, hogy lépjen be a kommunista pártba, majd a Magyar Dolgozók Pártjába (MDP). Ő ezt megtagadta.¹¹⁹⁶ 1952. július 30-án a Somogy Megyei Rendőrkapitányság határozatot hozott, miszerint „*demokrácia ellenes magatartása*” miatt 8 napon belül el kell hagynia Marcalit, lakóhelyeül pedig Somogyszilt jelölték ki. Dénes Imre 1952. augusztus 6-án keltezett, a védelmére csokorba gyűjtött tényeket felsorakoztató válaszlevelet írt a Belügyminisztériumba. Ebben úgy fogalmazott, hogy az adott körülmények miatt mindenképpen elköltözne Marcaliból, de maga választaná meg az új lakhelyét. Továbbá kijelentette: „*Azt a megbélyegző kitéltet pedig, hogy én a demokráciának ellensége volnék, ezután is törölni kérem. A határozatnak ez az a része, amelyet a legmegdöbbenőbbnek tartok. Állítom, hogy a demokráciával soha nem helyezkedtem szembe. Ellenem soha semmiféle eljárás tudomásom szerint folyamatba téve nem lett. Soha büntetve nem voltam. Az elmúlt fasiszta rendszerben egész családomat kiirtották. Engem már 1942. évben, mint azon rendszer számára felesleges személyt deportáltak. Onnan, mint 75 %-os rokkant tértem vissza.*” Levelében felsorolta, hogy 1945-ben 200 gyermeknek szervezett ingyenkonyhát, valamint a jogászai munkájával kapcsolatos szervezetekben végzett tevékenységét is. Dénes Imre azt is kiemelte, hogy a munkásmozgalmi mártírok emlékére állított szoborbizottság tagja, hiszen a nagybátyja is az áldozatok között volt. „*Az ő emlékére mártíriumára, elpusztított családomra és a magam személyes szenvedéseire is tekintettel kérem a hozott határozatot vizsgálat tárgyává tenni. [...] Életemet, az elmúlt rendszer fasiszta üldözőivel szemben a felszabadító Szovjet Hadseregnek köszönhetem. Valóban gyilkosaim várnám vissza, ha a demokrácia ellensége lennék* – írta érezhetően dühös és szenvedélyes hangú kérelmében. Dénes a levele végén hivatkozott még várandós felesége veszélyeztetett állapotára, és felsorolta azoknak az ismerőseinek a nevét, akik majd igazolják a személyét és tevékenységét. Ezek között a nevek között megtalálható több, egykor a levél írásakor tisztséget betöltő marcali, vala-

¹¹⁹⁵ DOMBI 2020, 21-52.

¹¹⁹⁶ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

mint kaposvári és megyei pártfunkcionáriusok, magas beosztású bíró, katonatiszt, de még a kiskunfélegyházi vb-elnök neve is.¹¹⁹⁷ A Dénes Imre által csatolt dokumentumok egyike egy augusztus 2-án a feleségéről kiállított kórházi jelentés, míg a másik a Marcali Helyőrség Kommendánsi Hivatalának lakásbérleti igazolása volt.¹¹⁹⁸

1952. augusztus 7-én a kérelemre érkezett válaszban a feleségének az állapotára való tekintettel engedélyezték a kitiltás napjától, július 30-ától számított 30 napos halasztást, augusztus 30-ai határidővel.¹¹⁹⁹ Miután lejárt a halasztás ideje, 1952. szeptember 3-án a Belügyminisztérium értesítette a Somogy Megyei Rendőr-főkapitányságot az ügy véghatározatáról. *„Nevezett részére szóló véghatározatot, a róla felvett jegyzőkönyvet, valamint a pécsi Ügyvédi Kamara jegyzőkönyvét csatoltan azzal küldöm meg, hogy nevezett részére adja ki és értesítse arról, hogy kitiltásügyében beadott panaszát kivizsgáltattam és azt teljesíthetőnek nem találtam”* – állt a rövid indoklásban.¹²⁰⁰ A határozathoz csatolt, de elveszett ügyvédi kamarai dokumentum feltételezhetően a tagságból való kizárásról szólt.

Az 1952. szeptember 24-én keltezett, a belügyminiszter első helyettesének címzett jelentésben Horváth László rendőr-főhadnagy, osztályvezető-helyettes a következőképpen összegezte a kitiltási ügyet. Dénes Imre „bűnei” között a pártállam politikai elvárásaival való szembehelyezkedés olykor tragikomikusan megfogalmazott példáit is olvashatjuk. *„Az Államvédelmi Hatóság kirendeltség vezetőjének közlése szerint nevezett jobboldali szocdem, mint ilyen több személy előtt tett olyan kijelentést, hogy a kommunisták órája meg van számlálva. Állandóan névtelen leveleket irogatott különböző helyekre, így a Pártközpontba, megyebizottsághoz, Honvédelmi Minisztériumba stb., mely levelekben a marcali járás vezetőit fasisztáknak, antiszemitáknak és sovinsztáknak nevezi, sőt nyílassággal is vádolta őket. – 1947-ben még szocdem. volt, mikor fel lett szólítva, hogy lépjen be az MKP-ba, erre azonban hajlandó nem volt, sőt kijelentette, hogy*

¹¹⁹⁷ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Kérelem [Kelt 1952. augusztus 1 és 5 között].

¹¹⁹⁸ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Igazolvány (Marcali Kórház, 1952. augusztus 2.); Lakásigazolás (Marcali Helyőrség Komendánsi Hivatala, 1952. augusztus 2.). *„Marcali Helyőrség Komendánsi Hivatala Igazolja a fenti parancsnokság, hogy a Marcali Petőfi utca 18sz. /Dr. Dénes Imre/ házából a Honvédség 1951. augusztus 1. óta 2 szobát és 1 konyhát vett igénybe és jelenleg is tartja. A lakás többi helyiségére nem tartunk igényt és azt a háziak szabadon használhatják.”*

¹¹⁹⁹ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Pro demo (1952. augusztus 7.).

¹²⁰⁰ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Véghatározat (1952. szeptember 3.).

az MKP-nak hamarosan beharangoznak. A járási Pártbizottság titkárának véleménye szerint nevezett kizsákmányoló. Eltávolítása feltétlenül szükséges. A járási pártbizottság munkáját jelenlétével, tevékenységével akadályozza. A járásbíróági tanácselnökhelyettes szerint politikai és gazdasági ügyekben óvatos volt, közönséges ügyekben a végtelenségig felebbezett. A legtöbbet kereső ügyvédként ismert. Általános vélemény, hogy személyével kapcsolatos minden hivatalos ügyet antiszemita üldözésnek nyilvánít. Ami különösen akkor nyilvánult meg, amikor a házak államosítása folyt, ugyanis az a ház, melyben Dénes lakik nyugaton élő testvérének tulajdona, így államosításra került. E miatt valósággal rátámadt a tanács és pártszervezet vezetőjére, zsidóüldözést hangoztatott, majd valami módon kijárta, hogy a ház még sem lett államosítva. Az egyszerű emberek félnek tőle, mert raffinált és nagyhangu ember. Teljesen kispolgári beállítottságu, fényűző lakása van és jelenleg is háztartási alkalmazottat tart. Az Államvédelmi Hatóság Somogy megyei Osztálya vezetőjének helyettese szerint az ÁVH. marcali kirendeltség megállapításai helytállóak. Nevezett augusztus 7-én személyesen megjelent a Minisztériumban, ahol panaszát előadta, hogy őt állandóan üldözik és igen sok ellensége van Kaposváron és nem tudja megérteni, hogy miért tiltották ki Kaposvár területéről. Nevezett a Miniszteri Titkárságról Hajnal Béla r.hdgy. elvtárs küldte le az alosztályhoz. Kérelmét írásban és szóban előadta, melyet a Somogy megyei rendőrkapitánysággal kivizsgáltattam. Tekintettel arra, hogy a fennálló rendelkezések értelmében ha az Államvédelmi Hatóság egyes területektől személyek kitiltását kéri, azt a rendőrhatóságoknak végre kell hajtani.”¹²⁰¹ (Lásd a mellékletek 22. számú dokumentumát a 479–481. oldalon.)

Az írásban és szóban tett kérelmei, sőt a minisztériumban történt látogatása ellenére sem sikerült Dénes Imrének módosíttatnia a kitiltásáról szóló határozatot. Egy valamit sikerült viszont elérni, nevezetesen azt, hogy nem kellett a megye keleti részében található és az internálás helyszínéül eredetileg kijelölt Somogyszilbe költözniük. Ez a kitiltási ügy meglepőnek tűnhetett, az érthetlenségének Dénes Imre is sokféleképpen hangot is adott, hiszen egy ’19-es mártír prominensnek számító közeli rokonáról volt szó. A Dénes család 1952. szeptember végét követően öt éven keresztül összesen három településen lakott. Marcaliból először Sármellékre, majd talán egy év múlva Kéthelyre költöztek. Az utóbbi helyen egy zsidó sorstárs, volt munkaszolgálatos

¹²⁰¹ HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Határozat (1952. augusztus 29.).

túlélő, Krausz Imre (1901–?) fakereskedő Arany János utcai házának melléképületében laktak.¹²⁰² Ezekben az években a hivatalosan rokkantnak nyilvánított volt ügyvéd előbb vállalati adminisztrátorként, majd építőipari segédmunkásként, ún. „zulágerként” dolgozhatott. A „száműzetésben” a négytagú Dénes családdal élt együtt „Annuska” (Kiss Anna 1910–198?), a gombai származású házvezetőnő, a gyermekek dajkája is.¹²⁰³

9.6.5.6 Epilógus

Az internáltakkal kapcsolatos kormányzati enyhítések eredményeként a Dénes család 1955. év elején térhetett vissza Marcaliba. Az Erzsébet utcába költözhetek, ám nem az államosított Dénes-ház épületébe, hanem Krausz Gyula volt gépszíjgyáros házába, ahol egy másik társbérelővel, Gelencsérékkel megosztva kaptak új lakást. Dénes Imre ekkortól újra ügyvédként dolgozhatott az utca túloldalán lévő munkaközösségi irodában.¹²⁰⁴ 1956 októberében, a forradalom napjaiban a korábban aktív közéleti tevékenységet is folytató Dénes immár családos emberként nem vett részt a létrejött új szervezetek, bizottságok munkájában. Óvatossága a korábbiak tükrében érthető lehetett. Csak feltételezhető, hogy nem könnyen vette tudomásul, hogy a közreműködésével felállított – ahogy az egyik kérvényében írta: „*édes Nagybátyám*” nevét is megörökítő – mártírelmékművet ledöntötték a forradalom első napjaiban. Dr. Honkó József ügyvéd kollégájával egy, az emigrálás lehetőségét felvető beszélgetést követően viszont határozottan kijelentette, hogy mint jó magyar hazafi mindenképpen marad.¹²⁰⁵

Marczali Mihály főrabbi dédunokája 1957. március 7-én még Marcaliban, a zsidó felekezetből való kitérését követően megkeresztelkedett. A gyötrelmes, zaklatott évek lezárásaként a család még ugyanebben az évben Keszthelyre költözött, ahol a családfő önálló ügyvédi irodát

¹²⁰² Lásd: MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat.; HU-MNL-SML-V.268. Marcali Nagyközség iratai. Közigazgatási iratok, 2115/1946. Krausz Imre felesége Krausz Imréné (1905–1944) és leánya Krausz Erika (1936–1944), valamint a testvére Krausz József (1891–1944) órás, a helyi templom kántora halt meg Auschwitzban.

¹²⁰³ Az 1955. január 17-én kelt sertésvágási és az 1955. január 20-án kiállított zsírbeadási kötelezettséget igazoló engedélyek még a család kéthelyi, Arany János utcai címére szóltak. Magánháztartási sertésvágási engedély egy sertéslevágására. 1955. január 17.; Zsírbeadás igazolása (1955.január 20.) Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

¹²⁰⁴ Szabó Béla (2021. december 8, Szigetszentmiklós) szíves közlése szerint. Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

¹²⁰⁵ Gyászjelentés. Dr. Honkó József. *Somogyi Néplap*, 1986. december 28. 6.

nyitott, majd néhány év múlva a keszthelyi ügyvédi munkaközösség tagja lett.¹²⁰⁶ A család a katolikus misére a keszthelyi főtéri templomba járt. Ökumenikus szemléletmódját, de később családjá zsidó identitását, történeteit gyerekeinek és rokonainak, így például Dénes Györgynek is továbbadta.¹²⁰⁷ A vallásosságához adalék a Vera leánya által elmondott történet. Eszerint a szüleitől sohasem kapott ki, nem emeltek rá kezet, de emlékezetes az az eset, amikor a keszthelyi evangélikus templom előtt sétáltak, s ő mint cserfes kislány megjegyezte, hogy itt nem vet keresztet, mert ebben a templomban egy „hülye Jézuska” lakik. Erre az édesapja megfeddte, és adott a tarkójára egy enyhe taslit, mondván: „mindegyik templomban ugyanaz az egy Isten lakik”. Dénes Imre a pap sógorával, Baráth Imre római katolikus esperessel igen jó viszonyban volt. Leányának egy másik emléke szerint az édesapja egy szenteste alkalmával leült a zongorához és eljátszotta rajta a *Kol Nidré (A fogadalmak imája)*¹²⁰⁸ című gyönyörű dallamot...¹²⁰⁹ Dénes Imre 1973. augusztus 17-én halt meg Veszprémben, sírja Budapesten a rákoskeresztúri új köztemetőben található.¹²¹⁰

¹²⁰⁶ 1961-ben a Magyar Jogász Szövetségbe és a Veszprém megyei kamarába is felvételt nyert. Lásd Dénes Imre tagsági igazolványát. Dr. Dénes Veronika gyűjteményéből.

¹²⁰⁷ A házasságra vonatkozólag lásd: Marcali Római Katolikus Plébánia Esketési Anyakönyv. VII. kötet (1930–1959) 130. o. 30. folyószám. „Észrevételek: Reversalis: Marcali plébániahivatal 185/1950. sz. A fíjegyves megkezesztelkedett Marcaliban 1957. 03. 07-én. Bejegyeztük a veszprémi Egyházmegyei Hatóság 7200-54/1957, sz. rendeleteére.”.

¹²⁰⁸ Lásd a Zsidó minilexikon szócikkét a 401. oldalon.

¹²⁰⁹ Dr. Dénes Veronika szíves közlése szerint (2021. december 10, Budaörs).

¹²¹⁰ Dr. Dénes Imre gyászjelentése. OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések.; Veszprémi Hattotti Állami anyakönyv, 349/1973. számú bejegyzés. Köszönöm az adatot Németh Ildikónak.

10. Marcali a nemzetközi és magyar antiszemita pogromok kontextusában (1882–83, 1919, 1944)

10.1 Az európai antiszemitizmusok és a jelentősebb pogromok. Nemzetközi háttér

Az 1848-as forradalmak hatására Nyugat-Európa után Közép- és Kelet-Európában is felszámolták a feudális rendszereket. A kontinensen új, a korábbi széttagoltságból egyesített államok (Németország, Olaszország, Románia) születtek, az 1867-es kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchia pedig a kiegyezéssel szintén új állami konstrukcióban működött tovább. Ezek az átalakulások teremtették meg azt a keretet, amelyben a gazdaság és a társadalom modernizálódott, azaz Európa eltérő területein más és más szinten teljesedett ki a kapitalista gazdasági rendszer. Ez a gyors ütemű változás magával hozta vagy felerősítette a korábbi társadalmi ellentéteket. A jogkiterjesztés hulláma az 1860-as évekre – Oroszország és a Román Királyság kivételével – Európában mindenhol elérte; törvényesen elismerték a polgári jogegyenlőséget, amelyet kiterjesztettek a zsidókra is.¹²¹¹

Az első világháború felborította az addigi állami kereteket, főképpen Közép- és Kelet-Európában születtek új államok, amelyeknek területén a világ akkori zsidóságának legnagyobb része élt. Hajdú Tibor ezen új országok zsidó politikáját illetően azt írta: „*Ha Oroszország nyugati peremvidékét ideszámítjuk, Közép-Európában mintegy 7 millió zsidó élt, a polgári nemzetek kialakulásának korában egyszerűen túl sok ahhoz, hogy gyorsan és nagyobb problémák nélkül beolvadjanak, nem szólva az asszimiláció vallási és egyéb akadályairól.*”¹²¹²

Az emancipáció által a kötöttségeinek nagy részétől megszabaduló zsidóság lendületesen ragadta meg a piaci verseny adta lehetőségeket. A régi rend önmagát vesztesnek tartó rétegei (nemesek, kis- és középbirtokos parasztság, kisiparosok, kiskereskedők, hivatalnokok, szegény-parasztság) számára a sikeres „zsidó vállalkozó”, a kapitalizmus nyertese lett a gyűlölet központi alakja. Ez az antikapitalista szemlélet lett a táptalaja a 19. század utolsó harmadában Európaszerte kiterjedő antiszemitizmusnak. Az új zsidóellenességhez a középkori eredetű, vallási

¹²¹¹ KUBINSZKY 1976, 13–14.

¹²¹² HAJDÚ 1989, 120–121.

alapú idegengyűlölet, a nacionalista jelszavak és a tudományos objektivitás látszatát keltő fajelmélet is muníciót biztosított. Ezek az összetevők a modernkori antiszemita pogromokhoz vezettek.¹²¹³

Németországban a politikai antiszemitizmus ideológiája – a középkori zsidóellenes pamfletek hagyományára épülve – az emancipáció idején alakult ki jellemzően az 1870-es években különböző antiszemita tartalmú újságok körül tömörülő, később keresztényszociális politikai pártokká szerveződve.¹²¹⁴ Az antiszemitizmus elnevezés megalkotása, a sajtó által a közbeszédbe való elterjesztése, amellyel a zsidógyűlölet új korszaka berobbant, szintén a Német Birodalomhoz köthető. Wilhelm Marr újságíró és ideológus „konstruálta meg” 1879-ben.¹²¹⁵ A legnépszerűbb újságok közé tartozott volt a *Deutsche Landzeitung*, *Kreuzzeitung* és a *Germania* című lap. A legfőbb ideológus Adolf Stoecker udvari lelkész volt, a Keresztényszociális Munkáspárt alapítója, aki szintén 1879-ben tartotta meg Berlinben az első zsidóellenes beszédét. Az antiszemita legjelentősebb nemzetközi eseményének az 1882. szeptember 2-án tartott drezdai kongresszus bizonyult. Az 1880-as években azonban a frakcióharcok miatt szétesett ez az egységes mozgalom és az egyes hangadó politikusok a különféle konzervatív pártokhoz csatlakoztak.¹²¹⁶

Ausztriában a politikai antiszemitizmus kiváltó oka az 1873-as gazdasági válságot követő tömeges csőd volt, ám a zsidóellenességet korábban a *Vaterland* című újság és annak szerkesztője Carl von Vogelsang alapozta meg. A faji antiszemitizmus első osztrák képviselője Georg Ritter von Schönerer volt, aki a tudományosság látszatával hirdette tanait. A zsidóellenesség leginkább a diákszövetségekben terjedt el, majd a sportegyletekben is megjelent. Schönerer 1882 februárjában Osztrák Reformegylet néven egyesítette az antiszemita csoportokat. Az 1880-as években a harmadik meghatározó antiszemita politikus, aki tudatosan használta a politikai siker érdekében a tömegmozgalmat, Karl Lueger aki a Keresztényszociális Párt megalapítását követően nyerte el 1897-ben a bécsi polgármesteri széket. Általános zsidóellenes megmozdulásokra, pogromokra a Monarchia központi országában a Habsburg-államszövetség felbomlásáig nem került sor.¹²¹⁷

¹²¹³ KUBINSZKY 1976. 14–16.

¹²¹⁴ KUBINSZKY 1976, 14–16.

¹²¹⁵ KÖVÉR 2011, 677.

¹²¹⁶ KUBINSZKY 1976, 16–23.; RÜRUP 1985, 43–59.; KÖVÉR 2011, 678.

¹²¹⁷ KUBINSZKY 1976, 25–29.

Olaszországban az 1880-as években a zsidóellenesség alapvető jellemzője az izraelita vallás elleni, annak másságát hangsúlyozó, katolikus egyház gerjesztette fellépés volt, amely ugyanakkor rendszeresen elítélte a pogromszerű zsidóellenes támadásokat.¹²¹⁸

Franciaországban az 1890-es évekig mindössze 90 000 fős volt a zsidó kisebbség, ezért marginális problémát jelentett az antiszemitizmus. A fővárosban, Párizsban ugyanakkor rendszeresen jelentek meg antiszemita újságok emancipációellenes jelszavakkal. Ilyen volt a *L'Antisémitique*, a *La Lire Parole* vagy a *La Croix* című lap. 1883-ban létrejött az antiszemiták ligája is, amelyben igazán nagy befolyást Edouard Drumont szerzett, aki a *La Libre Parole* segítségével hatalmas népszerűsége tette szert, mégpedig 1895-ben, a Dreyfus-ügy idején. Az antiszemita körök egyesülésével lázas izgalomban tartott közhangulat idején a köztársaságot is készek lettek volna megbuktatni, a zsidókat megfosztani jogaiktól és kiűzni. Végül a Dreyfus-párti köztársaságiak 1903-ban perújrafelvétellel, majd a zsidó kapitány 1906-os rehabilitálásával tudtak felülkerekedni rajtuk.¹²¹⁹

Kelet-Közép-Európában az 1877-re önállósuló román fejedelemségekbe a korábbi évtizedekben érkeztek nagyobb zsidó csoportok az orosz letelepedési övezetből. Az 1866-os egyenjogúsításra vonatkozó törvénytervezetet az antiszemita pogromok miatt vissza is vonták. Az 1860-as és 1870-es években sorra tartottak vérvádpereket, lángoltak fel pogromok, az 1880-as években pedig a kormányzat zsidóellenes törvényekkel nehezítette a közösség életét. Emiatt a század végén tömeges kivándorlás indult meg.¹²²⁰

A cári Orosz Birodalomban a pogromfajták igazán széles tárházáról van tudomásunk.¹²²¹ Az eredője a tatár fennhatóság időszakára nyúlik vissza, amikor az alávetett oroszok megtapasztalták a pusztító „haydinak” szokást.¹²²² A pogrom orosz kifejezés, pusztító tömegrohamot jelent, az orosz „gromity”, „pogromity” igéből származik. Az oroszországi pogromok kronológiájában több korszakot lehet megkülönböztetni. Az első pogromhullám 1648-ban a Bogdan Hmelnyickij vezette kozák felkelés alatt tört ki; a második az 1768-as, Lengyelország felosztását követő ún. umáni mészárlás volt; a harmadik az 1881 és 1884 közötti dél-orosz területeken zajlott le; a ne-

¹²¹⁸ KUBINSZKY 1976, 35.

¹²¹⁹ KUBINSZKY 1976, 35–38.

¹²²⁰ KUBINSZKY 1976, 33–35.

¹²²¹ Az orosz és zsidó együttélés történetére vonatkozó összefoglaló művet lásd Alekszandr Szolzsenyicin munkáját: SZOLZSENYICIN 2004.

¹²²² KLIER – LABROZA 1992; HORVÁTH 1993, 107; BEBESI 1999, 14.

gyedik az 1905 és 1907 közötti első orosz forradalom kísérőjelenségeként a feketeszázas csoportok tevékenységéhez kötődött, míg az ötödik az 1918 és 1920 közötti polgárháborús időszakban történt és szinte az egész országra kiterjedt.¹²²³ A pogromok jellemzően akkor robbantak ki, amikor valamilyen krízis idején meggyengült a központi hatalom, s mérsékelten vagy semmilyen szinten sem tudott rendet tartani. A kirobbanáshoz háborús, forradalmi szituációra is szükség volt, amely minden esetben a zsidók elleni támadásokban csúcsosodott ki. Amíg a középkorban inkább a vérvád, a vallási jellegű ellentétek köré szerveződött a pogrom, úgy az idő előrehaladtával egyre inkább a gazdasági szempontok, az érdekkülönbségek és az etnikai feszültségek lettek dominánsnak. A 20. század elejére pedig az oroszországi hagyományos vérvád keveredett a kapitalizmus modern kihívásaival és az új politikai aspektusú antiszemitizmussal, amelyre a szakirodalomban az 1911 és 1913 között lezajlott Mendel Bejlisz-ügyet szokás említeni.¹²²⁴

A magyar pogromok vizsgálatához és a hasonló jelenségek feltárásához az alábbiakban részletesebben kitérek az oroszországi pogromok bemutatására. A szakirodalomban két fajtáját különböztetik meg a pogromoknak: az ún. száraz pogrom esetében csak rablás, dúlás történik, míg az ún. véres pogromkor a személyek elleni erőszakkal, gyilkossággal járó támadás a jellemző. A tömeg motivációi alapján léteznek gazdasági, szociális, vallási, valamint faji-etnikai pogromok. Az orosz zsidók elleni 1881 és 1884 közötti támadások az utóbbi csoportba tartoznak.¹²²⁵ A II. Sándor cár – a reformfolyamatot betetőzendő alkotmány kihirdetésére készülő uralkodó – ellen elkövetett sikeres merénylet fordulópontot jelentett a pogromok történetében. Az 1881. március 13-i támadást a narodnyik forradalmi párt tagjai követték el, akik között számos zsidó származású személy volt. Az eset után sok dél-orosz városban törtek ki pogromok, sőt a spontán népi rendbontások mellett nem volt elhanyagolható az államilag megszervezett, antiszemita felhangú hecckampány sem.¹²²⁶ Egyetérthetünk Alekszandr Szolzsenyicin megállapításával: *„1881 egy olyan időbeli határt jelez, amely után a kiművelt zsidó elit többé már nem táplált reményeket az iránt, hogy „Oroszország” és annak lakói között élő zsidóság tökéletesnek mond-*

¹²²³ KUBINSZKY 1976, 29–33.; KLIER – LABROZA 1992, 13–39.; HORVÁTH 1993, 107.; Lásd bővebben BEBESI 1999, 86–125, 297–306

¹²²⁴ HORVÁTH 1993, 107.; BEBESI 2013, 197–206.

¹²²⁵ KLIER – LABROZA 1992.; BEBESI 2014, 50.

¹²²⁶ HORVÁTH, 1993, BEBESI 1999, 35–36.; SZOLZSENYICIN 2004, 229–260.

ható jövőbeli egybeolvadása valaha is létrejöhet. Sőt, és egy kissé elsielve, G. Aronson már egyenesen arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „az 1881-es ogyesszai pogrom nyomán a beolvadás illúziói egy csapásra semmivé foszlottak.”¹²²⁷

A 20. század fordulóját követően az orosz állam válságperiódusának idején törtek ki az újabb zsidóellenes támadások. Ezek mögött a feketeszázas mozgalom állt, amely az első orosz forradalom idején jött létre és vált országos tömegpárttá. Jellemző vonása a pravoszláv vallásosság, a cárhűség, a konzervativizmus és a zsidógyűlölet volt. Az 1905-ös első orosz forradalom idején a központi kormányzat meggyengült, az ország védelme érdekében fellépő feketeszázas csapatok feleltek elsősorban a felkelő és sztrájkoló munkásság és a zsidók elleni pogromokért.¹²²⁸

II. Miklós cár 1905. október 17-i manifesztumát követően két hét alatt, és jellemzően a zsidó letelepedési övezet településein 360 pogromot hajtottak végre, amelyeknek során több mint 1600 főt gyilkoltak meg és 3500 fő sebesült meg. A lerombolt és kifosztott zsidók lakta épülethelyiségek száma 10 000 volt, míg az összes okozott kár értékét több mint 25 600 000 rubelre tették. Az áldozatok több mint fele zsidó közösséghez tartozott. A támadások okai között az idegenellenesség, az orosz nemzeti és vallási érzések „védelmezése” állt. A feketeszázak egyik vezetője, Vaszilij Sulgin a felkelőkről kijelentette: „... gyalázatosan megsértették a szent orosz hitet”. A hatóságok a jelentéseikben arról nyilatkoztak, hogy a cárizmus elleni felkelők legnagyobbbrészt a zsidók vagy más nemzetiségek közül kerültek ki. Ugyanakkor a szélsőjobboldali csoportok támadásainak célpontjai voltak a lázongó főiskolai és egyetemi hallgatók is, akik leginkább azonosultak a forradalom céljaival, de megesett, hogy a pogromisták egy értelmiségi öltözet miatt vertek meg valakit az utcai járókelők között.¹²²⁹

A pogromokat elkövetők társadalmi összetétele is számos tanulsággal szolgált. A támadó tömegek számszerű határait a néhány fős falusi csoporttól a több tízezres városi mozgalomig lehet felrajzolni. A 108 jól dokumentált városi pogrom mellett természetesen sok lehetett a nem dokumentált is. Bebesi György számításai szerint 1905 őszén Oroszország lakosságából legalább 1 millióan vettek részt a tömegmegmozdulásokban, akár passzív „nézelődőként”, akár aktív elkövetőként. A felheccelt tömeget 90 százalékban városi kispolgár vagy paraszt alkotta, az 1680, eljárás alá vont személy közül a kiváltságos rendekhez (3 nemes, 5 örökös és 5 egyéni jogú díszpolgár) mindösszesen néhány személy tartozott. (A perbe nem fogott felbujtók között azonban

¹²²⁷ SZOLZSENYICIN 2004, 259.

¹²²⁸ BEBESI 1999, 13–14.

¹²²⁹ BEBESI 1999, 93–100, 102.

újságírókat, papokat és politikusokat is megtalálhatunk!) A perbe fogottak 83 %-a parasztnak számított, és még akkor is ebbe a jogállású kategóriába tartozott, ha már városban élt. Az elítéltek nagyobb része viszonylag csekély büntetést kapott, csak egyharmaduknak kellett leülni a teljes büntetést. Összességében elmondható, hogy a sok száz áldozattal és tetemes anyagi kárral járó pogromok ügyében az állami bíróságok törekedtek az elkövetők számára szinte minden esetben kedvezményeket adni. Ezzel az antiszemita támadássorozat súlyosságát kívánták elfedni.¹²³⁰ Az 1907-es konszolidációt, a forradalmi mozgalmak elfojtását és a pusztító felkeléseket követően a Pjotr Sztolipin miniszterelnök vezette reformok korszaka jött el. 1911-ben azonban újabb zsidóellenes országos megmozdulásra került sor, amikor az egyik utolsó orosz vérvádpert, a Bejlisz-ügyet tárgyalták. A Volga mentén kitört ún. száraz pogromok céljai között a zsidó lakosság megfélemlítése, egyes zsidók megtámadása és az orosz klérus határozottabb zsidóellenes állásfoglalásra bírása szerepelt. Gyilkosságok csak elvétve történtek.¹²³¹

Az 1917. február végén kitört és győzedelmeskedő forradalom egyik fontos vívmányaként minden, a zsidókra vonatkozó korlátozó intézkedést eltöröltek, így megvalósulhatott az emancipáció.¹²³² Ezzel szemben 1917 és 1920 között, amikor Oroszország szétesett, a világháborús megpróbáltatásokat forradalmi zűrzavar és polgárháború követte, és ismételten zsidóellenes pogromok zajlottak. Az 1917 utáni pogromok azonban, összevetve őket az 1905. éviakkal, a hasonlóságok mellett sok mindenben el is tértek azoktól. 1917 ősztől a vörösök és fehérek között folyó polgárháború hadseregei egyaránt követték el zsidóellenes támadásokat, rajtuk kívül pedig az egyik oldal mellett sem elkötelezett nyugat-oroszországi paraszti felkelők (Mahno csapatai), továbbá az etnikai alapon szerveződő félkatonai alakulatok (lengyelek, ukránok stb.) is.¹²³³ A szélsőjobboldali pogromok elkövetésében azonban a feketeszázaknak már csak csekély szerep jutott, mert a tömegbázisuk a monarchiával egyetemben szétesett.¹²³⁴ A pogromok kiváltó okai mögött a háborús évek nélkülözései, az éhezés, a háborús katonai kudarcokat kompenzáló szándék állt. A támadások 1919 januárjában Ukrajnában kezdődött, ahol Simon V. Petljura csapatainak az volt a meggyőződése, hogy a zsidók kommunista szimpatizánsok. A fehér gárda középső és alsó tisztikara a háború elkerülhetetlen velejárójaként tekintett a zsidó pogromokra, amelyet kiegészített a feketeszázás ideológia és a hadizsákmány szerzésének lehetősége is. Az anarchista

¹²³⁰ BEBESI 1999, 109–113.

¹²³¹ BEBESI 2011, 287–288.

¹²³² USAKOV 1998, 164.

¹²³³ HORVÁTH 1993, 108–109.

¹²³⁴ BEBESI 1999,

Machno vezette népfelkelők német szimpátiával vádolták a zsidó lakosságot, és ezért rendeztek pogromokat. A Vörös Hadsereg felső vezetése elvben elítélte az antiszemita támadásokat, ám a közkatonák, főképpen pedig az 1. Lovashadsereg a lengyelek elleni háború idején hajtott végre pogromokat. Jellemzően a kozák származású katonák hozták magukkal a zsidóellenességet.

Az oroszországi polgárháború pogromjairól általánosságban elmondható, hogy a háború utóhatásaként a különféle hadseregek, népfelkelő csoportok vagy a nélkülözésektől szenvedő és bűnbakot kereső keresztény lakosok követték el őket. A zsidóellenesség mellett a másik legfontosabb célja ezeknek a támadásoknak a rablás és fosztogatás volt. Modern politikai antiszemita jelszavakat egyaránt hangoztattak a fehérek és a vörösök is. Az antiszemita támadások során életüket veszítettek száma a különféle számítások szerint 30 000 és 100 000 fő közé tehető. Az anyagi és egyéb károkról, szemben az 1905-ös forradalom konszolidációját követő évekkel, egyáltalán nem készültek jelentések.¹²³⁵

10.2 Antiszemita támadások a 19–20. századi magyar történelemben

Ha a magyar történelemben megjelenő antiszemita indíttatású erőszak eseteinek legkompaktabb, ugyanakkor legrövidebb összegyűjtésére és körülírására törekszünk, érdemes Kádár Gábor és Vági Zoltán tanulmányát idézni. Az általuk „véres vezérmotívumként” megfogalmazott erőszak-történetnek 1848 és 1956 között kilenc időszakát (hullám) rendezték csoportokba.¹²³⁶ Mindezeket megelőzték a középkor és koraujkor zsidóellenes eseményei (pl. kiűzetésük, megsarcolások, vérvádak, az 1683-as budai ostrom). Első hullámként 1848 tavaszának zsidóellenes támadásait vették számításba, amelyeket az 1881–84 közötti országos kiterjedésű pogromsorozat (2. hullám) követett.¹²³⁷ A 20. század fordulójához közeli szórványeseteket leszámítva (vérvád miatti támadások egyes településeken, mint például Pozsonyban 1887-ben, Kolozsváron 1892-ban) nem volt országos kiterjedésű, időben is koncentrálnódó eseménysorozat. Az első világháború éveiben a frontszolgálatot állítólagosan megúszó zsidó katonákkal, a zsidó hadiszállítók gyors meggazdagodásával kapcsolatban merültek fel országos visszhangot kiváltó antiszemita tartalmú vádak.

¹²³⁵ BEBESI 2011. 288–290.

¹²³⁶ Lásd a teljes tanulmányt: KÁDÁR – VÁGI 2015, 76–110.

¹²³⁷ KÁDÁR – VÁGI 2015, 76–87.

Az utóbbi miatt Tisza István miniszterelnöknek kellett a parlamentben a megvádolt szállítók védelmére kelni. A háború utolsó évében pedig az ország számos városában (például Kiskunfélegyházán, Sátoraljaújhelyen, Nyíregyházán és Makón) történtek atrocitások, amelyeknek nehézségekbe ütköző felszámolásában már a karhatalom gyengesége is megmutatkozott.¹²³⁸ A harmadik, 1918 ősztől kezdődő és decemberig tartó zsidóellenes hullám együtt mozgott a széteső államhatalom és a forradalom által szétzilált ország történéseivel. Ennek a hullámnak a lecsendesítését viszont azonnal az 1919 eleji negyedik antiszemita támadás követte, amelyet a fosztogatás mint cél és a helyi hatalmi erők tehetetlensége egyaránt jellemezett. Néhány hónap alatt több mint hatezer zsidót bántalmaztak, és 1 milliós kár keletkezett. Az ötödik hullám még ugyanebben az évben, a Tanácsköztársaság regnálása alatt zajlott le; ekkor módos zsidó polgárokat, nagyiparosokat, bankárokat, földbirtokosokat ejtettek túsul, börtönöztek be vagy végeztek ki. Sőt a vörösök *„alkalmazták velük szemben először az állami szintű terrort. Ahogy az eddigiekben láttuk, a korai erőszakhullámok idején éppen az államhatalom próbálta megvédeni a zsidókat a lakossági pogromtól.”*¹²³⁹ A hatodik pogromhullámnak az 1919 augusztusában kezdődő fehérterror számít, amellyel egyidőben zajlott a megszálló román katonai alakulatok által elkövetett antiszemita tartalmú gyilkosságsorozat is.

A hetedik hullám több volt, mint az országban elszórt egyidejű támadások összessége, ezt a második világháború és a holokauszt jelenti. A náci Németország központi terve az európai zsidóság kiirtására irányult, amelyhez minden eszközt bevetettek, a jogfosztástól a kényszermunkán át a megsemmisítő táborokig. A második világháborús tengelyhatalmak és szövetségeseik, köztük Magyarország csatlakozott ehhez a tervhez és az ország területén kezdte meg a korábban bevezetett jogkorlátozások kiterjesztését, a katonaképes férfiak munkaszolgálatba való elhurcolását, majd végezetül a vidéki zsidóság teljes deportálását. A magyarországi zsidók (437 000 fő) ördögien gyorsan, percízen megszervezett összegyűjtése, gettóba kényszerítése és marhavagyonokban a legnagyobb náci megsemmisítőtáborba való elszállítása bő két hónap alatt, 1944 július elejére lezajlott. A budapesti zsidóság megsemmisítése azonban a deportálások Horthy Miklós kormányzó által elrendelt leállításával, a szovjet hadsereg előnyomulásával, valamint a főváros katonai bekerítése és ostroma következtében – a nyilas hatalomátvétel és ezrek meggyilkolása ellenére – meghiúsult. Több mint 100 000 fő menekült így meg.¹²⁴⁰ A magyar vészidőszakban

¹²³⁸ KÁDÁR – VÁGI 2015, 89–90.; BIHARI 2008, 201.

¹²³⁹ KÁDÁR – VÁGI 2015, 91–95.

¹²⁴⁰ GONDA 1992, 221–235.; KÁDÁR – VÁGI 2015, 99–101.

az antiszemita tettekben minden eszközt (pl. törvényen kívülivé lefokozó rendeletek alkalmazása, kifosztás, gettóba zárás, fizikai erőszak, kényszermunka, tömeggyilkosság) felhasználták a zsidók megsemmisítésére. Kádár Gábort és Vági Zoltánt idézve: „Több korábbi erőszakhullám során a hazai zsidókat a kormánynak kellett megvédenie a nem zsidó lakosság fizikai agressziójától. 1944-ben viszont, amikor a zsidók jogfosztott üldözötté váltak, a lakosság csak elvétve támadt rájuk. Ehelyett a társadalom jelentős része közönyösen szemlélte zsidónak minősített honfitárait balsorsát. [...] Persze sokan örültek a zsidótörvényeknek, a gettósításnak és a deportálásnak. Sok ezren jelentettek fel zsidókat, és százezren vettek részt aktívan a zsidók kifosztásában, de egyetlen alakossági pogromról sem tudunk.”¹²⁴¹

A második világháború végére mintegy 550 000 magyar-zsidó polgárt gyilkoltak meg, a vidéki zsidó közösségek pedig nagyrészt, 75%-ban megsemmisültek. A magyar zsidóság létszáma 1946-ra mintegy 200–260 000 fő maradt.¹²⁴²

A második világháború befejezését követő három évben (1945–1947) 250 olyan incidenst számoltak össze, amelyek antiszemita motivációjúak voltak. Ezek intenzitásuk szerint széles skálán mozogtak, a halálos áldozattal járó pogromtól az egyszerű fosztogatásokon és temetőrongálásokon keresztül a focimeccseken elhangzó zsidózó bekiabálásáig. Az utolsó antiszemita atrocitások 1956 őszén történtek, amikor – 1918 október-novembérhez hasonlóan – a közrend órák alatt összeomlott. Az antikommunista tömegmegmozdulások és a forradalom fegyveres szereplőinek céltáblái között vidéken megjelentek a zsidó boltosok (például Füzesgyarmaton, Hajdúnánáson). Egyes esetekben pedig nagyobb városokban, mint például Miskolcon a helyi Államvédelmi Hatóság egyik zsidó származású vezetőjét a pogrom során egy másik zsidóval együtt meglincselték. A forradalom gyors leverésével az újonnan felálló régi-új karhatalom megfékezte az ilyen jellegű atrocitásokat is. Ugyanakkor megindult egy állami letartóztatási hullám a volt forradalmárok és felkelők, köztük sok zsidó származású ellen. A zsidó közösségből pedig sok százan inkább választották az emigrációt, mint az újabb elnyomó és a megkülönböztetésen, ki-rekesztésen alapuló rendszert.¹²⁴³

¹²⁴¹ KÁDÁR – VÁGI 2015, 101.

¹²⁴² GONDA 1992, 234.

¹²⁴³ KÁDÁR – VÁGI 2015, 102–104.; APOR 2021, 7–28, 189–224.

10.3 A zsidóellenes atrocitások jellemzői Marcaliban

A továbbiakban a Marcaliban történt zsidóellenes támadások jellemzőit a fent bemutatott nemzetközi és magyar példák alapján kívánom összegyűjteni és összehasonlítani.

1882–83-ban a Somogy vármegyei településeken lezajlott antiszemita támadások mögött hasonló koreográfia rajzolódik ki, ahogyan a tömeget alkotó csoportok összetétele és motivációik is párhuzamot mutatnak. Az oroszországi pogromhagyományokban találhatóak meg azok a minták, amelyek alapján a magyarországi antiszemita hullám erőszakos eseménysorai és jellegzetességei elemezhetőek.¹²⁴⁴ A magyarországi antiszemita támadásokban elsősorban az orosz száraz pogromhoz hasonlóan a rombolás, a fosztogatás és a zsidók időszakos menekülését eredményező fenyegetés figyelhető meg. A háttérrel pedig a helyi közösségekben már meglévő feszítő ellentétek adták. A hosszú hónapok óta zajló hecckampányt súlyosbították a gazdasági okokra visszavezethető egyéb feszültségek. Ilyen volt a keresztény és zsidó kézműiparosok konkurenciaharcának elmérgesedése, az uzsoraadósságok eltörlésére irányuló törekvések, vagy akár az egyszerű rablásból származó bevétel pillanatnyi lehetősége is. Az „antiszemita ribilliók” jellemzőiről így ír Kövér György: *„az akció is univerzális karneváli rituálét követett: a fűlsiketítő lárma, az ordítás (kombinálva cigányzenével), a közápor és a rombolás (közben, úgy tűnik, kímélve az emberéletet). A fő cél egyértelműen az ijesztetés, az elriasztás. Amikor azt kiabálták: »üsd a zsidót«, elüldözni és nem legyilkolni akarták őket.”* A lakóházak és üzletek kirablására általában a zsidók elmenekülését követő második napon került sor. A támadók számára nyilvánvaló lett, hogy a karhatalom nem lép fel a fosztogatókkal szemben. Ezért kellett katonai központokból további erősítést kérni, mert még az elfogott támadók kiszabadítására is akadt példa.¹²⁴⁵ A karhatalom ugyan gyorsan rendet tett, és nagyobb károk nem keletkeztek, azonban a közéletben megerősödött az antiszemita politizáló csoport, sőt párttá szerveződve a parlamentbe is bekerült, hatást azonban ekkor még csak korlátozott mértékben tudott kifejteni. Az antiszemita hullám támadásai hasonló koreográfia alapján zajlottak le ezzel egy időben az oroszországi letelepedési övezetben is. Ugyanakkor a Somogyban történt támadások nem fordultak át véres leszámolásba, jellemzően a rablásban, fosztogatásban, rémhírek terjesztésében, gyűlések szervezésében és a zsidók fenyegetésében merültek ki (száraz pogrom). A lecsendesedés után az elmenekült zsidók

¹²⁴⁴ BEBESI 2014. 50.

¹²⁴⁵ KÖVÉR 2011, 654.

rögvest haza is tértek. Az orosz eseményekben azonban a brutalitás széles skálájával találkozhatunk (véres pogrom). A traumatikus élmények hatására a zsidók egy része a letelepedési övezetből kivándorolt Nyugatra.

A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919. augusztus legvégén a Prónay Pál vezette fehér tiszti különítményesek Marcaliba érkeztek. A különítményesek antiszemita motivációival kapcsolatban Gábor Ignácné visszaemlékezése szolgáltat adalékokat. *„Augusztus 28-án érkezett meg Marcaliba a Prónay különítmény. Ezt megelőzőleg a községi előljáróság gyűlést tartott, ahova csak a megbízható embereiket hívták meg. A zsidókat és a szocialista gondolkodású előljárósági tagokat kihagyták. Ez a gyűlés volt az úgynevezett „vészbíróság”, amelyen elhatározták, hogy kiket végeztetnek ki Prónayékkal. A Proletárdiktatúra bukása után egyik vasárnap, hálaadó istentiszteletet tartottak a katolikus templomban, utána a nép az úgynevezett „Kopári” sarokra tódult, ahol egy katonatiszt az erkélyről uszító beszédet tartott a kommunisták és a zsidók ellen és megtorlást követelt. Prónayékat ünnepélyes fogadtatásba részesítették. Négyes fogatú hintóval mentek elibéjük. És Máriás zászlót lobogtatva vonultak végig Marcali főutcáin. Utána megkezdődött a még szabadon lévő kommunisták összefogása.”*¹²⁴⁶ A visszaemlékezés szerint komolyan vehető fogadtatásban részesültek a különítményesek, amennyiben a lakosságot már érkezésük előtt (!) antikommunista és antiszemita beszéddel tüzelték fel. A helyi egyházközség részéről egyházi zászlókkal köszöntötték őket. A visszaemlékezés azon részletét, hogy a helyi előljáróság a kivégzendők listájával készült volna, fenntartásokkal kell kezelni. Más forrásokból inkább az derül ki erről, hogy az előljáróság egyáltalán nem állította össze a kivégzendők névlistáját.¹²⁴⁷

Az elfogott és letartóztatott volt direktóriumi tagokat túszokká tették, megkínózták, megverték, valamint 25 embert, köztük 6 zsidót meggyilkoltak. Megtámadtak néhány zsidó lakóházat is, ahonnan pénzt és ékszereket raboltak el, s mindezt alig egy nap alatt hajtották végre. Ez az eseménysor a véres pogrom kategóriájába tartozik. Az 1905-ös első és az 1917-es második orosz forradalom idején pogromokat végrehajtó, forradalomellenes, antibolsevista feketeszázas csoportok tevékenységéhez hasonlóan, 1919. augusztus elejétől Dunántúl-szerte megindultak a fe-

¹²⁴⁶ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gábor Ignácné visszaemlékezése, 1.

¹²⁴⁷ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Lehner Vilmos volt főszolgabíró pere (1949–50). A pécsi megyei bíróságon 1950. március 14-án tartott nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve.

hár különítményesek. Statáriális büntető intézkedésekkel és gyilkosságokkal torolták meg a megbukott tanácsrendszer általuk sérelmezett tetteit. Egyes helyeken segítették őket helyiek is, sőt időnként népgyűlést hívtak össze, ahol „népítélet” formájában döntöttek a letartóztatottak sorsáról.¹²⁴⁸ Amint Hatos Pál lényegre törően megfogalmazta: „*Budapesten a forradalmak alatt illegálisba kényszerült nemzeti érzések a román szuronyok által védve pogromhangulatban, zsidóverésben, vidéken pedig zsidók ellen elkövetett gyilkosságokban öltöttek testet. Mivel a kommunisták sokszor zsidók voltak, most minden zsidó kommunistagyanús lett.*”¹²⁴⁹

A Horthy Miklós által Siófokról irányított Nemzeti Hadsereg számára titkos rendeletben előírták, hogy a zsidóság és a szervezett munkásság kizárandó a hadseregből. Ezzel a rendelettel megszületett a zsidókat érintő első jogfosztó intézkedés, még az egyetemeket és főiskolákat érintő numerus clausus törvényt megelőzve.¹²⁵⁰ A fehérterror brutalitása hasonló volt a vörösterrorhoz a törvényen kívüli cselekvés szabadságában, a halottgyalázás rítusaiban és az áldozatok kifosztásában. Az elkövetők tudatában voltak annak is, hogy ők az új hatalom birtokosai, és magas rangú pártfogóik védelmezik tetteiket. Koródi Máté gyűjtése és számítása szerint a fehérkülönítményes csoportok 1921-ig igazolhatóan 680 gyilkosságot követtek el. Bödök Gergely adatai alapján pedig a fehérterrornak több halottja volt, mint a vörösterroznak, de mivel a gyilkosságok okainak 90 százalékát nem lehet ismerni, csak annyit lehet tudni, hogy a zsidóságuk miatt kivégzettek aránya 31 százalék, míg a kommunista vagy szociáldemokrata háttérű személyek esetében 50 százalék lehetett.¹²⁵¹

A magyar zsidók második világháborús vészorszakbéli szenvedéseiben az antiszemita támadások minden válfaját meg lehetett találni. Így például az 1882–83-as időszakhoz hasonló módon, de hatványozottan súlyosabban megnyilvánuló, uszító tartalmú szóbeli, sajtó- és röplap-kampányt lehet említeni. A zsidótörvények, a szélsőjobboldali sajtó újságjai és az utcákon kifüggesztett plakátok mentális teherként, meghasonlást okozva nehezedtek a zsidóság mindennapjaira. A háború előrehaladtával egyre több férfit vonultattak be munkaszolgálatra, amely során a kegyetlen keretlegények és parancsnokok tetteiben, módszereiben és motivációiban az 1919-es fehér különítményes tiszteket lehet előképként felismerni. 1944 májusára a zsidó közösségek

¹²⁴⁸ VARGA 2019, 20–21.

¹²⁴⁹ HATOS 2021, 466.

¹²⁵⁰ HATOS 2021, 468.

¹²⁵¹ BÖDÖK 2018, 213; KÓRÓDI 2020, 10; Idézi HATOS 2021, 468–469, 596.

életét rendeletek sokaságával nehezítették tovább. A megkülönböztetés konkrét esetei közé tartozott például a sárga csillag viselése, bizonyos helyek látogatásának és egyes utazási eszközök használatának a tiltása is. További szintet jelentett a zsidók magántulajdonának elrablása, a személyes vagyontárgyaktól a komplett üzletekig, vállalkozásokig, amely mögött ugyancsak az 1882–83-as támadássorozat fosztogatásai és az 1919-es váltságdíj-követelés és egyszerű rablás mintája sejlik fel. A zsidók gettóba kényszerítése, majd 1944 nyarán addig soha nem látott tömeggyilkosság keretében történő elpusztítása viszont teljesen új elemként került bele az antiszemitizmus támadások, pogromok történetébe.¹²⁵²

A második világháborút követően, annak utóhatásaként a zsidóellenes jelzővel bíró esetek közé tartoznak azok, amelyek újra traumatizálták az újrakezdő marcali zsidókat. A jelenleg rendelkezésre álló források szűkössége miatt nem ismerjük részleteibe menően a tényeket, és azt sem, hogy milyen szintű volt a zsidóellenesség a településen, azonban a dokumentálásukkal válik teljesebbé a kép. Az egyik fehér folt a volt nyilasok kérdése. Annyit lehet tudni elmondások alapján, hogy a helyi nyilas pártszolgálatosok közül többen is itt maradtak a településen, és idővel, főleg 1948 után a kommunista párt oldalán jelentek meg. (Ennek a pontosítása további kutatásokat igényel.) A másik témakör a hazatértek és az itthon maradottak közötti ellentét kialakulása. Feltételezhetően – más településekhez hasonlóan – konfliktushelyzetek adódhattak a hazatért deportáltak és az ingatlanokat elfoglaló, az ingóságokat megszerző lakosok között.¹²⁵³ A harmadik kérdéskör, amely a konkrétan megfogható esetek közé tartozott – az országban ekkor történt hasonló példákhoz kapcsolhatóan –, a sajtóban visszhangot kapó 1947. novemberi temetőrongálás ügye.¹²⁵⁴ Ugyancsak további kutatást igényel a negyedik témakör, a kitelepítéseké, de a jelen munkában is bemutatott példa alapján biztosan állíthatom, hogy a népi demokratikus állam 1949 után egyes marcali zsidókat vegzált, internált és az ingo- és ingatlan javaikat államosította. Ezért többen is rövid időn belül úgy döntöttek, hogy elköltöznek az országon belül máshová vagy emigrálnak. Arra, hogy valaki a kitelepítést követően szakmájából kizárva a kényszerlakhelyéről a megpróbáltatások ellenére újra visszatérjen Marcaliba, jelenlegi ismereteink szerint csak egyedül Dénes Imre volt képes.

¹²⁵² Országos kitekintésre lásd: MOLNÁR 2018, 176–182.; A kiskunhalasi példára lásd: VÉGSŐ –SIMKO 2007, 107–131.; A komáromi példára lásd: BAJCSI 2021, 146–173.

¹²⁵³ Lásd erre vonatkozólag a buzsáki példát: BÁRÁNY 2014, 108–132.

¹²⁵⁴ (fg): Feldúlták a temetőt Marcaliban. *Somogyi Világosság*, 1947. november 12. 1. Lásd egy baloldali képviselőnek az országgyűlésben feltett kérdését: „*Van-e tudomása a kormánynak arról, hogy az ország egyes helyein a fasiszmus egyik kísérőjelensége, az antiszemitizmus újra jelentkezik?*” Idézi APOR 2021, 232.

Marcaliban az utolsó zsidóellenes eset, amely bizonyos értelemben az önmagát ateistának hirdető magyar állam vallásellenes megnyilvánulásaként értelmezhető, a zsinagóga 1963-ban történt lebontása volt. Az „elárvult” és használaton kívüli templom szanálása mögött a modernizációs kényszer, a szocialista fejlődés hirdetése állt. Ugyanakkor felfoghatjuk úgy is, hogy ennek a döntésnek a marcali zsidók közösségi emlékezetből, a látványos építészeti örökségüknek a település képéből való kitörlése volt a célja.

11. Zsidó áldozatokból kommunista mártírok. A marcali mártírhatárgyomány reprezentációja (1945–1956)

11.1 A marcali munkásmozgalmi emlékezetpolitika jellegzetességei

A második világháborút követően a kommunista párt 1919-et mint a használható múlt egy darabját igyekezett saját előképeként politikai céljai érdeke állítani. Ez az irányvonal azonban 1949-re az országos pártvezetők számára részben problémásnak bizonyult.¹²⁵⁵ Ez azért lehetett így, mert a túlélők, a családtagok mást tapasztaltak, mint amit a Moszkvából visszatért sematikus képzett kommunista párirányítók elvártak tőlük. Ez pedig konfliktusokat hordozott, és a munkásmozgalmi fejlődéstörténetben az 1919-es események és résztvevőik perifériára szorítását hozta magával. Erről Apor Péter, a korszak kutatója azt írja: *„A Tanácsköztársaság története tehát kevésbé hatékonynak és problémákkal telinek bizonyult. Mivel a róla szóló ábrázolásoknak el kellett fedni a proletárdiktatúra számos fontos résztvevőjére, mint például Kunra, valamint eseményeire, mint a lázadásokra és konfliktusokra vonatkozó konkrét adatokat, ezek az elbeszélések elvont moralizáló hittételekről szóló, reménytelenül didaktikus történetek maradtak.*”¹²⁵⁶ Nem történt másként Marcaliban sem, hiszen a kivégzett áldozatok életútja, munkásmozgalmi szerepe és halála olyan különböző volt, amilyen csak tudott lenni egy vidéki járási székhelyen. Mindezek hiteles bemutatása pedig ütközött a párt hivatalos elvárásaival. A következőkben a '19-es történet emlékezetformálóinak motivációit, annak vizuális megjelenítését és a zsidó áldozatokkal kapcsolatos folyamatát kívánom bemutatni.

Az 1919-es kivégzettek emlékét megőrkítő szoborállítási gyakorlatot az első világháborús emlékművekre vonatkozó, 1945 után kialakult eljárásokkal érdemes összevetni. Budapest főpolgármesterének utasítására 1947-ben felülvizsgálták a háborúban megsérült első világháborús monumentumokat. Az irredenta feliratokat ugyan megsemmisítették, de az emlékművek sérülten is ott maradhettek a helyükön. Az indoklás szerint: *„a 14-es háború elesettjeinek hozzátartozói ma is élnek, és helytelen lenne azokat érzelmeikben megbántani. A történelmi tények fennállnak, azokat senki sem tagadja, viszont a katonák abban a hitben harcoltak, hogy a hazájukat védik.*”¹²⁵⁷ Hasonlóan a marcali Hősök terén álló szoborkompozíció is a helyén maradt,

¹²⁵⁵ APOR 2014, 29–31.

¹²⁵⁶ APOR 2014, 54–55.

¹²⁵⁷ PÓTÓ 2003, 38.

viszont az országcímert levésték róla, csak úgy, mint a járás más emlékműveinek esetében. Ez történt például a szomszédos Kéthelyen is, ahol a szoborról az irredenta szimbólumokat, mint például a Nagy Magyarországot ábrázoló sziluettet eltávolították, a „Nem, nem Soha!” feliratot pedig nem festették át újra. A mellette álló országzászló címeréről a Szent Koronát tüntették el. Marcaliban az utolsó hivatalos megemlékezés 1946-ban volt, utána 1990-ig nem tartottak egyet sem. Kivételt minden évben halottak napján a családok által a világháborús szobron elhelyezett egy-egy szál virág és gyertya jelentett.¹²⁵⁸ A zsidó hősök emléktáblája feltehetően 1963-ban, az „elárvult” zsinagóga lebontásakor tűnt el.

Az országban a fehér megtorlás idején kivégzett zsidó származású áldozatokról a helyi hitközségek, a központinak tekintett Pesti Izraelita Hitközeg pedig még 1919 őszén az összegyűjtött esetek közreadásával emlékezett meg. A fehérterrortól és a zsidók elleni pogromokról szóló források, híradások a kényességük miatt a Horthy-rendszerben, 1919-től egészen 1945-ig egyáltalán nem kerülhettek a széles nyilvánosság elé, ha pedig hivatkoztak rá az jellemzően a legnegatívabb kontextust jelentette.¹²⁵⁹

A marcali áldozatokra építő mártírkultusz kialakításáért is csak 1945 után lehetett tevélegesen lépéseket tenni. A sajtó nyilvánosságában ekkortól íródtak cikkek, és innentől datálhatóak a megemlékező rendezvények is. A legfontosabb személy ebben a munkában a már említett Gold Márton volt, aki szervezőként és szoborbizottsági vezetőként is tevékenykedett. A kezdetektől helyszíniül szolgáltak a köztetek, illetve a katolikus és a zsidó temető, ahol a megrendezett emlékező eseményeken a baloldali pártok tagsága, vezetői és a túlélők vettek részt. A szűkkörű megemlékezések az évek múltával kibővültek, a szervezést már a Marcali Nemzeti Bizottság végezte, az életre hívott szoborbizottságban pedig az áldozatok családtagjai, a települési vezetők vettek rész, így a zsidók közül a kommunista párttag Gold Márton mellett a pártonkívüli Dénes Imre. Az első emléktáblát 1949. szeptember 4-én a járási bíróság falán helyezték el. (Mellé 1959-ben Noszlopy Gáspár 48-as szabadságharcos, „*mártír halált halt hős népvezér*” táblája került.)¹²⁶⁰

Ekkoriban történtek az első utcaátnevezések is, amelyeknél az alapelv szerint csak olyan személy jöhetett szóba, akinek már nem él hozzátartozója Marcaliban. Így nem lehetett utcát

¹²⁵⁸ Fehér János szíves közlése szerint (2018. október 5, Marcali). A szobrok és megemlékezések 1945 utáni történetéről lásd bővebben: KOVÁCS 1991. 104–124.

¹²⁵⁹ Lásd például CSUNDERLIK 2019.

¹²⁶⁰ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 39. A munkásmozgalmi táblák és emlékhelyek kiemelten szerepeltek az 1959-be megjelent útikönyvsorozat Somogy és Zala megyéket bemutató kötetében. Lásd, HUBA 1959, 58–59.

elnevezni Gold Vilmosról, Gold Ferencről, viszont később munkahelyi brigádnak, valamint a gimnázium Gold-napok elnevezésű rendezvényének a nevében megjelenhetett a családnév.¹²⁶¹

Bodó Béla megállapítására érdemes kitérni, aki szerint a Tanácsköztársaság ambivalens megítélése miatt a reprezentációs kiválasztás során előnybe kerültek a szakszervezeti aktivisták (kétkezi munkások, középkorú férfiak, önmagukat képző iparosok, vöröskatonák, értelmiségiek), akik között a kivételesen egyedi csoporthoz tartozó Simon József káplán is megtalálható. Hozzá kell tenni, hogy a karakteres mozgalmi személyek és a dokumentálható érdemi tevékenységet végzők váltak kiemeltté (Kovács József, Krénusz János, Simon József), míg például a települési elithez tartozó ügyvéd joghallgató fia, Mayer István és a szintén befolyásos másik ügyvéd, Dénes Antal magántisztviselő testvére, Dénes Izidor átlagos direktórium munkatársakként „láthatatlan” személyek maradtak. Az egyetlen helyszín, ahol mindenkit bemutatnak, az 1972-ben megnyitott Helytörténet és Munkásmoztógalmi Múzeum volt.

A mártírok adatait gyűjtők nem emelték ki, a politikai szempontok miatt nem is tehetők, az áldozatok felekezeti vagy etnikai hátterét. Bodó ugyanakkor tévesen írta, hogy a hat személy közül, akik előtt emléktáblával vagy utcaelnevezéssel tisztelgtek, négyen voltak zsidók.¹²⁶² Ezzel szemben csak Löbl Lipót tanító neve került fel egy hármass emléktáblára és utcát is elneveztek róla. Mayer István emlékét – a sírján kívül – a családi magánalapítvány őrizte – 1945 előtt egyetlenként közvetlenül idézve meg az 1919-es vérengzéseket.

Az erőfeszítések eredményeképpen Marcali újonnan kialakított főterén, szemben a volt főszolgabírói hivatal és a járási bíróság épületével, a 31. évfordulót követően, 1950. december 21-én a helyi községi és pártvezetők, valamint a kivégzett áldozatok családtagjainak jelenlétében avatták fel a *Vádló* címmel ellátott szobrot.¹²⁶³ **(Lásd a képmelléklet 47. képét az 505. oldalon.)** Talapzatán elhelyezett feliratában és a minden évben megtartott megemlékezés szövegeiben a kivégzettek valódi eszmei elköteleződése és vallási hátterük sokszínűsége csak elhomályosítva jelenthetett meg. A kommunista munkásmozgalom mártírjaként szerepelhettek. Ugyanebben az időben külön emléktáblát avattak a kivégzett három somogyi tanítónak, Krénusz Jánosnak, Ladi

¹²⁶¹ Uo.; Marcali március. *Somogyi Néplap*, 1980. február 28. 5.; Gold-napok Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1980. április 10. 8. Bognárné Lázár Magdolna szíves közlése szerint (2022. január 20, Marcali).

¹²⁶² BODÓ 2022. 65–66.

¹²⁶³ HU-MNL-SML XXXV. 55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjtemény. Az MDP marcali járási bizottságának levele Ács Lajos megyei bizottság titkárának. (1950. november 21.); HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 40–43.; BODÓ 2022, 67. Bodó Béla tévesen írta, hogy az alkotás a megyei börtön (sic!) előtt állt volna és két elnevezése is volt. A szobor az utca tulsó oldalán állt és a kivégzések másik helyére, az uradalmi istállóra mutatott, a Mementó feliratát csak az 1990-es évekbeli elbontást és új posztamensre állítást követően kapta.

Jánosnak, Löbl Lipótnak az államosított katolikus elemi iskola falán.¹²⁶⁴ 1956. október végén, a forradalom napjainak egyikén tartott antikommunista tüntetésen résztvevő tömegek éljenzése közepette a helyi gépállomásról odavitt járművekkel döntötték le a szovjet hősi emlékmű obeliszkjét és a *Vádló* szobrot, valamint a bíróság faláról leverték az 1919-es emléktáblát.¹²⁶⁵

Az emlékezet hagyománya a forradalom után sem szakadt meg, sőt a település kötelező, de tartalmas programokkal kiegészített járási szintű évfordulós ünnepségévé vált. **(Lásd a képmelléklet 48. képét az 505. oldalon.)** A *Somogyi Néplap* 1959. augusztus 20-i, az alkotmány ünnepével egybekötött megemlékezésről így tudósított: „*A zászlók alatt felvonuló dolgozók előtt Varga István, a járási tanács v. b titkára ünnepi beszédében méltatta az alkotmány jelentőségét, majd az inkei erdőben az 1919-es marcali járási mártírok kivégzési helyén kötött cserfa koszorúval staféták futottak be az ünnepség helyszínére. Ugyancsak az alkotmánynap ünnepségekkel kapcsolatban dübörögtek be a nádasi erdőből induló motorosok is. Mindkét stafétának a koszorúját a marcali járás falvainak a szalagjai díszítették. Miután a marcali tanács és nőtanács tagjai is rákötötték emlékszalagjaikat, elhelyezték a koszorúkat a mártírok szobránál.*”¹²⁶⁶

Az 1960-as évek végén honismereti gyűjtőmunka keretében kezdődött meg a megyében a Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulójára a munkásmozgalmi múlt feltárása. A '19-esekhez köthető anyagot a Somogy Megyei Levéltárban kialakított gyűjteményben helyezték el. Ennek a gyűjtésnek eredményeként Gábor Ignácné és a testvére, Gold Márton visszaemlékezése is bekerült a levéltárba a további szemtanúk, bebörtönözöttek, résztvevők emlékeivel együtt. Az MSZMP Marcali Járási Bizottsága és a Marcali Nagyközségi Tanács Végrehajtó Bizottsága a kiadásában 1969-ben egy olyan tanulmánykötetet adtak ki – párhuzamosan haladva az országos és megyei szintű feldolgozásokkal –, amelyben a Tanácsköztársaság, a fehérterror helyi eseményei először összegezték a nyilvánosság számára. Részletesen bemutatták továbbá a munkásmozgalmat 1945 előtti „küzdelmét” és az 1945 és 1968 közötti településfejlődés eredményeit is. A kötet bevezetőjében a következőképpen fogalmaztak a szerzők: „*Ajánljuk gyűjteményünket mindazok emlékének, akik mártírhalálukkal és hősi életük feláldozásával, nagy sorsfordulókon –*

¹²⁶⁴ Kisfaludi Stróbl Zsigmond Vádló című alkotásának bronz alakja ma az emléktáblától és posztamentától megfosztva, mementóként áll a város egyik parkjában. A tanító-mártírok emléktáblája 2018-ban a Marcali Múzeum gyűjteményébe került.

¹²⁶⁵ HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye. Gold Márton visszaemlékezése (1967). 39.

¹²⁶⁶ Alkotmánynap ünnepségek Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1959. augusztus 23. 3.

tizenkilencben, negyvennégyben, negyvenötben – segítették a szabad fejlődés útját megtisztítani.”¹²⁶⁷

A marcali Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeumban egy „szentélyre” hasonló kialakítású mártír-emlékszobában ebből a honismereti alapú gyűjtésből állandó kiállítás nyílt meg 1972. november 5-én. Az ünnepi szónok, Németh Ferenc, a megyei pártbizottság első titkára a helytörténeti, néprajzi és munkásmozgalmi gyűjtésről szólva kiemelte: „Így találkozik itt, a múzeumban jelképesen és eggyéforrva a régebbi múlt elpusztíthatatlan népi ereje a győztes szocialista munkásmozgalommal.”¹²⁶⁸ A kiállításhoz minden áldozatról külön portrék készültek rövid életrajzokkal, a kiemelt személyekről bővebben is lehetett olvasni a tárlat tablóján.

Gábor Ignácné rendszeres meghívott vendége volt a ’19-es évfordulós megemlékezéseknek, koszorúzásoknak, amelyeken az 1944-es deportálásról is szót ejtett. A *Somogyi Néplap*ban számos alkalommal beszámoltak a vele készült hosszabb-rövidebb beszélgetésekről.¹²⁶⁹

1980-tól a gimnáziumban minden évben – az országban meghirdetett Forradalmi Ifjúsági Napok keretében – Gold-napok néven a KISZ szervezett megemlékezéssel egybekötött sport- és kulturális rendezvényt. „Az iskola KISZ vezetői meglátogatták Gold Vilmosnak, az iskolai KISZ szervezet névadójának a leányát. A tanulóifjúság megkoszorúzta az iskola névadójának Lady Jánosnak a szobrát” – írták a tudósításban.¹²⁷⁰ A város legnagyobb üzemének, a Mechanikai Művek marcali gyáregységének tavaszi rendezvénye szintén a mártírokról szólt. A tudósítás szerint a Mikszáth Kálmán utcai általános iskolások, az üzem KISZ-esei és a fehérterror áldozatainak hozzátartozói, így például Gábor Ignácné vett részt a „Három nemzedék találkozója” elnevezésű megemlékezésen.¹²⁷¹

11.2 Löbl Lipót emlékének mőtárgyai. Mikrotörténeti megközelítés

A 1919-es hivatalos mártír hagyomány reprezentációja mellett magánszemélyek emlékének felvonultatásával a mikrotörténeti szálat kívánom bemutatni. A helyi zsidók mértékadó személyiségét, Löbl Lipót tanítót ábrázoló fénykép és kísérőlevelével 1973-ban került a marcali múzeum

¹²⁶⁷ PAÁL 1969. 1–168.

¹²⁶⁸ T. T.: Erőt adó örökség. Múzeumavatás Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1972. november 6. 3.

¹²⁶⁹ Mártírrelikviák. *Somogyi Néplap*, 1972. november 12. 7.; Mártírokra emlékeztek. *Somogyi Néplap*, 1984. június 12. 3.

¹²⁷⁰ Gold-napok Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1980. április 10. 8.

¹²⁷¹ A. Á.: Mártírokra emlékeztek Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1983. április 3. 4.

gyűjteményébe.¹²⁷² A fénykép Marcali egyik első fényképészének, Gombos Annának a munkája volt, feltételezhetően az 1890-es vagy az 1900-as években készült. Klasszikus keménypapírra nyomott portré ez, amelyet a Magyar Királyi Államvasutak dombornyomott pecsétjével ellátott igazolványához használtak fel. Az 1890-es évek legelejétől a hitközség jegyzői tisztségét viselő Löbl Lipót fényképfelvételén egy középkorú, polgári ruhát viselő, csokornyakkendős férfi néz vissza ránk. Az első világháborúban idős kora ellenére katonai szolgálatát töltötte, majd a Tanácsköztársaság idején a marcali munkástanács tagjaként, a járási művelődési osztály elnökeként és a pedagógus-szakszervezet, valamint a tanítók ideológiai továbbképzésének szervezőjeként dolgozott.¹²⁷³ A fiával, Jenővel és másik négy hitsorsosával, valamint 19 keresztény társával együtt 1919. augusztus 29. és 31. között a Prónay-különítmény meggyilkolta.¹²⁷⁴

Löbl Lipót tragikus sorsa a marcali munkásmozgalmi múltra épülő hagyomány fontos építőelemét képezte. Neve szerepelt a helyi munkásmozgalmi személyek emlékét megőrkítő szobron és a szakképző intézet falán lévő, a kivégzett tanítókat felsoroló emléktáblán is.¹²⁷⁵ A Munkásmozgalmi és Helytörténeti Múzeum látogatói közül számos olyan elszármazott marcali volt, aki felajánlotta a tulajdonában lévő emlékanyagot. Az egyikük Victor Roth volt, aki az Egyesült Államokbeli New York városából küldte el Löbl Lipót fényképportróját és visszaemlékező sorait.¹²⁷⁶ Ebben az alábbiakat írta: *„Ez a fénykép a családuknak birtokában az 1919-es forradalom óta van. [...] Azon a helyen, ahol most a gimnáziumuk áll, volt a mi otthonunk. Apám az izraelita zsinagóga kántora volt, neve Rothstein Miksa volt. Egyik lábát a háborúba vesztette el, és Marcaliban, mint egy kommunista-barát szervezet vezetője tért vissza. Ez a szervezet a forradalom alatt a háborús sérültek szervezete volt. [...] Nagyon jól emlékszem arra, amikor bátyámmal figyeltük a katonákat [különítményeseket – H. M.], hogyan törték össze az osztálytermekben [zsidó iskola – H. M.] az asztalokat és padokat és hogy égették el ezeket, kidobálva az udvarra papírokat és gyermekrajzokat. Bátyám és én ezek között a jegyzettömbök, rajzok és iskolai papír halmazok között játszottunk, amikor egy kis könyvecskét találtunk /gondolom útlevel volt/ [valójában vasúti igazolvány – H. M.] benne Löbl fényképével. [...] A fénykép alján lévő aláírás a mártíré.”*¹²⁷⁷ **(Lásd a képmelléklet 49. képét az 506. oldalon.)**

¹²⁷² MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–3.

¹²⁷³ BIHARI 1963. 99-100.; PAÁL. 1969. 13–14, 17.

¹²⁷⁴ Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. „A dunántúli zsidóüldözések aktáiból.” A pesti zsidó hitközség panaszirodájának jegyzőkönyvei. *Egyenlőség*. 1919. szeptember 18. 3.

¹²⁷⁵ A tanító-mártírok emléktáblája 2018-ban a Marcali Múzeum gyűjteményébe került.

¹²⁷⁶ MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–3.

¹²⁷⁷ MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–2.

Löbl Lipót és Róthstein Miksa példája arra bizonyíték, hogy az 1918–1919-es forradalmi változást hozó időszakban vállalt felelős tisztséget a hitközségben viselt (titkári, kántori) szereppel összeegyeztethetőnek tartották. Elköteleződésük mögött a világháborús traumák, a radikális változást hirdető eszme céljával való azonosulás és az izraelita hitközségeknek a szociális segítségben viselt hagyományos szerepfelfogása feltételezhető. Victor Róth felajánlásának a motivációi mögött az állt – amit a levelében meg is erősített –, hogy mélyen megrendítette az állandó kiállításban megismert történet. Fontosnak érezte, hogy a kép ne kallódjon majd el az óceánon túl, hanem a marcaliak közös emlékezetének részévé váljon.

A felajánlások sorát Löbl Lipót leánya, Kemény Béláné szül. Löbl Jolán budapesti lakos folytatta. A múzeumnak 1973-ban elküldte azt az 53 darab levelezőlapot, amelyeket testvérétől, Löbl József 44-es honvédtől és másoktól az első világháború idején kapott. Ezek közül kiemelkedik egy, testvére lövészárokban készült portréját ábrázoló lap, valamint egy nyírfakéregre írt üzenet.¹²⁷⁸ Kiemelt értéket képviselnek a levelek mint világháborús katonaemlékek, ám a kísérlőlevélnek is van a munkásmozgalmi reprezentációban megjelenő mozzanata. Löbl Jolán ebben a levélben a következőket írta: „*Sajnos beteg voltam és nem lehettem személyesen a mártír emlékünnepeken. Virágot a nevemben a volt osztálytársnőm Gábor Ignácné helyezett el.*”¹²⁷⁹ Egy másik alkalommal készült fénykép tanúsága szerint a település pártvezetőinek főhajtását követően az emlékművet a két idős hölgy is megkoszorúzta. **(Lásd a képmelléklet 50. képét az 506. oldalon.)**

Jellemzően az elkövetkező évtizedben is a megemlékezések kiemelt résztvevőiként tartották számon őket, a *Somogyi Néplap* beszámolóiban pedig Gábor Ignácnét rendszeresen meg is szólaltatták.

11.3 Összegzés

Marcali zsidó férfiai katonaként az első világháború frontjain a kaposvári császári és királyi „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred vagy a 19. gyalogezred pécsi alakulataiban vettek részt. A háború elhúzódásával a fiatal korosztály tagjainak jelentős mértékű megfogatkozását követően

¹²⁷⁸ MMA Lsz. A-862. Nyírfakéregre írt levelező lap (1916).

¹²⁷⁹ MMA Lsz. A-862. Kísérlő levél (1973).

már az idősebb korosztályokból is besorozták katonáikat. Így került a frontra például Löbl Lipót tanító, Braun Náthán kereskedő vagy dr. Dénes Antal ügyvéd is.

A háború utóhatását jelentő őszirózsás forradalomban és a Tanácsköztársaság idején számos zsidó veterán vett részt a marcali történelemben, akik közül többeket 1919 augusztusában fehér különítményesek végeztek ki. Az összes áldozat (25 fő) közül hatan tartoztak a zsidó közösséghez: Gold Ferenc bádogsmester és édesapja, Gold Vilmos bádogsmester; Dénes Izidor magánhivatalnok és Mayer István joghallgató, valamint Löbl Lipót tanító és fia, Löbl Jenő könyvelő. Gold Vilmos és Mayer István kivételével mindegyikük világháborús veterán volt, későbbi politikai meggyőződésüket feltételezhetően alapvetően befolyásolták a fronton eltöltött hónapok vagy évek.

1920 után a világháborús hősokról szóló megemlékezésben fontos szerepet játszottak az élő veteránok, kiváltképpen a frontharcos szövetség tagjai, akik közé a helyi zsidó veteránok – Gábor Ignác és Somogyi István címzetes százados, Scheiber Ernő őrmester – elhivatottan léptek be. Marcaliban először 1924-ben a zsinagógában állítottak az anyakönyvi kerület településeiről származó háborús hősi halottak nevével (16 fő) emléktáblát. A zsidó halottak nevei szerepeltek továbbá a hosszú évek során nehezen összegyűlő adományokból 1930. július 15-én Habsburg József főherceg jelenlétében felavatott és Marcali összes hősi halottjának nevét (246 fő) megörökítő szobron is.

A '19-es áldozatokról Marcaliban iskolákat, utcákat, üzemi brigádokat neveztek el, és könyvek is születtek róluk, neveikkel lépten-nyomon találkozhattak a városban. Az emlékeztükből ugyanakkor csak azt emelték ki, hogy az ellenforradalom kommunista mártírjai voltak. A pártállami emlékezetpolitika alakítói elfedték a 25 mártír komplex személyiségét, kiváltképpen a zsidó áldozatoknak a közösségben viselt szerepe és a vallási kötődése homályosult el. Létrehoztak egy olyan narratívát, amellyel az eltúlzott hangsúlyú munkásmozgalmi múlt alapján megszervezett és működtetett leendő szocialista város mindennapjait és ünnepeit kívánták megkerülhetetlené tenni. A hivatalos emlékezetpolitika mellett, amint látható volt, az érintett személyek is kegyelettel őrizték a kivégzettek emlékét. Egyes családtagok, elfogadva a felkínált pártállami keretet, részesei lettek a megemlékezéseknek, évente újra meg újra mesélték el szemtanúként át- és megélt történeteiket. Azok is ők voltak, akik közel hozták az emlékmű kőbe és aranyba vésett nevei mögött rejtő személyiségeket, a megismeréshez pedig közkinccsé tették a hazai és külföldi családi hagyatékokból származó fényképeket és dokumentumokat. Löbl Lipót története kiemelhető példa arra, hogy a zsidó hitközségben 30 évig dolgozó tanítónak, elhivatott titkárnak

mély neológ vallásossága megkérdőjelezhetetlen tény volt. Ebből a zsidó hitből és hagyományból, valamint a fronton tapasztalt élményekből táplálkozott erős szociális elköteleződése. Ugyanakkor a vallásossághoz kötődő szerepvállalások csupán néhány szóban jelentek meg Löbl Lipót hivatalos életrajzában. Elsősorban a „kommunista pedagógusi” hivatását alakították a munkásmozgalmi munka példájává.

12. Ami megmaradt... A műtárgyak

12.1 Bevezetés

Egy vallási vagy kisebbségi csoport történetének megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges a primer források összegyűjtése. A magyarországi vidéki közgyűjtemények (múzeumok, levéltárak) szinte mindegyikében megtalálhatóak az illető intézmény illetékességi területén élt zsidók múltjának fényképes, írásbeli vagy tárgyi emlékei. A mai országhatáron túli zsidó közösségek múltjának emlékeit egyes ausztriai, szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbiai, horvátországi és szlovéniai múzeumok és levéltárak őrzik. Természetesen izraeli közgyűjteményekben is fellelhetőek a témánk szempontjából fontos somogyi elpusztított zsidó közösségekre vonatkozó műtárgyak és adatok. Egyes országos gyűjtőkörrel rendelkező közgyűjtemények (pl. Magyar Nemzeti Múzeum), megyei hatókörű városi múzeumok és kisebb tematikus gyűjtőkörrel rendelkező múzeumok (pl. Holokauszt Emlékközpont, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum) mellett a Kárpát-medencei magyar zsidó múlt tárgyait 113 éve gyűjti a budapesti Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Itt a vészidő pusztításait is túltélt dokumentumok és műtárgyak között a marcali hitközségre vonatkozókat is találunk. A zsidó múzeum jelentőségével kapcsolatban érdemes Toronyi Zsuzsanna szavait idézni: *„A Holokauszt pusztítását követően a zsidó közösségek jelentős része elpusztult, s elvesztek azok a hitközségi, közösségi és személyes tárgyak és dokumentumok is, melyek e közösségek 1944 előtti múltját megismerhetővé tennék.”* Továbbá meg kell említeni, hogy az izraeli Jad Vasem kutatócsoportja Karsai László vezetésével az elmúlt két évtizedben komoly erőfeszítéseket tett, hogy a magyarországi közgyűjteményekben lévő, a zsidókra vonatkozó, a holokauszt időszakában keletkezett dokumentumok digitalizált összegyűjtése és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban való elhelyezése megtörténjen.¹²⁸⁰

A zsidó vonatkozású tárgyi emlékek kiemelkedő körét képezik a művészeti igényességgel készített, elsősorban a vallás gyakorlásával kapcsolatos vagy a zsidó lakáskultúrához tartozó jellegzetes műtárgyak. A tematikus múzeumokba – de szórványosan megyei szintű közgyűjteményekbe is – a vészidőket követően bekerültek a megszűnt hitközségek féltett kincsei, ám éppen a művészi kialakításuk, értékes anyaghasználatuk miatt a műtárgypiac keresett tárgyává is

¹²⁸⁰ TORONYI 2005, 163, 170.

váltak.¹²⁸¹ Ezzel a hazai és külföldi magángyűjteményeket gyarapították, egyszersmind elvesztve így mindazon tárgytörténeteket, amelyek a közösségek emlékezetének a rekonstruálását jelenthetik.

Speciális helyzetben vannak azok a kisebb közgyűjtemények, ahová sajnos alig kerültek be a helyi zsidókra vonatkozó műtárgyak. Jellemzően más történeti témák, korszakok, események mellékszálaként vettek át ilyeneket, ahogy például a Marcali Múzeum is. Jogelődjének, a Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeumnak az 1972-es alapításától kezdve az egyik fő gyűjtési tematikája a helyi munkásmozgalmi emlékezethez kötődött. Mivel leginkább az 1918–19-es forradalmakra vonatkozó adatokat és tárgyakat gyűjtötték be, így az eseményekben érintett helyi zsidókra vonatkozó adatok is előfordulnak ezek között. Ezzel szemben négy évtizeddel később, a 2010-es években ajándékozással vagy vásárlással, tudatos gyűjtés eredményeképpen bővíthetett a helyi zsidókra vonatkozó gyűjteményi anyag. Sajnos kiemelkedő művészi értékkel bíró, a marcali közösséghez köthető vallási tárgyak eddig nem kerültek elő, nem váltak a gyűjtemény részévé. Az alábbiakban említendő műtárgyak mindegyike hordozza a marcali és környékbeli zsidók múltjának egy-egy apró, de fontos, forrásértékű darabját, amely közelebb vihet a közösségtörténet és a zsidó családtörténet megismeréséhez.

12.2 Morgenstern/Marczali Mihály személyéhez köthető tárgyak

A marcali hitközség történetének legnagyobb hatású alakjához és első állandó főrabbiájához, Morgenstern /Marczali Mihály személyéhez a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár mai gyűjteményében öt tárgy kapcsolódik. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által 1909-ben alapított intézmény tárgygyűjtési felhívást tett közzé, majd az 1500 összegyűlt szertartási és történeti értékű tárgyból 1916-ban rendeztek kiállítást. (A kezdeményezők a korszak neves zsidó tudósai és közéleti személyiségei voltak, közöttük Marczali Henrik is.)¹²⁸² A felhívásnak eleget téve a főrabbi leánya, Berger Miksáné 1913-ban odaadományozta a családi hagyaték fontosabb darabjait. Az erről szóló részletes tudósításban pontosan leírták, hogy miket is ajánlott fel. *„Enten Manó dr. marcali-i rabbi a Magyar Zsidó Múzeum számára értékes ajándéktárgyakat küldött lapunkhoz*

¹²⁸¹ Lásd erről a témáról: RAJ – SZELÉNYI 2002. 5–78.

¹²⁸² FROJIMOVICS – KOMORÓCZY – PUSZTAI – STRIBIK 1995. 410.

Berger Miksáné, született Marczali Johanna úrasszony szíves áldozatkészségéből. Az ajándéktárgyak Marczali Henrik dr., a nagynevű, tudós egyetemi tanár boldogult atyjára Marczali-Morgenstern Mihály néhai marcali-i rabbira és nagyatyjára: Freyer J. S. győri, később újvidéki rabbira, illetőleg családi körülményeikre vonatkoznak. [...] Az érdekes emléktárgyakat természetesen rendeltetési helyükre: a Magyar Zsidó Múzeumhoz juttatjuk. Részletesen a következőkben ismertetjük az egyes darabokat: 1) egy darab ezüstből való Kiddus-serleg; 2) Marczali (Morgenstern) Mihály néhai marcali rabbi képe; 3) Freyer J. S. néhai győri, majd újvidéki rabbi képe; 4) Freyerné, az előbb nevezett rabbi nejének képe; 5) Marczali Mihály rabbi egyik nyomtatott beszéde; 6) Marczali Mihálynak a marcali-i hitközséggel kötött rabbiszerződése; 7) négy drb magánlevél; 8) három darab pecsétnyomó (Marczali Mihályéi); 9) egy darab 1807-ből való, a rituális metszés szabályait tartalmazó kéziratot könyv.¹²⁸³ **(Lásd a képmelléklet 5. és 22. képét a 484. és 492. oldalon.)**

A kilenc tárgy közül Morgenstern Mihály és a marcali hitközség között megkötött német nyelvű rabbiszerződés (6. pont) említése azért érdekes, mert néhány hónappal később ebből egy ugyan ilyen vagy egy hasonló tartalmú, de időben akár máskorra is datálható dokumentum példánya került a múzeum gyűjteményébe. „Wiesenberg Lajos kassai nyomdatulajdonos Morgenstern marcali rabbinak, Marcali Henrik történetíró édesatyjának rabbiválasztási levelet küldte be, melynek egy másik példánya már a Zsidó Múzeum birtokában van. Hogy melyik az igazi, az egyelőre nincs eldöntve, talán mindakettő az, mert a régi hitközségek 6 évre választották papjaikat és egyes helyeken minden új választás alkalmával adtak ki rabbi-levelet.”¹²⁸⁴

A múzeum gyűjteményében manapság csak az egyik, minden bizonnyal a Berger családtól kapott rabbiszerződés található meg. Ugyancsak értékes darab a főrabbit ábrázoló olajfestmény, amelyen a festő Marczali Mihályt papi öltözék nélkül, polgári viseletben, már idősebb korában ábrázolta.¹²⁸⁵ **(Lásd a képmelléklet 6. képét a 484. oldalon.)** Marczali Mihályné szüleiéről a győri főrabbiról, Freyer Jakab Salamonról és feleségéről, Löwy Terézről két színezett litográfiát találunk a tárgyak között. Sajnos a három említett pecsétnyomóból csak egy maradt fenn.¹²⁸⁶ Marczali Mihály a szolgálata idején használta ezt a nevével ellátott, sárgarézről készült,

¹²⁸³ Marczali Henrik szülei és nagyszülei. *Egyenlőség*, 1913. augusztus 24. 8.

¹²⁸⁴ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszerződése (1851).; A Magyar Zsidó Múzeum javára. *Egyenlőség*, 1913. november 23. 11.

¹²⁸⁵ MZsML 64. 2122 Marczali Mihály

¹²⁸⁶ MZsML 64.1614. Freyer Jakab Salamon győri, majd újvidéki rabbi.; MZsML 65.1613. Freyer Jakab Salamon győri rabbi felesége

ovális alakú pecsétnyomót, amely – mivel a Marczali névalak szerepel rajta – mindenképpen az 1875-ös névmagyarosítás utánra datálható.¹²⁸⁷

A múzeumban megtalálható még a főrabbit ábrázoló, az 1868–69-es egyetemes gyűlés alkalmával készült fényképportré is, amely a gyűlés képviselőinek egy részét ábrázoló, 1869-ben készült tablóképen is szerepel.¹²⁸⁸ A fényképen a rabbi papi ruhában látható.¹²⁸⁹ Az újságcikkben nem említik, de ugyancsak a családtól vette át a gyűjtemény Marczali Henrik fiatalkori fényképét, amelynek az adományozójaként Berger Miksáné szerepel. Mivel azonban ez 1941-ben került a zsidó múzeumba, így valamelyik leszármazottja adhatta csak át.¹²⁹⁰ Az újságcikkben szereplő lista és a jelenlegi gyűjtemény összehasonlítása alapján kitetszik, hogy ma is lappang, nem beazonosítható vagy talán végleg elveszett a gyűjteményből az akiddus-serleg, a főrabbi egyik nyomtatott beszéde, két darab pecsétnyomó, valamint az 1807-ben készült kéziratos könyv.

A Marcali Múzeum 2021-ben vásárolta meg Raj Tamás (1940–2010) tudós főrabbi aukcióra bocsájtott, közel ezer darabos, régi nyomtatvány- és műtárgygyűjteményéből a Marczali Mihálynak az 1876-ban, Deák Ferenc halála alkalmával Marcaliban tartott gyászmemorialis beszédét tartalmazó 16 oldalas nyomtatványt, amelyet a megemlékező prédikáció idején osztottak ki a zsinagógában megjelentek között. A kiadvány értékét emeli, hogy szerzője 1886 júliusában dedikálta is azt.¹²⁹¹

A magyar-zsidó családi hagyatékok és hitközségi műtárgyak a második világháború és a vészkorszak idején felbecsülhetetlen mértékű veszteségeket szenvedtek el. Ezért különös jelentősége van annak, hogy ez a néhány tárgy a közgyűjteménybe kerülve megmaradhatott az utókor számára.

12.3 Az új zsinagóga építésére adományokat gyűjtő bizottság felhívása (1896)

A Marcali Izraelita Hitközség iratainak legnagyobb része elveszett, csupán néhány dokumentum került be a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe, ahol ma is kutathatóak. A Marcali Múzeum 2016 óta őriz egy fontos iratot, az új zsinagóga építéséhez adományokat gyűjtő, 1896-

¹²⁸⁷ MZsML 64.1024. Pecsétnyomó: Marczali Mihály. A pecsétnyomót az aláírás hiteles másolataként használták.

¹²⁸⁸ MZsML T.-64.1810. Az 1868/69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablója.

¹²⁸⁹ MZsML F 88.25. Morgenstern Mihály. Doctor és Kozmata fényképészek műtermében készült a portré. Ugyanez a fénykép egymásik lelátiszámon is szerepel: MZsML F 66.312.

¹²⁹⁰ MZsML F. 66.308. Marczali Henrik. Kozmata fényképész műtermében készült a portré.

¹²⁹¹ MARCZALI Mihály 1876, 1-16.; MMTD Lsz. 2022.1.1. Marczali Mihály: Emlékbeszéd Deák Ferencz felett.

ban kiadott felhívást. Ebben a közösség vezetői így fogalmazták meg a céljaikat: „*A marczali izr. hitközség szükségét érzi annak, hogy az istentisztelet többé ne a jelenlegi életveszélyes imaházban, s a fejlődő nemzedéknek nevelését és oktatását ne a mostani rozzant helyiségben, hanem a vallási érzületet emelő, Istennek tetsző és a szent czéloknek megfelelő helyiségekben végezze.*” Külön forrásértéke a dokumentumnak, hogy nevesíti a gyűjtést koordináló bizottság tagjait, (Löbl Lipót elemi iskolai tanító, a bizottság jegyzője, dr. Mitzger Miksa járási körorvos, a bizottság alelnöke, míg dr. Mayer Ignác takarékpénztári ügyész pénzügyi bizottsági tag), akik több évtizeden át Marcali társadalmi életében több évtizedet tevékenykedtek. A gyűjtés eredményes lett, így 1905 szeptemberében elkezdheték az építkezést.¹²⁹² **(Lásd a mellékletek 7. számú dokumentumát.)**

12.4 Marczali Henrik levelei (1930)

Marcali egyik híres szülöttéhez Marczali Henrik történetíróhoz köthető eredeti dokumentumot nem tartalmaz a helyi gyűjtemény, csupán a Magyar Nemzeti Múzeum, akkoriban Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak nevezett intézményrészlegéből 1987-ben megszerzett öt darab fénykép negatív másolatát.¹²⁹³ (Egy évvel korábban, Marczali Henrik születésének 130. évfordulója alkalmából a városi tanács állíttatott emléktáblát a szülői házon, és emlékkonferenciát is rendeztek.) **(Lásd a képmelléklet 25. képét a 494. oldalon.)** 2015-ben sikerült két autográf levelet is beszerezni. Mindkét levél néhány soros, sajnos a címzett jelenleg ismeretlen, mivel a boríték nem került elő 1930. augusztus 5-én, míg a második augusztus 9-én kelt.¹²⁹⁴ . Az első levél Goldziher Ignác rövid életrajzának az Encyclopedia of the Social Sciences (New York) című kötet számára történő megírásáról, illetve az erre irányuló felkérésről szól. A második levélben a felkért szerző elutasító válaszára reagálva Marczali Henrik a következőket írta: „*Ha már nagy sajnálatomra nem írhatod meg Goldziher életrajzát, nagyon leköteleznél, ha megmondanád, kihez forduljak. Hozzád foghatót így sem találok, de legalább valamelyest pótlást légy szíves velem közölni.*”¹²⁹⁵

¹²⁹² MMTD Lsz. 2017. 10.2. A Marcali Izraelita Hitközség levele (1896).

¹²⁹³ MMF Lsz. 231. Marczali Henrik fényképei. Fotónegatív másolat (1880–1930).

¹²⁹⁴ MMTD Lsz. 2017. 7.1. Marczali Henrik levele. (1930).; MMTD Lsz. 2017.10.1. Marczali Henrik autográf levele. (1930).

¹²⁹⁵ MMTD Lsz. 2017. 7.1. Marcali Henrik levele (1930).

Marczali Henrik személyes hagyatékából elsősorban a levelezésének egy része került be a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Testvéreitől, Marczali Jankától és Marczali Reginától, sógorától, Berger Miksától, valamint édesapjától kapott levelek találhatóak meg az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában. A tudós nemzetközi szinten is híres könyvtára szintén az OSZK-ba került. Családi hagyatéka viszont kézen-közön eltűnt, ma is lappang valahol, ha meg nem semmisült.¹²⁹⁶ Csekély vigasz, hogy a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében a húga által ajándékozott fényképe mellett egy 1926-ban készített, a Pesti Izraelita Hitközség ajándékként beadott ceruzaportré kötődik Marczali Henrik személyéhez.¹²⁹⁷

12.5 A Mayer István Árvaházi Alapítvány dokumentumai (1936–1939)

A Marcali Múzeum gyűjteményében megtalálhatóak a működését végül meg nem kezdő jótékonyági intézményhez, a fentebb már említett Mayer István Árvaházi Alapítványhoz kötődő dokumentumok is, nevezetesen egy közgyűlési jegyzőkönyv és egy épület tervrajzai.

Az 1919-ben kivégzett Mayer István emlékére a szülei, Mayer Ignác és Lengyel Sarolta alapítványt kívántak létrehozni. A céljuk az volt, hogy fiúárvaházat alapítsanak és építsenek fel Marcaliban. Az alapítvány hivatalos belügyminisztériumi bejegyzésére azonban csak 1936-ban, a Mayer Ignácné halála után elrendelt hagyatéki eljárást követően került sor. Az eljárás végén a Mayer-vagyon 101 000 pengő értéket tett ki. Dénes Antal ügyvezetőként intézte az alapítvány ügyeit, a szőlőbirtokokat, a Mayer-pincét, az üzlethelyiségek bérbeadását az ún. Mayer-házban, valamint egyéb mezőgazdasági jövedelmek kezelését.¹²⁹⁸ Az árvaház építkezése azonban lassan haladt, 1939-re is csak a leendő, kibővítésre kerülő épületet tudták megvenni Gombán. Ugyan 1938 januárjában elkészültek az épület tervrajzai, de a tényleges, 1940 tavaszára ütemezett kivitelezésre már nem maradt idő. A tervezett épületről egy homlokzati és egy alaprajz maradt fenn,

¹²⁹⁶ A könyvtárát tanítványa Tóth Zoltán, Apponyi Albert segítségével megvetette és az árából biztosítottak Marczalinak havi járadékot. MTA Könyvtár, OSZK Kézirattár.

¹²⁹⁷ MZsML 64.2117. Marczali Henrik portréja. A képet Kunwald Cézár szignózta. 1941-ben ajándékozták a múzeumnak.

¹²⁹⁸ Mayer Ignácné haláláról szóló újság sor: Elhunytak. *Dunántúl*, 1935. november 14. 2.; MMA Lsz. A-1694. Mayer Ignácné hagyatéki leltárának helyesbítése.; MMA Lsz. A-1291. Az árvaházi alapítvány bejegyzése (1936. december 5.); MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.). 1–3.

amelyeken egy földszintes, L alaprajzú, sátortetős, 20 gyermek számára helyet biztosító, alapincézett, fürdővel ellátott épület képe látható.¹²⁹⁹ A megbízott építész, Ländler Dezső (1878–?) előbb Kaposváron, majd 1910-től Marcaliban, Székesfehérváron, később 1914 és 1931 között újra Kaposváron, utána Budapesten dolgozott okleveles MÁV-osztálymérnökként. A marcali éve alatt aktívan részt vett az zsidó hitközség rendezvényein és jótékonyági gyűjtéseiben. Kapcsolata a Mayer családdal ezekre az évekre vezethető vissza.¹³⁰⁰

Egy másik alapítványi dokumentum az 1939. december 18-án tartott intézőbizottsági gyűlés jegyzőkönyve. A nyolc napirendi pontot megtárgyaló ülésen többek között Dénes Antal ügyvezető, Sándor Géza bizottsági elnök, Marcali 1918-tól hivatalban lévő vezetőjegyzője¹³⁰¹, valamint a gazdasági szakértőnek felkért Ambrusits Viktor, Marcali községi bírója¹³⁰² vett részt. A jegyzőkönyv szerint az árvaház-építkezéssel kapcsolatban egy téren előrehaladás történt, ugyanis a leendő ház berendezéseit már megvették, amelyeket a bizottság tagjai meg is nézhettek. Továbbá bérleti szerződést kívántak kötni Klein Sándor borbélymesterrel, aki már korábban üzletet bérelt a Mayer-házban, egyben megemelték a többi bérlemény éves díját. Döntöttek arról is, hogy a vincellér tetemes munkája miatt napszámosokat vesznek fel. A legrészletesebb téma az alapítvány csökkenő bevételeit és a növekvő kiadásokat érintette. Mivel a megvett árvaházi berendezések miatt tartozik az alapítvány az összeget megelőlegező Dénes Antalnak, ezért ezt a hiányt a nemesvidi takarékpénztárban lévő alapítványi részvények neki történő eladásával egyenlítik ki. Dénes Antal és Mayer Ignác kapcsolatát árnyalja a következő részlet: „[...] a Nemesvidi takarékpénztári, mint egy kisebb vidéki intézet részvényei iránt ma kereslet egyáltalán nincs, annak árfolyama tehát alig van, mégis, mint ezen takarékpénztár ügyésze és mert azt boldogult dr. Mayer Ignáccal, mint volt irodatársával együttesen erősítették meg, aki számított is arra, hogy részvényeit dr. Dénes át fogja venni, hajlandó azokat darabonként 8 pengős árban akár önkéntes árverésen, akár szabadkézből átvenni”. Továbbá Ambrusits Viktor becslése alapján pengősítették a megtermelt termények (600 pengő) és az eladásra kerülő borok (600 pengő) értékét. A

¹²⁹⁹ MMA Lsz. A-2786. Marcaliban építendő fiúárvaház terve. Homlokzat.; MMA Lsz. A-2510. Marcaliban építendő fiúárvaház terve. Alaprajz.; MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.) 1–3.

¹³⁰⁰ Vasúti áthelyezések. *Pécsi Közlöny*, 1910. január 6. 3.; Teaestély Marcaliban. *Somogyi Hírlap*, 1910. február 6. 7.; Kabaré-estély Marcaliban. *Somogyvármegye*, 1913. január 22. 4., Vasúti áthelyezése. *Somogyvármegye*, 1914. július 9. 4.; FEYÉR – MAJOROSSY 1925, 20.

¹³⁰¹ F. SZABÓ 1932, 246.

¹³⁰² ZSADÁNYI 1937, 46.

következő év elején esedékes építkezéshez, a Dénes-féle kifizetéshez és a működéshez 7000 pengőt tudnak majd felhasználni – áll a dokumentumban. A Mayer család vagyoni helyzetét reprezentáló adalék, hogy ebbe az összegbe beszámították két eladásra kerülő perzsaszőnyeg 1500 pengős és néhány felértékeltetett ékszer 634 pengős árát is.¹³⁰³

A jegyzőkönyvben szó esett még az épületet tervező Ländler Dezsőről is, akiről Sándor Géza intézőbizottsági elnök a következőket jegyezte meg: „*Ländler Dezső, budapesti lakos, az alapítók volt mindenkori szakértője és bizalmasa minden évben szokott tőlük gyümölcsöt kapni. Miután az alapítvány érdekében jelenleg is szolgáltatokat teljesít, újabban a M.Á.V. igazgatóságánál jár el Budapesten, hogy az árvaházat kibővítő épülethez ócska vassineket szerezzen, vizszonzásképp dr. Dénes gyümölcsöt és néhány kiló szilvalekvárt óhajt részére küldeni.*” A bizottság döntése alapján továbbra is küldték neki a gyümölcsöt és a lekvárokat. A gyűlés végén a bizottság még megtekintette az alapítvány felgyógyult lovát, amit újra munkába állítottak.¹³⁰⁴

A láthatóan ambiciózus jótékonyági tervek megvalósítását Dénes Antal mindenre kiterjedő ügyvezetői gondoskodása ellenére a második világháború, a holokauszt, majd az azt követő új hatalmi rend elsöpörte. Ezek a dokumentumok ma is emlékként őrzik a gyermekük elvesztésének feldolgozhatatlan gyászában is nemes közösségi célt kereső, és ezért anyagi áldozatot is hozni akaró házaspár emlékét.

12.6 Lówy Adolf főrabbi székfoglaló beszéde (1938) és üdvözlő levele (1942)

A múzeum gyűjteményének egy másik jelentős személyhez kötődő dokumentuma dr. Lówy Adolf 1938. október 23-án elmondott székfoglaló beszédét tartalmazó nyomtatvány. Ezt a brosúrát az ünnepség alkalmával osztották ki a megjelentek között.¹³⁰⁵ Ebből a beszédből tudjuk meg, hogy az elemi iskola bezárt, amelyet jelentős veszteségként élt meg a közösség. „*Oh sajjog és vérzik az én szívem a veszteségért, amely az ifjúságot 86 esztendősk iskolájának bezárásával érte. Tudom és átérzem ennek az óriási veszteségnek rettenetes súlyát és én éppen ezért e szent órában fogadom, hogy fokozott erővel azon leszek, hogy ott álljak mindenkor e gyerekek mellett,*

¹³⁰³ MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.). 1–3.

¹³⁰⁴ MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.) 1–3.

¹³⁰⁵ MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Lówy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban (1938).

hogy tanítsam őket szívvel-lélekkel, hogy megfogjam a kezüket, hogy el ne veszítsék lelki egyensúlyukat, hogy alkotásra hivatott fiatal lelkek el ne süppedjenek a letargia mocsarában és el ne sodródjanak a vad kétségbeesés hullámaiban.”¹³⁰⁶

A háború előszele érezhető azokban a sorokban, amelyekben a főrabbi a magyar revíziós törekvések támogatására szólít fel: *„ha kell, meghalni egy szebb, boldogabb Magyar Jövendőért, mint testvéreid, akik talán más templomban imádják mindannyiunk szent, közös egy igaz Istenét. S bár mi most a megalázottak csapata vagyunk, a meggyötörtek vádolt és hajszolt serege, ha üt az óra, hogy meg kell védenünk a magyar határokat és visszaszerezni az összes régi területeinket, akkor mi ott leszünk mindnyájan és én is, mint hazám felesküdt táborigazgatója, ott fogok állani Veletek, hogy megvívjuk a magyarság nagy és igaz harcát.*”¹³⁰⁷

Löwy Adolffhoz köthető egy másik dokumentum is, amely egy fejléces, írógéppel írt és aláírással ellátott, 1942. június 23-án kelt levél. Ebben üdvözlését küldi dr. Munkácsi Ernő (1891–1950) ügyvédnek abból az alkalomból, hogy a Pesti Izraelita Hitközség főtitkárává nevezték ki. *„Igaz örömmel vettem a Pesti Izr. Hitközség főtitkári megbízatásának hírért. Mint áldott emlékezetű Édesatyja jó ismerőse, és mint családjának igaz tisztelője ez alkalommal legőszintébb szerencse kívánataimmal keresem fel. [...] Adjon a jó Isten Önnek áldást, hitet, kitartást és bizalmat, hogy nehéz, de magasztos tisztességében sokat tehessen a meggyötört magyar zsidóság érdekében.*”¹³⁰⁸ A levél címzettje 1934 és 1942 között a Zsidó Múzeum igazgatója, majd 1942-től a hitközség főtitkára, 1944-ben pedig a Zsidó Tanács főtitkára volt, és túlélte a vészkorszakot.¹³⁰⁹

12.7 A zsinagóga bútorzatának maradványai és néhány síremlék töredéke

A megfogyatkozott zsidó közösség által eladott, majd enyészetre ítélt és vandálok által pusztított zsinagógát 1963-ban a városi tanács elbontatta, annak ellenére, hogy statikailag stabil volt, sérüléseit könnyen megjavíthatták volna. Építőművészeti értékét semmibe véve tüntették el és építettek a helyére egy jellegtelen iskolaépületet. (A rabbilakás és a régi elemi iskola épülete meg-

¹³⁰⁶ MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban (1938).

¹³⁰⁷ MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban (1938).

¹³⁰⁸ MMA Lsz. MMTD 2015. 9.1. Dr. Löwy Adolf levele.

¹³⁰⁹ KOMORÓCZY II. 2012. 674, 710, 713, 808.

maradt, s szolgálati lakásként hasznosították néhány évig még). Társadalmi tiltakozás sem bontakozott ki, hogy más településekhez hasonlóan közösségi (könyvtár, kultúrház) vagy gazdasági funkcióval töltsék meg a tereit. Ami megmaradt a zsinagógából, az mind a bútorzat része volt. Ezek közül a Melhardt Ambrus asztalosmester által készített famunkák egyikén díszítőmotívumként Dávid-csillag látható, egy másik pedig egy pad darabja lehetett. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében található fényképen jól látszanak ezek a padok és díszítőelemek.¹³¹⁰ A bontás idején az épülettel szemben lakó Mandelbaum József, a kevés helyben maradt zsidó család egyik tagja őrizte meg a berendezés fabútorzatának maradványát (hat darabot). 2014-ben a tárgyak későbbi őrzője, dr. Suchman Tamás odaajándékozta őket a Marcali Múzeumnak.

2016-ban egy felajánlás keretében kerültek a múzeum gyűjteményébe azok a síremléktöredékek, amelyek Marcali környéki, mára nehezen beazonosítható temetőkből származnak.¹³¹¹ A zsidó közösségek pusztulását követően temetőik gazdátlanra váltak. Sok esetben az alapanyaghiány (pl. gránit, márvány) miatt „élelmes” kőfaragók gyűjtötték be ezeket a síremlékeket. Új kőtáblákhoz felhasználható anyagokat hasítottak ki belőlük, majd átcsiszolással eltüntették az eredeti feliratokat. Szerencsés módon az egyik, Fürst Ignác (1836–1908) névvel ellátott sírkövön, talán kegyeletből, meghagyták az írott előlap feliratát és csak a hátoldalát vágták le és használták fel alapanyagként. Fürst Ignác síremléke valószínűsíthetően a balatonkeresztúri zsidó temetőben állt. Ő volt a település vendéglőse és vegyeskereskedést is működtetett.¹³¹² A másik kőemlékről az elhunytat azonosító szöveg nagy része eltűnt, így ez tragikus mementóként magában hordozza a háborús lövedékek nyomait és őrzi a sírkőipari beavatkozás durva, az elhunyt emlékével szembeni tiszteletlen bánásmód következményeit is. **(Lásd a képmelléklet 51–52. képét az 507. oldalon.)**

¹³¹⁰ MZsML Lsz. 70. 269.1. Marcali zsinagóga frigyszekrénye.

¹³¹¹ Vida Szilárd Tibor épületszobrász felajánlását követően kerültek a gyűjteménybe.

¹³¹² HUSZÁR – SAMUNÉ BOGYÓ – SÁNDOR – VIDÁK, 2016. 40.

Összefoglalás

A marcali zsidók története eddig alig volt ismert a települési és a megyei, sőt a történettudományi szakmai körökben, valamint még a felekezeti történetírásból is hiányzott. A közösségről vagy egyes marcali kötődésű személyekről szóló adatok csak érintőlegesen vagy szócikkek formájában szerepelnek lexikonokba vagy szakkönyvekbe. A zsidók említése a településtörténet traumáinak részeként bekerült ugyan felsorolásokba, illetve időnként megemlékezéseken is szóba került ez a téma. A disszertáció megírásával arra vállalkoztam, hogy egy közösség- és családtörténeti, primer (levéltári, múzeumi, családi) forrásokat a központjába helyező és releváns szakirodalmi publikációkat is bevonó alapkutatóval részben feltárjam ezt az eddig alig kutatott területet, s egyes csomópontok és témák köré rendezve összegezzem azt, meghagyva a folytatás és az elmélyítés lehetőségét a még feltáratlan időszakok és témák tekintetében.

A kutatás célterületeit a következőként lehet összegezni: a marcali zsidók történetének a csomópontjai a magyar-zsidó történelem eseményeinek kontextusában, kronológiájában; a kisebbségi és a többségi társadalom kapcsolata, a helyben tevékenykedő és alkotó vagy elszármazott zsidó személyek életútjai; mélyfúrászerűen vizsgált neológ (kereskedő, iparos, értelmiségi) családtörténetek. Külön célterület a magyarországi antiszemita indíttatású események (1882–83, 1919, 1944–45) bemutatása, amelyek lépten nyomon átszövik a közösség történetét, így annak helyi sajátosságai külön fejezeteket töltöttek meg.

A doktori értekezés főbb eredményeit, követve a szerkezeti felépítését, részben néhány fontosabb, tematikus kérdés köré rendezve foglalom össze.

A marcali zsidók 18. és 19. század közepe közötti történetének jellemzői alapvetően megegyeztek a vármegyei közösségek és az ország hasonló méretű településeinek sajátosságaival. A vándorkereskedők megjelenését néhány család letelepedése, árendabérlését a tradicionális alapokon nyugvó közösségi szerveződés (zsidó község) mint autonóm szervezet létrehozása követte. A temetkezési egylet, az imaház megalapítása már egy magasabb szintet jelentett. A marcaliak története abban volt más – például a zsidók kaposvári betelepülésének az Eszterházyak általi késői engedélyezésével szemben –, hogy a Széchényi család befogadó szemlélete és a település járási székhely szerepe miatt például egy időben, a 18. század végén a vallási bíróság (*bét*

din) és az adóbeszedés ideiglenes központja is itt működhetett. A közösség gyarapodását a környék legnagyobb, karzattal is ellátott zsinagóga (1840) és a rabbilakás felépítése követte. A reformkori magyarosodás az országos példákhoz hasonlóan táptalajt talált a helyi zsidók között is, hiszen a maroknyi közösségből többen csatlakoztak az 1848–49-es szabadságharcban küzdő magyar honvédsereghez. Több '48-as veterán (pl. Lichtenstern Lipót) pedig később költözött Marcaliba, alapított családot és működtetett jól működő kereskedőüzletet. A vizsgálódás során kiderült, hogy 1851-ben a létszámában gyarapodó, de alapvetően még mindig szegény hitközség egy olyan rabbit, Morgenstern Mihályt (1823?–1889) tudott felfogadni, akit az iskolázottsága, tanítómesterei (Schreiber Mózes, Löw Lipót), tudása és a zsidók egyenjogúsításának közvetítésében (1867), az Izraelita Egyetemes Gyűlésen (1868–69) végzett munkája, sőt a magyarosodásban viselt úttörő szerepe országos ismertségűvé mintaadóvá tették. A marcali közösség az 1860-as és 1870-es évek fordulóján „hagyta le” létszámában – az egyetemes gyűlésre szervezett képviselőválasztás körüli szervezési munkák révén – vetélytársát, a szomszédos Lengyeltóti hitközségét, és vált Északnyugat-Somogy zsidók lakta falvainak anyakönyvi kerületi központjává. A marcali zsidókat az első antiszemita támadás 1882–83-ban érte, amelyben Kovács Zsigmond veszprémi püspök és Marczali/Morgenstern Mihály központi szerepet vállalt, így az események nem fordultak át súlyosabb szintre. A főrabbi 1883-ban publikált zsinagógai beszéde pedig beleillett a korszak rabbibeszédeinek sorába. Ebben Marczali Mihály hitet tett a magyarosodás mellett, nyilvánította közössége hazafiságát, ugyanakkor a zsidók néhány hibájára is felhívta a figyelmet. A zsidó újévi beszédnek összehasonlítása a kor híres rabbijának, Kohn Sámuelnek beszédével, illetve a somogyi országgyűlési képviselő, Somssich Pongrác publikált álláspontjával tanulságos eredményeket hozott.

Az emblemikus főrabbi halálát követő évtizedekben, 1889 és 1915 között több, magasan képzett rabbi is szolgálatot vállalt Marcaliban (dr. Klein József, dr. Enten Manó), de a nehézségek miatt rövidesen elpártoltak a településtől. A helyettesítéssel megbízott helyi főkántor, Weisz Salamon csak ideiglenesen tudta betölteni a rabbisiztséget, ahogyan a környék nagy hitközségeinek (Keszthely, Nagykanizsa, Kaposvár) fő rabbijai is csupán nagy ünnepekkor végezték el helyettesítőként a vallási teendőket Marcaliban. Sikerült a járási székhelyen megfordult összes rabbi életrajzát összefoglalni, így például megismerhetővé vált az is, hogy Klein József milyen országos kitekintésű ambícióikkal rendelkezett. Összegyűjtöttem mindazon eseményeket, amelyekben a rabbik részt vettek, így derült fény Enten Manó 1915-ben elmondott háborúellenes beszédére. A rabbik mellett sok adatot gyűjtöttem össze a hitközség vezetőiről, a tanítókról, az

orvosokról és egyéb, a hitközségben tevékenykedő személyekről is. Kiemelten vizsgáltam a második zsinagóga építését (1896–1906), amely a magyaros szecesszió kevés országos példájának egyike volt. Külön fejezetekben foglalkoztam a zsidók és keresztények gazdasági és közéleti kapcsolataival a 19. század második felében és a 20. század elején. Kiderült, hogy a lakosságáramnyukat meghaladóan vettek részt a helyi hitelélet megszervezésében, a kis- és nagykereskedelemben, az üzemek működtetésében, a település legjelentősebb virilistái és a képviselő-testületi tagok között is megtalálhatjuk a neveiket. A jótékonyági, segélyezési és kulturális egyesületek alapításában élen jártak, sőt ezek az elsősorban felekezeti alapítású szervezetek a zsidók mellett keresztény tagsággal is rendelkeztek. Mindezeknek a bemutatásához olyan Somogy megyei levéltári forrásokat kaptam, amelyek egyes résztemák árnyalt bemutatásához segítettek hozzá, sőt a további kutatás ígéretes forrásait villantották fel.

A helyi zsidók első világháborús részvétele sem történt másképpen, mint az ország más településein. Az adatbázisok (anyakönyvek, hadilevéltár) lehetővé tették, hogy számba vegyem a hősi halottakat, valamint kitértem a veteránok szerepére, és a hősi halottak emlékezetének felekezeti (1924) és közös megörökítésére (1930) is. Az egyik alfejezetben bemutatott veteránok 1918–1919-es szerepvállalásának vizsgálata során számos új adat került elő, amelyek rávilágítottak a háborús trauma által érintett férfiak sorsára. Kiemelten kutattam a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követő megtorlás zsidó áldozatainak szenvedéstörténetét, amely egy új résztemának lett az alapja. A marcali zsidók 1920 és 1944 közötti története más közösségekkel számos párhuzamos vonást mutat, de akadnak egyedi jellegzetességek is, mint például az, hogy 23 éven keresztül nem sikerült a rabbiszéket betölteni, így az anyahitközség nem tudta megfelelően ellátni a hívek vallási életének gondozását. Összegyűjtöttem a korszak alapvető intézményi és szervezeti adatait, de megtapasztaltam a forrásokban a marcali adatok hiányosságait is, így a források feldolgozását egyes résztemák és csomópontok köré rendeztem. Ennek ellenére tudtam rekonstruálni az 1938-ban megválasztott utolsó főrabbi, dr. Löwy Adolf életútját és munkásságát, sőt kapcsolatrendszerét, amelynek például az egyik legfontosabb alakja Scheiber Sándor, a magyar-zsidó tudományosság legnagyobb alakja volt.

A hatodik fejezetben összefoglaltam mindazt, amit a marcaliak a zsidóüldözésben és a holokausztban megtapasztalni kényszerültek. Kiemelt forrásként szolgált a járási székhely és az anyakönyvi kerület falvainak 1944 áprilisában készült névlistája. Ez a dokumentum nagy jelentőségű, kimerevített pillanatfelvétel, amely alkalmas a közösség viszonyainak elemzésére és diagramokon való ábrázolására. A deportált közösségről szóló híradások összegyűjtése drámai és

megrázó tényadatokkal szolgált a kutatás számára. A pusztai létszámadatokon túl feltárult a deportáltak és a munkaszolgálatba elhurcolt marcali férfiak, nők és gyermekek sorsa. A teljesség igényével kívántam pontosítani Marcali zsidóságának emberveszteségét, amely szerint a településről deportáltak 255 személyből 199 főt gyilkoltak meg.

Az 1945 és 1963 közötti időszak a közösség elpusztításának utóélete. Mindazon forráscsoportot vizsgáltam, amely lehetőséget adott a veszteség és a hiány bemutatására. Végső és legfontosabb célom, hogy pontosan számszerűsítsem és nevesítsem az áldozatokat, valamint a hazatérő túlélők közül többnek arcot adjak. A statisztikai adatbázisok és diagramok elkészítésében nagy segítséget kaptam Németh Ildikó szociológustól. Az adatok pontossága és a végső számarányok összeállítása a közös munkánk eredménye. Ebben a fejezetben a személyek sorsán kívül az ingatlanok, ingóságok helyzetéről és a templom 1963-as lebontásának körülményéről tudtam releváns forrásokat megszólaltatni.

Egy fontos tanácsot megfogadva elkészítettem a helybeli zsidó közösség létszámának változását bemutató táblázatokat, az említett évszámokat tekintve időkeretnek. Ezt összehasonlítottam a járás és a megye nagyobb hitközségeinek adataival. Néhol meglepő és eddig nem ismert eredményre jutottam. Ezek elemzése például világossá tette, hogy a marcali zsidók létszáma 1900 és 1940 között megfeleződött. (Nem véletlenül kellett ezért az elemi iskolát a tanulók hiányában bezárni 1938-ban.)

A marcali neológ családi mintákat bemutató fejezetben a fókusz az egyes családok 4-5 generációs történetére helyeződött. Marczali/Morgenstern Mihály főrabbi életútjához kapcsolva mutattam be kiterjedt családját, és a privát kapcsolatainak feltárásával – így a híres Freyer S. Jakab győri, majd újvidéki főrabbiival vagy a zalaszentgróti rokonságával – teljesen ismeretlen területek váltak megismerhetővé az akkulturációtól a kulturális magyarosodáson keresztül az asszimilációig tartó 200 éves családtörténetben. A főrabbi fiának, Marczali Henriknek (1856–1940), a magyar történetírás egyik legnagyobb teljesítményű alakjának eddig még ismeretlen családtörténeti adataival a szülőhellyel és a marcali rokonsággal való kapcsolata vált árnyaltabbá.

Marcali egyik legbefolyásosabb zsidó családjának leszármazottja volt a magyar irodalom egyik jeles alakja, Lengyel József (1896–1975) író, költő, lapszerkesztő. Marcaliból indult egy vagyonos és elismert kereskedőcsaládból. Nagynénje a település legtehetősebb ügyvédjének, Mayer Ignácnak a felesége lett. Lengyel József, habár egy vallását tartó neológ családba született,

de elfordult tőle, és kommunista lapszerkesztőként menekülni kényszerült 1920-ban Magyarországról. Az író a Gulag magyar írójának tekinthetjük, hiszen elsőként publikált a szibériai munkatáborokról szépirodalmi írásaiban, miután 1955-ben marcali szőlőbirtoka eladásának árából 35 év után hazatérhetett.

A Mitzki–Löwy–Steiner kerekedőcsaládnak viszonylag jól adatolható történetét ugyancsak feltártam. Az egyik tagja, Steiner Ignác a dunántúli vasútépítések egyik szervező vállalkozója volt, aki a dualizmus kori magyar „self-made man” típust testesítette meg. A francia levéltári források megismerése után pedig kiderült, hogy fia, Széll Kálmán György 1943-ban a náci zsidóüldözés franciaországi áldozata lett.

A következő, a Gold család az iparosságot képviselte. Ez a családtörténet az 1919-es traumát hordozta magában, mivel két tagját (Gold Vilmos, Gold Ferenc) is elvesztette a fehérterror idején. A családtagok (Gold Márton, Gábor Ignácné) pedig a holokausztot túlélve váltak a marcali munkásmozgalmi emlékezet számtalan alkalommal hivatkozott őrzőivé.

Az egyik legjobban dokumentált történet a Marczali–Berger–Dénes családé. A sokgyermekes, iskolázott tagokból álló, a hitközség vezetésében és a település társadalmában is tekintélyes família sorsát átszövi az első világháború, 1919, a holokauszt és az 1952-es kitelepítés. Marczali Henrik helyben élő rokonai közül központi helyet foglal el Dénes Imre (1910–1973) ügyvéd, akinek viszontagságos életében a veszteségek ellenére a derű, az optimizmus és a hagyományok átörökítése egyaránt fontos szempontot jelentett. Ennek a családtörténetnek a megismerése, elemzése már túlmutatott a száraz adatokon, ugyanis lehetőség nyílt újra összehozni az elődök emlékeivel a kutatásomat lelkesen támogató leszármazott révén. Ezáltal hozzájárulhattam a magyar-zsidó identitáskeresés és az asszimilációs dilemmák, az önmeghatározások kérdéskörének jobb megismeréséhez.

A marcali zsidókat a 19–20. század során háromszor érte csoportos trauma. Először 1882–83-ban, a tiszzaeszlári per hatására kirobbant antiszemita hullám alkalmával, amelynek azonban még nem voltak halálos áldozatai, csupán rémhírterjesztés és fosztogatás történt. Másodszor 1919 augusztusában, amikor 25 volt direktórium tagot, köztük 6 főt, a hitközség és a helyi társadalom prominens zsidó származású tagját végeztek ki a fehér különítményesek. Ugyanekkor többeket a zsidók közül kiraboltak, megverték, az ingatlanjaikban pedig kárt tettek. A harmadik antiszemita támadás, a holokauszt 1944-ben érte a marcaliakat, amelynek során a német

és a magyar hatóságok közreműködésével szinte teljesen elpusztították és kifosztották a közösséget. A magyarországi és a nemzetközi pogromokat – Bebesi György kutatásait alapul véve – a Marcaliban történetekkel hasonlítottam össze.

A közösség történetének feldolgozásához a szakirodalom és források mellett a legfontosabb dokumentumokból és fényképekből készítettem mellékletet, valamint egy zsidó minilexikon is megkönnyíti a téma befogadását.

A disszertációban készítettem még egy – az interdiszciplinaritást figyelembe vevő – muzeológiai szempontú fejezetet is, amelyben kiválasztottam azokat a forrásértékű műtárgyakat, amelyek a közösség történetét az olvasónak elmesélik. Ezeknek a tárgyaknak jelentős része a kutatás ideje alatt került be a helyi közgyűjteménybe vagy vált a kutatás révén megismerhetővé és elérhetővé. Mindegyik műtárgy mögött sikerült történeteket feltárni és bemutatni. Egy fénykép, egy papírdokumentum vagy egy sérült sírkő magában hordozza az elpusztított zsidó közösség múltjának egy szeletét.

Források és szakirodalom

Közgyűjteményi források:

Állambiztosági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL):

HU-ÁBTL-I.-2.5.2.-27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952).

Budapest Főváros Levéltára (BFL):

HU-BFL-VII. 184.a. – 1883-1303. A jogszolgáltatás területi szervei. Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok.

HU-BFL-VII. 187.a. – 1887-0454. A jogszolgáltatás területi szervei. Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok.

HU-BFL-VII. 180 – 1927 – 0230. Kemény Béla és Löbl Jolán házassági szerződése 1927.

Marcali Múzeum:

Marcali Múzeum Történeti Dokumentumtára (MMTD):

MMTD Lsz. 2018.1.115. Bírósági felmentő ítélet (1950).

MMTD Lsz. 2018.1.112. Bírósági ítélet (1950).

MMTD Lsz. 2022.14.1. Lengyel Pál halotti bejegyzésének másolata (1913).

MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906).

MMTD Lsz. 2022. 10. 2. Dr. Löwy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája. (1938) 1-2.

MMTD Lsz. 2018.1.66.3. Lehner János: Mozaikok az életemből. Kézirat. 1981.

MMTD Lsz. 2015.10. 67. Major Margit népiskolai bizonyítványa.

MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

MMTD Lsz. 2019.1.2. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerülete zsidó lakosainak listája é.n. [1944]. Másolat.

MMTD Lsz. 2016.2.1. Mayer István Alapítvány Marcali Árvaház intézőbizottságának jegyzőkönyve (1939. december 18.). 1–3.

MMTD Lsz. 2021.10.1. A Marczali Általános Takarékpénztár Részvény-társaság Igazgatóságának jelentése és zárszámadása az 1909-ik évről és meghívó az ezerkilencszáztizedik évi január hó 23-án tartandó XVIII. évi rendes közgyűlésre. Mizsur Ádám Könyvnyomdája, Marcali, 1910.

MMTD Lsz. 2014. 3. 25, 27, 28, 31. Móricz Béla: Marcali története című kézirat melléklete.

MMTD Lsz. 2022. 10.1. A Marcali Izraelita Hitközség választásra jogosult tagjainak névjegyzéke (1939). Másolat.

MMTD Lsz. 2017.10.1. Marczali Henrik autográf levele (1930).

MMTD Lsz. 2017. 7.1. Marcali Henrik levele (1930).

MMTD Gysz. 2018/6652. Marczali Mihály főrabbi halotti értesítője (1889).

MMTD Gysz. 2018/6651. Marczali Pál halotti értesítője (1886).

MMTD Lsz. 2022.1.1. Marczali Mihály: Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött (1876).

MMTD Lsz. 2022.11.1. Paál László: Emlékezés áldozatokra. Kaposvár, 1995. december.

MMTD Lsz. 2020.14.2. Meghívó.

MMTD Lsz. 2019. 54. 8. Közös iroda kiadások 1915 november 1-től 1925. augusztus 20-ig. Feljegyzési napló.

MMTD 2018.1. 118. Adás-vevési végzés (1911. október 23.).

MMTD 2018. 1. 151. Adás-vevési szerződés (1908. március 19.).

MMTD 2018. 1. 152. Nyugta a Lengyel Páltól vásárolt ingatlanról (1908. június).

MMTD 2018. 1. 153. Nyugta 800 Korona felvételéről (1908. április 1.).

MMTD Lsz. 2017. 10.2. A Marcali Izraelita Hitközség levele (1896).

Marcali Múzeum Adatár (MMA):

MMA Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat).

MMA Lsz. A-2301. Csomós László: Gróf Forgách Antal nagygyombai barokk kastélyának műleírása és tusrajzai. 1963. (Kézirat).

MMA Lsz. A-862. Nyírfakéregre írt levelező lap (1916).

MMA Lsz. A-862. Kísérő levél (1973).

MMA Lsz. A-1629. Krausz József fia bőr- és gépszíjgyárának árjegyzéke (1890–1900).

MMA Lsz. A-45. Victor Roth levele. 1973. október 8. 1–3.
MMA Lsz. MMTD 2015. 9.1. Dr. Lőwy Adolf levele.
MMA Lsz. A-1577. Dr. Dénes Antal lakóház építési terve: homlokzat és alaprajz.
MMA Lsz. A-122. Böröcz István: Visszaemlékezve gyermekkoromra. 1976. Kézirat.
MMA Lsz. A-1694. Mayer Ignácné hagyatéki leltárának helyesbítése.
MMA Lsz. A-1291. Az árvaházi alapítvány bejegyzése (1936. december 5.).
MMA Lsz. A-2786. Marcaliban építendő fiúárvaház terve. Homlokzat.
MMA Lsz. A-2510. Marcaliban építendő fiúárvaház terve. Alaprajz.
MMA Gysz. 3650. Sztelek Erzsébet levele Sztelek Ferenchez (1913).
MMA Lsz. A-2376. Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.).

Marcali Múzeum Fényképgyűjtemény (MMF):

MMF 231–235. Marczali Henrik fényképei. Fotónegatív másolatok (1880–1930).

Budapest Főváros Levéltára (BFL):

HU-BFL-VII.180.a. Barcs Ernő közjegyző iratai. Okiratok.

HU-BFL-VII.184.a. Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Vármegyei Levéltárának Makói Levéltára (MNL CsVL ML):

HU-MNL-CsVL-ML-XI.601.a. Csanádi Püspökség Makói Uradalmának iratai. Úriszéki iratok.

HU-MNL-CsVL-ML-XV.50. 6. A makói zsidóságra vonatkozó iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML):

HU-MNL-SVL IV.1.h. Összeírások (Conscriptiones)

HU-MNL-SML-IV.152.b. Somogy Vármegye Cs. Kir. Megyehatóságának iratai. Megyefőnöki közigazgatási iratok.

HU-MNL-SML-IV.259.b. Somogy vármegye alispán hivatalának közigazgatási iratai.

HU-MNL-SML-IV.401.b. Somogy vármegye főispánjának iratai. Általános iratok

HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok

HU-MNL-SML-IV.411.c. Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások.

HU-MNL-SML-IV.412.a. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok.

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok.

HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete üléseinek jegyzőkönyvei.

HU-MNL-SML-V.268. Marcali Nagyközség iratai

HU-MNL-SML-VI.501.b. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893-1949) iratai. Iktatott általános iratok

HU-MNL-SML-VI.501.c. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának (Somogy Vármegye Tanfelügyelőségének, 1893-1949) iratai. Iktatatlan iratok

HU-MNL-SML-XV.86. Ábrahám Vera kéziratái és gyűjtései a somogyi zsidóság történetével, temetőivel kapcsolatban.

HU-MNL-SML.-XXIII.827.a. Marcali Nagyközségi Közös Tanács iratai. Testületi anyag.

HU-MNL-SML-XXIV.101. Elhagyott Javak Kormánybiztossága Somogy megyei és kaposvári megbízottjainak iratai.

HU-MNL-SML-XXV.1. Kaposvári Népbíróság iratai.

HU-MNL-SML-XXXV.55. MSZMP archívum tematikus gyűjtemény. Marcali mártírok gyűjteménye.

Osszágos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kézirattár)

OSZK Kézirattár. Marczali /Morgenstern/ Regina Marczali Henrikhez. 1875. november 8.

OSZK Kézirattár. Marczali/Morgenstern/ Janka levele Marczali Henriknek és Simonyi Zsigmondnak.1876. március 2.

OSZK Kézirattár. Marczali /Morgenstern/ Mihály Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML):

MZsML 64. 2122. Marczali Mihály.

MZsML 64.1614. Freyer Jakab Salamon győri, majd újvidéki rabbi.

MZsML 65.1613. Freyer Jakab Salamon győri rabbi felesége.

MZsML 64.1024. Pecsétnyomó: Marczali Mihály.

MZsML T.-64.1810. Az 1868/69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablója.

MZsML F 88.25. Morgenstern Mihály.

MZsML F. 66.308. Marczali Henrik.

MZsML 64.2117. Marczali Henrik portréja.

MZsML F. 70.269. 1. Marcali zsinagóga frigyszekrénye.

MZsML F 70.269.2. Marcali zsinagóga belső képe: a karzat.

MZsML F 66.312. Morgenstern Mihály

MZsML A 3509 mikrofilm. A Marcali Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve (1851-1895).

MZsML A 3508 mikrofilm. A Marcali Izr. Hitközség Házassági Anyakönyve (1807-1895). MZsML A 3508 mikrofilm. A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774-1895).

MzsML A Zalaszentgróti Izr. Hitközség Halotti Anyakönyve. (1852-1944).

MZsML HU HJMA X-60-11. Laufer Izsó Kántor Urnak. Csongrád. 1920. VII. 27.

MZsML HU HJMA X-60-11. 1939-es képviselő-testület választás névjegyzéke.

MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszereződése (1851).

MZsML HU HJMA X-60-2-1. A Marcali anyakönyvi kerületben lévő közösségek tagjainak névjegyzéke, 1944.

MZsML HU HJMA X-60-2-1. A Marcali hitközség tagjainak jegyzéke, 1944.

Kézírtos források:

A Marcaliban született izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1915-1921). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

A Marcaliban meghalt izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895-1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019.

Külföldi levéltári forrás:

Archives de Paris_FRAD075RM_D4R1_0909_0589_D.

Archives de Paris 8D 116. Acte du 12 janvier 1905.

Archives de Paris 8D 198. Acte du 14 juin 1928.

Magángyűjteményi források:

Dr. Dénes Veronika gyűjteménye

Dr. Dénes Györgyné gyűjteménye

Major Zsuzsanna gyűjteménye

Mihalics Géza gyűjteménye

Állami Anyakönyvi és egyéb felekezeti források:

Historia Domus Marcali 1918–1919.

Veszprémi Halotti Állami Anyakönyv

Folyóiratok, újságok, periodikák:

Zsidó felekezeti sajtó:

Ben Chananja

Új Élet

Egyenlőség

Magyar Izraelita

Magyar- Zsidó Szemle

Remény

Marcali sajtó források:

Iparvédelem

Marczali

Marczali és vidéke

Somogy megyei sajtó források:

Kaposvár

Somogy

Uj-Somogy

Somogyi Hírlap, (1945 előtt)

Somogyi Hírlap (1990 után)

Somogyvármegye

Egyéb megyei sajtó források:

Zalamegye. Zalavármegyei Hírlap

Pápai Közlöny

Pécsi Közlöny

Országos sajtó források:

Borászati Lapok

Népszava

Gyógyszerészi Szemle

Ujság

Pesti Napló

Az Est

Budapesti Hírlap

Pesti Hírlap

Magyar Hírlap

Magyar Közlöny

Az Est

Központi Értesítő

Sürgöny

Magyar Távirati Iroda (MTI)

Forrásadatok gyűjteménye:

Notitiae Politico-Geographico Statisticae inclyti Regni Hungariae 1828. = Ludovicus Nagy: Notitiae Politico-Geographico Statisticae inclyti Regni Hungariae. Procusae Typis Annae Landerer, Budae, 1828.

Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja staistikai és geographiai tekintetben 1836 = Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja staistikai és geographiai tekintetben. 1. kötet. Trattner Károly nyomtatása, Pest, 1836.

Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben 1841 = Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. kiadás, I. kötet. Pest, 1841.

Magyarország Geographiai Szótára. 1851 = Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára. IV. kötet, Nyomtatott Kozma Vazulnál, 1851.

A Magyar Korona országainak helységnévtára 1873 = A Magyar Korona országainak helységnévtára. (Szerk.: Országos Magyar Statisztikai Hivatal), Nyomtatott az Atheneum Nyomdájában, Budapest, 1873.

A Magyar Korona országaiba 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve 1882 = A Magyar Korona országaiba 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1902 = A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények 1. kötet. (Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal), Budapest, 1902.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1912 = A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények 42. kötet. (Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal), Budapest, 1912.

Az 1920. évi népszámlálás. 1923 = Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. Magyar statisztikai közlemények 69. kötet. (Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal), Budapest, 1923.

Az 1930. évi népszámlálás 1932 = Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Magyar statisztikai közlemények 83. kötet. (Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal), Budapest, 1932.

Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). (Szerk.: Danyi Dezső – Dávid Zoltán), Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára - Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1960.

Az 1970. évi népszámlálás 1972 = Az 1970. évi népszámlálás 16. Somogy megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1972.

A zsidó népesség száma településenként (1840-1941) 1993 = A zsidó népesség száma településenként (1840-1941). (Szerk.: Kepecs József), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.

Az 1850. és 1857. évi népszámlálás 1993 = Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. (Írta: Dányi Dezső), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.

Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április 1994 = Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. Hungaria Judaica 6. (Közzéteszi: Schweitzer József, Szerk.: Frojimovics Kinga), MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994.

A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1901/1902-iki iskolai évről 1902 = A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1901/1902-iki iskolai évről. (Közzéteszi: Góbi Imre), Franklin-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1902.

A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. 1915 = A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. (Szerk.: Szenkovits László). Marcali, 1915.

A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. 1933 = A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. (Szerk.: Szenkovits László). Marcali, 1933.

Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. 1946 = Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. (Szerk.: Löweinger Sámuel), Az iskola igazgatósága, Budapest, 1946.

A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1901/1902-iki iskolai évről. = A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1901/1902-iki iskolai évről. (Közzéteszi Góbi Imre), Franklin-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1902.

Az Országos Izraelita Tanítóképző-intézet és Líceum Évkönyve az 1942-1943. iskolai évről. (Közli: Cseh Arnold), Kiadja az intézet igazgatósága, Budapest, 1943.

Nagy Magyar Compass 1905 = Mihok-féle Nagy Magyar Compass. 1905-1906. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1905.

Nagy Magyar Compass 1912 = Nagy Magyar Compass. Jubileumi szám 1912-1913. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1912.

Nagy Magyar Compass 1915 = Nagy Magyar Compass. 1915-1916. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1916.

Nagy Magyar Compass 1922 = Nagy Magyar Compass. 1922-1924. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1922.

Nagy Magyar Compass 1938 = Nagy Magyar Compass. 1938-1939. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1938.

Nagy Magyar Compass 1943 = Nagy Magyar Compass. 1943-1944. (Szerk.: Galánthai Nagy Sándor), Budapest, 1943.

Nagy Magyar Compass 1944 = Nagy Magyar Compass. 1944-1945. (Szerk.: Galánthai Nagy M. L.), Budapest, 1944.

Internetes források:

Morgenstern Mihály levele Hirschler Ignáchoz. Marcali, 1968. május 3.

https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP997008860107605171/NLI

Mohos Márta: *Kispest*. <http://budapestcity.org/04-keruletek/19/kispest-hu.htm>

Schweitzer Gábor: „*A kettős identitás magától érthetődő – volt*”. <http://www.szombat.org/politika/a-kettos-identitas-magatol-ertetodo-volt>.

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89400031.TVI&targetdate=&printTitle=1894.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev>
<http://emlékhely.btk.elte.hu/profile/dr-lowy-adolf/>

http://ressources.memorialdelashoah.org/notice.php?q=fulltext%3A%28sz%C3%A9ll%29%20AND%20id_pers%3A%28%2A%29&spec_expand=1&start=2

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89400031.TVI&targetdate=&printTitle=1894.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev>

https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=fr&s_lastName=sz%C3%A9ll&s_firstName=k%C3%A1lm%C3%A1n&s_place=&s_dateOfBirth=&cluster=true

<https://kehilalinks.jewishgen.org/kosice/Kosice-Other.html>

<http://www.degob.hu/index.php?showjk=3454>

<https://collections.arolsen-archives.org/de/search/person/7755350?s=Marcali&t=0&p=1>

Szakirodalmi munkák:

ÁBRAHÁM – KOVÁCS 2014 = Ábrahám Vera – Kovács Ilona: *Fejezetek Balatonberény zsidóságának történetéből és a Bét Olam*. Szerzői Kiadás, Balatonberény, 2014.

ÁBRAHÁM 2006 = Ábrahám Vera: *A lengyeltóti zsidó temető szöveg- és motívumkincsének analízise*. OR-ZSE Vallástudományi Kutatócsoport – MTA projektje, Szeged, 2008.

ÁBRAHÁM 2008 = Ábrahám Vera: „*Hol sírjaink domborulnak...*” *Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében*. BÉT OLÁM Alapítvány, Kaposvár, 2006.

ÁGAI 2010 = Ágai Adolf: *Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862-1906)*. (Összeállította és az utószót írta: Köbányai János), Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem, 2010.

ANDRÁSSY 1975 = *Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai. Életrajzgyűjtemény*. (Szerk.: Andrásy Antal), Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága, Kaposvár. 1975.

ANDRÁSSY 1979 = Andrásy Antal: *Katonai terror Somogyban 1919 őszén*. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 10*. (Szerk.: Kanyar József), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1979. 307–353.

ANDRÁSSY 1984 = Andrásy Antal: *Zsidóüldözés Somogyban. (1944. március – július)*. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 15*. (Szerk.: Kanyar József), Kaposvár, 1984. 333–360.

ANDRÁSSY 1989 = Andrásy Antal: *Siófok 1919 és 1945 között*. In: *Siófok – Várostörténeti tanulmányok*. (Szerk.: Kanyar József), Városi Tanács, Siófok, 1989, 381–442.

ANDRÁSSY 1991 = Andrásy Antal: *Marcali és Noszlopy Gáspár*. In: *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I. kötet*. (Szerk.: Kanyar József – Gál József – Laczkó András), Marcali Városi Önkormányzat, Marcali, 1991. 209–248.

APOR 2014 = Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014.

APOR 2021 = Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegegőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon 1945-1946*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.

- BAJCSI 2021 = Bajcsi Ildikó: „Ezeknek kikell kerülni a nemzet vérkeringéséből.” *A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944). Clio Könyvek 7.* (Sorozatszerk.: Fóris Ákos – Gellért Ádám), Clio Intézet, Budapest, 2021.
- BALASSA 1991 = Balassa Iván: Scheiber Sándor (1913–1985). In: *Évkönyv 1985–1991.* (Szerk.: Schweitzer József), Országos Rabbiképző Intézet, Budapest, 1991. 15–20.
- BÁRÁNY 2014 = Bárány Katalin. *Miért?* Filadelfia Kulturális és Sport Alapítvány, Keszthely, 2014.
- BAROSS – TAKÁCS 1942 = *Magyarország közhivatalnokainak cím- és adattára.* (Szerk.: Baross Endre – Takács József), Attila ny. rt., Budapest, 1942.
- BAUER 2012 = Bauer Júlia: *És mégis.* (Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta: Sas Péter), Noran Libro, Budapest, 2012.
- BAUMGARTNER 1998 = Baumgartner, Gerhard: *Geschichte der jüdischen Gemeinde zu Schlaining.* Österreichisches Institut für Friedensforschung und Friedenserziehung Burg Schlaining, Wien – Stadtschlaining, 1988.
- BEBESI 1999a = Bebesi György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Ruzsisztikai Könyvek VI.* Magyar Ruzsisztikai Intézet, Budapest, 1999.
- BEBESI 1999b = Bebesi György: *A „fekete század” lovagjai. Portrék az orosz szélsőjobb századeleji történetéből. IPF tanszéki közlemények 2.* Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd, 1999.
- BEBESI 2011 = Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és az 1905 őszi pusztító tömegrohamok. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.* (Szerk.: Molnár Judit), Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 279–291.
- BEBESI 2013 = Bebesi György: A Bejlisz-ügy. A Sztolipini konszolidáció szakítópőrbája, a híres orosz vérvád-per. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben.* (Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József – Radics Melinda), Kronos Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs – Budapest, 197–206.
- BEBESI 2014 = Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és a pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In: *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* (Szerk.: Krausz Tamás – Barta Tamás), Russistica Pannonicana, Budapest, 2014. 47–62.

- BENE 2019 = Bene Krisztián: Hasznos ellenségek? A francia hadsereg magyar tagjai az első világháborúban. In: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 3.* (Szerk. Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás), PTE BTK Tudományos Diákköri Tanács, Pécs, 2019. 34–60.
- BENOSCHOFSKY 1947 = *Maradék – zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban.* (Szerk.: Benoschovsky Imre), A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesületének Évkönyve, Budapest, 1947.
- BERGEL 1877 = Bergel József: *Kaposvár 40 év óta.* Nyomtatott Jeiteles Hermannál, Kaposvár, 1877.
- BERGEL 1879 = Bergel (Bergl) József: *A magyarországi zsidók története.* Nyomtatott Jeiteles Hermannál, Kaposvár, 1879.
- BERNSTEIN 1998 = Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1998.
- BIHARI – BORS – K. BARTOS – KELEN – WILHEIM 1963 = Löbl Lipót (1866–1919). In: *Kioltott fáklyák. Emlékezések a fehérterror pedagógus áldozatairól.* (Szerk.: Bihari Mór – Bors András – K. Bartos Erzsébet – Kelen Jolán – Wilhelm Jenő), Budapest, 1963. 99–102.
- BIHARI 2008 = Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- BLUTMAN 2017 = Blutman László: *A rejtélyes tisztaeszlári per.* Osiris Kiadó, Budapest, 2017.
- BODÓ 2022 = Bodó Béla. *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921.* Napvilág kiadó, Budapest, 2022.
- BOGNÁR 2020 = Bognár Zoltán: Adalékok Siófok 1919-es történetéhez. In: *A Nagy Háború és következményei a Dél-Dunántúlon.* (Szerk.: Bösz Attila), MNL Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2020. 41–51.
- BOTOS 2015 = Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2015.
- BÖDÖK 2018 = Bödök Gergely: *Vörös- és Fehérterror Magyarországon (1919–1921).* Doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Eger, 2018.

- BŐSZE – NAGY 1994 = *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Somogy megyei levéltárból.* (Szerk.: Bősze Sándor – Nagy Pál), Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994.
- BŐSZE 1991a = Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 22.* (Szerk.: Szili Ferenc), Kaposvár, 1991. 73–94.
- BŐSZE 1991b = BŐSZE Sándor, Marcali egyesületeinek története (1867–1918). In: *Marcali története. Várostarténeti tanulmányok I.* (Szerk. Kanyar József – Gál József – Laczkó András), Marcali Város Önkormányzata, Marcali, 1991. 347–369.
- BŐSZE 2005 = Bősze Sándor: A szabadságharc és a kiegyezés között. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig.* (Szerk.: Bősze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 57–76.
- BRAHAM 2010 = *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. II.* (Főszerk.: Randolph L. Braham), Park Kiadó, Budapest, 2010.
- BÜCHLER 1901 = Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig.* Izraelita Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1901.
- CÍMTÁR 1924 = *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára.* (Szerk.: Név nélkül), Kiadja Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Rt., Budapest, 1924.
- CZOMA 2005 = Czoma László: Keszthely tudós rabbija Büchler Sándor (1870–1944). In: *„Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket” Tanulmányok a zsidó történetírásról. Mórija Könyvek 4.* (Főszerk. Schweitzer József), Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Budapest, 2005. 7–20.
- CSÁNYI 1889 = Csányi Ferenc: *Lapok Somogy megye múltjából.* Hagelman Ny., Kaposvár, 1889.
- CSEH – MÓZES 2020 = Cseh Viktor – Mózes Krisztián: *Balaton környéki zsidó emlékek nyomában – kétkeréken. Praktikus könyv túrázóknak.* Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Budapest, 2020.
- CSEH 2021 = Cseh Viktor: *Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon.* Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Budapest, 2021.
- CSOMA 1988 = Csoma Zsigmond: Gazdasági és kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a Ny-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között. In: *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* (Szerk.: S. Lackovits Emőke), Veszprém, 1988. 133–164.

- CSORBA 1990 = Csorba László: Izraelita felekezeti élet a Magyarországon a vészorkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I-II. (Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál), MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 61–191.
- CSÓTI 2005 = Csóti Csaba: A Somogy megyei izraelita központi választmány dokumentumaiból, 1868. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 36*. (Szerk.: Bösze Sándor.), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 19–76.
- CSÓTI 2005 = Csóti Csaba: A somogyi zsidóság 1914-1939 közötti történetéből. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. (Szerk.: Bösze Sándor), Kaposvár, 2005. 125–146.
- CSUNDERLIK 2019 = Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak plamfet- és visszaemlékezés irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.
- DÁVID 1978 = Dávid Ferenc: *A soproni ó-zsinagóga*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőletének kiadása, Budapest, 1978.
- DAVID 2008 = Jozsef Ben David: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején. In: *Magyar zsidó történelem – másképpen. Jeruzsálemi antológia*. (Szerk.: Michael K. Silber), Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem, 2008. 85–135.
- DEUTSCH 2005 = Deutsch Gábor: Egy csoda nem lett volna elég. Beszélgetés Dénes György professzorral. In: *Remény. Zsidó, társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat*. 2005. nyara. 68–75.
- DÉNES 1989 = Dénes Iván Zoltán: *Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- DÉNES 2017 = Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). In: *Századok*, 2017/6. 1333–1362.
- DÉNES 2019a = DÉNES Iván Zoltán: *Értelmiségi minták*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2019.
- DÉNES 2019b = Dénes Iván Zoltán: Mitől zsidó egy magyar tudós? Marczali Henrik magyar-zsidó identitása. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán), Ráció Kiadó, Budapest, 2019. 42–67.
- DÉNES 2021 = Dénes Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. In: *Aetas*, 2021/4. 100–117.

- DOMÁN 1979 = Domán István: *A Győri Izraelita Hitközség története (1930-47)*. Magyar zsidó hitközségek monográfiái 9. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának kiadása, Budapest, 1979.
- DOMÁN 1990 = Domán István: A magyarországi jesivák. In: *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. (Szerk. Kríza Ildikó), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 203–216.
- DOMBI 2020 = Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2020.
- DOMONKOSNÉ SZALAI 2014 = Domonkosné Szalai Zsuzsanna: Jankovich László, Somogy vármegye főispánja tiszteletére készített fényképalbum 1885-ből. Somogy vármegye tisztikarának 1885. évi adattára. In: *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 43–44*. (Szerk.: Récsei Balázs), Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2014. 9–59.
- ÉBER 1961 = Éber Ernő: *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest, 1961.
- ENTEN 1917 = Enten Manó: A nő a zsidóságban. In: *Múlt és Jövő*, 1917, 174–178.
- ERDŐSI 1982 = Erdősi Ferenc: Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX-XX. században. B. A vasúthálózat kialakulása. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 13*. (Szerk.: Kanyar József), Kaposvár, 1982, 157–211.
- FENYVES 2010 = FENYVES Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina. Budapest, 2010.
- FEYÉR – MAJOROSSY 1925 = A Magyar Mérnök – és Építész – Egylet Közlönye. (Szerk.: Feyér Gyula – Majorossy Gyula), Magyar Mérnök – és Építész – Egylet, Budapest, 1925.
- FILIPOV 2014 = Filipov Szergej: „A zsidókat nehéz szeretni. Igyekezni kell”. In: *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. (Szerk.: Krausz Tamás – Barta Tamás), Russistica Pannonica, Budapest, 2014. 35–46.
- FINALY 1882 = Finaly Henrik: A zsidók időszámítása. In: *Erdélyi Múzeum*, 1881/9. 257–289.
- FRANG 1982 = Frang József: Könyvtárak születése Marcaliban és környékén. In: *Somogyi Honismereti Híradó*, 1982/1. 40–46.
- FRANG 1994 = Frang József: *A Marcali Járási Könyvtár története, 1950-1966*. Somogyi Könyvtártörténeti Füzetek 1. Megyei és Városi Könyvtár kiadása, Marcali, 1994.

- FRIEDMANN 1927 = Friedmann Dénes: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működésük. In: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877–1927. II. kötet.* (Blau Lajos – Klein Miksa), Magyar – Zsidó Szemle, Budapest, 1927. 340–341.
- FROJIMOVICS – KOMORÓCZY – PUSZTAI – STRIBIK 1995 = Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pustai Viktória – Stribik Andrea: *A zsidó Budapest. I-II.* (Szerk.: Komoróczy Géza), Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.
- FROJIMOVICS 2002 = Frojimovics Kinga: Zsidó hitközségi szervezet Magyarországon 1944-ben. A három vallási irányzat szervezeti és demográfiai jellemzőiről. In: *Tanulmányok a holokausztról II.* (Szerk.: Randolph L. Braham), Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 9–52.
- FROJIMOVICS 2008a = Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. Archontológia (Az anyahitközségek rendjében).* MTA Judaisztikai Kutatóközpont. Budapest, 2008.
- FROJIMOVICS 2008b = Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950.* Balassi Kiadó, Budapest, 2008.
- FROJIMOVIS – MOLNÁR 2002 = *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai.* (Szerk.: Frojimovics Kinga – Molnár Judit), Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 2002.
- GÁBOR 2010 = Gábor Anna: *A nagykanizsai zsinagóga.* Tudomány Kiadó, Budapest, 2010.
- GÁL 1991a = Gál József: Közművelődés–közműveltség a századfordulón Marcaliban. In: *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I.* (Szerk.: Kanyar József – Gál József – Laczkó András), Marcali Város Önkormányzata, Marcali, 1991. 371–460.
- GÁL 1991b = Gál József: A kórház és egészségügy 100 éve városunkban. In: *A Marcali Városi Kórház. Centenárium tanulmányok, dokumentumok, fotók.* (Szerk.: Gál József – Matolcsy Gusztáv), Marcali Városi Kórház. Marcali, 1991. 29–122.
- GÁL 1993 = Gál József: *100 éves a marcali vasút.* Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, 1993.
- GÁSPÁR 2013 = Gáspár Ferenc: Az első körorvosi hálózat kiépülése Somogyban. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 42.* (Szerk.: Bösze Sándor), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2013. 33–49.

- GAZDA 1991 = Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest, 1991.
- GAZDASÁGI, PÉZÜGYI ÉS TŐZSDE KOMPASZ 1929 = Vidéki városok, bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek. In: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsde kompasz. 1929–30.* (Szerk.: Kallós János), Pesti Tőzsde, Budapest, 1929.
- GENÉE 1991 = Geneé, Pierre: A burgenlandi zsidók és zsinagógák. In: *Múlt és Jövő*. 1991/. 102–110.
- GLÄSSER 2018 = Glässer Norbert: Az emancipáció Mózese és Józsuája. Az uralkodóház emancipáló szerepének neológ izraelita percepciói. In: *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából.* (Szerk.: Molnár Judit), Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, Pécs-Szeged, 2018. 125–152.
- GOLDSCHMID – SZARKA 2005 = Goldschmid István – Szarka Lajos: *A keszthelyi zsidóság története. 1699–2005.* Keszthelyi Izraelita Hitközség, Keszthely, 2005.
- GONDA 1992 = Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Századvég Kiadó, Budapest, 1992.
- GÖZSY 2005 = Gözsy Zoltán: A zsidóság Somogy megyei megtelepedésétől 1815-ig. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig.* (Szerk.: Bösze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 9–38.
- GÖZSY 2009 = Gözsy Zoltán: Die Geschichte des Judentums im Komitat Somogy im 18. Jahrhundert. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009.* Somogy Megyei Közgyűlés, Kaposvár, 2009. 23-34.
- GROSZMANN 1916 = Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. (1835–1848).* Az „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1916.
- GROSZMANN 1917 = Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén. (1849–1870).* Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1917.
- GRÜBL 1964 = Grübl Lászlóné: A szülőföld képe Lengyel József műveiben. In: *Találkozások Lengyel Józseffel.* (Szerk.: Laczkó András), Marcali Városi Tanács V.B. Marcali, 1984. 80–85.
- GUNST 1982 = Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem.* (Válogatta, sajtó alárendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gunst Péter). Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

- GUNST 1987 = Gunst Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. In: *Századok*, 1987/5. 903–922.
- GYÁNI 2016 = Gyáni Gábor: Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első éveit. In: *Századok*, 2016/5. 1103–1116.
- GYENESEI 2005 = Gyenesei József: Híres somogyi zsidók – rövid életrajzgyűjtemény. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. (Szerk.: Bószte Sándor), BÉT OLAM Alapítvány és a Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 227–236.
- GYURGYÁK 2001 = Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.
- H. RÁDICS – KISS 2019 = H. Rádics Márta – Kiss Kálmán: *Rögös úton a csillagokig. Marcali központi temetőjének üzenete*. Múzeum Alapítvány, Marcali, 2019.
- H. RÁDICS = *Fejezetek Marcali-Horvát-kút történetéből*. (Szerk.: H. Rádics Márta), Múzeum Alapítvány, Marcali 2009.
- H. RÁDICS 2014 = H. Rádics Márta: *Győrtől Marcaliig. A Lehner család története*. Marcali, 2014.
- HAJDÚ – TÓTH 2011 = *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. (Szerk.: Hajdú Mihály – Tóth Álmos), Meteor Természetbarátok Turista Egyesülete, Budapest, 2011.
- HAJDÚ 1989 = Hajdú Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917-1921*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.
- HALÁSZ 1983 = Halász Imre: Zala megyei izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben. 1849-1853. In: *Zalai Gyűjtemény 18*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1983. 227–241.
- HANGODI 2018 = Hangodi László: *Zsidó borászdinastiák Tapolcán és szerepük a térség borkultúrája történetében (1703–1944)*. Tapolcai Értékmegőrző Egyesület, Tapolca, 2018.
- HARASZTI 2008 = Haraszi György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, nagyobb helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről. Magyar Zsidó Szemle Füzetek 1*. (Szorozatszerk.: Lichtmann Tamás), MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport – Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 2008.

- HARSÁNYI 1970 = Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása, Budapest, 1970.
- HARSÁNYI 1974 = Harsányi László: *A kőszegi zsidók*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása, Budapest, 1974.
- HARSÁNYI 1978 = Harsányi László: A kaposvári zsidók múltjának kezdetei. In: *Évkönyv 1977-78*. (Szerk.: Scheiber Sándor), MIOK, Budapest, 1978. 187–202.
- HATOS 2018 = Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszi-rózsás forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.
- HATOS 2021 = Hatos Pál: *Rosszfiúk világháborúja. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.
- HEGEDŰS 1940 = *A hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére*. (Szerk.: Hegedűs Márton), Hungária Ny., Budapest, 1940.
- HIDVÉGI 1999 = *Löw Lipót beszédei*, (Szerk.: Hidvégi Máté), Múlt és Jövő, Budapest, 1999.
- HORVÁTH 1993 = Horváth Géza: Az oroszországi zsidó pogromok. [Bevezetés és források.], In: *Aetas*, 1993/2. 107–132.
- HORVÁTH 2020 = Horváth Iván: *Zsidó-sorsok Bogláron. A piactértől a tabi gettóig*. Szerzői kiadás, Balatonboglár, 2020.
- HUBA 1959 = Huba László: *Budapest – Somogy – Zala. Magyarország irásan és képben 11. kötet*. Panoráma Kiadó, é. n. [1959]
- HUSZÁR – NÉMETH 2021. = Huszár Mihály – Németh Ildikó: Köbe vésett nevek. Marcali első világháborús veszteségeinek elemzése és annak tanulságai. In: *Háborús hétköznapok V*. (Szerk.: Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia), HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2021. 91–112.
- HUSZÁR – SAMUNÉ BOGYÓ – SÁNDOR – VIDÁK 2016 = Huszár Mihály – Samuné Bogyó Hajnalka – Sándor Csaba – Vidák Tünde: *Üdvözlés Balatonmáriafürdőről! Képeslap-válogatás egy délnyugat-balatoni település múltjából*. Balatonmáriafürdő Község Önkormányzata – Marcali Múzeum, Marcali, 2016.
- HUSZÁR 2011a = Huszár Mihály: „A Magyar Állam számára már bekebelezett”. Vilállaáamosítások Balatonmáriafürdőn 1952-ben. In: *Marcali Múzeum, A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum Évkönyve. 2011*. (Szerk.: Huszár Mihály), Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 2011. 111–121.

- HUSZÁR 2011b = Huszár Mihály: Egy nyughatatlan kisvárosi értelmiségi. Bernáth Béla tevékenysége Marcaliban és a Balatonnál. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 11.* (Szerk.: Ihász István – Pintér János), Magyar Múzeumi Történész Társulat, Budapest, 163–174.
- HUSZÁR 2017a = Huszár Mihály: „Remélem egyszer csak vissza fog térti zászlós úr is”. Sztelek Ferenc pécsi 19-es önkéntes zászlós első világháborús dokumentumai. In: *A nagy háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború.* (Szerk.: Bösz Attila), Pécs, 2017. 193–207.
- HUSZÁR 2017b = Huszár: Mihály 2017a. Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és nagygombai majorsága. In: *Nagyváthy és a magyar uradalmak.* (Szerk.: Szirácsik Éva), Unicus Kiadó, Budapest, 235–249.
- HUSZÁR 2017c = Huszár Mihály: Egy grófi família múltjának töredékei. A Forgách hagyaték feldolgozásának lehetőségei. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 16.* (Szerk.: Ihász István – Pintér János), Magyar Múzeumi Történész Társulat, Budapest, 97–107.
- HUSZÁR 2019a = Huszár Mihály: A tanítóportréja, a főrabbi beszéde és a zsinagóga maradványai. Válogatás a marcali zsidó közösség múltjának emlékeiből. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 17.* (Szerk.: Ihász István – Pintér János), Budapest, 2019, 169–182.
- HUSZÁR 2019b = Huszár Mihály: Marcali első rabbija. Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: *Magyar – zsidó identitásmentők.* (Szerk. Dénes Iván Zoltán), Ráció Kiadó, Budapest, 2019. 13–41.
- ILLÉS 1995 = Illés Sarolta: *A marcali izraelita temető.* (Szakdolgozat). Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszék. Szombathely, 1995.
- JAKAB – KÁKONYI 2020 = Jakab Réka – Kákonyi Anna: *Tárguló és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete.* Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém, 2020.
- JAKAB 2014 = Jakab Réka: *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848,* L’ Harmattan – MNL Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém, 2014.
- JÓLESZ 1993 = Jólesz Károly: *Zsidó hitéleti kislexikon.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.
- JÜDISCHES LEXIKON 1927–1930 = *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden.* (Szerk.: Georg Herlitz – Bruno Kirschner), Jüdischer Verlag, Berlin, 1927–1930.

- K. N.: *Marczali* szócikk 1896 = K. N.: *Marczali*. In: *Pallas Nagy Lexikona. 12. kötet.* (Szerk.: Gerő Lajos – Bokor József), Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1896. 310.
- KÁDÁR – VÁGI 2015 = Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon 1848-1956. In: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet.* (Szerk.: Randolph L. Braham – Kovács András), Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015. 76–110.
- KANYAR 1991 = Kanyar József: Marcali és a Széchenyiek a kései feudalizmus idején. In: *Marcali története. Várostitörténeti tanulmányok I.* (Szerk. Kanyar József – Gál József – Laczkó András), Marcali Városi Tanácsa, Marcali, 1991. 183–208.
- KAPOSI 2001 = Kaposi Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. In: *Agrártörténeti Szemle*, 2001/1-2. 239–260.
- KAPOSI 2018 = Kaposi Zoltán: Nemesi és egyházi birtokok a 19. század eleji Somogy vármegyében. In: *Tanulmányok Ódor Imre emlékére.* (Szerk. Gyánti István – Kult László), MNL Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2018. 268–278.
- KARÁDY 2002 = Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
- KARANCZ 2006 = *Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából.* (Szerk.: Karancz Gábor), Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 2006.
- KARSAI 2005 = Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és - rendeletek 1920-1944. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* (Szerk.: Molnár Judit), Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 140–163.
- KARSAI 2016 = Karsai László: A magyar holokauszt – nemzetközi összehasonlításban. In: *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából.* (Szerk.: Molnár Judit), Balassi Kiadó, Szeged, 37–45.
- KATONA – RÁDAY 2013 = Katona Tamás – Ráday Mihály: *Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei. I. Események és helyszínek.* (Szerk.: Csorba László), Corvina Kiadó, Budapest, 2013.
- KATZ 1980 = Jacob KATZ: Chátám Szófér életrajzához. In: *Századok*, 1992/1., 80–112.
- KATZ 1995 = Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.

- KATZ 1999 = Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999.
- KATZ 2005 = Jakov KATZ: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*, Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem, 2005.
- KATZBURG 1999 = Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- KATZBURG 2002 = Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel Kiadó, Budapest, 2002.
- KECSKEMÉTI 1929 = Kecskeméti Ármin: *A Csanád megyei zsidók története. (Csanád vármegyei Könyvtár 16.)*, Nagy Gy. és Társa, Makó, 1929.
- KECSKEMÉTI 2006 = Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat). In: *Aetas*, 2006/1., 120–132.
- KELBERT 2014 = Kelbert Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből*. Yellow Design Kft., Szombathely, 2016.
- KEMÉNY 1930 = Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. [magánkiadás], Győr, 1930.
- KENDE 1995 = Kende Tamás: *Vérvád. egy előítélet működése az újkori Közép-Európában*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- KENDE 2005 = Kende Tamás: Vérvádak a Kelet-Európai antiszemitizmus szellemtörténetében. Historiográfiai megközelítés. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. (Szerk.: Paksy Zoltán), Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 44-58.
- KÉRI NAGY 2004 = Kéri Nagy Béla: *Izraeliták Barcson – A Holocaust külső-belső háttere. Dráva Menti Füzetek 4*. Dráva Múzeum, Barcs, 2004.
- KEVE 1964 = Keve Péter: Herman Ottó a Dunántúlon. In: *Vasi Szemle*, 1964/4. 52–55.
- KLEIN 1927a = Klein Miksa: Az intézetben felavatott rabbik névsora és működési helye. In: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877-1927. I. kötet*. (Szerk.: Blau Lajos – Klein Miksa), Magyar – Zsidó Szemle, Budapest, 1927. 31–41.
- KLEIN 1927b = Klein Miksa: F. Kiírt pályatételek. In: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877-1927. I. kötet*. (Szerk.: Blau Lajos – Klein Miksa), Magyar – Zsidó Szemle, Budapest, 1927. 61–68.

- KLEIN 2011 = Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. TERC Kft., Bp. 2011.
- KLIER – LAMBROZA 1992 = John Doyle Klier – Shlomo Lambroza: *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- KOHN 1880 = Kohn Sámuel: *Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben? Ünnepi beszéd. Politikai röpiratok 121*. Kiadja Zilahy Sámuel, Budapest, 1880.
- KOMÓS [é.n.] = Komlós Aladár: *A magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I-II*. (Sajtó alá rendezte: Kiss József), Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, [é.n.].
- KOMORÓCZY 2014 = Komoróczy Géza: Egyetem, zsidók, judaisztika. Mire emlékezünk? In: *Élet és Irodalom*, 2014. december 19. 22–23.
- KOMORÓCZY I. 2012 = Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. I*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2012.
- KOMORÓCZY I. 2013 = Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965 – 2012)*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013.
- KOMORÓCZY I. 2015 = Komoróczy Géza: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésekről, a feszültségekről és az értékekről (1790–2012). I*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.
- KOMORÓCZY II. 2012 = Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 2012.
- KOMORÓCZY II. 2015 = Komoróczy Géza: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésekről, a feszültségekről és az értékekről (1790–2012). II*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.
- KONRÁD 2010 = Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. In: *Századok*, 2010/1. 3–46.
- KONRÁD 2014 = Konrád Miklós, *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*, MTA BTK TTI, Budapest, 2014.
- KONRÁD 2018 = Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. In: *Századok*, 2018/1. 31–60.
- KONRÁD 2019 = Konrád Miklós: A dualizmus mint magyar zsidó aranykor? Kortárs zsidó helyzetértékelések In: *Magyar-zsidó identitásminták*. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán), Ráció Kiadó, Budapest, 2019. 93–108.

- KONRÁD 2020 = Konrád Miklós: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. In: *Századok*, 2020/5. 903–934.
- KONRÁD 2022 = Konrád Miklós: Átbillenés. A zsidó társadalom a modernizálódás és az akkulturáció útján (1850–1867). In: *Múlt és Jövő*. 2022/3. 74–85.
- KÓNYA 2016 = Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák. In: *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. (Szerk.: Molvár Judit), Balassi Kiadó, Szeged, 335–352.
- KÓRÓDI 2020 = Kóródi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról. (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)* Clio Intézet, Budapest, 2020.
- KOVÁCS 1991 = Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!”. In: *Momentumok az első világháborúból*. (Szerk.: Kovács Ákos), Corvina Kiadó, Budapest, 1991. 104–124.
- KOVÁCS 2005 = Kovács Tamás: A II. világháború éveiben (1940-1944). In: *Újrakezdek. Zsidóssors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. (Szerk.: Bősze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány - Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 147–170.
- KOVÁCS 2014 = Kovács András: Terror és pogrom, vörös és fehér. In: *Múlt és Jövő*. 2014/3. 24–29.
- KOZMA 1973 = Kozma Andor: Petőfi szobra. In: *Petőfi koszorúi. Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*. (Vál. Csanádi Imre), Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 304–305.
- KOZMA 2001 = Kozma Andor: *Életem. Marcali–Kaposvár–Pest-Buda–Pápa az 1860-as években*. (sajtó alá r.: Varga Éva), Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár 2001.
- KÖNNYEK KÖNYVE é. n. = *Könnyek könyve: 1940-1945 mártírjai emlékére a Pécsi Izraelita Hitközség*. (Szerk.: Polgár László), Pécsi Izraelita Hitközség, Pécs, é. n.
- KÖBÁNYAI 2014 = Kőbányai János: *Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Osiris, Budapest, 2014.
- KÖBLÖS 2006 = *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. A Pápai Református Gyűjtemények kiadványa.*, (Szerk.: Köblös József), Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2006.
- KÖVÉR 2011 = Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*, Osiris Kiadó, 2011.

- KÖVÉR 2014 = Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*, Osiris, Budapest, 2014.
- KUBINSZKY 1976 = Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- KURTZ – KRISTÓFY 1937 = Kurtz Géza – Kristófy Géza: *A cs. és kir. „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred és a cs. és kir. 105. gyalogezred története*. Merkantil-Nyomda, Budapest, 1937.
- LACZKÓ 1987 = Laczkó András: Tengerbe dobott kulcsok? Vonások Lengyel József portréjához. In: *Sors és példa. Tanulmányok Lengyel Józsefről*. (Szerk.: Laczkó András), Marcali Városi Tanács V. B. Marcali, 1987. 18–35.
- LADÁNYI 1929 = *A magyar ipar almanachja*. (Felelősszerk.: Ladányi Miksa), A Magyar Ipar Almanachja Kiadóvállalata, Budapest, 1929.
- LÁNGI 2016 = Lángi Béla: *Mindent a vevőért. Emlékezés egy szatócsra. Életutak, családtörténetek Marcaliban és környékén 2*. (Szerk.: Huszár Mihály – Vidák Tünde), Marcali Múzeum, Marcali, 2016.
- LÁSZLÓ 2014 = László Balázs: Kozma Sándor és a Leveldi Kozmák Somogyban. In: *Somogy*, 2015/4. 64–74.
- LÉDERER 1962 = Léderer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. In: *Századok*, 1962/3-4. 440–469.
- LÉGRÁDI 2003 = Légrádi Gábor: Egy becsületes magyar parasztember XX. százada. 3. rész In: *Kapu*, 2003. május 62–64.
- LÉGRÁDY 1938 = Légrády Elek: *A volt m. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak a 19/IV. (fiumei) zászlóalj, a 309. honvéd gyalogezred, a 19. népfelkelő ezred, a 19/IV. népfelkelő zászlóalj és a 19/VIII. népfelkelő zászlóalj története*. Haladás Ny. Rt. Pécs, 1938. 29.
- LENGYEL 1923 = Lengyel József: *Ó Hit Jeruzsálem... Gábiel Lajos változásai*. Írók Könyvkiadóvállalata, Wien, 1923.
- LENGYEL 1970 = Lengyel József: *Bécsi portyák*. Magvető Kiad, Budapest, 1970.
- LIPPE 1899 = Lippe, Chaim David: *Biographisches Lexikon der Gesamten Jüdischen und Theologisch-Rabbischen Literatur der Gegenwart mit Einschluss der Schriften über Juden und Judenthum*. Verlag v. Ch. D. Lippe's Buchhandlung, Wien, 1899.

- LOVÁSZ 2010 = Lovász Zsolt: Dr. Kovács Zsigmond püspök élete. In: *Pécs az egyháztörténet tükrében*. (Szerk.: Erdős Zoltán – Kindl Melinda), Molnár Nyomda és Kiadó KFT, Pécs, 2010, 167–182.
- MAGYAR ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR 1960 = *Magyar Zsidó Oklevéltár V/2*. (Szerk.: Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor), MIOK, Budapest, 1960.
- MAGYAR ZSIDÓK NAPTÁRA 1941 = *Magyar Zsidók Naptára 1941 – 5701*. (Szerk.: Hevesi Simon), OMIKE Kiadása, Budapest, 1941.
- MAJDÁN 1997 = Majdán János: *Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon*. MÁV RT. Vezérigazgatósága kiadása, Budapest, 1997.
- MÁNDOKY – FARAGÓ 1938 = Mándoky Sándor – Faragó László: *Magyar frontharcos mozgalom*. Országos Frontharcos Szövetség, Budapest, 1938.
- MARCZALI 1930 = Marczali Henrik: A föld az ember. In: *Évkönyv 1930*. (Szerk.: Szemere Samu), Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1930. 9–35.
- MARCZALI 1935 = Marczali Henrik: *Erdély története*. Káldor Könyvkiadóvállalalt, Budapest, 1935.
- MARCZALI 2000 = Marczali Henrik: *Emlékeim*. (Sajtó alá r. Gunszt Péter), Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 2000.
- MARCZALI Mihály 1875 = Marczali Mihály: *A végső tisztelet. Emlékbeszéd Löwi Sámuel csurgói ker. rabbi fölött*. Gross-Kanizsa, 1875.
- MARCZALI Mihály 1876 = *Emlékbeszéd melyet Deák Ferencz fölött 1876. évi február 13-án tartott gyászünnepély alkalmával beszélt a marczali izr. imaházban Marcali Mihály kerületi rabbi*. Nyomtatott Fischel F. betüivel, N.-Kanizsán, 1876.
- MARCZALI Mihály 1882 = *Fegyvereink rosszakaróink ellen. Újévi beszéd*. Nyomtatott Buschmann F. Könyvnyomdájában, Budapest, 1882.
- MARCZALI Mihály 1902 = Marczali Mihály: *Fegyvereink rosszakaróink ellen*. (Sajtó alá r.: Berger Miksáné), Mizsur Ádám Könyvnyomdája, Marcali, 1902.
- MARCZALI Mihály. [én.] = Marczali Mihály: *Evangélium és Talmud*. Kézirat. [én.]
- MARCZALI Póli 1973 = Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről. Auróra Kiskönyvek 4*. Molnár József nyomdája, München, 1973.
- MATYIKÓ – HARASZTI 2008 = Matyikó Sebestyén József – Haraszi László: *A siófoki zsidó temető*. Kálmán Imre Kulturális Központ, Siófok, 2008.

- MATYIKÓ 2000 = Matyikó Sebestyén József: *Zsidók Siófokon*. Ethnica Kiadó, Debrecen, 2014.
- MIKÓCZI – SOLYMOSI 1979 = Mikóczi Alajos – Solymosi László: *Nagybajom története*. Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár, 1979.
- MOESS 1968 = Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája (1749–1846)*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtestületének kiadása, Budapest, 1968.
- MOHOS 1995 = Mohos Mária: Vállalkozók – borkereskedők. Zsidó kereskedők Tapolca gazdaságában és társadalmában. In: *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában*. (Szerk.: V. Fodor Zsuzsa), Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1995, 140–148.
- MOHOS 2002 = Mohos Mária: A Lessnerek Tapolcán. In: *Borok és korok*. (szerk.: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc), Hermész Kör, Budapest, 2002. 251–259.
- MOHOS 2008 = Mohos Mária: Zsidó borkereskedők a Balaton-felvidéken. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában*. (Szerk.: Kupa László), B & D Stúdió, Pécs, 2008. 124–134.
- MOLNÁR 2014 = Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alvezetés a népbíróság előtt*. Scolar Kiadó, Budapest, 2014.
- MOLNÁR 2018 = Molnár Judit: „Kesztyűs liberalizmus helyett keresztény-nemzeti fajvédelem (1919–1944)”. In: *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*. (Szerk.: Molnár Judit), Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, Pécs-Szeged, 2018. 153–186.
- MORGENSTERN 1852 = Morgenstern Mihály: *Beruf, Kampf und Lohn der Rabbiner, Antritts-Rede*. Gross-Kanizsa, 1852.
- MORGENSTERN 1860 = Morgenstern Mihály: *Gyászbeszéd gróf Széchényi István emlékére*, Gross-Kanizsa, 1860.
- MORGENSTERN 1868 = Morgenstern Mihály: *Zsinagógiai beszéd az egyenjogósítási ünnepély alkalmával F. évi Február hó 9-dikén a Marczali Izrael Hitközség Imaházában*. Nyomtatott Fischel Fülöp Könyvnyomdájában, Nagy-Kanizsa, 1868.
- MÓRICZ 2012 = Móricz Béla: *Marcali múltja az első világháborúig*. (Sajtó alá r.: Gál József, szerk.: H. Rádics Márta), Múzeum Alapítvány – Polgári Marcaliért Egyesület, Marcali, 2012.
- MÓRO CZ 2016 = Mórocz Gábor: El nem évülő tartozás. Beszélgetés Lengyel Józsefről az író leányával, Lengyel Tatjánával. *Irodalmi Magazin*, 2016/2. 23-27.

- NAGY 2000 = Nagy Pál: Somogy megye zsidósága Mária Terézia korában. In: *Zsidó sors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holocaustig*. (Szerk.: Szili Ferenc), Kaposvár, 2000, 5–46.
- NAGY 2004 = Nagy Ferenc: A nyíregyházi zsidóság pusztulása. Forrásközlés. In: *A Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 33*. Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2004.
- NAGY 2010 = Nagy Csaba: Háborús krónika. Téma és önvizsgálat egy évtized múltán. In: *Marcali Múzeum. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum évkönyve. VI.* (Szerk.: Huszár Mihály), Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 2010. 77–122.
- NÉMETH – PAKSY 2004 = *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. (Szerk.: Németh László – Paksy Zoltán), Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004.
- NÉMETH 2002 = *Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716-1849*. (Szerk.: Németh László), Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2002.
- NÜBL 2014 = Nübl János: Somogyi katonák a „Nagy Háború” első hónapjaiban. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 43-44*. (Szerk.: Récei Balázs), Kaposvár, 2014. 103–108.
- OLÁH 2005 = Oláh János: *Judaisztika*. Bookmaker Kiadó, Budapest, 2005.
- OLÁH 2014 = *100 éves született Scheiber Sándor Emlékkötet*. (Szerk.: Oláh János), Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem – Gabbiano Print Nyomda és Kiadó, Budapest, 2014.
- OLSON 2013 = Olson, Jess: *Nathan Birnbaum and Jewish Modernity. Architect of Zionism, Yiddishism, and Orthodoxy. (Stanford Studies in Jewish History and Culture)*. Stanford University Press, Stanford, 2013.
- OROSZ – GRESCHÓ 2014 = Orosz Károly – Greschó József: *Adalékok a vecsési zsidóság történetéhez*, [szerzői kiadás], Vecsés, 2014.
- PAÁL 1969 = *Fejezetek a marcali járás történetéből (1918–1968)*. (Szerk.: Paál László), MSZMP Marcali Járási Bizottsága – Marcali Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, Marcali, 1969.
- PAKSY 2018 = Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875-1892)*. L’ Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

- PIETSCH 1999 = Pietsch,Valter: Németek, zsidók és magyarok az 1848–49-es forradalom előestéjén. A városi reform és a zsidóemancipáció feszült viszonya. (Ford. Glavina Zsuzsa). In: *Múlt és Jövő*, 1999/2., 39–47.
- POLGÁR 2005 = Polgár Tamás: A somogyi zsidóság és a megyei közigazgatás a 19. század első felében. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII: századtól napjainkig*. (Szerk. Bősze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 39–56.
- PÓTÓ 2003 = Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- PREPUK 1997 = Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában. A 19-20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.
- PREPUK 2005 = Prepuk Anikó: Egy felekezeti mozgalom kezdetei: a vidéki zsidóság részvétele az izraelita vallás recepciójáért indított mozgalomban. *Néprajzi Látóhatár*, 2005/3-4. 185–204.
- PREPUK 2008 = Prepuk Anikó: Tradícióőrzés a modern politikában: az ortodox zsidóság a magyar közéletben a XIX. század utolsó harmadában. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. (Szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor), Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008, 178–189.
- R. VÁRKONYI 1973 = R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetiséme a magyar történetírásban. I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- RADNÓTI 2012 = Radnóti Ilona: *Weismayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18-20. századi történetéből*. (Szerk.: Habel János), Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.
- RAKONCZAY 1979 = *Barcs múltja és jelene*. (Szerk.: Rakonczay Zoltán), Barcsi Városi Tanács V. B., Barcs, 1979.
- RAJ – SZELÉNYI 2002 = Raj Tamás – Szelényi Károly: *Zsidó tárgyak művészete*. Makkabi Kiadói Kft. – Magyar Képek Kft. Budapest, 2002.
- RESS 1984 = Ress Zoltán: Köszöntő. In: *Találkozások Lengyel Józseffel*. (Szerk.: Laczkó András), Marcali Városi Tanács V.B. Marcali, 1984. 5–6.
- RÉCSEI 2005a = Récsei Balázs: Somogy kereskedőinek és iparosainak összeírása 1869-ben. In: *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 36*. (Szerk.: Bősze Sándor), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 77–178.

- RÉCSEI 2005b = Récsei Balázs: A Somogy megyei zsidó iskolák történetéből. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. (Szerk.: Bősze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 199–225.
- RÉCSEI 2005c = RÉCSEI Balázs: *A Somogy megyei zsidó hitközségek dualizmus kori történetéből* = Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig, szerk. Bősze Sándor, BÉT OLÁM Alapítvány és a Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005.
- ROMSICS 2010 = Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák, és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010.
- ROMSICS 2011 = Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi összehasonlításban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011.
- RÓZSÁS 1993 = Rózsás Márton: *Barcsi temetők. Dráva Menti Füzetek 2*. Dráva Múzeum, Barcs, 1993.
- RÓZSÁS 2005 = Rózsás Márton: *Az idő sodrásában. Barcs története dióhéjban. Dráva Menti Füzetek 5*. Dráva Múzeum, Barcs, 2005.
- RÜRUP 1985 = Rürup, Reinhardt: Emancipáció és antiszemitizmus. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat 3*. (Szerk.: Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert), Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1985. 37–77.
- SÁGI – SZARKA – GOLDSCHIED 1999 = Cséby Géza – Szarka Lajos – Goldschmied István: *A keszthelyi zsidóság története (1699–1999)*. Litográf 95 Nyomda, Keszthely, 1999.
- SCHEIBER 1984 = Scheiber Sándor: Goldziher Ignác. In: Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet. III. Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása, Budapest, 1984. 537–565*.
- SCHWEITZER 1966 = Schweitzer József: *A Pécsi Izraelita Hitközség története. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái. 1*. (Szerk.: Scheiber Sándor), Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság, Budapest, 1966.
- SCHWEITZER 1998 = Schweitzer Gábor: A toleranciától az emancipációig. A magyar zsidóság az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején. In: *Valóság*, 1998/9. 83–114.

- SCHWEITZER 2007 = Schweitzer József: A zsidóság a magyar művelődés századaiban. In: Schweitzer József: „*Uram, nyisd meg ajkamat*”. *Válogatott tanulmányok és esszék*. Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Budapest, 2007. 291–327.
- SCHWEITZER 2008 = Schweitzer Gábor: Reflexiók a „zsidókérdés”-ről. Két magyar történész memoárjai: Angyal Dávid és Marczali Henrik. In: *Budapest Negyed*, 2008. tavasz. 174–183.
- SCHWEITZER 2009 = Schweitzer Gábor: A „zsidókérdés” csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései. In: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. (szerk. Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor), Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 192–204.
- SCHWEITZER – SZILÁGYI 1982 = Schweitzer József – Szilágyi Mihály. *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtanácsának kiadása, Budapest, 1982.
- SILBER 1992 = Silber, Michel K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. In: *Századok*, 1992/1. 113–141.
- SIMON – KISS – PAÁL – IHÁSZ – FRANG [1968] = Simon Béláné – Kiss Zoltán – Paál László – Ihász Tibor – Frang József: A járás művelődésügyének fejlődése 1945–1968. In: *Fejezetek a marcali járás történetéből (1918-1968)*. (Szerk. Paál László), MSZMP Marcali Járási Bizottsága – Marcali Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, Marcali, é. n. [1968]. 148–167.
- SIMON [1968] = Simon Béláné: Ifjúsági mozgalom 1945-1968. In: *Fejezetek a marcali járás történetéből (1918-1968)*. (Szerk. Paál László), MSZMP Marcali Járási Bizottsága – Marcali Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, Marcali, é. n. [1968]. 132–147.
- STARK 1995 = Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után. 1939-1955*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1995.
- SURÁNYI 2012 = Surányi István: Újra nyílik a liliom ... Székesfehérvár cserkészcsapatok múltja 1948-ig. In: *Neveléstörténet*, 2012/1-2. 45–82.
- SZABÓ – PAMLÉNYI 1963 = Szabó Ágnes – Palmlényi Ervin: *A határban a halál kasszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963.
- SZABOLCSI 1993 = Szabolcsi Lajos: Példázat a szőlőkertről. In: Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Hungaria Judaica 5. (Szerk.:

- Komoróczy Géza, sajtó alá r.: Szabolcsi Miklós), MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 160–179.
- SZÁNTÓ 2005 = SZÁNTÓ László: Adatok a somogyi zsidóság és a Kaposvári Izraelita Hitközség II. világháború utáni történetéhez. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. század napjainkig.* (Szerk.: Bósze Sándor), BÉT OLÁM Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 2005. 183–198.
- SZARKA 2000 = Szarka Lajos: *A hévízi zsidóság története.* Hévíz Város Önkormányzata, Hévíz, 2000.
- SZARKA 2010 = Szarka Lajos: *Zala megye zsidó emlékei.* SPRINTER KÖNYVKIADÓ, é. n. [2010.]
- SZEGEDI – BÁNYAI – VÖRÖS 2019 = Szegedi Bálint – Bányai Viktória – Vörös Kata: Zsidó cserkészcsapatok Magyarországon. In: *Regio*, 2019/2. 149–153.
- SZEGHALMY Gyula 1938 = *Dunántúli vármegyék. II. rész. Somogy vármegye községei.* Magyar Városok Monográfiája Kiadóvállalata, Budapest, 1939.
- SZÉNÁSSY 1983 = Szénássy Barna: *König Gyula. A múlt magyar tudósai.* (Főszerk.: Tolnai Gábor), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- SZILI 1988 = Szili Ferenc: *Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700 – 1848.* Balaton Élelmiszer- és Vegyiárú Kereskedelmi Vállalat, Kaposvár, 1988.
- SZILI 2000 = Szili Ferenc: Somogy megye II. világháborús zsidó áldozatainak községsoros névjegyzéke és főbb adatai. In: *Zsidó sors a Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holokaustig.* (Szerk.: Szili Ferenc), Csurgó, 2000. 174–261.
- SZINNYEI 1896 = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. IV. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1896.
- SZINNYEI 1899 = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. VI. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1899.
- SZINNYEI 1902 = *Magyar írók élete és munkái, VIII.*, Hornyánszky, Budapest, 1902.
- SZITA 2000 = Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában.* Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, Budapest, 2000.
- SZITA 2017 = *A holokaust magyarországi áldozatainak névsora. II. kötet – Somogy vármegye.* (Szerk.: Szita Szabolcs), Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2017.

- SZITA 2018 = Szita Szabolcs: *Magyar sorsok Auschwitz-Birkenauban*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2018.
- SZOLZSEYICIN 2004 = Szolzsenyicin, Alekszandr I.: Együtt. Oroszok és zsidók a cári birodalomban. (Ford: Rózsás János), ALLPRINT Kiadó, 2004.
- SZŰCS – PAÁL 1969 = Szűcs István – Paál László: A polgári demokratikus forradalom a tanácsköztársaság és a fehérterror eseményei a járásban. In: *Fejezetek a marcali járás történetéből (1918–1968)*. (Szerk.: Paál László), MSZMP Marcali Járási Bizottsága – Marcali Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, Marcali, 1969. 6–21.
- SZŰCS – SIMON 1969 = Szűcs István – Simon Béláné: Az ellenforradalmi terror eseményei. In: *Fejezetek a marcali járás történetéből (1918–1968)*. (Szerk.: Paál László), MSZMP Marcali Járási Bizottsága – Marcali Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, Marcali, 1969. 28–34.
- TATÁR 2001 = Tatár György: A származás származása. In: *Élet és Irodalom*, 2001. április 13., 25.
- TÁRKÁNYI 2016 = Tárkányi Sándor: *Elfeledett Soproniak. Családok, tárgyak, hagyományok*. Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, Sopron, 2016.
- TORONYI 2005 = Toronyi Zsuzsanna: Történelem és Múzeum. In: „Új idea, új cél keresére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. (Szerk.: Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor), Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Budapest, 2005. 145–170.
- TORONYI 2010 = *Zsidó közösségek öröksége. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7.* (Szerk.: Toronyi Zsuzsanna), Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 2010.
- TÓTH 1988 = Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 19.* (Szerk. Kanyar József), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 1988. 41–92.
- TURÁN 2016= Turán Tamás: Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezésének történetéről. In: *Regio*, 2016/3., 5–37.
- TURBUCZ 2019a = Turbucz Péter: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: *Magyar-zsidó identitásmenták*. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán), Ráció Kiadó, Budapest, 2019. 161–225.

- TURBUCZ 2019b = Turbucz Péter: Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918). In: *Per Aspera ad Astra*, 2019/2. 30–51.
- ÚJVÁRI 1929 = *Magyar zsidó lexikon*. (Szerk.: Újvári Péter), Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, Budapest, 1929.
- USA KOV 1998 = Alekszandr Usakov: A zsidók és az orosz forradalom. In: *1917 és ami utána következett. Ruszisztikai Könyvek III.* (Főszerk.: Krausz Tamás, szerk.: Schiller Erzsébet), Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1998. 160–168.
- VÁLYI 1799 = Vályi András: *Magyar Országnek Leírása*. A Királyi Universitásnak be-tűivel, Buda, 1799.
- VARGA 2005 = Varga István: *Adalékok a zsidóság fonyódi történetéhez*. Agenda Natura, Veszprém, 2005.
- VARGA 2019 = Varga István: *Fonyód 1919-ben. Források Tószeghy Albert meggyilkolásához*. Magánkiadás, Fonyód, 2019.
- VARGA L. 1992 = Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Századok*, 1992/1. 59–79.
- VARGA L. 2005 = Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*. (Szerk. Varga László), Budapest, 2005. 11–30.
- VATHY 2012 = Vathy Zsuzsa: Elfeledett szomszédaink. In: *Múlt és Jövő*, 2012/2. 16–23.
- VÉRTES 2002 = Vértés Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Polgart Kiadó, Budapest, 2002.
- VÉSSEY 1944 = Véssey Lajosné Somssich Agath: *Somssich Pál élete és működése*. Dr. Vajna György és Bokor Dezső Kiadása, Budapest, 1944.
- VESZPRÉMY 2021 = Veszprémy László Bernát: Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat? In: *Múlt és Jövő*, 2021/1. 101–117.
- VONYÓ 2007 = Vonyó Anita: Boskovitz István nemesvidi zsidó orvos ingóságai leltára (1944). In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 38.* (Szerk.: Bösze Sándor), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2007. 257–270.
- VÖRÖS 2011 = Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája. In: *Tanulmányok a holokausztról V.* (Szerk.: Randolph L. Braham.), Balassi Kiadó, Budapest, 2011.

VÖRÖS 2021 = Vörös István Károly: „... cserkész lelkiismeretünk” A 615. sz. „Ámosz” Cserkészcsapat, Pécs. In: *Regio*, 2021/4. 53–74.

ZSADÁNYI 1937 = *Somogy vármegye és Kaposvár megyei város címtára (Alsódunántúli Címtár)*. (Szerk.: Zsadányi Oszkár), Haladás Nyomdarészvénytársaság, Pécs, 1937.

ZEKE 1990 = Zeke Gyula: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I-II. (Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál), MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 126–144.

ЛЕНДЕЛ 2016 = Йожеф ЛЕНДЕЛ: *Просроченный долг*. (Szerk.: Татьяна ЛЕНДЕЛ), Kiadó nélkül, Москва, 2016.

Zsidó minilexikon

A diszszertáció témájának könnyebb megismertetése miatt a zsidó vallással és kultúrával kapcsolatos, kevésbé ismert, vagy közismertnek gondolt szavak minilexikonját készítettük el.¹³¹³

Askenáz vagy **askenázi**, a német nyelvterületről származó zsidóság eredeti szállásterületének, illetve az onnét Közép- és Kelet-Európába, majd az Egyesült Államokba, Izraelbe, a Brit Birodalom tengeren túli részeibe, illetve Argentínába vándorolt, vallásjogi felfogását, szokásjogát és nyelvét tekintve vallási, kulturális egységet alkotó közösségének megnevezése. A héber fogalom bibliai eredetű. Askenáz volt részint az ókori birodalmak (vö. Jer 51:27), részint pedig a bibliai őstörténet szereplői egyikének a megnevezése (vö. Gen 10:3). A német nyelvterület, az egykori római *Provincia Germania* Askenázzal történő azonosítása részint a szentírási gondolkodásnak a korabeli jelenre történő alkalmazásából, másrészt műveltségi szójátékból fakad. Askenáz apjának, Noé unokájának, Gómernek a neve emlékeztet ugyanis a *germán* népnévre. A rajnai városokban kialakuló askenáz zsidóság a középkor elején az egykori Római Birodalom más provinciáiban lakó, illetve a birodalmon kívül élő többi zsidó csoporttól meglehetősen elszigeteltségben fejlődött, aminek vallásjogi és kulturális következményei is jelentősek. Ilyen jellemzője az askenáz zsidóságnak, hogy a héber szavakat a középkori német nyelv hangtani szabályaival erősen interferálva ejti. További érdekesség, hogy az előbb említett nyelvi jellegzetesség viszonylag kései: az askenáz zsidóság kezdetben a római légionáriusok vulgáris latinjába keverte a zsidó mindennapok héber és arámi fogalmait. Évszázadokkal később, az egykori római városok germanizációjával párhuzamosan németesedik csak el az askenáz zsidók nyelve. Az így kialakuló sajátos zsidó népnyelv a „zsidó német”, a jiddis (ti. *jüdisch Deutsch*).

Bár-micvó (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: **bár-micvá**, jiddisül **bár-micve**, arámi kifejezés, szó szerint annyit tesz: *törvény fia*), tulajdonképpen és vallási értelmét tekintve: konfirmandus. Olyan tizenharmadik életévét betöltött, tehát vallási értelemben véve a felnőtt kor határát már átlépett fiú megnevezése, aki ettől kezdve haláláig köteles a zsidó vallás minden parancsolatát megtartani, a hitközségi élet összes terhét elhordozni. A bár-micvó gyakran az első

¹³¹³ Készítette Vajda Károly és Huszár Mihály. Lásd a vonatkozó szakirodalmat: JÓLESZ 1993. 1–262., OLÁH 2003, 1–254.; JÜDISCHES LEXIKON 1927–1930.

olyan közösségi imának is egyfajta főszereplőjévé válik, amelyiken már elmúlt 13 éves. Ilyenkor olyan liturgiai feladatot bízhatnak rá, melyet csak felnőtt teljesíthet. Pl. az előimádkozás szerepét. Ha aznap olvasnak a tóratekeresből, akkor a tóraolvasáshoz is fölhívják, ha a jeles nap szombatra, vagy ünnepnapra esik, vagy halasztódik, akkor pedig általános szokás, hogy rábízák a prófétai szakasz fölolvását. Édesapja ilyenkor áldást mond azért, hogy ettől a naptól kezdve már nem terheli felelősség a fiáért, az immár maga felel tetteiért.

Bát micvá vagy **leányavatás**. A bár micvá hasonlatosságára a neológ közösségekben bevezetett leánykonfirmáció. Mivel a hagyományos vallásjogi fölfogásban a lányok egy évvel korábban, 12 éves korukban nyerik el a felnőttkor határától, erre az ünnepségre is egy évvel korábban kerítettek alkalmat a fiúk bár micvá ünnepségénél. Az ókorban és a középkorban, tehát Magyarországon a XVIII. század végéig, ez volt a lányok kiházasításának legkorábbi időpontja is, mely egybe eshetett az első menstruáció idejével (lásd a szeplőtelen fogantatás fogalmával, azaz azzal a helyzettel, hogy valaki az első menstruációs időszakában, menstruációs vér nélkül fogan gyermeket). A neológ közösségek a női egyenjogúság hangsúlyozására, az ortodox közösségektől történő elkülönülés jeleként vezették be. Szemben a fiúkkal, akik az istentisztelet tényleges liturgiájában vettek részt, a bát micvá korú lányok többnyire a rabbi közösség előtt föltett vizsgakérdéseire adott válasszal, vagy a nőkre vonatkozó valamely vallási parancsolat celebrálásával abszolvták a közösségről közösségre változó, egyéni ceremóniát.

Bét-din (askenázi ejtéssel **bész-din**, szó szerint: *a jognak háza*) legalább három felnőtt, vallásjogban járatos férfi, általában rabbik által alkotott bíróság. 1868-ig zsidók közti polgári perekben is a vallásjog alapján döntő, azóta azonban kizárólag a zsidóságba történő betérést, illetve a házasságok vallási értelemben vett fölbontását felügyelő és hitelesítő bíróság megnevezése.

Bócher (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: **báchur**, askenázi kiejtéssel **bochur**, jiddisül **bócher**, szó szerint: *siheder*): jesivába, tehát ortodox, autodidakta módon oktató vallási népfőiskolára járó, még nőtlen fiatalember, ortodox rabbitanonc.

Chevra káddisa, vagy gyakran csak **chevra** (askenázi kiejtéssel **chevró káddisó**, a Talmud arámi kifejezése, jelentése szó szerint: *szent egylet, szent társulat*). A zsidó hitközség gyászsztartást és temetést végző jótékonyági testülete. Nélküle önálló zsidó hitközség nem képzelhető el.

Gettó, vitatott eredetű, vagy a velencei olasz nyelvjárásból származó, vagy e nyelvjárás közvetítésével elterjedt megnevezése annak a zsidó városnegyednek, melyet a társadalmi többség türelmetlensége jelöl ki a zsidók, vagy újabban más kisebbségek számára kényszerlakhelyül.

Héder (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *cheder*, régiesen mondva *chéder*, jiddisül *chájder*, szó szerint: *szoba*). Héber és arámi nyelvtudást, biblia- és talmudismeretet közvetítő, gyakran jiddis tannyelvű, államilag el nem ismert, ortodox szemléletű elemi iskola, melybe a diákok délután, az állami vagy az államilag elismert iskola látogatása után jártak és ahonnét csak az esti órákban érkeztek haza. Tulajdonképpen iskolai leckéiket ezt követően a késő esti órában készítették el.

Hanuka (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *chánukká*, askenáz ejtéssel *chánukkó*), szó szerint [templom]szentelés, *felszentelés*. Nevezik a fények ünnepének is. A makkabeusoknak a szíriai görögök ellen indított zendülésére és az ekkor (i. e. 165.) aratott diadalra, a jeruzsálemi szentélynek az abban rövid ideig elhelyezett bálványoktól történt megtisztítására és újbóli felszentelésére megemlékező, külön munkatiltalommal nem járó, nyolc napos ünnep. A Talmud által erősen átspiritualizált ünnepsorozat napjainkban nem a politikai bátorságra és hősies helytállásra helyezi a hangsúlyt, hanem az azt kísérő isteni csodára. Noha kóser olajból csak annyi maradt a harcok végeztével, hogy a menóra, a szentélybéli lámpás egyetlen napig éghetett volna, még azon felül egy hetet világított, megteremtve az újabb kóser olaj előállításának lehetőségét, azaz a lámpásban a bibliai olajsokasításra emlékeztető csoda történt. A hanuka egyike azon zsidó ünnepeknek, melyek nem tórai rendeleten alapulnak, lévén, hogy az ünnepet szerzettető történelmi esemény jóval későbbi. Hanuka napjai több, mint egy hétig tartanak, s az adott holdév kezdetétől függően a december legelejétől január legelejéig terjedő időszakba eshetnek, ezért ez a zsidó ünnep gyakran érintkezik a karácsony idejével, ami a többségi társadalom szemében felértékeli ennek a posztbiblikus ünnepnek a jelentőségét.

Háláchá (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *háláchá*, askenáz ejtéssel *hálochó*, jiddis kiejtéssel *háloche*) a zsidó vallás- és szokásjog megnevezésére szolgáló, a *hálách* járnai, eljárni jelentésű igéből képzett műszó. A héber terminus arra utal, hogy aki a zsidó vallásjogot követve éli életét, Isten rendelkezéseinek, parancsolatainak útján jár.

Hászválá, jellemző módon csak modern, izraeli, szfárádi kiejtéssel rögzült fogalma a zsidóságban belüli felvilágosodás mozgalmának. A hászválá a felvilágosodás általános fogalmán túl a saját

nemzeti hagyományba, műveltségbe történő bezárkózás elvetését, az európai kultúra iránti nyitottságot is jelenti. A fogalom szó szerint a kiművelt emberfő bölcsességét, művelődést és oktatást jelent. Követői megnevezésére a *maszkilim* kifejezés honosodott meg.

Holokauszt, az ógörög *holokausztosz*, azaz *tűzben teljesen elenyésző [áldozat]* kifejezés az angolszász kultúrkörben terjedt el spontán tűzvészben, vagy kisebbségek ellen tervezetten végrehajtott, nem egyszer gyújtogatással is együtt járó atrocitásokban elpusztult, elpusztított áldozatok eufemizáló megnevezésére. Az örmény népirtásra is jobbára ezt a kifejezést használta annak idején az angol sajtó. Az 1940-es évek közepétől kezdve a zsidóság ellen, a náci Németország és csatlósai által elkövetett népirtás szinte kizárólagossá váló elnevezésévé lett. Súlyos hibája ennek a fogalomnak, hogy voltaképpen a Szeptuagintában is használatos állatáldozat megnevezésére szolgáló héber *olá* kifejezés görög fordításának átvétele, ami azt a képzettársítást eredményezi, mintha a vészkorszak isteni szándékra, kiengesztelő jelleggel történt volna. A fogalom ezért a modern héberben nem is tudott igazán meggyökerezni, helyette a lényegesen egyértelműbb és kifejezőbb *soá* fogalma terjedt el.

Izraelita latin közvetítésű görög eredetű kifejezés, a bibliai *bené Jiszraél* (askenáz kiejtéssel *bené Jiszroél*, szó szerint *Izrael fiai*) szerkezet tükörfordítása. A bibliai kifejezés azért kedvelt önnevezése a zsidóságnak, mert az Istennel megküzdő Jákob ősatya alakját idézi meg. A XIX. században a magyar zsidó közvélekedés további okot is talált kiterjedt használatára: kerülni lehetett vele a szláv közvetítésű, pejoratív csengésű *zsidó* kifejezést. Az állami szervek ugyanebből az okból preferálták. A szóhasználatban a rendszerváltás idején következett be változás. Ekkor már a felnőtt a vészkorszakot követő két olyan nemzedék is, amely vállaltan szembenézett a magyar társadalom antiszemitizmusával és büszkén viselte az egykori szitokszót, a görög eredetű, akadémiai csengésű kifejezést viszont minden bibliai korrektsége dacára mesterkéltnek érezte (lásd még a *zsidó* szócikket is!).

Jesiva (szó szerint: *üldögélés, üldöde*) a hagyományos talmudiskola megnevezése, ahol a vallásismeretekben elmélyülni vágyók tanulási célból összeültek és egymástól tanultak. Ez a késő okori fogalom olyan népfőiskolát takar, melynek nincs akkreditált tananyaga, módszertana, sőt állandó tantestülete sem, és amely kizárólag zsidó forrásokra épülő, hagyományos magyarázatok és kommentárok alapján csakis a zsidó vallási hagyomány rabbinikus (misnai, talmudi) fölfogásának tanulmányozását teszi lehetővé, interkulturális, tudományos szempontokat nem, hogy nem érvényesít, hanem egyenesen tilt. A jesivát üzemeltető rabbi, vagy rabbik belátásán múlik, milyen

arányban részesítik előnyben a frontális, témavezetői tevékenységre épülő tanmenetet a tanpárokban folyó, lényegében autodidakta, egyéni előmenetellel szemben, illetve hogy e két tradicionális formát miként elegyítik. A jesiva archaikus jellege miatt a hászkálá eszményének nehezen feleltethető meg, ezért a zsidóság felvilágosult áramlatai, köztük a neológia elavultnak, meghaladottnak tekintik, a jesivában szerzett végzettséget a rabbiképzők megalapítását követően iskolázódó rabbinemzedékek esetében már nem fogadják el, miközben az ortodox zsidóság körében ez a hagyományos iskolatípus marad a rabbiképzés szinte kizárólagos intézménye, noha az ún. modern ortodoxia köreiben történnék kísérletek a nyugati, egyetemi hagyományokat adaptáló rabbiképzők és a hagyományos jesivák összeegyeztetésére is (a vészkorszakot megelőzően Berlinben, később az USA-ban). Az utolsó Magyarországon működő, Jakobovics rabbi vezette jesiva 1956-ban a forradalom idején szűnik meg, tanárai és diákjai elhagyták Magyarországot.

A **jiddis** (ejtsd: *jidis*) nyelv, a héber, arámi és a Római Birodalom zsidó lakossága számára kezdetben minden egyes provinciában anyanyelvként szolgáló, Európa-szerte beszélt vulgáris latin jövevényszavakat és héber, arámi vallási fogalmakat, kifejezéseket a helyi német dialektussal elegyítő zsidók beszélte német nyelvjárás, mely az askenáz zsidók többségének Közép- és Kelet-Európába üldözését követően egyre inkább különböző szláv nyelvek, nyelvjárások hatása alá került. A 19. századi neológia nem annyira az önálló zsidó népnyelvet látja a jiddisben, mintsem maradi, iskolázatlan köröknek az irodalmi és a tudományos német nyelvzettől jelentősen elütő rétegnyelvét.

A **Kol Nidre** szűkebb értelemben az engesztelő nap (jom kippur) előestéjén arámi nyelven elhangzó fohász megnevezése, mely tulajdonképpen az ima két első szava (magyarul: *minden fogadalom*). Tágabb értelemben azonban annak az istentiszteletnek a megnevezése, melyben évente egyszer az említett ima fölcsendül. A közösség három, bét dint részben alkotó, részben csak alakító tagjából álló kórus háromszor fennhangon, megfelelő dallamvezetés mellett recitálja. Ennek következtében a közösség minden tagja mentesül mindazon fogadalmainak megtartása alól, melyeket Istennel szemben meggondolatlanul tesz majd a következő zsinagógai esztendő folyamán, felmentést nyerve így az alól a bűn alól is, melyet az ilyen fogadalmak be nem tartása jelentene. Az egyházi és politikai antijudaizmus ebben az imádságban látta évszázadokon keresztül annak igazolását, hogy a zsidók nem szavahihetők, holott a szóban forgó imádság embereknek tett fogadalmakra sosem vonatkozott, ahogyan Istennek megfontoltan, tudatosan tett fogadalmakra sem.

Kóser (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *kásér*) rituális, illetve liturgiai értelemben vett alkalmasságot jelöl. Kóser lehet pl. egy imalepel, imaszíj, vagy tóratekercs. Legelterjedtebb összefüggésében e kifejezés mégis az ételek és italok kóserságára vonatkozik, azaz arra, hogy az adott táplálék, vagy bor, pálinka, tej a zsidó vallás előírásainak megsértése nélkül készült el. Ilyen értelemben a sertéshús éppúgy nem kóser, azaz feldolgozásra, felhasználásra alkalmatlan, ahogy nem kóser, azaz használatra nem alkalmas a sérült imaszíj, vagy tóratekercs sem.

Mikvének (szó szerint *vízgyűjtőnek*) nevezik a zsidó vallásban a zsidók számára előírt rituális alámerülésre, alámerítésre kialakított fürdőhelyiséget. A mikve négy fő funkciót tölt be: 1. a zsidó nők menstruáció után ebben a vallásjog által szigorúan szabályozott kialakítású medencében végrehajtott alámerüléssel szerzik vissza a házasság érintkezéséhez szükséges rituális tisztaságukat, 2. a különösen jámbor, népies vallásosságnak hódoló zsidó férfiak spirituális megtisztulás céljából keresik fel, 3. a zsidó vallást felvevők a betérés részeként szintén alámerülnek a mikvében, melyből már zsidóként lépnek elő, s végül 4. ebben a rituális medencében megmerítve teszik a kóser konyhában történő használatra alkalmassá az edényeket és az evőeszközöket. A mikvét ma már szinte csak az ortodox zsidók használják rendszeresen. Az ő felfogásukban a mikve létesítése még a zsinagógánál is előbbre való.

Minján (jiddis kiejtéssel: *minjen*). A zsidó istentisztelet teljes liturgiai megvalósításához szükséges, tíz fős minimális létszám. Mind a neológia, mind pedig az ortodoxia csak a tizenharmadik életévüket betöltött, vallásjogilag zsidó férfiakat számítja be ebbe a keretszámba. Csak ha a minján együtt van, akkor szabad bizonyos imákat, pl. a káddisokat elmondani, illetve nyilvánosan a tórából recitálni.

Mogen Dovid (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *Mágén Dávid*, szó szerint Dávid pajzsa). A Dávid-csillag néven közzismert hexagramma középkori jelkép, melyet több vallás misztikusai alkalmaztak. A középkorban a zsidóságban is elterjedt. Ahogy az elnevezése is mutatja, dávidi eredetet tulajdonítottak neki. Az utóbbi néhány száz évben Európában főleg a zsidó hitéletben használatos, így apránként a zsidó identitás egyik legfontosabb szimbólumává vált.

Neológ zsidóság. A reform zsidó felekezetenél konzervatívabb, az ortodox és status quo ante hitágazatoknál jóval liberálisabb vallásfelfogás szerint szerveződő vallási áramlat. Elfogadja a felvilágosodás legtöbb szellemi vívmányát, de ragaszkodik a zsidó vallásjog, a háláchá érvényesítéséhez, igaz, azt számos ponton adaptálja a modernitáshoz. Hivatalos elnevezése a kongresszusi zsidóság az 1868–69-es országos egyetemes gyűlésre, kongresszusra utal. Ezen az ortodox (lásd

ott) párt képviselői el szeretnék volna érni, hogy a gyűlés mondja ki: minden magyarországi közösségnek a zsidó vallásjog középkori törvénykódexének, a *Sulchán Áruh*-nak az alapján kell állnia, tehát újításoknak, modernizációknak helye nincs. A kongresszus azonban ezzel éppen ellentétes határozatot fogadott el, ami megpecsételte a zsidó áramlatok, felekezetek közötti szakadást. Az óvatos modernizáció és Sulchán Áruh elvetése a XX. század utolsó harmadáig a neológia fontos identifikációs mozzanata volt. A hetvenes évek második felében állami nyomásra ugyanakkor ezzel ellentétes folyamat indult be. Bizonyos neológ körök azóta hivatkoznak egyre többször arra a középkori törvénykódexre, melyet valójában sem nem követnek, sem nem nagyon ismernek. (Lásd a (neológ) Országos Rabbiegyesület közlönyének ezen kérdéssel foglalkozó számaikat, például. a *Országos Rabbiegyesület Havi Közlönye* III. (1910) 7. és 8. száma.)

Ortodox zsidóság. Szó szerint helyes vagy óhitű zsidóság. A legelterjedtebb, vonatkozó önmeghatározás szerint olyan vallási attitűdöt és szervezeti rendszert jelöl, mely a középkor végére kialakult vallásjogi felfogást tükröző törvénykódexhez, a Sulchán Áruh-hoz „mindenben” ragaszkodik. Az 1868–69-es kongresszus határozatait elveti. Magyarországon két ága is megfigyelhető volt. A városias területeken a német, felvilágosult mintákat követő úgynevezett neo-, vagy más kifejezéssel élve: modern ortodoxia dominált. Ez a vallásfölfogás a vallási életen kívül elfogadta a modernitást, afirmatív viszonyult az európai műveltséghez, tudományos élethez, pártolta például a diplomaszerezést. Az elmaradottabb, vidékies környezetben ugyanakkor dívott az ortodoxia tipikusan „magyar”, vagy „magyarországi” formája. Az ortodoxiának ez a hagyományokhoz vakon ragaszkodó, provinciális beállítottsága nem tett különbséget a mindennapi és a vallási élet között, ragaszkodott a jiddis nyelvhez, elvetette az európai műveltséget, tudományos látásmódot, amennyire csak lehetett kerülte is a világi iskolarendszert, a magyar nemzeti öntudat helyett pedig a középkorban bevált dinasztikus lojalitást preferálta. Ebből az attitűdből sarjadt ki Izrael Állam ultraortodoxiája is.

Rabbi (szó szerint: *mesterem, magister*): a közösség vallási és az istentisztelet liturgiai vezetésére képesített tanító, mester.

Sakter (héberül: *soché*, *jiddisül sechter*, vagy *sachter*, magyarosan *sakter*, szó szerint: *mészáros*, talmudi értelmezés szerint *metsző*, t.i.: *az állat torkát megfelelő módon átmetsző*): a rituális tisztaság előírásaiban járatos, három rabbi által kóser állatok lehető legfájdalommentesebb levágására, helyesebben a nyaki ütőér elvágására képesített mészáros. Az alacsonyabb képesítéssel rendelkező sakter csak baromfit, a magasabb képesítésű akár barmot is vághat.

Status quo ante zsidóság. A vallásos zsidóságnak csak Magyarországon megfigyelhető, 1928-at megelőzően hivatalos szervezeti felépítés nélküli szerveződése. Ahogy a latin nyelvű önelnevezés mutatja, az 1968–69-es kongresszus előtti állapotot megőrizni kívánó, pártatlanságuk okán sem a neológ, sem az ortodox szervezetekhez csatlakozni nem kívánó hitközségek közös megnevezése. Vallási nézeteik tekintetében egyértelműen ortodoxok. Az intézményesült ortodoxia ugyanakkor nem tudott mit kezdeni a pártatlanságukkal, ezért ellenfélként, a neológia trójai falovaként tekintett rájuk, ezért rabbikat és saktereket sem képzett a számukra. A vészkorszakot megelőző időkben ezért vagy külföldi rabbiszemináriumok képezte ortodox, vagy a budapesti neológ Országos Rabbiképző Intézetben végzett rabbikat voltak kénytelenek alkalmazni. Utóbbiakat azzal a veszéllyel, hogy az ortodoxok nyílt „neológ hajlammal” vádolták őket, hiszen olyan képzőintézmény végzettjeit fogadták el vallási autoritásnak, amely ortodox tilalom alatt állt.

Soá (héber nyelvi környezetben a határozott névelővel együtt: *hásoá*) eredetileg a sátor eresztékeinek recsegését okozó orkán erejű szélrohamot, kintről jövő heves és feltartóztathatatlan támadást, a nyomában bekövetkező pusztulást, összeomlást jelentő bibliai kifejezés (vö. pl. Ézsaiás [Jesájáhu] 10:3). A palesztinai héber nyelvű lapok a negyvenes évek elejétől kezdve használják a zsidóságot sújtó, a náci megszállás alá kerülő lengyel és balti területeken meginduló népirtásra. Mivel vallási képzettársításai teljesen más jellegűek, mint a keresztény kultúrkörben kialakuló holokauszté, találébb megnevezése a vészkorszaknak.

Szfárád, szfárádi, ill. szefárdok (szefárdim), az ibériai félszigetről, a Római Birodalom egykori *Hispania* tartományának, illetve az onnét a 15. század végén főképpen az Oszmán Birodalom területére, tehát Észak-Afrikába, Sztambulba, a Balkánra, sőt a török uralom alatt álló Budára, kisebb számban az ekkor még spanyol uralom alatt álló Hollandiába elmenekülő zsidók megnevezései. Mivel a hispániai vulgáris latinba, majd a kialakuló helyi, spanyol és portugál dialektusaikba héber és arámi vallási fogalmakat keverő zsidó közösségek már korábban is erőteljesebb kapcsolatban álltak a „keleti”, tehát arab, szír, perzsa (ún. mizrachi) zsidósággal, ezért nem annyira sajátos sem a liturgiai, sem a vallásjogi szokásrendszerük, mint amilyen az askenázi zsidóságé. Magyarországon a török hódoltság végétől kezdve csak a balkáni kereskedők, pl. a szőnyegárusok tartoztak ehhez a Kárpát-medencében elenyészően kis lélekszámú csoporthoz. A humanizmus idején a keresztény hebraisták, majd a modern héber kialakulásakor a nyelv megújítói is a héber szefárd kiejtését vették alapul, ezért a hebraisztikai szaknyelv és az Izraelben beszélt modern héber nyelv is jobbra az ibériai zsidóság kiejtési hagyományait követi.

Talmud (szó szerint: *tanítás, tanulmány, mindaz, amit az ember tanulás útján elsajátít*) a posztbiblikus zsidó irodalom rabbinikus értelmezésének legátfogóbb, tematikus rendszerbe foglalt enciklopédikus gyűjteménye. Építő elbeszéléseket és vallásjogi szabályokat, eljárásokat, kialakult szokásjogok leírását, bibliaértelmezéseket tartalmaz. A rabbinikus zsidóság vallásjogi önértelmezésének kiindulópontja. Hat rendre és hatvannál is több (vitatott számú) traktátusra tagolódik. Két rétege van, a **Misna**, mely ismétlés útján elsajátított tant jelent, és a **Gemará** (askenáz ejtéssel **Gemóró**, jidissül **Gemóre**), melynek szó szerinti jelentése az, hogy befejezés, végkifejlet, végső kifejtés. Előbbi a rabbinikus zsidóság legalapvetőbb tanításait, bibliaértelmezéseit gyűjti egybe nagyjából a legkorábbi kereszténység kialakulásának az idejéből. Utóbbi előbbinek a néhány nemzedékkal későbbi, már teljesen a szétszórásban kialakuló értelmezése, továbbgondolása, finomítása.

Temető (eufemisztikus héber kifejezéssel élve: *bét chájim*, askenáz ejtéssel: *bész chájom*, szó szerint: *az élet háza*). A zsidó temetők ravatalozó és halottmosdató termekkel ellátott, körülkerített sírkertek, melyekben minden profán cselekedet, pl. az evés és az ivás is tilalom alatt áll. Használatukra vonatkozóan számos szabály alakult ki az ókor vége óta. Ezeket a többségi társadalom diktálta szabályok, pl. a temetők alapterületének szűkössége, gyakran felülírta. Pogromok gyakorta végződtek sírgyalázással, a zsidók elüldözése pedig temetők felszámolásával. Zsidó hitközségek alapítása gyakorlatilag mindig temetőnyitással is együtt jár. A temetőket szombat és zsidó ünnepnapokon nem látogatják. A zsidó temetőkben a temetkezési helyet örökre megváltják, a halott későbbi megbolygatása szigorúan tilos. Vélhetően innét is fakad a temető egyik héber elnevezése: *az örökkévalóság háza* (*bét olám*, askenáz kiejtéssel: *bész ojlom*).

Tóra (askenáz kiejtéssel *tojró*, jidissül *tojre*, héber fogalom, szó szerinti jelentése: *tan, tanítás*). Több értelemben is használatos kifejezés. Legelterjedtebb jelentésében Mózes öt könyvét, a héber Biblia legszentebb iratait jelöli, de jelentheti a zsidó vallás rabbinikus ismeretek, kommentárok nélküli hagyományát, az ún. *írott tant*, a *tóra sebichtáv*-ot, sőt egy-egy vallási parancsolat megfogalmazását, illetve az arról szóló, azt parancsba adó mózesi vagy prófétai tanítást is.

Zsidó az izraeliták (lásd ott) megnevezésére szolgáló kifejezés. A *jehudim* (szó szerint: *judeaiak, Jehuda törzséből, vagy Juda földjéről származók*) héber kifejezés görög alakjából, a *júdaiosz*ból latinodott *Iudaei*-jé, majd olaszosodott tovább *giudió*vá, innét vették át és lágyították a kezdő hangot a maira a közép-európai szláv és magyar nyelvjárások. A középkori antijudaizmusnak és a modern kori antiszemitizmusnak következtében a szó negatív képzet- és érzelmetársításokkal

terhes, ezért egyes korok és körök kerülni igyekeztek, igyekeznek. A hagyományos zsidó vallás-jog, a háláchá (lásd ott) azokat tekinti zsidóknak, akik zsidó anyától származnak, vagy a Talmud rendelkezései szerint betértek (körülmetélkedtek és mikvében alámerültek). Az ortodox felfogás szerint a zsidó vallásból nem lehet kilépni. A más vallásra áttérő továbbra is zsidó marad, csak hitehagyott zsidó. A neológia a XIX. században és a XX. század elején a felvilágosodás nézőpontjára helyezkedett és elfogadta, ha valaki önszántából elhagyta ősei hitét. Ennek a felfogásnak az értelmezése szerint a kikeresztelkedett nő gyermekei zsidók, ha a kikeresztelkedés előtt, és nem zsidók ha a vallásváltoztatást követően születtek.

Zsidó [hit]község (modern, izraeli, illetve szfárádi kiejtéssel: *kehilá* vagy *káhál*, askenázi kiejtéssel *kehiló* vagy *kohol*, zsidó zsargonban *kile*, szó szerint: *gyülekezet*): 1868-ig a zsidók vallási és közigazgatási ügyeit belső autonómiával rendelkező, 1968-at követően kizárólag vallási funkciókat ellátó testület, melyet legalább tíz felnőtt, tehát 13 évnél idősebb férfi alkot. Megalakításához 1945-ig a hitközségi alapszabály külön kultuszminiszteri jóváhagyás útján történő állami megerősítésre volt szükség. Célja a hitélet, főképpen közösségi imák (istentiszteletek) infrastruktúrájának megteremtése. E célból az 1980-as évek végéig a zsidó hitközségek tagjaiktól rendszeres kultuszjáradékot, hitközségi adót szedtek, kiadásaikat kizárólag vagy jórészt ezekből és alkalmi adományokból fedezték. Az állami szerepvállalás ma megfigyelhető rendszere a pártállam idején a politikai befolyásolás egyik hatásos adminisztratív eszközeként épült ki.

Zsinagóga. A görög *szünagógé* kifejezés elmagyarosodott alakja. Jelentése: *gyülekezőhely*. A *bét kneszet* héber szó tükörfordítása. A kereszténységben elterjedt fogalmat a hászkálá nyomán a magyar köznyelvből veszi át a neológ zsidóság a XX. század vége felé. Neológ és pesti ortodox körökben korábban a német *Tempel* hatására meghonosodott *templom* kifejezés volt használatos, vidéki ortodox közösségekben pedig a jiddis *sul*, vagy a *sül* szavak.

Mellékletek

Mellékletek jegyzéke:

1. A marcali hitközség Morgenstern Mihállyal megkötött rabbiszerveződése (1851. november 16.).
2. Összeírás a marcali izraelita elemi iskola tanulóiról és tanítóiról (1851. február 9.).
3. Morgenstern Mihály *Zsinagógai beszéd az egyenjogúsítási ünnepély alkalmával F. évi Február hó 9-én a Marczali Izrael Hitközség Imaházában* című beszéde (1868.).
4. A marcali izraeliták kérelme Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszterhez (1868. szeptember 29.).
5. Marczali Mihály *Emlékbeszéd Deák Ferenc fölött* című megemlékező prédikációja (1876.).
6. Marczali Mihály *Fegyvereink rosszakaróink ellen* című újévi beszéde (1882.).
7. A marcali templomépítés támogatására felkérő hitközségi levél (1896. december 1.).
8. Marcali jegyzőkönyv. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. A pesti zsidó hitközség panasz-irodájának jegyzőkönyvei. Beterjesztve a magyar kormányhoz. (1919. szeptember 18.).
9. Marcali Izraelita Leányegylet műsoros táncestélye (1928. november 17.).
10. Marcali szócikk. Magyar zsidó lexikon (1929.).
11. Marczali Henrik 75 éves (1931. április 3.).
12. Dr. Löwy Adolf *A hatszárnyú szeráf* című beiktatási beszéde (1938. október 23.).
13. A Nemesvidi Izraelita Hitközség, a nemesvidi izraelita község, illetve a nemesvidi Chevra Kadischa (Szentegylet) és a Marcali Izraelita Hitközség között létrejött adás-vevési szerződés. (Marcali, 1941. június 8.).
14. A Marcali Izraelita Hitközség Marcaliban lakó tagjainak listája [1944 tavasz].
15. Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerületében lakók listája [1944 tavasz].
16. Dr. Löwy Adolf és Gábor Ignácné koncentrációs táborig (Buchenwald) személyikartonja (1944. június).
17. Major Józsefné (szül. Dénes Magdolna, 1922–2003) visszaemlékezése (Részletek)
18. Gold Márton vallomása a Degob előtt (1945. október 30.).
19. Révész Lajos marcali munkaszolgálatos visszaemlékezése (1962. április 1.).
20. Temetőrongálás Marcaliban (1947. november).
21. Marcali feketézők letartóztatása (1948. július, december).
22. Dr. Dénes Imre kitiltási ügyének dokumentuma (1952. szeptember 24.).

1.

A marcali hitközség Morgenstern Mihályal megkötött rabbiszerződése (1851. november 16.).¹³¹⁴

Heute am unterbezeichneten Tag haben wir in der gefertigte mit dem Cultus-Vorständen an der Spitze Sr. Ehrwürden Herrn Mich Morgenstern zu unserem Local „und Bezirk = Rabbiner erwählt; und sind nachfolgend für ihn [...] uns bestimmt und fortgesetzt werden.

1.

Beschreiben wir, den kriegt welche Herr Morgenstern bei uns ununterbrochen als förmlicher Rabbiner zu fungieren hat auf 6 sechs nacheinanderfolgende Jahre und zwar von Georgi 1852 bis Georgi 1858 während welcher Zeit werden wir Sr. Ehrwürden aufkündigen können nach er seinenrseits irgendwie Einspruch gegen uns tun darf, nach Verlauf dieser sechs Jahre jedoch muss er seinen Resignation einweihen und dieser Vertrag verliert seine Gültigkeit.

2.

Sichern wir Herr Morgenstern einen fixen jährlichen Gehalt von [...] 400 vierhundert Gulden in [...] noch freie Wohnung zu, und halten uns gebunden den betroffenen Gehalt vierteljahrsweise an [...] zu erlegen.

3.b

Verbindet sich Herrn Morgenstern außer den bekannten üblichen Rabbiner Funktionen jeden Samstag eines neuen Mondes so wie am Neujahr und sonstigen Feiertagen einen öffentlichen Vortrag in der Synagoge zu halten.

4.b

Obliegt es Herrn Morgenstern je 3 Monate oder auch sonst auf ausdrückliches Verlangen *eine* Rundreise in dem Bezirk vorzunehmen um sich von dem allenfallsigen [...] und lassen der zu seinen der [...] gel Gehörigen er [...] lich zu überzeugen und namentlich strenger wachsamere Auge auf den Jugendunterricht zu haben so zwar dass kein Lehrer im ganzen Bezirk angestellt werden darf, so er sich nicht bei [...] einer Prüfung unterzogen haben wird.

5.b

¹³¹⁴ MZsML HU HJMA X-60-1-11. Morgenstern Mihály rabbiszerződése (1851). A német nyelvű szöveg magyar fordítását Zajcsukné Páhi Katalin készítette (2021).

Die Accidenten anbelangend bezeichnen wir und auch/auf das betreffend Kultus-Protocoll, und werden uns überhaupt betreff der zu entrichtenden Gebühren die bereits in anderen Gemeinden eingeführten Gebräuche zur Norm dienen lassen.

Werden wir nun [...] der ehrwürdigen Herrn M. Morgenstern welchen wir als unsere(n) Bezirks- Rabbiner erneuen zu seine(n) anzutretenden heiligen Amt(e) unsere ungeheulheite Glückwünsche beibringen.

Stellen wir zwei gleichlaufenden Exemplare dieses Vertrages zur beiderseitigen Anherstellung aus [...] mit betreffenden Eingehändigen Unterschriften [...].

der Gemeinde-Ontigels sig. Marczali 16. November 851.

Michael Morgenstern

Moritz Deutsch praeses ihr Cultus Judeorum

Berger Lázár Michael Weiler Wolf Lengyel Joseph Gold [Három olvashatatlan további név – H. M.]”

Magyar fordítás:

„Ma, a lent megnevezett napon mi, alulírottak a hitközség vezetőségével, Michael Morgernstern ő tisztelendő úrral, akit helyi és körzeti rabbivá választottak a következőket határozzuk.

Leírjuk, hogy Morgenstern úr, aki nálunk megszakítás nélkül 6 egymásután következő évben 1852 Szent György áprilisától 1858 áprilisáig rabbiként tevékenykedik. Ez idő alatt felmondhatunk a tisztelendő úrnak, ha ő a maga részéről ellenünk szólal fel, a hat év letelte után azonban be kell nyújtania felmondását és akkor ez a szerződés érvényét veszti.

Morgenstern úr számára fix éves fizetést, 400 guldent állapítunk meg, ehhez még [...] szabad lakhatást, és kötelezzük magunkat arra, hogy a fent nevezett járandóságot negyedévente kifizetjük.

Kötelezzük Morgenstern urat, hogy az ismert és szokásos rabbitevékenységen kívül Újhold minden szombatján nyilvános előadást tartson a zsinagógában, mint Újévkor és a többi ünnepeken.

Morgenstern úr feladata, hogy háromhavonta, vagy kifejezett kérésre máskor is egy körutat tegyen a körzetében, azért hogy az esetleges [...] és az ehhez tartozókat meggyőzze és nevezetesen szigorúbb és éberebb szemmel figyeljen a fiatalok oktatására, mivel az egész körzetben nincs tanár alkalmazva, aki a vizsga [...] -nél részt venne.

A [...] vonatkozóan lejegyezzük hogy [...] a megfizetendő illeték tárgyában a már a többi településen bevezetett szokások szolgálnak szabályul.

M. Morgenstern tisztelendő úrnak, aki körzetünk rabbija lett, őszinte szerencsekívánatainkat fejezzük ki a kezdődő szent hivatalához.

Ezt a szerződést két egyforma példányban állítjuk ki (mindkét fél számára), az érintettek saját kezű aláírásaival és a település [...] 1851. november 16.

Michael Morgenstern

Moritz Deutsch praeses ihr Cultus Judeorum

Berger Lázár Michael Weiler Wolf Lengyel Joseph Gold [Három olvashatatlan további név – H. M.]

2.

Összeírás a marczali izraelita elemi iskola tanulóiról és tanítóiról. Marczali, 1851. február 9.¹³¹⁵

Marczaliban létező izraelita gyermekek összevonása 6 évest 13 évesig 1851 ^{dik} évben		
	6 ^{tól} 13 évesig fiú lány gyermek	
1. ifj. Hofman József	1	„
2. Deuts Móricz	3	„
3. özv. Mizki Kálmánné	1	2
4. Kohn Leopold	2	2
5. Rosenthal Samu	2	2
6. Steiner Márton	„	2
7. Jüng József	3	2
8. öreg Hofman József	1	„
9. Lengyel Rudolf	„	3
10. Liebeg Joachim	3	2
11. Krausz József	1	„
12. Márslis [?] Emmanuel	2	„
13. Hirsch Ignác nevelt leánya	.	1
Összesen:	19	16
fiú leány összesen 35.		
<p>Van privat tanító kettő:</p> <p>1. Löbl Henrmán Kövesdi Ferencznél bér lett házban 5fiú 1 leány összesen 6 gyermek. Kohn Pál 11 éves marczali – Deuts Adolf 8 év marczali Deuts Jakab 11 éves – II – Weiß Ádám 8 éves gombai Steiner Albert 7 éves árva marczali Kohn Cecilia 8 év marczali</p> <p>2. Lichtenstein Leopold tanít Svább Mártonnál bér. lett házban 7 fiúgyermeket. Püchler Hermán 12 év. gombai Schwarcz Albert 8 év gombai Hofman Hermán 10 év marczali Hofman Móricz 6 éves – II – Krausz Gyula 8 éves – II – Jüng Károly 12 éves – II – Jüng Jakab 8 éves – II –</p>		
Kelt Marczaliban Febr. 9-én 1851.		Kováts Imre bíró [?]

Keszthelyi József jegyz

¹³¹⁵ HU-MNL-SML-IV.152.b. Somogy Vármegye Cs. Kir. Megyehatóságának iratai. Megyefőnöki közigazgatási iratok. Mf.266/1851. Marczaliban létező izraelita gyermekek összevonása 6 évest 13 évesig 1851^{dik} évben.

3.

Morgenstern Mihály Zsinagógai beszéd az egyenjogúsítási ünnepély alkalmával F. évi Február hó 9-én a Marczali Izrael Hitközség Imaházában című beszéde. Nagykanizsa, 1868. Nyomatott Fischel Fülöp Könyvnyomdájában.¹³¹⁶

És szellőztetendi majdan az Isten a leplet, mely valamennyi népet beborít és a fátyolt, mely minden nemzetet beleplez. Elenyészteni a halált örökre, és letörli a könyvet minden arczról és népének gyalázatát az egész földről, és mondani fogják akkor: Íme, ez a mi Istenünk, akiben reménylünk és megszabadíta. Ez az úr, kiben bízunk, örülünk tehát és örvendezzünk szabadításában.”

Nagyon tisztelt hallgatóim, ájtatos híveim és hitfeleim!

Egy örvendetes, szívemelő és boldogító örömnép, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség dicső ünnepe hívott bennünket az úr hajlékába. A korszellem áthatotta magyar törvényhozás a kor igényeinek hódolván, a századok óta reánk nehezedett bilincseket rólunk lerázván, a jogegyenlőség dicsőséges lobogója alá állított, mi által nem csak saját szabadelvűsége és felvilágosultságáról, de egyszersmind a magyar nemzet szellemi érettsége és jog s becsület érzetéről a legfényesebb próbát tette le a mivelt világ előtt. Azért örülünk mi oly nagyon, oly mélyen, oly kimondhatatlanul; azért vesz részt örömünkben a magyar nemzet is, mert nincs boldogítóbb érzete az emberi szívnek, mint boldogságot látni, melynek alkotói mi vagyunk; azért örülnek mi velünk hontársaink jelesebbjei, mert tudják, hogy hazánk alkotmányos szabadsága annál biztosabb és erősebb talpon áll, minél többen támasztják, minél többen védik, minél többen buzognak fenntartásáért. Azért örülünk mi mint emberek, mint hazafiak, mint zsidók. Örül bennünk az ember, mert az emberi méltóságnak igazság szolgáltató, örül bennünk a hazafi, mert a nemzet, e tette által az ő magyar szellemnek szép győzelmet vívott ki, és örül bennünk a zsidó, mert vallásunk jogosultsága elismertett, mert egyenjogósítatásunk által három ezer éves szent törvényünk szelleme ismét hatalomra vergődött, mert az egyen jog, melyet most a magyar törvényhozás értvényre emelt, sajátképpen Mózes törvénye. „Egyféle törvényetek van nektek és az idegeneknek, ki köztetek letelepedik, miként egyenlők vagytok ti és az idegenek.” Azért jöttünk az úr házába, örömnepet, hálaünnepet ülni, azért fordulnak szemeink az ég felé, a hol az trónol, kinek birodalmában gyermeki és testvéri szeretet uralkodik egyedül, azért emelkedik szívünk

¹³¹⁶ MORGENSTERN 1868, 1–14.

hozzá, ki azt izeni Esaias próféta által: „Zion jogosság által szabadul meg, és foglyai igazság által.” Amen.

I.

Nagyon tisztelt hallgatóim! A zsidó a szabadságot annyira szereti, hogy örvendve visszaemlékszik rá, ha börtönben sinlődik is. Minden esztendőben üli a zsidó paskas ünnepét, a feléledés és a felszabadulás dicső ünnepét, ünnepélyesen visszaemlékszik arra, midőn három ezer év ezelőtt, Isten oly csodásan kiszabadította őseit a Faraóknak embertelen zsarnoksága alól, s önálló s szabad nemzetté tévé. Ez ünnepen sótlan, nyomorult kenyeret és keserű füveket eszik a zsidó, kijelentvén azzal, hogy a szabadság, sőt ennek emlékezetéért is, minden szenvedni, nélkülözni és áldozni kész. És midőn most eszményképünk megvalósulva, megtestesülve áll előttünk, ne örüljünk, ne örvendezzünk felszabadulásunknak? Vajha a magyar nemzet minden egyes fia képes volna szívem mélyében rejlő, de szavakba nem önthető érzelmeimet hazafias szeplőtlenességükben átérezni, átérezni mindazon honfias érzelmeiket, melyek most, felszabadulásunk hajnalhasadtán, minden magyar izraelita keblében özönben keletkeznek!

Mint az éj beálltával, a rengetegben eltévedt vándor, kit a zápor árként áztat, s kinek testét fáradt izmai lankasztják, sötétben botorkázik, már csak vánczorogva bír haladni; midőn egyszerre, mintha az ég megszánta volna, elébe tűn pislogó gyertya, ház, s vendégszerető angyal, ki ő betérés-, vendéglétes- és idülésre hivatja; ilyképpen üdültünk és éledtünk fel mi, emberi méltósága után oly soká sóhajtozott magyar izraeliták is, midőn a honatyák édenhangzatú, magasztos szavait hallók: „Elfogadjuk! befogadjuk Mózes vallású testvéreinket és alkotmányunk fényes palotájába.

„Figyelmezz és hallgass ó Izrael! most lettél nemzetté! eddig csak egy félreismert megvetett, törvényesen be nem vett, a jog sánczain kívül álló hitfelekezet valál, de a naptól fogva tagjává lettél a nagy dicső magyar nemzetnek. Nem túrt lakosai többé, egyenjogú polgárai vagyunk a hazának.

Félszázadnál több ideje, hogy a zsidó kérdés, hazánkban napirendre került, országgyűlésről országgyűlésre haladott. Azon nemzedék, mely első kötő e kérdés megpendítéséhez reményeit, már elhanyaglott, és csak nekünk jutott megérnünk az örömnapot, amelyen a hosszú kérdést a történet bevezetett tényei közé temetve, mint új jogainknak, mint kötelességeinknek teljes tudatával, elégtlenül mondhatjuk: e hazának szabad polgárai vagyunk! „azért örülünk s örvendezünk azon Isten készítette napnak”, mely bennünket, évszázadok félreismerésétől, évszázadok nyomorától s igazságtalanságától megvált.

„Emlékezzél vissza a régi napokra, kérdezd apádat, ki megmondja, véneidet, kik elbeszél-
lik”. Örömet borítanánk leplet a múltakra, de ha a vett jótétet teljes érdeme szerint méltatni és a
felette való örömet teljességgel élvezni és átérezni akarjuk, szükséges, hogy azokat legalább fő-
vonásaikban, emlékezetünkbe visszahívjuk. Az öröm s a fájdalom hévmérőjét mindig csak azon
állapot ellentétében leljük, mely méltányoltatni akar. Valamint valamely nagy értékű birtok, an-
nál kínzóbb érzelmeket gerjeszt bennünk, és annál fájóbb hatással bír reánk, minél gyakrabban
visszaemlékezünk arra, midőn még annak birtokában valánk, úgy növekszik örömünk is, egy
nyert nagybecsű birtok fölött azon mérvben, amelyben visszahelyezzük magunkat azon időbe,
midőn az még forró óhajtasunk tárgya vala: nekünk magyar izraelitáknak is, hogy az újonnan
nyert, nem becsülhető kincsnek teljességgel örvendezhessünk, és valódi értékéhez képest becsül-
jük és méltányoljuk, szükséges, hogy boldogságunk magaslatáról, egy rövid pillantást vessünk
azon mélységbe, melybe taszítottánk, és melyben oly sokáig sínlódtunk, kínlódtunk, szenved-
tünk, tespedtünk, nyomorogtunk, és melyből végtére a nagylelkű magyar nemzet ki – és magához
felemelt.

Igen is! szegények és nyomorultak valánk, mertazon kincs nélkül szűkölködtünk, mely
egyedül képes az embert gazdaggá, boldoggá, s megelégedetté tenni: a szabadság, az egyenlőség
és a testvériség megbecsülhetlen kincse nélkül. Szegények és nyomorultak valánk minden külső
fény és csillám daczára; mert fosszátok meg az oroszánt, természeti szabadságától, s zárjátok
bár arany rostélyos kalitkába, és tegyétek elébe bár a legkedveltebb eledelt, - hasztalan, ő elveszti
természeti vidorságát, elevenségét, óriási erejét, fenséges járását! megtörpül, elfajul, elkorcsul,
elnyomorul, elvész. És mily nyugtalan a kis madár aranyrácsos kalitkájában, hogyan nyög kínja-
iban, ha erős rostélyai küzködő testét megvérezék; de ha végtére ajtaja megnyílik, ott hagyja
arany fogságát, édes keserű eleségét, legszebb dalát énekelvén szabadsága első pillanataiban.
Szegények és nyomorultak valánk, mert halmozzátok el az embert a föld minden anyago kincse-
ivel, de szorítsátok egy kimért szűk térbe, melyen kívül mozognia nem szabad, és tegyétek tehe-
tetlenségébe míg a gúny és a megvettetés tárgyává, és ha jobbra fordul igazoljátok, miért nem
balra, és ha balra, arcázzátok, miért nem jobbra, és ő boldogtalanabb a legnyomorultabb kol-
dusnál.

Nyomorultabbak valánk mi, a felvilágosodás átszellemülte századunk fiai, mint apáink
az elfogultság és az előítéletek komor, sötét korszakában. Mert apáink, kettős szempontból te-
kintve helyzetüket, sorsukkal megelégedettek lehettek, sőt boldogoknak érezhették magukat ál-
lapotukban. Nem csak akkor; midőn e hazában a jogok teljes élvezetében valának, de akkor is,

midőn ezektől megfosztatva lőnek, sem panaszkodhattak sorsuk ellen részint azért nem, mert akkor csak nem egész Európában hitsorsosink a legádázabb szenvedéllyel felcsigázott vakbuzgóság, vad kitöréseinek áldozatai valának, mi alatt apáink itt e szeretett hazában békés és biztos menedéket találtak, ahol családi tűzhelyeik, vagyonuk és életök biztonságát a nagy lelkű magyar nemesség védszárnya alatt félteniök nem kellett, sőt a törvényes rend mellett csendesen és boldogul élhettek, s az előtt szokott volt példabeszéd „Magyarország kívül nincsen élet”, apáinkra legalkalmazhatóbb vala, mert Magyarországon kívül, valóban életök szakadatlanul veszélyben forgott; részint pedig azért nem, mert akkor, az országnak egy osztálya csak kiváltságokkal bírván, lakossága nagyobb része pedig alattvalók és szolgákból állván, apáink sem tartották sorsukat oly mostahának. – Hozzá számítván még a tudatlanságot és míveletlenséget, melybe az erkölcsös nyomás alatt süllyedtek, és buzgó vallásosságot, mely nekik szenvedéseikben, enyhülést, vigaszt és kárpótlást nyújtott, joggal állíthatom, hogy sorsuk, állapotuk és helyzetük itt e hazában kedvezőbb volt reájok nézve, mint reánk nézve állásunk és viszonyaink az utókorban.

Mert az idők változtak, s az idők változtával, az emberek s ezek nézeteik, eszméik, fogalmaik, igényeik és törvényeik is változtak. A korszellem áradata, az elébe rakott gátokat lerombolván, utat tört magának, s hatalmasan harsogó szózata „legyen világosság”, az egész világot betöltvén, és lőn világosság. Mint midőn a nyájasan uralkodó, a nap kedves mosolyával ismét hatalomra vergődik, a zsarnok telet, mely kényuralmának lőn alávetve az egész természet, tőle zaklatva, a föld sötét gyomrába betemetve, elkarhozatva, legyőzi s minden élénkülni, szabadulni és vidulni kezd; előbújnak a kötve tartott rabok, ember s állat, madár s növény egyaránt oda hagyják börtöneiket, sűrögnek, mozognak s örülnek a szabadulásnak, úgy tűntek el az előítéletek és türelmetlenség koromsötét fellegei, midőn a polgáriasodás derűs hajnala hasadni s üdvös sugarait a világra lövelleni kezdé. Leomlottok a válaszfalak, melyek áthaghatatlan sziklaként álltak ember és ember között, az ember felebarátja mint embert, mint polgártársát kezdé ismerni és tisztelni. Átlátni kezdék az új hajnal világánál, hogy nem a felekezeti teszi a hazafit áldozóvá, a tudóst államférfiúvá, az író arányadóvá és az emberbarátot ezrek atyjává. Átlátni kezdék, hogy szabadságról szó sem lehet, ahol a szabadság nem képezi a közjót, hogy a valódi haladás össze nem férhet bármely pariaság fenntartásával, hogy az összességnek érdeke s üdve minden erő s tehetség legszabadabb kifejlődését s alkalmazását kívánja; belátni kezdék, hogy se a városi, se a megyei, se az országai hivatalok nem vallási szertartások, hogy a városház nem monostor, a megyeház nem zárda, az országház nem templom, az Akadémia nem papnövelde, és a tanterem nem

kápolna, s testileg ugyan nyomtalanul elhalt, de lelkiileg halhatatlan nagy költőnk Petőfi Sándor ama verse „S, emberhez illik, hogy legyen joga, jogot tehát, emberi jogot a népnek, mert a jogtalanság a legrutabb bélyeg az isteni teremtményen, s a ki rá süti, Isten kezét el nem kerülheti” általános visszhangra talált a nemzeteknél. S mily egészen másképpen tűnt elénk az új hajnal játszik fényénél a világ belső alkotása, mint mikor a vér táplált máglyák kísérteti lángja világítja azt.

Hazánkba is hatott a korszellem ama szózata „Legyen világosság!” Szétoszlottak itt is az éj árnyai, a bús, rideg éjszaka eltűnt, és a békók, mely nemzetünk előhaladását, anyagi mint szellemi virágzását és fejlődését oly soká gátolták volt, csörögve estenek földre, szabad lett a nemzet! A kényuralom helyébe alkotmányos kormány, kiváltság helyébe a jog, s a szabadság helyébe szabadság lépett. Az ország minden lakosa, nagyja mint apraja, a tót és a német, a török mint az orosz, a mívelt és a míveletlen, a nevelt és a nevetlen, a hazafi mint a hazaáruló egyaránt részesítették minden állami és polgári jogokban, csak minket, Mózes vallású követőit kizárt az anya az atyai házból, csak minket nem akart törvényes fiainak elismerni, ámbár szívünkkel, lelkünkkel rajta csüggénk, ámbár vérünket is érte ontottuk, csak tőlünk tagadá meg gyermeki illetékünket és még azt is rossz néven vevé, ha kérdeztük „Vajon elfeledkezhetik e az anya az ő gyenge gyermekéről, úgy hogy ne könyörüljön az ő méhének fián?” (Esaias 49 r.)

Egy történetíró szerint, már a honfoglaló magyarokkal jöttek be zsidók kazárországból, s hogy a tizenharmadik században itt a vegyes házasság zsidók és keresztények között még divatozott, Lüttich ! obert, nem magyar ember ugyan, de azért mégis esztergomi érsek kilenczedik Gergely pápánál egész Magyarország ellen emelt panasza tanuskodik, avval vádolván, hogy a zsidók és keresztények közti házasság még divatban és teljes érvényben van, és mint a hon törvényeiből világosan kitűnik, minden bizonnal már nyolcz száz év óta lakjuk e hazát s még is szerte néztünk s nem lelénk hont a hazában! Nem jajgathattunk joggal Jeremiás profétával siralmaiban: „Nézzétek és lássátok, van e olyan fájdalom mint az én fájdalom, mely rajtam esék?”

Égő, sajtó vala sebünk, nagy s hatalmasb bizalmunk, reményünk, mely elcsüggedni nem engedte; bizalmunk Istenünk ama ígéretében „Majd eljő a nap, amelyen egy szó repül a nagy hazán keresztül, melynek hallatára testvér léssen e hon fia,” és reményünk a nagy lelkű magyar nemzet becsületéért – és igazság szeretetében. Tűrhetik e tovább a hon bölcsei, hogy a zsidó törvény még tovább homályosítsa a legszabadelvűbb alkotmány oly fényesen tündöklő napját? Tűrheti e tovább a rabigából kiszabadult közanya, hogy a balsorsában oly híven osztott fiai még tovább nyögjenek a reájok nehezedeő bilincsek alatt?

Bizalmunkban nem csalatkoztunk, reményünk teljességbe ment, jogaink szentsége elismertetett, édes anyánk lett e hon, nem mostohánk többé, törvényes fiainak fogadván; és így eltűnt a gyász leple, a szeretetlenség és az igazságtalanság ködfátyola, eltűnt a szégyen, a gyalázat, Izrael szégyene, anyánk gyalázatja – le van törölve a könny, a keserv és a fájdalom könnye, elenyészett a halál, Izrael politikai halála, elenyészett hazánk halála, mert az örök gondviselés örök életre szentelé, mert maga szent könyvébe iktatni rendelvén. „Igazság által a nemzet emelkedik, felvirágzásnak indul”, azért mondjuk ki e napon: „Ime ez a mi Istenünk, akiben bízunk, Ő kinek bölcsessége által fejedelmek uralkodnak és kormányok igazságos törvényeket adnak, ő segített, azért örüljünk és örvendezzünk segítségével létre jött felszabadulásunknak.”

HÉBER kiáltunk fel Dávid szolgálóval o Istenem. HÉBER „Te feloldád bilincseimet, azért áldozom neked a hála áldozatával, azért megünnepelem a te örökké való nevedet”. Hálával, véghetetlen hálával tartozunk Istennek, ki segített, őszinte forró hálával a magyar nemzetnek, mely felszabadított, mely ezen örömnappunk alkotója. Emberi jogunk elismerését, nem alamizsnának, hanem igazságszolgáltatásnak tekintjük ugyan, mert kimondták a bölcs honatyák, hogy azzal az országgal csak régi tartozását rója le nekünk, de mély hálát és elismerést érdemel a magyar lovagias jellemnek megfelelő mód, mellyel az történt; mély hálát és örök el ne felejtse-d-t érdemel továbbá az emberiséges bánásmód, melyben apáink itt a nagylelkű és nemesszívű magyar nemzet körében részesültek, mi alatt hitrokonink némethonban a legembertelenebb üldözések és kegyetlenségek alatt meggörnyedtek.

Már sokszor figyelmeztettelek, kedves híveim és még sokszor foglak rá emlékeztetni, hogy a józan eszű magyar nemzet sohasem osztozott a zsidók elleni gonosz koholmányok, rágalmas vádok és a hitdűh ama vad kifakadásaiban, melyek más országok földét és történetét oly sok zsidóvérrrel áztatták, hogy a romlatlan természetű magyar nemzet, mindig a józan okosság, az igazság és jogosság szent tűzszlopától vezéreltetve, soha sem engedé, magát a középkor őrző fanatizmusának átkos mótelyétől elragadtatni, hanem mindig kalauzául az igazságot és okszerű jogosságot jelzé, és hogy végtére a magyar nemzet apáinkat más országokból menekülteket és üldözötteket a legnyájasabb vendégszeretben részelteté, ezt véssétek szívetek mélyébe ARAB el ne felejtsetek soha!

S midőn őseink Babylonba rabláncokban hurcoltattak, Isten parancsolá Jeremiás proféta által: „Mozdítsátok elő jólétét és békességét az országnak, melybe költettettelek titeket, és imádkozzatok érte, mert boldogságában és békességében nektek is lesz békességtek, boldogságotok” Ezt kötészívrükre Isten a pogányok irányában, kik oly kegyetlenül bántak velük, kik rabláncokba

verék és sanyargaták, dacára annak, hogy mint ígérte, ők csak 70 évig ott fognak tartózkodni; mit parancsolná most nekünk a magyar nemzet irányában, mely mindig türelemmel és felebaráti szeretettel viseltetett irántunk, és mely most testvérként fogada; mit kedves hazánk irányában, mely oly anyailag szívéhez szorított, mely bölcsőnk s majdan sírunk is, mely ápol és eltakar?

Tisztelt honzársaim! a hazaszeretet sajátképpen nem a háladatosság kifolyása, mint felgyújtotta Isteni szikra a tüskebokrot, és ez égett s el nem hamvadott, úgy gyújtja fel a szívet az Isteni szikra a haza szeretet is; örökké tart e tűz, el nem hamvadt, de éltet, üdvösséget ad s vigaszt. S mint a tüskebokor lángjából Isten hangoztatá., „Menj! szabadítsd fel népemet” úgy serkenti dicső tettekre a honfit szívbéli Istenünk: a honszeretet, fülébe dörögve hasonló szózatot.

Minden becsületes izráelita szereti hazáját, és csak az erkölcsromlott, szív- s istentelen hűtelen lehet anyjához, ki őt méhében hordá és emlőjén ápolá és táplálá.

Nincs köztünk egy sem, ki a magyar nemzetet nem szeretné! S ha imitt amott nyilvánul is még ellenszenv irányunkban, ez más idegen elemből, vagy a zsidóság szellemének meg nem ismeréséből ered – vagy azon balvéleményen alapul, mintha Mózes vallása követője egyszerűen hű polgár nem lehetne. Azért lelkünk minden erejével azon kell lennünk, azon meggyőződést általános érvényre azon kell lennünk, azon meggyőződést általános érvényre juttatni, miszerint a magyar izraelita csak is oly forrón szereti hazáját, csak is oly hűn dobog szíve feléje, csakis oly önzés nélkül kész feláldozni vagyonát, életét hazájáért, mint bármely más vallású hazánkfia. Midőn tehát a magyar nemzet ezredéves szabad alkotmányának legszentebb csarnokába vitt kötelmünkül kell, hogy ismerjünk, vele testvérisülni, vele társadalmilag egybeolvadni, egybeolvadni vele a szó legszigorúbb értelmében, külsőleg, belsőleg, testileg, lelkileg! A külsőt, a testet jellegzi a ruha. Azért mindnyájan használjuk a nemzet szép öltözetét, hazafiságunknak e küljellemezét, ez élő tolmácsát annak, hogy a magyar ruha alatt magyar szív is dobog. S mit a külsőt, a testet a ruha, úgy jellegzi a belsőt, a lelket a nyelv. A nyelv a leghatályosabb nyelv, mely a nemzet egyes tagjai összetapasztja, elválhatlanul eggyé forrasztja, s egy egésszé, egy egész nemzettestté teszi. Követeli tehát, s joggal követelheti is minden nemzet, hogy ki vele egybeolvadni óhajt, nyelvén beszéljen, nemzetiségét tegye sajátjává és vallja a haza szeretet egyik legszentebb hitágazatának. Követeli azt a dicső magyar nemzet, s joggal követelheti, kivált mitőlünk izraelitáktól, mert nekünk saját nyelvünk, saját nemzetiségünk nincsen, s számunkra a nagy világon e kívül nincs hely. S hogy ne szeretnők e bájos szép nyelvet? Járjátok be e széles világot, találtok e szebb, elragadóbb, hangzatosb, zengzetesb nyelvet szép magyar nyelvünknel? Az

imolában, a tanodában, a házban, a társalgásban legyen beszédünk magyar, egy szóval, magyarosdjunk! Tövestül, gyökerestül! Ruhánk magyar legyen, nyelvünk magyar legyen, szívünk magyar érzelmű legyen, a haza szerelmünk örökre el nem oltható magyar szerelmi láng legyen.

Tanítsuk s oktassuk gyermekeinket hazaszeretetre, édes hazánk szeretetére! Képezzünk belőlük oly honfiakat, kiknek szívük a hazáért buzogjon s kiknek homlokok köré, majdan hazafiúi tények által kiérdemlett babérkoszorúk fűződjenek. Győzzük és örvendeztessük meg a legnagyobb magyar megbecsült szellemét, hogy a magyar izraeliták hazánkra nézve, nem egy „egy tál levesbe öntött palack tinta, mely azt élvezhetetlenné tenné”, hanem annak fűszere, zamataja, mely nélkül az ízetlen volna.

De azért ne szorítsuk háttérbe szent vallásunkat se. Mutassuk inkább, hogy vallásunk igen szépen megférhet hazafiság mellett, törekedjünk a vallásunkhoz való hű ragaszkodásunk által a zsidó nevet, melyet a szeretetlenség és igazságtalanság oly soká a gúny és a megvetetés czéltáblájává tett, megint tiszteletre hozni, mutassuk meg, hogy vallásunk mindent tilt, amivel vádoltatunk, mert vallásunk köti szívünkre, magunkat a nemzet szokásához alkalmazni, parancsolja a haza jólétét s felvirágzását előmozdítani, a hon törvényeit szentnek tartani, törvényes hatóságainak engedelmeskedni, felkent fejedelmét Isten földi helytartójának elismerni és végtére felold minket minden vallási szertartástól, ha a haza hí, ha a haza jólléte és fenntartása úgy kívánja, szóval legyünk magyarok testestül! Kezünk a hazáért dolgozzon, szívünk a hazáért dobogjon, s ha szükséges, vérünk a hazáért folyjon, akkor és csak akkor örülhetünk e napnak és örvendhetünk. Amen.

Következett ima a király, haza és a nemzetért.

4.

A marcali izraeliták kérelme Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszterhez, Marcali választási helyé nyilvánítása tárgyában. Marczali, 1868. szeptember 29.¹³¹⁷

Nagyméltóságú Minister Úr!

Kegyelmes Úrunk!

¹³¹⁷ HU-MNL-SML-IV.259.b. Somogy vármegye alispán hivatalának közigazgatási iratai. 5051/1868. Somogy megyei izraelita központi választmány iratai. A marczali izraeliták kérelme... Közli a teljes dokumentumot: CSÓTI 2005, 53–55.

Midőn Excellentiád (Sic!) a magyar s erdélyországi izraeliták egyetemes egyházi gyűlése tartását elrendelni s ahhoz szükségelt képviselők választására vonatkozó alapszabályokat kiadni méltóztatott, csakis Magyarország öszves (Sic!) izraelita lakóssai által mélyen érzett hálával fogadott – azon elvtől vezéreltethetett, hogy az izraelita lakósság minden rétegeinek méltányos alkalom s tér nyílják óhajai, törvényes kívánalmainak Excellentiád (Sic!) magas tudomására juttatásához azáltal: hogy a képviselők választása igazságos s méltányos módon s eszközökkel létesíttessék, - fájdalom hogy Somogy megye izraelita lakóssai ezen elvet már a középponti választmány alakulásánál szem elöl tévesztve a már eleve is a képviselői választásokra leendő befolyási számítással összeállított középponti választmány előleges munkálataiban s különösen a választó kerületek s választói helyek meghatározásánál mellőzé nemcsak a tisztelettel említett Alapszabályok 8.§ e pontja alatt kijelelt választók kényelmét de egyenesen sérti a méltányosságot s igazságosságot, ugyanis:

Részrehajlatlanságban (Sic!) páratlan megyei főispánunk Jankovics László ő Méltósága az izraelita közgyűlés összehívásánál már az idő rövidsége miatt, de a természetes helyi viszonyoknál fogva is kénytelen volt túlsúlyt engedni a megye székhelyén Kaposvárott lakó izraelitáknak, - de az ezek által alakított középponti választmánynak kifejezé azon reményét: hogy eljárásait részrehajlatlanság (Sic!) vezérlendi, - kimondá Excelentiádnak (Sic!) s a magas Kormányának már a sem fenntartása tekintetéből is abbéli kívánatát, hogy a választói kerületek akként osztassanak fel, hogy azok székhelyei katonaiállomásokhoz közel essenek s e célból választói helyül a megyének három fő helyét Kaposvárt, Szigetvárt s Marcalit ajánlólag jelöljék ki, a 4-ik választó helynek kijelölését bízván a középponti választmányra. A középponti választmány már akként alakított, hogy Excellentiád (Sic!) egyenes rendelete ellenére az egész marczali eddig hitközség csakis egy póttaggal vagyon abban képviselve, s így természetes, hogy a méltánytalanul összeállított középponti választmány Méltóságos főispán Úr által kimondott elvtől eltérni s csupán bizalmas körben a tagok által beismert, képviselői választási számításokból Marcalit a választó helyek közül kihagyva, Lengyeltótit s Csurgót határoza ilyenekül, - nem szándokunk ezen helyeknek Marczali részletes összehasonlításával azokra homályt hozhatólag Marczalinak előnyeit elősorolni, csakis kérelmünk méltányosságának igazolásánál következőket hoznunk fel:

1-ször Marczali város 3000-et meghaladó lakossággal s ezek közt 300 izraelitával.

2-szor A /. alatt mely tisztelettel csatolt s Marczali izraelita hitközséghez tartozó helységek mindnyája Marczalitól egy órai távolságra összesen 909 izraelita lakókat számlálnak.

3-szor Marczali somogy megye egyik legrégebb kultusz község fő helye, mert még Kaposvárnál is előbb bírt rendezett iskolával, díszes zsinagógával s kerületi rabbival.

4-szer Politikai járás főhelye, főbírói hivatal székhelye.

5-ször Ember emlékezetétől fogva s jelenleg is a Császár nevét viselő dragonyos ezred egy századának állomása.

6-szor A megye topografikus helyzeténél fogva is egyik része központjánl (Sic!) van akként alkalmazva hogy már régebbi időkben a megye székhelyének ide áttétele hozatott szóba, ezek ellenére Csurgó, Kanizsa Zala megyei város szomszédságában ezen megye szélén alig bír 15 izraelita családdal s a fentebbi pontokban jelzettekben hiányzik, Lengyel-tóti pedig az újabb időben megszűnt lenni külön álló hitközség, nem akarván vagy bírván rabbint tartani, - miért is odajárul legalázatosabb folyamodásunk, hogy Méltóságos Főispán Úrnak mint Excellentiád (Sic!) által megbízott Biztos kijelölése szerint Somogy megye minden csak gondolható igazsági tekintetek méltányos figyelembevételével 4 választókerületekre osztatván, ezek székhelyül Kaposvár, Szigetvár Marczali s Tab községek határozassanak s ez által kerültessen azon méltánytalanság, hogy a Marczalitól L órányira fekvő községek a semmi előnyt sem nyújtó s innen 6 óra járásnyira eső Csurgóra kényteleníttessenek (Sic!) vándorolni. Ha Excellentiádnál (Sic!) alázatos kérelmünk jogos jogát s méltányosságát ez alkalommal eléggé igazolni képesek nem lettünk volna, úgy oda terjed folyamodványunk: hogy ennek megvizsgálásával s kellő intézkedéssel Méltóságos főispán úrunkat (Sic!) megbízni méltóztasson.

Excellentiádnak (Sic!) igazságosságában rendületlen bizalmuk s hálánk kifejezésével vagyunk Marczaliban, szeptember 29-én 1868.

Legalázatosabb szolgálói

Marczali izraelita hitközség összes polgárai

(Melléklet: Marcaliban és környékén élő izraelita lakosok létszámának községenkénti kimutatása.)

Marczali 300; Kéthely 53; B. Ujlak 28; Keresztur 24; B. berény 12; Battyán 5; Wörs 14; Hollád 9, 2; Tikos 4; Sávolly 6; Sámson 35; Fehéregyház 5; Zsitfa 6; Szécseny 2; Horvátkút 11; Mesztegnye 34; Kelevíz 2; Bize 4; Gadány 3; Szakácsi 38; Tapson 10; Kisfalud 6; Böhönye 12; Szenyér 9; N. Vid 80, 6; Csákány 17; B. Sz. györgy 8; N. Gomba 16; Kis Gomba 12; Sz. Pal 24; Varjas kér 17; Táská 19; Nikla 52; Csömend 9; Faisz 7; Sörnye 6

Az iratborítón a felirat:

„Nagyméltóságú Báró Eötvös Josef Uhoz Vallás és Közoktatás Magyar királyi Ministerhez alázatos folyamodása Somogy Megyében kebelezett Marczali izraelita hitközség lakosainak Marczali városnak választói helyül leendő kijelölése iránt.”

A folyamodvány első oldalának fejrészen 50 krajcáros bélyeg, rajta minisztériumi körbélyegző lenyomata. A bélyegző lenyomatának felirata: Magyar Királyi Vallás és Közoktatási. A folyamodvány hatodik oldalának alján hitközségi körpecsét.

5.

Marczali Mihály *Emlékbeszéd Deák Ferenc fölött* című megemlékező prédikációja (1876.).¹³¹⁸

Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött

1876. évi február 13-án tartott gyászünnepély alkalmával beszélt a Marczali Izr. Imaházban Marczali Mihály kerületi rabbi (A jövedelem a helybeli izraelita és rom. kath. iskolák javára fog fordíttatni Ára 40 kr).

A

legnagyobb hazafi

hamvainak szentelve

„A hegyek fölött harsogtatom a sírást és jajgatást, a pusztá oázisain a panaszos gyászéneket”

(Jerem. 5.f.)

Tisztelet gyász-gyülekezet! Hazánk mindig gazdag volt nagy férfiakban, kik békében és harcban, győzelemben és kudarcban vezérlő csillagai voltak, kiknek halála hírére megrendült a nemzet és kétségbe esett, hogy ily felkent szellemek is alávetvék az enyészet törvényének; és még sem érte országunkat ilyen gyász, mióta Kárpátok és Adria közt Árpád népe uralkodik. Pusztulunk! veszünk! – mint feloldott kéve széthull nemzetünk!- Az elmúlt nagy-kor nagy emberei: Toldy, Kemény, Eötvös, Széchenyi, a múlt évek sorában léptek le azon színpadról, melyen mint a felhők határán túlemelkedő bérczek magaslodtak ki a közönségesség lapályából. De ennyi veszteség után, az eltűntek által keletkezett pusztában megmaradt Deák Ferencz bölcsességének

¹³¹⁸ MARCZALI Mihály 1876, 1–16.

üdítő forrása, mely az önzés sivár homokját megköté, és maga körül enyhet, bőséget és áldást terjesztett; erősítve mentve népét, mint a sivatag oázisa a puszták rémjei által gyötrött vándort.

Azért, bármennyi időig is készített elő a sors a nagy kipótolhatatlan veszteségre, még is sújtva rendítette meg mindenkit és mindenkinek szívében mély, soha össze nem forradó sebet ejtett.

Számos hős, államférfiú, író díszíti a magyar nevet, kiknek szívében a honszeretet szent tüze hevítette, kinek lángesze sikerrel fáradozott hazánk állapotának javításán, emelésén.

Zrínyinek, Széchenyinek, Eötvösnek emlékezete nem fog elmúlni, míg lesz ember, ki lelkesül a haza, a szabadság az igaz és jó eszméiért. Minden kornak meg van a maga istene. Ha őseinkannak adták az elsőséget, ki karddal kezében diadalmasan tudta védni hazáját; ha később Isten, által különös tehetséggel felruházottak léptek előtérbe: most az önzés, a materiális élet felfogás korszakában az tündököl legkiválóbb fényvel, kinek becsületességéhez, önzetlenségéhez nem fér a legcsekélyebb folt sem. Ilyen volt Deák Ferencz jelleme. A honszeretet oltárán áldozta életét, de csak tiszta áldozatokat hozott. Érvényre emelte elveit, mert átható elméje meggyőzte, hogy imádott hazájának üdvére szolgálnak, de egyszersmind ki tudta engesztelni azon tényezőket is, melyeknek ellenállása dacára kellett azokat kivívni. Minden erőnek közreműködése, őszinte, minden hátsó gondolat nélküli erőmegfeszítése által hitte csak megalapíthatónak, biztosíthatónak nemzete boldogságát. Az újkor nagy férfiai közül egyedül Wasington Györgyöt, az észak-amerikai államok alapítóját állíthatjuk nagy halottunkkal egy színvonalra; az ó-kor hőseire emlékeztető egyszerűsége és erkölcsi integritása tekintetéből. Az lemondott a házi élet kellemeiről, az atyai örömeiről, a gyermeknevelés édességéről. Hisz ott volt a lételet neki köszönő, gyarapodó, virágzó állam, melynek minden polgára benne, a boldogító törvények hozójában és leghívebb őrzőjében tisztelte atyját.

Deák Ferenc sem alapított családot, nagy szellemét nem térítette el semmi az ország gondjaitól, nemzete, melynek állami lételetét biztosította benne tiszteli atyját, és egy könnyező ország koszorúzza sírját és őrzi emlékezetét.

Ha a történelem mezején keresünk hozzá hasonlót, nem egy világrész, vagy nemzet, hanem az emberiség megszabadításában, a babona és előítélet sötétségéből, a történelem határán minden jövő kornak útját kitűző Mózesben találhatjuk azt csak meg.

1.

Mózesről írja a szent írás: És Mózes nagy vala, és elmene atyafiaihoz, és látá sanyaru munkájokat.”

Tisztelt gyülekezet! Van egy méregforrás, melytől minden baj fakad, mely az emberi társadalmat megmérgezi- önzés a neve. Ez lázítja az egyest az egész ellen, és bárhol találjuk a pokol szüleményeit, gőgöt, uralkodási vágyat, irigységet, gyűlöletet, bosszút; mindnyájan az önzés méhéből erednek. Van egy üdvforrás is, minden áldás kútfeje: a szeretet. Belőle fakad a buzgalom, a lelkesültség jogért, igazságért, erényért. Vallásunknak legszentebb parancsolata: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ne szóljon senki szeretetről, ne dicsekedjék senki, hogy szeretettel öleli át az egész emberiséget, ha nem csüng egész lelkével azokon, kiket a sors közelebb helyezett hozzá; Mózes nagy vala és elmenne atyafiaihoz.” Mi állapotban volt ő, és milyenben atyafiai?

Sanyargatott, lealázott, elfásult szolganép, és ő a királyi udvarban élt teljes szabadságban, kiteve az élvezet és bujaság csábjainak; de ő mégis elmenne atyafiaihoz és részvétellel látta sanyarú munkájukat: és nyomoruk inkább hatott szívére, mint az előkelők és nagyok kedvtelése.

Deák is nagy vala és elmenne a köznéphez, részt vett nyomorában, vele érezte szerencsétlenségét, hogy segítsen, hogy orvosolja a sebeket, hogy könnyítse a békókat. Pedig az akkori nemesember kiskirály volt birtokán, mitsem törődve atyafiaiak, a misera Contribuens plebsnek nyomorával, és Deák Ferenc mégis elmenne a jobbágyokhoz, és hazánk történetének évlapjain ott tündököl neve, azon okmány alatt, mely a haza polgárává, minden jogban és kötelességben osztozóvá tette minden lakóját.

Az emberszeretet mennyé varázsolja a földet, de egyedül az igazságosság tarthatja azt fenn. Ha az igazságtalanság vergődik hatalomra, egy családban, egy községben, vagy egy országban, bölcs Salamon szavai szerint: jobb sors jutott a halottaknak, kik nem kénytelenek azt szemökkel látni. Bölcsseink mondják, hogy az igazságosság egyike azon három oszlopnak, melyen az emberiség jóléte nyugszik. Mózes véget vetett az igazságtalanságnak, mely alatt atyafiai nyögtek. És ki más, mint Deák tartotta mindig tőle szemt az igazságot, a jogot, élte minden pillanatában; nem hatva meg, sem fenyegetéstől, sem a nép csalfa múlandó kegyétől. Valóban a nap is előbb eltérne kiszabott pályájától, mint Deák Ferenc azon útról melyet szigorú lelkiismeretessége és kötelességérzése előírt.

2.

„Mózes volt a legszerényebb a földön”, - mondja a szent írás. A szerénység oly erény, mely a legtisztább fénnel övedzi a többi szellemi erőt, korlátolja önbizalmunkat, és szigorú, megvesztegethetlen bírójává avat önmagunknak.

Midőn a fák királyt választanak, az olajfa, a füge, - a szőlőtő visszautasítja a koronát; csak az árnyéktalan terméketlen tövesbokor tolakodik uralomhoz. Ily uralom alatt könnyű belátni,

hogy csak úgy vetheti az ember bizalmát működésébe, ha szent cél lelkesíti, mely felé törhetetlenül igyekszik hivatása érzetében. Ily önbizalom, mely éppen a szerénységből, saját ereje mérlegeléséből nyerte szilárdságát, ékesítette nagy halottunkat is, tetézve és befejezve nagy szellemének épületét.

Mózes, lelke mélyében át volt hatva feladata magasztosságától. Semmi szórakozás, semmi körülmény nem vonhatta el kötelessége végrehajtásától. „És a nép reggeltől estig állta Mózes körül, kérve tanácsát és figyelve a törvény magyarázatára; a könnyű munkát másokra bízta, a nehezet, a fontosat maga intézte el és hajtotta végre.” – Deák ékes szaván csüngött nemzete, mely ráruházta bizalmát, és ő törhetetlen munkaerővel működött, hatott; midőn mindenki félrevonult ő reá nehezült egy nemzet újjáalkotásának egész terhe.

Isten így szóla Mózeshez: „Gyűjts magad köré hetven bölcsét, hogy együtt működjenek veled.” És Mózes nem neheztelt, nem ellenezte, sőt, készen osztotta tekintélyét, hogy csak használhasson. A legtöbb ember magát tekinti, saját hasznát, dicsőségét, mindig saját én-je lebeg szeme előtt, még nemesnek látszó vállalatoknál is. „Nem úgy Mózes.”

Másokkal kell megosztani hatalmát, tekintélyét, dicsőségét, és ő szerényen rááll, pedig a többi hogyan mérkőzhetett volna azon férfiú szellemének nagyságával, kiről mondvá vagy: „Nem támad többé oly proféta, mint Mózes vala.” Szellemével a hetven bölcsét ihletté tette. Ezen pillanatban – így szólnak bölcseink – a világhoz hasonlított, melynek lángja ezer meg ezer más világot gyűjt, anélkül, hogy maga apadna.

Ily dicsfény övedzé Deákat is. Ő volt a mindent megvilágító nap, a mindent lelkesítő erő, a mindent átható erő. Társai csak eszközei voltak, a mester irányadása nélkül tehetetlenek; és ő maga mellé helyezte őket, nem maga alá, mert – mint Mózes, - használni, alkotni, gyarapítani vágyott. Egynek érezte magát az egészszel, mert az egészet hordozta szívében. Úgy hát egy férfiú, oly férfiú, kinek szívében a haza lüktet, kinek szelleme a hazától nyeri erejét, kinek életében a haza adja a tartalmat, a lelket.

És még száz – még száz ily rendkívüli jellemvonást kellene felvenni beszédem keretébe, melyek mindegyike elegendő volna örök fényt deríteni életére, nevére, emlékére. Ha így példányképe lehet minden embernek, teljes bevégzett szeplőtelen jelleme, érzelme és gondolatai által, előttünk magyarok előtt kettős fényben tündöklenek tettei, melyek által azokat valósította: mert alig ismerünk egy életet, melyben annyira megfelelné egymásnak az érzelem szentsége, az akarat szilárdsága és a tett tisztasága.

3.

Mózes nem egyszerre, rohamosan, hanem lassanként vitte véghez a szabadítás művét. A szabadságra még nem érett népét negyven évig vezette a pusztában, mielőtt az ígéret földjébe hozta, és intette azt, hogy idő előtt ne vegye birtokába az országot; és azok, kik nem hallgattak szavára, életökkel lakoltak elhamarkodásukért. Mérséklet volt Deákunknak egyik fő jellemvonása. Mindnyájan tudjuk, hogy népét hosszú, de biztos úton akarta célhoz vinni, hogy ő is rosszalta, elítélte az elhamarkodást. Lángelméjével előre látta az erőszakos felszabadítás átkos következményeit, azért békésen akarta a szabadságot megnyerni, és végre kivívta – mind Mózes, - hogy népe nem ragadta magához a szabadságot önerejéből; hanem királya kezéből vette, mint joga elismerését. Még többet is tett. Belátta, hogy mennyire van szüksége nemzetünknek a dinastia támaszára, mellyel háromszáz esemény dús év alatt osztozott jó-és balsorsban; és tán nem tévedünk, ha ezen eredményt helyezzük legmagasabban, mint egész életének koronáját, mint legmaradandóbb alkotását.

Yethro kertjében száraz gyümölcstelen fa állott, mely csak Mózes ápolása által virágzott és gyümölcsözött, beszéli a legenda. Virágtalan gyümölcstelen, megfosztva a legszebb ékétől, ezredéves alkotmányától állott a magyar törzs Magyarország isteni kertjében. Deák volt az, ki ernyedetlenül ápolta, hogy ismét virágzik és gyümölcsözik.

És valamint Isten mondá Mózesnek, hogy a szent föld határán emelkedő hegyről nézze ígért honát, melybe neki bevonulnia nem enged tetett, úgy nagy halottunk is csak távolról vethette pillanatát az ígéret földjére, melybe, oh fájdalom, szeretett magyar nemzete még nem jutott. Magával vitte bizonyára a reményt, hogy az nem sokára valósulni fog; de csak úgy: „Ha követni fogjátok tanításomat, melyeket hozzátok intéztem- mondá Mózes halála közeledtekor, - erősek lesztek és boldogok.”

Nemzetünk is csak úgy fog boldogulni, ha minden magyar Deák Ferencben látja vezérét elhunytá után is; ha minden magyar példáját fogja követni, rendíthetlen igazságát, kötelességérzetét, az élet minden viszonya közt egyenlő, sem fény, sem fenyegetés által nem tántorítható jellemét, szeretetét, önzetlenségét, odaadását a hazáért, annak javáért. És akkor még a legkésőbb nemzedékek előtt is, második honalkotó gyanánt fog ragyogni emléke.

Mi izraeliták Mózes emlékét két okból fogjuk mindig tiszteletben tartani. Mint izraeliták, mert vallásunk, és általa lételünk tőle veszi és bírja valóságát; mint emberek, mert tanai vetették meg az igaz Isten ismeretének, az erkölcsiségnek és a humanitásnak örök megmásíthatlan alapjait. Deák emléke is mindig szent fog maradni előttünk. Mint magyarok, mert nem csak, hogy bátran mondta ki népe kívánságát és szükségét, és nemes buzgalommal síkra szállt jogáért és

érdekeért; nemcsak hogy ellenmondhatatlan okokkal mutatta ki az időszerinti átalakulás szükségességét és üdvösségét; nemcsak, hogy kifejtette a jog tiszta fogalmát, hanem igyekezett is megtestesítésén és érvényesítésén. Mint izraeliták, mert ő rontotta le a korlátokat, azon hazapolgár jogától, melynek hű fiainak valljuk magunkat és kívánjuk magunkat tanúsítani. „ Senkisémet ismeri sírját Mózesnek, ” jelképileg szólva, senkisémet tudja, hogy őt eltemették. Mert egy Mózes nem hal, - nem halhat meg, az egész világtörténet műve, emlékköve, mert az igazság, melyet diadalra segített; az erény melyet tanított, a boldogság, melyet terjesztett, örök életet kölcsönöznek neki az élők között.

Deáknak sincs sírja. Ha van, ha kell annak lennie, az csak a magyar nemzet keble, mindnyájunk szíve lehet. Ott élvezi az örök nyugalmat. Ő visszatért örök honába. De bármely menyben lakozik, bármely csillagra költözik, szelleme köztünk marad. Ő nem feledkezhetik meg szeretett honáról, nemzetéről, mely vele küzdött és győzött, vele szomorkodott és túrt.

Deák Ferenc a mienk volt, az büszkeségünk; örököse a haza, ez nyereségünk; el kellett vesztenünk, ez méltó fájdalomunk.

A feledhetlen szép örökséget hagyott nekünk hátra, melyet őrizni, fenntartani és gyermekeink szívébe oltani akarunk ugyan azon eszközökkel és erényekkel, melyekkel ő világított előttünk. Igazságosság, hűség, szabadelvűség és önzetlen honszeretet által. Ezen szilárd, megváltozhatatlan szándékkal veszünk búcsút tőle, a nagy, a halhatatlan hazafitól. Ki tiszteletet, hírnevet, dicsőséget szerzett hazájának, kinek neve szeretve, tisztelve, dicsőítve és áldva lesz, míg csak egy magyar szív dobog e hazában. Amen. Erre következett ima a nagy halottért.

6.

Fegyvereink rosszakaróink ellen. Újévi beszéd tartotta Marczali Mihály kerületi rabbi Marczaliban. Budapest, 1882. Nyomtatott Buschmann F. Könyvnyomdájában. Koronaherczeg-utca 8. Ára 40 kr.¹³¹⁹

Küzdenie kell az embernek a földön, s napjai olyanok, mint a napszámosé. Megjelenésétől fogva az élet színterére küzdenie és birkóznia kell egész azon pillanatig, melyben az élet őt elhagyta. Egyikünknek szegénységgel és mindennapi kenyér gondjával kell küzdeni, másoknak sínyléssel, megrendült egészséggel. Az egyiknek számtalan viszontagsággal s szenvedéssel, melyek életét körülzárlják, kell megbirkóznia, másoknak önszíve gonosz indulataival, melyek keble békéjét

¹³¹⁹ MARCZALI Mihály 1882, 1–11.

megtámadják, lelke vidámságát elhomályosítják s szívének örömét megrontják. Kell, hogy az ifjú állást küzdjön ki magának a társadalomban; a férfiúnak családja fenntartásáért kell fáradnia és gyakran még az aggastyánnak is nyomorúsággal s bajjal kell vívódnia élete alkonyatán, azon rövid időszakban, mely őt a sírtól elválasztja.

Ha már mint emberekre van reánk szabva a harc, még nagyobb küzdelmet kell kiállnunk mint zsidóknak. „Az ellenséges törekvések ezer alakban támadnak ellenünk,” a babona, a balítélet, a vakbuzgóság, a kenyeririgy, a rágalom, és a rosszakarat szövetségre lépnek ellenünk, hogy megingassák azon talajt, melyen szilárdul állani véltünk, hogy csellel és erőszakkal akadályozzák haladásunkat, hogy gyanúsítsák hazánk iránti szeretetünket; egyszóval, hogy visszataszítsanak a gyalázat és a nyomor középkori sötétségébe; ugy, hogy Dáviddal panaszkodhatunk: „Egész nap előttem gyalázatom, és szégyenpir borítja el arcomat a gyalázók és rágalmazók beszédei miatt, az ellenség és bosszuálló miatt.” (Zsolt. 44.16.)

Ma van azon nap, melyen kell, hogy készüljünk a harcra, mely reánk vár; már az uj-év küszöbén is. – A Sofár hangjai azon kürtökre emlékeztetnek, melyek egykor csatába szólították Izrael népét. „Mikor harcra keltek hazátokban, a titeket háborító ellenség ellen, riadatok a tárogatókkal és emlékezetbe jöttök az által Jehova Istenetek előtt és megszabadultok ellenségtől.” (Mózes 4. könyv.10. fejj.)

Harcolnunk kell! Valamint a jó vitéz csak akkor érezheti magát bátorságban az ellenséggel szemközt, ha fegyvere kezében van, úgy nekünk sem szabad nélkülöznünk azt, hogy bátran, bizvást és győzelemre tartva számot, mehessünk a küzdelem elébe. De minő fegyverrel kell, hogy felszereljük magunkat ellenségünk ellen? A választ e kérdésre megadja Mózes maga. (V. könyv 23. 9.) Mikor harcra kelsz ellenséged ellen, óvakodjál minden gonosztól, mert a te Urad Istened jár közted, hogy megszabadítson téged és kezedbe adja ellenségedet; legyen azért táborod tiszta, szent, szeplőtelen, és ne lásson köztetek valami alávalóságot és gyalázatost, hogy el ne forduljon tőled.”

Ájtatos híveim!

Drága az embereknek a vagyona, egészsége, élete, de élete legdrágább kincse becsülete, jó hírneve, melynek tisztántartását életünk feláldozásával is kell óvnunk és védelmeznünk. Mint a leszakasztott virág, melynek hervadásával színe és illata elenyészik, olyanná válik az ember, kit becsületétől megfosztanak. Isten ama parancsolatához (M. i. k. 9. fejj.) Aki embervért ont, annak vére ontassék ki, mert képére teremté Isten az embert” azt jegyzi meg a talmud: Ezen

parancsolat nem csak a testi, hanem az erkölcsi ölésre is vonatkozik, mert aki Isten képére teremtet embertársát megszégyeníti, vagy becsületétől megfosztja, az erkölcsi gyilkosságot követ el. Hát még ha egy egész hitfelekezetre sütik a szégyen és gyalázat bélyegét, ha egész testület tesznek a rágalom zsákmány tárgyául. És ki nem tudná, ki nem tapasztalta, hogy rosszakaróink nem csak vagyonunkra és életünkre törnek, hanem becsületünket is annyira tapossák, hogy irigyeink, rosszakaróink hazug beszédei a tudatlan tömegnél hitelre találtak és a közvélemény már-már pálcát tör felettünk. Ezen fájdalmas helyzetben ma „bejom hazikoron házeh”, az emlékezés napján nem szükséges e, hogy ezen kérdést vessük fel: mittevők legyünk? Mentegessük-e magunkat a költött hírek ellen; elpártoljunk-e a hazától, melyben aljas rágalmazóink is laknak, kik eléggé arcátlanul honfiak, honatyáknak nevezik magukat, vagy sikra szálljunk ellenségeinkkel és vérrel mossuk le megsértett becsületünket? Mindez hasztalan, sikertelen lenne. Az irigység és gonoszlelkűség fülei siketek maradnak a legmeggyőzőbb érvek iránt is. Avagy le bírjuk-e fegyverezni az életünkre törő gyilkost az által, ha a gyilkosság rútságát megmagyarázzuk neki, vagy levehetjük-e a megrögzött rablót rablási szándékáról, ha okokkal igyekszünk bebizonyítani neki, hogy nincs joga vagyonunkhoz, melyet arcunk verejtékével szereztünk meg? De legyőzhetjük ellenségeinket legbiztosabban, ha erényeink által szégyenítjük meg őket.

„Kösd fel oldaladra fegyveredet te erős vitéz! a te dicsőséged és ékességedet; boldogulsz, ha a te ékességed: hűség, szelídség, alázatosság, igazság és jótékonyág” – mondja Dávid. Legyen tehát fegyverünk, mellyel ellenségeinkkel szembe szállhatunk, azaz erényesség.

Ne támaszkodjunk gazdagság, külső fény és hatalomra, hiszen a földi javak, legfélékenyebb őriztetésök dacára is, a változások közt könnyen elvesznek. „Gazdagon fekszik le, semminek hiányában nincs, felnyitja szemeit és immár nem találta semmi, elhordta mindenét éjjel a szélvész.” (Jób 27.) – E vers igazsága mellett tanuskodhatnak oroszországi kirabolt hitsorsosaink. A külső javak inkább ébresztik az irigységet, ez pedig a gyűlöletet, a rágalmat, az üldözést és a dúvágyat. „Ma jafu paamajich banalim” inti a bölcs Izraelt. Virágozzál szerényen mint az ibolya, rejtve bár, de mégis üde illatot árasztva maga körül. Ne fitogtasd haladásodat, ne ragyogtasd, ne tüntesd fel! Jóléted tövis ellenségeid szemében; de áthatatlan paizs az erényesség, melyről az öldöklő nyilak hatás nélkül visszapattognak; megtörhetetlen fegyver, mely védelmez és ótalaz minden rosszakaró támadás ellen. Ezen fegyverünk vakító fénye vessen világot azon sötétségre, melyet rosszakaróink a közvéleményben ellenünk terjesztenek. Csak erényesség által némíthatjuk el az ellenünk támasztott becsmérítő, galád híreket. „A te táborod tiszta, szent és szeplőtlen legyen, és ne vétethessék észre rajtad semmi alávalóság és gyengeség.” Csak erényes

és erkölcsös magunkviselete által cáfolhatjuk meg a legcsattanósabban az ellenünk terjesztett rágalmakat.

Legyünk őszinték cselekedeteinkben, igazak adásban és vevésben, hossz- és súlymértékben, Istenünk parancsolata értelmében, és úgy tartsuk házunkat, mint a milyent egy római kívánt volna építeni. Rómában, hogy annak minden rejtekébe akárki az ablakán benézhesen; vagyis: viseljük magunkat úgy, éljünk úgy, beszéljünk úgy, hogy akárki láthasson, hallgasson és ítélhesen. »Irtsunk ki szívünkéből minden aljas érzést és vétkes kívánságot.« Vessük le magunkról minden sajtóságos idegenszerű megszokottságot, mint p. o. az önhittséget, kevélységet és a fényvágyat, melyekkel ugyan nem ártunk másoknak, de melyekkel megvetést és visszavonást gerjesztünk irántunk honfitársainkban. (Talmud) »Veihejo machanecho kodashch«. – Fogadjunk, hogy lelkünk tisztaságát, bárminő fényes haszonért, nyereségért bemocskoltatni nem engedjük, nem fogjuk. Ha azzal rágalmaznak, hogy hazánk szeretetében ingadozók vagyunk; mutassuk, az élet bármely pályáján működik, hogy mi a hazát nem szavakban, mint azon szájhősök, kik csal nyelvökön hordják, de szívök távol van tőle, hanem tettekben szeretjük. Mutassuk meg, hogy bárhol a bármikor a haza hí, hol a haza virágzása és jóléte forog kérdésben, saját érdekünket vagyunk készek feláldozni a haza érdekeért. »A haza minden előtt!« legyen jelszavunk. Mutassuk meg, hogy vallásunk nem ellenkezik a hazaszeretettel, hogy a zsidó éppen mivel vallásához ragaszkodik, kész lehet hazájáért is élni és halni. Mutassuk meg, hogy ha a vallási szertartásokban különbözünk is az ország más hitfelekezeteitől; azért karonfogva járunk a magyar nemzetiséggel ott, hol szeretett hazánk dicsősége, nagysága és fennállása kívánja. Hazudtoljuk meg rágalmazóinkat, kik türelmetlenséget és szeretetlenséget vetnek szemünkre más hitfelekezetbeliek irányában; tettekkel mutassuk meg, hogy mi, éppen mivel vallásunk tanításait követjük, erkölcsi cselekedeteinkben semmi különbséget nem ismerünk zsidók és nemzsidók között, mert a talmud tanítja, hogy Isten ama parancsolatában: »Veohavto lereacho komacho.« – Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat a felebarát alatt minden ember értetődik, ki Isten képére teremtett. A talmud tanítja, hogy aki nemzsidót megcsal, az nagyobb bűnt követ el, mint ha hitsorsosát csálná meg, mert azáltal Isten nevét szentségteleníti meg, és szégyenfoltot ejt a zsidó nevére, mely szeplőtelennel kell, hogy legyen. A talmud szerint Isten ama parancsolatát: »Ne uzsoráskodjál« a nemzsidó irányában is kell gyakorolnunk; a nemzsidó szegényeket és betegeket éppen úgy mint a zsidóit kell ápolnunk. Szóval csak érvényes és erkölcsös életünk által hazudtolhatjuk meg és szégyeníthetjük le hírnevünk és vallásunk ócsárlóit, és kétszeres becsültetést szerezhetünk magunknak a félrevezetett és hazugsággal ámított közvéleményben.

II.

Tudom, kedves híveim, hogy azon kérdést szeretnétek most hozzám intézni: miért kell épen nekünk zsidóknak felsőbb lények módjára, minden hiba és gyengeség nélkül lennünk, ám- bár mi is csak gyarló emberek vagyunk, mint más hitfelekezetbeliek? Naponként olvasunk vagy hallunk gyilkosságokról, rablások-, sikkasztások-, tolvajlások- és csalásokról, tömeges megmér- geztetésekről és úgynevezett angyalcsinálások gázságáról, melyek nem zsidók által követtetek el; olvasunk a hazában lakó minden polgári jogokat élvező oly nemzetiségekről, kiknek minden törekvése hazaárulásra irányul; a bűnösök bűnhődnek ugyan, de vallásuk és hitfelekezetük mél- tán érintetlenül marad. Miért van az, hogy ha egy zsidó követ el bűnt, azt egyetemes hitfelekeze- tére róják, az egész hitfelekezetet bemocskolják és becsmérlik? Kérdezhetnök Mózesrel: Egy ember vétkezvén, az egész nép ellen gyulladsz haragra?«

Erre a kérdésre feleletem ez: igaz, hogy úgy van, úgy volt mindig és úgy is lesz, míg Izrael rendeltetésének célja el nem lesz érve. Izrael rendeltetése pedig Isten választott szent nép- ének lenni; amint ezt nemcsak Mózes ismételve ismétli, hanem a próféták is, különösen Jezájás kiemeli, (44.fej.) mondván: »Halljad szolgám Jákob és Izrael kit választék! Azt mondja az Úr, ki téged teremtett, képezett és anyád méhétől ápolgatott: ne félj szolgám Jákob és te kedvesem Iz- rael, kit választék.«

Miért választotta Isten éppen Izraelt saját népének, és mit értünk Izraelnek Isten által való választása alatt? (Mózes 2. k. 4.)

Isten Izraelt elsőszülött fiának nevezé. Miért? Hisz Izrael előtt is éltek már népek e földön. Azért, mert a föld minden népei között Izrael volt az első, mely az egyetlen egy Istent szolgálta, azért lett ő Isten választotta, kedveltje. Azonban az elsőszülöttséggel nem ruházta fel Isten elő- jogokkal Izraelt, sőt inkább kötelességekkel kötötte azt össze, azon kötelességekkel, hogy mint elsőszülött fia, testvéreit, Isten többi fiait, az igaz Isten megismerésére és erkölcsös életre tanítsa. A tanítónak pedig szeplőtelen jelleműnek kell lennie, hogy erény- és erkölcsben mintaképül szol- gálhasson tanítványainak. És nem gyakorol-e az elsőszülöttnak magaviselete nagy hatást és be- folyást a többi testvérei nevelésére? ! Azért parancsolta Isten: (Móz. 3. k.) 14. »Tökéletesek le- gyetek, mert én Isten az vagyok!« ,»Azok között, kik közelebb állnak hozzám, dicsőíttetni aka- rok, hogy általuk minden népnél tiszteltessem.« És azért mondják bölcseink: Minden izraelita felelős a másik tetteiért. Az egyes felelős az egész hitfelekezetért és az egész hitfelekezet az egyesek cselekedeteiért.« Az egyes tag bűne az egész testületre háramlik; azért kell, hogy hitfe- lekezetünk minden egyes tagja jelleme tisztaságát mint szeme fényét óvja és őrizze. »Tisztának

kell lennie a te táborodnak, hogy semmi gyengét, semmi gáncsolandót és feddendőt ne vegyek észre rajtad.« »Csak így jár Istened közted, hogy megszabadítson téged és kezedbe adja ellenségedet.«

III.

A Midras Raba, Salamon ama szavaihoz: Mint a rózsza a tövises között, olyan az én báránóm a leányok között” a következő igen szép magyarázattal járul: Miért hasonlítatik Izrael a rózsához?” „A rózsát az északi szél hajtja délfelé és a tüske szúrja; a déli hajtja északfelé és megint szuratik a tüske által, mindenütt szuratik és megsebesítetik, de szíve mindazonáltal ég felé irányul.” Izrael szíve is ég felé irányul, és azért Istenbe vetett bizalom a második fegyverünk.

Igaz, erős páncélunk a mi atyáskodó, minden előítélettől ment jószágos királyunk, kit az Isten megtartson mint az erény és emberszeretet példáját; paizsunk hazánk felvilágosodott kormánya. Bízhatunk a magyar nép józanságába és igazságszeretetébe is, melynek közepette századok óta a legjobb viszonyban és békében élhattünk. Valamint a talmud azt állítja, hogy azon zsidó, ki ezen három tulajdonnal nem bír, u. m. : szemérmesség, kegyesség- és irgalommal, az nem származik Ábrahámától, ki e három erényt gyakorolta és tőle ivadékaira átszármaztak, úgy merném állítani, hogy rosszakaró, bujtogató elleneink ereiben, ha genealogiájukat kutatnók, nem magyar vér folyik.

Mindazonáltal embereknek nem elégségesek arra, hogy egész reményünket beléjük helyezzük, mert: Ne bízzatok, mondá Dávid, az előkelőkben és az ember fiában, kik gyakran magukon sem segíthetnek, törékenyek, mint a cserép és napjaik száma fölötté bizonytalan és velök elvész minden szándékuk;” hanem: Boldog, kinek segítője Jákob Istene, kinek bizalma Istenéhez van, kinek kezében a királyok szíve van, melyet vezet a hová akarja, aki nem szunnyad és nem alszik, Izrael őre, hű pásztora.”

Egy római császár gúnyosan mondá egykor rabbi Jehosua ben Chananjához: „Mily hatalmasnak kell lennie a báránynak – (Izrael), mely hetven farkasnak (nemzetek) ellentállhat.” - „Mindenható az ő pásztora, viszonzá a rabbi, kinek hatalmában és akaratában áll a védtelen bárányt a hetven farkas körmei alul megmenteni.” És Izrael, ezen mindenható pásztora, mai napig oltalmazta és fenntartotta. Egyptom, Görögország, Syria, Róma, Babilónia mind tönkre jutottak; Pharao, Balak, Haman és mind megannyi üldözői Izraelnek, hol vannak? és Izrael él erőben és virágzásban, és fog élni, míg rendeltetését be nem töltötte; mert azt mondá az Örökkévaló: Jesajás 43. „ Midőn által menendesz a vizeken, veled leszek, mikor járandasz a tűzön, meg nem égsz, mert én Izrael szentje vagyok, a te szabadítód.” „ Miért – kérdi a Midras – hasonlít

Izrael a porhoz; mert hisz azt ígérte, Isten Jákobnak: Veszámti zárácho kaáfar hoórecz – annyi lesz maradékod, mint a föld pora? Azért, mert valamint a por, melyet mindenki tapos, nem semmisül meg soha, sőt termékenységgel áldást hoz a világnak, az őt taposók pedig porrá válnak; úgy Izrael is tapostatik, de nem tiportathatik agyon, mert azt mondá az Úr: (Malakias) Mint én az Örökkévaló nem változom, úgy ti Jákob fiai sem fogtok elenyészethetni.” És Izrael a föld pora áldást hozott a világnak, mert talajából 1882. évvel ezelőtt kisarjadzott egy nemes növény, mely idővel messzeágazó, terebélyes fává nőtte ki magát, melynek árnyékában milliók és milliók üdületet és üdvöt találnak; de ezen termékeny talajt, melyben ezen fa gyökeredzik, tisztátalan állatokként szeretnék feltúrni, felforgatni, hogy a fa is kidőljön belőle és elszáradjon.

„Csak koholjatok terveket, csak tegyetek javaslatokat, nem valósulnak meg, mert velünk van Isten, ”(Jesajás 8.) de csak akkor, ha kétélű fegyverünket, az erényt és Istenbe helyezett bizalmunkat kezünkől ki nem bocsátjuk. „A te táborod tiszta, szent és szeplőtelen legyen, és ne lássék közted botránnyt, gyengeség és alávalóság, hogy el ne forduljanak tőled.” „Csak Istenhez, erényhez és a hazához ragaszkodjatok, akkor nem kell félnetek a földnépétől.” Mózes 4. k. 14. fej.

MI pedig Dáviddal (Zsolt. fej. 9.) fejezzük be mai elmélkedésünket: Hadd átkozzanak üldözőink, ha te megáldasz; felkeltek ellenünk, de meg fognak szégyenülni és gyalázzal fognak beboríttatni. És pedig dicsérem Istent, ki a szegényt megvédi és ótalmazza jobbjával, hogy megmentse azoktól, kik életére törnek.” Amen.

7.

A marcali templomépítés támogatására felkérő hitközségi levél. Marcali, 1896. december 1.¹³²⁰

A MARCZALI IZR. HITKÖZSÉGTŐL

Igen tisztelt Hitközségi Elöljáróság!

A marczali izr. hitközség szükségét érzi annak, hogy az istentisztelet többé ne a jelenlegi életveszélyes imaházban, s a fejlődő nemzedéknek nevelését és oktatását ne a mostani rozzant helyiségben, hanem a vallási érzületet emelő, Istennek tetsző és a szent céloknak megfelelő helyiségekben végezze.

¹³²⁰ MMTD Lsz. 2017. 10.2. A Marcali Izraelita Hitközség levele (1896).

Hitközségünk tagjai az önerejükből előteremtett és fenntartott vallásos és kulturális intézményeihez (istentisztelet, iskola, szegény- és betegápolás) mindaddig a legörvendetesebb áldozatkészséggel járultak. Ámde felekezetünk tagjai oly szerény anyagi viszonyok között élnek, hogy a legmesszebb menő áldozatkészség mellett sem vagyunk képesek önerőből az építkezéshez szükséges anyagi eszközöket előteremteni.

Hitsorsosaink ismert áldozatkészségéhez és nagylelkűségéhez folyamodunk tehát, hogy célunkat az alább tervezett kölcsön megnyitása által elősegíteni méltóztassanak.

Ezer darab egyenként 15 forintról szóló részkötvény kibocsájtása útján 15 000 forint kölcsönt óhajtunk felvenni, mely kölcsönt évenkénti 15 részkötvények kisorsolása és ezeknek hálás köszönettel való beváltása által óhajtanánk pontosan törleszteni.

Tisztelettel kérjük tehát a tekintetes Elöljáróságot, kegyeskedjék célunkat az idezártan küldött 3 darab *184-185-186* számú részkötelezvéány elfogadása és ellenértékének 1897. január 31-éig való szíves beküldése által támogatni.

Nagylelkű támogatásukért hálás köszönetünket nyilvánítjuk.

Marczaliban, 1896. deczember hó 1-én.

Münz Simon

a hitközség és építőbizottság elnöke.

Feigelstock Adolf		Dr. Mayer Ignác
az építő bizottság pénztárosa.	PECSÉT	pénzügyi bizottsági tag.
Löbl Lipót		Krausz Jenő
az építő bizottság jegyzője.		pénzügyi bizottsági tag.
Drucker Mihály		Hónig Dávid
ellenőr.		ellenőr.

Dr. Mitzger Miksa
az építő bizottság alelnöke.

8.

Marcali jegyzőkönyv. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. A pesti zsidó hitközség panaszirodájának jegyzőkönyvei. Beterjesztve a magyar kormányhoz. 1919. szeptember 18. (Részlet)¹³²¹

Marcali jegyzőkönyv felvétel Budapestén 1919. évi szeptember hó 11-én a pesti izr. hitközség panaszirodájában Berger László kereskedő (lakik Marcali, Somogy megye) által. Augusztus 27-én du. 5 órakor kb. 100 szegedi fehérgárdista érkezett Marcali községbe. Másnap, augusztus 28-án, elmentek a járásbírói fogházba és az ott letartóztatottakat elkezdték kínozni. Ugyanaznap este pedig bementek Sonnenfeld Jakab gépszíjgyároshoz azzal, hogy "tudod-e, zsidó, hogy pogrom van" - és erre Sonnenfeld Jakabot, feleségét és 17 éves leányát husángokkal ütlegelni kezdték. Innen Rücklander Jakabhoz törtek be és pénzt követeltek; adott is nekik Rücklander néhány száz korona kék pénzt, de ezt keveselték s minthogy Rücklandernél nem volt több pénz, ütlegelni, rugdosni kezdték Rücklandert és feleségét olyannyira, hogy véresen estek mindketten a földre; erre elmentek. Másnap, augusztus 29-én, e hír hallatára az összes zsidó lakosok elmenekültek. Mikor ezt megtudták, feltörték a lakásokat, onnan elvittek minden értékes holmit, lovakat elhajtottak, kasszákat feltörték, gabonát a padlásról felmerették és elvitték. Ugyanaznap talált meg egy kutya a téglagyár mellett 17 holttestet. A holttesteket a kínzóeszközök oly mérvben eltorzították, hogy a hullák fel sem ismerhetők. Hiányzik még 8-10 ember az elfogottak közül, akik már valószínűleg szintén el vannak földelve. A halottak közül 7 zsidóvallású, a többi keresztény volt. A meggyilkoltak közt volt: Löbl Lipót tanító és 22 éves fia Jenő, Gold Vilmos bádogos fia Ferenc, Décsi Imre asztalosmester, Dénes Izidor magánhivatalnok, Mayer István joghallgató, Stigler Imre ács, Kovács József földműves, Krausz Ferenc szabó, Simon József r. k. káplán stb stb... A fehérek által rendezett házkutatások, melyen résztvett a helybeli előkelő polgárság, (sőt a meggyilkolásokban is) nemhogy ellenezte volna, úgy a községi előljáróság is, hanem támogatta még őket. Tőlem és Sonnenfeld Jakabtól elvittek egy-egy perselyt, amelyekben összesen 3 korona néhány fillért találtak. Ezzel a talált persellyel kimentek a piacra s azt kiabálták, hogy 6 kg aranyat találtak nálunk arra a célra gyűjtve, hogy evvel a románokat megvesztegessük, hogy szállják meg Marcalit. Körülbelül 30 embert ütöttek agyon a fogságban és több millió értéket loptak el. A hatóság nem tiltakozott semmi ellen s nem igyekezett megmenteni az emberek életét

¹³²¹ Egyenlőség, 1919. szeptember 18. - 18. szám, 3. oldal.

s vagyonát. Felolvasva aláíratott: Berger László s. k. Sonnenfeld Jakab s. k. Gellér Imre Pál s. k. jkvez.

9.

Marcali Izraelita Leányegylet műsoros táncestélye (1928. november 17.).¹³²²

Kitűnően sikerült a marcali jótékony célú műsoros táncestély

Szombaton felekezeti különbség nélkül ott voltak Marcali előkelőségei az Izraelita Leányegylet mulatságán.

A háború előtt rendezett mulatságokra emlékeztetett a marcali-i jótékonycélú izr. leányegylet 17-i fényesen sikerült estélye. A gyönyörűen feldíszített termeket zsúfolásig töltötte meg a környék előkelő közönsége, felekezeti különbség nélkül. A műsort *Pollák* Sándor által erre az alkalomra írt bájos prológiájával *Berger* Iluska nyitotta meg. Élénk tetszést aratott a *Lux* című vígjáték, melynek szereplői *Scheiber* Annus, *Lakenbach* Irén, *Römer* József, *Kohn* László és *Dénes* Imre elsőrangút produkáltak. Utána *Rotter* Andor (Nagyatád) műkedvelő színpadon ritkán élvezhető nagyszerű szavaltat száma következett, mely a közönséget percekig magához láncolta. Műsorát meg kellett toldania. *Hónig* Rózsika és *Lichtenstein* Kálmán táncszáma, melyet *Szabó* István, (Nagykanizsa) tanított be, valami rendkívüli szép volt, a közönségből nem remélt hatást váltott ki.

Szünet után kedves jelenet következett. A *Ujság* vasárnapi számának „Madár bácsi“-ja cipelt a színpadra egy koffert. A rendezőség soraiból *Goldschmied* Jenő ugrott fel a színpadra, hogy a műsort zavaró hordárt elkergesse, mikor pedig felismerte benne a Madár bácsit, akkor hosszasan elbeszélgettek.

Madár bácsi a közönség szűnni nem akaró hahotája közben figurázta ki a marcaliakat. Madár bácsit *Fábri* László alakította, fényes sikerrel, elsőrangúan maszkírozva. Utána a *Piros* bugyelláris, vígjáték következett, melynek mindegyik szereplője nyílt színi tapsot kapott. Játsozták: *Goldschmied* Jolán, *Steiner* Sándor, *Römer* József és *Áron*, *Dénes* Mihály és *Imre* és *Mosonyi* Gyula.

Szűnni nem akaró taps és a virágcsokrok tömege köszöntötte *Fazekas* Ferencnét (Nagyatád) a színpadon, ki *Steiner* Béla dr. (Nagyatád) elsőrangú zongora kísérete mellett művészt

¹³²² Kitűnően sikerült a marcali jótékony célú műsoros táncestély. *Uj-Somogy*, 1928. november 21. 1.

produkált. A közönség nem akarta őket leengedni a színpadról. Végül a Szabó István által rendezett irredenta előkép következett, mely felejthetetlen látványt nyújtott. Az előképhez Pollák Sándor által írt irredenta verset Tausz Bözsike oly szépen szavalta, hogy a megjelentek alig győzték könnyeiket törölgetni. Szereplőit: Deutsch Ibolyát, Braun Bellát, Weiler Rózsit, Weisz Bözsit és Dénes Imrét a szavalóval, szerzővel és rendezővel együtt a közönség percekig ünnepelte.

A rendezés kiváló munkája Fábri Annus elnököt és a marcali ifjúsági gárdát dicséri.

10.

Marcali szócikk. Magyar zsidó lexikon, (1929.)¹³²³

Marcali, nagyk. Somogy vm. 4637 lak. M. a Széchenyi grófok birtoka volt, akik türelmi adó ellenében engedték meg a zsidóknak, hogy a községben letelepedjenek. A hitközség, mely később kongresszusi lett, körülbelül 100 évvel ezelőtt alakult meg. A 40-es években épült fel a régi templom, míg az új zsinagógát 1906. emelték Müncz Simon akkori hitközségi elnök kezdeményezésére. A hitközség első rabbija, akiről feljegyzés maradt, Marczali (Morgenstern) Mihály volt, aki 1852. foglalta el állását. Fia Marczali Henrik (1.o.) ny. egyetemi tanár, a kiváló történettudós. 1852-ben már fennállott a régi elemi iskola, amely 1903. új hajlékba költözött. Kutter, Schwarc, majd 35 évig Gold Adolf és Löbl Lipót tanítottak ebben az iskolában, melyet jelenleg Gábor Ignác vezet. Chevra Kadisája 1826. létesült s 1926. ünnepelte fennállásának százéves évfordulóját. Mostani elnöke: Berger László, alelnöke Ullmann Henrik. Gold Samuné vezetésével működik még egy nőegylet és egy kulturális célú leányegylet, melynek Fábri Anna az elnöknője. A hitközség 8000 pengős évi költségvetéssel dolgozik és nagyobb összeget fordít szociális célokra. Több alapítványt is kezel, így a Marczali Henrik, Mitzger Miksa, Gold Adolf és Löbl Lipót féle alapítványokat, melyeknek évi kamatait a legjobb előmenetelt tett tanulók kapják. A hitközség anyakönyvi területéhez Kéthely, Balatonújlak, Balatonkeresztúr, Balatonberény, Balatonszentgyörgy, Nikla, Csömend, Pusztakovácsi, Hollád, Főnyed, Sámson, Tótszentpál, Varjaskér, Mesztegnyő, Böhönye, Nemesvid, Nemesdéd, Csákány, Nagyszakácsi, Sávoly, Gadány, Horvátkút, Vész és Tapsony községek tartoznak. A lélekszám 270, a családok száma 90, az adófizetőké 103. 5 nagykereskedő, 1 tanító, 25 kereskedő, 3 ügyvéd, 1 köztisztviselő, 10 munkás, 1 nagyiparos, 2 orvos, 1 állatorvos, 10 magántisztviselő, 20 iparos és 40 magánzó van a hitközség tagjai

¹³²³ Marcali szócikk. ÚJVÁRI 1929. 574-575.

között. A világháborúban résztvevő tagok közül 15-en haltak hősi halált. Az ellenforradalomnak hat áldozata van: Löbl Lipót tanító és fia, Gold Vilmos bádogos és fia, Dénes Izidor és Mayer István joghallgató. A hitközség mai vezetősége: Rücklander Jakab elnök, Berger Zsigmond alelnök, Gábor Ignác jegyző, Hönig Béla pénztáros, Sattler Sándor templomgondnok, Berger László, Dénes Antal, Drucker Mihály, Faragó Ferenc, Gold Samu, Gold Aladár, Gulyás Ferenc, Kertész Mór, Mayer Ignác, Róna János, Rosenspitz Izidor, Somogyi Béla, Szabados Sándor, Ullmann Henrik, Willheim Vilmos, Weisz József és Weisz Sándor képviselőtestületi tagok.

11.

Marczali Henrik 75 éves (1931. április 3.).¹³²⁴

Marczali Henrik

A szimpátia és szeretet száz, meg száz formában köszönt ma egy kedves öregurat, tudományos életünk egyik kiválóságát, kinek emberi és tudásbeli értékeit még ezek a devalvációs idők sem tudták lerontani. Marczali Henrik, a magyar történetírás doyenje ma lett 75 esztendő. Íróasztala mellett, szorgos munka közben érte a nevezetes évforduló ezt a kiváló tudóst, aki szóval és írással ötvenhét esztendő óta tanít bennünket a magyar históriára.

Szinte gyerek még – tizenhét esztendő –, mikor első történeti munkája megjelenik és azóta jóformán meg sem áll kezében a toll. Huszonkétéves, mikor Trefort Ágoston a gyakorló gimnázium történelmi tanárává kinevezi. Huszonnégyéves korában éri az a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia történelmi osztálya megbízza II. József kora históriájának a megírásával. Harminchétféves korában az akadémia tagja, 39 éves korában a Pázmány Péter-egyetem professzora lesz a rendezetlen felekezethez tartozó Marczali Henrik és 29 esztendeig tanítja a pesti egyetem katedrájáról a magyar történelmet. Generációkat nevel föl. Közben egész könyvtárra való könyvet ír össze. Munkabírása, termékenysége csudával határos. Amellett rendkívül sokoldalú. Minden érdekli. A magyar história töretlen területein búvárkodik állandóan; az úttalan utakat keresi és hogy milyen eredményesen dolgozik, azt 57 év termése: 35 vagy talán 40 hatalmas kötet mutatja; útjelzői egy értékes, munkás életnek.

Nagyon kvalitásosak kútfő-kritikái és az Árpád korával foglalkozó könyvei; de a legnagyobb sikert, elismerést mégis József császárról és koráról írott háromkötetes munkája szerzi meg számára. Valósággal felfedezi a magyar publikum számára II. Józsefet és talán ő az első,

¹³²⁴ Pásztor Mihály: Marczali Henrik. Magyar Hírlap, 1931. április 3. 2.

aki a gyűlölt „kalapos király”-ról objektíven mer írni idehaza és meg meri mondani, hogy sok hibája, bűne mellett József császár volt a legtehetségesebb Habsburg, akinek az volt a legnagyobb bűne, hogy korát túlságosan megelőzte. Az igaz, hogy meg is bűnhődött érte.

Marczalinak II. Józsefről írott könyve nemcsak azért volt érdekes és értékes, mert minden irányban őszinte akart lenni, hanem azért is, mert teljesen friss, addig ismeretlen anyaggal dolgozott. Tisza Kálmán, az akkori idők miniszterelnöke, járt közben a királynál, hogy megengedjék a fiatal magyar történetírónak, hogy a bécsi cs. kir. levéltárban búvárkodhassék. Titkos iratok, hét pecsét alatt őrzött fascikulusok rejtelseit ismerhette meg Marczali Henrik. Amire csak kíváncsi volt, mindent megmutatott neki dr Braun államtanácsos, a Hofarchiv igazgatója, az udvar legbefolyásosabb embere, akit ép ezért tréfásan „Vice-Kaiser“-nak nevezett az egész Bécs. Később aztán, mikor a király 1882-ben Pestre jött és Marczali audiencián köszönte meg, hogy passepartout kapott a titkok levéltárába, Ferenc József azt mondta a fiatal tudósnek: - Hallom, hogy sokat dolgozik. Csak folytassa. Mindent megírhat, ami - igaz!

Az évek során Marczali Henrik érdeklődési és kutatási körébe belevonta az egész 18. századot. A III. Károly idejétől a bécsi kongresszusig való érdekes és változatos korszakot egészen feldolgozta. Sőt a II. Lipót országgyűléséről való könyvében megírta az egész magyar történelmet. Két könyve – a magyar alkotmány történetéről szóló – német nyelven is megjelent. Angolul kiadta gróf Leiningen tábornok leveleit és nagy sikere volt a Cambridge-ben megjelent „Hungary in the eigtheenth century“ című könyvével. Hozzá tartozik a portréhoz, hogy szerkesztett egy tizenkötetes világtörténetet is, melyből hat kötetet maga írt és hogy van még egy sereg történeti munkája és rengeteg nagyobb és kisebb tanulmánya. De ki győzné mindet számontartani. Szerencsére az a helyzet, hogy Marczali Henrik dolgozik, a lexikonok pedig evidenciában tartják, hogy mit dolgozik.

Ötvenhét esztendő óta ír és ötvenhét esztendő termése megtölt egy könyvtárat. Ma 75 éves és még mindig dolgozik. Asztala telistele régi könyvvel, színehagyott írással, jegyzettel s a papírra hajolva, ma is szorgalmasan rója a betűt. Háta kissé meghajlott már a munkában, mint ama könyvíró baráté a „Képes Krónikádban. Hatalmas halászbajusza már erősen szürkül, de a haja még ma is fekete; írása friss; esze pompásan fog s agyában színes témák és ragyogó tervek rajzanak. Mikor rányitom az ajtót, hogy gratuláljak neki a 75 esztendőhöz: mintha egy más világ, más évszázad és más emberek közt való kalandozásában zavartam volna meg. Lassan, öregurasan kel föl' az íróasztal mellől. Kezet fog. - Hetvenöt esztendő! – mondja aztán mosolyogva. – Istenem, szinte észre sem vettem, hogy így elszaladt az idő! ... A betűvetésben s a régi írások

olvasásában elfáradt szemében valami huncut ragyogás csillan meg. – Bizony mondom, észre sem vettem, hogy ennyire elszaladt az idő!...

Dolgozószobájának az ablaka a József körútra nyílik. Lent az uccán a 6-os, a 4-es, meg a 73-as villamos szalad. A csilingelés, meg a körút lármája felhallatszik hozzá, ha kinyitja az ablakot, hogy bebocsássa a tavaszt. Nem zavarja a lárma a munkában. Sőt szereti a lármát, a mozgalmasságot, az unokái kacagását. Ez az élet. – Szeretem az életet – mondta csöndesen –, boldog vagyok, hogy sohasem vesztettem el a kontaktust az élettel, akkor sem, amikor halott századokat, elmúlt időket és korokat próbáltam a história számára feltámasztani. Azalatt a fél-század alatt, mialatt én a 18. század Magyarországot a ma élő nemzedék számára kikutattam és leskicceltem: izgalmasan érdekes és változatokban gazdag ötven esztendő-t éltem át és élt át Magyarország. Ezek az átélések folyton rezonálnak bennem....

Az emlékeiről kezdett beszélni, meg azokról, akiket sokra tartott vagy akikhez vonzódott. A két Andrassy, meg Tisza István mindig megbecsülték; Apponyi Albertet mindig szerette és vonzódott hozzá. Megfakult fényképeit mutogatta sorra. Az egyik Apponyi Sándort, a tudós mág-nást és a feleségét ábrázolja, a másik az Esterházy-gyerekeket. Berliini és párizsi professzorainak az arcképei is ott vannak a falon, sorba az íróasztala fölött. Megmutatja az unokái képeit. Az unokáira nagyon büszke. – Sikerült gyerekek; kedves, tehetséges gyerekek!

Aztán megint mesél; cseveg érdekes emberekről és érdekes dolgokról; maiakról és régi-ekről. A bölcs ember végtelen optimizmusával nézi a mai idők járását. A fejetetejére állított élet sem meg nem zavarja, sem meg nem lepi. Óh, látott már ilyet – száz esztendővel ezelőtt, meg ennél is régebben. Persze könnyű a történelem tudósának, Ha megúnja a mát, ha kifárasztja vagy elkedvetleníti a való élet, akkor elmegy pihenni, szórakozni a múltba. Fotójében álmodozva, mint egy mozivásznon, úgy pereg le szemei előtt a múlt, úgy vonulnak el előtte a századok, korszakok, az örökkévalóság álarcos menetei...

A beszéd során a történetírás új útjairól is szó esik. Megemlítem, hogy Hóman Bálint, Szekfű Gyula, meg rajtuk kívül még néhány fiatal historikusunk a magyar történetírás revízióját, a tendencia, az irányzatosság kiküszöbölését sürgeti és az igazságos történetírásnak csinál propagandát. A történetírónak nem lehet az a feladata, hogy a nacionalizmus elavult vagy korszerű jelszavait hangoztassa! – mondják a fiatalok. – Én mindig az igazat írtam! – mondja Marczali elgondolkozva.– Erre tanukul szólíthatnám azokat, akik most új igéket hirdetnek a történetírás-

ban, mert hiszen ők valamennyien az én tanítványaim voltak... A história 75 esztendőös profeszszora elhallgatott. Vájjon mire gondolt?! Igazságot! Hiszen, ha Jézus Krisztus ma ismét megjelenne a földön: a Pilátusok ma megint megkérdeznék: – Mi az igazság?!

A történetírói igazság ép olyan relatív valami, mint minden másfajta igazság. Minden időnek, minden kornak más és más az igazsága és körülbelül igaza van annak az elmés angolnak, aki megállapította, hogy az igazságok sem örökéletűek, mert még a legáltalánosabban vallott igazság sem él húsztendőnél tovább. A kedves, öreg professzor legyintett a kezével s elmosolyodott: – Annyit mondhatok, hogy sokat dolgoztam, boldog vagyok és meg vagyok elégedve az életemmel. Azt a néhány esztendőt pedig, amelyet a jó Isten a hetvenöthöz ráadásul ad: hálásan megköszönöm és majd csak eltöltöm valahogy ...

12.

Dr. Lówy Adolf: *A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. Elmondotta: Marcaliban, 1938. október 23-án. Felelős kiadó: Scheiber Ernő hitközségi elnök. Marcali.*¹³²⁵

Az Uristen kegyelmét emlegetem, az Uristen dicséretét mindazokért, amiket cselekedett velem”¹³²⁶

Az első szó, amely e fényes gyülekezet láttára ajkamra tolúl: a hála és a köszönet szava. Hálát adok Nedek Uram Istenem, hogy teljesítetted szívem óhaját, gyermekkoromtól való vágyaimat, hogy amiért esztendőkön át küzdöttem, azt most elérnem engedted. Imádságos érzelmek hevítik át bensőmet, a hálának és az emlékezésnek könnyei dadogóvá teszik szavamat.

Pásztorra lettem ennek a gyülekezetnek, melyben *négy* esztendő óta hirdetem a Te igéidet Istenem. És e négy esztendőnek emlékei hálóba fogják lelkemet és tündérfátyol borul elém. Tovaszállt örömök, elsuhant fájdalmak szövik át ezt a fátyolt és elcsüendesült tündércacagás reszketteti meg bensőmet.

Mint a nádszál a viharban, úgy hajlong az érzelmek viharzugásától az én lelkem: gyöngébbnek sohasem éreztem ajkamon a szót, amely hirdette a Te dicsőségedet, mint ez ünnepi órában. Ugy érzem: ott lenne a helyem a Te oltárod előtt, hol néma áhitatban kellene leborulnom a

¹³²⁵ MMTD Lsz. 2015.8.62. Dr. Lówy Adolf: *A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban (1938).*

¹³²⁶ Jezs. 63. 7

Te jóságod előtt, hogy a magam és drága szeretteim háláját könnyek között ontsam ki Előtted, aki életben tartottad drága Szüleimet, Testvéreimet, Szeretteimet és elérnem engedted ezt a napot.

Jóságos Uram Istenem! Ki láttad küzdéseimet, örömeimet, fájdalmaimat és csalódásaimat, ki egyedül segítettél engem tudományodért és a létért való küzdelmemben, *Téged hivlak tanuul* és csak arra kérlek, hogy csak úgy segíts engem pályámon, amely szentül és igazul vállalom el a Te tövises utu, de magasztos szolgálatodat.

Itt állok előttetek Testvéreim és Isten előtt, *tanuul hívom szövetségünk megkötéséhez a frigyszekrényt, tanuul hívom ősi szent Tóra tekerceinket*, tanuul hívom e szövetségkötéshez, hogy pályámon és működésemben atyáink és tanításaink szellemétől eltérni sohasem fogok.

És én áldva köszöntelek Titeket, mind Testvéreim, akik összegyűltetek itt, Istennek hajlékában, hogy *egyek* legyetek, mindannyiunk egy és közös Istenének szolgálatában.

Áldva köszöntöm *e hazafias érzelmű község és járás egyházainak, hatóságainak és testületeinek képviselőit, minden rendű, rangú és felekezeti lakosságát.*

Áldva köszöntöm *e fennkölt érzésű hitközség Vezetőségét és minden egyes tagját, férfiai és asszonyait, fiataljait és öregjeit, apraját és nagyját.*

Áldva köszöntelek *Titeket híveim*, akiknek bizalma és szeretete folytán foglalom e szószéket.

Áldva köszöntelek Titeket *a külkerületből is idesereglett drága Testvéreim*, azokat is, akiket talán még nem ismerem, de meg fogok ismerni.

Áldva köszöntelek Titeket *Szeretteim és Barátaim*, akik eljöttek ide, hogy részt vegyetek örömben és együtt ünnepeljetelem velem.

„Legyetek áldottak mindannyian az Ur nevében.” Ámen.¹³²⁷

*

Áhítatos Gyülekezet! Lelkemben csendülnek vissza a mi szeretve tisztelt Főrabbi Urunknak főpapi szavai, átérzem azoknak súlyát és komolyságát. Köszönöm Néked atyai jóbarátom, a lelkesítő és buzdító szavaidat, köszönöm Néked a bölcs tanításokat és ígérem Néked:

„Hogy azokat a tanításokat, amelyeket Tőled nyertem és azokat a bölcs tanításokat, amelyeket Te mondottál el mindenkor meg fogom őrizni és azoktól nem fogok eltérni sem, jobbra, sem balra”¹³²⁸

¹³²⁷ II. Sám. 2. 5.

¹³²⁸ Deut. 17. 11. Az iktató Dr. Winkler Ernő nagykanizsai főrabbi urhoz.

Érzem, tudom, átélem a reám váró hivatás nagyságát és nehézségeit, tudom, hogy mily
„Súlyos sors: próféta-réten Isten pályáját viselni,
Mindig égre intő ujjal állni, mint egy nagy torony”¹³²⁹

de én vállalom e hivatást örömeivel és bánataival, mert hiszem és tudom, hogy Isten közelében lenni jó dolog, Isten közelében lenni a legnagyobb boldogság.

És én Isten közelében akarok lenni mindig és mint Jezsajás próféta: „Én látni akarom mindig az Urat”¹³³⁰

„aki ül magas és emelkedett trónusán és az ő fényének uszálya betölti a templomot.”

„Szeráfok állanak fölötte, hat-hat szárnya mindegyiknek, kettővel befödik arcukat, kettővel befödik lábaikat és kettővel repülnek.”¹³³¹

„És szól egyik a másikhoz: Szent szent, szent az Örökkévaló Cebáoth, telve van az egész föld az ő dicsőségével.”¹³³²

Isten közelében tehát boldog lények laknak, a Szeráfok, akiket Jezsajás hatszárnyú angyaloknak látott, Isten közelében átdicsőül a lélek, szárnyai nőnek és csak az Ő dicsőségét zengetik.

Jezsajás prófétának e felavató látomásában a *Hatszárnyú Szeráfokban* látom én az igaz papnak ideálját.

*

I.

„Az első pár szárnyukkal a Szeráfok acukat takarták be.” Jelenti ez először is azt a nagy tanítást, hogy a papnak először is az orcáját kell betakarni, mert Isten közelében alázatos lelkek lakhatnak csupán. Mily fönnégséges a léleknek Istenre néző boldog áhítata és alázatossága, amelyet az Isten közelében kinőtt szárny takar és ezzel rendeltetését még jobban kiemeli.

De jelenti e két szárny az elnézést is. Az igaz papnak elnézőnek kell lennie. Az igaz papnak soha és senkire sem szabad haragudnia, ha meg is bántják, ha ok nélkül sértik is és gáncsot akarnak vetni eléje, az igaz pap számára nem adatott más, csak az elnézés és megbocsájtás.

¹³²⁹ Mécs László. Siratnak engem a fák.

¹³³⁰ Jezs. 6. 1.

¹³³¹ Jezs. 6. 2.

¹³³² Jezs. 6. 3.

Az igaz pap csak spirituális ember lehet, aki nem hiveinek hódolatával, hanem Igével táplálja a maga lelkét, aki imádkozó és megbocsájtó ember, akinek titkos kamrácskája, hitvallással, könnyhullajtással, elnézéssel, egy bünt, megváltást érző és hallelujázó léleknek a tapasztalataival van tele.

Én azonban úgy akarok élni Köztetek, hogy Tinéktek sohase kelljen szemet hunyni, úgy akarok élni Köztetek, hogy az én külső életemben, gondolkodás-módomban, beszédeimben, cselekedeteimben s magánéletemben az Istentől való elhivatottság látszódjék meg mindenkoron.

Az Élet napszámosa akarok lenni, az Isten akaratának végrehajtására boldog tékozlással szerszámul felajánlom magam, odaadom magam, hogy Isten éljen velem, hogy akarata rajtam keresztül: egy darabján ennek a világnak menjen végbe.

Az Élet napszámosa akarok lenni, aki nyíltan mindenki előtt dolgozik és akit, ha az anyagiasság bántó szelleme meg is korbácsol, nem ejthet kétségbe az emberek gonoszsága, mert ekkor számomra azt üzeni az Ige: „Vérrel szerzett öröksége, szövetséges társa, nyíltan dolgozó munkása vagy az Élet Fejedelmének, a Királyok Királyának. Te gondba és törődésbe felőrlődő emberárnyék, ez tesz koronát a fejedre, palástot a válladra és hívogat Téged az Üdvösség felé!”

Az Istent dicsőítő Szeráfok első pár szárnyukkal eltakarták orcájukat. Én is el akarom takarni orcámat, behunyni szememet, nézni, de nem látni, ha az emberek bántása csak engem ér, de e szárnyakon át is látni akarlak Titeket, örködni akarok Felettetek, hogy ne kövessetek el semmi bünt, sem Isten, sem egymás ellen.

Jezsajás próféta úgy szemlélteti, hogy az egyik Szeráf az égő oltárról eleven parazsat vesz és azzal megégeti a próféta száját.¹³³³

Égő szájjal véres ajakkal akarom én is hirdetni Néktek az igét, amely nagyobb, mint mi vagyunk. Nem tehetem, hogy ne hirdessem, amit hallottam és tanultam: „Ember-fia! Őrré tettelek Izrael háza fölé, te hallod az igét az én számból és figyelmeztess őket az én nevemben.”¹³³⁴

Ugy érzem, hogy engem is az Uristen hívott el az ő titokzatos lelkének végzése szerint. A belső, Istentől való elhivatás mellett azonban érzem és tudom a külső, vagyis az emberektől való elhivatást. Mindkettőnek boldog találkozását érzem a mai napon és ebben a találkozásban látom kezességét annak, hogy ebben a gyülekezetben Isten uralma fog megépülni dicsőségesen.

¹³³³ Jezs. 6. 6-7

¹³³⁴ Ezékiel 3. 17.

És ebben az uralomban arra fogok törekedni, hogy *több legyen a világosság, több legyen a szeretet, az öröm és a mosoly és kevesebb legyen a könny, a mezítelenség és az elhagyatottság. És én tükre akarok lenni az örömnél és a mosolynál*, mert hiszen:

„Én azért élek, hogy visszamosolyogjak
Virágra, lepkére, bokorra, rengetegre,
Farkasra, bárányra, szivárványra, fergetegre,
Fényre, holdra, csillagokra, szegényekre, gazdagokra,
Szenvedésre, vidámságra, jó napokra, rossz napokra,
Visszamosolyogjak mindenre,
Visszamosolyogjak az Istenre....”¹³³⁵

*

II.

„A második két szárny a Szeráfok lábát fedte be.”¹³³⁶

Ez azt jelenti, hogy Isten közelében csak tiszta lelkek lakozhatnak és maradhatnak meg, azaz csak olyanok, akik elfödik lábukat, elszakítják magukat a föld sárától és szennyétől és nem engedik, hogy a világnak bűne, pora, átka felhatoljon hozzájuk és belepje őket. Elkülöníteni akarok Titeket és magamat is a megromlott világtól, meg akarom akadályozni azt, hogy a lélek finom hajszálcsovességén keresztül mocsár és szenny szívódjék fel az életünkbe. Ha egy liliomot száránál fogva tintába tesznek, félóra múlva szürkésfekete és szennyes lesz, mintha az alvilágban termett volna, felszívta a tintát. Ezért akarom én is a liliomot, *a mi ifjuságunkat*, távortartani elkülöníteni ettől a megromlott világtól, amelynek bűne, szennye és romlása a lélek finom hajszálcsovességén keresztül a legmagasabb részekbe is felszívódhatik.

Oh szegény meggyötört ifjuság, ismerem terheiteket, kinjaitokat, bajaitokat és nyomorúságotokat, hallom keserű jajkiáltástokat; szárnyaimmal akarok betakarni, megvédeni Titeket és én vállalom Veletek a sirást, hogy tudjam meg én is, más is, mily édes vigasztalások vannak; vállalom Veletek az éhséget és mezítelenséget is, hogy rátaláljon a lelkem az igazság kenyérére és a szeretet királyi palástjára. Megszólal a nyomorék gyermek: karjára vett az Örök Szeretet és játszott velem; mosolyog egyet a gyógyíthatatlan beteg kilobbanó lámpája: érdemes volt élni, mert láttam az Ő dicsőségét. Odaállhat az ifjú magyar zsidó nemzedék: én vállalom a

¹³³⁵ Mécs László: A gyermek játszani akar.

¹³³⁶ Jezs. 6. 2.

vasidőket kegyetlen ég alatt, hogy Isten csodatévő ereje, hűsége, jellemalkotó dicsősége nyilvánvalóvá váljék; megszólal egy ismeretlen muzsikájú nyelv; én vállalom a tövises Magyar Sorsot, a tüzes trónt és égő koronát, mert nagy mondani valóm van a világnak.

Megtépett, megkínzott, meggyötört ifjúság! Menzák kosztosai, menedékhelyek vándorai, nappal dolgozó, éjjel tanuló mindig koplaló ifjúság, te sápadt arcú áldozat és sápadt arcú áldozója a XX. századnak, rongyos saruju hercege a Magyar Jövendőnek, *te add oda mindenedet, add oda szivedet, jer és mutasd meg, hogy Te ugyanugy tudsz érezni, te ugyanugy tudsz lelkesedni, ugyanugy tudsz küzdeni és ha kell meghalni egy szebb, boldogabb Magyar Jövendőért, mint testvéreid, akik talán más templomban imádják mindannyiunk szent, közös egy és igaz Istenét!*

S bár mi most a megalázottak csapata vagyunk, a meggyötörtek vádolt és hajszolt serege, ha üt az óra, hogy meg kell védenünk a magyar határokat és visszaszerezni az összes régi területeinket, akkor mi ott leszünk mindannyian és én is, mint hazám felesküdt tábori papja, ott fogok állani Veletek, hogy megvívjuk a magyarság nagy és igazi harcát.

De nem csak harcosa, hanem barátja is akarok lenni az ifjúságnak, mert az ifjúságot csak az mentheti meg, aki barátja is tud lenni. Oh sajog és vérzik az én szívem a veszteségért, amely az ifjúságot *86 esztendősk iskolájának bezárásával* érte. Tudom és átérzem ennek az óriási veszteségnek rettenetes súlyát és én éppen ezért e szent órában fogadom, hogy fokozott erővel azon leszek, hogy ott álljak mindenkor e gyerekek mellett, *hogy tanítsam őket szívvel-lélekkel, hogy megfogjam a kezüket, hogy el ne veszítsék lelki egyensúlyukat, hogy alkotásra hivatott fiatal lelkek el ne süppedjenek a letargia mocsarában és el ne sodródjanak a vad kétségbeesés hullámaiban.*

Szárnyaim alá akarom venni és optimizmusra tanítani az ifjúságot és én hiszem és vallom, hogy ez az ifjúság a nagy magyar költővel fog hitvallást tenni és így szólni:

„Fessétek bár sötétre a jövőt.

Mondjátok, hogy már torkunkon a kés,

Beszéljetez közalgó hosszú gyászról,

Mély súlyedérről, biztos pusztulásról :

Engem nem ejt meg gyáva csüggedés!

Szentül hiszem, akármit mondjátok,

Hogy a magyar nem vész el és élni fog!”¹³³⁷

¹³³⁷ Ábrányi Emil: Él a magyar.

*

III.

„A harmadik pár szárnyát a Szeráf kiterjeszti és lebeg vele.”¹³³⁸

A léleknek a legnagyobb méltósága a *repülés*. Az embernek legmagasabb technikai ambíciója és a legősibb előjoga.

„Vajha szárnyaim lennének, mint a galambnak, - éneklí a Zsoltáráköltő - elrepülnék és megnyugodnék.”¹³³⁹

A galambnak, ennek a szelid madárnak egyik legfőbb tulajdonsága, hogy szeret hazaszállanni. Ezért is nevelik a postagalambokat, melyek országokon, tengereken keresztül is biztosan hazatalálnak abba a galambducba, ahonnan származtak.

Erre akarlak Titeket is tanítani, Testvéreim, hogy *szeressetek hazaszállani*, érezzétek mindig, hogy egy Örök Szeretet titokzatos galambducából kerültetek ki, ebben a világban csak átutazó vendégek vagytok, igazi otthonotok a magasságokban van és minden ösztönötök arra indítson Titeket, hogy elrepüljétek, hazataláljátok és megnyugodjátok.

Megakarom értetni Veletek, Testvéreim, hogy a *templom* az a misztikus galambduc, ahová lelketeknek örömben és fájdalomban, magányból és társaságból haza kell szállania, megpihenni és üdülni.

A zsidóság is olyan, mint a galamb, - mondja egy régi hagyomány, - melynek szárnyai arra valók, hogy egyrészt megőrizzék a testben a meleget, másrészt pedig magasra szálljanak vele. A mi vallásunk is arra való, hogy megőrizze bennünk a bensősőmelegséget, az ősök hitét, másrészt pedig felszárnyaljon velünk a magasba, ahonnan az élet vásári lármája, a bántó ellentétek zürzavara összhangba olvadva hallatszik.

„Sasszárnyakon akarlak elvinni Titeket és eljutatni Mindannyiatokat az egy, igaz Istenhez.”¹³⁴⁰

Veletek együtt akarok szárnyalni minden szép és nemes eszméért, amely eszméket három szóba foglalhatom össze:

Isten, Vallás, Haza.

Ezek azok az eszmények, amelyeket, - szentül ígérek, - hogy lelketekbe fogok plántálni.

¹³³⁸ Jezs. 6. 2.

¹³³⁹ Zsolt 55. 7.

¹³⁴⁰ Exodus 19. 4.

Jezsajás prófétával meg akarlak tanítani Titeket, Testvéreim, hogy: „Az *Uristen* a mi egyetlen biránk, *Ő* a mi törvényadónk, *Ő* uralkodik felettünk és *Ő* meg is segít bennünket.”¹³⁴¹

„Hogy nem a tömegben rejlik az *Ő* hatalma és nem a hatalmasban nyilatkozik meg igazi ereje, hanem, hogy *Ő* az alázasoknak Istene, a lealacsonyítottaknak segítője, a kétségbeesetteknek megmentője.”¹³⁴²

Megakarlak tanítani Titeket, Testvéreim szent *Vallásunk*, a Tóra szeretetére, amely a gyűlölet nyilai között először hirdette az emberszeretetet az emberiségnek, a Tóra szeretetére, amely gyalázatban és eltaszítottságban is mindenkor a békét jelentette.

A Tóra volt mindig a mi békénk. Ültünk partjain Babionnak, ültünk partjain sivatag gondnak, láttunk viharban zúgó gerjedelmet, s láttunk megenyhült veszedelmet, lelkünket nagy bánatok ülték, pihenő álmok elkerülték, néhányszor már-már szinte hittük, Tóránkat tűzbe hiába vittük, hárfánkat sokszor földhöz vertük, s megújra sírva felemeltük, voltunk könnyörgő, voltunk bajnok, tűzzászlónk, Tóránk viharban hajlott, utolsó sorban elmaradtunk, Téged soha meg nem tagadtunk, a Tóra, a Tóra volt a mi reményünk, érte haltunk, érte éltünk. Sötétben fényünk, hófehér vértünk, küzdésben fegyverünk, nyugvásban énekünk, szemünk fénye, küldetésünk bizonyossága, gyalázatban panaszkodunk, bánatban vigasztalunk, papi koronánk, a Tóra, a mi Tóránk. Mint a levitáján bűvös asztala, jáspis és rubint foglalatja, balzsamos folyók áradnak benne s mámor a bora: igazság, béke hazaszeretet gyöngyöző arany serlegekben... ezt jelentette mindig a Tóra, a mi Tóránk.¹³⁴³

A mi földünk legszebb hajtására, a mi polgári erényeink legmagasztosabbjára: a hazaszeretetre is akarlak tanítani Titeket, Testvéreim. Tudom jól, Testvéreim, hogy a Ti zsidó lelketekben, a Ti igaz magyar szívetekben él ennek tudata, nem kell azt nékem megteremteni, de amint a szent oltár tüzeről mondja a hagyomány, hogy bár először az égből hullott alá szent tüze, mégis kötelessége volt a papnak földi tűzzel gyarapítani, úgy én is éleszteni és ápolni akarom Bennetek a hazaszeretet szent tüzét, amely a Ti lelketekben ég, hogy soha ki ne aludjon, de minnél erősebb lánggal lobogjon, hogyha hív a hazaszeretet parancsa, ott álljunk mindannyian készen, szolgáljuk érdekeit, küzdjünk javáért. áldozunk dicsőségéért.

¹³⁴¹ Jezs. 33. 22.

¹³⁴² Judith könyve. 9. 11.

¹³⁴³ Kiss Arnold: Tóraavató nyomán.

De hirdetni akarom Néktek Testvéreim azt is, hogy nem hisz igazán Istenében az, aki nem szereti azokat, akik vele egy nyelven örülnek és egy nyelven sirnak, nem érez igazán hazájáért az, aki az Isten miatt eltaszítja magától az embert.

Hirdetni akarom Néktek, Testvéreim, hogyha künn az életben dül is a harc a kenyérért és a hatalomért, ha zavaros árvizek futnak el ablakaitok alatt, ha ideig-óraig kétségbevonják vérünkkel és verejtékünkkel kiérdemelt emberi jogainkat, vegyétek ez is tudomásul, keserőség és viszonosság nélkül. Mert nekünk nem kell átértelmeznünk sem zsidóságunkat, sem magyarságunkat, sem a nemzetet, sem a törvényt. *Mi magyarok vagyunk. Magyar földön születünk, magyar dalt daloltak anyáink bölcsőink felett és az édes magyar földben akarunk nyugodni őseink mellett.* Magyarok vagyunk, ha magyarul nem értenek meg bennünket, semmiképpen sem érthetjük meg magunkat, mert tanuld meg Testvérem:

„A nagy világon e kívül,
Nincsen számodra hely,
Áldjon, vagy verjen sors keze,
Itt élned, halnod kell!”¹³⁴⁴

*

Oh Tehozzád fordulok világot kormányzó, fentvirrasztó, jóságos élő Istenem! Hozzád fordulok az én pályám kezdetén. Alázattal, remegő szívvel könyörgök Te hozzád, hogy add a Te áldásodat az én munkámra. Oh engedj itt élnem, szent szolgálatodra. Derítsd reám mennyei fényedet, hogy világíthassak szeretettel és tudással, templomban, iskolában és az életben. Dicsőítsd meg kegyelmedet bennem, hogy szent tudományod szellemében vezérelhessem e sokáig pásztor nélkül szükködött, elszéledett nyáját. Oh engedd elérnem, hogy pályámon megközelíthessem a Hatszárnyú Szeráf ideálját, hogy legyek a béke hirnöke, az ifjuságnak nevelője, tanácsadója és támogatója, hogy legyek községemnek, hiveimnek hűségese tanítója, nemcsak szóval, hanem tettel és a példaadás meggyőző erejével.

Oh Mindenható Istenünk! Áraszd áldásodat a mi édes hazánkra, közös édesanyánkra, Nagymagyarországra, add, hogy a gyűlöletvonta határok mind összeomoljanak és hogy gyermekei testvéri hűséggel egyesüljenek benne alkotó munkára az együttes kötelesség szent gondolatában.

¹³⁴⁴ Vörösmarty: Szózat.

Imádkozom a legelső Magyar Emberért, hogy Szent Kegyelmed vegye körül az ő fennkölt személyét és engedd teljesülnie eszményeinek valóra válását: a magyar igazság teljes és fényes diadalát: Nagy Magyarország teljes feltámadását!

Oh áldd meg e községnek és járásnak összes vallásfelekezeteit, egyházait és templomait, azoknak lelkes papjait és hiveit, hogy velünk együtt ismerjék és hirdessék a Te nevedet és velünk együtt hirdessék és ápolják az istenfélelmet, az erkölcsiséget, a türelmet és az emberiséget.

Áldd meg hitközségünket, annak nemeslelkületű vezetőségét, elöljáróit és minden egyes tagját. Legyen bő áldásod jótékony és közhasznú hasznos intézményein.

Adj erőt nékem, jóságos Istenem, hogy örömet és bánatot könnyen viseljek el, adj erőt, hogy szeretetem gyümölcsöző legyen a Te szolgálatodban, adj erőt nékem, hogy soha meg ne tagadjam a szegényt, s ne hajtsak térket a féktelen hatalom előtt. Adj erőt, hogy erőmet szeretettel alárendeljem a Te akaratodnak.

Oh halgass meg engem jóságos Uram Istenem, akinek szent nevét akarom dicsőíteni most és mindörökké, életemben és halálom óráján.

Ámen.

13.

A Nemesvidi Izraelita Hitközség, a nemesvidi izraelita község illetve a nemesvidi Chevra Kadischa (Szentegylet) és a Marcali Izraelita Hitközség között létrejött adás-vevési szerződés. (Marcali, 1941. június 8.).¹³⁴⁵

Adás-vevési szerződés

Illeték bélyegek

1 Pengő, 1 Pengő

Mely egyrésztől Rechnitzer Sándor kereskedő nemesvidi lakos, a jelenleg Nemesvidon lakó izraeliták ezen szerződéshez fűzött nyilatkozatával igazolt meghatalmazottja által képviselt Nemesvidi Izraelita Hitközség, illetve nemesvidi izraelita község és a nemesvidi Chevra Kadischa szent egylet, mint eladók, - másrésztől pedig a Marcali Izraelita Hitközség, mint vevő között, utóbbi Scheiber Ernő kereskedő, marcali lakos, jelenlegi hitközségi elnök által képviselten, alulírott helyen és időben a következőleg jött létre:

¹³⁴⁵ MZsML X. Marcali hitközség iratai.

I./ Megállapítják felek, hogy Nemesvid községében évtizedekkel ezelőtt népes erős fiókhitközség volt, mely a marcali izraelita anyakönyvi kerülethez tartozott. A nemesvidi izraelita vallású lakosok ma is ennek az anyakönyvi kerületnek a tagjai.-

Az azelőtt tekintélyes, jelentékeny taglétszámú fiókhitközségnek Rechnitzer Sándor, kereskedő, az egyedüli adófizető tagja. A fiókhitközségnek két telke, ezek egyikén dűledező állapotban lévő temploma, másikon két igen rossz állapotban levő, sürgős javításokat igénylő épülete, ezek egyikében két szoba-konyha, másikában egy szoba-konyha és egy borbélyüzlet, - ezeken kívül temetője és 479. – öl közös legelő illetősége van.-

Ingó vagyona a fiókhitközségnek a Rechnitzer Sándor által a Marcali Izraelita Hitközség kiküldötteinek Nemesvidon 1941.évi március hó 30-ik napján már átadott ezüst kehely,- két darab ezüst tóra mutató, két darab ezüst tóra dísz három csengővel,- egy darab ezüst tóraszer,- a Nemes-Vidi Takarékpénztár rt.-nél betétként elhelyezett 64.P 14 fill.- és a folyó 1941.évi június hó 8-ik napján Rechnitzer Sándor által Scheiber Ernő, marcali hitközségi elnöknek átadott 25.P készpénz,- négy tóra és a templomi berendezés.

2./ Miután a nemesvidi Izraelita Hitközség és a nemesvidi Chevra Kadischa szentegylet intézményeit fenntartani nem tudja,- a IX. izraelita község kerület és az Országos Izraelita Iroda jóváhagyásának feltétele mellett eladja tehermentesen az előző pontban írt összes ingóságait 300.P. úgy a nemesvidi

1053.sz. tjkvben A.+225. hrsz. alatt felvett ház és belsőségét 1500.F.- 225.sz. tjkvben A.+96/b. hrsz.alatt felvett zsinagógát és ehhez tartozó telket 1000.F.- a 64.sz. tjkvben A.+924. hrsz. alatt felvett temetőt 100.F. összes ingó és ingatlanait tehát együttesen 2900.P. vételárért a Marcali Izraelita Hitközségnek, mint vevőnek.-

3./ A Marcali Izraelita Hitközség az előző pontban írt ingókat és ingatlanokat az ottírt vételárban megveszi, mely vételárat olyképp fizeti ki, hogy elvállalja a nemesvidi izr. temető gondozását.- a nemesvidi 1053.sz. tjkvben 221.hrsz.a.felvett, a község házával szemben levő két épületnek izraelita szeretetházként leendő fenntartását, e végből azok kijavítását és tartozását.- Az üzlethelyiséget a Marcali Izraelita Hitközség fenntarthatja.-

A szeretetház elsősorban nemesvidi illetőségű, vagy Nemesvidon lakó, ilyenek hiányában marcali anyakönyvi kerületbeli, azok nem léteben más községbeli zsidó családok, vagy ezek tagjai részére engedendő át díjmentes lakásul. A lakáson felül azonban más szolgáltatásra, nevezetesen tartásra a Marcali Izraelita Hitközség kötelezettséget nem vállal.-

A lakás átengedése kérdésében a Marcali Izraelita Hitközség képviselőtestülete határoz.-

A temető gondozásának kötelezettsége nem terjed ki a síremlék és a sírkerítések javítására, kivéve Mayer Sámuel és neje sírjának és ezzel kapcsolatosan a temető kerítésének és a halottasháznak gondozását, amelyre nézve a Marcali Izraelita Hitközség kötelezettségei dr. Mayer Ignác és neje szül. Lengyel Sarolta közös végrendeletében vannak szabályozva.-

A templom épülete annyira elhanyagolt, hogy összedüléstől kell tartani, miért is a Marcali Izraelita Hitközség azt le fogja bontatni, anyagát értékesítteti, saját egyházi céljaira használható berendezési tárgyait Marcaliba beszállíttatja, és felhasználja, egyéb berendezési tárgyai, valamint a templom telkét eladja, a befolyó összeget a hitközség egyéb vagyonától elkülönítve fogja kezelni, kamatait a szeretetház és a temető tartozásának költségeire köteles felhasználni, ha azonban a kamatok ezen költségek fedezésére elegendők nem lesznek, ebben az esetben a különbözet sajátjából a Marcali Izraelita Hitközség pótolja.-

4./ a Marcali Izraelita Hitközség a jelen szerződéssel megvett ingók és ingatlanok borkába csak a szerződésnek a IX. izr. községkerület és az Országos Izraelita Iroda által leendő jóváhagyásakor lép.-

5./ Eladók feltétlen beleegyezésüket adják ahhoz, hogy a 2. pontban írt ingatlanokra a tulajdonjog a Marcali Izraelita Hitközség mint vevő javára minden további megkérdetetésük nélkül telekkönyvileg bekebeleztesse.-

6./ A jelen szerződés kiállításával és telekkönyvi keresztülvezetésével felmerülő minden költséget, úgy a kincstári átruházási illetéket is vevő, a Marcali Izraelita Hitközség viseli.-

Kelt.: Marcaliban, 1941. évi június hó 8-án.

Előttünk, mint tanúk előtt:

Kohn József

Kohn Ferenc

a Nemesvidi Izraelita Hitközség, illetve nemesvidi izraelita község és a nemesvidi

Chevra Kadischa szentegylet eladók képviselőjében:

Rechnitzer Sándor

A Marcali Izraelita Hitközség vevő képviselőjében:

Scheiber Ernő
hitk. elnök

IX. Izr. Községkerület Elnöksége Nagykanizsa.

45/1941.számhoz.

Jóváhagyólag tudomásul vettük.-

Nagykanizsa, 1941.június hó 24.

olvashatatlan aláírás

olvashatatlan aláírás

kkker.titkár.

kkker.elnök.

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának Elnöksége
76.923/1941.

Jóváhagyólag tudományul vettük.

Budapest, 1941. évi június hó 30-án

Az Országos Izr. Iroda nevében:

aláírás

aláírás

főtítkár

alelnök

Pecsétek

14.

A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai [1944 tavasz]¹³⁴⁶

Sor.	Név.	Szül. év.	Foglalkozás.	Szakképzettség tanult mester- ség.	Megjegyzés.
1.	Özv. Berger Lászlóné Sz. Krausz Rózsa	1888.	kereskedő	elemi	
2.	Özv. Büchler Albertné Sz. Bing Teréz	1888.	szódagyártó	elemi	
3.	Büchler Ilus	1917.	háztb.	polgári	
4.	Büchler Erzsébet	1916.	háztb.	polgári	
5.	Bodó Imre	1897.	üvegessegéd	érettségi	gazdatiszt
6.	Bodó Imréné Sz. Hirsch Mari	1899.	háztb.	polgári	
7.	Bodó István	1928.	vill. szer.tanonc	polgári	
8.	Böhm Dezső	1907.	molnár mester	érettségi	Pesten
9.	Böhm Pál	1904.	molnár mester	érettségi	mksz.

¹³⁴⁶ A Marcali hitközség tagjainak jegyzéke, 1944. MZsML HU HJMA X-60-2-1

10.	Özv. Böhm Samuné sz. Keppich Lenke	1878.	háztb.	elemi	
11.	Böhm Pálné sz. Dénes Zsuzsi	1914.	háztb.	polgári	
12.	Böhm Julika	1938.	gyermek	-	
13.	Özv. Böhm Gézáné sz. Goldschieb Ilona	1899.	háztb.	polgári	
14.	Böhm Tibor	1922.	kertész segéd	polgári	Pesten
15.	Braun Náthán	1872.	magánzó	elemi	
16.	Braun Francis	1906.	háztb.	polgári	
17.	Braun Erzsébet	1910.	háztb.	polgári	
18.	Braun Sári	1908.	fűzőkészítő	polgári	
19.	Özv. Blech Jakabné sz. Hirschler Janka	1872.	háztb.	elemi	
20.	Brucker Jakab	1888.	kereskedő	elemi	
21.	Brucker Jakabné sz. Weisz Johanna	1891.	háztb.	elemi	
22.	Brucker Rózsi	1918.	nőiszabó seg.	polgári	
23.	Dr. Dénes Antal	1878.	ügyvéd	egyetem	
24.	Dr. Dénes Antalné szül. Berger Jolán	1883.	háztb.	polgári	
25.	Dr. Dénes Imre	1910.	ügyvédh.	egyetem	mksz.
26.	Deutsch Samu	1893.	újságárus	elemi	
27.	Deutsch Samuné	1879.	háztb.	elemi	
28.	Deutsch Sára	1899.	mag. tisztv.	polgári	
29.	Drucker Mariska	1905.	háztb.	polgári	
30.	Özv. Drucker Mihályné sz. Wittmann Janka	1872.	háztb.	polgári	
31.	Özv. Fábri Adolfné sz. Hönig Mária	1868.	háztb.	polgári	
32.	Faragó Ferenc	1887.	keresk.	polgári	
33.	Faragó Ferencné sz. Kohn Rezsín	1891.	háztb.	polgári	
34.	Faragó Izsák	1890.	famunkás	elemi	
35.	Faragó Izsákné sz. Gróf Margit	1906.	háztb.	elemi	

36.	Faragó Katalin	1927.	szabótanonc	elemi	
37.	Feuerman Pál	1901.	ügynök	érettségi	internált
38.	Feuermann Pálné Szenes Ilona	1903.	háztb.	polgári	
39.	Feuermann Ernő	1927.	lakatostanonc	polgári	Pesten
40.	Fürst Jenő	1895.	szállító	elemi	
41.	Fürst Jenőné sz. Kohn Józsa	1891.	varrónő	elemi	
42.	Fürst György	1922.	cipészség	6 elemi	mksz.
43.	Fürst Sándor	1921.	molnár seg.	6 elemi	mksz.
44.	Fürst Ilona	1932.	tanuló	polgári	
45.	Gábor Ignác	1892.	ny. tanító	tanítói okl.	
46.	Gábor Ignácné szül. Gold Józsa	1899.	háztb.	polgári	
47.	Gábor Vilmos	1923.	tanító	tanítói okl.	mksz.
48.	Gábor József	1928.	tanuló	liceum	
49.	Gelb József	1906.	kántor	kántor elemi	mksz.
50.	Gelb Józsefné sz. Rubovits Sára	1906.	háztb.	4 polgári	
51.	Gelb Miklós	1941.	gyermek	-	
52.	Özv. Gold Ferencné szül. Deutsch Line	1887.	háztb.	elemi	
53.	Gold László	1911.	keresk. seg.	polgári	mksz.
54.	Gold Márton	1902.	bádogos	polgári	mksz.
55.	Gold Mártonné szül. Erdős Rozsi	1913.	háztb.	polgári	
56.	Gold Árpád	1934.	tanuló	elemi	
57.	Özv. Dr. Gold Samuné szül. Schön Josefa	1874.	nyugdíjas	elemi	
58.	Goldschmied Jenő	1904.	b.tisztv.	érettségi	mksz.
59.	Goldschmied Jenő szül. Wilheim Anna	1912.	háztb.	polgári	
60.	Goldschmied József	1935.	tanuló	elemi	
61.	Özv. Goldschmied Viktorné szül. Böhm Szerén	1874.	háztb.	elemi	
62.	Özv. Grünfeld Edéné szül. Steiner Irma	1877.	háztb.	elemi	

63.	Grünfeld Ferenc	1905.	lókereskedő	elemi	mksz.
64.	Grünfeld Ferencné szül. Steiner Rózsa	1907.	háztb.	elemi	
65.	Grünfeld Irén	1929.	szabótanonc	polgári	
66.	Grünfeld Sándor	1941.	tanuló	elemi	
67.	Dr. Grünfeld Lajos	1904.	ügyvéd	egyetem	mksz.
68.	Harsányi Gyula	1905.	mgtv.	érettségi	mksz.
69.	Harsányi Gyuláné szül. Wilheim Katalin	1915.	háztb.	polgári	
70.	Harsányi György	1937.	gyermek	-	
71.	Heller Manó	1876.	keresk.	elemi	
72.	Heller Manóné	1874.	háztb.	elemi	
73.	Hirsch Henrik	1863.	üveges	elemi	
74.	Özv. Honig Béláné szül. Haas Elvira	1883.	háztb.	polgári	
75.	Dr. Kaszás Elemér	1894.	ny. jár. állator- vos	egyetem	
76.	Dr. Kaszás Elemérné	1894.	háztb.	polgári	
77.	Kaufer Árpád	1897.	mgtv.	érettségi	
78.	Kaufer Árpádné szül. Pol- gár Erzsébet	1905.	háztb.	polgári	
79.	Kaufer Ilona	1931.	tanuló	polgári	
80.	Kaufer Zsuzsanna	1936.	tanuló	elemi	
81.	Özv. Kell Dezsóné szül. Fábri Kata	1896.	varrónő	polgári	
82.	Kell Sándor	1905.	keresk. seg.	polgári	mksz.
83.	Kell Sándorné szül. Schmiedeg Ilona	1904.	háztb.	polgári	
84.	Kell Miksa	1930.	tanuló	polgári	
85.	Kelemen Ignác	1885.	hitk. szolga	elemi	
86.	Kelemen Ignácné szül. Rosenfeld Jetty	1868.	háztb.	elemi	
87.	Özv. Kertész Mórné szül. Lichtenstein Sarolta	1882.	háztb.	elemi	
88.	Özv. Kohn Simonné szül. Wilheim Karolin	1871.	nyugdíjas	elemi	
89.	Kohn Szelina	1882.	mészkeresk.	elemi	

90.	Kremsier Sándor	1924.	képfestő seg.	polgári	
91.	Lackenbach József	1875.	pékmester	elemi	
92.	Lackenbach Etel	1906.	háztb.	polgári	
93.	Lackenbach Imre	1908.	péksegéd	polgári	mksz.
94.	Lackenbach Oszkár	1878.	képfestő	elemi	
95.	Lackenbacher Imre	1898.	szabósegéd	polgári	
96.	Lackenbacher Imréné szül. Szabados Erzsí	1909.	háztb.	polgári	
97.	Lackenbacher Sándor	1941.	gyermek	-	
98.	Lackenbacher András	1943.	gyermek	-	
99.	Ländler Sándor	1930.	tanuló. lelenc	elemi	
100.	Lenkel Pál	1903.	fakereskedő	érettségi	
101.	Lenkei Pálné szül. Spiegel Klári	1908.	háztb.	polgári	
102.	Lenkei Ernő	1928.	tanuló	6 gymnasium	
103.	Özv. Lenkei Ernőné szül. Rosenthal Helén	1879.	háztb.	elemi	
104.	Löbl Nándor	1902.	fakereskedő	kereskedelmi	mksz.
105.	Löbl Nándorné szül. Stei- ner Erzsí	1899.	fakereskedő	polgári	
106.	Löbl Imre	1936.	tanuló	elemi	
107.	Dr. Lówy Adolf	1912.	kar.főrabbi	egyetem-főis- kola	
108.	Dr. Lówy Adolfné szül. Weisz Katalin	1917.	háztb.	kereskedelmi	
109.	Lówy András Péter	1941.	gyermek	-	
110.	Lówy Imre	1892.	lóalkusz	elemi	
111.	Lówy Imréné szül. Steiner Rózsi	1896.	háztb.	elemi	
112.	Lówy Jenő	1930.	tanuló	elemi	
113.	Lówy Pál	1922.	szabósegéd	elemi	mksz.
114.	Mayer Fülöp	1875.	órá-ékszerész	elemi	
115.	Mayer Fülöpné szül. Stei- ner Rózsa	1881.	háztb.	elemi	
116.	Özv. Mitzky Henrikné szül. Kohn Róza	1893.	háztb.	elemi	
117.	Mitzky József	1911.	nyomdászsegéd	polgári	mksz.

118.	Ifj. Mosonyi Gyula	1908.	kereskedő	polgári	mksz.
119.	Ifj. Mosonyi Gyuláné szül. Bruck Sári	1914.	háztb.	polgári	
120.	Mosonyi Magda	1943.	gyermek	-	
121.	Id. Mosonyi Gyula	1886.	kereskedő	érettségi	
122.	Müller Rezső	1892.	pékmester	polgári	
123.	Müller Rezsóné szül. Rosenfeld Rózsa	1901.	háztb.	polgári	
124.	Müller Piroska	1922.	háztb.	polgári	
125.	Müller János	1925.	péksegéd	polgári	
126.	Polgár Ferenc	1900.	kereskedő	polgári	
127.	Polgár Ferencné szül. Weinstingl Ilona	1909.	háztb.	polgári	
128.	Polgár Éva	1932.	tanuló	polgári	
129.	Politzer Ignác	1892.	n. cipész m.	elemi	
130.	Politzer Ignácné szül. Laukenbach Irén	1907.	háztb.	polgári	
131.	Propper Judit	1924.	fodrász-kozmetikus	polgári	
132.	Popper László	1909.	cipész	elemi	kmsz.
133.	Popper József	1903.	cipész	elemi	
134.	Prager Aranka	1876.	magánzó	elemi	
135.	Rechnitzer Miklós	1902.	erdei munkás	elemi	
136.	Rechnitzer Miklósné szül. Grünbaum Anna	1905.	háztb.	elemi	
137.	Rechnitzer Ferenc	1930.	tanuló	polgári	
138.	Rechnitzer Amália	1931.	tanuló	polgári	
139.	Dr. Révész Ferenc	1907.	orvos	egyetem	
140.	Dr. Révész Ferencné szül. Grünberger Erzsi	1914.	háztb.	érettségi	
141.	Révész Ágnes	1938.	gyermek	-	
142.	Révész Lajos	1897.	magántisztv.	érettségi	
143.	Révész Lajosné szül. Hónig Rózsi	1910.	kereskedő	polgári	
144.	Dr. Römer Áron	1900.	szobafestő	egyetem	
145.	Dr. Römer Áronné szül. Keppich Erzsébet	1910.	háztb.	polgári	

146.	Özv. Rosenspitz Izidorné szül. Weisz Julia	1876.	háztb.	elemi	
147.	Rückländer Jakab	1868.	kereskedő	elemi	
148.	Rückländer Jakabné	1877.	háztb.	elemi	
149.	Rückländer Oszkár	1897.	kereskedő	érettségi	
150.	Sattler Sándor	1877.	kereskedő	polgári	
151.	Sattler Sándorné szül. Spitzer Józsa	1877.	háztb.	elemi	
152.	Dr. Sattler Ferenc	1913.	kereskedő	egyetem	kmsz.
153.	Dr. Sattler Ferencné szül. Dénes Kató	1919.	háztb.	érettségi	
154.	Sattler Judit	1941.	gyermek	-	
155.	Sattler István	1911.	kereskedő	érettségi	
156.	Scheiber Ernő	1884.	kereskedő	elemi	
157.	Scheiber Ernőné szül. Schwarzenberg Margit	1900.	háztb.	polgári	
158.	Scheiber László	1921.	szövősegéd	érettségi	kmsz.
159.	Scheiber György	1924.	konzervgyári munkás	4 gymn.	
160.	Scheiber Pál	1901.	állatkereskedő	polgári	
161.	Scheiber Pálné szül. Braun Ilona	1903.	varrónő	polgári	
162.	Özv. Scheiber Miksáné szül. Kohn Karolin	1872	háztb.	elemi	
163.	Seif Győző	1911.	órá-ékszerész	polgári	kmsz.
164.	Seif Gyözőné szül. Mayer Erzsébet	1914.	fűzőkészítő	polgári	
165.	Singer István	1889.	szabó	elemi	
166.	Singer Istvánné szül. Wallentin Szera	1893.	háztb.	elemi	
167.	Singer József	1919.	szabósegéd	polgári	kmsz.
168.	Somogyi István	1895.	gépszíjgyártó	érettségi	
169.	Somogyi Istvánné szül. Sonnenfeld Rózsa	1901.	háztb.	7 gimnázium	
170.	Somogyi Anna	1926.	tanuló	8 gimnázium	
171.	Somogyi János	1927.	tanuló	7 gimnázium	
172.	Özv. Sonnenfeld Jakabné	1871.	háztb.	elemi	

	szül. Krausz Szelén				
173.	Steiner Bertha	1879.	kereskedő	elemi	
174.	Steiner Dénes	1865.	magánzó	elemi	
175.	Özv. Steiner Lajosné szül. Lackenbacher Mari	1851.	magánzó	elemi	
176.	Steiner József	1877.	gyüm.keresk.	elemi	
177.	Steiner Józsefné szül. Pritz Nella	1877.	háztb.	elemi	
178.	Steiner József	1879.	szabósegéd	elemi	
179.	Steiner Sándor	1882.	halkeresk.	elemi	
180.	Steiner Sándorné szül. Kreiner Netti	1879.	háztb.	elemi	
181.	Özv. Szabados Sándorné szül. Rechnitzer Karolin	1880.	háztb.	elemi	
182.	Szabados István	1914.	szabó	érettségi	kmsz.
183.	Szabados Margit	1919.	szabó segéd	polgári	
184.	Tausz Rózsi	1908.	háztb.	polgári	
185.	Thurn Gyula	1905.	kereskedő	érettségi	kmsz.
186.	Thurn Gyuláné szül. Ber- ger Ilona	1912.	háztb.	polgári	
187.	Thurn Rózsi	1902.	szabó-péksegéd	polgári	Pápai lakos.
188.	Vasvári Jolán	1896.	kereskedő	érettségi	
189.	Özv. Vasvári Mórné szül. Gold Malvin	1873.	háztb.	elemi	
190.	Wallentin Jenő	1887.	bádogos	elemi	
191.	Wallentin Jenőné szül. Schön Ilona	1899.	háztb.	elemi	
192.	Wallentin Magda	1926.	szabósegéd	polgári	
193.	Wallentin Panna	1937.	tanuló	elemi	
194.	Özv. Wallentin Izsákné szül. Weisz Julia	1858.	háztb.	elemi	
195.	Weinstingl Sándor	1902.	napszámos	elemi	
196.	Weinstingl Sándorné szül. Weisz Erzsi	1909.	háztb.	2 polgári	
197.	Weinstingl György	1932.	tanuló	2 polgári	
198.	Weinstingl Erzsébet	1900.	háztb.	elemi	
199.	Weisz Aranka	1885.	háztb.	elemi	

200.	Özv. Weisz Dávidné szül. Böhm Mária	1885.	hitk. szolga	elemi	
201.	Özv. Weisz Józsefné szül. Ausch Enna	1890.	szabómester	polgári	
202.	Weisz János	1920.	ruhakeresk.	polgári	
203.	Weisz Éva	1924.	szabósegéd	polgári	
204.	Özv. Weisz Sándorné szül. Steiner Rózsi	1892.	szabó	polgári	
205.	Weisz Ilona	1917.	szabó	polgári	
206.	Weisz Imre	1923.	szabó	polgári	kmsz.
207.	Weisz József	1890.	bőrkereskedő	elemi	
208.	Weisz Józsefné szül. Keiser Katalin	1892.	háztb.	kereskedelmi	
209.	Weisz Lajos	1911.	szabósegéd	elemi	kmsz.
210.	Weisz Lajosné szül. Grünfeld Ilona	1915.	háztb.	2 polgári	
211.	Özv. Weisz Ödönné szül. Rothschild Katalin	1886.	háztb.	elemi	
212.	Weisz Riza	1869.	háztb.	elemi	
213.	Weisz Rózsi	1906.	háztb.	elemi	
214.	Özv. Weisz Tódorné szül. Spitzer Szerén	1884.	kereskedő	elemi	
215.	Wilheim Károly	1862.	magánzó	elemi	
216.	Wilheim Vilmos	1876.	pékmester	elemi	
217.	Wilheim Vilmosné szül. Schönfeld Zsófia	1886.	háztb.	elemi	
218.	Wirkmann Árpád	1911.	Kirendelt gyógyszerész.	főiskola	
219.	Wirkmann Árpádné szül. Harsányi Ágnes	1921.	háztb.	kereskedelmi	
220.	Wirkmann Zsuzsi	1938.	gyermek	-	
221.	Weisz Julianna	1939.	gyermek	-	
222.	Schön Miksa	1870.	eltartott	elemi	
223.	Neumann Józsefné	1886.	háztb.	elemi	
224.	Özv. Lemberger Zsig- mondné szül. Keiser Kata- lin	1852.	eltartott	elemi	

225.	Böhm Hermina	1879.	háztb.	elemi	
226.	Stern Adolf	1873.	magánzó	elemi	
227.	Özv. Balogh Lajosné szül. Wittmann Aranka	1877.	háztb.	polgári	
228.	Bauer Endre	1934.	tanuló, lelenc	elemi	
229.	Grünfeld Mária	1900.	háztb.	elemi	

15.

Marcali-i Izr. Hitközség Anyakönyvi Kerületében lakók listája [1944 tavasz]¹³⁴⁷

Község	Név	Szül. év	Foglalkozás	Szakképzett-ség, isk. vég-zettség
<u>Balatonberény:</u>				
	1. Berényi Lipót	1878.	cipész m.	cipész 4 elemi
	2. Berényi Lipótné sz. Kreiner Lóri	1888.	hztb.	”
	3. Berényi Mária	1923.	varrónő	varrónő ”
	4. Rósemberg Re- zsóné sz. Müller Mária	1901.	kereskedő	”
	5. Rósemberg Ta- más	1931.	tanuló	2 ”
	6. Deutsch Ig- nácné	1868.	hztb.	4 ”
	7. László Mi- hálné	nincs adat	hztb.	4 polgári
	8. Rósemberger Miksáné sz. Brickman Er- zsébet	1874.	kereskedő	” ”
<u>Balatonkeresztúr:</u>				
	1. Hegedüs Károly	1895	m.g.t.v.	kereskedelmi
	2. Misner Miklós	1878	fakereskedő	”
	3. Misner Mik- lósne	1884	hztb.	4 polgári
	4. Politzer Jákó	1894	kereskedő	4 elemi
	5. Poltzer Jákóné	1900	hztb.	varrónő 4 polgári
	6. Politzer Ibolya	1927	masamód	”
	7. Politzer Éva	1933	tanuló	4 elemi
<u>Balatonszentgyörgy:</u>				
	1. Wirth Ödön	1879	kereskedő	kereskedő, 4 polgári
	2. Wirth Krisztina	1916	hztb.	”
	3. Steinitz Jó- zsefné sz. Silberstein Blanka	1881	hztb.	4 elemi

¹³⁴⁷ A Marcali anyakönyvi kerületben lévő közösségek tagjainak névjegyzéke, 1944. MZsML A X-60-2-1

	4. Steinitz Ilona	1905	varrónő	varrónő "
	5. Kohn Irma	1885	kereskedő	kereskedő, 4 polgári
<u>Balatonujlak:</u>	1. Bauer Józsefné	1863	hztb.	4 elemi
	2. Müller Lajosné	1858	"	"
<u>Böhönye:</u>				
	1. Bing Dávid	1873	kereskedő	kereskedő "
	2. Bing Dávidné sz. Politzer Rozália	1877	hztb.	hztb. "
	3. Müller Pál	1905	munkás	"
	4. Müller Pálné sz. Bing Irén	1910	hztb.	"
	5. Müller Magda	1937	tanuló	1 elemi
	6. Müller Ida	1939	gyermek	-
	7. özv. Kiss Györgyné sz. Bing Mari	1891	hztb.	4 elemi
	8. Böhm Béla	1905	fuvaros	"
	9. Böhm Béláné sz. Rottenstein Borbála	1914	hztb.	"
	10. Böhm Éva	1937	tanuló	1 "
	11. Böhm József	1939	gyermek	
	12. Boskovitz Adolf	1864	kereskedő	kereskedő 4 polgári
	13. Boskovitz Adolfné sz. Ungár Ida	1869	hztb.	4 elemi
	14. Weiszné sz. Schlésinger Jo- zefa	1857	hztb.	4 elemi
	15. Réti Aladár	1882	kereskedő	kereskedő 4 polgári
	16. Réti Aladárné sz. Weisz Irén	1879	hztb.	"
	17. Dénes Samu	1881	körállatorvos	főiskola
	18. Dénes Samuné sz. Fehér Erzsébet	1886	hztb.	4 polgári
	19. Dénes Magda	1922	hztb.	"
<u>Csákány:</u>				
	1. Frischmann Izi- dorné	1883	kereskedő	"
	2. Frischmann Irén	1915	hztb.	4 elemi
<u>Csömend:</u>				

	1. Rosenbaum Márton	1898	kereskedő	”
	2. Rosenbaum Mártonné	1898	hztb.	”
	3. Rosenbaum Magda	1928	tanuló	4 polgári
	4. Rosenbaum Tibor	1923	elektrotechnikus	”
<u>Főnyed:</u>				
	1. Krausz Róza	1891	kereskedő	4 elemi
	2. Krausz Jolán	1893	kereskedő	4 elemi
<u>Gadány:</u>				
	1. Thurnauer Salamon	1871	földmíves	”
	2. Thurnauer József	1902	földmíves	”
	3. Thurnauer Katalin	1908	hztb.	”
	4. Thurnauer Ilona	1912	hztb.	”
	5. Politzer Anna	1883	hztb.	”
	6. Politzer Margit	1925	hztb.	6 elemi
<u>Hollád:</u>				
	1. Gróf Sándorné	1867	hztb.	4 elemi
	2. Gróf Mariska	1895	hztb.	”
	3. Gróf Jolán	1904	hztb.	”
	4. Gróf József	1897	kereskedő	”
	5. Gróf Józsefné	1899	hztb.	”
<u>Kéthely:</u>				
	1. Gut László	1898	keresk.	ker. érettségi
	2. Gut Lászlóné	1903	háztb.	4 elemi
	3. Gut Andor	1928	elektrotech.	4 polgári
	4. Gut György	1935	tanuló	3 elemi
	5. Pauk Ernő	1875	vendéglős	ker. érettségi
	6. Pauk Ernőné sz. Lackenbach Vilma	1877	háztb.	4 elemi
	7. Fürst Ilona	1901	„	4 polgári
	8. Müller Jenő	1883	pék	6 elemi
	9. Müller Jenőné szül. Bauer Mária	1891	háztb.	6 elemi
	10. Krausz József	1891	kántor, órás	órási, elemi
	11. Misner Margit	1881	háztb.	6 elemi
	12. Weisz Gizella	1901	háztb.	4 polgári
	13. Krausz Imre	1901	kereskedő	ker. érettségi
	14. Krausz Imréné szül.	1905	háztb.	ovónő

	Herz Zsuzsánna			
	15. Krausz Erika	1936	tanuló	1 elemi
	16. Morgenstern Mórné szül. Pauk Helén	1873	háztb.	4 elemi
	17. Morgenstern Imre	1903	keresk.	6 elemi
	18. Morgenstern Imréné sz. Rosenthal Kata	1906	háztb.	4 polgári
	19. Fürst József	1889	mészáros	6 elemi
	20. Fürst Józsefné sz. Polgár Teréz	1895	háztb.	6 elemi
	21. Fürst László	1923	mészárosan.	ker. érettségi
	22. Fürst Erzsébet	1925	háztb.	4 polgári
	23. Grünbaum Aladár	1895	marhakeresk.	mészáros, elemi
	24. Grünbaum Aladárné sz. Rosenthal Margit	1905	háztb.	2 polgári
	25. Morgenstern Sándorné szül. Krausz Rózsi	1909	háztb.	4 polgári
	26. Morgenstern Anti	1938	tanuló	
	27. Morgenstern Zsuzsi	1931	„	3 polgári
	28. Grünbaum Edit	1926	varrónő	4 polgári
	29. Müller Margit	1934	tanuló	4 elemi
<u>Mesztegnő:</u>				
	1. Bauer Béla	1885	keresk.	4 elemi
	2. Bauer Béláné sz. Müller Gizella	1890	háztb.	4 elemi
	3. Bauer József	1920	keresk. segéd	4 polgári
<u>Nagyszakácsi:</u>				
	1. Kremsier József	1885	keresk.	4 polgári
	2. Kremsier Józsefné szült. Roth Franciska	1893	háztb.	4 elemi
	3. Roth Terézia	1897	„	4 elemi
	4. Csillag Gyula	1899	községi irnok	4 polgári
	5. Csillag Gyuláné	1905	háztb.	4 polgári

	szül. Bogár Zsuzsa			
	6. Zorn Benjámín	1860	cipész	4 elemi
	7. Zorn Valéria	1896	háztb.	4 elemi
	8. Schreiber Sándor	1896	mészáros	4 elemi
	9. Reismann Jakabné szül. Jung Janka	1887	háztb.	4 elemi
<u>Nemesdéd:</u>				
	1. özv. Sattler Samuné sz. Grósz Róza	1872	háztb.	4 elemi
	2. özv. Sattler Lajosné sz. Hirschler Berta	1870	keresk.	4 elemi
	3. özv. Weisz Mórné sz. Sattler Zsófia	1878	háztb.	4 elemi
	4. özv. Boskovitz Hermanné sz. Landler Julis	1880	keresk.	4 elemi
	5. özv. Sattler Lipótné Boskovitz Mária	1868	háztb.	4 elemi
	6. Blau Jakabné sz. Galitzenstein Róza	1885	bádogos	4 elemi
	7. Sattler Zoltán	1900	földműves	ker.érettségi
	8. Sattler László	1903	földműves	4 elemi
	9. Sattler Zoltánné sz. Goldberger Jolán	1911	háztb.	4 elemi
	10. Sattler Irén	1939	gyermek	
	11. Günser Lipót	1891	tojásszedő	4 elemi
	12. Günser Lilly	1928	tanuló	4 elemi
	13. Rosenzweig József	1899	szabó	4 elemi
	14. Rosenzweig Józsefné sz. Brandl Mária	1902	háztb.	4 elemi
	15. Rechnitzer Éva	1929	tanuló	3 polgári
	16. Schmidek Ferenc	1905	szabómester	4 elemi

	17. Schmidek Ferenc sz. Blau Netti	1903	háztb.	4 elemi
	18. Rosenzweig Géza	1903	mészáros	4 elemi
	19. Sattler Miksa	1896	keresk.	ker. érettségi
	20. Sattler Miksáné Brandl Erzsébet	1906	háztb.	4 polgári
	21. Sattler Magda	1933	tanuló	2 "
	22. Sattler József	1903	kereskedő	4 "
	23. Sattler Józsefné sz. Lichtmann Flóra	1908	háztb.	4 elemi
	24. Sattler Zsuzsanna	1936	tanuló	2 elemi
	25. Weisz Jenő	1888	magánzó	4 "
	26. Weisz Jenőné sz. Lichtenstein Irma	1891	háztb.	4 "
	27. Weisz István	1915	hentes	4 "
	28. Sattler Karola	1876	postames- ternő	4 "
	29. Boskovits Sarolta	1902	háztb.	4 polgári
	30. Vajda Sándorné sz. Boskovisz Margit	1908	"	" "
	31. özv. Landler Albertné	1857	"	4 elemi
	32. Schmidek István	1935	tanuló	3 elemi
	33. özv. Neumann Béláné sz. Sattler Frida	1866	háztb.	4 elemi
	34. Berger Emma	1855	"	" "
<u>Nemesvid:</u>				
	1. özv Rechnitzer Vilmosné	1873	"	" "
	2. Rechnitzer Sándor	1907	kereskedő	4 polgár
	3. Rechnitzer Sándorné	1915	háztb.	" "
	4. Rechnitzer Erzsébet	1938	gyermek	

	5. Kohn József	1892	szabó	4 elemi
	6. Kohn Ferenc	1920	munkaszolga- latos	4 elemi
	7. Kohn Teréz	1922	háztartásbeli	" "
	8. Kohn Ella	1924	"	" "
	9. Kohn Magda	1927	"	" "
	10. Kohn Zsófia	1932	"	" "
	11. Kohn Vilma	1934	tanuló	elemi
	12. Kohn Margit	1938	"	
	13. özv Weisz Ig- nácné	1873	háztb.	4 "
	14. Weisz Katalin	1903	"	4 "
	15. Weisz Gáspár	1907	munkaszolga- latos	4 "
	16. özv. Blumenstein Fe- rencné	1889	háztb.	4 "
	17. Blumenstein Erzsébet	1911	"	4 "
	18. özv. Lichtenstein Mórné	1864	magánzó	4 "
	19. Frischmann Rozália	1879	háztb.	4 "
<u>Nikla:</u>				
	1. özv Rósenfeld Sándorné	1883	"	4 elemi
	2. Rósenfeld Má- ria	1894	"	4 "
	3. Klein Lajos	1908	munkaszolga- latos	képfestő
	4. Klein Lajosné sz. Rosenfeld Jo- lán	1915	háztb.	4 polgári
	5. Klein Béla	1938	gyermek	
<u>Pusztakovácsi:</u>				
	1. Politzer János	1875	kereskedő	4 polgári
	2. Politzer Jánosné sz. Steiner Her- mina	1877	háztb.	4 elemi
	3. Politzer Her- man	1898	kereskedő	4 elemi
	4. Politzer Her- manné sz. Rosenbaum Szerén	1906	háztb.	4 "
	5. Politzer László	1926	Tanonc	4 polgári

	6. Zuchmann Rudolf	1893	mészáros	4 elemi
	7. Zuchmann Rudolfné sz. Politzer Katalin	1900	háztb.	2 "
	8. Zuchmann Andor	1923	tanonc	4 polgári
	9. Zuchmann Erzsébet	1929	tanuló	"
	10. Politzer Lajos	1905	munkaszolgálatos	kereskedő
	11. Politzer Lajosné sz. Weisz Ilona	1911	háztb.	4 elemi
	12. Politzer Sándor	1931	tanuló	elemi
	13. Politzer István	1935	"	"
	14. Frank Vilmos	1887	kereskedő	"
	15. Frank Vilmosné	1893	háztb	"
	16. Frank Lenke	1923	"	"
	17. Frank Gizi	1934	tanuló	"
	18. Frank Kató	1935	"	"
<u>Sávoly:</u>				
	1. Bauer István	1905	kereskedő	4 polgári
	2. Bauer Istvánné	1909	háztb.	" "
<u>Somogyfajsz:</u>				
	1. Grünbaum Gyula	1903	kereskedő	elemi
	2. Grünbaum Gyuláné sz. Politzer Irén	1908	háztb.	"
	3. Grünbaum Sári	1933	tanuló	"
<u>Somogyfehéregyháza:</u>				
	1. Krausz Henrik	1885	lókereskedő	elemi
	2. özv. Weisz Izsóné	1886	háztb.	"
	3. Frank Jenő	1893	tojáskereskedő	"
	4. Krausz Jenőné	1895	háztb.	"
	5. Krausz Sándor	1925	szabótanonc	"
	6. Krausz Erzsébet	1929	tanuló	"
<u>Somogysámson:</u>				
	1. Deutsch Adolf	1878	kereskedő	"
	2. Deutsch Adolfné	1884	háztb	"

	3. Waldhauser Gyula	1900	kereskedő	"
	4. Waldhauser Gyuláné	1902	háztb.	elemi
	5. Waldhauser Edith	1927	tanuló	4 polgári
	6. Waldhauser Ibolya	1932	"	"
<u>Somogyszentpál:</u>				
	1. özv. Polgár Lászlóné	1871	kereskedő	elemi
	2. Polgár Lajos	1902	"	polgári
	3. Polgár Lajosné sz. Kántor Anna	1910	háztb.	"
	4. Polgár Imre	1905	munkaszolgálatos	érettségi
	5. Polgár Andor	1934	tanuló	elemi
	6. Polgár Gyula	1870	kereskedő	"
	7. Polgár Gyuláné	1878	háztb.	"
	8. Rosemberg Béla	1897	kereskedő	"
	9. Rosemberg Béláné	1906	háztb.	"
	10. Rosemberg László	1929	tanuló	"
	11. Rosemberg Margit	1933	"	"
	12. Fischer Mátyás	1893	kereskedő	polgári
	13. Fischer Mátyásné	1900	háztb.	elemi
<u>Tapsony:</u>				
	1. özv Grünbaum Manóné	1867	"	"
	2. özv. Ellbogen Mórné	1857	magánzó	"
	3. Landler Lajos	1881	kereskedő	középiskola
	4. Landler Lajosné	1895	háztb.	
<u>Vése:</u>				
	1. Földes Gyula	1893	kereskedő	elemi
	2. Földes Gyuláné sz. Kremsier Gizella	1899	háztb.	"
	3. Földes Éva	1934	tanuló	"
	4. Földes Klára	1936	"	"

16.

**Dr. Löwy Adolf és Gábor Ignácné koncentrációs tábori (Buchenwald) személyikartonja
(1944 június).¹³⁴⁸**

Löwy Adolf személyi kartonja:

*Jude.
Hollerith Erfaszt*

KL.: *Weimar – Buchenwald*

Häftl.-Nr.: 58.218

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <i>Löwy</i>	Überstellt	Personen-Beschreibung
Vorname: <i>Adolf</i>	am: 6. 6. 44 an KL	Grösse: <i>166 cm</i>
Geb.am: <i>15.8.12 in: Tokaj</i>	<i>Buchenwald</i>	Gestalt: <i>kräft.</i>
Stand: <i>vh.</i> Kinder: <i>1</i>	am:	Gesicht: <i>ov.</i>
Wohnort: <i>Marcali, Kom. Somogy,</i>		Augen: <i>bl. grau</i>
Strasse: <i>Erzsébeth utca 16</i>	am:	Nase: <i>groß, l. eingeb.</i>
Religion: <i>mos</i> Staatsang: <i>Ungarn</i>		Mund: <i>gew.</i>
Wohnort d. Angehörigen: <i>Verwandten: Dr. Weisz, Lajos,; Budapest VIII, Aggteleki u.</i>	am:	Ohren: <i>abst.</i>
Eingewiesen am: <i>1.6.44 /5/I 18.</i>		Zähne: <i>Frothesen</i>
durch:	am: Bes. Kennzeichen:	Haare: <i>br. schw.</i>
in KL.: <i>Auschwitz</i>		Sprache: <i>ung. dtsch.</i>
Grund: <i>Polit. Ungar (Jude)</i>	Entlassung	Charakt.-Eigenschaften:
Vorstrafen: <i>keine</i>	am:..... durch KL.:.....	

mit Verfügung v.:

Si cherheit b. Einsatz:

Körperliche Verfassung: *40. 885*

Strafen im lage

Grund: Art: [Löwy Adolf két, fekete-fehér fényképportréja, rabruhában – H. M.]
KL./5/XI.43 – 500000

Gábor Ignácné (Gábor Józsa) személyi kartonja:

Ung.Jüdin

Vor-und Zuname: *Josa Gabor*

Haft-Nr. *63119*

Beruf: *Hausfrau*

geboren am: *18.12.99*

in: *Marcali*

Anschrifts-Ort.....

Eingel. am:Uhr von:Uhr nach:

Bei Einlieferung abgegeben:

¹³⁴⁸ <https://collections.arolsen-archives.org/de/search/person/7755350?s=Marcali&t=0&p=1> (Letöltés: 2022. február 10.)

...Paar Schuhe, halb	...Schlüpfer, Makko	...Mantel: <i>Tuch Paar</i>
...Paar Schuhe, hohe	...Leibchen	... „, <i>Leder</i>
...Paar Schuhe, Haus	...Korsett	... „, <i>Pelz</i>
...Paar Schuhe, Überzieh	...Strumpfhaltergürtel	...Jacke: <i>Tuch</i>
...Paar Strümpfe, Wolle	...Unterrock	... „, <i>Leder</i>
...Paar Strümpfe, Seide	...Bluse	... „, <i>Pelz</i>
...Paar Söckchen	...Kleid, Rock	... „, <i>gestrickt</i>
...Hemd	...Schürze: <i>Kittel</i>	...Hut
...Hemd hose	...Schürze: <i>Träger</i>	...Mütze
...Büstenhalter	...Taschentuch	...Schal
...Schlüpfer, Seide	...Pullover	...Paar <i>Handschue: Stoff</i>
...Schlüpfer, Wolle	...Trainingsanzug	...Paar „, <i>Leder</i>

.....Koffet	Aktetaschen	Paket
...Paar <i>Handschuhe:Wolle</i>	... Effektensack	
...Handtasche	...Invalidenkarte Nr.	
...Geldbörse	...Invalidenquittung	
...Spiegel	...Arbeitsbuch	
...Messer	...Photos	
...Kamm	...Schreibpapier	
...Ring		
...Uhr m. Kette		
...Haiskette		
...Armband		
...Koffer		

...Bemerkungen:
Abgabe bestätigt:

Effektenverwalter:

I.T.S. FOTO No. 1559 C

KL. 88/9.44 150.000

17.

Major Józsefné (szül. Dénes Magdolna, 1922-2003) visszaemlékezése (Részletek)¹³⁴⁹

Ezután Tabról bevitték bennünket – mintegy 1400 főt – Kaposvárra az egyik laktanyába (üresen álló tüzérlaktanya volt). Ott volt a gyűjtő. Ekkor már rengeteg ember volt ott. A következő napon (július 4.) bevagoníroztak bennünket egy ún. G.- kocsiba. Ez ekkor a legkisebbek közé tartozott. Oda raktak be 75 embert, a 75 embernek a podgyászá, a 2 vécés vödröt és a 2 ivóvizet vödröt. Az út, ami normális körülmények között egy nap, az nekünk 3 napig tartott. Azt mondhatnám, hogy a mélypont maga a vonatút volt! Mert a 75 ember bezsúfolva egy G.-kocsiba, ahol csak ülni

¹³⁴⁹ ANDRÁSSY 1984, 352.

lehet, s a két kanna víz júliusban, a 3 nap étlen-szomjan és WC. nélkül! Az öregek és a gyerekek kiáltoztak: Vízet! Vízet! A vagon kis ablaka be volt dróthálózva, az ajtaja pedig le volt lakatolva. A három nap után végre dél körül érkeztünk meg az auschwitzi koncentrációs táborba. Akkor oda egyszerre két szerelvény futott be. Ezen a hatalmas vasúti rámpán legalább 20 sínpár volt.

Borzalmas volt a megérkezés, a borzalom napja volt! A szombathelyi vonat is akkor futott be, mint a miénk. Abból – a szemközt vagonból – három halottat emeltek ki! Úgy máglyázták fel őket, ahogy a zsákokat szokták. Szerencsére a mi vagonunkban (marcaliak) nem volt halott, csak eszméletlen. Anyám volt ott, az apám, a nővérem és az ő három és féléves kislánya, a nyolcvanhat éves nagyanyám és én. A legszűkebb családi kör. Szinte pillanatok alatt két sorba állították a megérkezetteket. Külön az életerősnek látszó fiatalokat - én akkor 22 éves voltam – és külön az öregeket és a gyerekeket. Pillanatok alatt ment az! – Los! Los! – intézkedtek az SS-ek!

Akit akkor balra vittek azzal többé nem találkoztunk. Balra vitték az édesanyámat, apámat, a nővérem kislányát és a nyolcvanhat éves nagyanyámat. Akkor láttam őket utoljára! Anyám fogta a kislány kezét és a gyerek sírva kiáltotta a nővéremnek; Kató, Édesmama! – így hívta az anyját. Ez borzalmas volt!

Minket életerőseket jobbra vittek. Be az auschwitzi lágerbe, ami magas drótkerítéssel körülvett láger volt. A kerítésben magasfeszültségű áram keringett.

18.

Gold Márton vallomása a Degob előtt (1945. október 30.)

Született: 1902. V. 30. Marcali Foglalkozása: bádogosmester. Utolsó lakhely: Marcali. (Most Budapest, Népszínház u. 12. I. 10.) Fogolytábor: Kurszk 1944. XII. 16 – IX. 28.

Fentnevezett előadja a következőket:

Bevonulásom előtt szépen berendezett műhelyem volt, feleségemmel és kisfiammal nyugodtan, meglehetősen jó anyagi viszonyok között éltem. Sajnos, családom még nem tért vissza a deportációból. 1942. október 27-én vonultam be Marcalin, onnan 1942. november 18-án elindulva léptük át a határt Ukrajnába. A IV/2 század parancsnoka: Száva István, pécsi bírósági tisztviselő, főhadnagy, a rossz intézkedéseket lehetőleg igyekezett pontosan betartani, általában igen szigorú volt, egy-két esetben bántalmazásuktól sem riadt vissza. A keret: szintén hozzáigazodott, voltak azonban itt jobbérzésű keretlegények is. Élelmezésünket eleinte ellopták, később, amikor az I-es hadosztály megérkezett, javult a helyzet. 1944. szeptember 4-én visszahoztak bennünket a 23-as hadosztállal együtt. A hadosztálytörzshöz voltam vezényelve, Szombathelyen kétheti

pihenőnk volt, innen Szegedre, majd Hódmezővásárhelyre kerültünk, itt megkezdtük a visszavonulást, Kistelekről Vitéz Dezső vezérőrnagy hozott magával Budapestre. Éppen a Szálasi-puccs napján érkeztünk meg. Egy hétig a Radetzky laktanyában voltunk, onnan kihívtak a frontra 1 századot, ezzel mentünk ki, ketten munkaszolgálatosok a frontra, Bugacpusztára. Innen kb. 30 km-re kerültem fogságba. Szegedig gyalog mentünk, onnan Fogsanba, majd pedig a kurski fogolytáborba kerültem. Kétszer voltam kórházban epe- és gyomorbajjal, rendes orvosi- és gyógykezelésben részesültem. Az ellátás is igen jó volt. Szeptember 29-én hivatalos transzporttal indítottak útnak. 17-en Fogsanban lemaradtunk a transzporttól. A fogsani hitközség egy hét múlva átküldött bennünket autón Bukarestbe, ahonnan a Vöröskereszt hozott haza.

Jövő terveim: Szeretném műhelyemet tovább vezetni.

A jegyzőkönyvet felvette: Oblath Margit, aláírás.¹³⁵⁰

19.

Révész Lajos marcali munkaszolgálatos visszaemlékezése (1962. április 1.)¹³⁵¹

Hogyan gyilkolták meg 17 év előtt Balfon a beteg munkaszolgálatosokat. Írta egy szemtanú, aki súlyos sebesüléssel menekült meg a halál-árokából

Révész Lajos hittestvérünk, volt munkaszolgálatos, kaposvári, azelőtt Marcali-i lakos küldte be nekünk az alább közölt részletes tudósítást, hogyan gyilkolták meg a fasiszták 1945. március 30-án Balfon, az ott betegen fekvő munkaszolgálatosokat.

Levelében a következőket írja: „Sok év után kezembe került a hazaérkezésemkor még Marcaliban 1945. évben írt eredeti leírásom balfi társaim kivégzésének és megmenekülésének története.” A szemtanúk megrázó, drámai hangú leírását szó szerinti szövegben itt közöljük:

Huszonegyen betegen feküdtünk a 184. számú *balfi* [kiemelés az eredeti szövegben – H. M.] betegpajtánkban, nyomorultul, rongyokban, férgesen, egy remény tartott bennünket, Nagycenken vannak állítólag a felszabadító csapatok. Reggel, talán ½ 7 órakor e g y 12-13 éves sváb-

¹³⁵⁰ Munkaszolgálatos hadifogoly (Kursk). 3435. Jegyzőkönyv. Felvétel Budapestben 1945. október 30-án, a „Degob” Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Központjában (VIII. Bethlen Gábor tér 2.) <http://www.degob.hu/index.php?showjk=3454>

¹³⁵¹ Hogyan gyilkolták meg 17 év előtt Balfon a beteg munkaszolgálatosokat. *Uj-Vilag*, 1962. április 1., 3.

gyerek és egy SS – csendőr beront hozzánk. "Heraus! Los!" Három percet adott, hogy felöltözködjünk. Milyen kevés volt ez ahhoz, hogy mi felöltözködni tudjunk, beteg, tehetetlen, kiéhezett embereknek. Elkészültünk! Jómagam valahogy hamarabb, bakancsomba beléptem, ruhám gombolatlanul. Kiállított bennünket a tábori csendőr a pajta elé- én első sor szélsője —, megszámlolt és vészes vezényszavak után, megindultunk. Mellettem *Győrvári* mérnök, barátom. Győrvári bajtársam panaszkodott, hogy egy másik nadrágot húzott magára és abban maradt a tárcája. Megnyugtattam! Nem lesz szükségünk már erszényre, még tudtam gondolkodni és végzetünket láttam. Győrvári bajtársam — gyermekkorában kikeresztelkedett — családja, maga is vallásos katolikus — imát mormolt; hangtalanul mentünk, az utcán ugyancsak sorokban, más betegpajta rongyos alakja. Felzárkóztunk az utolsó sorokhoz, körülöttünk fiatal SS-legények, falubeliek, kíváncsiak. *Fertőrákos* felé meneteltünk, az utolsó ház után balra, a domboldalra vezető úton. Itt már gyorsabb menetet parancsoltak, működött a *puskatus*. Két teherautó, mely hóhérait várta, itt állt, mellette mentünk el, durva kiabálás, ütés, lövés hangja, egy bajtársam csak eddig jutott, hulláján keresztülléptem, nem gondolkodtam. Felsorakoztattak egy tankárok mellett, mely korporsó alakú, alul keskeny, három méter mély árok volt. Sokan életükért könyörögtek az SS-parancsnoknál, durván verték vissza a sorba az okmányokat szorongató, esdeklő bajtársaimat. Beleparancsoltak az árokba. Ki nem ment, belerúgták. Lecsúsztam, szembenéztem, az egyik gyilkos pipával a szájában, már tüzelt, megfordultam a szembelevő partra roskadtam. Miatyánkot mormolt balról Győrvári barátom, jobbról "Smá Jiszroelt" másik bajtársam. Feleségem jutott eszembe és Istenem. Talán fél perc, halálhörgés, jajgatás, kiabálás, kaján nevetés és mellettem jobb szomszédom fejlövéseket kap, agyveleje a jobb fülembe vágódik. Kinyújtózkodhattam volna, úgy éreztem, egyszerre rendbe jövök, de parancsoltam magamnak, mozdulatlan maradtam, végső idegszálamat megfeszítettem.

Talán 5 óra, egy orosz hang távol tőlem, leírhatatlan idegállapotban felültem, egy kiáltás „megmenekültünk! ki él?“, magyar hang. Felnéztem, látom a fiatal géppisztolyos orosz katonát, halásápadtan, nyújtja le géppisztolya szíját, egy élő felhúz a partra.

Erőm megfeszítettem, négykézláb kezdtem mászni, bal felé, talán húsz hullán keresztül, nem láttam ki és mégis láttam, éreztem kezem, térdem alatt a puha testeket, láttam és nem tudom kinek szétroncsolt fejét, agyonroncsolt testét, az eltorzult hullákat, másztam, megmenekültem, nem gondolkodtam, most ész nélkül vonszoltam magam, míg egy lankás részhez nem jutottam, ott már erőm alig volt. Jobb karom sebesülésemtől hasznavehetetlenül lógott, bal lábam mozdulatlanságomban megbénult, fejem a kimerültségtől, éhségtől és örömtől szédült volt, bal kézzel

felhúzódkodtam az árok partjáig, ott megpihentem. Láttam, hogy az orosz katona segíti ki élő, de egy kivételével, mind sebesült társaimat, hozzám még nem ért oda. Egy mandulafa alá kúsztam, bal kezemmel végső erőmegfeszítéssel kapaszkodtam a fára, lábra álltam. Fáradtságom elmúlt, oly érzések töltöttek el, hogy egy kórházi ágyon legyek már, élni fogok. Kilenc megmenekült társammal az orosz katonával a Golgotán lefelé mentünk. Siralmas, irtózatossá kínokat kiálló szemek beszéltek, éltek, nem kellett mondani semmit, de kiabáltunk. Három társam még ott maradt, az orosz figyelmzettük erre, mi tehetetlenek voltunk, tele sebesüléssel, erő nélkül. Vánszorogtunk lefelé, egy első háznál az oroszok bort adtak, erőre kaptunk és elmentünk lassan, de csak egyenként, szó nélkül egymás után, most már ki-ki saját bajával törődve, de reménykedve láttuk, hogy Balf már az oroszoké. Itt pár órát pihentem egy volt lágerben, ott megettek és mivel be nem kötöztek, mert a legnagyobb harcok alatt voltak, továbbindultam, abban a reményben, hogy Vöröskeresztre akadok útközben. Vánszorogtam, az orosz tisztektől kapott kockacukor tartotta bennem az életet, húsvét hétfőn gyalogosan jutottam a kapuvári kórházhoz, ahol bekötözték három nap óta vérző sebemet. Nem vehettek fel, súlyosabbak is voltak, hat nap után érkeztem Celldömölkre. Ott éltem valamikor, ismerős orvosok nem ismertek fel, csont és bőr voltam. Egy százhetvenhat férfi és két nő bajtársam hullája maradt ezen sírban Balfon. Ez megmenekülésem története.

20.

Temetőrongálás Marcaliban (1947. november).¹³⁵²

Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. Vandál kezek ledöntötték a fehér terror mártírjainak sírkövét

Kaposvár, október 15. November 1-én ünnepelte Marcaliban a Nemzeti Bizottság az 1919-es politikai tömeggyilkosság mintegy 30 vértanújának emlékét, visszaemlékezve arra a szörnyű éjszakára; amikor a Prónay különítmény a római katolikus káplántól kezdve a szegény parasztokig halálra kínzta mindenkit, aki a demokratikus változás érdekében részt vett a nemzeti és munkás-tanácsban. Ezen az emléknapon, 1947. november 1-én meggyalázták a marcali zsidó temetőt. A felszabadulás után 1945-ben 20 főnyi maradék zsidóság tért vissza a deportálásból a községbe,

¹³⁵² Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. Vandál kezek ledöntötték a fehér terror mártírjainak sírkövét. Világ, 1947. november 15. 1.

hogy a romokon új életet kezdjen. A valamikor többszáz lelket számláló hitközség temetője a háború alatt alig pár száz méternyire feküdt az első vonaltól. A tüzérség belövéseitől súlyos sérüléseket szenvedett. A maradék zsidóság rendbe hozatta a temetőt, a ledöntött sírköveket helyreállították. 1946. karácsonytájt a temető három sírkövét ledöntötték. A tettesek kilétét megállapítani nem sikerült. Idén Mindenszentek előtti napon munkások jelentek meg a temető falánál és a községből elszármazott hozzátartozók adományyaiból megkezdték a harcokban rombadőlt temetőfal felemelését. Néhány nappal utóbb 16 földredöntött sírkövet találtak a temetőben. A tettesek kilétét széleskörű nyomozással eddig még nem sikerült kideríteni. Három évvel a fasizmus megdöntése után a temető újra a csatatér képét mutatja. Megtaposott sírok, földre döntött, kettétört síremlékek jelzik a vandál kezek pusztításának nyomát. A banditák szakértelemre valló módon, feszítővassal dolgoztak és alapos munkát végeztek.

48-as honvéd sírköve

Ledöntötték Kohn Lázár 48-as honvéd sírkövét, aki több mint fél évszázadig hordta vállában a német ólomgolyóbist, amelyet Budavár ostrománál kapott.

Kohn Bernátnéét, kinek négy fia és négy veje harcolt az 1914-es világháborúban. Sírkövére ez van felírva: Mindenki «Nagymamája». Legkisebbik fia az 1919-es mártírok egyike. Berger Lászlóét, Marcali Henriknek, a világhírű történésznek unokaöccsét. Az egyik síremléken Károly- csapatkereszt, alatta 19-es honvéd nyugodott.

A negyedik alatt szegény özvegyasszony. Siratták szerető gyermekei. Azokat elnyelte Auschwitz. Az ötödik sírkő alatt Gold Vilmosáé pihenne. Férje és fia az 1919-es vértanúk közül való. Lang Mór szegény öreg szatócs volt. Honig Imre tisztviselő, Ullmann Henrik rőfös, Weisz Sándor szabó.

1941...

1941-ben szintén feldúlták a temetőt. Akkor a tettesek 24 óra alatt megkerültek. Fiatal gyerekek voltak. Ide vezetőik, két náci érzelmű süvölvény 3 év múlva fegyveres nyilas pártszolgálatossá vedlett. Majd csendőrök dúltak benne. Rádióállomásokat kerestek a kripták mélyén.

Hivatalos közleményt eddig nem adtak ki az eredményről. A feladat nem egyszerű. A bűnösök tömegéből kell megtalálni az öt-hat tettest, aki a rombolást véghezvitte. Mindenszentek napján a marcali temető kegyeletes ünnepség színhelye volt. A Nemzeti Bizottság akkor koszorúzta meg a szabadság 1919-es mártírjainak örök pihenőhelyét. Ugyanakkor «kegyeletes» kezek felvirágozták az utcai harcokban elesett német katonák sírjait is. Az első nyomozási adatok szerint ezzel a kegyeletes aktussal esik egybe a zsidó temető meggyalázása.

21.

Marcali feketézők letartóztatása (1948. július, december).¹³⁵³

Szeif Győző és Sági István gépszíjgyár tulajdonosokat feketezésért letartóztatták.

Horváth bőrkereskedőnek adták el a cséplőgépszíjnak kiutalt bőrt.

A marcali rendőrkapitányság bűnügyi osztálya bravúros nyomozás után egy nagyarányú a közelítés érdekét veszélyeztető bűncselekményt derített fel. Szeif Győző és Sági István marcali gépszíjüzem tulajdonosok a hatóság által részükre kiutal nagymennyiségű bőrt, meg nem engedett célra használták fel, feketézték.

A budapesti Rex bőrgyárt háromszáz kg barna háthasítású bőrt a Budapesti Közművek Rt. nyolcvan kg kidolgozott bőrt utalt ki a cégnek, hogy azokat műszaki célokra úgy gépszíjakra és egyéb mezőgazdasági rendelkezésekre kellett volna használni. Ezzel szemben Szeif Győző és a Sági István háromszáz kg-ból mindössze száznegyven kg-ot, a nyolcvan kilogrammból csak 66 kilogrammot dolgoztak fel a megjelölt célra. De erről sem tudtak elszámolni, hova tették, mert minden számla nélkül adták el, s így senki nem tudja ki vette meg. A különbözetet pedig feldolgozatlanul Horváth József helyi bőrkereskedőnek adták el, igen drágán, a hivatalos árnál sokkal drágábban. A rendőrség a száz nyolcvan kiló bőrt hiánytalanul meg is találta Horváth Józsefnél. Horváth, már néhány csizma és bakancs felsőrészt ki is szabott belőle. Tehát a kiutalt bőrből nem cséplőgépszíj, hanem bakancs és csizma lett volna. Ez pedig azt jelentette volna, hogy szíjak hiányában leálltak volna. Elakadt volna a cséplési munkálat. Ezt pedig zavart jelenthetett volna az ország kenyérellátásában. A bőrt a rendőrség az államügyészség intézkedéséig lefoglalta volna. A két spekulánsot: Szeif Győzőt és társát Sági Istvánt, miután azok beismerő vallomást tettek, szombaton előzetes letartóztatásba helyezte és még vasárnap reggel az államügyészségnek átadta.”

Állítsák munkabíróság elé a marcali feketézőket!¹³⁵⁴

Szerkesztőségünkbe egy levél érkezett, amelyet változtatás nélkül közlünk:

¹³⁵³ Szeif Győző és Sági István gépszíjgyártulajdonosokat feketezésért letartóztatták. *Somogyi Hírek*, 1948. július 13. 2

¹³⁵⁴ Nagy János: Állítsák munkabíróság elé a marcali feketézőket! *Somogyi Hírek*, 1948. július 16. 3.

,A marcali dolgozó szegényembereknek nagyon jólesett, hogy az újságban kiserkesztették a feketéző, spekuláns embereket, Szeif Győző és Sági István gépszíjüzemtulajdonosokat. Ezek a spekulánsok egy hónap alatt annyit kerestek, hogy házat tudtak venni. Mi téglagyári munkások, dolgozunk a mindennapi kenyérért, ruhára sem telik, de szívesen tesszük, mert ezzel országunkat építjük, ezek meg lerombolják. Az a mi kérésünk, most tessék még ezt kiserkeszteni, hogy munkabírótság elé állítsák a feketézőket. Ez marcali dolgozóinak kívánsága.

Tisztelettel: Nagy János

Rendőrségi hírek.¹³⁵⁵

Benzin visszaélést követett el Thurn Gyula marcali nagykereskedő, Molaj-bizományos. A járás mesterembereinek a nevét ráhamisította a benzin és petróleumigénylésekre, a benzint és petróleumot azonban nem adta ki nekik, hanem elfekettette. Dr. Ney Oszkár budapesti ügyvéd közreműködésével rábírta Nemes János községi segédjegyzőt és Rondzik Andrást, hogy állítsanak ki részére községi igazolást, amely szerint neki Marcaliban ecetgyára van. Így remélte, hogy nagyobb ecetigazolást tud szerezni. Ezért az igazolásért 4000 forintot adott Nemesnek és Rondziknak. Mindnyájukat őrizetbe vették, dr. Ney Oszkár ellen bűnsegédi bűnrészesség miatt eljárás indult.

22. Dr. Dénes Imre kitiltási ügyének dokumentuma (1952. szeptember 24.)¹³⁵⁶

Dr. Dénes Imre kitiltása (1952. szeptember 24.)

Belügyminiszter

Iktatószám: 947/1952.	IV/9/b. osztály
Előirat: _____/19____ Utóirat: ____/19____	H.i. : sürgetni, bemu- tatni:

¹³⁵⁵ Rendőrségi hírek. Benzin visszaélést követett el. *Magyar Nemzet*, 1948. december 29. 3.

¹³⁵⁶ HU-ÁBTL-I.-2.5.2. – 27/95. Dr. Dénes Imre (Berger Jolán, 1910) marcali lakos kitiltási ügye (1952). Véghatározat (1952. szeptember 3.).

Egyúttal elintézett szám: Kapcsolatos szám:	Lássa: kiadmányozás előtt: kiadmányozás után, elküldés előtt: elküldés után, irattárbahelyezés Iktatókönyből kivezette:
Átirat, jelentés stb. száma:	Tisztázta: Rné Egyeztették: Horv.
Tárgy Dr. Dénes Imre kitiltása	
Utasítás a leírónak:	Elküldés napja: Elküldte: Irattárba érkezett:
a kiadónak: csatolja _____ leirat 3 db. melléklettel	_____
az irattárnak:	A kiadmányozó neve:
Osztály jelzése: _____ Alap- sám: _____ szám: _____ /19.....	A kiadmányozó állása:

Miniszterhelyettes Elvtárs!

Jelentem, hogy dr. Dénes Imre volt marcali lakos kitiltási ügyében a hivatkozott számú rendelet értelmében eljártam és a következőket állapítottam meg.

Nevezett kitiltását marcali községből a helyi Államvédelmi kirendeltség kezdeményezte, melyhez a járási pártbizottság, majd a megyei pártbizottság hozzájárult. Az Államvédelmi Hatóság kirendeltség vezetőjének közlése szerint nevezett jobboldali szocdem, mint ilyen több személy előtt tett olyan kijelentést, hogy a kommunisták órája meg van számlálva. Állandóan névtelen leveleket irogatott különböző helyekre, így a Pártközpontba, megyebizottsághoz, Honvédelmi Minisztériumba, stb., mely levelekben a marcali járás vezetőit fasisztáknak, antiszemitáknak és sovínisztáknak nevezi, sőt nyilassággal is vádolta őket. – 1947-ben még szocdem. volt, mikor fel lett szólítva, hogy lépjen be az MKP-ba, erre azonban hajlandó nem volt, sőt kijelentette, hogy az MKP-nak hamarosan beharangoznak.

A járási Pártbizottság titkárának véleménye szerint nevezett kizsákmányoló. Eltávolítása feltétlenül szükséges. A járási pártbizottság munkáját jelenlétével, tevékenységével akadályozza. A járásbírószági tanácselnökhelyettes szerint politikai és gazdasági ügyekben óvatos volt, közönséges ügyekben a végtelenségig felebbezett. A legtöbbet kereső ügyvédként ismert. Általános vélemény, hogy személyével kapcsolatos minden hivatalos ügyet antiszemita üldözésnek nyilvánít. Ami különösen akkor nyilvánult meg, amikor a házak államosítása folyt, ugyanis az a ház, melyben Dénes lakik nyugaton élő testvérének tulajdona, így államosításra került. E miatt valószínűleg rátámadta tanács és pártszervezet vezetőjére, zsidóüldözést hangoztatott, majd valami módon kijárta, hogy a ház még sem lett államosítva. Az egyszerű emberek félnek tőle, mert raffinált és nagyhangú ember. Teljesen kispolgári beállítottságú, fényűző lakása van és jelenleg is háztartási alkalmazottat tart.

Az Államvédelmi Hatóság Somogymegyei Osztálya vezetőjének helyettese szerint az ÁVH. marcali kirendeltség megállapításai helytállóak. Nevezett augusztus 7-én személyesen megjelent a Minisztériumban, ahol panaszát előadta, hogy őt állandóan üldözik és igen sok elensége van Kaposváron és nem tudja megérteni, hogy miért tiltották ki Kaposvár területéről. Nevezett a Miniszteri Titkárságról Hajnal Béla r.hdgy. elvtárs küldte le az alosztályhoz. Kérelmét írásban és szóban előadta, melyet a Somogy megyei rendőrkapitánysággal kivizsgáltattam. Tekintettel arra, hogy a fennálló rendelkezések értelmében ha az Államvédelmi Hatóság egyes területektől személyek kitiltását kéri, azt a rendőrhatalóságnak végre kell hajtani.

Nevezett ügyében több adat rendelkezésünkre nem áll, mert az Államvédelmi Hatóság ügyiratot a rendőrhatalóságnak nem ad át, így a kérelmet ha szükségesnek mutatkozik, az Államvédelmi Hatóságnak kell megküldeni. Nevezettet panasz elutasításáról IX. 3-án értesítettem.

Budapest, 1952. szeptember hó 24.

ALÁÍRÁS

/Horváth László r.fhdgy./
osztályvezető helyett.

Pócze Tibor elvtársnak,
a Belügyminiszter I. helyettese.
Budapest

Képmelléletek

1. kép. A marcali zsinagóga, a rabbilakás és a római katolikus templom 1900-ban postázott képeslapon (Mihalics Géza gyűjteménye)

2. kép. Az 1840-ben készült marcali zsinagóga és rabbilakás képe képeslaprészleten (Mihalics Géza gyűjteménye)

3. kép. Lichtenstern Lipót gyászjelentése 1912-ből (OSZK plakát- és kisnyomtatványtár gyűjteménye)

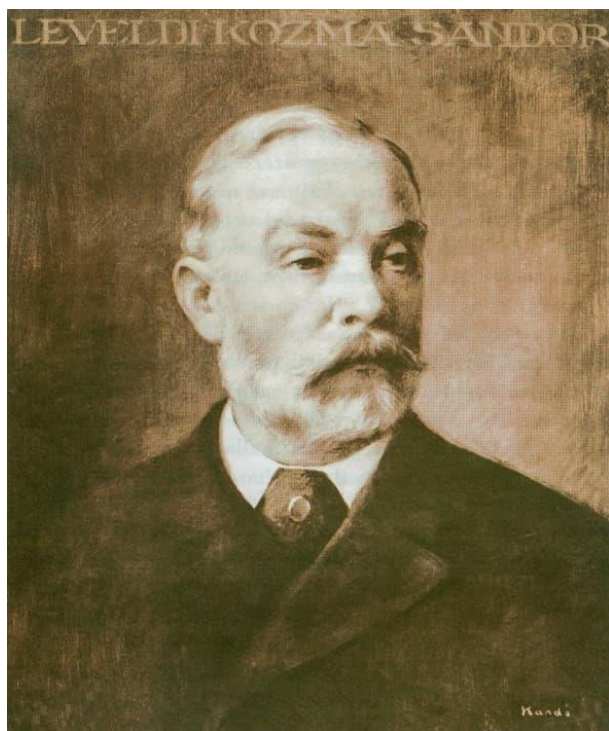
4. kép. Lichtenstern Miksa üzletháza az Erzsébet utca sarkán képeslapon (Mihalics Géza gyűjteménye)

5. kép. Morgenstern Mihály főrabbi portréja 1868 körül (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

6. kép. Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi portréja (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

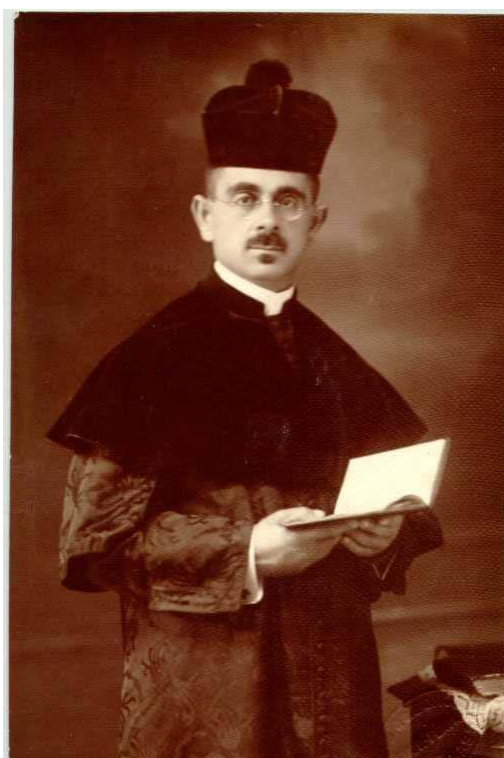
7. kép. Kozma Sándor kir. főügyész portréja (festményről készült fénykép, Marcali Múzeum gyűjteménye)

8. kép. Kovács Zsigmond püspök portréja (Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár gyűjteménye)

9. kép. Dr. Klein József rabbi portréja (Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

10. kép. Dr. Enten Manó rabbi portréja (Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

11. kép. Löbl Lipót tanító és a marcali tanítványai az 1890-es években (Marcali Múzeum gyűjteménye)

12. kép. Löbl Lipót tanító és a marcali tanítványai az első világháború éveiben (Marcali Múzeum gyűjteménye)

13. kép. Dr. Mitzger Miksa portréja 1885-ből (MNL-SML gyűjteménye)

14. kép. A marcali zsinagóga képe az 1910-es évekből (képeslap, Marcali Múzeum gyűjteménye)

15. kép. A zsinagóga képe 1928-ban postázott színezett képeslapon (Marcali Múzeum gyűjteménye)

16. kép. A marcali zsinagóga szentélyének a képe (Marcali Múzeum gyűjteménye)

17. kép. Gábor Ignác izraelita tanító és a marcali tanítványai az 1920-as években (Marcali Múzeum gyűjteménye)

8702
 KL: Weinmar-Buchenwald **Hollertsh erfabt**
 Jude.

HBM.-Nr.:
 58.218

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <u>L E W Y</u>	Überstellt am: <u>6. 6. 44</u> an KL.	Personen-Beschreibung:
Vorname: <u>Adolf</u>	<u>Buchenwald</u>	Größe: <u>166</u> cm
Geb. am: <u>15. 8. 12</u> in: <u>Tokaj</u>		Gestalt: <u>kräft.</u>
Stand: <u>vh.</u> Kinder: <u>1</u>	am: an KL.	Gesicht: <u>ov.</u>
Wohnort: <u>Marcali, Kom. Somogy,</u>		Augen: <u>bl. grau</u>
Strasse: <u>Erzsébeth utca 16</u>	am: an KL.	Nase: <u>groß, l. eingeb.</u>
Religion: <u>MOS</u> Staatsang.: <u>Ungarn</u>		Mund: <u>gew.</u>
Wohnort d. Angehörigen: <u>Verwandten:</u>	am: an KL.	Ohren: <u>abst.</u>
<u>Dr. Weiss, Lejas, :</u>		Zähne: <u>Prothesen</u>
<u>Budapest VIII, Aggteleki u.</u>	am: an KL.	Haare: <u>br. schw.</u>
Eingewiesen am: <u>1. 6. 44 / 5/1 18.</u>	am: an KL.	Sprache: <u>ung. dt sch.</u>
durch: <u>Auschwitz</u>		Bes. Kennzeichen: <u>Brillen Träger</u>
in KL.: <u>Polit. Ungar (Jude)</u>	Entlassung:	<u>keine</u>
Grund: <u>keine</u>	am: durch KL.:	Charakt.-Eigenschaften:
Vorstrafen: <u>keine</u>	mit Verfügung v.:	

Grund: _____ Strafen im Lage _____ Art: _____

KL/5/XI.43 - 500000

L. S. FOTO No 2100
 Körperliche Verfassung: 40,885

18. kép. Löwy Adolf marcali főrabbi buchenwaldi koncentrációs tábori fényképes kartonja (Forrás: <https://collections.arolsen-archives.org/de/search/person/7755350?s=Marcali&t=0&p=1>. Letöltés: 2022. április 20.)

19. kép. Lenkei Pálné és fia Lenkei Dezső fényképe az 1940-es évekből (Márcali Múzeum gyűjteménye)

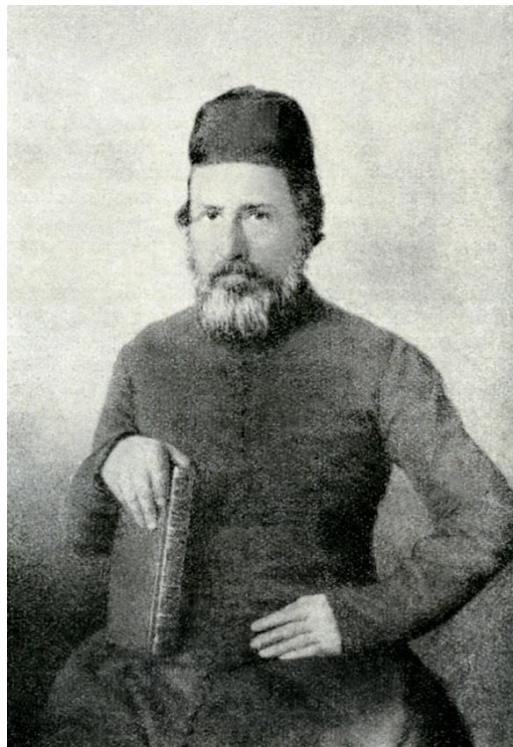

20. kép. A feldúlt és kifosztott zsinagóga a háború után. A Tórák még a helyükön vannak! (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

21. kép. A romos marcali zsinagóga képe 1959-ből

(Forrás: https://fortepan.download/_photo/1600/fortepan_32358.jpg. Letöltés: 2022. december 2.)

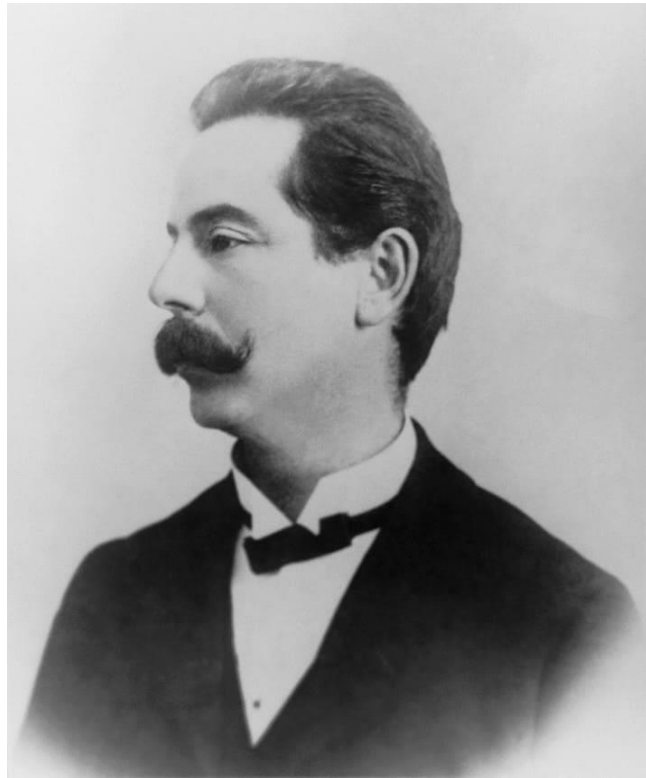
22. kép. Freyer J. Salamon főrabbi portréja (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye)

23. kép. Marczali Mihály főrabbi és felesége símléke (Fotó. Huszár Mihály, 2019)

24. kép. Marczali Henrik gyermekkori portréja (Forrás: Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. 1928. 78. o.)

25. kép. Marczali Henrik portréja (Marczali Múzeum gyűjteménye)

26. kép. Marczali Henrik a balatonmáriafürdői strandon 1930-ban (Marczali Múzeum gyűjteménye)

27. kép. Marczali Henrik marczali rokonai körében (baloldalon Dénes Zsuzsanna) az 1930-as években (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

28. kép. Marczali Henrik emléktáblája a szülőiház falán (Fotó: Huszár Mihály, 2016)

29. kép. Marczali Henrik marcali szobra (Szórádi Zsigmond alkotása 2005, fotó: Zsirai Tibor 2016)

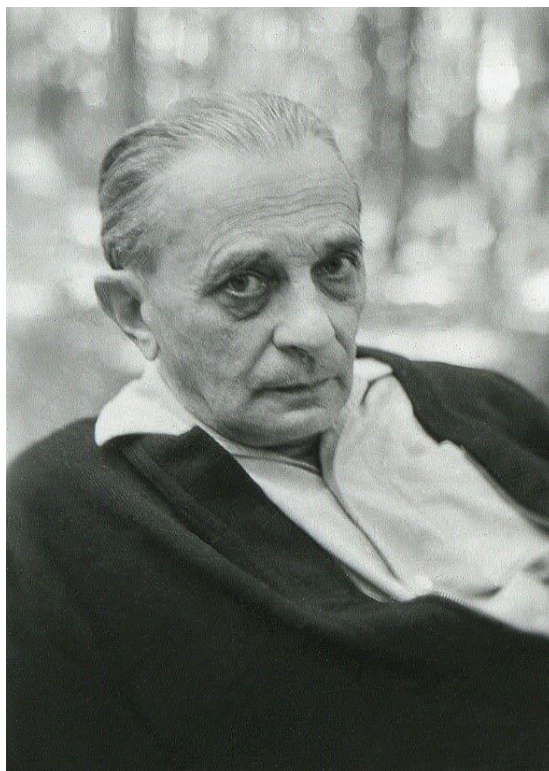
30. kép. Lengyel József síremléke a marcali öreg izraelita temetőben (Fotó: Huszár Mihály, 2019)

31. kép. Lengyel József szülői háza a Széchenyi utcában (Marcali Múzeum gyűjteménye)

32. kép. Lengyel Pál síremléke a Salgótarján utcai izraelita temetőben (Fotó: Jaros Gábor, 2017)

33. kép. Lengyel József író portréja (Marcali Múzeum gyűjteménye)

34. kép. Dr. Mayer Ignác ügyvéd és Lengyel Sarolta fényképe (Marcali Múzeum gyűjteménye)

35. kép. Lengyel József szobra a Lengyelkert utcában (Fotó: Huszár Mihály, 2020)

36. kép. Dr. Gold Samu orvos portréja az 1930-as évekből (Marcali Múzeum gyűjteménye)

37. kép. Gold Vilmos bádogsmester portréja az 1910-es évekből (MNL-SML gyűjteménye)

38. kép. Gold Ferenc bádogos portréja az 1910-es évekből (MNL SML gyűjteménye)

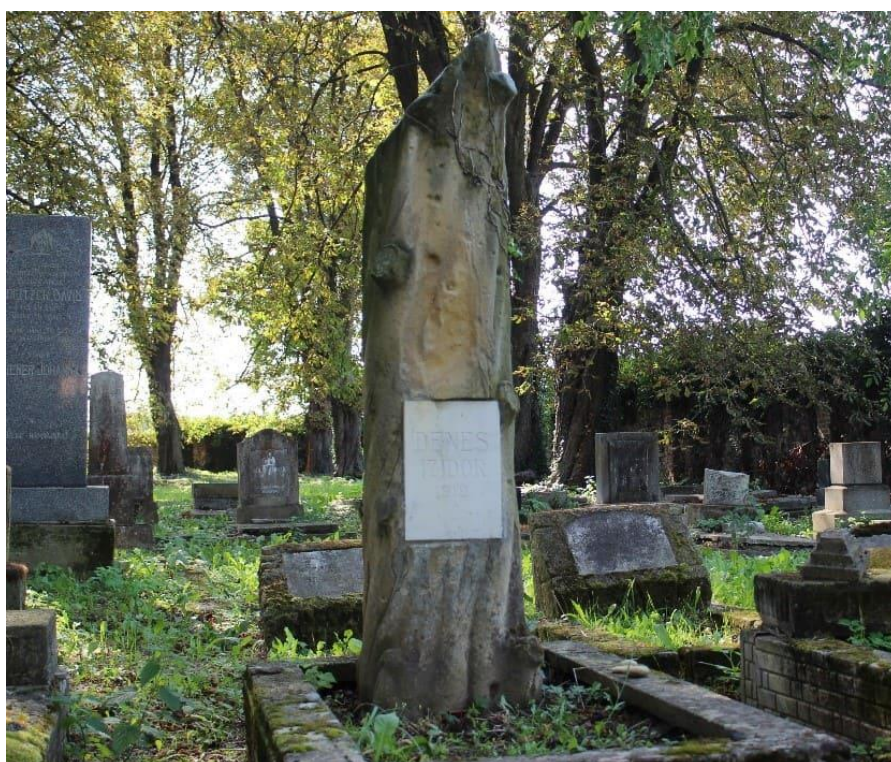
39. kép. Dr. Dénes Antal ügyvéd portréja az 1930-as évekből (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

40. kép. A Dénes család három generációjának csoportképe 1920 körül (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

41. kép. Dénes Izidor portréja az első világháború idejéből (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

42. kép. Dénes Izidor síremléke a marcali új izraelita temetőben (Fotó: Huszár Mihály, 2019)

43. kép. Dénes Imre joghallgató a marcali házuk előtt (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

44. kép. Böhm Pál, Böhm Pálné Dénes Zsuzsanna és Böhm Júlia (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

45. kép. A Dénes család portréja 1957-ből (Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

46. kép. Dénes György (ülő, balról a második) a Marcali járás ifjómunkás vezetőivel és honvédekkel 1949-ben (Marcali Múzeum gyűjteménye)

47. kép. A Vádló szobor képe az 1950-es évekből (Marcali Múzeum gyűjteménye)

48. kép. Az 1957. május elseji felvonulás a Vádló szobor előtt (Marcali Múzeum gyűjteménye)

49. kép. Lőbl Lipót tanító portréja (Marcali Múzeum gyűjteménye)

50. kép. Gábor Ignácné és Kemény Béláné elhelyezi az emlékezés virágait a Vádló szobornál (Marcali Múzeum gyűjteménye)

51. kép. Síremléktöredékek (Fotó: Huszár Mihály, Marcali Múzeum gyűjteménye)

52. kép. A marcali zsinagóga bútorzatának maradványa (Fotó: Huszár Mihály, Marcali Múzeum gyűjteménye)